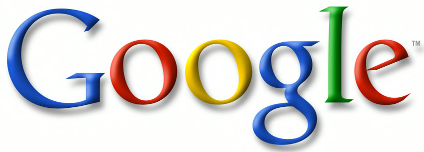
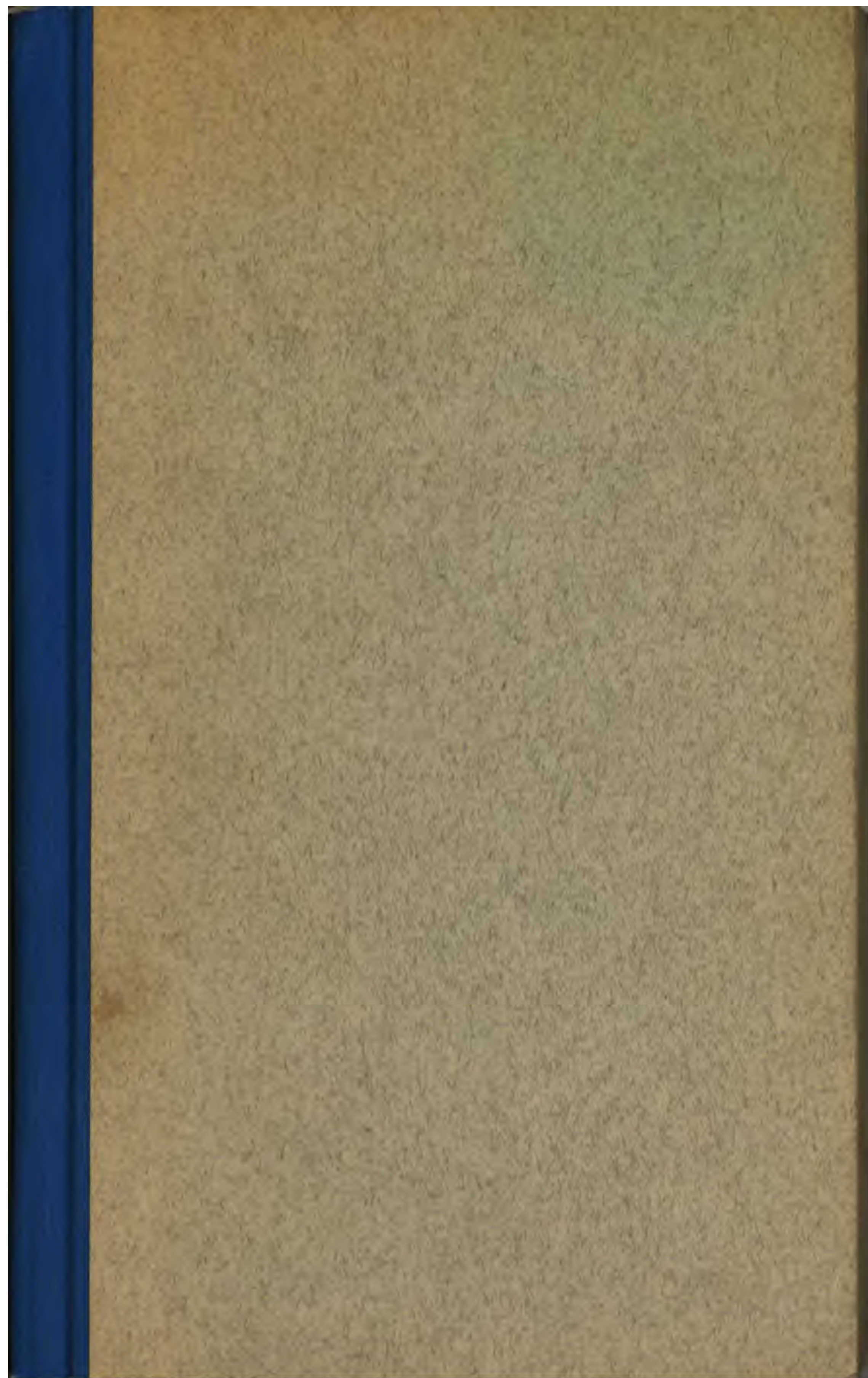

HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING DER

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

Dr. J. J. DE HOLLANDER.

HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING DER

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

Nederlandsch Oost-Indië.

TWEEDE DEEL.

VIJFDE DRUK.

Om- en bijgewerkt

DOOR

R. VAN ECK,
Oud-Lector aan de Koninklijke Militaire Academie.

TE BREDA,
TER DRUKKERIJ VAN BROESE & COMP.,
VOOR REKENING VAN DE
KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE.
1898.

INHOUD.

TWEEDE HOOFDSTUK. DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

A. *De Residentie Borneo's Wester-afdeeling.*

B. *De Residentie Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.*

I. Het Zuidelijk deel.

II. Het Oostelijk Deel.

VIERDE HOOFDGROEP. SELÉBES EN ONDERHOORIGE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK. ALGEMEEN OVERZICHT VAN SELÉBES.

Derde Hoofdstuk. Het Oostelijke schiereiland en de landen om de Golf van Tolo gelegen, met de daartoe behoorende eilanden.

B. *De Leenroerige landen.*

C. *De Bondgenootschappelijke landen.*

TWEEDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE TERNATE.

DERDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE AMBON.

TWEEDE HOOFDSTUK. HET EILAND TIMOR.

DERDE HOOFDSTUK. ONDERHOORIGHEDEN VAN TIMOR.

ZEVENDE GROEP. De Residentie Bali en Lombok.

Eerste hoofdstuk. Bali.

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS.

Blz. 5. Bij te voegen in de Noot *Handbook of B. N. B.* London. WILLIAM CLOVES AND SONS, 1890.
» 93. Bij te voegen in de Noot *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1890.
» 126. » » » » » » Zie het Rapport van den Resident JOEKES, 1893.
» 141, r. 18 v. b. staat: DE BERAUSCHE LANDEN, lees: *B.* DE BERAUSCHE LANDEN.
» 168, § 3 moet vervallen: BRONNEN VAN INKOMSTEN VAN HET GOUVERNEMENT.
» 193, r. 2 v. o. staat: 192 en 193, lees: 168 en 169.
» 324, » 13 v. b. achter Schildpad- en Lucipara-eilanden in te voegen: (Zie blz. 553).
» 409 staat: *C.*, lees: *c.*
» 464, r. 7 v. b. staat: Toeka, lees: Foeka.
» 483, » 5 » » moet *a* vervallen.
» 505, » 6 en 8 v. o. staat: Tanimber, lees: Tanimbar.

DERDE HOOFDGROEP.

BORNEO MET DE DAARTOE BEHOORENDE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN BORNEO.

---

§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid, moessons.

Ligging, grenzen, grootte.

Borneo (verbastering van *Broenei*) ligt tusschen 7° N.B. (Tandjoeng (¹) Simpang Mengajau) tot 4°08′ Z.B. (T. Selatan of de Zuidhoek), en 108°53′ (T. Batoe Belah in Sambas) tot 119°22′ (T. Oensang of de Noordoostpunt) O.L. Het is het uitgestrekste der vier Groote Soenda-eilanden en heeft een oppervlakte van over de 13000 □ G. mijlen.

Ten zuiden wordt het bespoeld door de Soenda-zee; ten oosten door de Straat van Mangkasar en de Soeloe-zee of Zee van Selébes; ten noordoosten door de Mindoro-zee; ten noordwesten door de Chineesche zee; en ten westen door de Chineesche zee en de Straat van Karimata.

Luchtsgesteldheid, moessons.

Ten gevolge van de groote uitgestrektheid van den alluviaalgrond, welke Borneo bijna overal omzoomt, van de menigvuldige stroomende

---

(¹) Zie Deel I, blz. 203, noot (1).

wateren, die het eiland in alle richtingen besproeien, en van de uitwasemingen van het dichte geboomte, dat het grootste gedeelte van den bodem bedekt, is de dampkring altijd vochtig. Dit gevoegd bij de omstandigheid dat, door de groote uitgestrektheid van het meerendeels vlakke kustland, de Zee- en Landwind zich tot ver binnenslands doen gevoelen, is oorzaak dat de temperatuur over het geheel niet zoo drukkend is als de ligging van het eiland zou doen verwachten en de nachten veelal zelfs koud zijn. Aan de noordkust is de warmtegraad vrij gematigd; en te Poentianak, aan de westkust nagenoeg onder den Evenaar gelegen, teekent de thermometer bij zons-opgang gewoonlijk 76° Fahr. en stijgt op den middag niet hooger dan tot 92°; de gemiddelde warmtegraad is daar 82° F.

In het zuidelijke gedeelte des eilands is de afwisseling der moessons gelijk aan die op Java; in het noorden heerscht van omstreeks April tot October de Zuidwest- of regen-moesson, en van omstreeks October tot April de Noordoost- of droge moesson; terwijl in het onder en nabij den Evenaar gelegene middelste gedeelte die afwisseling geheel ongeregeld is, en gedurende het gansche jaar dagelijks in meerdere of mindere mate regen valt.

§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur, rechtswezen en militaire macht.

Verdeeling en bestuur.

Borneo kan verdeeld worden in:
Gouvernementslanden, en
Niet aan Nederland onderhoorige gewesten.

De Gouvernementslanden, die zich over geheel het zuidelijke en een aanzienlijk stuk van het oostelijke gedeelte des eilands uitstrekken, beslaan, volgens officiëele opgaven, eene oppervlakte van 10049.2 □ mijlen en worden verdeeld in:

A. De Wester-afdeeling, 2636.9 □ mijlen groot, zich uitstrekkende langs de geheele westkust, van Tandjoeng Datoe op ruim 2° N. B. tot aan Borneo's zuidwestpunt, T. Sambar, op 3° Z. B., langs de zuidkust tot aan T. Ajer Mata aan den mond der rivier Djelei op 110°39′ O. L., en verder landwaarts in over het geheele stroomgebied van de rivier Kapoeas, en over de talrijke langs de kust gelegene eilandjes, die later bij de behandeling

der onderdeelen zullen vermeld worden. De Wester-afdeeling staat onder het bestuur van eenen Resident en bevat de volgende rijken en landschappen: de rijken Sambas, Mempawah, Poentianak; het landschap Koeboe; de rijken Sempang, Soekadana met de Karimata-eilanden, Matan, Landak, Tajan, Meliau, Sanggau, Sekadau met Blitang, Sintang, met Sapauk en het stroomgebied van de Melawi, Silat, Soehaid, Salimbau; en de landschappen Piasa, Djongkong en Boenoet.

Administratief is deze Residentie verdeeld (¹) in de volgende Afdeelingen (²) en Onder-afdeelingen: 1°. Poentianak en Ommelanden; 2°. Landak; 3°. Tajan; 4°. Mempawah; 5°. Soengei Kakap (het zuidwestelijk deel van Poentianak); 6°. Soekadana (met de Karimata-eilanden), de vijf laatste elk onder een Controleur; 7°. Sintang, bevattende alle gewesten ten oosten van de voorgaande gelegen, en buiten de hoofdplaats, waar een Adsistent-Resident gevestigd is, gesplitst in: *a.* de Onderafdeeling Melawi (het stroomgebied van de rivier van dien naam en hare zijrivier de Pinoeh); *b.* de Onder-afdeeling Boven-Kapoeas (bevattende de grootendeels nog onbekende streek in het stroomgebied van de Boven-Kapoeas en de Ambalau; *c.* de Onder-afdeeling Smitau, elk onder een Controleur; 8°. Sanggau en Sekadau, onder een Controleur; 9°. Sambas, gesplitst in: *a.* de Onder-afdeeling Pamangkat met het District Seminis; *b.* de Onder-afdeeling Singkawang en *c.* de Onder-afdeeling Larah en Loemar, elk onder een Controleur.

B. De Zuider- en Ooster-afdeeling, 7412.3 □ mijlen groot, zich uitstrekkende langs de geheele zuidkust van 110°39′ O. L. oostwaarts, en langs de oostkust noordwaarts tot op 4°10′ N.B., en voorts landwaarts in tot aan de binnenlanden der Wester-afdeeling en van het onafhankelijke rijk Broenei (den B. Loeang), alsmede over de langs de kusten gelegene eilandjes. De Zuider- en Ooster-afdeeling wordt bestuurd door eenen Resident, gevestigd te Bandjarmasin, en is gesplitst in het Zuidelijk deel en het Oostelijk deel.

Het Zuidelijk deel bevat: het leenroerige rijk Kota Waringin of Kotaringin, grenzende aan de Westerafdeeling, de land-

(¹) De verdeelingen zijn opgegeven volgens den *Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië* voor 1897.

(²) Waar niets anders vermeld wordt staan de Afdeelingen onder het bestuur van een *Adsistent-Resident.*

schappen Koemai, een deel van Djelei, Sampit, Mendawei, Pemboean, de Dajaklanden, Doesoen en Bekompai, de voormalige Sultanslanden (thans de Afdeelingen Amoentai en Martapoera; zie Dl. I, bladz. 35 en 80) benevens de hoofdplaats Bandjarmasin met het delta-eiland Tatas, en het landschap Tanah laoet.

Het Oostelijk deel bevat: Tanah Koesan of de Koesansche landen, bevattende de rijkjes Sembamban, Pegatan, Batoe Litjin en Koesan, benevens de eilanden Poeloe Laoet en Seboekoe; Tanah Boemboe, langs de kust ten noorden van het vorige, bevattende de staatjes Tjingal, Menoengoel, Sampanahan, Bangkalaän, Tjantoeng en Boentar Laoet; het rijk Pasir; het rijk Koetei met de eilanden Miang, Birah-biraban en Setabak; de Berausche landen, bevattende de rijken Sambalioeng en Goenoeng Taboer met de eilanden Pandjang, Maratoea, Raboe-raboe e.a.; het rijk Boeloengan, waartoe ook gerekend worden te behooren de Tidoengsche landen, die zich noordwaarts uitstrekken tot 4°10′ N. B.

De Residentie Zuider- en Ooster-afdeeling is administratief gesplitst in de volgende Afdeelingen en Onder-afdeelingen of Districten: 1°. Bandjarmasin en Ommelanden, bestaande uit de hoofdplaats van dien naam en haren omtrek en verder de Onder-afdeeling Bekoempai, het laatste onder een Controleur; 2°. Martapoera, met de Onder-afdeelingen: *a*. Benoea ampat en Margasari; *b*. Riam Kiwa en Riam Kanan en *c*. Tanah laoet elk onder een Controleur; 3°. Amoentai, gesplitst in de Onder-afdeelingen: *a*. Batang Alai, Laboean Amas en Balangan; *b*. Amadit en Negara, en *c*. Tabaloeng en Kaloea, elk onder een Controleur; 4°. Doesoenlanden met de Onder-afdeeling Beneden- en Oost-Doesoen en Mengkatip, bevattende de Districten Boven-Doesoen, Midden-Doesoen, Beneden-Doesoen, Oost-Doesoen en Mengkatip, de drie laatsten onder een Controleur; 5°. Dajaklanden, bevattende de Districten Groote- en Kleine Dajak (Onderdistricten: Beneden-, Midden- en Boven-Kahajan, Roengan, Manoehing, Beneden-, Midden- en Boven-Kapoeas), onder een Controleur; 6°. Sampit, eveneens onder een Controleur, en bevattende de Districten Sampit (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Tjampaga, Mentaja en Kwajan), Mendawei (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Katingan Ilir, Katingan Oeloe en Samba), Pemboean (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Semboeloe en Serajan), en het leenplichtige rijk Kota Waringin met inbegrip van het landschap

Koemai en een deel van het landschap Djelei; 7°. Koetei en de Noord-Oostkust; 8°. Pasir en de Tanah Boemboe landen met P. Laoet, P. Seboekoe en een aantal kleinere tot de verschillende rijken behoorende eilandjes, onder een Controleur.

De niet aan Nederland onderhoorige gewesten, die het noordwestelijke en noordelijke gedeelte des eilands uitmaken, zijn:

a. Serawak, het aan den Sultan van Broenei leenroerige gebied van den Radja BROOKE, zich uitstrekkende van Tandj. Datoe langs de noordwestkust tot aan T. Kidoeroeng op 3° 15′ N. B.

b. Het onafhankelijke rijk Broenei of Borneo Proper, van T. Kidoeroeng noordwaarts tot op ongeveer 5° 08′ N. B.

c. Het noordelijke gedeelte des eilands, aan de westkust tot op 5° 08′ en aan de oostkust tot op 4° 10′ N. B., oorspronkelijk eene onderhoorigheid van den Sultan van Broenei, deels van den Vorst der Solok- of Soeloe-eilanden, doch sedert 1878 in eigendom afgestaan aan de North-Borneo-Company, eene Engelsche Maatschappij, welke onder bescherming staat der Britsche Kroon en aan dit gedeelte van Borneo den naam van *Sabah* gegeven heeft. Het wordt ook wel »Nieuw-Ceylon" genoemd. De geheele oppervlakte bedraagt niet minder dan 1324 □ G. M. De tegenwoordige hoofdplaats is *Elapoera* aan de Sandakan-baai, op de noordoostkust. (1)

Rechtswezen.

Europeanen en met hen gelijkgestelden staan in de Wester-afdeeling te recht voor den Raad van Justitie te Batavia, en in de Zuider- en Ooster-afdeeling voor dien te Soerabaja, voor zoover de feiten van dien aard zijn dat zij voor deze rechtbank moeten behandeld worden (Zie Dl. I, bl. 147). Verder heeft men:

In de Wester-afdeeling: te Poentianak een Residentiegerecht (zie Dl. I, bl. 148), waarvoor de Resident ook zitting kan houden te Sintang en Sambas. Voorts zijn voor de zaken van Inlanders en

---

(1) Men raadplege voor meer bijzonderheden over het van ons onafhankelijk gedeelte van Borneo, waarover in dit werk niet verder zal worden gehandeld. o.a.: *The new Ceylon, being a sketch of British North Borneo or Sabah* by JOSEPH HATTON, Londen, 1881; R. VAN ECK, *in het Tijdschrift voor Nederl.-Indië*, 1882; P. S. GUNDRY, *British North Borneo or Sabah* in de *Contemp.-Revue* van Mei 1882; A. COOTS. *Notes of the recent development, exploration and commercial geography of British North-Borneo.* Jn-Manchester G.S., 1890; *Serawak en North-Borneo* in *Tijdschrift van Nederl.-Indië*, 1881; HUGH LOW, *Serawah, its habitants and production*, 1848; *Sarawak en Borneo volgens de jongste mededeelingen. Tijdschrift van Nederl.-Indië*, 1881; PETERMANN'S *Mittheilungen*, 1887, 1889 en 1891.

met hen gelijkgestelden Landraden te Poentianak, te Sintang en Sambas, onder Voorzitterschap van den Adsistent Resident. In sommige rijkjes is de bevolking nog gelaten in het genot van hare eigene rechtspleging. (¹)

In de Zuider- en Ooster-afdeeling is het rechtswezen op nieuw geregeld in het jaar 1880, 1883, 1886, 1892, 1893 en 1895. De rechtspleging is daar opgedragen aan de Magistraten, de Landraden en het Residentiegerecht. De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Adsistent-Residenten en Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur, ieder binnen de grenzen van het gebied waar hem het dagelijksch bestuur is opgedragen. Zij nemen zonder hooger beroep kennis van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer het onderwerp van het geschil eene waarde heeft van niet meer dan *f* 50; voorts van alle klachten, ingebracht tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken voor den tijd van drie maanden, of gevangenisstraf van acht dagen. — Landraden zijn gevestigd te Bandjarmasin, Amoentai, Martapoera, Moeara Téwèh en Samarinda, onder voorzitterschap van den Adsistent-Resident en te Sampit en Koeala Kapoeas onder dat van den Controleur; te Bandjarmasin heeft de Landraad een afzonderlijken Griffier, op de andere plaatsen fungeert als zoodanig de eerste klerk op het bureau van den gezagvoerenden Ambtenaar. De Landraad neemt kennis van: alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; en van alle overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraak van den Landraad hooger beroep toegestaan bij den Raad van Justitie. Het rechtsgebied van den Landraad te Bandjarmasin strekt zich ook uit over de Afdeeling Pasir en Tanah Boemboe.

Militaire macht.

De militaire macht op Borneo bestaat uit: het Garnizoens-bataljon der Wester-afdeeling, dat uit den Staf en drie compagnieën is samengesteld, en het Garnizoens-bataljon der Zuider- en Ooster-

---

(¹) Zie de *Staatsbladen* van 1883, 1884, 1892, 1893 en 1895.

afdeeling, dat uit den Staf en vijf compagnieën bestaat, benevens de 8ste compagnie Artillerie. Zij staat op het oogenblik in Poentianak onder het bevel van een Majoor en te Bandjarmasin onder dat van een Luitenant-Kolonel, als Militair Commandant. (¹)

§ 3. Natuurlijke gesteldheid.

Bergen en vlakten.

Over geheel Borneo strekken zich aanzienlijke bergketenen uit, die, volgens sommigen, van een centraalgebergte nagenoeg in het midden des eilands uitgaan en zich in onderscheidene richtingen bijna of geheel tot aan de kusten voortzetten. Algemeene namen schijnen deze gebergten niet te hebben, en alleen van enkele gedeelten of toppen zijn bijzondere benamingen bekend, welke wij hier volgens den nieuwsten Atlas van Dornseiffen mededeelen.

Van het centraalgebergte, dat zich in de aan Broenei grenzende bovenlanden der Zuider- en Ooster-afdeeling bevindt, loopt eene Eerste Keten noord-noordoostwaarts als grens tusschen het tegenwoordige Broenei en de Berausche met de Tidoengsche landen. Zij heet: G. (²) Loeang, G. Rotau, op de grens tusschen Broenei en Koetei; G. Sapoetoe, G. Apobrian, G. Lemang, en G. Lampasang, G. Litjang, G. Kina Baloe, ongeveer 4000 M. (de hoogste top van Borneo) (³), in Sabah; en eindigt aan Borneo's noordpunt in T. Simpang Mengajau.

Eene Tweede Keten gaat westwaarts met vele bochten, als zuidelijke grens van Serawak. De namen van sommige gedeelten zijn: G. Madei, G. Sariboe Saratoes, G. Batang Loepar, G. Klingkang, G. Rowan, G. Seraoeng en G. Raja, tusschen Serawak en de Afdeeling Sambas, waar zij in T. Datoe eindigt. Hiervan scheidt zich op 110° 13′ O. L. een tak zuidwestwaarts af, die gedeeltelijk

(¹) In de standplaatsen der troepen komt natuurlijk van tijd tot tijd verandering. Zie de opgave Deel I, blz. 184, welke inzooverre verbetering behoeft, dat volgens de laatste officiëele opgave zich te *Nanga-Pinoeh* geen detachement meer bevindt, terwijl in de Z. O. Afdeeling de compagnie Infanterie te Barabai tot op een detachement is verminderd.

(²) G. (Goenoeng) of B. (Boekit) worden gelijkelijk voor »berg" gebezigd.

(³) De eigenlijke beteekenis van *Kina Baloe* is niet bekend. De gewone vertaling van »Chineesche weduwe" of »Chineesche vrouw" moet zeer gezocht worden genoemd. Op de Fidji-eilanden beteekent *Kiné baloe*, *geestenwoning*. Zimmermann, *Die Inseln des Indischen und stillen Meeres*. Th. I. S. 323.

den naam van Bajang-gebergte draagt en waarin o.a. de toppen *Bangoe* en *Bengkaroem* (niet »Boenga" en »Koeroem") worden aangetroffen.

Eene derde Keten strekt zich van het centraalgebergte in eene zuidwestwaartsche hoofdrichting uit en maakt grootendeels de grensscheiding tusschen de Wester- en de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo uit. Zij eindigt op 2° Z. B. Tot haar behooren de G. Baring, G. Tebang, G. Doesoen, G. Lawing, G. Rajah ([1]), G. Sakara, G. Panatang, G. Pembaringan Badak, G. Batoe Hantji ([2]) en G. Batoe. Van deze keten scheidt zich bij den G. Doesoen eene kleinere af, die eerst oost- en vervolgens zuidwaarts loopt en voor een groot gedeelte de grensscheiding uitmaakt tusschen de Afdeelingen Dajaklanden en Doesoenlanden. Tot haar behooren de G. Sawah Radjoh en de G. Tindoi Ondo.

Eene Vierde Keten loopt van het centraalgebergte eerst zuidoost- en vervolgens recht zuidwaarts en maakt de scheiding tusschen het Zuidelijk deel en het Oostelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling. Na den G. Tebang, waar deze keten kan geacht worden aan te vangen, behooren tot haar de G. Batoe Lesong, G. Batoe Ajau, G. Strangbong, G. Daweang, G. Sawai, G. Katam, G. Tangoer, G. Loeang, C. Kroemai, G. Sarampakan, G. Mehilat, G. Mandala, G. Kapari, G. Satoei en G. Batoe Gapit, waarmede de keten in Tanah Laoet eindigt. — Een weinig ten zuidoosten van den G. Katam scheidt zich van deze keten eene kleine zuidoostwaarts loopende af, die de rijken Pasir en Koetei van elkander scheidt, en waarvan de G. Balik Papan de voornaamste top is.

De Vijfde Keten loopt nagenoeg recht oostwaarts en scheidt het rijk Koetei van de Berausche landen. Tot haar behooren de G. Bohang, G. Makaham, G. Belajar, G. Njapa, G. Serang, G. Toeksadau, G. Bajoen, G. Batoe Tampatoeng en G. Tindah Hantoeng of Sakoeroe; terwijl zij in de Kapen Kanioengan en Mangkalihat eindigt. — Van deze keten scheidt zich tusschen den G. Bohang en den G. Mahakam eene kleinere noordoostwaarts loopende af, die gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt tusschen de Berausche landen en Boeloengan. Tot haar behooren de G. Kemangis, G. Batoe Bioek en G. Njamak.

Van den aard dezer bergketenen, die de eigenlijke kern des eilands uitmaken, is nog, hoewel het in de laatste jaren niet aan onder-

---

([1]) Van hier af loopt een tak noordwestwaarts, van welken de G. Rajah Mam en de G. Poentiak de voornaamste toppen zijn.

([2]) Volgens sommigen de hoogste top op Nederlandsch grondgebied (± 2300 M.).

zoekingen ontbroken heeft, ([1]) weinig met nauwkeurigheid bekend. Zij zijn van zeer verschillende formatiën en bevatten graniet, trachiet, kwarts, zand- en kalkgesteenten, allerlei kristalvormingen, versteeningen, conglomeraten, enz. Aan sporen van vroegere vulkanische werkingen ontbreekt het niet; lava's worden dikwijls aangetroffen, en onder de hoogste bergtoppen bevinden zich vulkaankegels, wier werkzaamheid echter reeds zoolang heeft opgehouden dat bij de Inboorlingen zelfs geene overleveringen van vuurspuwende bergen of aardbevingen bekend zijn.

Tusschen de bergketenen liggen onmetelijke vlakten, die zich naar alle zijden tot aan de kust uitstrekken. In het binnenland zijn deze dalen, welke daar meerendeels schijnen te bestaan uit eenen grondslag van kwartsformatie met eene dikke laag *humus* overdekt, hier meer daar minder golvend, en rijzen er enkele lage meer of minder op zichzelf staande berg- of heuveltoppen uit op. In de benedenlanden zijn zij grootendeels geheel vlak en door aanslibbing ontstaan; de alluviaalgrond strekt zich daar op sommige plaatsen uit tot 50 mijlen landwaarts in en neemt nog aanhoudend in breedte toe. Op sommige plaatsen aan de westzijde en over het grootste gedeelte der zuidzijde van het eiland zijn de kustlanden, vooral in den regenmoesson, moerassig en worden dagelijks door den vloed der zee over eene aanmerkelijke uitgestrektheid onder water gezet ([2]).

Rivieren.

Van de bergen vloeien in alle richtingen ontelbare beken af, welke zich vereenigen tot rivieren en stroomen, die het geheele eiland besproeien, en van welke vele tot ver in het binnenland bevaarbaar zijn. Wij vermelden daarvan de volgende:

([1]) Belangrijk is in deze o.a. de wetenschappelijke expeditie onder leiding van Dr. A. W. Nieuwenhuis, welke ten doel heeft Centraal-Borneo te onderzoeken en de hoogst bezwaarlijke reis van uit de Boven-Kapoeas over het Centraal-gebergte en door het stroomgebied der Mahakam naar Samarinda in het rijk Koetei reeds grootendeels mocht ten einde brengen.

([2]) Zie over de geologische formatie van Borneo het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 16 en de kaart aldaar. Men raadplege inzonderheid het werk van Dr. Theodor Posewitz: *Borneo, Entdeckungsreisen und Untersuchungen*, Berlin 1889, waarin ook tal van andere bronnen voor de kennis van Borneo worden opgegeven. Belangrijk zijn in deze ook nog de mededeelingen van Professor Molengraaf, die in de jaren 1894 en 1895 eene reis door Borneo gemaakt heeft en daar onder meer, tusschen den bovenloop van de rivieren Kapoeas en Mahakam, een uitgedoofd vulkanisch gebergte ontdekte. Ook in het stroomgebied van de Sambas (zie beneden) komen uitgedoofde vulkanen voor.

a. In de Wester-afdeeling van Borneo:

De rivier van Sambas. Deze ontstaat voornamelijk uit de samenvloeiing van twee rivieren: de Sambas Kiri (linker-Sambas (¹) of Simpang Sidin, en de Sambas Kanan (rechter-Sambas (¹)).

De Sambas Kiri of Koemba neemt haren oorsprong op de grens van Serawak, tusschen G. Bangoe en G. Bengkaroem, neemt bij Siding de Pawan en bij Siloeas de Tadan op en stroomt tot aan hare vereeniging met de Separan in noordwestelijke, later in westelijke richting. Zij ontvangt:

L. de Sentanggau, die van den G. Bajang-Mioet komt;

R. de Sentimoe, die op den G. Semadjoe ontstaat; en

L. de Setato.

Vervolgens ontmoet de Sambas Kiri

de Sambas Kanan, die voornamelijk ontstaat uit twee beken, de Samping, die op den G. Pedjadji, en de Sebalau, die op den G. Pandan ontspringt. Na de vereeniging van de twee rivieren bij Batoe-adjong ontvangt de Groote Sambas-rivier nog het water van

L. de Ledo, die op den G. Bawang ontspringt;

R. de Sanggau, die eveneens van den G. Bajang komt en L. de Sendawar van G. Oedoe.

De Sambas stroomt eerst westwaarts voort, wendt zich dan zuid-zuidwestwaarts en vervolgens weder westwaarts naar zee, waarin zij zich bij Pemangkat tusschen T. Kelambau en den heuvel Paniboengan op 1° 8′ N. B. met een ongeveer twee K.M. wijden mond ontlast.

Zijrivieren van de Groote Sambas zijn:

R. De Sintangan, die op den G. Semadjoe ontspringt en niet ver beneden de samenvloeiing van de Sambas Kiri en Kanan in in hoofdrivier valt.

R. De Bantanan, die van den G. Kowai komt.

L. De Kleine Sambas of Sondong. Deze ontstaat uit eenige beken, die van G. Dadah komen en zich bij Balei Plei vereenigen. Zij stroomt eerst noordwaarts, dan zuidwestwaarts totdat zij bij Kota Bangoen de Groote Sambas ontmoet, met welke zij een riviereiland insluit, waarop de hoofdplaats Sambas ligt. Bij deze plaats ontvangt zij

(¹) Zoo worden deze rivieren genoemd door de opwaarts varenden. Volgens onze wijze van uitdrukken is de Sambas Kiri de rechter- en de Sambas Kanan de linker-rivier.

l. de Teberau en de Sebatoe, die van den G. Sekadau komen.

l. De Tebas, een klein riviertje, dat van de zuidwestzijde van G. Sekadau komt.

De Sebangkau. Zij ontspringt in het zuidoosten van het landschap, loopt eerst west-noord-westwaarts en vervolgens zuid-westwaarts en valt op nagenoeg 1° 5′ N. B. bij T. Goenoeng in zee. Zij is door een kanaaltje, dat ten westen van den G. Pemangkat loopt, verbonden met de S. Pemangkat, van welken waterweg vele vaartuigen gebruik maken om T. Bila (bl. 36) die erg aanslibt en waar soms veel zee staat, niet behoeven om te varen. Zij neemt eene menigte zijriviertjes of beken op, van welke de voornaamste is

l. de Boedoek, die op den G. Bawang ontspringt en noordwestwaarts naar de hoofdrivier stroomt, waarmede zij zich 7 mijlen boven haren mond vereenigt.

De Slakau [1]. Zij ontspringt op den G. Pandan en G. Bawang, loopt eerst noordwestwaarts, dan bijna recht noordwaarts en vervolgens weder met sterke kronkelingen westwaarts, tot zij op 1° 2′ N. B. een weinig bezuiden T. Goenoeng in zee valt.

De Singkawang en de Sedau, twee kustriviertjes, die niet ver van elkander beneden de plaatsen Singkawang en Montrado in zee vallen.

De Raja, in Sambas. Zij ontspringt op G. Sempoeroeng, loopt met weinig bochten in eene westwaartsche hoofdrichting, en bereikt de zee tegenover het eiland Semésa.

De Doeri, de zuidelijke grensrivier van het rijk van Sambas. Zij ontspringt op den G. Kajoe mérah, en valt, na eenen nagenoeg zuid-westwaartschen loop, bij de kampoeng Doeri in zee.

De Mempawah, in het rijkje van dien naam. Zij ontspringt op den G. Pandan en stroomt zuid-zuidwestwaarts tot waar zij

l. de uit het binnenland komende Soempa

opneemt en zich met deze westwaarts wendt tot bij de hoofdplaats Mempawah; vanhier loopt zij nog een paar mijlen zuidwaarts naar zee, waarin zij zich ten Oosten van T. Bangkei ontlast. Zij is minstens tot aan de vroeger belangrijke Chineesche kampoeng Mentidong voor vrij aanzienlijke prauwen bevaarbaar; grootere schepen kunnen de voor haren mond liggende bank bezwaarlijk passeeren. De oevers zijn doorgaans laag, dicht begroeid en weinig bevolkt.

[1] Deze en andere rivieren dragen ook wel *Chineesche* namen, waaronder zij in sommige beschrijvingen van vroegere expeditie's voorkomen. Zoo heet de *Slakau* bij de Chineezen *Boen-toe-nai* en in haren bovenloop *Tai-Kwong-Sjoen*.

De Pinjoe, eene kleine rivier, de grens uitmakende tusschen Mempawah en Poentianak.

De Kapoeas, verreweg de grootste rivier der Wester-afdeeling. Zij ontspringt in het centraalgebergte van Borneo uit eene menigte bergstroomen, van welke de voornaamste zijn: de Doeri, welke op den G. Loeang, en de Ambalau, welke in het Madei-gebergte (bl. 7) haren oorsprong heeft, en die zich, na aan beide zijden eene groote menigte beken te hebben opgenomen, in het landschap Ambalau vereenigen. Van dit vereenigingspunt af, en misschien reeds vroeger, draagt de rivier den naam Kapoeas en stroomt met ontelbare en sterke kronkelingen in eene zuidwestwaartsche hoofdrichting naar zee. Op ongeveer 12 mijlen hemelsbreedte van de kust verdeelt zij zich in twee armen, van welke de rechter den naam Kapoeas behoudt, en de linker dien van Dawat of Mandoet aanneemt. Een weinig boven en beneden dit scheidingspunt heeft de rivier reeds driemaal aan hare rechterzijde eenen tak afgezonden en dien telkens weder opgenomen, waardoor de riviereilandjes P. Separo, P. Djamboe en P. Limboeng gevormd worden. — Na de verdeeling in twee armen loopt de Kapoeas eerst nog eenigen tijd zuidwestwaarts en wendt zich dan op eens noordwestwaarts, om ruim 3 mijlen beneden de hoofdplaats Poentianak onder den Evenaar in zee te vallen met twee monden, van welke de noordelijkste Koeala Poentianak en de zuidelijkste Selat Bantan heet. Daar, waar de Kapoeas de noordwestwaartsche richting aanneemt, scheidt zich aan de linkerzijde weder een tak van haar af, die aanvankelijk den naam van Terentang en na hare verbinding met de Oela dien van Koeboe draagt, onder welken laatsten zij zich in den later te vermelden riviermond Koeala Koeboe ontlast. In de aldus door de Terentang en Koeboe ten zuiden en de Kapoeas ten noorden gevormde delta scheidt zich aan de linkerzijde van de laatstgenoemde weder een tak af, de Poengoer die eerst zuidwest- dan noordwestwaarts stroomt en in zee valt met zeven of acht monden, welke even zoovele alluviaal-eilandjes vormen. Van deze Poengoer scheidt zich de Oela af, die zuidwaarts loopende zich met de Terentang verbindt en daarmede de boven genoemde Koeboe vormt. Uit de rechterzijde van de Oela gaat nog een tak westwaarts, de Ambawang, die dus tusschen de Poengoer en de Koeboe in zee valt. — De Dawat of Mandoet loopt eerst eenigen tijd vrij recht zuidwaarts en splitst zich dan in twee armen; de rechterarm, die dadelijk west-zuidwestwaarts gaat, heet de Steno en ontlast zich door onderscheidene takken, waarvan de Batoe Ampar de noordelijkste is, in eenen zeeboezem of wijden riviermond, Koeala Koeboe

of Selat Padang Tikar geheeten, tusschen 0°40′ en 0°45′ Z.B.; de linkerarm gaat met sterke kronkelingen in eene zuidwaartsche hoofdrichting en ontlast zich op 1° Z.B. in zee met twee monden, van welke de westelijke Majah of Mendau, de oostelijke Koeala Koembang heet. De Majah heeft nog weder door de Simpang Lidah gemeenschap met de Steno.

De Kapoeas-delta heeft dus, met inbegrip van het eilandje Nanas (of Majang?), dat door de Majah en de Koeala Koembang wordt gevormd, langs de kust eene uitgestrektheid van 19 of 20 mijlen en is verdeeld in vele grootere en kleinere eilandjes, die bijna alle van alluviaalvorming zijn; enkele echter, zooals Nanas en het eiland, dat ingesloten is tusschen de Poengoer, de Oela en de Ambawang, waarop zich min of meer hooge bergen verheffen (op het eerste de G. Miami (± 700 M.) en de G. Majah (op het laatste de ruim 120 M. hooge G. Ambawang), zijn oorspronkelijk afzonderlijke eilandjes geweest, die door aanslibbing vergroot en met Borneo verbonden zijn. De rivierarmen, door welke zij gescheiden worden, hebben alle eene zeer aanzienlijke breedte en diepte, zoodat zij voor de grootste schepen bevaarbaar zouden zijn; doch overal liggen voor de mondingen zandbanken, waarop niet meer dan 8 of 9 vt. water staat, en die dus het inkomen aan vaartuigen van meerderen diepgang beletten.

De voornaamste zijrivieren van de Kapoeas zijn, behalve de Ambalau, welke wij als eene harer bronnen hebben aangemerkt, van boven af:

R. De Tawang; zij is de voornaamste uitwatering van de meren Loear en Bean, die aan den zuidelijken voet van het Batang Loepar-gebergte (bl. 7) liggen, en heeft geen zeer uitgestrekten loop doch eene aanzienlijke breedte en diepte.

L. De Silat: zij ontspringt op den G. Lintang in de Afdeeling Sintang, en stroomt noordwestwaarts totdat zij bij Silat in de Kapoeas valt. Zij is voor groote booten bevaarbaar.

R. De Katoengau; zij ontstaat in het noordwesten van de Afdeeling Sintang uit de samenvloeiing van vele beken, onder welke de Goentoer, de Goentang en de Katoengau de voornaamste zijn, loopt eerst oost- en daarna zuidwaarts, en valt beneden Silat in de Kapoeas. Zij kan in den regentijd tot 8 of 9 dagen boven hare monding met vrij groote prauwen worden opgevaren.

L. De Melawi, ook Simpang Kanan der Kapoeas genaamd; zij ontspringt in het oosten der Afdeeling Sintang op het gebergte,

dat deze van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling scheidt. Aanvankelijk heeft zij den naam van Aroeng en loopt zuidwestwaarts tot waar zij aan hare linkerzijde de Ambalau opneemt; wendt zich dan met deze vereenigd onder den naam Melawi eerst recht westwaarts en vervolgens, bij Pinoeh, noord-noordwestwaarts totdat zij zich bij de hoofdplaats Sintang in de Kapoeas ontlast. Zij is zeer ver voor aanzienlijke prauwen bruikbaar; doch een weinig beneden Kahajan (bl. 15) wordt de vaart belemmerd door eene bank van groote steenen, welke dwars over de rivier ligt en bij hoog water onzichtbaar is. De voornaamste zijvieren van de Melawi zijn:

L. De Ambalau, wel te onderscheiden van de Ambalau (bl. 12) die een der hoofdbronnen van de Kapoeas is.

L. De Lakawé,

L. De Serawé,

L. De Modalei,
welke alle in Sintang ontspringen op het gebergte, dat deze Afdeeling van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling scheidt.

L. De Pinoeh, eene aanzienlijke rivier, die in de uiterste zuidpunt van de Afdeeling Sintang uit onderscheidene bergstroomen ontstaat en recht noordwaarts stroomende bij Nanga-Pinoeh in de Melawi valt. Vele ondiepten maken de vaart op deze rivier moeielijk.

L. De Blimbing, nagenoeg evenwijdig aan de vorige, doch kleiner; zij valt bij Blimbing, beneden Pinoeh, in de Melawi.

R. De Kahajan, eene belangrijke rivier, die in het zuidoosten van de Afdeeling Sintang op den G. Lintang ontspringt en bijna recht westwaarts stroomende bij Kahajan in de Melawi valt. Zij is voor vrij aanzienlijke vaartuigen bruikbaar.

R. De Blitang, die het landschap van dien naam in eene zuidoostwaartsche richting doorstroomt en beneden Blitang in de Kapoeas valt. Zij is voor vrij groote prauwen bevaarbaar en heeft, zegt men, zwart water.

R. De Ajah, die het noordelijke gedeelte van het rijkje Sekadau in eene zuidwaartsche richting doorstroomt en bij Soengei Ajah in de Kapoeas valt.

L. De Sapauk, ook Sepahoe genaamd; zij ontspringt in het zuidwesten der Afdeeling Sintang, doorstroomt in eene noordwaartsche richting het landschap Sapauk, en valt bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas.

L. De Sekadau; zij ontstaat op de grenzen van Matan in het zuidwesten van het landschap Sekadau, doorstroomt dit met zeer vele kronkelingen eerst in eene oostwaartsche en vervolgens in eene noordwaartsche richting, en stort zich bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas. Hare monding is breed en diep, doch in den drogen moesson door eene steenbank grootendeels gesloten; overigens is zij over een aanmerkelijk gedeelte van haren loop bevaarbaar. Zij heeft vele zijrivieren, onder welke

R. de Antrap, die

R. de Krabat opneemt, en

L. de Angkoeloe

de voornaamste zijn.

R. De Sekajam; zij ontspringt op den G. Rowan (bl. 7) op de grens van de Afdeeling Singkawang, stroomt eerst in eene oostwaartsche en vervolgens in zuidwaartsche richting door het landschap Sanggau, en valt bij de hoofdplaats van dien naam in de Kapoeas. Zij heeft een zeer sterken stroom, en de vaart wordt door droogten, steenbanken, kleine watervallen (*riam*) en drijfhout voor grootere vaartuigen belemmerd.

R. De Tajan, die het landschap van dien naam in eene zuidwaartsche richting doorstroomt en zich bij de hoofdplaats Tajan in de Kapoeas stort.

R. De Rivier van Landak. Zij ontspringt onder den naam Djamboe of Batang Oeloe op de grens van de Afdeeling Sambas op den G. Bajang, stroomt door het landschap Landak eerst in eene recht zuidwaartsche richting tot beneden de hoofdplaats Landak of Ngabang, waar zij den naam van Rivier van Landak aanneemt, en wendt zich dan west-zuidwestwaarts totdat zij bij de hoofdplaats Poentianak met eenen wijden mond in de Kapoeas valt. Van Poentianak tot Landak is de rivier voor vrij groote prauwen bruikbaar; met snel roeiende vaartuigen heeft men voor dezen tocht stroomopwaarts vijf of zes dagen noodig. De voornaamste zijrivieren zijn:

L. Dait, die in het Sanggausche ontspringt en zuidwestwaarts naar de Djamboe stroomt.

R. De Béhé, die op het zuidoostelijk grensgebergte van Sambas ontspringt en zuidoostwaarts stroomt totdat zij bij Moeara Béhé een weinig lager dan de Dait in de Djamboe valt.

R. De Menjoekei, die op of nabij den G. Pandan ontspringt en zich bij Moentja, een halve dagreis boven de hoofdplaats Landak, in de Djamboe ontlast.

R. De Mandor of Terap, die de gemeenschappelijke uitwatering is van de Mandor, de Sakilap en de Sapada.

L. De Bawang of Simpang Kiri, die in het Poentianaksche ontspringt en met een wijden mond niet ver boven de hoofdplaats Poentianak in de Landak valt.

De Sempang of Rivier van Sempang. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Sidjau (R) en de Matan (L), welke op de landwaarts in gelegene heuvelen haren oorsprong hebben en zich bij Sempang, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, vereenigen; waarna de rivier west-zuidwestwaarts stroomt en zich met een wijden mond in de Koeala Koembang (bl. 13) ontlast. Tot aan de hoofdplaats Sempang, die 6 of 7 mijlen van den mond gelegen is, zijn de oevers onbewoond en zeer moerassig, zoodat zij veelal zelfs niet nauwkeurig te onderscheiden zijn. De rivier is voor middelmatige prauwen bruikbaar. De voornaamste zijrivier is

R. de Semandang, die zich in haar bovenloop splitst in Semandang Kiri en Semandang Kanan en dit gewest met vele bochten in eene zuidwestwaartsche richting doorstroomt, en omstreeks drie mijlen beneden de hoofdplaats Sempang in de hoofdrivier valt. Hare oevers zijn althans aan het bovengedeelte sterk bevolkt.

De Sidoeh. Zij ontspringt ongeveer 20 uur binnenslands op of nabij den G. Patoengan in het noordoosten van het landschap Soekadana, waarvan zij de zuidoostelijke grens uitmaakt. Aan het benedengedeelte zijn de oevers onbewoond.

De Pawan, die de noordelijke helft van het landschap Matan doorstroomt. Zij ontspringt in het noordoosten van dat gewest op of nabij den G. Rajah Mam en loopt eerst zuidwestwaarts. dan zuidwaarts en eindelijk recht westwaarts, totdat zij zich bij T. Beras-baja in zee stort met twee monden, van welke de noordelijke Kandang Karbau, de zuidelijke Ketapang heet, en die het eilandje Kandang Karbau vormen; voor deze beide monden liggen zandbanken, die het invaren alleen bij hoog water aan vaartuigen van weinig diepgang vergunnen. De Pawan heeft onderscheidene zijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

R. De Laoer; zij ontstaat uit de samenvloeiing van vele beken, die meerendeels op den G. Antadjam in het landschap Meliau en den G. Poentiak in Sekadau haren oorsprong hebben, en loopt met vele kronkelingen nagenoeg recht zuidwaarts totdat zij zich bij Moeara Laoer in de Pawan stort op het punt, waar deze de zuidwaartsche richting aanneemt. Zij is tot even beneden Batoe Taba goed bevaarbaar.

L. De Kajoeng; zij ontspringt op of nabij den G. Batoe (bl. 8), en loopt met vele en groote bochten eerst zuidwestwaarts en vervolgens weder noordwestwaarts, totdat zij zich in de Pawan ontlast bij Moeara Kajoeng ook wel eenvoudig Kajoeng genaamd. Deze kampoeng is de vroegere hoofdplaats van het landschap Matan, waarom haar ook dikwijls deze zelfde naam gegeven wordt. Eene zijrivier van de Kajoeng is

R. de Tajap, die in het binnenland tusschen de Pawan en de Kajoeng ontspringt, eenen zeer onregelmatigen loop heeft, en zich bij Moeara Tajap in de Kajoeng stort.

De Kendawangan, die het zuidwestelijke gedeelte van het landschap Matan besproeit. Zij stroomt nagenoeg recht zuidwestwaarts naar zee, waarin zij zich tegenover het eiland Bawal ontlast. Hare oevers zijn voor een groot gedeelte laag, dikwijls moerassig en weinig bewoond. Aan haren oorsprong ligt Kendawangan, eene voorname plaats in dat gedeelte van Matan. Eene zijrivier is

L. de Bila, die zich niet ver van de kust met haar vereenigt, na hooger op

L. de Mariam te hebben opgenomen.

De Ajer Itam, eene niet zeer belangrijke rivier, die het zuiden van Matan in eene bijna recht zuidwaartsche richting doorstroomt en aan de zuidkust in de Baai Ajer Itam valt.

De Djelei. Deze ontspringt mede in het hoogland ten zuidwesten van den G. Batoe en stroomt zuidwaarts door het oostelijkste gedeelte van Matan, totdat zij op ongeveer vijf mijlen van de zuidkust zich zuidwestwaarts wendende in eenen zeer wijden riviermond (Koeala Djelei) overgaat, die daar Borneo's Wester-afdeeling begrenst en bij T. Ajer Mata in de Baai Djelei valt. In dezen riviermond liggen onderscheidene kleine eilandjes.

b. In het Zuidelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo:

De Lamandau of Rivier van Kotaringin. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, die op den G. Pembaringan Badak en G. Batoe Hadji (bl. 8) ontspringen. Na de vereeniging doorstroomt de rivier het rijk Kotaringin in eene zuidwaartsche richting onder den naam Tingkalap, welken zij behoudt tot waar zij de Lamandau opneemt en dan dezen naam verkrijgt tot aan de hoofdplaats Kotaringin, beneden welke zij gewoonlijk Rivier van Kotaringin wordt genoemd. Beneden Kotaringin stroomt

de rivier eerst zuidoost- en dan weder zuidwestwaarts totdat zij met eenen wijden mond in de Baai van Kotaringin valt. Zij heeft eene menigte zijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

R. De Lamandau, die op den G. Sambajan ontspringt en zuidoostwaarts stroomende bij Batoe Kanganting in de hoofdrivier valt.

L. De Boelik; zij ontspringt op den G. Batoe Hantji, loopt bijna recht zuidwaarts en valt bij Nanga Boelik in de Lamandau.

L. De Aroet; deze rivier, die in grootte met de hoofdrivier gelijkstaat, ontspringt op den G. Pembaringan Badak, doorstroomt het oostelijk gedeelte van het rijk Kotaringin, en valt beneden het aan haren linkeroever gelegene Soekaboemi op ongeveer vier mijlen van de kust in de Rivier van Kotaringin.

De Koemai. Zij ontstaat in het zuidoosten van het rijk Kotaringin uit vele beken, die zich op ongeveer vijf mijlen van de kust vereenigen en eene korte maar breede rivier vormen, die zich een paar mijlen beneden Koemai of Soekarami met eenen zeer wijden mond in de Baai Koemai ontlast.

De Pemboean. Zij ontstaat op den G. Panatang (bl. 8) en het westwaarts vandaar gelegene gebergte, dat het zuidwestelijke gedeelte van de Afdeeling Sintang van de Zuider-afdeeling scheidt, uit vele beken, van welke de Seroejang en de Salan de voornaamste zijn. In haren zuidwaartschen sterk gekronkelden loop door het westen der Afdeeling Sampit neemt zij aan beide zijden eene menigte beken en riviertjes op, waardoor zij steeds in breedte toeneemt. Beneden de hoofdplaats Pemboean, waar zij geheel in het vlakke land komt, ontlasten zich in haar onderscheidene meren, zoodat zij eindelijk als een aanzienlijke stroom op 112°32′ O. L. in zee valt.

De Mentaja of Sampit. Zij ontstaat op de heuvelen in het midden der Afdeeling Sampit uit onderscheidene bronnen. Nabij haren oorsprong heeft zij den naam van Kaboehan, later dien van Koeajan, eindelijk dien van Mentaja of, naar het gewest dat zij doorstroomt, Rivier van Sampit. Zij heeft eenen zeer sterk gekronkelden zuidzuidoostwaartschen loop en ontlast zich met eenen wijden mond in de Sampit- of Bandaran-baai.

De Katingan of Mendawei. Zij ontspringt op de grenzen der Afdeeling Sintang op den G. Panatang, stroomt eerst zuidwaarts, vervolgens zuidoostwaarts door het landschap Katingan, en eindelijk zuidwaarts door het oosten der Afdeeling Sampit, totdat zij zich beneden Mendawei of Baroe in de Baai Sebangan ontlast. Eerst in haar benedengedeelte neemt zij den naam Mendawei aan. De rivier

heeft over het grootste gedeelte van hare uitgestrektheid eene aanmerkelijke breedte en diepte, zoodat zij van zee tot aan de monding van de Sampa (zie hieronder) voor groote en diepgaande vaartuigen bruikbaar is; daarboven is zij slechts voor kleine booten bevaarbaar, en de menigvuldige watervallen (*riam*) maken de vaart zeer bezwaarlijk. De voornaamste zijrivieren zijn:

L. De Sinamang, die op den G. Ot Sinamang, het hooge waterscheidend gebergte tusschen Katingan en Melawi, ontspringt, met een snellen stroom en vele watervallen recht zuidwaarts loopt, en zich bij de kampoeng Sinamang in de Katingan stort.

L. De Bimban, die hare bronnen een weinig ten oosten van die der Sinamang heeft, aanvankelijk evenwijdig aan deze recht zuidwaarts stroomt en zich dan zuidoostwaarts wendt, totdat zij met eenen 50 meters breeden mond bij Koeala Bimban in de Katingan valt.

L. De Hiran, die op den G. Rajah (bl. 8) haren oorsprong heeft en mede nagenoeg recht zuidwaarts naar de Katingan stroomt.

L. De Sampa, verreweg de aanzienlijkste van alle; zij ontspringt insgelijks op den G. Rajah en stroomt in eene zuidwaartsche richting naar de hoofdrivier, waarin zij valt bij Koeala Sampa.

De Kahajan of Groote Dajak-rivier. Zij ontstaat in het noordwestelijkste gedeelte van het landschap Groote Dajak, welks westelijk gedeelte zij in de geheele lengte doorsnijdt, uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke ontspringen op den G. Rajah (bl. 8), die dit gewest van Sintang scheidt; stroomt eerst vrij recht zuidwaarts en wendt zich dan zuidoostwaarts tot Tampang, en vervolgens, hoewel met zeer vele scherpe kronkelingen, recht zuidwaarts tot aan hare samenvloeiing met de hieronder te vermelden Roengan, en neemt dan weder eerst eene oost-zuidoostwaartsche en vervolgens, eene zuidwaartsche richting aan, totdat zij zich acht mijlen beneden Boentai in de Java-zee stort. Haar stroomgebied strekt zich uit over ruim 760 □ mijlen, van welke het zuidelijke $^1/_2$ gedeelte aan dagelijksche overstroomingen is blootgesteld, terwijl in den regentijd eene nog grootere uitgestrektheid onderloopt. De rivier is tot Tampang voor vrij aanzienlijke vaartuigen en hooger op voor booten bruikbaar. De voornaamste zijrivieren zijn:

L. De Mirih, die hare bronnen heeft ten oosten van die der Kahajan (op den G. Sawah Badjoh (bl. 8) en zich in deze ontlast waar zij zich het eerst zuidoostwaarts wendt. Zij is moeielijk bevaarbaar.

R. De Roengan; deze heeft haren oorsprong uit vele beken, welke

ontspringen op het gebergte dat het noordoostelijke gedeelte der Afdeeling Sampit (Katingan Oeloe) van de Groote Dajak (Kahajan Oeloe) scheidt, en stroomt in eene zuid-zuidoostwaartsche richting naar de Kahajan, waarmede zij zich even beneden Rawi vereenigt. De vaart op deze rivier is zeer bezwaarlijk door de klipachtige bedding en het overhangende geboomte; terwijl zij in den drogen moesson somtijds voor een gedeelte volstrekt niet bevaarbaar is. Hare voornaamste zijrivier is

R. de Manoehing, welke echter geen zeer uitgestrekten loop heeft.

Door de bevaarbare Troesan (doorvaart) niet ver van de kust heeft de Kahajan gemeenschap met

de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier. Deze ontstaat in het noorden van het landschap Kleine Dajak uit verscheidene beken, die op of nabij den G. Sawah Badjoh en den G. Tindoi Ondo (bl. 8) ontspringen en van welke de Sambalok, de Miaroeng en de Mandan de voornaamste zijn. Terstond na hare vereeniging krijgt de rivier den naam van Kapoeas Moeroeng, en doorstroomt eerst in eene zuidoostwaartsche en vervolgens in eene zuidwaartsche richting het landschap Kleine Dajak, in zijne geheele lengte, totdat zij zich op 114°12′ O. L. met eenen 1200 M. wijden mond in de Java-zee stort. Het stroomgebied der Kapoeas Moeroeng verschilt in uitgestrektheid weinig van dat der Kahajan en is evenals dit gedeeltelijk aan dagelijksche overstrooming blootgesteld. Zij is tot ver binnenslands goed bevaarbaar, doch op haar bovengedeelte maken de menigvuldige watervallen de vaart gevaarlijk. De voornaamste zijrivieren zijn ([1]):

L. De Kawatan, welke uit de samenvloeiing der in het noordoosten van het landschap ontspringende Barangdowang en Malokau ontstaat en op 1°20′ Z. B. in de hoofdrivier valt.

L. De Hiang, die een korteren loop heeft en zich op nagenoeg 1°35′ Z. B. in de hoofdrivier stort.

De Barito, Baritoe of Bandjar, ook wel Rivier van Bandjarmasin genoemd. Zij ontstaat in het noordelijkste gedeelte der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo (Doesoen) uit de samenvloeiing van twee voorname takken, de Belatoeng en de Moeroeng; de eerste ontspringt op den G. Batoe Lesong, en de tweede op den G. Batoe Ajau (bl. 8). Na de vereeniging behoudt de rivier den naam Moeroeng en stroomt

([1]) De Mandangei en de Poeloe Pětak, waardoor de Kapoeas Moeroeng met de Barito gemeenschap heeft, behooren tot laatstgenoemde rivier: zie bladz. 22.

eerst zuidwaarts tot op drie dagreizen afstands van haren oorsprong, wendt zich dan eensklaps recht oostwaarts, hoewel met vele en groote bochten, totdat zij voorbij Baham stuit tegen de Vierde bergketen (bl. 8), waar zij den naam Barito (of, naar het landschap dat zij daar doorstroomt, ook wel dien van Doesoen) aannemende bij eene breedte van ongeveer 150 M. eene zuidwaartsche richting verkrijgt, welke zij tot aan haren mond behoudt. In het bovengedeelte van haren loop, door de heuvelachtige Doesoenlanden, heeft de Barito ontelbare dikwijls zeer scherpe kronkelingen; het benedengedeelte, dat in het vlakkere land geene hindernissen ontmoet, stroomt met slechts geringe afwijkingen naar de Java-zee, waarin zich de rivier op 114°28′ O. L. met eenen buitengewoon wijden mond ontlast. Bijna de geheele rivier is — men rekent over eene lengte van 140 uren, waarvan een belangrijk deel voor groote schepen — bevaarbaar: de Moeroeng in haren oostwaartschen loop voor booten, die echter eenige watervallen te vermijden hebben; de Barito voor groote en vrij diepgaande schepen. In het bovengedeelte van deze laatste bevinden zich vooral in de bochten dikwijls klippen, die evenwel, daar zij in de nabijheid van de oevers liggen, voor de vaart niet hinderlijk zijn met uitzondering van de Batoe Pahoetoes bij Mantalat, een rif dat de geheele breedte der rivier beslaat en bij laag water met groote schepen niet te passeeren is, terwijl er bij hoog water eene gevaarlijke draaikolk boven staat, zoodat deze plaats alleen bij gemiddelden waterstand en met veel omzichtigheid kan worden bevaren. De Moeroeng is bij haren oorsprong tusschen hooge en steile rotswanden ingesloten, en gedurende haren oostwaartschen loop blijven de oevers bergachtig; ditzelfde is ook het geval aan het bovengedeelte der Barito; doch langzamerhand neemt de hoogte af, en beneden 0°45′ Z. B., waar de rivier ruim 200 M. breed is, zijn de oevers vlak en laag en voor een goed gedeelte moerassig. In dit benedengedeelte, hetwelk steeds in breedte toeneemt, liggen onderscheidene eilandjes. Het stroomgebied der geheele rivier met hare zijrivieren wordt berekend op eene uitgestrektheid van 1900 □ mijlen, van welke dagelijks 160 □ mijlen door den vloed der zee onderloopen, terwijl daarenboven gedurende den regentijd nog 420 □ mijlen door het van boven afkomende water worden overstroomd. Op 2°15′ Z. B. scheidt zich van de rechterzijde der rivier een smalle arm, de Mengkatip, die eerst zuidwestwaarts en vervolgens zuidwaarts stroomende in de aanstonds te vermelden Andjaman of Poeloe Pĕtak valt; waar de Mengkatip zich zuidwaarts wendt, zendt zij aan hare rechterzijde eenen arm af, de Mendangei,

die de zuidwestwaartsche richting behoudt en zich in de Kapoeas Moeroeng ontlast. Bij Moeara Poeloe of Koeala Andjaman op 2° 40′ Z. B. scheidt zich een tweede veel breedere arm van de Barito af, en draagt den naam van Poeloe Pĕtak of Andjaman; hij stroomt zuidwestwaarts en ontlast zich op 3° 1′ Z. B. bij Koeala Kapoeas in de Kapoeas Moeroeng; de delta, die door dezen arm en de beide hoofdrivieren met de zee gevormd wordt, draagt den naam van Barito-delta of Poeloe Bekoempai. De voornaamste zijrivieren der Barito zijn:

B. De Djoloi; deze komt van de grens der Wester-afdeeling en stroomt oostwaarts totdat zij de Moeroeng ontmoet, juist waar deze hare oostwaartsche richting aanneemt. Zijrivieren zijn:

L. De Boesang, die ten noordwesten van den G. Batoe Lesong ontspringt en zuidwaarts naar de Djoloi stroomt, en

R. De Naän, die op den G. Sawah Badjoh ontstaat en noordwaarts naar de Djoloi vloeit.

L. De Lahei; zij ontspringt op ongeveer 0° 30′ N. B. op het gebergte, dat het noordoostelijke gedeelte van het landschap Doesoen van het rijk Koetei scheidt, heeft eerst eenen zuid- en vervolgens eenen zuidwestwaartschen loop, en stort zich nagenoeg onder den Evenaar in de Barito. Zij is grootendeels bevaarbaar; doch $1^1/_2$ dag opvarens van haren mond is een waterval, die zich over hare geheele breedte uitstrekt.

L. De Teweh; zij ontspringt op den G. Sawai (bl. 8) en stroomt west-noordwestwaarts naar de Barito, waarin zij zich niet ver beneden de Lahei ontlast. Deze rivier is door hare ondiepten en vele en groote watervallen moeilijk bevaarbaar; evenwel is zij met hare zijrivieren de voorname communicatie-weg voor den handel met de rijken Koetei en Pasir.

L. De Mantalat; zij ontspringt op 0° 50′ Z. B. op den G. Isat in het oosten van de Afdeeling Doesoenlanden, heeft eenen west-noordwestwaartschen loop van 10 dagreizen lang, zonder watervallen, en valt tegenover de kampoeng Mantalat in de Barito.

L. De Ajo; zij ontspringt ten zuidoosten van de vorige rivier op den G. Kasale op 1° Z. B. en valt op 0° 52′ Z. B. tegenover de kampoeng Ajo in de Barito. Zij kan drie dagreizen ver worden opgevaren, doch is hooger op te zeer met watervallen bezet.

L. De Moente of Karau; zij ontspringt aan den zuidelijken voet van den G. Kasale en stroomt zuidwestwaarts naar de Barito,

waarin zij zich op 1° 30′ Z. B. ontlast. De vele in de rivier liggende boomstammen belemmeren de scheepvaart.

L. De Patai of Baringin; zij ontstaat in het hoogland, dat zich zuidwaarts van den G. Kasale uitstrekt en daar de waterscheiding vormt tusschen de bronnen der twee laatstgenoemde rivieren en die der aanstonds te vermelden Nagara. Zij stroomt zuidwestwaarts en stort zich bij Koeala Patai in de Barito. Zij is slechts voor kleine vaartuigen bruikbaar.

L. De Pamangir, die de hoofd-uitwatering is van het Meer Pamangir, dat ongeveer $2^1/_2$ mijl ten oosten van de rivier ligt.

L. De Nagara of Bahan, hooger op Tabalong geheeten, verreweg de belangrijkste zijrivier der Barito. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van twee rivieren, de Tabalong Kanan en de Tabalong Kiri, van welke de eerste op den G. Timelingan en de andere iets meer noordwestwaarts op den G. Loeang (bl. 8) ontspringt in het noorden van de Afdeeling Amoentai. Na de vereeniging stroomt de rivier zuidwestwaarts naar de Barito, waarin zij zich met eenen ruim 100 M. wijden mond ontlast tegenover de kampoeng Bekoempai of Marabahan (Moeara Bahan); haar benedengedeelte wordt ook wel Rivier van Margasari genoemd, naar de aanzienlijke plaats van dien naam daaraan gelegen. Tot aan de samenvloeiing van hare twee bronarmen is de rivier voor middelmatige vaartuigen bruikbaar; hooger op kan althans de Tabalong Kanan met booten bevaren worden tot aan de kampoeng Toengkaran, hoewel er enkele watervallen in worden gevonden. Van hare talrijke zijrivieren zijn de voornaamste:

L. De Boeloengan, die bij Amoentai in de Nagara valt.

L. De Bajawan, die uit de samenvloeiing van de Amandit, de Tabo Darat, de Laboean Amâs en de Toeha, hooger op Batang Alai geheeten (1), ontstaat en bij Nagara in de rivier van dezen naam stort. De Batang Alai staat door de *antasan* Karias of Krias in verbinding met de Balangan.

L. De Martapoera of Kajoe Tangi; zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Batoe Api of Riam Kiwa (2), ook wel naar eene daaraan

---

(1) Volgens C. Bock, *Reis in Oost- en Zuid-Borneo*, heet deze rivier niet Batang Alai maar Kambat; het is intusschen zeker, dat het District, waardoor zij stroomt, naar haar Batang Alai wordt genoemd. Op eene andere plaats noemt Bock dezelfde rivier weder Batoe Kijan. Zie *Reis*, bl. 60, 62 en 63.

(2) Bij Schwaner, *Borneo; beschrijving van het stroomgebied der Barito*, heet de Batoe Api, Riam Kanan, en de Karang Intan, Riam Kiri, hetgeen geheel in strijd

liggende plaats Mataraman genaamd, en de Karang Intan of Riam Kanan; de eerste ontspringt op den G. Mandala (bl. 8) op de grens van Tanah Boemboe, stroomt zuidwestwaarts tot aan de hoofdplaats Martapoera en vandaar westwaarts naar de Barito of Bandjar, waarin zij zich een weinig beneden de hoofdplaats Bandjarmasin ontlast; de Karang Intan ontspringt op den G. Bahiangan op de grens der Koesansche Landen, en loopt eerst zuidwest- vervolgens noordwestwaarts, totdat zij zich op eenigen afstand boven Martapoera met de Batoe Api vereenigt. Van dit vereenigingspunt tot aan den mond is de Martapoera het grootste gedeelte des jaars voor groote vaartuigen bruikbaar; hooger op is de Batoe Api nog vijf dagen opvarens voor kleine prauwen bevaarbaar; terwijl de Karang Intan slechts eene dagreis zonder gevaar met middelmatige prauwen kan worden opgevaren. Een paar mijlen boven haren mond zendt de Martapoera eenen smallen arm, Antasan [1] Kween (of, zoo het schijnt, eigenlijk Tjaroetjoek, althans de mond er van heet Koeala Tjaroetjoek) geheeten, noordwestwaarts naar de Barito, waardoor met deze het riviereiland Tatas wordt gevormd.

c. In het Oostelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo:

De Rivier van Koesan of Pagatan. Zij ontspringt in het noordwesten der Koesansche landen op den G. Kapari (bl. 8) en stroomt eerst zuid-zuidoostwaarts, vervolgens meer oostwaarts door het zuiden

is met de bij de inboorlingen, althans in vele streken, gebruikelijke wijze van onderscheiding der rechter- en linkerzijde eener rivier (zie bl. 10 noot [1]). Op de Kaart van VERSTEEG dragen dan ook deze rivieren de hierboven opgegevene namen. Zie ook S. MÜLLER, *Reizen in den Indischen Archipel;* uitgave van het Instituut, Dl. I bl. 286. *Kiwa* is Javaansch en beteekent *links*, *linker-*; deze benaming, zoowel als die van de kampoeng Mataraman, ongetwijfeld afgeleid van Mataram, bewijst voor den invloed vroeger door de Javanen op dit gedeelte van Borneo uitgeoefend. (Vergel. Dl. I, bl. 4).

[1] *Antasan* beteekent, evenals *Troesan*, en op de Westkust *Bentasan* of *Kepoetoesan* (*Tijdschr. v. N. I.* 1875; Dl. I, bl. 185), *doorvaart* of *kanaal*. De Martapoera en ook de andere rivieren in dit gedeelte van Borneo hebben op vele plaatsen zoodanige *Antasans* om kronkelingen af te snijden en daardoor den waterweg te bekorten; sommige er van zijn gegraven, doch de meeste door de kracht van het water zelf gevormd. De *Antasans* worden dan gewoonlijk langzamerhand de eigenlijke rivierbedding, terwijl het afgesneden stuk der rivier òf verzandt òf in eene *Dano* herschapen wordt (zie bl. 30). Behalve de hier genoemde Antasan Kween heeft men in de Martapoera de A. Benoit onmiddellijk boven Bandjarmasin, de A. Sonor bij Martapoera, de A. Istamboel nabij de samenvloeiing van de Batoe Api met de Karang Intan, en andere.

van Koesan langs Praboekarta en valt beneden Pagatan in de Straat Laoet Poeloe. Zij is een aanmerkelijk eind landwaarts in met kleine prauwen en booten bevaarbaar, doch heeft in haar bovengedeelte vele watervallen.

De Rivier van Batoe Litjin. Zij ontspringt mede op den G. Kapari onder den naam van Selilau en stroomt zuidoostwaarts totdat zij aan hare rechterzijde de Selo opneemt, krijgt dan den naam van Batoe Litjin en wendt zich oost-zuidoostwaarts, totdat zij bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Straat Laoet Poeloe valt. In bevaarbaarheid staat zij met de Koesan gelijk.

De Rivier van Tjantoeng. Zij ontspringt in het zuidwesten van Tanah Boemboe op den G. Beratoes, en doorstroomt het landschap Tjantoeng eerst in eene zuidoost-, daarna in eene noordoostwaartsche richting, totdat zij zich in de Kloempang-baai ontlast.

De Bangkalaän, die het landschap van denzelfden naam in eene oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontspringt een weinig ten noorden van de vorige mede op den G. Beratoes, en splitst zich bij de voormalige hoofdpleats Adjipati in twee armen, van welke de zuidelijkste den naam Bangkalaän behoudt en in dezelfde baai valt.

De Sampanahan. Zij ontspringt in het westelijk grensgebergte van Tanah Boemboe ten noorden van den G. Beratoes, doorstroomt het landschap Sampanahan in eene oostwaartsche richting, en ontlast zich beneden de hoofdplaats van denzelfden naam in de Pamoekan-baai.

De Menoengoel. Zij heeft hare bronnen een weinig ten noorden van die der Sampanahan, stroomt, nagenoeg evenwijdig met deze. door het landschap Menoengoel, en valt beneden de hoofdplaats van dien naam in de Pamoekan-baai.

De Tjengal of Sambin.. Zij ontspringt op den G. Mehilat in het noordwesten van Tanah Boemboe, doorstroomt het landschap Tjengal in zijne geheele breedte en ontlast zich in het noorden van de Pamoekan-baai.

Alle hierboven genoemde rivieren van Tanah Boemboe zijn bij gemiddelden waterstand voor kleine vaartuigen bruikbaar; doch bij hoog water maken vele stroomversnellingen en watervallen, en bij laag water ondiepten, de vaart gevaarlijk.

De Kendilo of Rivier van Pasir. Zij ontspringt onder eerstgemelden naam in het noordwesten van het rijk Pasir op den G. Katam (bl. 8) en doorstroomt het geheele westelijke gedeelte van dat rijk in eene zuidwaartsche richting totdat zij stuit tegen de heuvelen, die Tanah Boemboe ten noorden begrenzen en daar de waterscheiding uitmaken, en wendt zich dan oostwaarts tot aan de hoofdplaats Pasir, waar

zij ongeveer 50 M. breed is; hier splitst zij zich in twee armen, die zich noordoostwaarts wenden (de linkerarm echter met zeer groote bochten) en nagenoeg drie mijlen lager dicht in elkanders nabijheid in de Pasir-baai vallen. De rechterarm heet Pasir Gandilan, de linker-Serate, welken naam hij ontvangt van een klein riviertje, dat zich daarin ontlast. De rivier is tot zeer hoog voor kleine prauwen of booten bevaarbaar, evenwel worden er hier en daar watervallen in aangetroffen.

De Mahakam of Rivier van Koetei. Zij ontspringt uit vele bergstroomen op het centraalgebergte van Borneo en neemt al het water op, dat afstroomt van de ketenen, welke zich vandaar zuidoostwaarts en oostwaarts uitstrekken. Hare voornaamste bronnen zijn: de Kaso, de Mowong, de Selirang, de Seleko, de Salata, de Samoeh, de Toepai en de Bakoeng. Deze vormen reeds spoedig een belangrijken stroom, die het centrale bergland in eene zuidoostwaartsche richting doorloopt, op ongeveer 115°40′ O. L., waar het gebergte lager wordt, zich oostwaarts wendt, en op 116°52′ eene zuidelijke richting aanneemt tot op 0°35′ Z. B.; dan wendt de rivier zich weder oostwaarts langs de hoofdplaats Samarinda en splitst zich op ongeveer 5 mijlen hemelsbreedte van de kust in drie armen, van welke de noordelijkste Moeara Berau, de middelste Moeara Boedji, en de zuidelijkste Moeara Oeloe of Moeara Bandjar ook wel Moeara Djawa heet, en die elk weder onderscheidene vertakkingen hebben ([1]), zoodat de delta, die den naam van P. Pomarang of Dondrekin-eiland draagt, eigenlijk uit eene menigte eilanden bestaat, welke alle van alluviaalvorming zijn. De rivier is van haren mond ruim 50 mijlen opwaarts bruikbaar voor schepen van 12 vt. diepgang, hooger op nog eenige mijlen voor lichtere vaartuigen; doch haar bovengedeelte is door den geweldigen stroom, watervallen en ondiepten nagenoeg geheel onbevaarbaar. De oevers der bovenrivier zijn overal met bergen bezet en zeer hoog; langzamerhand neemt die hoogte af, doch zij blijven echter heuvelachtig tot op weinig mijlen van de kust, waar de grond laag en moerassig wordt. De voornaamste zijrivieren zijn:

R. De Loho; zij ontspringt op den G. Batoe Ajau (bl. 8) en stroomt in eene noord-noordoostwaartsche richting naar de hoofdrivier. In dezelfde richting loopen ook de Poetih en de Dasad, die iets meer oostwaarts op dat gebergte haren oorsprong hebben.

([1]) De Moeara Boedji splitst zich ongeveer te halverwege van haren loop in twee armen, van welke de noordelijkste Moeara Bajoer heet; deze laatste heeft bij lagen waterstand nog 13 vt. diepte.

L. De Alan; zij ontspringt op den G. Mahakam (bl. 8) en loopt zuidoostwaarts naar de hoofdrivier, die aan dit gebergte haren naam ontleent.

L. De Medang; zij ontstaat ten oosten van den G. Makaham op het grensgebergte tusschen Koetei en Berau, en stroomt recht zuidwaarts naar de hoofdrivier.

L. De Mérah; zij ontspringt meer oostwaarts op hetzelfde gebergte, heeft eenen zuid-zuidwestwaartschen loop, en ontlast zich bij de kampoeng Long Mérah in de Mahakam.

R. De Njeroboengan; zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene bronnen ten zuidoosten van den G. Ajau in het grensgebergte tusschen Doesoen en Koetei, en loopt met zeer vele bochten oost-noordoostwaarts naar de hoofdrivier, waarin zij zich iets lager dan de Mérah ontlast.

L. De Longparé; zij ontstaat op den G. Njapa (bl. 8), loopt zuidwestwaarts, en heeft haren mond bij de kampoeng Lirongsau.

Al deze rivieren loopen geheel door de bergachtige binnenlanden, en zijn door watervallen en sterken stroom niet of slechts voor een klein gedeelte bevaarbaar.

R. De Tebau; zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Lawah (R.) en de Torok Pahoe (L.); de eerste ontspringt op den G. Sawai en loopt recht noordwaarts, de laatste meer noordwestelijk op hetzelfde grensgebergte en heeft eene oostwaartsche richting. Na hare vereeniging, waar zij in vlak land komt, krijgt zij eenen oost-noordoostwaartschen loop en ontlast zich onder den naam van Telau bij Moeara Pahit in de hoofdrivier. Zij is grootendeels voor kleine vaartuigen bruikbaar; de oevers zijn, vooral in het bovengedeelte, vrij goed bevolkt. Nabij haren mond verbindt zich met haar de Baroe, die de hoofduitwatering is van het meer Djembang, waarin zich de rivieren Sahong en Bongan ontlasten.

L. De Klintjau; deze ontspringt op de zuidelijke hellingen van den G. Serang (bl. 8) en doorstroomt in eene zuidwaartsche richting eerst eene bergachtige en later eene vrij vlakke landstreek, totdat zij zich op ongeveer 116°50′ O. L. in de hoofdrivier stort, niet ver boven de plaats waar deze zich zuidwaarts wendt.

L. De Kamau. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Telen en de Wahau; de eerste ontspringt op den G. Toeksadau, de laatste op den G. Lemsak; zij vereenigen zich beneden de kampoeng Long Wai. Eenige mijlen lager ontvangt de rivier

bij Moeara Mérah aan hare rechterzijde de Meleh of Mérah (te onderscheiden van de op bl. 27 genoemde rivier van denzelfden naam) en stroomt dan op geringen afstand van en in dezelfde richting met de Klintjau voort, totdat zij zich een weinig beneden deze bij Moeara Kaman in de hoofdrivier ontlast.

De Koeran of Berau, die de Berausche landen in eene recht oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontspringt op den G. Bohang (bl. 8) onder den naam van Bahoe of Berau, en neemt in het binnenland ter wederzijde vele bergstroomen op; in het vlakke land gekomen ontvangt zij den naam van Segah en behoudt dien tot aan hare vereeniging met de aanstonds te vermelden Kelai bij de hoofdplaats Goenoeng Taboer; hier neemt zij aanzienlijk in breedte toe, verkrijgt den naam van Koeran of Rivier van Berau, en splitst zich weldra in twee armen, van welke de zuidelijke dezen naam behoudt en door de Moeara Panteh in zee valt, terwijl de noordelijke, die recht oostwaarts stroomt, dien van Semenoesoer of Bokongan aanneemt. De delta, tusschen deze twee armen ingesloten, draagt den naam van P. Tempoeroeng. De rivier is ver landwaarts in bevaarbaar, doch hare oevers schijnen weinig bewoond te zijn. De voornaamste zijrivier is

R. de Kelai; deze ontspringt op den G. Belajar (bl. 8) en stroomt door eene geheel bergachtige landstreek eerst zuidoost- en vervolgens noordoostwaarts, totdat zij zich met eenen zeer wijden mond bij Goenoeng Taboer in de hoofdrivier ontlast.

De Kajan of Boeloengan, die het geheele landschap van laatstgemelden naam in eene oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontstaat in het westen van dit landschap uit de samenvloeiing van zeer vele bronnen, die op het grensgebergte van Koetei en Broenei ontspringen, en heeft aanvankelijk den naam van Kindjengoep; later ontvangt zij dien van Kajan of Boeloengan, en loopt met weinig bochten tot aan de hoofdplaats Boeloengan of Tandjoeng Pelas, beneden welke zij zich in drie hoofdarmen splitst, van welke de noordelijkste Salambatoe of Solok, de middelste Pehing, en de zuidelijkste Sepeloember heet. Deze armen zijn weder door onderscheidene zijtakken en *antasans* met elkander verbonden, waardoor de delta in vele eilandjes is verdeeld. De rivier is zeer ver landwaarts in bevaarbaar. Alleen in haar bovengedeelte heeft zij vele zijrivieren, die echter wegens het bergachtige terrein waarschijnlijk onbevaarbaar zijn.

De Sibawang, eene aanzienlijke rivier in de Tidoengsche landen; zij ontspringt ten oosten van den G. Litjang (bl. 7), voornamelijk uit twee bronnen, de Toeboe en de Melinau.

Minder belangrijk zijn:

de Ledong;

de Siboekoe, die beide ten noorden van de Sibawang hetzelfde gewest doorstroomen; en

de Tawan of Tawao, die bij T. Batoe Tinangat (bl. 32) in de St. Lucia-baai valt.

d. In het van Nederland onafhankelijk gedeelte des eilands:

Ook in het van Nederland onafhankelijk gedeelte van Borneo — Serawak, Koetei en Britsch Noord-Borneo — worden tal van rivieren aangetroffen, waaronder, van het Zuiden naar het Noorden en Oosten gaande, de voornaamste zijn:

De Serawak, die het landschap van denzelfden naam besproeit.

De Batang Loepar, eene zeer breede rivier, die het oosten van Serawak in eene westwaartsche richting doorstroomt.

De Sarebas of Sariboe, eene breede rivier, doch met geen uitgestrekten loop, een weinig ten noorden van de voorgaande.

De Rejang of Redjang, insgelijks eene breede rivier; zij ontstaat uit vele bronnen op den G. Loeang en den Madei (bl. 7) en neemt in haren westwaartschen loop ook de bergstroomen op, die van den G. Sariboe Saratoes afkomen.

De Bintoeloe ontstaat uit twee hoofdbronnen op het gebergte tusschen den G. Sapoeloe en den G. Apobrian (bl. 7)

De Limbang of Rivier van Broenei. Zij ontspringt op de noordwestelijke hellingen van den G. Aprobrian en op den G. Lemang (bl. 7) en stroomt noordwaarts naar de Baai van Broenei, waarin zij zich beneden de hoofdplaats van denzelfden naam met verscheidene monden ontlast. De rivier is breed en ver landwaarts in bevaarbaar.

De Boengoen en de Bengkoka, die met een zeer sterken stroom in de Maroedoe-baai vallen;

De Païtan en de Soegoet, die ten oosten van de Païtan-baai in zee vallen.

De Laboek, die zich met drie monden, de Kalagan, de Laboek en de Sabi, in de Laboek-baai stort;

De Kina Batangan, de grootste rivier van Sabah, die het landschap Mangidari doorstroomt en zich in en ten oosten van de Sandakan-baai door verscheidene monden ontlast.

De Si-Gamah, die ten noorden van de Darvelbaai stroomt en met een breeden mond in zee valt.

Meren (*Dano of Danau*).

Borneo is zeer rijk aan meren, die voor verreweg het grootste gedeelte in het lage vlakke land in de onmiddellijke nabijheid der rivieren gelegen zijn. Zij zijn eigenlijk meer moerassen dan meren, en ontstaan òf door de overstroomingen der rivieren, waarna bij den gewonen waterstand het water in eene lage streek van het omliggende land achterblijft, òf bij de vorming van nieuwe *Antasans* (bl. 24 noot ([1])), wanneer het afgesneden gedeelte der rivier, welks monden langzamerhand verzanden, het water dat uit zijriviertjes daarin valt niet voldoende naar de Antasan, die nu de hoofdrivier wordt, kan afvoeren; daar nu ook bij het verminderen of ophouden der stroomkracht de bedding door het gestadig bezinken van zand en modder steeds wordt opgehoogd, verspreidt het water zich verder en verder over den omtrek, en de *Dano* is gevormd. De *Dano's* staan dus in onmiddellijk verband met de rivieren, en hebben geene bepaalde oevers maar eene grootere of geringere uitgestrektheid naarmate van den waterstand in deze. Zoo zijn: in Kotaringin: D. Troesan aan de rivier Kotaringin, en D. Kanamboei aan de Aroet; in het District Pemboean: D. Kandang en D. Bladjau of Semboeloe aan de rivier Pemboean: in Doesoen en Bekoempai: D. Kalahi, D. Masoeroe, D. Madoeroe of Medara, D. Ganting, D. Babai, D. Kambat, D. Majau en andere, alle in verbinding staande met de Barito; in de Afdeeling Amoentai: D. Pamangir, D. Loeas, D. Kloempang en D. Baroe Betom, in verbinding met de rivier Nagara; in Koetei: D. Djembang, D. Prian, D. Semajang en andere, aan de Rivier van Koetei; in de Afdeeling Sintang: D. Tjawar en eene menigte andere.

De weinige meren, die in hoogere streken gevonden worden, zijn verzamelingen van water in tusschen het gebergte ingesloten valleien of kommen, dat zich over het laagste gedeelte van den rand der kom ontlast en zoo den weg naar de naastbijgelegene rivier zoekt. Van dezen aard zijn in het landschap Batang Loepar het D. Loear waarin het eilandje Van der Capellen ligt, en D. Bean, die zich beide in de rivier Tawang (bl. 14) ontlasten en zoo met de Kapoeas gemeenschap hebben ([1]).

Het bestaan van het meer Kina Baloe, dat volgens vroegere schrijvers in het noorden des eilands ten oosten van den gelijknamigen berg zou liggen, wordt door de jongste berichtgevers ontkend ([2]).

([1]) Zie ook de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. I.* Vierde volgreeks, Dl. V, bl. 285.

([2]) Zie ook het op bl. 4 aangehaalde werk: *The new Ceylon, a sketch of British North Borneo*, p. 108.

Kapen en punten.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de westkust, van het noorden naar het zuiden:

In de Afdeeling Sambas: Tandjoeng Datoe, het noordelijke voorgebergte van den G. Kowai; T. Api; T. Blimbing, aan den mond van het kustriviertje Palo; T. Bajoeng; T. Boekit Raja, een weinig ten noorden van den mond der Sambas-rivier; T. Kalambau of Katambalin en T. Bila, ter wederzijde van den mond der Sambas-rivier; T. Goenoeng, tusschen den mond van de Sepangau en dien van de Selakau; T. Selakau, ten zuiden van laatstgenoemde rivier; T. Badjau; T. Batoe Belah, de westelijkste punt des eilands.

In de Afdeelingen Mempawah, Poentianak, Soengei Kakap en Soekadana: T. Sanggau, T. Bangkè of Hoek van Mempawah, in het landschap Mempawah ten westen van den mond der rivier van dien naam; T. Beting Tinggi, aan de zuidzijde van den mond der Ambawang (bl. 12); T. Boeroeng en T. Padang Tikar, aan de noord- en zuidzijde van den mond der Selat Padang Tikar (bl. 12); T. Pasir, de zuidwestpunt van P. Nanas, het eiland dat gevormd wordt door de Majah en de Koeala Koembang (bl. 12); T. Gronot, aan de zuidzijde van de Baai van Soekadana in het landschap van dien naam; T. Beras baja bij de monden van de Pawan (bl. 17); en T. Batoe Djoerang, ten noorden van den mond der Kendawangan.

b. Aan de zuidkust, van het westen naar het oosten:

In de Afdeeling Soekadana (Matan): T. Sambar of Batoe Titi, de zuidwestpunt des eilands; T. Ajer Mata, aan de westzijde van den mond der Djelei (bl. 17).

In Kotaringin: T. Silaka, halverwege tusschen de rivieren Djelei en Kotaringin; T. Dingoedjan, aan de westzijde van de Baai Koemai; T. Kramat, aan de oostzijde van die Baai.

In de Afdeeling Sampit: T. Poeding of Vlakke hoek, de zuidwestelijke punt van Pemboean; T. Kalap Bingkar, oostwaarts van de rivier Pemboean; T. Bandaran en T. Mendawei, aan de west- en oostzijde van den ingang der Sampit-baai (bl. 34); T. Malalajer, de zuidoostelijkste punt der Afdeeling, en T. Tjimantan, een weinig oostelijker, aan den mond van het kustriviertje van denzelfden naam, dat daar de Afdeeling begrenst.

In de Groote Dajak: Oedjoeng Tanah, ten zuidwesten van den mond der Kahajan; T. Tawas, ten oosten van dezelfde rivier.

In de Kleine Dajak: T. Pamatan, de oostelijke hoek van den mond der Kleine Dajak-rivier; T. Lopak, aan den mond van een riviertje van dien naam; T. Baradoewa, de westelijke hoek van den mond der Barito.

In Tanah Laoet: T. Boeroeng, de oostelijke hoek van den mond der Barito; T. Batoe Ampar, de westelijke punt van Tanah Laoet, ten zuiden van Tabanio; T. Selatan of de Zuidhoek, de zuidelijkste punt van Borneo, eigenlijk onderscheiden in twee kapen, T. Salah en T. Soengei Baroe; meer oostwaarts, T. Saroeangan, T. Asem-Asem, T. Kintap en T. Toeka. In Sembanban; T. Trapan.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

In Tanah Boemboe: T. Déwa en T. Batoe, aan de zuid- en noordzijde van den mond der Kloempang-baai (bl. 34); T. Mérah, oostzijde van den ingang der Pamoekan-baai (bl. 34); T. Batoe Balajar, een weinig noordelijker; T. Aroe of Ruige Hoek, de noordoostelijkste punt van Tanah Boemboe.

In Pasir: T. Meretip, ten zuiden van de Pasir-baai; T. Telakai, ten noorden van de Adang-baai.

In Koetei: T. Bekapai, de zuidoostelijkste, en T. Tamaroeng, de noordoostelijkste punt van P. Pomarang (bl. 26); tusschen deze beide liggen nog verscheidene andere Kapen.

In het landschap Berau: T. Mangkalihat, de oostelijkste punt van dit gewest; T. Kanioengan of Aart Gijsenshoek, een weinig ten noorden van de voorgaande.

In Boeloengan: T. Sembalang.

In de Tidoengsche landen: T. Seroegoeng en T. Kenawai, aan de zuid- en noordzijde van den mond der Sibawang (bl. 28), en T. Batoe Tinangat, tegenover het eiland Sebatik, de noordelijke grens van het Nederlandsch gebied.

d. In het onafhankelijk gedeelte:

In Sabah: T. Koeli bahang, bij den zuidelijken ingang van de Darvelbaai; T. Oensang of de Noordoostpunt, de oostelijkste punt van Borneo; T. Soegoet, ten noorden van de Laboek-baai; T. Taboeri, aan den noordoostelijken ingang der Maroedoe-baai.

T. Simpang Mengajau, de noordelijkste punt des eilands; T. Gadjah; en T. Nosong voor den zuidelijken ingang van de Kimanis-baai.

In Broenei en Serawak: T. Baram, aan den mond der rivier van dien naam, op 4° 38′ N. B.; T. Kidorong, op 3° 15′ N. B.; T. Sirik, waar de westwaartsche richting der kust in eene zuidwaart-

sche overgaat; T. Djeri en T. Moergi, ten noorden en zuiden van den hoofdmond der Redjang-rivier; (bl. 29): T. Po; T. Sipang, de noordelijkste punt van dit gedeelte van Serawak.

Kusten, baaien en ankerplaatsen.

De kust is, vooral aan de west- en zuidzijde des eilands, over het algemeen laag en moerassig; en de zee in hare nabijheid ondiep en op vele plaatsen, inzonderheid voor de riviermonden, met zand- en modderbanken bezet. Vaartuigen van eenigszins belangrijken diepgang kunnen dus alleen bij hoog water de rivieren binnenkomen, die den eenigen toegang tot de binnenlanden verschaffen.

Over het geheel genomen heeft Borneo slechts geringe kustontwikkeling. Inhammen van eenig belang vindt men hoofdzakelijk aan de noord- en oostzijde van het eiland. De meeste zijn bovendien geheel open en bieden dus den schepen geene veilige ligplaats aan.

a. Aan de westkust:

De Baai van Soekadana, bij de hoofdplaats Soekadana van het gelijknamige landschap. Zij vormt met de Koeala Koembang (bl. 13) eene vrij ruime ligplaats voor schepen, die alleen aan de zuidzijde geheel open is.

b. Aan de zuidkust, van het westen naar het oosten:

De Baai Ajer Itam, tusschen T. Sambar en T. Ajer Mata; geheel open en zeer ondiep.

De Baai Djelei, in Kotaringin, onmiddellijk ten oosten van T. Ajer Mata; mede open en ondiep.

De Baai van Kotaringin, waarin zich de rivier van dien naam ontlast; het is eene lange, doch zeer weinig landwaarts inloopende bocht der kust, met geringe diepte.

De Baai Koemai, in het oosten van Kotaringin, waarin de rivier Koemai valt; zij loopt vrij diep landwaarts in en is alleen aan de zuidwestzijde open.

De Sampit- of Bandaran-baai, in het landschap Sampit, welks hoofdrivier zich in haar ontlast; het is eene ruime, vrij goed geslotene baai.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

De Kloempang-baai, in het zuiden van het landschap Tanah Boemboe; deze verdeelt zich binnenwaarts in twee baaien, de Soempoeng-

baai in het noorden, en de Tjantoeng-baai in het zuiden; zij heeft een goeden ankergrond en genoegzame diepte om aan groote vaartuigen eene tegen alle winden beveiligde ligplaats aan te bieden [1]. In het noordelijke gedeelte der baai ligt het eilandje P. Sorei; in het zuidelijke zijn de eilandjes P. Bajer en P. Boeroeng, en er vóór onderscheidene kleinere, waarvan P. Nangka, P. Boeroeng en P. Teboean de voornaamste zijn.

De Pamoekan-baai in het noorden van hetzelfde landschap; ook deze heeft twee binnenbaaien: in het westen de Baai van Menoengoel, en in het zuidwesten de Baai van Sampanahan, in welke zich de rivieren van dezelfde namen uitstorten. Deze baai is, evenals de voorgaande, diep en veilig.

De Pasir-baai, in het rijk van dien naam, is eigenlijk slechts de mond der rivier van Pasir en met zandbanken bezet, evenals

De Adang-baai, die ten noorden van de voorgaande in hetzelfde rijk ligt en naar de oostzijde geheel open is.

De Balik Papan-baai, in het zuiden van het rijk Koetei.

De Baai Sangkoelirang, in het noorden van hetzelfde rijk.

De Baai Soembang, bij Kanioengan.

De Baai Laboean Klamboe, een weinig ten noordwesten van de voorgaande.

De Baai St. Lucia, in het noorden van de Tidoengsche landen, op de grens van het Gouvernementsgebied (bl. 5).

In het van ons onafhankelijk gedeelte, beginnende aan de oostzijde:

De Darvel- of Darvel-Giong-baai.

De Sandakan-baai, eene uitstekende haven ten noordwesten van T. Oensang, waaraan *Elapoera*.

De Laboek-baai, nog meer noordwaarts.

De Païtan-baai, eene ruime, diepe en goed gedekte baai.

De Maroedoe-baai, eene zeer groote en veilige baai, die echter alleen in het midden voldoende diepte heeft voor groote vaartuigen. Aan de westzijde vormt zij eene kleine binnenbaai, de Koedat-baai, die eene uitstekende ligplaats voor schepen aanbiedt.

De Abai-baai, de Ambong-baai en de in alle moessons veilige Kimanis-baai, alle drie, gelijk de voorgaande, op het gebied van Sabah.

De Baai van Broenei, waarin zich de rivier van dien naam met vele kleinere ontlast; het is eene zeer ruime baai, die echter in de onmiddellijke nabijheid der kust zeer ondiep is. Vóór deze baai ligt het eiland Laboean, dat aan Engeland toebehoort.

---

(1) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. 1, bl. 351.

Voorts kunnen als ankerplaatsen dienen de reeden van Sambas, van Mempawah, van Poentianak en van Soekadana, welke alle echter in den Westmoesson onveilig zijn.

§ 4. VOORTBRENGSELEN.

Plantenrijk.

In vruchtbaarheid behoeft Borneo voor geen land ter wereld onder te doen; overvloed van water en gestadige warmte maken den grond, die door het slib, dat de rivieren bij hare menigvuldige overstroomingen er op achterlaten, en de groote massa plantaardige zelfstandigheden, welke er onophoudelijk in vergaan, voortdurend bemest wordt, voor de cultuur van alle keerkringsgewassen uitstekend geschikt. De uiterst geringe bevolking en de weinige zorg door haar aan den veldbouw besteed zijn echter oorzaken, dat het eiland grootendeels met bijna ondoordringbare wouden en wildernissen bedekt is.

De stranden en rivieroevers zijn ver landwaarts in bezet met *Rhizophoren*, *Casuarinen* en de *Nipah fructicans*, eene palmsoort, wier vrucht een smakelijk voedsel en wier gebladerte de grondstof voor allerlei gereedschap en voor de bedekking (*atap*) der woningen oplevert. Voorts bevatten de wouden eene menigte boomen, die uitstekend timmerhout geven en waaronder vooral in aanmerking komen het *Kajoe tebelian* of ijzerhout, *K. Temesoe*, *K. Merbau*, *K. Bintangoer* vooral voor den scheepsbouw, *K. Arang* of ebbenhout, *K. Bidaroe*, *K. Laka* gelijkende op Brazilie-hout, *K. Kawi* of *Bangéan*, enz.; eene menigte palmsoorten, waaronder de *Kalapa* of Kokos, de *Niboeng*, welks stam de Inboorlingen tot het bouwen hunner woningen bezigen, de *Lontar*, de *Sagoe*, de *Roenoet*, de *Kadjatau*, de *Aping*, welke drie laatste in hunnen stam een meel bevatten, dat de sagoe kan vervangen, de *Pinang* of Areca, en de *Arèn* of *Goemoeti*, die palmwijn, suiker en touw oplevert; vele hars- en gomdragende boomen, zooals de Kamferboom (ook voor timmerhout), de *Taban* en de *Gĕtah pertja*-boom, welke beide de bekende *Gĕtah pertja* opleveren en vele andere vijgboomsoorten, die gom, ook gomelastiek, voortbrengen; de *Gaharoe*-boom, welks hout, aloë-hout, een gezocht reukwerk is, enz.; andere die vet of olie bevatten, zooals de *Mengkabang pinang*, welks noten eene olie bevatten, die tot branden, het bereiden van spijzen, en het smeren van machines geschikt is; de *Pinang bari* of wilde muskaatnoot, uit wier vet kaarsen worden vervaardigd; de *Kroïn*-

boom, welks stam eene olie bevat, die met *damar* vermengd tot het breeuwen van vaartuigen dient; de *Kapajang*, uit wiens vruchtpitten eene zeer smakelijke olie tot het bereiden van spijzen wordt verkregen, enz. Van de boomen, uit wier vezelachtige schors touw en eene soort van grof doek voor kleedingstukken en ander gebruik wordt vervaardigd, verdienen, behalve de *Goemoeti*-palm, vooral vermelding de *Kapoea* of *Tĕrap* en de *Lembeh*. Verder komen in aanmerking: vele rottingsoorten, waaronder ook de *Djĕrĕnang* of drakenbloed-rotting; bamboes; en de *Lawang* of wilde kaneelboom, uit welks schors (*Koelit lawang*) eene fijne olie wordt getrokken.

Onder de cultuurgewassen komen vooral in aanmerking: rijst, die overal goed slaagt; suikerriet, in de Afdeeling Sambas; koffie, katoen, in de Afdeeling Amoentai; tabak, klappernoten, specerijen, en alle keerkringsvruchten. Van deze alle wordt echter door de Inboorlingen slechts weinig werk gemaakt.

Sedert het jaar 1889 zijn ook hier, bepaaldelijk in Zuider- en Oosterafdeeling, door het Gouvernement gronden in erfpacht aan Europeanen afgestaan, op welke perceelen hoofdzakelijk koffie en tabak verbouwd worden. Evenzoo bestaan er in Sambas en Koetei particuliere landbouwondernemingen, die eveneens koffie en tabak opleveren, terwijl in Sambas bovendien ook peper en gambir worden geteeld.

De uitvoer-artikelen bepalen zich hoofdzakelijk tot timmerhout, rotting en materialen voor matwerk, katoen, suikerriet en suiker, weinig koffie, rijst, kokosnoten en gambir, en verder harssoorten en van de zeegewassen *agar-agar*.

Dierenrijk.

Van de groote diersoorten komen op Borneo alleen voor de *Bantèng* of Soendasche os, in de bergstreken, en de Olifant, in het noordoosten des eilands in den omtrek van Kaap Oensang. Tot de kleinere behooren: eene menigte apensoorten, waaronder de *Orang Oetan*, die bij voorkeur in de moerassige strandbosschen huist en alleen hier en op Soematra voorkomt, en de *Bĕroek* of Lampongsche aap, die getemd en tot het plukken van kokosnoten afgericht wordt; de kleine Maleische beer; eene kleine tijgersoort, eene fraaie civetkat; eene menigte herten, waaronder de *Mendjangan ajer* of waterhert, de *Roesa*, en de *Kidang* of *Mintjak*; wilde zwijnen, en daaronder eene witte soort, *Babi poetih*; *Tapirs*; eekhoorns; geitensoorten; wezels, otters, honden en katten. Krokodillen in groote menigte, leguanen, schildpadden,

hagedissen en kikvorschen bevolken de rivieren en moerassen, en slangen van alle soorten den bodem der wouden en wildernissen. Ontelbare vogelsoorten bewonen de bosschen, en daaronder ook de bekende Salanganen of gierzwaluw, die de eetbare nestjes maakt en zich meest in de nabijheid van het strand ophoudt. Ook bijen worden er in menigte gevonden; zij maken hare nesten bij voorkeur aan den *Tapang*-boom. De insectensoorten, vlinders, sprinkhanen, spinnen, muskieten, enz. zijn ontelbaar. De zeeën in den omtrek van Borneo, en ook de rivieren, bevatten eenen overvloed van visschen, kreeften, oesters, mosselen, garnalen, enz.

Als handelsartikelen worden uitgevoerd; vogelnestjes, was, civet, *bezoar* (*galiga*), eene steenachtige zelfstandigheid, die zich in de maag van sommige dieren, inzonderheid bij stekelvarkens en apen, vormt en door Boegineezen als geneesmiddel gebezigd wordt, olifantstanden, parelen en parelmoer, schildpad, *tripang*, haaivinnen, die als geneesmiddel vooral naar China gezonden worden, en vischsoorten, inzonderheid de *Biawan*, welks kuit gezouten als toespijs bij de rijst wordt gebruikt.

Delfstoffenrijk.

Aan delfstoffen is Borneo uitstekend rijk: het bevat diamanten, vooral in Landak, Tanah-Laoet en het daaraan grenzende Tanah-Koesan; goud, vooral in de Afdeeling Sambas, maar overigens algemeen verspreid; koper, in de omstreken van Mandor, in Serawak en enkele gedeelten van Sabah; platina, in Tanah-Laoet; kwikzilver, in het zuid-westen, in Serawak en Sabah; tin, in het zuiden; ijzer, o. a. in Tanah Laoet en de Wester-Afdeeling; petroleum, in het oosten en noorden van het eiland; antimonium; porceleinaarde; en steenkolen, inzonderheid in het zuidoosten des lands, in het rijk Koetei en de Berausche landen, in Serawak en Broenei, en op het Britsche eiland Laboean bij Broenei ([1]). Doch ook in dit, gelijk in alle andere opzichten, blijft op Borneo nog veel, inzonderheid in het oostelijk en noordelijk gedeelte, te onderzoeken over.

([1]) Over de steenkolen van Borneo zie men een belangrijk artikel in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1863, Dl. II, bl, 294, id. 1868, I; *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, *Mededeelingen*, bl. 12 en 13; *Jaarboek van het mijnwezen in Neerl. Indië*, 1881, 1886, 1888 en 1893. Over de delfstoffen van Borneo in 't algemeen het boven aangehaalde werk van Dr. POZEWITZ.

§ 5. Sterkte en verdeeling der bevolking.

Getalsterkte.

Bij onze nog zeer onvolledige bekendheid met Borneo, vooral wat de binnenlanden en het noordelijke gedeelte betreft, is eene eenigszins nauwkeurige opgave van de sterkte der bevolking onmogelijk, en berusten de daarvan medegedeelde cijfers slechts voor een klein gedeelte op telling en overigens op gissing of berekening. Dat de bevolking uiterst gering is, is boven allen twijfel verheven en wordt meer en meer bevestigd hoe verder onze kennis van het eiland zich uitbreidt.

Volgens den *Regeerings-Almanak* voor 1897 was op 31 Dec. 1895 de sterkte der bevolking van onze bezittingen op Borneo als volgt:

In de Wester-afdeeling:		
Europeanen	302	
Chineezen	37735	
Arabieren	1542	
Andere vreemde Oosterlingen (Klingaleezen)	437	
Inlanders (1)	330813 (2)	
		370829
In de Zuider- en Ooster-afdeeling:		
Europeanen	898	
Chineezen	4542	
Arabieren	1534	
Andere vreemde Oosterlingen	116	
Inlanders (1)	802093 (3)	
		810083

Dus voor onze bezittingen op Borneo te zamen 1180912 zielen. De bevolking van het geheele eiland kan derhalve hoogstens op 2,000000 worden begroot. (4)

---

(1) Dajaks, Maleiers, Boegineezen, Javanen.

(2) Dit cijfer wordt als vrij nauwkeurig beschouwd wat betreft de Maleiers, Javanen en Boegineezen, wier aantal wordt gesteld op 138459; voor de Dajaks is het cijfer slechts bij benadering verkregen.

(3) Hiervan worden als nauwkeurig beschouwd 511313 voor de bevolking der Afdeelingen Bandjarmasin en Ommelanden, Amoentai, Martapoera en Dajaklanden; als bij benadering verkregen 151680 voor de Afdeelingen Sampit en Doesoenlanden, Pasir en de Tanah Boemboelanden, en als op loutere gissing berustende 140000 voor de Afdeeling Koetei en de Noord-Oostkust.

(4) Over de bevolking buiten onze bezittingen zie de boven opgegeven werken.

Het verbazend geringe aantal der eigenlijke Inboorlingen van dit door de natuur zoo rijk gezegende eiland laat zich alleen verklaren uit hunne verregaande onbeschaafdheid, hunne menigvuldige onderlinge vijandelijkheden en de onderdrukking, waaraan zij van de zijde der Mohamedaansche kustbewoners tot hiertoe waren blootgesteld.

Verdeeling.

De bevolking van Borneo kan in twee groote afdeelingen worden gesplitst; de inheemsche bevolking en de vreemdelingen.

De op Borneo gevestigde vreemdelingen zijn, behalve de weinige Europeanen, meerendeels Maleische cosmopolieten, vermengd met Arabieren, Boegineezen en Javanen. Zij zijn Mohamedanen, wonen hoofdzakelijk langs de kusten, vooral aan de mondingen der rivieren, en ook langs deze meer landwaarts in; houden zich met handel, vischvangst en niet zelden zeeroof bezig, en zijn dikwijls de onderdrukkers der Inboorlingen, die met hen in aanraking komen. Behalve hen telt Borneo een groot aantal Chineezen. vooral in de Wester-afdeeling, waar zij tot diep in het binnenland zijn doorgedrongen. Het bearbeiden der goudmijnen is hun hoofdbedrijf; evenwel houden zij zich ook met andere takken van nijverheid en met den landbouw bezig.

§ 6. De inheemsche bevolking (Dajaks) ([1]).

Afkomst en verdeeling.

De inheemsche bevolking van Borneo behoort tot het onbeschaafde gedeelte van het Maleische ras ([2]) en wordt gewoonlijk onder den algemeenen naam van Dajaks samengevat. Zij zijn echter onderscheiden in vele vertakkingen of stammen, die in voorkomen, taal, gebruiken enz. grootere of kleinere verscheidenheden opleveren, en

---

([1]) Omtrent de beteekenis van den naam *Dajak* zijn verschillende gevoelens geopperd. Misschien beduidt hij eenvoudig *mensch* of *man;* althans in het Serawaksch heeft het woord *dajah* deze beteekenis. Perelaer geeft de niet zeer waarschijnlijke afleiding van *dadajak*, *waggelend gaan*, en houdt Dajak dan voor een scheldnaam door de Europeanen aan de Inboorlingen gegeven, wegens hunnen waggelenden gang. Andere gissingen brengen ons niet veel verder. Bij de Inboorlingen is geen volksnaam bekend. Zie o. a. *Tijdschrift Aardr. Gen.* (Med.), bl. 182, en *Das Ausland*, 1883, N°. 3.

([2]) Zie Dl. I, bl. 120.

wier aantal bij onze gebrekkige kennis der binnenlanden onmogelijk is op te geven, terwijl het zelfs op verre na niet is uitgemaakt of zij allen tot éénen gemeenschappelijken moederstam behooren. Van de verschillende pogingen, welke zijn aangewend om de Dajaks in stammen te classificeeren, deelen wij alleen die van de heeren VON KESSEL ([1]) en PERELAER ([2]) mede. Volgens eerstgenoemden reiziger zouden zij in vijf hoofdstammen zijn te onderscheiden; namelijk: 1°. Een stam, die de landschappen Sadong, Serawak ([3]), Sambas, Landak, Tajan, Meliau en Sanggau, dus het noordwesten des eilands, bewoont en zich boven andere stammen onderscheidt door eene grootere mate van onafhankelijkheid van de Maleische Vorsten; voor dezen stam is geen algemeene naam (in Sanggau worden de Djangkangs vermeld). 2°. Een stam, die gedeeltelijk langs de noordwestkust woont van Batang Loepar tot Broenei, gedeeltelijk in het stroomgebied der Kapoeas en harer zijrivieren de Melawi en de Katoengau, in de landschappen Blitang (misschien ook Sekadau), Sapauk, Sintang, Silat, Selimbau, Djongkong en Nanga Boenoet. Dezen stam noemt hij het Maleische ras en verzekert dat die met de Maleiers van Soematra tot denzelfden stam behoort ([4]). 3°. De Parische stam, anders ook de Bahausche stam genaamd, wonende langs de boven-Kapoeas tot aan de Ambalau ter rechter- en de Mandei ter linkerzijde, en voorts in het oosten van Borneo langs de rivieren van Koetei, Pasir, enz. 4°. De Beadjoe's of Ngadjoe's in het zuiden van Borneo. 5°. De Mangkĕtans en Poenans, geheel woeste nomaden, die langs de oevers der boven-Kapoeas zwerven, de eersten op den rechteroever boven de Ambalau, de laatsten op de linkerzijde tot aan de boven-Melawi, en ook aan de boven-Mahakam (bl. 31). Tot de Poenans behooren waarschijnlijk ook de Olo Ot van de boven-Barito.

([1]) *Indisch Archief*, Jaarg. I, Afl. 9, bl. 165 en volgg.

([2]) *Ethnographische beschrijving der Dajaks, door* M. P. H. PERELAER. *Zalt-Bommel*, 1870, bl. 1—3.

([3]) Over de Dajaks van Serawak zie men ook het *Tijdschr. van het Aardr. Genootsch.*, Dl. V, bl. 42, en Dl. VI, bl. 213 en Verslagen bl. 42; over die van Sabah in het *Journal Anthropol. Inst.* 1887.

([4]) Deze bewering grondt zich voornamelijk op de taal, welke door dezen stam wordt gesproken en die gezegd wordt nagenoeg zuiver Maleisch te zijn. Wij vermoeden echter dat dit zal zijn toe te schrijven aan den invloed der Kolonisten, die ook volgens VON KESSEL in grooten getale onder dezen stam aangetroffen en door hem afzonderlijk als Maleiers vermeld worden; en dat hij wellicht zijne woordenlijst verzameld heeft bij Dajaks, die met hen in menigvuldige aanraking komen. CRAWFURD spreekt in zijne *Malay Grammar* zelfs uitdrukkelijk van Dajaks in Sanggau en Broenei, die het Maleisch in plaats van hunne eigene taal hebben aangenomen. — Zoowel het verschil van taal als de geheele verscheidenheid van rassen of hoofdstammen der Dajaks wordt ontkend door SCHWANER, *Borneo*, Dl. I, bl. 158.

Dat in deze verdeeling, over welker waarde wij overigens niet durven beslissen, de bevolking van het noorden van Borneo geheel wordt gemist valt terstond in het oog. Maar buitendien zij er nog eene menigte andere stammen, van welke sommige als op zichzelf staande schijnen te kunnen worden beschouwd, zooals de Modang en Tering in het oosten van Borneo ([1]), terwijl andere als onderdeelen van eenen der bovengenoemde stammen moeten worden aangemerkt, zooals de Ot Danoem, de Doesoen, de Moeroeng, de Siang, en vele andere, die veelal den naam dragen van de rivier of het gewest, waar zij zich ophouden ([2]).

De heer PERELAER, die geruimen tijd als Militair en civiel Gezaghebber in de Dajaklanden was gevestigd, verdeelt de Inboorlingen der Zuider- en Ooster-afdeeling in twee hoofdstammen: de Olo Ot en de Olo Ngadjoe of Dajaks, welke laatste naam, ook volgens dien Schrijver, bij de Inboorlingen niet bekend is (Zie boven bl. 39 Noot ([1])). De Olo Ot kunnen als de oorspronkelijke bewoners des eilands worden beschouwd; zij wonen in de uitgestrekte wouden der binnenlanden en zijn nagenoeg onbekend, daar Europeanen en Inlanders slechts hoogst zelden met hen in aanraking zijn gekomen; hunne levenswijze schijnt geheel overeen te komen met die der wilde Orang Koeboe in Palembang ([3]). De Olo Ngadjoe of Dajaks zijn verdeeld in: 1°. de Dajaks Biadjoe (of Beadjoe); zij bewonen de zuidkustlanden van den mond der Barito tot aan het gebergte van Kotaringin, en heeten Olo Poeloe Pĕtak, Olo Mengkatip, Olo Kapoeas, Olo Kahajan, Olo Sampit, enz., naar de rivieren langs welke zij zich hebben gevestigd; 2°. de Ot Danom of Stroombewoners, die meer binnenslands langs de groote rivieren wonen, onderscheiden in Ot Danom Doesoen, Ot Danom Moeroeng, Ot Danom Miri, Ot Danom Boengan enz., en Ot Danom Siang naar het landschap van dien naam; 3°. de Dajak Paré (of Pari), die de bovenlanden van de rijken op de oostkust bewonen. De twee eerstgenoemde stammen verschillen ten opzichte van zeden en gebruiken slechts in ondergeschikte bijzonderheden van elkander, terwijl de Dajak Paré's zich vooral door grootere woestheid onderscheiden.

Volgens PERELAER is dus Ngadjoe de eigenlijke algemeene naam

([1]) *Indisch Archief*, Jaarg. I, Afl. 1 en 2.

([2]) Eene menigte zoodanige stammen worden vermeld in het *Overzicht van het rijk Koetei* door WEDDIK, in de bovengenoemde Afleveringen van het *Indisch Archief*, en ook in SCHWANER'S *Borneo*. Men zie ook *Tijdschrift voor I. T. L. en Volkenkunde*, Deel XXV en XXVI; *Tijdschrift van N. I.*, 1880.

([3]) Zie Dl. I, bl. 715.

voor Dajaks, en Beadjoe of Biadjoe, dat bij anderen daarmede identisch is, slechts de benaming van een stam der Ngadjoe's. Voorts is ook in zijne verdeeling, die zich overigens door natuurlijkheid en eenvoudigheid aanbeveelt, de bevolking van het westen en noorden van Borneo buiten beschouwing gebleven.

In de Afdeeling Soekadana vindt men de *Orang boekit*, die uit eene vermenging van Maleiers en Dajaks schijnen te zijn ontstaan. Volgens de overlevering zouden zij oorspronkelijk van Java afkomstig zijn. In naam belijden zij den Islam.

Ons bestek gedoogt niet al de bijzonderheden te vermelden, welke door onderscheiden Schrijvers omtrent de verschillende stammen worden medegedeeld; waarom wij ons zullen bepalen tot het geven van eenige hoofdtrekken omtrent de Dajaks in het algemeen; terwijl wij overigens vooral naar de werken van VETH, SCHWANER, MULLER (1), PERELAER en auderen verwijzen.

Uiterlijk voorkomen en karakter.

Hoewel het bij zooveel verscheidenheid van familie's, die, tengevolge van lokale en andere omstandigheden, wat uiterlijk voorkomen, karakter, enz. aangaat tal van grootere of geringere verschillen aanbieden, ondoenlijk is eene op allen passende beschrijving te leveren, willen wij trachten in hoofdtrekken de kenmerken aan te geven, waardoor de Dajaks zich van andere Maleische stammen onderscheiden.

Zij zijn van eene middelmatige gestalte, goed gebouwd en gespierd, vooral wat het bovenlijf betreft, en over het geheel iets grooter dan de Maleiers; de huidkleur is minder donker dan bij dezen, en diep in de binnenlanden dikwijls zeer lichtbruin of geelachtig. Het hoofdhaar is zwart en sluik, en wordt door sommigen, o.a. enkele Kajanstammen, kort afgesneden, door anderen lang gedragen. De vorm van het gelaat en den schedel heeft grootere overeenkomst met dien van het Caucasische ras, en is regelmatiger en schooner dan bij de echte Maleiers. Ook in verstandsvermogen schijnen zij boven dezen uit te munten; zij zijn vrij vlug van bevatting, welbespraakt en

---

(1) S. MULLER, *Reizen in den Indischen Archipel. Amsterdam* 1857. Dl. I, bl. 131 en volgg. Men zie ook: HUPE, *Verhandeling over de godsdienst, zeden, enz. der Dajakkers*, in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1846, Dl. III, bladz. 127 en 245; *Das Ausland*, 1885, N°. 40 en 1888 N°. 30; *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, IV, bl. 344; *Mededeelingen van het Ned. Zend. Genootschap*, 1869, enz.; CARL BOCK, *Reis in Oost- en Zuid-Borneo*, 's Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1887.

met een uitstekend geheugen begaafd; hun natuurlijke aanleg is gemakkelijk voor ontwikkeling vatbaar.

Wat hun karakter betreft: zij zijn zorgeloos en traag, bij vele stammen als een gevolg hunner onderdrukking door de Maleiers, waardoor zij elken prikkel missen om hunnen toestand te verbeteren; bij de onafhankelijke Dajaks worden deze eigenschappen dan ook in mindere mate aangetroffen. Jegens vreemdelingen zijn zij bij de eerste ontmoeting wantrouwend en dientengevolge dikwijls ontrouw aan gedane beloften; doch over het geheel kan van dit volk gezegd worden, dat zij gastvrij, hulpvaardig, beleefd zijn, en na komen wat zij hebben toegezegd ([1]). Over het algemeen zijn zij waarheidslievend, eerlijk, en matig in hunne dagelijksche levenswijze; doch bij feesten geven zoowel vrouwen als mannen zich aan dronkenschap en de ergerlijkste onzedelijkheid over, en ook buitendien geeft het samenwonen van vele gezinnen in één huis dikwijls aanleiding tot een zeer vrij verkeer tusschen de beide geslachten. Om hunne Hoofden of Oudsten bekreunen zij zich weinig ([2]), behalve bij de beslissing van geschillen en in geval van oorlog, wanneer zij hunnen aanvoerder onbepaalde gehoorzaamheid schuldig zijn. Zij zijn zeer gehecht aan het oord hunner woning en hebben een afkeer van de zeevaart. Dapperheid in den strijd ontbreekt hun niet, schoon het hunne gewoonte niet is een vijand in het open veld aan te vallen. Jegens overwonnenen kennen zij geene genade, hoewel anders wreedheid hun niet wordt toegeschreven. Het slachten van menschenoffers, dat door enkele stammen bij sommige gelegenheden geschiedt, is als een uitwerksel van hunne verregaande bijgeloovigheid, niet van hunnen bloeddorst, te beschouwen. Bijgeloof en ingeworteld vooroordeel zijn ook de oorzaken van het zoo menigvuldig voorkomende »koppensnellen", waartoe de Dajak zich in hinderlaag legt en den voorbijganger van een anderen stam of eene andere kampoeng (in de Wester-afdeeling, hier en daar *laman* geheeten), zonder aanzien van geslacht of jaren, verradelijk overvalt, hem het hoofd afhouwt en dit medevoert naar zijne woning, waar het als zegeteeken wordt opgehangen of op een

---

([1]) Men leze hierbij vooral de berichten van Dr. NIEUWENHUIJS, waaruit o. m. de gevolgtrekking kan worden gemaakt, dat de zoogenaamde beschaving door Maleiers en anderen aangebracht niet altijd gunstig werkt op aard en karakter der Inboorlingen.

([2]) Zie PERELAER, bl. 137, waar over de Dajaks der Zuider-afdeeling gesproken wordt. In de Wester-afdeeling echter oefenen de Hoofden een onbeperkt gezag uit over hunnen stam, en wordt hun gepaste gehoorzaamheid bewezen, hetgeen daar waarschijnlijk aan den invloed der Maleische vorsten is toe te schrijven. Zie *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1874, Dl. I, bl. 3. Vergelijk ook hierachter, bl. 48.

staak ten toon gesteld [1]. Slechts zeer enkele stammen zijn, voor zooverre bekend is, menscheneters, namelijk de Tering in Koetei, de Kajan's, langs de rivier van Boeloengan (bl. 28) en de Djangkang in Sanggau (zie bl. 40), die hunne in den krijg gedoode vijanden en somtijds ook hunne zieke of zwaar gewonde stamgenooten opeten [2]. Niettegenstaande deze afschuwelijke gewoonten leven de Dajaks van denzelfden stam vreedzaam onder elkander, behandelen hnnne ouders met eerbied, en hunne kinderen en vrouwen met liefde; de laatsten genieten zelfs meer onderscheiding dan bij andere Indische volken het geval is, en oefenen eenen niet onbelangrijken invloed uit op het huiselijk eu openbaar leven des volks. Volgens Bock wordt steeds bij het behandelen van zaken haar oordeel gevraagd. Veelwijverij of het houden van bijwijven komt zelden onder hen voor.

Kleeding en wapenen.

In de benedenlanden, waar de Dajaks veelvuldig in aanraking komen met Maleiers, dragen de gegoeden veelal dezelfde kleeding als dezen (Dl. I, bl. 539). De nationale kleeding van den gewonen Dajak bestaat alleen in eene *ewah* of *tjawat*, zijnde een smalle lange gordel of lendedoek van geklopte boomschors of lijnwaad vervaardigd, welken zij eenige malen om de heupen winden en tusschen de beenen doorhalen, en die van voren, soms ook van achteren met eene korte slip nederhangt. Somtijds dragen de mannen daarbij een kort, van voren openhangend buisje, dat uit boomschors wordt vervaardigd, en al dan niet van mouwen is voorzien. Om het hoofd dragen zij somtijds een hoofddoek, *laoeng*, waar het lange haar los onderuit hangt; in de bovenlanden is deze minder gebruikelijk en fladderen de haren los om het hoofd of worden tegen het achterhoofd samengeknoopt. In de ooren dragen zij verschillende sieraden, meest ronde houten schijven (*soeang*) somtijds van vervaarlijke grootte, en hals, armen en beenen zijn getooid met ringen van dik koperdraad of met snoeren van kralen of van menschen- of dierentanden. Zij zijn altijd gewapend met een *parang* of *mandau*, zijnde een korte houwer van boven breed en allengs in een scherpe punt uitloopend,

---

(1) Vergelijk G. A. Wilken, *Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel* (*Ind. Gids* 1884).

(2) Vergelijk bij Carl Bock, *Tweede Gedeelte*, bl. 101; *Natuurkundig Tijdschrift van N. I.*, Deel II, bl. 420 en *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XXIX.

die in eene houten scheede aan een uit rotting gevlochten koord op de linkerzijde hangt. Wanneer zij zich van hunne woning verwijderen, hebben zij daarbij eene ijzerhouten lans met ijzeren spits; de holle schacht der lans dient tevens tot blaasroer (*sipet*), waardoor zij op vrij grooten afstand sterk vergiftigde pijlen blazen, welke zij in eenen koker (*telep*, elders *tolor*) naast hun zwaard dragen, somtijds ook nog een kleinen dolk (*bladau* of *ilom*). In den oorlog voeren zij bovendien verschillende andere soorten van lansen en, als verdedigingsmiddelen, een houten met schelpen belegd of met roode figuren beschilderd schild (*talawang*), een dik met watten gevoerden borstrok of eene soort van maliënkolder uit schakels van rotting gevlochten (*karoengkoeng*), daarover somtijds een lap geklopte boomschors, met schelpen belegd en met rood katoen omboord, die over den rug en de borst afhangt, èn op het hoofd eene ronde muts van dierenvellen of uit rotting gevlochten en met vederen versierd ([1]). Bij sommige stammen zijn ook vuurwapenen in gebruik. — De vrouwen ([2]) dragen bij den huiselijken arbeid alleen eene soort van korte tot aan de knieën reikende saroeng, *saloi* geheeten, zoo nauw om de beenen sluitende dat zij slechts zeer kleine passen kunnen maken. Daarover dragen zij om de heupen de *lintong*, zijnde een rood geverfde rotting, die verscheidene malen om het lichaam wordt gewonden; deze wordt ook wel vervangen door koperen ketenen of banden van koperdraad. Het bovenlijf blijft steeds onbedekt; alleen bij meer naar de kust wonende stammen dragen zij binnenshuis een soort jakje zonder mouwen, dat van voren dicht gedragen wordt, tot aan de heupen reikt en somtijds met rood katoen is afgezet; zij hebben daarbij dan ook wel eene langere saroeng aan. Alleen bij feestelijke gelegenheden dragen ook de vrouwen in de binnenlanden soms een jakje van boomschors. Het lange, behalve bij weduwen en priesteressen altijd onbedekte, haar hangt in huis los om het hoofd, en wordt daarbuiten tegen het achterhoofd samengeknoopt. De armen en beenen worden met eene menigte ringen van ivoor of koperdraad versierd; de hals met snoeren van kralen, boonen of diergelijke.

Bij vele stammen wordt het bezit van groote gaten in de oorlellen, vooral voor de vrouwen, als een teeken van schoonheid beschouwd. Voor deze laatsten geldt hier en daar als zoodanig ook het gemis van wenkbrauwen en ooglidharen, die zij opzettelijk uittrekken.

([1]) *Tijdschrift Bat. Genootschap*, Deel XXIV.
([2]) Internationales Archiv für Ethnographie, Deel III, 1890.

Bij de meeste stammen, vooral in de bovenlanden, tatoueer (toetang) de mannen zich de borst, den rug, de armen, de dij en de kuiten met sierlijke figuren, die in verband staan met h godsdienstig geloof en wier beteekenis van de verschillende vorm afhangt. Ook onder vrouwen komt dit gebruik voor; gewoonli wachten zij daarmede echter tot zij op het punt staan van trouwen ([1]).

Kinderen loopen tot hun zevende of achtste jaar geheel naakt.

Woningen, huisraad en levenswijze.

In de bergstreken staan de huizen veelal op zichzelf, hier en da verspreid; doch in de benedenlanden en in het algemeen langs oevers der rivieren zijn zij gewoonlijk in, somtijds zeer groot kampoengs of dorpen vereenigd.

Een Dajaksch huis, dat aan alle gezinnen, die tot dezelfde famil behooren, gezamenlijk tot woning verstrekt, is een zeer groot, lan werpig vierkant gebouw, somtijds 250 meters lang en 20 tot 3 meters breed, 2 tot 6 meters (naar gelang van den aard van de bodem) boven den beganen grond op ijzerhouten palen opgerich Het geraamte bestaat uit stijlen van duurzaam hout; de ruimte daa tusschen wordt met een hekwerk van *niboeng*-latten (Dl. I, bl. 10 aangevuld, en hieraan de omwanding van *kadjang*-matten vastgehecht Het wordt òf met *nipah*-bladeren (*atap*, Dl. I, bl. 103) of me ijzerhouten *sirappen* (Dl. I, bl. 431) gedekt, en is door eene nie tot het dak reikende afscheiding in de lengte in tweeën verdeeld de voorste helft vormt eene gemeenschappelijke gaanderij voor d geheele bevolking, die somtijds 200 zielen bedraagt, waar ook d vuren voor het bereiden der spijzen worden aangelegd; van de tweed helft is nog weder een gang afgeschoten, waar vischnetten, jacht gereedschap en andere benoodigdheden worden bewaard; en in he achterste gedeelte heeft elke familie een afzonderlijk vertrek, *lawan* geheeten, dat door een beschot van boomschors is afgescheiden en me eene deur op den gemeenschappelijken gang uitkomt. In vele geweste is zulk een op zichzelf staand huis of, wanneer een dorp uit weini huizen bestaat, het geheele dorp met eene hooge ijzerhouten palisa deering omgeven, waartegen aan de binnenzijde eene gaanderij i aangebracht; waarop zich bij eenen vijandelijken aanval de verdediger

---

([1]) *Das Tätowieren bei den Olo-Ngadju und Ot Danoms in Süd-Ost-Borneo* Das Ausland, 1885. Zie ook den Atlas, gevoegd bij het boven aangehaalde werk va Carl Bock en *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XXX.

plaatsen. De trap, die den toegang tot het huis verschaft, bestaat uit een boomstam, waarin eenige ruwe inkepingen zijn gekapt, die voor treden moeten dienen. De ruimte onder het huis strekt tot verblijfplaats van varkens, kippen en andere dieren, en tot verzamelplaats van allerlei vuilnis; zoodat in deze woningen steeds een onverdraaglijke stank en verregaande onreinheid heerscht. Voor of in de nabijheid van het huis ligt in de rivier een vlot (*batang* of *lanting*), dat tot wasch- en badplaats enz. en ook voor het aanleggen van vaartuigen dient. (¹)

Het huisraad bestaat hoofdzakelijk uit: eenige van rotting gevlochten matten, die tot zit- en ligplaats dienen, manden, waarin de bezittingen en de spijsvoorraad der eigenaars worden bewaard; het weinige houten, aarden of ijzeren keukengereedschap, somtijds een weefgetouw, de wapens en muziekinstrumenten; en bij hen, die ze bezitten, de *tampajans* of *bĕlanga's*, ook wel *tadjau* geheeten. Deze laatste maken den grootsten rijkdom van den Dajak uit, en hun bezit is het hoogste voorwerp van zijne begeerte. Het zijn groote, geelbruine aarden potten, van binnen en buiten verglaasd en met allerlei gedrochtelijke figuren versierd. Het bijgeloof brengt mede, dat zij jaarlijks met kippenbloed bestreken worden. Er bestaan verschillende soorten van, die bijzondere namen dragen (*brahan*, *halamaoeng*, *rantian* enz.) en elke weder in mannelijke en vrouwelijke worden onderscheiden naar gelang de daarop gewerkte krokodillen, slangen of andere dieren tot het eene of het andere geslacht behooren; zij gelden van *f* 100 tot *f* 3000 of hooger. Die buitensporige prijs is een gevolg van den bovennatuurlijken oorsprong en de bovennatuurlijke kracht, welke aan deze potten worden toegeschreven. Volgens de Dajaks zouden zij van hetzelfde leem zijn vervaardigd, waarvan de Almachtige eens Zon en Maan gemaakt heeft. De waarheid schijnt te zijn, dat zij in den ouden tijd uit Pegu, Siam of van elders uit Achter-Indië zijn ingevoerd en als erfstukken van van het eene geslacht op het andere overgegaan. Hunne waarde bestaat in hunne oudheid, de eigenaardige figuren, die er van buiten op zijn aangebracht en de moeielijkheid om ze machtig te worden. In later tijd hebben de Chineezen dikwijls gepoogd deze potten na te maken; doch de Dajaks onderkennen altijd hun fabrikaat gemakkelijk van het echte, en kennen daaraan volstrekt geene waarde toe. (²) Bij enkele stammen dienen deze potten ook wel om er

(¹) *Een Dajaksch dorp op Borneo's Westkust.* Zie *Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, 1874.

(²) Zie over deze Balanga's o.a. *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XVI; VETH's *Borneo*, Deel I, bl. 172 en bij PERELAER, bl. 112-120.

gesnelde koppen in te bewaren. Elders bezigt men ze om er een soort van bedwelmenden drank, uit rijst en honig, in te bereiden. Overigens worden zij slechts als sieraad gebruikt.

De dagelijksche levenswijze is zeer eenvoudig. De Dajak leeft van hetgeen de rijstbouw, die in de binnenlanden op zeer primitieve wijze gedreven wordt, de visscherij of het woud hem oplevert. Sommigen vinden hun bestaan in het bewerken van ijzer, waarin zij goed bedreven zijn; anderen in het vervaardigen van mat- en mandwerk, waarmede zij eenigen ruilhandel drijven. Ambachtslieden worden onder hen niet gevonden; ook in dit opzicht voorziet ieder in zijne eigene behoeften. Na afloop van den oogst houden de Dajaks, hier en daar hoofdzakelijk de vrouwen, zich met het inzamelen van boschproducten, damar of hars, rotting, was, enz. bezig. De mannen zijn bovendien over het geheel groote liefhebbers van jagen en visschen. Op de jacht zijn zij meestal van honden vergezeld.

Bestuur en verhouding tot de Maleische Vorsten.

In de Wester-afdeeling heeft, volgens VETH ([1]), elke kampoeng een door hare bevolking gekozen Hoofd (*Pĕngĕrah* of *Orang Kaja*), die de gemeente tegenover vreemden vertegenwoordigt, en een erfelijk Stamhoofd (*Samba* of *Toewa*), die de inwendige aangelegenheden regelt en onderlinge geschillen beslecht. Wanneer het den *Samba* niet gelukt de twistende partijen tevreden te stellen, wordt de toevlucht genomen tot den *Pĕngĕrah*, die dan in vereeniging met den raad van Oudsten (*Mandirs*) de zaak beslist, volgens de *adats* van elken stam. Blijft ook voor dezen raad de zaak duister, dan neemt men de toevlucht tot eene soort van Gods-oordeelen op dergelijke wijze als bij de Lampongers (Dl. I, bl. 663). De Hoofden genieten geene andere voordeelen dan dat somtijds hunne rijstvelden door de bevolking worden bearbeid.

Volgens den Heer SENN VAN BASEL ([2]) is op de Westkust de algemeene benaming voor Hoofden van stammen of onderdeelen van stammen *Demong* of *Domong* (*Dèmang*); zij voeren verder titels van *Tommengong* of *Toemenggoeng*, *Kendoeroehan*, *Petinggi*, *Mangkoe*, *Djaja*, *Nata*,

---

([1]) *Borneo's Wester-Afdeeling*, Dl. II, bl. 332, waar ook andere bronnen worden vermeld. Vergelijk ook: *de tegenwoordige politieke en economische toestand van de Westkust van Borneo*, in de Verslagen van het *Indisch Genootschap*, 1891 en *Indische Gids*, 1884, II.

([2]) *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1874, Dl. I, bl. 3.

Ria ([1]), enz , en hebben onbeperkt gezag over den stam, aan welks hoofd zij staan, doch worden in gewichtige aangelegenheden door een raad van Oudsten bijgestaan. Zij zijn de tusschenpersonen tusschen den Dajak en den Maleischen Vorst, brengen diens bevelen over en zorgen voor de nakoming ervan, alsook voor de opbrengst der door den Vorst uitgeschreven heffingen. Tot hen moet men zich wenden tot het bekomen van gronden voor landbouw-ondernemingen of mijnontginningen; ook hebben zij het recht van straffen, dat gewoonlijk bestaat in het opleggen van boeten. De *Tommengong* is de hoogste in rang van de Domongs, en mag alleen de hoogste boete opleggen. Onder de *Domongs* staan de Kampoenghoofden (*Pasirah*; in Meliau *Kliwon* of *Pĕtinggi*), wier gezag zeer gering is. Voorts heeft elke stam zijne aanvoerders in tijd van oorlog, wier titels zijn *Singa* (leeuw) of *Matjan* (tijger).

In de Zuider- en Ooster-afdeeling hebben de Dajaks, volgens PERELAER ([2]), oorspronkelijk geene eigenlijk gezegde Hoofden maar alleen Oudsten, of hoofden van huisgezinnen, wier titel *Amai* (vader) is en wier tusschenkomst zij bij geschillen inroepen, doch die overigens geenerlei macht hebben. Ingeval van oorlog kiezen zij zich een tijdelijken aanvoerder, die dan onvoorwaardelijk wordt gehoorzaamd; wordt dezelfde persoon herhaaldelijk als zoodanig gekozen, dan ontleent hij daaruit somtijds eenigen duurzamen invloed. Sedert de vestiging van het Nederlandsche bestuur in dit gedeelte van Borneo zijn aan die Hoofden de titels *Tomonggong*, *Dĕmang*, *Radèn*, *Kjahi*, *Pĕmbèkĕl* of dergelijke gegeven. Het bovenstaande geldt vooral voor de binnenlanden; in de benedenlanden zijn, gelijk op Java, Kampoeng- en Districtshoofden aangesteld, die echter weinig of geheel niet bezoldigd worden en dus ook weinig ijver aan den dag leggen, behalve om, als zij kunnen, op naam van het Gouvernement hunne onderhoorigen te knevelen.

SCHWANER ([3]) verdeelt de bevolking van eene kampoeng in: 1°. *Orang bangsawan* of Adel, zijnde de eerste Kampoenghoofden en hunne rechtstreeksche afstammelingen. 2°. *Orang Patan*, de vroegere heeren des lands, thans lijfeigenen of althans afhangelingen van den adel. 3°. *Orang mardika*, meestal verwijderde aanverwanten der Hoofden, zijnde vrije lieden en vormende de kern der gemeenten. 4°. *Orang*

([1]) Al deze en ook de lager hieronder vermelde titels zijn blijkbaar van Javaanschen oorsprong, en dus niet eigenlijk Dajaksch maar waarschijnlijk door de stichters der Javaansch-Maleische rijkjes op de Westkust ingevoerd.

([2]) Blz. 137.

([3]) *Borneo*, Dl. I, bl. 167.

boedak of pandelingen, die wegens schulden verplicht zijn hunne schuldeischers te dienen doch vrij worden door het betalen der schuld, waartoe zij echter niet licht in de gelegenheid komen. 5°. *Orang abdi* of slaven, zijnde meestal ter zee geroofde lieden, die volstrekt geene rechten hebben en geheel het eigendom zijn hunner heeren. 6°. *Orang tangkapan*, krijgsgevangenen, meest vrouwen en meisjes, die geheel gelijkstaan aan de slaven. 7°. *Orang tamoeï* of vreemdelingen, die zich als handelaars of anderszins tijdelijk in eene kampoeng ophouden, en zoolang aan haar Hoofd onderworpen zijn. Deze verdeeling schijnt echter alleen van toepassing te zijn op het stroomgebied der Barito of op het oude rijk der Sultans van Bandjarmasin, door wier invloed zij zou zijn tot stand gekomen.

Elke kampoeng vormt eene op zichzelf staande gemeente, die niet tot andere kampoengs in betrekking staat. Alleen in die gewesten, welke door het Nederlandsch Gouvernement onder eenen eenigszins meer geregelden vorm van bestuur zijn gebracht, vindt men Districtshoofden, die de tusschenpersonen zijn tusschen ons bewind en de Kampoenghoofden. Tusschen deze laatsten en de Maleische Vorsten in de Ooster-afdeeling bestaan, zoo het schijnt, geene tusschenpersonen.

Van duurzaam grondbezit schijnen de Dajaks geen denkbeeld te hebben. Van den grond in den omtrek, waar eene kampoeng zich nederslaat, bebouwt elk ingezetene zooveel hij kan of wil; doch zoodra hij dien verlaat, heeft ieder ander het recht er gebruik van te maken. Hetzelfde is op het geheele terrein van de kampoeng toepasselijk; wanneer de grond in den omtrek is uitgeput, hetgeen bij de gebrekkige wijze van landbouw spoedig het geval is, en de afstand van vruchtbaren grond te groot wordt om zich daar voor den veldarbeid tijdelijk in *pondoks* (hutten) op te houden, breekt de geheele kampoeng op en verplaatst zich naar elders, waarna terstond elke andere gemeente recht heeft om zich op de verlaten plaats te vestigen. Alleen boomen, waarop bijennesten worden gevonden, worden beschouwd als het blijvend eigendom van den eersten ontdekker, en vruchtboomen als dat van den planter.

Niettegenstaande deze geheel vrije en eenvoudige levenswijze onderling, is de toestand der Dajaks hoogst ongelukkig vooral waar zij onder het bestuur van Maleische Vorsten of Hoofden zijn gebracht. Waar die overheersching volkomen is, is een groot gedeelte van den grond met de daarop wonende bevolking door den Vorst aan zijne bloedverwanten of gunstelingen als leengoed geschonken, om daaruit hun onderhoud te vinden; dezen beschouwen de ingezetenen geheel

als hun eigendom en berooven hen onder allerlei voorwendsels, of ook zonder voorwendsel, van alles wat zij zelven zich willen toeëigenen. Maar ook waar deze uitgifte van leengoederen niet in gebruik is, wordt de bevolking door de willekeurigste belastingen gruwelijk gekneveld. De drukkenste van deze zijn de *haçil* en de *sĕrah;* de *haçil* is eene soort van hoofdelijken omslag, die jaarlijks aan elke familie (*lawang*) wordt opgelegd en na afloop van den oogst in natura of geld moet worden opgebracht; de *sĕrah* is een gedwongen handel, waarbij de noodzakelijkste behoeften der Inboorlingen, als ijzer, koperdraad, lijnwaad, zout, tabak, door den Vorst en de Rijksgrooten aan hen worden geleverd tegen bepaalde prijzen, te voldoen in rijst, suiker, rotting, was of andere voortbrengselen der Dajaksche nijverheid, waarvan de waarde evenzeer door den Vorst is vastgesteld ([1]). Verder heeft men hier en daar nog de *oepeti*, die na het in den grond zetten van de padi wordt opgebracht en de *kabaroean*, eigenlijk een geschenk, dat den Vorst bij het begin van den rijstoogst wordt aangeboden; de *pĕnjĕngat*, die geheven wordt van de honigbijen, en zoo meer. Buitendien worden bij feesten, door de Vorsten of Grooten te geven, de benoodigdheden daartoe van de bevolking geëischt ([2]), en, wanneer zij behoefte aan slaven hebben, de Dajaks met list of geweld daarvoor geroofd of tot pandelingen (*djipen*) gemaakt, hetgeen in het wezen der zaak weinig verschilt ([3]). De invloed van het Gouvernement is op vele plaatsen nog te gering om aan deze knevelarijen voor goed een einde te maken. In de Wester-Afdeeling is de toestand echter reeds zeer verbeterd. Tot de binnenlanden strekt zich, behalve gedeeltelijk langs de Kapoeas, de macht der Maleische Vorsten niet uit; de Dajaks leven daar feitelijk onafhankelijk, zoowel van hen als van het Gouvernement.

Godsdienstbegrippen.

De godsdienstbegrippen der Dajaks zijn vrij duister en verward, en ook bij de verschillende stammen niet dezelfde. Die van zuidoostelijk Borneo gelooven aan eenen Oppergod, *Mahatara* (het Indische *Maha Batara*), elders *Hatalla* (het Arabische *Allah tàala*), die in den hoogsten hemel woont, door wiens toedoen de wereld geschapen is

([1]) De *Sĕrah* komt dus geheel overeen met de *Tiban* en *Toekon* der voormalige Palembangsche Vorsten. Zie Dl. I, bl. 711.
([2]) In de Afdeeling Soekadana heet deze soort van belasting *poepoeäu*.
([3]) Zie o a. *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1875, Dl. I, bl. 181.

en onderhouden wordt, doch die te verheven is om zich rechtstreeks daarmede te bemoeien maar zich daartoe bedient van mindere goden of geesten, die de lagere verdiepingen des hemels bewonen. Onder deze laatsten komen vooral de *Sangiangs* of *Sangsangs* in aanmerking, die rechtstreekschen invloed uitoefenen op de lotgevallen der menschen. Voorts is de lucht bevolkt met eene menigte *Antohs* of *Hantoe's* of booze geesten, die den menschen allerlei onheil aanbrengen. In het westelijke gedeelte van Borneo heet bij sommige stammen de Oppergod *Djabata* of *Djebata* (blijkbaar eene verbastering van het Indische *Déwata*); terwijl bij andere onderscheidene *Djabata's* worden vereerd, die vergodingen van natuurkrachten schijnen te zijn. Onder dezen staan weder eene menigte mindere goden en *Hantoe's*, die bij voorkeur op de toppen der bergen en op de begraafplaatsen hun verblijf houden ([1]). Aan de goden en geesten worden offeranden, meest bestaande in rijst en kippen, aangeboden om hunne welwillendheid te verwerven of hunnen toorn af te wenden. In sommige streken wordt ook, inzonderheid door jonggehuwden, de *maan* aangebeden. Tempels worden hun echter niet toegewijd, en ook geene beelden. De Beadjoe's hebben evenwel eene soort van beelden, *ampatong* of *ambatan* genaamd, bestaande uit eene van hout vervaardigde nabootsing van een menschenhoofd met eene lang uit den mond hangende tong, op een meer of minder hoogen paal gezet; deze *ampatongs* (elders *tambatong* en ook *ampagoe*) worden bij hunne graven geplaatst, opdat de zielen daarvan die der overledenen in de andere wereld bedienen. Bij andere stammen zijn *ampatongs* slechts talismans, bestaande in steentjes of stukjes hout met menschenaangezichten bschilderd, welke zij, liefst in krokodillentanden, bij zich dragen. — Priesters zijn bij de Dajaks niet bekend; de offeranden en bezweringen worden door den huisvader of den stamvader verricht. Bij de Beadjoe's in het stroomgebied der Barito zijn echter ook de *Balians* ([2]) of *Blians* en *Basirs* eene soort van tusschenpersonen tusschen de *Sangiangs* en den mensch. De *Balians* zijn meisjes, die met de *Sangiangs* in bijzondere betrekking staan, de gave der voorzegging bezitten, de wenschen der menschen aan de goden overbrengen, tooveressen zijn en ook artsen, daar de geneeskunst

([1]) Over de godenleer der Dajaks zie men uitvoeriger PERELAER, bl. 4 en *Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XIII, bl. 71. Zeer belangrijke bijzonderheden over godsdienstige begrippen en bijgeloof bij de Dajaks vindt de lezer in de *Schetsen uit Borneo's Wester-Afdeeling* van den heer E. L. M. KÜHR. Bijdragen van het Kon. Instituut, Zesde Volgreeks, Tweede en Derde Deel, 1896—97.

([2]) Vergelijk de *Walians* der Alfoeren in de Minahasa; hierachter Vierde Hoofdgroep, Hoofdst. I § 5

der Dajaks nagenoeg alleen bestaat in bijgeloovige formaliteiten om den boozen geest, die de ziekte veroorzaakt, te verdrijven. Buitendien zijn de *Balians* ook publieke zangeressen, die op geen feest kunnen worden gemist, en tevens publieke vrouwen; evenwel staan zij zoowel bij vrouwen als bij mannen in hooge achting. De *Basirs* zijn mannen, wier bedrijf in alle opzichten met dat der *Balians* overeenkomt, doch die veel minder in getal zijn dan dezen. — Het bijgeloof der Dajaks doet hen groote waarde hechten aan talismans en voorteekenen. Over de *ampatongs* is boven reeds met een enkel woord gesproken; doch daarenboven hebben zij nog eene menigte andere voorwerpen en daaronder vooral krokodillentanden, die hun moeten dienen om onheilen af te wenden. Om zich omtrent de uitkomst van hunne ondernemingen te vergewissen raadplegen zij hunne droomen, de vlucht en het gezang van sommige vogelen; zelfs aan visschen, insecten, kokosnoten, enz. worden voorteekenen ontleend. Voor krokodillen hebben zij een bijzonderen eerbied. Vele stammen onthouden zich van het eten van vleesch van runderen, herten, geiten en kippen; de onthouding van rundvleesch is echter het meest verspreid [1]. Een bijzonder, met hunne vrees voor booze geesten in verband staand, gebruik is ook dit, dat een huis, eene kampoeng, een akker of eenig ander voorwerp voor eenigen tijd in een staat van afzondering wordt gesteld; gedurende welken het verboden is dat iemand of iets daarheen gaat, zich vandaar verwijdert of zoodanig voorwerp aanraakt. Het *pali* of *pamali*, zooals dit gebruik wordt genoemd, wordt aan het einde van den bepaalden tijd door een offer opgeheven. Het wordt, zooals bekend is, bij de meeste indische stammen en bij de Zuidzee-eilanders, bij welke laatsten het onder den naam *Taboe* of *Tapoe* bekend is, aangetroffen. — Het denkbeeld van een voortbestaan na den dood is bij de Dajaks algemeen, en het in den droom verschijnen van overledenen aan hunne betrekkingen is daarvoor het bewijs, doch omtrent de wijze van dat voortbestaan zijn de gevoelens der onderscheidene stammen zeer uiteenloopend. Volgens sommigen gaan de zielen naar eenen hemel, *Lewoe Liau*, die van de aarde hoofdzakelijk alleen daardoor verschilt dat er geen gebrek, ziekten of andere kwellingen bestaan; het onderscheid tusschen Hoofden, onderhoorigen en slaven duurt

---

[1] Dit gebruik, in verband met de bij sommige stammen bestaande gewoonte om de lijken te verbranden, en de namen *Mahatara* en *Djabata* voor godheden, schrijft men toe aan den invloed der Hindoes. Het is echter bezwaarlijk te bepalen of men daarbij te denken hebbe aan dezulken, die rechtstreeks uit Indië naar Borneo zijn overgekomen, of wel aan de Hindoe-Javanen van het *Mădjăpahitsche* rijk (Dl. I, bl. 4).

er echter voort. De zielen worden door een goeden geest, *Tempon Telon* geheeten, in een ijzeren schip naar dien hemel gevoerd, op welken tocht zij een vuurpoel, *Kiham apoei*, moeten passeeren, waar haar de weg wordt betwist door een boozen geest, die evenwel alleen de kwaden overwint en in het vuur werpt ([1]). De zielen kunnen echter in geen geval in de *Lewoe Liau* komen, zoolang niet het *Tiwah* of Doodenfeest voor haar is gevierd, dat met vele plechtigheden, offers (ook menschenoffers, waar dit niet wordt belet), gastmalen en drink gelagen gepaard gaat, en gewoonlijk eerst plaats heeft wanneer het lijk geheel tot ontbinding is overgegaan, dikwijls ook, om de daarvoor vereischte onkosten, nog veel later ([2]). Anderen meenen dat de zielen na den dood door de wouden en op de bergen ronddwalen; weder anderen, dat zij in eenig dier, bij voorkeur in een hert, overgaan. — In de Wester-afdeeling en ook elders nemen van tijd tot tijd enkele Dajaks den Islam aan, waarschijnlijk om daardoor minder van de onderdrukking der Maleiers te lijden te hebben: zulke Mohamedaansche Dajaks worden dan ook veelal Maleiers genoemd. De pogingen van Christen-zendelingen, in de Wester-afdeeling (Boven-Kapoeas) roomsch-katholieke en in de Zuid-oost-afdeeling (Bandjarmasin met de Dajak- en Doesoen-landen) protestantsche leverden tot hiertoe nog betrekkelijk geringe resultaten op ([3]).

Plechtigheden en feesten.

Bij de geboorte van een kind hebben, behalve eenige offeranden, die door de Balians of door de moeder zelve aan de *Sangiangs* en andere geesten worden gebracht, slechts weinig plechtigheden plaats; voor de moeder zijn gedurende hare zwangerschap, en zelfs ook voor den vader, een aantal zaken *pamali* (bl. 53). Men zegt dat, wanneer de vader omstreeks den tijd der geboorte een onheilspellenden droom heeft, het kind, vooral wanneer het eene dochter is, dikwijls vermoord of te vondeling gelegd wordt, opdat het hem geen ongeluk aanbrenge. — De huwelijken geschieden doorgaans volgens de vrije

---

([1]) Zie o. a. *Indische Gids*, 1885; *Berichte der Rheinischen Missionsgesellschaft*, 1893. Ook in andere Jaargangen van deze »Berichte" komen bijzonderheden over de Dajaks voor.

([2]) Eene uitvoerige beschrijving van dit feest vindt men bij PERELAER, bl. 218, en in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVII, bl. 70; *Internat. Archiv für Ethnographie*, 1888, 1889.

([3]) Volgens het *Kol. Verslag*, 1896, waren er op het einde van 1895 in de Zuider- en Ooster-afdeeling 1638, en in de Wester-afdeeling 241 Inlandsche en Chineesche Christenen.

keus van beide partijen; somtijds echter worden zij reeds in de kindsheid door de wederzijdsche ouders aan elkander verloofd; dikwijls is de man veel onder dan de vrouw; en dat beiden zich vóór hun huwelijk aan allerlei onzedelijkheid hebben overgegeven is voor niemand een bezwaar. De bruidschat (in de Wester-afdeeling *antaran*, elders *belako* of *palako* genaamd), die door den bruidegom aan den vader der bruid moet worden betaald, wordt òf door tusschenkomst van het stamhoofd óf alleen door de ouders bepaald, en bestaat in *bělanga's* (bl. 47) of lijnwaden of andere voorwerpen van meer of mindere waarde, naarmate van den rijkdom der verloofden. Het leveren van een of meer gesnelde menschenhoofden schijnt wel eene aanbeveling voor den bruidegom te zijn, doch geen volstrekt vereischte ([1]). De voltrekking van het huwelijk geschiedt door den bruidegom en de bruid, die elk op eene omgekeerde *gong* (Dl. I, bl. 465) zijn gezeten, met het bloed van eene kip te besprenkelen en hun een ei tegen de tanden te kneuzen, hetgeen gewoonlijk door de ouders wordt gedaan. Hiermede is de verbintenis gesloten; en deze wordt nu verder, indien de middelen daartoe niet ontbreken, gevierd met een feest, dat bestaat in zingen, dansen, muziek, *toewak* drinken, en rijst met kippen of varkensvleesch eten. Bij de Beadjoes zijn de formaliteiten veel omslachtiger, en spelen bij het huwelijksfeest, gelijk bij alle andere feesten, de Balians eene groote rol. Veelwijverij en echtscheiding zijn geoorloofd, doch de eerste komt, gelijk wij boven reeds opmerkten, zelden voor. Overspel is niet ongewoon; en hoewel daarop voor den man eigenlijk de doodstraf staat, is deze echter afkoopbaar ten voordeele van den beleedigden echtgenoot, die niet zelden zijne vrouw vergunt op die wijze hunne geldelijke omstandigheden te verbeteren. Wanneer de man aan zijne vrouw ontrouw wordt, verbeurt hij eene boete aan hare familie en heeft zij het recht echtscheiding te vorderen; de betaalde *palako* is dan tevens voor hem verloren. — De lijken der overledenen worden bij sommige stammen der Ot Danoms, bij de Toelak-Dajaks in het zuiden van de Wester-afdeeling en elders verbrand en de asch en beenderen in potten verzameld, welke vervolgens in houten kisten (*sandong doelang*) gesloten en op hooge palen geplaatst worden. Somtijds ook worden die potten begraven of in grotten bijgezet. Bij andere stammen worden de lijken eenvoudig in de takken van hoog geboomte nedergelegd ([2]); elders worden zij door middel van berooking uitgedroogd en daarna begraven of verbrand. Bij de Beadjoes wordt

([1]) Vergelijk: *Tijdschr. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXX.
([2]) Dit geschiedt ook bij de Mentawei-eilanders (Zie Dl. I, bl. 615) en elders.

het lijk, in een stel fraaie kleederen (*pagoembah*) gewikkeld, in eene uit een boomstam vervaardigde doodkist (*raoeng*) gelegd, die dan òf op eenigen afstand van de woning in het bosch òf nabij het huis op staken onder een *atappen* dak wordt nedergezet, tot aan de viering van het *Tiwah*-feest. Bij die gelegenheid wordt de *raoeng* teruggehaald en worden de overblijfselen van het lijk in een doek (*kakandi*) in een kleine kist (*karíring*) gelegd en vervolgens gebracht naar de *sandong*, het familiegraf, dat bestaat uit eene groote ijzerhouten kist, die op eene eenzame plaats in het bosch of op een heuveltop staat. Op de Westkust worden de lijken in boomschors gewikkeld, met wit lijnwaad bedekt en begraven, terwijl op het graf *belanga's*, *gongs*, schotels of, bij volstrekte armoede, bamboestokken worden geplaatst; bovendien offert men aan de booze geesten een hoen, en verdeelt men onder de aanwezigen, als het vermogen dit toelaat, een varken. Was de overledene een Hoofd of aanzienlijke, dan wordt een lijkfeest gevierd, dat eenige dagen aanhoudt, en gedurende hetwelk een ruw uit hout gesneden beeld met zijne kleederen omhangen op het graf wordt geplaatst. Na het einde van het feest wordt dit beeld onder de woning nedergezet, totdat eenige koppen voor den doode zijn gesneld, waarna het beeld naar eene daarvoor bestemde plaats in het bosch wordt gebracht. — De nalatenschap der ouders wordt, na aftrek der kosten van het lijkfeest, gelijkelijk onder de kinderen verdeeld.

De voornaamste feesten der Dajaks worden gevierd bij den gelukkigen afloop eener onderneming van koppensnellers. Boven is reeds met een woord gezegd dat het bijgeloof de voornaamste oorzaak van zoodanige ondernemingen is. Aanleidingen daartoe zijn: de dood van een Hoofd of ander voornaam persoon, dewijl men gelooft, dat de lieden, wien bij zoodanige gelegenheid het hoofd wordt afgeslagen, den overledene in het volgende leven zullen dienen; geschillen, die somtijds bij wijze van godsoordeel door eene koppenjacht worden beslist, wanneer men meent dat hij, die de meeste hoofden tehuis brengt, het recht aan zijne zijde heeft; erfelijke veeten tusschen verschillende stammen of familiën, waarbij de bloedwraak door het snellen van een of meer vijandelijke hoofden wordt voldaan; de zucht om zich een naam te maken en bij de vrouwen gezien te zijn, enz. Bij de tehuiskomst der koppensnellers heeft een feest plaats, dat somtijds verscheidene dagen duurt en waaraan de geheele bevolking deelneemt; overvloedige maaltijden, muziek, gezang en dans maken er de hoofdbestanddeelen van uit. Gedurende het feest worden koppen, bij verschillende stammen op verschillende wijzen behandeld,

voor de bevolking ten toon gesteld, vervolgens gedroogd en in de woningen der veroveraars opgehangen.

Wijze van oorlogen.

De krijgstochten zijn te onderscheiden in *Ngajau-* en *Asan*-tochten. De *Ngajau*-tochten zijn dezulke, die door slechts zeer weinige personen gemeenschappelijk ondernomen worden, met het doel om ongewapende lieden te overvallen en zich van hunne hoofden meester te maken. De *Asan*-tochten daarentegen zijn geregelde krijgsondernemingen van groote benden tegen eene vijandelijke kampoeng, waarvoor de toebereidselen een geruimen tijd vereischen. Daar de kampoengs gewoonlijk door eene palisadeering goed versterkt zijn (bl. 46), ondergaan zij, wanneer het niet gelukt den vijand bij een eersten uitval op de vlucht te slaan, een geregeld beleg, hetwelk veelal daarmede eindigt, dat zij in brand gestoken en de inwoners vermoord worden, behalve de jonge vrouwen en meisjes, die als slavinnen worden medegevoerd. (Vergelijk Nias en de Batoe-eilanden, Dl. I, bl. 602 en 607.)

Taal, tijdrekening, muziek en andere kunsten.

De taal, die door de Dajaks gesproken wordt, is niet overal dezelfde; of althans heeft bijna elke stam zijn eigen dialect, hetwelk dikwijls van dat der andere zoo verschillend is, dat zelfs naburige stammen elkander niet of bezwaarlijk kunnen verstaan. In de Wester-afdeeling is het Dajaksch sterk met Maleisch vermengd, elders in mindere mate met Javaansch en Boegineesch. De taal is nog te weinig bekend om van haren oorsprong of hare verwantscbap met andere talen iets met zekerheid te kunnen zeggen; zij draagt het algemeen karakter van den Maleisch-Polynesischen taalman. Alleen van die van het District Poeloe Pĕtak is door den Duitschen Zendeling HARBELAND eene Spraakkunst en een Woordenboek vervaardigd; door denzelfden is ook den Bijbel in dat dialect vertaald ([1]). Hij onderscheidt in het zuidoostelijk gedeelte van Borneo vier hoofddialecten,

---

([1]) Op hetzelfde District heeft ook betrekking de *Grammatik der Dajak-Sprache* van VON DER GABELENTZ. In het meer gemeld werk van CARL BOCK komt ook een woordenlijstje van het *Longwaisch-Dajaksch* voor. Zie verder *Woordenlijst der Sampitsche en Katingansche taal*, in de *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXVI; AERNOUT, *Woordenlijstje der Tidoengsche taal.* (*Ind. Gids*, 1885); C. DEN HAMER, *Proeve van eene vergelijkende woordenlijst van zes in de Z. en O. Afdeeling van Borneo voorkomende taaltakken* (*Tijdschrit Bat. Gen.*, XXXII) en *Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur*, Dl. IV.

namelijk dat van Poeloe Pĕtak, van Mengkatip en Doesoen, van de Mandangei en de Kapoeas Moeroeng, en van de Kahajan. De *basa sangiang*, taal der *Sangiangs*, is eene soort van heilige taal, die door de *Balians* en *Basirs* bij hunne bezweringen en aanroepingen der geesten wordt gebezigd; er komen vele verouderde en aan andere dialecten ontleende woorden in voor. De beoefening der Dajaksche talen wordt grootelijks bemoeielijkt doordat er geen letterschrift ([1]) en dus ook geene geschriften bestaan. Zoowel hunne historische overleveringen als hunne Godenleer en hunne gezangen worden alleen door het geheugen bewaard en gaan zoo van het eene geslacht tot het andere over; op dezelfde wijze worden ook de verdragen, overeenkomsten, enz. tusschen verschillende stammen of personen bewaard. De liederen, die bij feesten door de vrouwen of elders door de *Balians* worden gezongen, zijn gewoonlijk geïmproviseerd en zeer onbeduidend; terwijl het gezang zelf eentonig is ([2]). Voorts hebben zij eenige vertellingen, legenden, fabelen, raadsels en (althans in Poeloe Pĕtak) eene soort van twee- of vierregelige rijmpjes overeenkomende met de Maleische *Pantoens* ([3]).

Tijdrekenkunde hebben de Dajaks niet. Den tijd van den dag bepalen zij naar den stand der zon; een verdeeling in weken, maanden of jaren kennen zij niet, dan voor zooverre zij die aan de Maleiers of Chineezen hebben ontleend. Den zaaitijd bepalen zij naar den stand der sterren. ([4])

Hunne muziek-instrumenten zijn: onderscheidene trommen (*kĕtĕboeng*, *tĕganoeng*, *sobang*, *rĕbana*), vervaardigd uit een uitgehold stuk hout met het vel van een of ander dier bespannen; de *gela*, eene soort van viool, gemaakt van een halven pompoen met het vel van zekeren visch overtrokken, met eene of twee snaren van rotting bespannen, en met eenen strijkstok van rotting bespeeld; eene eenvoudige rieten fluit; eene soort van Pansfluit, bestaande uit onderscheidene bamboepijpen, die in eene gedroogde kokosnoot bevestigd

---

([1]) Volgens de overlevering heeft de Godheid eenmaal aan de oudsten van elk volk schrijfteekens medegedeeld; doch de Dajaks hebben die ingeslikt, waardoor zij met het lichaam vereenigd en in het geheugen veranderd zijn. Vroeger schijnt op Noord-Borneo een letterschrift in gebruik geweest te zijn, zonder dat echter kan worden nagegaan of dit aan de Inboorlingen dan wel aan vreemdelingen behoorde. Mogelijk was dit hetzelfde schrift dat van de Philippijnen bekend is.

([2]) Van de liederen die bij het Doodenfeest worden gezongen, deelt PERELAER er een mede, op bl. 232 en volgg.

([3]) Zie de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de druk, bl. 303. Vergelijk ook H. TROMP, *Dajaksche Gedichte*. Globus LIV. en ROST, *Tale of Serawak.*

([4]) S. S. H. SCHAANK, *Iets over de Dajaksche Sterrenkunde. Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXII, bl. 435.

zijn. Van vreemden oorsprong zijn: *gongs* van verschillende grootte; de *kromong*, eene soort van harmonica, en de *kĕtjapi*, die eenige overeenkomst heeft met de gitaar. Deze instrumenten dienen tot begeleiding van den dans, die meer eene pantomimische voorstelling is dan een eigenlijk gezegde dans.

In sommige kunsten en handwerken zijn zij vrij goed bedreven; zooals in het smelten en bewerken van ijzer en andere metalen; het smeden van wapenen; het maken van prauwen; het weven en verven van lijnwaden; het snijden in hout en been; en het vlechten van mat- en mandwerk uit stroo en rotting. (1) Voorts houden zij zich bezig met landbouw, dien zij op zeer gebrekkige wijze drijven, vischvangst, het verzamelen van rotting, was, hars en andere boschproducten.

De Kajan, Mangkĕtan, Poenan en Ot.

De stammen, welke van de hierboven gegevene algemeene beschrijving het meest afwijken, zijn de Kajan, de Mangkĕtan, de Poenan en de Ot.

De Kajan, die door sommigen ook tot den Parischen stam worden gerekend, wonen in het centraalgebergte van Borneo aan de hoofdbronnen der Kapoeas, Barito en Mahakam, en vandaar westwaarts tot in het Broeneische landschap Redjang en oostwaarts in Koetei. Boven hunne Dorpshoofden hebben zij ook Radja's of Opperhoofden, die over eenige kampoengs een zeker gezag uitoefenen en door de bevolking uit de zonen hunner voorgangers gekozen worden. Behalve door hunnen grooteren licbaamsbouw onderscheiden zij zich ook van de overige Dajaks door meerdere bloeddorstigheid. Bij hen is het voor den bruidegom een vereischte een aantal versch gesnelde koppen te kunnen vertoonen in evenredigheid met het getal, hetwelk de vader der bruid er bezit. Ook hunne begrafenisplechtigheden zijn anders, en komen in sommige opzichten met die der Bataks overeen. In landbouw en nijverheid, vooral in de wapensmederij, staan zij op hoogeren trap. Zij zijn hooghartig van karakter en geheel onafhankelijk van de Maleiers. Hunne gastvrijheid en eerlijkheid in den handel worden genoemd.

De Mangkĕtan, Poenan en Ot, die door sommigen voor de oudste bewoners van Borneo worden gehouden, staan op den allerlaagsten

---

(1) Over *Dajaksche kunst* zie o. a. *Indische Gids*, 1890, II; en Annales K. K. Hofmus., IV. (1890).

trap van beschaving en komen in levenswijze hoofdzakelijk overeen met de Orang Koeboe van Soematra en de oorspronkelijke bevolking van Riouw.

§ 7. DE MALEIERS EN ANDERE VREEMDELINGEN.

Het ontstaan der Maleische volkplantingen op de Westkust.

Onder de benaming Maleiers verstaat men op Borneo in het algemeen alle Mohamedanen, ook wel die Dajaks, welke den Islam hebben aangenomen en tengevolge daarvan meer met de Maleiers verbroederd zijn. Deze Dajaks maken echter slechts een klein gedeelte uit van de Mohamedaansche bevolking, die overigens bestaat uit volkplanters uit alle oorden van den Archipel, waarvan Maleiers het hoofdbestanddeel zijn, terwijl daaronder verder Arabieren, Boegineezen, Javanen, Klinganeezen en andere stammen worden aangetroffen. Deze allen zijn echter met de Maleiers geheel samengesmolten, alleen met uitzondering van de Arabieren en Boegineezen, die althans gedeeltelijk hunne zelfstandigheid hebben bewaard. Het Maleisch is de algemeene taal.

Omtrent den tijd wanneer de Maleiers hunne eerste koloniën op Borneo hebben gevestigd is niets met zekerheid bekend: gelijk ook van de oude geschiedenis der volkplantingen slechts fabelachtige overleveringen zijn bewaard. De belangrijkste en, naar het schijnt, een der oudste door de Maleiers op Borneo gestichte staten is die van Broenei, welks oorsprong tot omtrent het midden der 13de eeuw moet opklimmen en wellicht in denzelfden tijd valt met de gedwongen verplaatsing van den hoofdzetel der Maleiers van Singapoera naar Malaka [1], toen misschien een gedeelte zich van de overigen heeft afgescheiden en naar Borneo is overgestoken. Van de nederzetting te Broenei was vermoedelijk die te Mangkaboeng aan de rivier van dien naam een onderdeel. De tweede belangrijke kolonie der Maleiers is die te Sambas, waarvan de moederstaat en de tijd van vestiging geheel onbekend zijn; zij erkende de suprematie van Djohor, welk rijk in 1521 werd gesticht [2], doch was toen reeds door aanhuwelijking eene onderhoorigheid van de Javaansche kolonie te Soekadana geworden [3], gelijk dit ook het lot werd der kleinere vestigingen in de landschappen langs de Kapoeas, die mede waar-

---

(1) Zie de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de druk, bl. 279.
(2) Zie dezelfde *Handleiding*, bl. 281.
(3) Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. I, bl. 1—5 en Dl. II, bl. 146.

schijnlijk van zuiver Maleischen oorsprong zijn. Soekadana ontstond door eene volkplanting van Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit (Dl. I, bl. 1 en 116), dus in de laatste helft der 14de of de eerste der 15de eeuw, breidde zich weldra na de stichting van Matan ([1]) over het geheele zuidelijke gedeelte der westkust uit, en onderwierp ook de Karimata-eilanden, die mede door Javanen gekoloniseerd waren. Ook noord- en noordoostwaarts, te Angrat (het tegenwoordige Mandor in Poentianak), in Landak, Tajan, Sanggau, Sekadau, Sapauk, Blitang en Sintang werden door Soekadana nieuwe volkplantingen gevestigd of de reeds bestaande Maleische of Mådjåpahitsche onderworpen, dan wel door huwelijken of op andere wijzen met dezen hoofdstaat verbonden. Later komen echter al deze noordelijke landschappen weder als op zichzelf staande staatjes voor, met uitzondering van Sempang, dat tot in het laatst der vorige eeuw eene onderhoorigheid van Soekadana bleef. Mempawah is eene Boegineesche volkplanting, die reeds in de 17de eeuw bestond doch in de eerste jaren der 18de hare voornaamste uitbreiding verkreeg; later is echter de Boegineesche bevolking grootendeels door eene Maleische vervangen. Poentianak werd eerst in 1771 (Dl. I, bl. 34) gesticht door eene van Mempawah uitgegane kolonie van Arabieren, Maleiers en Boegineezen.

Omstreeks het midden der 16de eeuw werd de Islam het eerst onder deze volkplanters gepredikt door Arabieren, die van Palembang overkwamen; en eene halve eeuw later schijnt de nieuwe leer reeds vrij algemeen zoowel onder de Javanen als de andere stammen gevestigd te zijn geweest. Deze gemeenschappelijkheid van godsdienst, gevoegd bij de omstandigheid dat na den val van Mådjåpahit de kolonisatie door Javanen ophield, werd oorzaak dat dit laatste element zich langzamerhand in het Maleische oploste; zoodat thans de volkplanters onder den algemeenen naam van Maleiers kunnen worden samengevat, met uitzondering van de Arabieren en Boegineezen, die echter nergens een bijzonderen staat vormen, maar slechts hier en daar afzonderlijke kampoengs bewonen.

Inrichting en bestuur der Maleische staten.

De aanvoerders der volkplantingen waren in den regel leden van Vorstelijke familiën, die zich òf vrijwillig òf op bevel der regeering van den moederstaat aan het hoofd stelden van lieden, die door de

[1] De oude hoofdplaats Matan lag echter in het zuiden van het tegenwoordige landschap Sempang.

berichten van zeevarende kooplieden uitgelokt werden om zich in andere landen te gaan vestigen. Deze aanvoerders werden dus natuurlijk de Vorsten der nieuwe stichting, hetzij daartoe door den Vorst van het rijk, dat hém uitzond, aangewezen of door hunne tochtgenooten gekozen; en zij erkenden dan ook de suprematie van den moederstaat gewoonlijk zoolang, totdat zij zich sterk genoeg gevoelden om zich daaraan te onttrekken of de verwantschap tusschen de Vorstenhuizen door den tijd of andere omstandigheden was teniet gegaan. De Vorsten dezer nieuwe staten, die zich op sommige plaatsen *Sultan* op andere *Panĕmbahan* noemden, hadden echter daarin op verre na geen onbeperkt gezag. Uit hunne eigene familieleden of uit de aanzienlijksten onder de volkplanters vormde zich eene soort van adelstand, die een zoo aanzienlijk aandeel in de regeering kreeg, dat deze slechts in naam monarchaal maar in het wezen aristocratisch werd. In Sambas b. v., van welk rijk ons de staatsregeling het best bekend is, bestond van ouds af het regeerend lichaam, behalve den Sultan, uit: *Mantri Radja's* (staatsdienaars), namelijk den *Pangéran Bandahara* (schatmeester, eerste rijksbestuurder), den *Pangéran Pakoe Nĕgara* (tweede rijksbestuurder), den *Pangéran Toĕmenggoeng* (opperveldheer), den *Pangéran Soema Laga* en den *Pangéran Soema di Laga* (onderbevelhebbers) en den *Pangéran Laksamana* (bevelhebber ter zee); voorts uit vier *Kjahi's* of *Açal nĕgeri* (oorspronkelijke Hoofden des lands, als vertegenwoordigers der bevolking), vier *Orang Kaja's* of *Mantri Hoeloebalangs*, en een *Imam* of Opperpriester ([1]). Deze zestien personen vormden onder voorzitting van den Sultan eenen raad, door welken alle regeeringszaken werden behandeld; bovendien berustte bij de vier *Kjahi's* de benoeming van den troonopvolger. In alle andere rijken is de regeering op soortgelijke wijze ingericht, behalve in Poentianak, waar de Sultan meer onbeperkt door middel van zijnen Rijksbestuurder regeert, hoewel hij ook somtijds met de aanzienlijken raadpleegt.

Aan het hoofd van de verschillende onderdeelen of Districten des rijks staat een persoon tot den hoogen adel behoorende, gewoonlijk een van de aanverwanten des Vorsten, met den titel *Pangéran*, *Radèn* of dergelijken; en wel veelal in dier voege, dat zoodanig District hem in leen wordt gegeven om, behoudens zekere verplichtingen jegens den Vorst, daar naar welgevallen te regeeren. In dat geval werden en worden hier en daar nog de Dajaks op allerhande wijzen

---

([1]) In 1851 zijn de *Pangèran Pakoe Nĕgara* en de *Pangéran Soema Laga* vervangen door twee Hoofden met den titel *Kjahi Mås*, en de *Imam* door twee priesters, den *Imam Toewa* en den *Imam Moeda*.

onderdrukt en gekneveld, terwijl de Maleische onderdanen alleen tot sommige heerendiensten verplicht zijn. De Maleische Dorpshoofden voeren veelal den titel van *Pĕmbĕkĕl* en worden door de bevolking zelve, onder goedkeuring der Districtshoofden, gekozen, behalve in Poentianak, waar zij door den Sultan worden aangesteld. Over de verhouding der Dajaks tot de Maleische Vorsten zie men verder bl. 48.

De knevelarij der Dajaks geschiedt overigens niet alleen door de Vorsten en Grooten maar ook door de gemeene Maleiers, die door hunne grootere sluwheid daartoe licht in staat zijn en op die wijze gemakkelijk de gelegenheid vinden om aan hunne heerschende neigingen, luiheid, zedeloosheid, wreedheid en willekeur, ruimschoots bot te vieren. Voorts bestaan zij, evenals de Arabieren en Boegineezen, van den handel. Het spreekt vanzelf dat bij de uitbreiding van den Nederlandschen invloed bedoelde knevelarijen langzamerhand ophouden.

Verhouding der Maleische Vorsten tot het Nederlandsche Gouvernement.

De verhouding, waarin de Vorsten der Rijken in Borneo's Westerafdeeling tot het Nederlandsche Gouvernement staan, wordt bepaald door de contracten met elk hunner afzonderlijk gesloten. Dat de aard dier contracten in den loop der tijden grootelijks veranderd is vloeit vanzelf voort uit de omstandigheid, dat het Gouvernement (de O. I. Compagnie) aanvankelijk slechts als handelslichaam doch later als overheerschende macht op Borneo optrad, en daarbij niet alleen zijne eigene belangen in het oog hield maar ook langzamerhand den toestand der Inboorlingen wilde trachten te verbeteren. Ons bestek gedoogt niet alle wijzigingen op te geven, welke de overeenkomsten met de verschillende Vorsten achtereenvolgens hebben ondergaan; waarom wij ons voornamelijk zullen bepalen tot de vermelding van den hoofdinhoud der thans vigeerende contracten.

Sambas. Het eerste contract met dit rijk werd door de O. I, Compagnie gesloten in 1609, en bepaalde hoofdzakelijk: dat de Compagnie den Sultan tegen alle buitenlandsche vijanden, bepaaldelijk de Spanjaarden en Portugeezen, zou bijstaan; waartegen de Sultan beloofde den toegang tot zijn rijk aan alle andere Europeesche natiën te ontzeggen, alleen aan de Nederlanders vrijen handel en het oprichten van eene sterkte ter bescherming van hunne personen en eigendommen te vergunnen, en hun den alleenhandel in diamanten

toe te staan. waarvan zelfs inlandsche kooplieden zouden zijn uitgesloten. In 1818, na de teruggave onzer O. I. bezittingen door Engeland, werd een nieuw contract met den Sultan gesloten (verg. Dl. I, bl. 78), waarbij hij de opperhoogheid van Nederland erkende en alle inkomsten van zijn rijk en de daaraan schatplichtige gewesten aan het Gouvernement afstond, terwijl hem daarentegen een vast jaarlijksch traktement werd toegelegd, waarvan de hoegrootheid afhing van de door de Chineezen en Dajaks te betalen hoofdgelden. In 1819 onderging dit contract eene wijziging, onder anderen inhoudende dat het geheele gebied van Sambas aan Nederland werd afgestaan. Na nog een en andermaal geampliëerd en gewijzigd te zijn, werd eindelijk in 1848 het contract gesloten, dat bij de optreding van den tegenwoordigen Sultan in 1866 is vernieuwd, in 1877 en 1879 weder eenigszins gewijzigd ([1]), en de volgende hoofd punten bevat: Het gebied van Sambas maakt een deel uit van Nederlandsch Indië en staat dus onder de opperheerschappij van den Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal; de Sultan ontvangt zijn rijk in leen van het Gouvernement en bestuurt het in overleg met diens ambtenaren; de troonopvolger wordt volgens de landsgebruiken gekozen, en die keuze aan de goedkeuring van den Gouverneur Generaal onderworpen; aan het Gouvernement verblijven de hoofdgelden der Chineezen, de rechten, tollen, pachten en andere inkomsten, welke reeds te zijnen behoeve ingevoerd zijn of nog kunnen worden; daarentegen ontvangt de Sultan uit 's lands kas eene jaarlijksche schadeloosstelling; de Sultan zal in de binnenlanden van zijn gebied naar billijkheid gedeelten aan de leden der Vorstelijke familie afstaan ter voorziening in hunne behoeften; de kampoeng Hartiasa zal ter beschikking van het Gouvernement blijven voor heerendiensten; de Sultan zal volgens de landsgebruiken de volkshoofden aanstellen in overleg met den hoogst aanwezenden Nederlandschen ambtenaar; hij zal de wetten en het recht handhaven, den Landraad en de politie hulp betoonen, de kleine justitie- en politiezaken afdoen; Europeanen, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen zijn aan de rechtsmacht van het Gouvernement onderworpen: de Sultan zal het koppensnellen, den slavenhandel, den zee- en strandroof zooveel mogelijk tegengaan, het pandelingschap langzamerhand trachten af te schaffen, en daarentegen den handel, de scheepvaart en alle nuttige ondernemingen bevorderen en aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle hulp verleenen; hij zal geene betrekkingen aanknoopen met vreemde

([1]) Zie *Indische Gids*, 1881, bl. 285.

Vorsten of volken, noch vergunnen dat zij zich in zijn rijk vestigen, maar van elke poging daartoe terstond aan de Nederlandsche autoriteit kennis geven; hij verbindt zich bij schriftelijken eed tot trouw aan den Koning der Nederlanden; eindelijk erkent hij dat op zijn rijk eene schuld rust van *f* 48000 ten behoeve van Nederland, zich onderwerpende aan alle maatregelen, welke het Gouvernement tot inning daarvan zal noodig oordeelen.

Poentianak. Met ABDOE'R RAHMAN, den stichter van dit rijk, werd in 1779 het eerste contract gesloten, waarbij hij erkende zijn gebied van de O. I. Compagnie in leen te hebben; de rechten en lasten zouden door haar geheven en gedeeltelijk aan den Sultan uitgekeerd worden; hij zou alle producten van zijn gebied tegen matige prijzen aan de Compagnie leveren, geene specerijen laten aankweeken, geene andere Europeanen of vreemde Oosterlingen in zijn gebied toelaten zonder verlof van den Resident; alle vreemdelingen, die in Poentianak gevestigd waren of zich daar later mochten vestigen, behalve de Arabieren, zouden onder het rechtstreeksch beheer der Compagnie staan. Door de weldra gevolgde ontbinding der Compagnie en de latere staatkundige gebeurtenissen schijnt dit contract geheel in vergetelheid te zijn geraakt, zoodat men, toen, na de herstelling van ons gezag in den Archipel, in 1819 een nieuw contract met den toenmaligen Sultan werd gesloten, daarbij van geheel andere beginselen uitging. Bij dit contract werd hoofdzakelijk het volgende bepaald: de Sultan stelt zich onder de bescherming van het Nederlandsch Indische Gouvernement, hetwelk belooft hem in zijnen rang en het bezit zijner landen te zullen handhaven; de Sultan staat, ter voorziening in de kosten van een Nederlandsch etablissement te Poentianak als middel om hem de beloofde bescherming te verzekeren, de helft zijner landen in volle souvereiniteit aan Nederland af, daardoor verstaande, niet eene verdeeling van grondgebied, maar de gezamenlijke uitoefening der souvereiniteitsrechten en eene gelijke verdeeling van alle inkomsten, hoe ook genaamd, door den Sultan van land en volk getrokken of door het Nederlandsch gezag verordend; tot aanmoediging van den handel worden alle lasten op het vervoer van goederen naar de bovenlanden afgeschaft; de rechtspraak over Europeanen en Chineezen verblijft aan de Nederlandsche autoriteit; die over de andere ingezetenen aan den Sultan, behalve in geval van misdrijven tegen het Nederlandsche gezag en behoudens het verbod om doodvonnis uit te voeren zonder voorkennis van het Nederlandsche bestuur; gevluchte misdadigers worden over en weder uitgeleverd; beide partijen zullen gezamenlijk middelen beramen om de goud- en diamantgroeven te doen bewerken

voor rekening van den Staat of althans daaruit voordeel te trekken, alsmede om den zeeroof tegen te gaan; de Sultan zal geene betrekkingen aanknoopen met andere mogendheden zonder goedkeuring van het Nederlandsch gezag; alle inboorlingen van Poentianak mogen, mits van passen voorzien, overal in de Nederlandsch Indische bezittingen handel drijven en zich vestigen; de haven van Poentianak wordt voor de schepen van alle Europeesche natiën opengesteld; uit de inkomsten des rijks zal een fort worden gebouwd met de noodige lokalen voor Europeesche bezetting; het Gouvernement zal zijne rechten op Poentianak nimmer aan eene andere mogendheid afstaan; het behoudt aan zich de goedkeuring der benoeming van den troonopvolger. Dit contract, nog in 1819 en later in 1852 weder gewijzigd, is vernieuwd bij de troonsbestijging van den vorigen Sultan in 1872, en daarbij het volgende bepaald: Het rijk Poentianak behoort tot Nederlandsch Indië en staat dus onder het opperbestuur van den Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal; de Sultan ontvangt zijn rijk in leen van het Gouvernement, hetwelk zijne rechten daarop nimmer aan eene andere mogendheid mag afstaan, terwijl ook de Sultan geene verbintenis met eenige andere mogendheid of persoon mag aangaan; de oudste wettige zoon des Sultans is troonopvolger; bij overlijden van den troonopvolger wordt volgens de landswetten eene nieuwe keuze gedaan, goed te keuren door den Gouverneur-Generaal; waar het Gouvernement ambtenaren mocht willen plaatsen of bezetting leggen, zal de daartoe noodige grond kosteloos worden afgestaan; de Sultan voert het bestuur in overleg en overeenstemming met de Gouvernementsambtenaren; hij zal vrede en vriendschap houden met het Nederlandsche Gouvernement en met de Vorsten der staten langs de Kapoeas, die daarvan leenmannen zijn; hij zal geene tollen heffen of laten heffen langs de Kapoeas en hare zijrivieren; alle Gouvernements onderdanen hebben vrijen handel en recht op bescherming te Poentianak, en eveneens de Poentianaksche handelaren in de aan Nederland onderhoorige staten langs de Kapoeas; de *haçil tanaman* (belasting op het gewas) en eene billijke *haçil* (bl. 51) op de Dajaks behooren aan den Sultan en zijne rijksgrooten, alle andere inkomsten, hoe ook genaamd, aan het Nederlandsche Gouvernement; de Sultan zal de Gouvernements pachters beschermen; geen anderen opium dan van dien pachter in zijn rijk toelaten, en ook alleen Gouvernements zout en tabak, waarvan het consumtie-recht ten behoeve van het Gouvernement is betaald; de Sultan geniet een jaarlijksche schadeloosstelling voor den afstand van bovengenoemde inkomsten; hij moet de uitkeeringen, door zijnen

voorganger aan de afstammelingen van vroegere Sultans gedaan, voortzetten; het Gouvernement mag ondernemingen van landbouw of mijnontginning doen of het recht daartoe aan particulieren afstaan, het laatste tegen billijke schadeloosstelling; de Sultan benoemt de hoogere en lagere volkshoofden in overeenstemming met de Nederlandsche autoriteit; ter voorziening in de behoeften van de leden zijner familie staat hij aan hen bepaalde gronden af ter bebouwing of om daarvan de geoorloofde inkomsten te trekken; het recht tot uitoefening van justitie en politie over alle ingezetenen des rijks zonder onderscheid behoort aan het Gouvernement; geene vreemdelingen, van welke natie ook, mogen zich in het rijk vestigen zonder verlof van het Gouvernement; de Sultan zal het koppensnellen, den slavenhandel en zeeroof met alle kracht tegengaan en de bepalingen door het Gouvernement op het pandelingschap gemaakt of te maken nauwkeurig naleven; ook zal hij aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle mogelijke hulp verleenen; alle door het Gouvernement in omloop gebrachte muntsoorten hebben in het rijk van Poentianak wettigen koers. In 1879 is dit contract met enkele wijzigingen weder vernieuwd en nogmaals bekrachtigd bij de troonsbestijging van den tegenwoordigen Sultan in Augustus 1895. (1)

Mempawah. Met den Panĕmbahan van dit rijk, een zoogenaamd erfelijk leen, werd het eerste contract gesloten in 1787, op gelijke voorwaarden als dat met Poentianak van 1779. Deze Panĕmbahan was de zoon en troonopvolger van den Sultan van Poentianak, zoodat van dien tijd af Mempawah aan dit rijk ondergeschikt bleef, waarom ook in 1828 door het Gouvernement met den Sultan van Poentianak een contract voor Mempawah werd gesloten van den volgenden hoofdinhoud: de Sultan erkent het Nederlandsche Gouvernement als opperheer van Mempawah, van wien hij het in leen ontvangt onder voorwaarde van met geene andere mogendheid eenig verbond te zullen sluiten, en uit de familie van den vorigen Vorst van Mempawah een erfprins te kiezen om na zijnen dood daar door het Gouvernement te worden aangesteld; indien het Gouvernement in Mempawah bezetting mocht willen leggen, zal de Sultan daarvoor het noodige terrein afstaan, den daar te vestigen Gouvernementsambtenaar eerbiedigen en hem de heffing van alle inkomsten en de justitie en politie over alle inwoners overlaten; de Sultan ontvangt eene jaarlijksche schadeloosstelling voor inkomsten, welke hij echter afstaat aan den Prins, die onder zijn onmiddellijk toezicht als

(1) Zie *Indische Gids*, 1882, bl. 543 en *Kol. Verslag*, 1896, bl. 25.

Panĕmbahan het bestuur in Mempawah zal voeren; hij zal den landbouw en handel bevorderen, geen ander zout dan van Java toelaten, het koppensnellen tegengaan, geene nederzetting van vreemdelingen zonder verlof van het Gouvernement dulden, en aan alle door het Gouvernement gangbaar verklaarde muntspeciën wettigen koers geven. In 1861 is bij de aanstelling van een nieuwen Panĕmbahan met dezen een ander contract aangegaan, waarbij hij het Nederlandsche Gouvernement als zijnen opperheer erkent en belooft aan de daardoor over hem gestelde machten als zijne overheid allen verschuldigden eerbied, onderdanigheid en hulp te bewijzen; de vroeger geslotene contracten getrouw na te komen, en inzonderheid: het welzijn des volks te behartigen; met rechtvaardigheid te regeeren; den vrede met de naburen te handhaven; zeeroof en slavenhandel te beletten; landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; aan schipbreukelingen hulp te verleenen en gestrande goederen te bergen; in geene staatkundige aanraking te treden met vreemde mogendheden; aan geene Europeesche of andere Westersche vreemdelingen gronden af te staan of te vergunnen dat zij zich buiten de havens van het rijk vestigen zonder voorkennis en toestemming van het Nederlandsche bestuur. Handelaars zullen zich zonder zoodanige toestemming gedurende drie maanden in de havens mogen ophouden; doch na verloop van dien tijd zal bij een voortgezet verblijf daarvan kennis moeten worden gegeven aan den Controleur van Mempawah. Met den in 1864 opgetreden Panĕmbahan is dit contract in 1866 en later in 1880 vernieuwd en bekrachtigd in 1893 bij het optreden van den tegenwoordigen Vorst ([1]).

Koeboe. Het eerste contract met het Opperhoofd van dit landschap werd in 1823 gesloten en daarbij het oppergezag over dat gewest afgestaan aan het Gouvernement, hetwelk ook de troonopvolging zou moeten goedkeuren; het Opperhoofd zou geene verbintenissen met vreemde mogendheden aangaan, geene willekeurige belastingen heffen, den smokkelhandel en zeeroof tegengaan, en de Chineezen en andere vreemdelingen aan het bijzonder bestuur van het Gouvernement overlaten. Hoewel het zeer spoedig bleek dat dit gewest aan het Gouvernement geene inkomsten van eenig belang opleverde, begreep men echter zich in het bezit daarvan te moeten handhaven, ten einde te voorkomen dat het eene schuilplaats van smokkelaars en zeeroovers werd. Daarom werd het contract eerst in 1837 en later in 1841 vernieuwd, en bij het laatste bepaald: dat het landschap eigendom

([1]) Bijlagen der *Handelingen van de Staten-Generaal*, 1882—83.

bleef van het Gouvernement; dat de Vorst een jaarlijksch inkomen zoude genieten van *f* 900, mede tot onderhoud der leden van zijne familie; dat de keuze van den opvolger door het Gouvernement moet worden goedgekeurd, en dat die opvolging erfelijk is in de familie van den toenmaligen Vorst, die den titel voert van Jang Dipertoewan. In 1871 is in Koeboe, dat thans tot Matan behoort, de tegenwoordige bestuurder opgetreden met den titel van Toewan, en het contract met hem in 1881 vernieuwd. ([1])

Staatjes langs de Boven-Kapoeas. Met Tajan, Meliau, Sanggau, Sekadau en Sintang werd het eerste contract gesloten in 1822, waarbij hunne Vorsten het Gouvernement als opperleenheer erkenden, zich verbonden om de opbrengsten der pachten en andere inkomsten met het Gouvernement te deelen, het koppensnellen tegen te gaan, handel en nijverheid te bevorderen, en de Chineezen aan het onmiddellijk bestuur van het Nederlandsche gezag over te laten. Met Tajan werd in 1828 op nieuw eene afzonderlijke overeenkomst aangegaan; en die met de andere bovengenoemde gewesten werden in 1832, met Sanggau bovendien in 1847 gewijzigd. In 1855 werden weder nieuwe contracten gesloten met Tajan, Meliau, Sanggau, Sekadau, Sintang, Silat, Soehaid, Selimbau en Boenoet, waarbij in hoofdzaak werd overeengekomen: de erkenning der souvereiniteit van den Koning der Nederlanden en diens vertegenwoordiger, den Gouverneur Generaal; de erkenning, dat de Vorsten hunne landen houden als erfelijke leenen van het Gouvernement; de regeling der jurisdictie en der rechtsbevoegdheid van de Vorsten en van de van Gouvernementswege aangestelde autoriteit, zijnde bij de bepaling der straffen, welke de Vorsten bevoegd zijn op te leggen, uitgesloten geldboeten, die tot dusverre de rijkste bron waren van het pandelingschap; het beding van geheel onbelemmerden handel en vaart op de Kapoeas en alle hare zijrivieren, behoudens 's Gouvernements zout- en opiummonopolie en het consumtierecht op den tabak, wordende de tot dusverre door den Panĕmbahan van Sanggau geheven tol tegen zekere schadeloosstelling aan dien Vorst afgeschaft; de beperking van het recht der Vorsten tot heffing van den *haçil* van de Dajaksche bevolking tot het grondgebied waarop zij gevestigd zijn, waardoor de op de Dajaks tot dusverre drukkende last vervalt van niet alleen schatplichtig te zijn aan den Vorst, wiens grond zij bewonen, maar ook aan hem wiens grond zij vroeger bewoond hebben; eindelijk, de gebruikelijke bedingen omtrent de toelating van vreemdelingen, de

---

([1]) Bijlage der *Handelingen van de Staten-Generaal* 1882—83.

bevordering van nuttige en wettige ondernemingen, speciaal van landbouw en mijnontginning, de medewerking tot afschaffing van slavernij en slavenhandel, enz. — Ook de Dajaks van Batang Loepar, Taman, en Kajan werden in 1855 op hun verzoek als Gouvernements-onderdanen aangenomen, na te hebben beloofd zich stiptelijk te zullen houden aan de volgende voorwaarden: zich te onthouden van koppensnellen, onder bedreiging dat allen, die zich daaraan schuldig maken, volgens onze wetten zullen worden gevonnisd: allen smokkelhandel na te laten; alle veeten als afgedaan te beschouwen, en voortaan geene beleedigingen eigenmachtig te wreken maar die te brengen ter kennis van de Nederlandsche autoriteit; en eene woning te houwen voor een eventueel aan te stellen Gouvernements Gezaghebber aan de Moeara Pasajak, om tevens te dienen als *roemah bitjara* (raadhuis), waar de aangelegenheden van dit district zullen worden behandeld. — Met de staatjes Djongkong en Piasa zijn voor het eerst contracten gesloten in 1858, hoofdzakelijk van denzelfden inhoud als dat met Poentianak, doch met de volgende afwijkingen: er is niet bepaald, dat het Gouvernement zijne rechten op die rijken nimmer aan eene andere mogendheid mag afstaan; aan de Vorsten wordt geene schadeloosstelling wegens afstand van inkomsten toegezegd; de regeling van kleine justitie- en politiezaken der inlandsche bevolking buiten de hoofdplaatsen wordt aan de Vorsten overgelaten; en de bepalingen omtrent zee- en strandroof worden er natuurlijk niet aangetroffen, wegens de binnenlandsche ligging dezer staatjes. Al deze contracten zijn later van tijd tot tijd vernieuwd. Het laatst is dit geschied met Boenoet in 1886, met Sanggau in 1882, met Selimbau in 1882, met Soehaid in 1883, met Sekadau en Piasa in 1881 (¹), met Silat in 1888, met Sintang, Tajan en Meliau in 1889 (²), en met Piasa nog eens in 1895 in welk jaar de tegenwoordige Vorst aan het bestuur gekomen is (³).

Landak. Bij het contract in 1822 met dit Rijk gesloten erkende de Panĕmbahan de suprematie van het Nederlandsche Gouvernement, van hetwelk hij zijn gebied in leen ontving en dat op zich nam hem in zijn bewind te beschermen; als schadeloosstelling voor dit laatste zouden alle voordeelen, voortvloeiende uit mijnen, pachten, tollen, hoofdgelden van Chineezen enz. gelijkelijk tusschen het Gouvernement en den Vorst gedeeld worden, alle welke inkomsten door een Gouvernements-ambtenaar zouden worden beheerd; handel, nijverheid en

(¹) *Indische Gids*, 1884, Dl. I; *Handelingen Staten-Generaal*, 1882—83; 1886—87.
(²) *Indische Gids*, 1891, Dl. I.
(³) *Kol. Verslag*, 1896, bl. 25.

landbouw zouden door den Vorst zooveel mogelijk worden bevorderd; binnenlandsche onlusten en het koppensnellen tegengaan; het Gouvernement had het recht tot het aanleggen van sterkten, waar zulks noodig mocht worden geacht, waarvoor werklieden en materialen tegen billijke belooning moesten worden geleverd; en de keuze van den troonopvolger zou door den Gouverneur-Generaal moeten worden goedgekeurd. In 1827 werd onze post te Landak ingetrokken, tengevolge waarvan het Rijk in zoo groote verwarring geraakte, dat de Panĕmbahan en de bevolking zelve in 1831 uit eigen beweging verzochten dat het rechtstreeksche bestuur van het Gouvernement daar weder mocht worden hersteld. Dientengevolge werd, na het dempen der onlusten, hoofdzakelijk het volgende overeengekomen: de Panĕmbahan deed tegen eene maandelijksche schadeloosstelling van *f* 500 afstand van alle gezag ten behoeve van het Gouvernement, hetwelk de uitoefening daarvan opdroeg aan eenen anderen Prins tegen een traktement van *f* 100 's maands; de hoofdplaats werd verdeeld in eene boven- en benedenkampoeng, over elke waarvan een Pĕnggawa en twee Onder-Pĕnggawa's werden aangesteld, die belast waren met de regeling der heerendiensten, de politie en de rechtspraak in kleine zaken, terwijl de belangrijkere moesten worden onderworpen aan den Gouvernements-ambtenaar, die van tijd tot tijd Landak zou bezoeken; verminkende straffen waren verboden, doodstraffen mochten niet dan met goedkeuring van den Resident worden uitgevoerd; van de Dajaks zou niet meer dan jaarlijks 40 *gantangs* rijst per *lawang* (huisgezin) als belasting mogen worden geëischt, waarvan een deel aan de leden der vorstelijke familie kwam; de Chineezen werden onderworpen aan eene gedwongen levering van het door hen gedolven goud tegen eenen bepaalden prijs; de diamantmijnen werden onder het beheer van het Gouvernement gebracht. In 1833 werd het bovenstaande in sommige opzichten weder gewijzigd: de handel in goud en diamanten werd voor iedereen vrijgesteld; het graven van goud en diamanten aan Maleiers, Dajaks en Chineezen toegestaan, mits met schriftelijke vergunning van den Vorst en tegen betaling aan hem van *f* 4 tot *f* 6 's jaars voor elken werkman; de rijstbelasting der Dajaks vervangen door eene van *f* 5 zilver 's jaars per *lawang;* vreemde handelaren mochten niet verder dan tot de hoofdplaats de rivier opvaren. — In 1859 is met den Vorst van Landak eene nieuwe overeenkomst aangegaan, die in hoofdzaak dezelfde bepalingen bevat en in 1881 nogmaals is vernieuwd ([1]).

([1]) In 1875 is, na het overlijden van den toenmaligen titularis, de Pangéran Mangkoe Boemi als waarnemend Vorst opgetreden; hij is in 1882 opgevolgd door den Pangéran

Soekadana, Sempang, Matan en de Karimata-eilanden. Onze eerste overeenkomst met Soekadana in 1608 was slechts een handelsverdrag voor den tijd van een jaar gesloten, en verder zonder staatkundige beteekenis. In 1822 werd met Matan en Sempang (Soekadana werd eerst in 1828 herbouwd) een verdrag van vrede, vriend- en bondgenootschap gesloten, waarbij echter de suprematie over die rijken aan het Gouvernement werd toegekend, en de Karimata-eilanden onder diens onmiddellijk gezag werden gesteld, hoewel deze laatste eerst twee jaren later officieel in bezit werden genomen. In 1831 werd met Soekadana, Sempang en Matan een nieuw contract aangegaan, waarbij de Sultan van Soekadana het Gouvernement erkent als wettig opperheer van deze drie landen, welke hij daarvan in leen ontvangt, onder bepaling dat Matan onder zijn opperbestuur zal geadministreerd worden door eenen Panĕmbahan, die door het Gouvernement zal worden benoemd (¹). In het binnenlandsch beheer bleef de Sultan vrij, doch hij mocht geene contracten met Europeesche of Inlandsche Vorsten sluiten; het Gouvernement mocht in zijne landen bezettingen leggen en sterkten bouwen, waartoe werklieden en materialen tegen billijke betaling moesten worden geleverd; de belastingen zouden door het Gonvernement worden ingevoerd en geheven, doch voor $^1/_3$ gedeelte aan den Sultan uitgekeerd; alle andere inkomsten zouden door den Sultan worden genoten, behalve dat de helft der vogelnestjes en der inkomsten van Matan aan den Panĕmbahan van dat gewest komen; de zeerooverij en den slavenhandel zal de Sultan tegengaan en den handel beschermen; hij zal alleen Gouvernementszout in zijn rijk toelaten, en in het algemeen aan het Gouvernement alle diensten bewijzen, die van hem als vazal kunnen worden gevorderd; verminkende straffen mochten geheel niet, en doodstraffen alleen na bekrachtiging door den Resident worden toegepast; de te Soekadana te vestigen Civiele Gezaghebber moest door den Sultan worden geëerbiedigd; geene mijnen mochten worden geopend zonder toestemming van het Gouvernement; en het strand- of kliprecht moest voor altijd zijn afgeschaft. In 1837 werd dit contract weder gewijzigd; en in 1845 werden met den Panĕmbahan van Matan en dien van Sempang nieuwe contracten gesloten, die vooral de beteugeling van den zeeroof ten onderwerp hadden. In 1850 is met Soekadana eene

Wira Nata, die den titel van Waarnemend bestuurder voerde en in 1892 als zoodanig door Pangéran Mangkoe Boemi is opgevolgd. Zie het met genoemden Wira Nata gesloten contract *Indische Gids*, 1885, Dl. I en verder *Regeerings-almanak* van 1897, Dl. II, bl. 273.

(¹) Van eenen afzonderlijken Panĕmbahan van Sempang wordt in dit contract nog niet gesproken.

nieuwe overeenkomst aangegaan voor dit gewest en de als eene onderhoorigheid daarvan beschouwde Karimata-eilanden, in de hoofdzaken met het contract van 1831 overeenkomende. In 1861 zijn met Soekadana, Sempang en Matan de contracten op dezelfde grondslagen weder vernieuwd, en met Sempang nogmaals in 1875 na het optreden van den nieuwen Vorst in 1873. Het laatst zijn die vernieuwingen geschied met Soekadana, Sempang en Matan (tot welk laatste thans ook Koeboe behoort, hoewel onder een afzonderlijk Hoofd; zie bl. 68) in 1887 en verder aangevuld door eene overeenkomst betreffende misdrijven, overtredingen en rechtsverkorting met betrekking tot telegraaflijnen en kabels, enz. in 1888. [1]

§ 8. De chineezen, vooral in de Wester-afdeeling.

Hunne vestiging en verhouding tot de bevolking en het Gouvernement.

Reeds sedert het begin van de vijfde eeuw hebben de Chineezen van tijd tot tijd op de west- en noordwestkust van Borneo handelsbetrekkingen aangeknoopt, die echter telkens weder werden afgebroken en geene duurzame nederzettingen schijnen ten gevolge te hebben gehad voor in de 16de eeuw. Omstreeks dien tijd moeten vooral in Broenei en ook meer zuidwaarts langs de westkust belangrijke Chineesche handels- en landbouwkoloniën hebben bestaan, die evenwel, vooral ten gevolge van de knevelarijen der inlandsche Vorsten, langzamerhand weder vervielen en alleen in Broenei een kwijnend bestaan voortsleepten.

In het midden der 18de eeuw brak een nieuw tijdperk aan voor de Chineesche kolonisatie, die nu geheel van aard veranderde en niet meer, gelijk vroeger, hoofdzakelijk handel en landbouw maar vooral het bearbeiden der goudmijnen ten doel had. De Vorst van Mempawah schijnt de eerste geweest te zijn, die omstreeks het jaar 1750 een aantal Chineezen uit Broenei ontbood om voor hem aan de rivier goud te graven; en toen deze onderneming goede vruchten opleverde, werd zijn voorbeeld weldra door den Sultan van Sambas gevolgd. Het gerucht van de rijkdommen, die op Borneo met goudgraven waren te verzamelen, werd nu spoedig naar China overgebracht; en het onmiddellijke gevolg daarvan was de toevloed van eene groote menigte fortuinzoekers, meest ruw en onbeschaafd volk uit den omtrek

---

[1] Den inhoud van de meeste contracten met de Vorsten van de Wester-afdeeling kan men vinden in verschillende Afleveringen van *De Indische Gids*, Jaarg. 1881, 1882, 1884, 1889, 1890, 1891 en 1892.

van Kanton en het verder daar buiten gelegen platteland, aan wie door de Vorsten werd toegestaan zich in hun rijk te vestigen tot het ontginnen der goudgronden, tegen betaling van eene jaarlijksche schatting en verder op voorwaarde, dat zij zich niet met den landbouw zouden bezig houden en hunne voornaamste behoeften hun door de Vorsten zouden worden geleverd. De nakoming van deze voorwaarden duurde echter niet langer dan totdat de Chineezen zich sterk genoeg gevoelden om zich daaraan te onttrekken; en die tijd bleef niet lang uit, deels ten gevolge van de tusschen de Vorsten ontstane twisten, doch vooral door de nauwe aaneensluiting der steeds talrijker wordende kolonisten. De Vorsten van Sambas en Mempawah namelijk geraakten weldra (1772) met elkander in oorlog, waarin zich later ook de Sultan van Poentianak mengde, over het recht op sommige landstreken, welke vroeger als wildernissen waren beschouwd en voor geen hunner groote waarde hadden, doch die nu ten gevolge der goudgraverij belangrijke bezittingen waren geworden, waarop beiden aanspraak maakten; en hoewel de Sultan van Sambas de overhand behield, bleef daarin eene voortdurende bron van twist en oneenigheid bestaan, waarvan de Chineezen uitmuntend tot hun voordeel wisten gebruik te maken. Deze laatsten waren van het begin hunner neerzetting af verdeeld in zoogenaamde *kongsi*, een soort van kleine republieken, die elk haar eigen financieel beheer hadden, doch onderling zoo vereenigd waren, dat zij in tijd van nood als één man tegen eenen gemeenschappelijken vijand konden optreden. Verschil van meening over de te volgen gedragslijn was oorzaak, dat zij zich later in twee hoofdpartijen splitsten, die onder de namen van *Thai-kong* en *Sin-ta-kioe* of *Sam-ti-kioe* bekend zijn geworden. Nog later dwong zelfverdediging de Chineezen tot het oprichten van een ander soort van kongsi, de zoogenaamde *hoeë*, *wee* of *oewee*, geheime genootschappen. zooals die ook in hun vaderland bestonden en die, hoewel er vaak te hoog van is opgegeven, zulk een belangrijke rol in de geschiedenis van Borneo's Wester-afdeeling gespeeld hebben. Bovendien hadden de Chineezen zich, ten gevolge van het verbod van den uitvoer van vrouwen uit China, reeds vroeg met de Dajaks vermaagschapt, die veelal gereed waren om hen tegen hunne Maleische onderdrukkers bij te staan, en waardoor zij ook hunne getalsterkte met hunne bastaard-afstammelingen, hier en daar *Petompangs* ([1]) genaamd, vermeerderden. Een en ander heeft echter

([1]) Dit woord, dat eene verbastering schijnt te zijn van het Chineesche *Pazthong-fang* (half Chineesch, half inboorling) wordt als scheldwoord opgevat. De hierbedoelde peranakan-tjina (Dl. I, blz. 131) noemen zichzelf *poenthië*.

niet kunnen verhinderen, dat zij, hoe vast aaneengesloten ook en hoe dapper zij zich vaak verdedigd hebben, ten laatste hunne zelfstandigheid moesten inboeten en tevreden mochten zijn dat zij als gewone burgers hun verder werkzaam leven op de Westkust slijten mogen.

Intusschen blijft het een feit, dat de Chineezen juist in die nauwe aaneensluiting, gedurende een lange reeks van jaren, de kracht gevonden hebben om zich tegenover de Maleische Vorsten te handhaven en in de gewesten, waar zij zich vestigden, niet alleen een onbeperkt zelfbestuur uit te oefenen, maar ook dikwijls de Inboorlingen voor hunne macht te doen bukken. In de Districten, die geheel onder het beheer der Kongsi's waren gebracht, zooals Montrado en Mandor, achtten dezen zich de uitsluitende eigenaars van al het goud, dat de grond bevatte; en elk Chinees, Maleier of Dajak, die ergens goud ontdekte, was op zware straffen verplicht daarvan onmiddellijk aan het Kongsi-bestuur kennis te geven. Alleen in die gewesten, waar slechts kleine op zichzelf staande mijnvereenigingen waren, betaalden zij aan den Vorst eene retributie in goud voor het recht om den grond te bewerken. Ook tegen het Nederlandsche Gouvernement hebben zij zich, gelijk overbekend is, dikwijls met kracht en goed gevolg, verzet; en meermalen heeft het onzerzijds groote inspanning gevorderd om hen tot onderwerping te brengen. Eerst met de ontbinding van de bekende Kongsi *Langfong* in Mandor in het jaar 1886 is de laatste slag aan de zelfstandigheid der Chineezen in Borneo's Wester-afdeeling toegebracht en zijn zij thans overal onderworpen aan het gezag van het Gouvernement of dat der Inlandsche Vorsten, binnen wier gebied zij hunne woonplaats hebben. Evenals elders in den Archipel staan zij onder het onmiddellijk toezicht van door de Regeering aangestelde en uit hunnen landaard gekozen districts- en andere Hoofden, die den titel voeren van Kapitan, Luitenant en Lauthay en voor de goede orde in de verschillende *pasars* (Chineesche neerzettingen) aansprakelijk zijn. Ook hebben deze Hoofden er voor te zorgen, dat hunne onderhoorigen de op hen rustende verplichtingen jegens het Gouvernement, als het betalen van belasting, het onderhoud van wegen enz., trouw nakomen. Overigens wordt aan de Chineezen vrijheid gelaten hunne huishoudelijke aangelegenheden naar goedvinden te regelen ([1]).

[1] Voor meer bijzonderheden over deze Kongsi's- en hoeë's, waarover hier niet verder, nu hebbende zij hun staatkundig belang voor ons verloren, behoeft te worden uitgeweid, verwijzen wij naar: *Het Kongsiwezen van Borneo* van Dr. J. J. M. DE GROOT, 1885; *de Kongsi's van Montrado* in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*

Inrichting en beheer der Kongsi's ([1]).

Tot het ontginnen van eene mijn vereenigen zich een aantal Chineezen tot eene Kongsi of vennootschap, wier leden de voor de onderneming benoodigde gelden bijeenbrengen in aandeelen, welke tevens de maatstaf zijn van de verdeeling der te behalen winsten. De zoodanigen, die geen aandeel kunnen storten, worden door de Kongsi als *Koeli's* of werklieden gebruikt. Somtijds ook wordt door de vereeniging de geheele benoodigde som van anderen geleend. Uit deze gemeenschappelijke kas worden de onkosten bestreden voor de benoodigde werktuigen, de voeding en bezoldiging der Hoofden, en den opbouw en het onderhoud van het Kongsi-huis, hetwelk dient tot woning van de hoofden, tot het houden van vergaderingen, tot het ontvangen van vreemdelingen, tot het vieren van feesten en plechtigheden, tot het bewaren van wapenen, levensmiddelen, gedolven goud, enz.

De vereeniging benoemt uit haar midden Hoofden voor den mijnarbeid, die gewoonlijk om de vier maanden door andere worden vervangen of herkozen, en bestaan uit: een *Fo-Tjong* (of meer, wanneer de grootte van het werk zulks vordert) of Opziener, die den arbeid bestuurt, met de zorg voor de waterleiding belast is, en de geschillen onder de arbeiders in de mijnen beslecht; — een (of meer) administrateur, aan wien het houden der boeken, het beheer der kas, het aankoopen van alle benoodigdheden, en de correspondentie is opgedragen; — een of meer mindere opzichters, ploegbazen of meesterknechts. Deze hoofden vormen het dagelijksch bestuur der Kongsi; zij keeren na verloop van vier maanden tot de klasse der mijnwerkers terug. Voorts is bij elke Kongsi een kok, een barbier, een tuinman, enz. Om de vier maanden, somtijds ook niet voordat eene kleine mijn geheel is uitgegraven, heeft de afrekening plaats, en ontvangt ieder deelhebber zijn aandeel in de opbrengst, na aftrek van hetgeen hij inmiddels aan bezoldiging, voeding, opium, enz. heeft genoten. Blijkt het bij de afrekening na het geheel uitputten eener mijn; dat de vennootschap met schade heeft gewerkt, dan is zij verplicht vereenigd te blijven en gelden op

deel XXXV; VAN REES, *Montrado*, blz. 218 en volgg.; *Tijdschrift van Neerl. Indië*, 1890; VETH, *Borneo's Westerafdeeling*, Deel I, blz. 128; *Bijdragen van het Kon. Instituut*, deel X. Over vroegere Chineesche Hoofden, die den titel van *Kapthai* voerden, raadplege men inzonderheid eerstgenoemd werk, blz. 60. Zie ook *Bijdragen*, 1888, Tweede Aflevering en *Indische Gids*, 1890, I.

([1]) Vergelijk Dl. I, blz. 825 en de noot hiervoor op blz. 75,

te nemen om door eene nieuwe mijnontginning het tekort te dekken; in het tegengestelde geval wordt zij ontbonden, en kan ieder lid naar goedvinden al of niet eene nieuwe vereeniging aangaan.

Voordat de Kongsi's als staatkundige lichamen ontbonden waren, berustte bij hare Hoofden ook de uitoefening van het recht, en de kok fungeerde daarbij als scherprechter. Diefstal werd gestraft met het afsnijden van een oor; bij herhaling, met dat van het tweede oor; en voor de derde maal, met dat van den hals. Het ontvreemden van goud onder den arbeid werd dadelijk met den dood gestraft. Wie zich des nachts in de nabijheid der mijn vertoonde zonder daartoe gerechtigd te zijn, kreeg een brandmerk in het aangezicht en verloor een stuk van het oor. Voorts waren nog verscheidene andere barbaarsche straffen, ook de pijniging tot het afdwingen van bekentenissen, bij hen in gebruik. Thans zijn de Chineezen hier gelijk elders in den Archipel aan de Indo-Europeesche rechtspraak onderworpen.

Levenswijze en gebruiken der Chineezen.

Het algemeen karakter der Chineezen: arbeidzaamheid, noeste vlijt en schranderheid ([1]), verloochent zich ook op Borneo niet. Gedurende den ganschen dag zijn zij onvermoeid bezig in de mijnen, in hunnen handel of hun gewoon ambacht, en verzuimen zij geene enkele gelegenheid om zich voordeelen te verschaffen. In de laatste jaren houden zich ook velen met den landbouw bezig. Den avond brengen zij door met opiumrooken of dobbelspelen. De mijnwerkers zijn veelal ongehuwd. Zij hebben dan hunne gemeenschappelijke woning, die hoofdzakelijk dient om er den nacht in door te brengen, in ruime houten loodsen, welke in de nabijheid der mijn zijn opgeslagen. Zij arbeiden van des morgens vier tot elf, en des namiddags van een ure tot zonsondergang. Vijf malen daags ontvangen zij voedsel van wege de Kongsi, waarvan de kosten hun bij de afrekening worden afgetrokken. De gewone spijs bestaat in rijst, zout en gedroogden visch; doch bij de afrekeningen en op feestdagen wordt daaraan varkensvleesch en arak (*tjoe*) benevens thee toegevoegd.

De Chineezen hebben onderscheidene heilige of feestdagen ([2]), waarop

---

([1]) Vergelijk Dl. I, blz. 126.

([2]) Vergelijk *Jaarlijksche feesten en gebruiken der Emoy- Chineezen* van Dr. J. J. M. DE GROOT; *De Chineezen in Ned. Oost-Indië*, door R. VAN ECK in de *Indische Gids*, 1882 en 1883, en *De feestdagen der Chineezen* in *Tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde*, Dl. XXXII.

de vereering hunner lands- en huisgoden zich echter hoofdzakelijk bepaalt tot het ontsteken van eenige kaarsen en het verbranden van reukstokjes en snippers gekleurd papier. Een voornaam gedeelte der feesten zijn tooneelvertooningen, waarvoor een theater wordt opgeslagen, en die soms den ganschen dag onafgebroken aanhouden en gepaard gaan met eene zeer luidruchtige muziek van schellen, bekkens, trommen, blaas-instrumenten enz. Dat voorts ook gastmalen en dobbelspelen daarbij eene groote plaats vervullen spreekt vanzelf.

De Chineezen trouwen meestal eerst op eenigszins gevorderden leeftijd, wanneer zij geld genoeg gewonnen hebben om, waar zulks geeischt wordt, eene vrouw te koopen en te kunnen onderhouden. De toestemming der vrouwen, die natuurlijk altijd van gemengd ras zijn, wordt daarbij niet gevraagd; en het geven van een feest is de eenige bevestiging van het huwelijk, dat dan ook weder door eenvoudigen verkoop der vrouw kan worden ontbonden. Rijke Chineezen hebben veelal naast hunne eerste en voornaamste vrouw, nog twee of drie andere vrouwen, die dan echter slechts de rechten van bijzitten hebben.

De begrafenissen hebben met zekere plechtigheid plaats. Het lijk wordt, na gewasschen te zijn, in zijne beste kleederen gestoken en gelegd in eene zware kist, die gewoonlijk uit China komt en welke de meesten bij voorraad in huis hebben. De overblijvende ruimte in de kist wordt aangevuld met thee en snippers gekleurd offerpapier. Na het houden van een gastmaal worden bij het lijk eenige gebeden opgezegd; vervolgens wordt de kist met een schuifdeksel gesloten en in plechtigen optocht naar het graf gebracht, somtijds met muziek. Het graf zelf is niet diep; doch er wordt een heuveltje ter hoogte van drie voet over opgeworpen, dat later met een muurtje wordt omgeven of met een grafsteen versierd. Bemiddelde Chineezen laten hunne dooden ook wel naar China vervoeren om daar in de nabijheid der graven van de voorouders te worden ter aarde besteld.

Wapenen en wijze van oorlogvoeren.

De wapenen der Chineezen, waarvan zij zich vroeger in hunne vele gevechten tegen de Maleiers en de Hollanders bedienden, waren lansen, bestaande uit zware houten stelen met ijzeren punten van drie tot vier palm lengte; ook hadden zij ze met twee en drie punten, bij wijze van hooivorken en gaffels; zwaarden, aan beide zijden scherp, die bevestigd waren aan eenen steel van $1\frac{1}{2}$ à $1\frac{3}{4}$ el

en met beide handen werden gehanteerd; gewone zware sabels, waarvan er altijd twee in ééne scheede gedragen en tegelijk, in elke hand een, gebruikt werden; dolken met tweesnijdende lemmers, ongeveer 6 palm lang; Dajaksche geweren met lontsloten en zonder laadstok; en *tjonto's*, eene soort van grof geschut, bestaande uit eene buis van geslagen of gegoten koper of ijzer van $1^1/_2$ à 2 el lengte, van achteren gesloten met eene kulas van 1 of 2 palm lang; het zundgat was zeer groot, de tromp trechtervormig. Het stuk rustte op een voetstuk, dat in den grond werd vastgezet en waarop het kon op- en nederdraaien om gericht te worden. Wanneer de *tjonto* in het open veld werd gebruikt, nam een man dien op den schouder en diende tot affuit, terwijl een ander het stuk richtte en door middel van eene lont afstak. De lading bestond uit eigengemaakt buskruit, dat van slechte hoedanigheid was en waarvan de hoeveelheid op de gis werd bepaald: de projectielen waren stukken staafijzer van verschillende zwaarte, en waarvan de dikte volstrekt niet naar de wijdte van het stuk werd geregeld. De geheele lading werd aangezet door het stuk een paar maal met de kulas op den grond te stooten. Als verdedigingswapen bezigden zij ronde uit zeer taaien rotting gevlochten schilden, die tegen sabelhouwen en kogels bestand zijn.

In geval van oorlog waren alle weerbare mannen dienstplichtig en werd de mijnarbeid gestaakt. De strijd in het open veld werd zooveel mogelijk vermeden of althans liefst bepaald tot het doen van uitvallen uit de *bentengs* of versterkingen, die zij overal opwierpen tot eigen verdediging en tot afsnijding van gemeenschap en toevoer voor den vijand. Zij waren voorzien van borstweringen en bastions, door eene hooge palisadeering omringd en met *tjonto's* en geweren bewapend. De grond in den omtrek was met *ranjoe's* (*randjau's* Dl. I, bl. 457) beplant; terwijl er somtijds ook wolfskuilen werden gegraven en eene soort van mijnen gemaakt, bestaande uit eenige ondiep in den grond begraven vaatjes buskruit, waardoor eene lange lont liep, die wanneer de vijand daar was werd aangestoken en doorgehaald.

Als signalen gebruikte men seinschoten uit een bijzonder soort van *tjonto's*, seinvuren van *alang-alang*, en horens.

Ieder aanvoerder had zijn vaandel; buitendien was er eene groote algemeene banier bij den staf, waar ook de waarzeggers zich ophielden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

A. De Residentie Borneo's wester-afdeeling. ([1])

§ 1. De Afdeelingen Poentianak en Soengei Kakap.

Deze twee Afdeelingen beslaan het landschap Poentianak, waar in 1771 de Arabier Abdoe'r Rahman het rijk van dien naam stichtte. Het bevat het stroomgebied van den hoofdmond der Kapoeas of Rivier van Poentianak en strekt zich zuidwaarts uit tot aan den rivierarm Poengoer (bl. 12), noordwaarts tot aan de Pinjoe, en grenst ten noordoosten aan Landak, en ten oosten aan Tajan, waarvan het door het riviertje Rangkang ([2]), en aan Meliau, waarvan het door de Dawat (bl. 12) wordt gescheiden. Het grootste gedeelte van dit gewest is eene moerassige, bijna onbewoonbare wildernis; alleen in het noorden en noordoosten is de grond eenigszins hooger; dáár en aan de oevers der Rivier van Poentianak en hare rechter- zij- en bijrivieren heeft zich dan ook de, voornamelijk uit Maleiers, Boeginezen, Chineezen en Dajaks bestaande bevolking samengetrokken, die thans op ruim 30000 zielen wordt gesteld.

De landbouw bepaalt zich hoofdzakelijk tot het aankweeken van suikerriet door de Chineezen, rijst, die door de Chineezen op *sawahs* en door de Maleiers in kleine hoeveelheid op *ladangs* wordt gebouwd, en een weinig peper.

([1]) Over de Geschiedenis van Borneo's Westkust raadplege men ook, behalve de op blz. 80, deel I vermelde studie van den heer E. B. Kielstra, het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXVIII, Afl. 6, 1895.

([2]) Een rechter-zijriviertje van de Kapoeas, dat even boven P. Separo (blz. 12) daarin valt. — Bij het in 1879 met Poentianak vernieuwde Contract worden de grenzen van dit gewest *voorloopig* vastgesteld als volgt: Met Mempawah van de monding van de Soengei Poeroen tot aan haren oorsprong over de heuvelrij in eene rechte lijn tot den top van den berg Laki. Met Landak: van den top van den berg Laki, langs de rivier Sepatah (of Sapada) van haren oorsprong af tot waar zij zich in de Soengei Mandor stort, en vanhier langs deze rivier tot waar zij bij Koeala Trop in de rivier van Landak valt; dan deze rivier opwaarts volgende tot aan de plaats Djelau, en van Djelau tot aan den oorsprong der rivier Rangkang en verder langs deze tot waar zij zich in de Kapoeas stort. Ten oosten, zuidoosten en zuiden wordt Poentianak begrensd door de rivieren Kapoeas en Poengoer, ten westen door de Chineesche zee. *Indische Gids* 1882, Dl. I, bl. 552.

Het rijk is door het Gouvernement administratief gesplitst in twee Afdeelingen: Poentianak en Ommelanden, bevattende de hoofdplaats en haren omtrek, en Soengei Kakap, bevattende het zuidwestelijke gedeelte; de eerste onder het bestuur van een Assistent-Resident, de tweede onder dat van een Controleur.

Poentianak is de zetel van den Resident en van den Adsistent-Resident der Afdeeling, tevens voorzitter van den ter plaatse gevestigden Landraad en de residentie van den leenroerigen Sultan, voor wien het bestuur wordt uitgeoefend door den Rijksbestuurder of Pangéran Bandahara. De stad ligt ongeveer 32 KM. van de reede verwijderd, (¹) op de beide oevers der Kapoeas, die hier bij hare samenvloeiing met de rivier van Landak nagenoeg 400 M. breed is. De huizen staan op palen ruim 2 M. boven den grond. Het Nederlandsche etablissement, Marianne's oord genaamd, ligt op den linkeroever en wordt beschermd door het fort Du Bus, dat eene vierkante aarden redoute is met twee bastions op de overstaande hoeken, omgeven door eene ijzerhouten palissadeering met banketten aan de binnen- en eene berm en eene gracht aan de buitenzijde, en kazernen en onderofficiers-woningen, de wacht, magazijnen en een civiel pakhuis bevat. In de nabijheid van het fort bevinden zich de van ijzerhout gebouwde woningen der civiele ambtenaren, 's lands bureaux en pakhuizen, de geweermakerswinkel en het hospitaal, iets verder de Chineesche kampoeng. Op den rechteroever staan de moskee en het paleis of de Kota van den Sultan, welke laatste met eene ijzerhouten palissadeering en daarenboven met eenen steenen muur is omgeven. In het algemeen heeft de stad geen zeer welvarend voorkomen. Hare bevolking, die op ultimo 1895 17229 zielen bedroeg, bestaat behalve de Chineezen (4590) hoofdzakelijk uit Maleiers, Boegineezen en Arabieren, die grootendeels hun bestaan vinden in den handel, welken zij in zout, tabak, ijzer, lijnwaad, enz. drijven in ruil tegen de producten des lands. Poentianak is eene voor den algemeenen in- en uitvoer opengestelde haven. In 1877 is er een dok aangelegd voor kleine reparaties van Gouvernements en particuliere vaartuigen. Er bevindt zich eene Gouvernements-school voor Inlanders.

Ongeveer halverwege tusschen de stad en den mond der rivier ligt aan den rechteroever de vorstelijke begraafplaats, *Batoe lajang* genaamd, die door eene batterij wordt beschermd.

Soeka Lanting is verder de belangrijkste kampoeng aan de Kapoeas, gelegen ter plaatse waar de Poengoer zich van deze afscheidt.

(¹) Zie de officiëele afstandswijzer, zoo langs de land- als rivierwegen, voor de Wester-afdeeling in *Staatsblad van N.-Indië* 1894, N°. 53.

Koeala Kakap, de hoofdplaats der Afdeeling Soengei Kakap en standplaats van den Controleur, en Soengei Iteh, aan den mond van gelijknamige riviertjes, zijn belangrijke meest door Boegineezen en Chineezen bewoonde plaatsen aan de kust, een weinig bezuiden den mond der rivier van Poentianak.

Mandor, waar tot het jaar 1886 de toen ontbonden Kongsi Langfong was gevestigd, was de hoofdplaats van het Chineesche mijndistrict van dien naam, dat zich in het noorden van Poentianak, van Landak af tot aan zee uitstrekt. Dit district, besproeid door de rivier vau Mandor, welke in het naburige Mempawah ontspringt en zich in die van Landak ontlast, is grootendeels heuvelachtig, voor allerlei cultuur geschikt en heeft schoone rijstvelden. Selaman, Peniti-besar, Poeroeng, Kampoeng-baroe en Sidiong, alle nabij de kust gelegen, zijn voorts de belangrijkste plaatsen in dit district. De belangrijke mijnwerken van Kopian liggen ten zuiden van Mandor aan de rivier. De Chineezen hier, die vroeger eigenlijk alleen hun *Kaphtay* ([1]) gehoorzaamden, staan nu in dezelfde verhouding tot het Gouvernement als hunne landgenooten in het overig gedeelte der Residentie. In de hoofdplaats Mandor is thans een Chineesch districtshoofd met den titel van Kapitan gevestigd, aan wien de Luitenant-Chinees te Kampoeng-baroe en die te Peniti-besar ondergeschikt zijn.

Tot Poentianak behoort het eilandje Datoe, dat westwaarts op eenigen afstand van de kust ligt.

§ 2. De Afdeeling Mempawah.

Het rijk Mempawah, dat de Afdeeling van dien naam vormt, ligt ten noorden van het Poentianaksche landschap Mandor, waarvan het gedeeltelijk door het riviertje Pinjoe wordt gescheiden; ten oosten grenst het aan Landak, ten westen aan de zee; ten noorden scheidt de rivier Doeri en verder eene bergketen het van Sambas. Hoewel langs de kust moerassig, is de grond verder naar het binnenland over het algemeen vrij hoog en heuvelachtig; de G. Tiang en G. Batoe-roeroeh zijn de belangrijkste toppen. Het is een schoon en vruchtbaar gewest, doch op verre na niet overal bebouwd; het voornaamste voortbrengsel is rijst, doch ook voor de cultuur van koffie, suikerriet en peper is de grond uitnemend geschikt. De bevolking, die grootendeels uit Dajaks en voorts uit Chineezen en Maleiers bestaat, wordt op 10 à 12000 zielen begroot. De Vorst

([1]) Zie bl. 76, noot.

voert den titel van Panĕmbahan en bezit zijn rijk als een erfelijk leen van het Gouvernement.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen is Mempawah, 7 KM. van het strand aan den oever der rivier gelegen. Hare bevolking wordt geschat op ongeveer 2400 zielen, meest Maleiers, welke zich bezig houden met landbouw en handel in dezelfde voorwerpen als die van Poentianak. De Dalem of het paleis van den Panĕmbahan, uit klei opgetrokken, ligt op een eilandje, dat in de rivier gevormd wordt door een kanaal, hetwelk eene scherpe bocht afsnijdt. Het in 1822 aangelegde doch nu zeer vervallen Nederlandsche etablissement met een fortje, doch zonder bezetting, ligt omstreeks 1/4 uur lager op den rechteroever.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen de Chineesche kampoengs aan de kust Soengei-Doeri en Semoedang, en in het binnenland: Sangkong, Galar en Pinangkat. Verder Soengei Pinjoe en Karangan, in welke plaatsen een Kapitan-Chinees als districtshoofd gevestigd is.

Tot Mempawah behooren de eilandjes: Temadjoe, tegenover T. Sanggau; Damar en Penimboengan, tusschen T. Sanggau en T. Bangka; Setinjan, tegenover laatstgenoemde kaap. Zij zijn zeer klein en weinig of niet bewoond.

§ 3. De Afdeeling Landak.

Het rijk Landak, dat de Afdeeling van dien naam uitmaakt, bevat het stroomgebied der rivier Djamboe (bl. 16), lager Rivier van Landak genoemd, en grenst ten zuiden aan Poentianak, ten westen aan Poentianak (Mandor), Mempawah en Sambas, ten noorden en noordoosten aan de Afdeeling Sanggau-Sekadau, en ten oosten aan Tajan. De westelijke grensscheiding wordt grootendeels gevormd door eene heuvelketen, welke zich van den G. Mioet zuidwaarts uitstrekt, en vervolgens door het riviertje Sapada (bl. 18), dat zich in de rivier van Mandor en met deze in die van Landak ontlast. Het is een bergachtig, door vele rivieren doorsneden en vruchtbaar gewest; gebrek aan kennis van den landbouw bij de Inboorlingen is echter oorzaak, dat zij slechts met moeite in hunne noodzakelijkste levensbehoeften kunnen voorzien. De menigvuldige bosschen leveren overvloed van ijzerhout en was; de grond is rijk aan goud en diamanten; in het gebergte worden vogelnestklippen aangetroffen.

De bevolking wordt begroot op 20 à 22000 zielen, die met uitzondering van een paar duizend Maleiers en eenige Arabieren en Chineezen, allen Dajaks zijn, welke grootendeels in den mijnarbeid een armoedig bestaan vinden.

De hoofdplaats is Landak, door de Inboorlingen Ngabang geheeten, aan de naar haar genoemde rivier gelegen omtrent 5 dagen opvarens van Poentianak; het is de standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen. Hoewel het ook de verblijfplaats is van den Vorst of Panembahan, die er een planken huis bewoond, heeft de plaats geen welvarend voorkomen; zij telt slechts 3 à 4000 inwoners.

Moengga, de voormalige hoofdplaats, eene halve dagreis hooger aan de samenvloeiing van de Bentjoeki en de Djamboe, is overigens een der voornaamste kampoengs.

§ 4. De Afdeeling Tajan.

Het rijk Tajan, dat met het hieronder te vermelden Meliau de Afdeeling Tajan uitmaakt, bevat het stroomgebied van het riviertje van denzelfden naam (bl. 16); het wordt ten zuiden door de Kapoeas van Meliau gescheiden, grenst ten westen aan Poentianak en Landak, ten noorden aan Landak en Sanggau, en ten oosten aan Sanggau. Hoog gelegen en overvloedig van stroomend water voorzien is het een vruchtbaar gewest.

De bevolking bedraagt, volgens opgave, ongeveer 4200 zielen, waaronder 3900 Dajaks, 300 Maleiers en Boegineezen en enkele Chineezen.

De hoofdplaats is Tajan, 4 dagen opvarens van Poentianak aan de Kapoeas gelegen ter plaatse waar de Rivier van Tajan zich in haar uitstort. Het is eene bevallige negeri, met eene bevolking van ruim 400 zielen. De Nederlandsche Controleur houdt hier, evenals de Kapitan der Chineezen, verblijf.

Rajang, hooger op aan de Rivier van Tajan gelegen, is de gewone verblijfplaats van den Panĕmbahan of Vorst van Tajan en Meliau. Het telt een twaalftal woningen en wordt, ook wat den aanleg van velden en tuinen betreft, goed onderhouden.

Bakat, niet ver ten noordoosten van Tajan, is voorts eene der belangrijkste kampoengs, bijna uitsluitend door Dajaks bewoond.

Het landschap Meliau, ten zuiden van de Kapoeas gelegen, vormde vroeger een op zichzelf staand rijk met een eigen Panĕmbahan, die zijne residentie in de hoofdplaats Meliau had. Voor enkele jaren is het echter bij Tajan gevoegd ([1]). Het vormt een vruchtbaar en goed bebouwd gedeelte van de Afdeeling; zijne grootendeels Dajaksche

---

([1]) Bijlagen der Handelingen van de Staten-Generaal, 1890, *Indische Gids*, 1891.

bevolking schijnt door haren ijver meer welvaart te genieten dan in de omliggende streken het geval is. Vroeger waren de Chineezen hier talrijk vertegenwoórdigd, doch sedert de uitputting der goudhoudende gronden zijn de meesten naar elders verhuisd.

§ 5. De Afdeeling Soekadana ([1]).

Het landschap Koeboe, dat met Sempang, Soekadana, Matan en de Karimata-eilanden de Afdeeling Soekadana uitmaakt, wordt geacht de delta-eilanden te bevatten, welke ten noordwesten door de rivieren Koeboe, Terentang en Kapoeas (bl. 12), ten oosten door de Dawat, en ten zuiden door de Sempang Lidah worden ingesloten, en van welke de twee grootste door de Steno van elkander worden gescheiden. De moerassige en met wildernissen bedekte grond van dit gedeelte der kust laat echter geene juiste grensbepaling toe; ook is alleen het noordwestelijke gedeelte van dit staatje duurzaam bewoond. De bevolking, die ruim op 1000 zielen wordt geschat, bestaat grootendeels uit Maleiers en bastaard-Arabieren, die meest van rijstbouw, visscherij en handel leven. Voorts brengt dit landschap ebben- en andere houtsoorten, rotting en was voort.

De voornaamste plaats, tevens de zetel van het Opperhoofd dat thans den titel van Toewan voert, is Koeboe, gelegen aan de linkerzijde der Terentang, die vandaar af den naam van Koeboe aanneemt. Voorts zijn Soengei Nipah, Rantau Pandjang, Daboeng en Soengei Pinang de eenige op den duur bewoonde plaatsen; van deze is Daboeng aan de kust ten noorden van de Koeala Koeboe (bl. 12) geheel door Boegineezen bevolkt.

Het rijk Sempang (gewoonlijk Simpang), grenst ten westen aan Koeboe, ten noorden aan Meliau, ten zuiden aan Soekadana, en ten oosten aan het landschap Sekadau; van de beide laatste wordt het gescheiden door eene noordoostwaarts loopende bergketen, uit welke zich de G. Palongan en de G. Poentiak als de voornaamste toppen verheffen. Het westelijke gedeelte van dit landschap is laag en moerassig; doch meer landwaarts in is het hoog en bezet met heuvels en bergen, bedekt met bosschen, die timmerhout, wilde

---

([1]) Over Koeboe, Sempang, Soekadana, Matan en de Karimata-eilanden zie men ook het *Tijdschrift voor Indische taal-, land en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 1—116 en boven § 7, bl. 68. Men raadplege inzonderheid *Overzicht der Afdeeling Soekadana*, door J. P. J. Barth, in de *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Deel L, 2de stuk, 1896.

kaneel, fijnen bindrotting (*rotan sĕgah*), spaansch riet (*rotan sĕmaboe*), en allerlei hars- en gomsoorten opleveren. De grond bevat goud, ijzer en een weinig tin. De rijstbouw wordt op kleine schaal gedreven door de Orang boekit of Berg-Maleiers (bl. 42). De groote meerderheid der bevolking bestaat uit Dajaks; slechts 3 of 4000 Maleiers en Boegineezen, en bijna geene Chineezen, worden onder haar aangetroffen.

Sempang was oorspronkelijk een gedeelte van het vroeger machtige rijk Soekadana, dat zich over geheel het zuidelijke gedeelte der Westkust uitstrekte; doch na de verovering en verwoesting der hoofdplaats Soekadana door de O. I. Compagnie en ABDOE'R RAHMAN, den Sultan van Poentianak, in 1786, verhief het zich tot een afzonderlijken staat, onder een eigen Vorst met den titel van Panĕmbahan, die echter de suprematie van den Vorst van Soekadana moet erkennen.

De hoofdplaats Sempang ligt 60 KM. van de kust, aan de samenvloeiing der rivieren Sidjau en Matan, die vandaar af Rivier van Sempang heet. De Dalem van den Panĕmbahan wordt ons beschreven als eene armoedige, inlandsche woning met kadjangsomwanding en atappen-dak. De Chineesche kampoeng ligt hooger op. Het is tegenwoordig, over 't geheel, eene onbeduidende plaats. Er wordt eenige handel gedreven op Poentianak, Palembang, Riouw en Singapoera; de artikelen van uitvoer zijn voornamelijk; rijst, zout, tabak, opium, koper-, ijzer- en aardewerk, en lijnwaden.

Matan, de oude hoofdplaats van het Matansche rijk, is sedert de verplaatsing van het Vorstenhuis naar Kajoeng, later naar Ketapang, grootendeels vervallen.

Tot het landschap Sempang behooren de eilandjes Koembang, Melang mérah, Nanas, Antoe en Masa tiga, voor den mond der Majah gelegen.

Het rijk Soekadana beslaat de kuststreek ten zuiden van Sempang tot aan de rivier Doela Sidoek, die ook gedeeltelijk de zuidoostelijke en oostelijke grens uitmaakt. Het is reeds dadelijk van de kust af hoog en heuvelachtig, en alleen in de onmiddellijke nabijheid der rivier, die het doorsnijdt, eenigszins moerassig. De grond is op sommige plaatsen voor de pepercultuur, op andere voor den rijstbouw uitnemend geschikt en levert gemakkelijk en overvloedig alle levensbehoeften voor de bevolking op. De bodem bevat tin en waarschijnlijk ook goud.

Na de verwoesting van het oude Soekadana in 1786 nestelden zich

in dit gewest zeeroovers, die eerst in het begin dezer eeuw door de Engelschen en vervolgens door de Nederlanders vandaar werden verdreven. In 1828 werd aan zekeren RADJA AKIL, een Siakschen prins, die in dienst van het Gouvernement was gegaan en gewichtige diensten had bewezen, vergund zich met zijne volgelingen hier te vestigen en Soekadana te herbouwen; hij kreeg den titel van Sultan van Soekadana, en tevens de suprematie over Sempang en Matan. Aan de nieuwe vestiging werd de naam van Nieuw Brussel gegeven, welke echter spoedig in onbruik is geraakt en weder door dien van Soekadana vervangen. Thans voert de Vorst slechts den titel van Panĕmbahan, en zijn gezag over Sempang en Matan, evenals over de later aan Soekadana toegevoegde Karimata-eilanden, bestaat alleen in naam.

De tegenwoordige hoofdplaats Soekadana, de woonplaats van den Panĕmbahan. ligt aan den mond der rivier van denzelfden naam, ontstaan uit de saamvloeiing van de S. Lobang en S. Gemoeroeh, en de Baai van Soekadana (bl. 33). In 1837 werd zij tot eene vrijhaven verklaard, alleen met eenige beperking omtrent den invoer van zout, opium en lijnwaden voor zoover deze geene producten van den Indischen Archipel zouden zijn; later, in 1882, is zij opgenomen onder de havens, die voor den algemeenen handel zijn opengesteld. In 1895 werd zij echter weer als zoodanig opgeheven en in verband hiermede te Ketapang een kantoor voor in- en uitvoerrechten opgericht ([1]). De handel schijnt er zeer levendig te zijn. Vroeger lag hier in de sterkte Nieuw Brussel eene kleine troepenmacht.

Volgens den heer BARTH wonen er in het landschap Soekadana geen Dajaks. De bevolking bestaat uit Javanen, Boegineezen en zoogenaamde »Orang boekit" (bl. 42).

Behalve de Karimata-eilanden (zie beneden) behooren tot Soekadana de onmiddellijk langs de kust liggende P. Palintoean, P. Datoe, P. Salah nama, P. Katoeng, P. Pergam, P. Niboeng, P. Lalang, P. Pisang, P. Sampadian laoet, P. Sampadian darat, P. Tjampodak en P. Pajoeng.

Het rijk Matan, waartoe ook Kendawangan behoort, welk laatste vroeger een afzonderlijk onderdeel van het oude rijk Soekadana was, strekt zich van de rivier Doela Sidoeh zuidwaarts uit langs de geheele westkust, en langs de zuidkust tot aan de Koeala Djelei;

([1]) *Indisch Staatsblad* 1895, N°. 78.

noordwaarts reikt het langs de oostelijke grens van Soekadana tot aan Sekadau; terwijl het ten oosten grenst eerst aan de tot de Afdeeling Sintang behoorende landschappen Sapauk en Pinoeh en vervolgens aan het gebied van Kotaringin, van welke het gescheiden wordt door eene bergketen, waaruit zich de G. Rajah Mam, G. Batoe Hadji, G. Sekoembang, G. Sambajan, G. Batoe en G. Pandoeroean (bl. 8) verheffen, en door het benedengedeelte van de rivier Djelei. De kuststreken zijn laag en vlak en in den regentijd blootgesteld aan overstroomingen, die veroorzaakt worden door de menigvuldige grootere en kleinere rivieren, welke haren oorsprong hebben op de heuvels en bergen, waarmede het binnenland is bezet. De kusten zijn grootendeels met bijna ondoordringbare *Nipah*-bosschen bedekt; overigens zijn de voortbrengselen van het plantenrijk dezelfde als in Sempang. De grond bevat tin en ijzer; het eerste, van welks opdelving echter weinig of geen werk wordt gemaakt, komt vooral voor aan de rivier Kendawangan; het laatste, dat meest onder den naam van *Staal van Matan* naar Poentianak wordt uitgevoerd, wordt hoofdzakelijk gegraven in de nabijheid der rivieren Doela Sidoeh, Ajer Itam en Djelei. De zuiverste vogelnestjes van den Archipel worden in de rotsen van Matan ingezameld.

De bevolking van dit gebied telt slechts eenige honderden Maleiers en Boegineezen en ongeveer 1500 Orang boekit (bl. 42); de overigen zijn Dajaks, die, daar zij niet aan de onderdrukking der Maleiers zijn blootgesteld, eene grootere mate van welvaart genieten dan over het algemeen in de Wester-afdeeling het geval is. De Vorst, die de opperheerschappij van dien van Soekadana erkent, voert den titel van Panĕmbahan; zijn gezag is zeer beperkt, en de Dajaks der oostelijke bergstreken leven inderdaad geheel onafhankelijk.

De hoofdplaats en residentie van den Panĕmbahan en zetel van den Controleur der Afdeeling Soekadana is Ketapang, tegenwoordig eene welvarende plaats; zij ligt op korten afstand van de kust aan de Pawan. Voorts zijn de belangrijkste plaatsen Kajoeng, de vroegere residentie van den Vorst, nagenoeg in het midden des lands, aan dezelfde rivier, daar waar de Kajoeng zich in haar ontlast; Negeri-Baharoe, ruim twee uur roeiens boven het punt waar de Pawan zich in de twee takken Kandang Karbau en Ketapang splitst (bl. 17), eene nieuw aangelegde plaats, waar reeds veel vertier heerscht; Garoengan, zuidoostwaarts van Kajoeng in het gebergte gelegen en Kendawangan, aan het bovengedeelte der rivier van dien naam.

Tot Matan behooren, volgens den *Regeerings-almanak voor Ned. Indië*, de eilandjes: Tjibeh, Toekang Mengkoedan en Sawi; en bij de

zuidwestpunt des eilands, Tjampodak, Langgir, Panonggon, Tjoehoes, Djamboh, Koetjing, Nanas, Loekoktoera, Djeras, Langan, Bauwat (Bawal), Geilang, Penamboen, Mangkob en Batoe Titi, die echter op de kaarten gedeeltelijk andere namen dragen.

De Karimata-eilanden, bij het in 1822 met de Vorsten van Sempang en Matan gesloten contract aan het Gouvernement afgestaan, in 1824 officiëel in bezit genomen en later tot een onderdeel van Soekadana gemaakt ([1]), liggen op geringen afstand van Borneo's westkust tusschen 1°11′ tot 1°46′ Z. B. en 108°40′ tot 109°28′ O. L. Zij zijn ruim zeventig in getal ([2]), te zamen volgens MELVILL 8,5 □ mijlen groot, meerendeels zeer vruchtbaar en voor allerlei cultuur geschikt, doch worden niet geëxploiteerd wegens de geringheid der bevolking, die door denzelfden Schrijver op slechts 500 zielen voor de geheele groep wordt geschat. De natuurlijke voortbrengselen, welke er worden ingezameld, zijn vooral vogelnestjes, was, schildpad, *agar-agar*, *tripang*, benevens schelpen en koraal tot het branden van kalk, en verscheidene houtsoorten.

Het voornaamste eiland van de groep is Karimata of Groot Karimata, dat eene oppervlakte van ongeveer 6 □ mijlen heeft en grootendeels bestaat uit eenen 800 M. hoogen, met geboomte bedekten berg, vanwaar naar alle zijden onderscheidene riviertjes afvloeien, van welke de belangrijkste zijn Soengi Radja aan de noord- en S. Palembang aan de zuidkust. Aan laatstgenoemde ligt aan den zuidoosthoek van het eiland de kampoeng Palembang, de eenige op het eiland uit een twintigtal huizen bestaande; hare bevolking houdt zich met de vischvangst en met de bearbeiding van het hier gedolven ijzer bezig.

Het tweede eiland in grootte is Panebangan, het noordelijkste van de groep. Het bestaat mede uit eenen ongeveer 350 M. hoogen en dicht begroeiden berg, doch is thans weinig of geheel niet bewoond.

([1]) Als zoodanig worden zij ook vermeld in het contract den 16 Januari 1850 met Soekadana gesloten. Zie bl. 72.

([2]) Hunne namen zijn: Karimata, Tokèng Perangin, Tokèng Krawang, Semoer, Oema, Ager Peloebang (4 eil,), Papar (3 eil), Malidoeng, Mentinggi, Groot en Klein Bakoeng, Lesing, Pandan-lalang, Pandan-boelat, Gresik, Metangoer, Genting Besi, Goeroen (2 eil), Boeroeng (2 eil), Aoer-laoet, Aoer-darat, Soeroetoe, Belian, Boesoeng, Begoenoeng, Lorang-Gading, Boeloeh (2 eil), Boelat, Kepajang, Kera, Sintang, Oud-Karimata, Boean, Niboeng, Oelar Soah, Pelapis-Langoes. Pelapis Rambei, Pelapis-Ajertiris, Pelapis-Tiang-Balei, Panebangan, Sirih, Teroesan Hadji, Léman-boedi, Léman-tjoekoes, Léman-goea, Groot-Léman, Tokèng-Léman, Dato-Joanta, Kato, Pergan, Lalang, Pioeng, Tjampedak-laoet en Tjampedak-darat e. e. a. In den *Regeerings-Almanak* worden enkele namen anders opgegeven, terwijl aldaar sommige eilanden geheel ontbreken.

Soeroetoe, ten zuidwesten van Karimata gelegen, is het derde in grootte. Eene heuvelrij, welke zich van het oosten naar het westen des eilands uitstrekt, gaat aan de noord- en zuidzijde langzaam in vruchtbare vlakten over, die door vele beken besproeid en voor den landbouw uitstekend geschikt zijn. De bevolking is gering.

Voorts zijn de voornaamste eilanden: de Pelapis-eilanden, vier in getal, ten zuidwesten van Panebangan; de drie Malidong-eilanden, de oostelijkste van de groep; de drie Papan- of Papareilanden, ten westen van de laatstgenoemde, en P. Boean, ten noordoosten van Karimata.

De bevolking dezer eilanden bestaat uit Rajats van Lingga (Dl. I, bl. 807) en Siaksche volkplanters. Tot laatstgenoemden stam behoort het door het Gouvernement erkende en bezoldigde ([1]) Opperhoofd, dat den titel heeft van Tongkoe Panglima en het onmiddellijk gezag voert over zijn stamgenooten; over de Lingganeezen is een door dit Opperhoofd benoemd Hoofd gesteld met den titel van Batin, en een tweede Hoofd, dat Djoeroe Kĕrah heet. Hoewel de Karimata-eilanden thans als een onderdeel van Soekadana worden beschouwd, is echter de Tongkoe Panglima geheel onafhankelijk van den Vorst van dit rijk en staat hij in rechtstreeksche betrekking tot den Nederlandschen Controleur aldaar.

§ 6. De Afdeeling Sanggau ([2]) en Sekadau.

Deze nieuw gevormde Afdeeling bestaat uit de rijkjes Sanggau en Sekadau en het aan dit laatste toegevoegde landschap Blitang.

Het rijk Sanggau bevat het stroomgebied van de rivier Sekajam (bl. 16), die het in de geheele lengte doorsnijdt; het grenst ten westen aan Meliau, Tajan en Landak, ten noordwesten aan het landschap Loemar (Sambas), ten noorden aan Serawak, ten noordoosten aan het mede tot Serawak behoorende landschap Sadong, ten oosten aan Blitang en Sekadau, ten zuiden aan Sekadau, Kajoeng en Meliau, waarvan het door de Kapoeas wordt gescheiden. Het is een geheel bergachtig en boschrijk gewest, grootendeels door landbouwende Dajaks bewoond. Het geheele bovengedeelte des lands bevat diamantgronden, welke echter slechts gedeeltelijk door Chineezen en Maleiers bearbeid worden; lager vindt men langs de Kapoeas

([1]) Op een traktement van *f* 600 's jaars.

([2]) Zie over SANGGAU *Tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde*, Deel XXIX.

diamantmijnen, die voor rekening van den Vorst worden bewerkt, en goudwasscherijen, welke echter wegens het gering aantal hier aanwezige Chineezen slechts weinig opleveren. De opgaven omtrent de sterkte der bevolking zijn zeer verschillend. MELVILL berekende die op 17240, terwijl anderen haar zelfs tot ruim 29000 zielen brengen. Hieronder bevinden zich ruim 3000 Maleiers en Boegineezen en een paarhonderd Chineezen; de overigen zijn zoogenaamde Sanggauers (eene vermenging van oorspronkelijke Dajaks met allerlei kolonisten, die echter tot de Maleiers gerekend worden) en Dajaks ([1]).

De Panĕmbahan of Vorst resideert te Sanggau ([2]), de hoofdplaats van het gewest, waar ook de Controleur der Afdeeling en de Kapitan der Chineezen zijn gevestigd, gelegen aan de samenvloeiing van de Sekajam en de Kapoeas. Zij telt omstreeks 120 huizen en is omgeven door eene hooge ijzerhouten palissadeering, waarboven zich op kleine afstanden wachthuisjes verheffen, die in oorlogstijd bewapend worden. Tot voor weinige jaren vond men op eenen heuvel in hare nabijheid eenige steenen Hindoesche Godenbeelden tot den dienst van Brahma behoorende, welke echter thans verdwenen zijn.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Samarangkei, aan de Kapoeas, met diamantmijnen; Mongkiang, aan de Sekajam, waar deze het riviertje Mongkiang aan hare linkerzijde opneemt; en Soengkoeng, aan de boven-Sekajam, in welks nabijheid zich vogelnestklippen bevinden.

Het rijk Sekadau ligt grootendeels aan de linkerzijde der Kapoeas, waar het het stroomgebied der rivier Sekadau (bl. 15) bevat, doch strekt zich ook uit aan den overkant der Kapoeas langs de oostzijde van Sanggau tusschen dit gewest en Blitang. Het grootste zuidelijke gedeelte grenst ten westen aan Meliau en Sempang, ten zuiden aan Matan, en ten oosten aan Sapauk. Ook voor dit rijkje loopen de opgaven omtrent de getalsterkte der bevolking zeer uiteen; terwijl MELVILL die op 4760 schat, brengen anderen haar tot op 15000 zielen, waaronder zich 400 Chineezen en 1600 Maleiers en Boegineezen zouden bevinden.

De Panĕmbahan is gezeteld te Sekadau, de hoofdplaats, bestaande uit nagenoeg 50 huizen, gelegen aan de vereeniging van de Sekadau

---

([1]) Over de Moealang- en Sekadau-Dajaks in deze streek, zie Dl. XXXIX van het boven aangehaalde Tijdschrift.

([2]) Zie over het Inlandsch-bestuur, enz. van SANGGAU ook de *Indische Gids*, 1884 Deel II, blz. 793.

en de Kapoeas. Voorts is eene van de voornaamste plaatsen Soengei Ajah, hoogerop aan de rechterzijde der Kapoeas gelegen, waar deze het riviertje Ajah opneemt; het is eene door Chineezen bewoonde kampoeng, in welker nabijheid zich belangrijke goudwasscherijen bevinden.

Het voormalig rijkje Blitang, welks bijna geheel Dajaksche bevolking door Melvill op 2600 zielen wordt begroot, ligt op den rechteroever der Kapoeas, langs het riviertje Blitang (blz. 15), aan welks uitwatering de hoofdnegeri van denzelfden naam gebouwd is. Het strekt zich in eene smalle strook uit langs de oostzijde van het ten noorden der Kapoeas gelegene deel van Sekadau, waartoe het nu gerekend wordt te behooren.

§ 7. De Afdeeling Sintang.

De Afdeeling Sintang bevat de landschappen gelegen ten oosten van Sanggau en Sekadau, waarvan zij ongeveer door de gelijknamige rivieren gescheiden wordt, dus in het stroomgebied van de Boven-Kapoeas, de Melawi, de Pinoeh en hare zijrivieren. De noordelijke, oostelijke en zuidelijke grensscheidingen worden gevormd door de Tweede en Derde groote keten, die van het centraalgebergte west- en zuidwestwaarts uitgaan (bl. 8).

a. De Onder-afdeeling Sintang met Sapauk.

Hiertoe behoort, behalve het rijk Sintang, het daarvan afhankelijke rijkje Sapauk.

Het rijk Sintang strekt zich uit ten oosten van Blitang en Sapauk over het stroomgebied van de Katoengau (bl. 14) en hare zijrivieren ten noorden, die van de beneden-Melawi ten zuiden van de Kapoeas, benevens over het grootste gedeelte van dat der Kahajan of Batang Kajan (bl. 15). Het is een vruchtbaar land, dat groote natuurlijke rijkdommen bezit, van welke echter door de Dajaksche bevolking en hare Maleische overheerschers weinig partij wordt getrokken. Rijst, die in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid wordt geteeld, is het hoofdvoortbrengsel van den landbouw. Goud komt op vele plaatsen voor; ijzererts, aan de Blimbing (bl. 15); vogelnestjes, op den G. Klam ten oosten van de hoofdplaats Sintang; was, overal in de bosschen in overvloed. De Dajaks maken verre de meerderheid der bevolking uit; die, welke aan de bovenrivieren wonen, zijn

nagenoeg onafhankelijk van den Vorst, die den titel voert van Panĕmbahan, en voor wien een Pangéran Ratoe of Rijksbestuurder de regeering uitoefent.

De hoofdplaats Sintang ligt aan de vereeniging van de Melawi met de Kapoeas, en is eene vrij aanzienlijke negeri met eene ijzerhouten palissadeering omgeven. Het is de residentie van den Panĕmbahan, de verblijfplaats van den Adsistent Resident, tevens Voorzitter van den Landraad, en der overige Gouvernements-ambtenaren en van den Kapitan der Chineezen. Op den linkeroever der Kapoeas en den rechteroever der Melawi ligt eene met eene Compagnie Infanterie en een detachement Artillerie bezette vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene gracht aan de oost- en zuidzijde; de borstwering, behalve die der bastions, bestaat uit eene aanéénsluitende palissadeering; de militaire gebouwen, alle van hout, liggen binnen de sterkte. De Vorst hield vroeger meestal zijn verblijf te Kahajan of Nanga Kajan, mede eene belangrijke plaats, gelegen aan de Melawi tegenover den mond der Kahajan.

Sapauk of Sepahoe strekt zich zuidwaarts van de Kapoeas uit, langs de oostzijde van zuidelijk Sekadau, en bevat het stroomgebied van de rivier Sapauk (bl. 15), aan welker mond de hoofdplaats van denzelfden naam ligt.

b. De Onder-afdeeling Smitau.

De sedert kort gevormde Onder-afdeeling Smitau bevat de landschappen Soewahid of Soehaid, Piasa, Sibroeang, Selimbau, Djongkong en Boenoet, waarvan het eerste zich langs het riviertje van dien naam ten oosten van Sibroeang uitstrekt, terwijl het tweede op den linkeroever der Kapoeas gelegen is. In beide, onbeduidende rijkjes staat een inlandsch vorst aan het hoofd, respectievelijk met den titel van Pangéran en Radja. Het landschap Sibroeang met Mantoh ligt ten oosten van Silat, mede een klein staatje, dat ook tot deze Onder-afdeeling behoort. Oostwaarts hiervan bevinden zich, langs den linkeroever van de Kapoeas, de rijkjes Selimbau, Boenoet en Djongkong; in het eerste staat een Panĕmbahan, in de beide andere een Radja aan het hoofd. De besturende ambtenaar (Controleur) is gevestigd te Smitau, eene vrij belangrijke plaats. De niet zeer talrijke bevolking bestaat ook hier grootendeels uit Dajaks.

c. De Onder-afdeeling Melawi.

De eveneens nieuw gevormde Onder-afdeeling Melawi omvat het stroomgebied der rivier van dien naam (bl. 14) en het ten westen daarvan gelegen landschap Pinoeh ([1]). Zij strekt zich dus uit over het zuid-westelijk gedeelte van de afdeeling Sintang. De Controleur is gevestigd te Nanga-Pinoeh, aan de samenvloeiing van de rivier van dien naam met de Melawi. De betrekkelijk talrijke bevolking bestaat geheel uit Dajaks, die echter tot verschillende stammen behooren.

d. De Onder-afdeeling Boven-Kapoeas.

Grootendeels ingesloten door den bovenloop der Kapoeas en hare belangrijke zijrivier de Ambalau (bl. 12), ligt de nieuwe Onder-Afdeeling Boven-Kapoeas, in den nog gedeeltelijk onbekenden uithoek van de Wester-Afdeeling, die door tal van onafhankelijke Dajakstammen bewoond wordt, welke stammen meestal hunnen naam dragen naar de rivier, langs wier oever zij gevestigd zijn.

Zoo vinden wij afzonderlijk vermeld de Maloe; de Paling; de Sibau; de Mandalem; de Taman; de Kajan; de Lagat, en andere; en eindelijk de Batang Loepar, welke in het gebergte van dien naam ten noorden van het Dano Loear gevestigd zijn en wier belangrijkste plaatsen schijnen te zijn Poeloe Madjang en Batoe Bangkei, de laatste gelegen aan het riviertje Enteboeloe ([2]). Behalve de hier genoemde Dajaks, die meestal vaste woonplaatsen hebben, althans in zooverre dat zij altijd langs dezelfde rivieren blijven hoewel zij hunne kampoengs dikwijls verplaatsen, en die gerekend worden allen tot denzelfden hoofdstam, den Parischen, te behooren, houden zich ver in het binnenland nog twee zwervende Dajaksche stammen op: die der Mangkĕtans en die der Poenans. De eersten zwerven rond in de streken ter rechterzijde der boven-Kapoeas tot aan de Ambalau; de laatsten aan de linkerzijde der rivier tot aan de Boenoet. Zulk een zwervende stam vormen eindelijk ook de *Boekats*, in de Boven-Mendalam-streken, wier stamgenooten ook in de Boven-Mahakam (blz. 26)

([1]) Uitvoerige bijzonderheden over dit landschap zijn te vinden in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XXXIX, 1897. In het jaar 1894 heeft de Vorst van Kotaringin (zie beneden) ten behoeve van het Indisch Gouvernement afstand gedaan van zijne rechten op de Pinoeh-streek, waartoe behooren de landschappen Nanga-Pak, Nanga-Sajan, Kota Baroe, Nanga Soekan, Laman-Tawa, Karangan-Poeroen, Kapala-Gading en Madoeng, die daarop bij deze Onder-afdeeling zijn gevoegd.

([2]) *Kol. Verslag*, 1877, bl. 22 en 23.

gevestigd zijn. Voor zoover bekend, zijn zij goedig van aard en hoopt het bestuur hen langzamerhand tot het kiezen van vaste woonplaatsen te zullen kunnen bewegen.

De Controleur is gevestigd te Poetoes Sibau aan de Boven-Kapoeas. Hoogerop liggen nog: Loensa, Nangah-Keriau en Nangah-Boengan. Om de aanraking met de hoofden der verschillende Dajakstammen gemakkelijk te maken, zijn in 1896 vijf door het Gouvernement bezoldigde Districts-hoofden aangesteld. Van de getalsterkte dezer Dajaks is niets bekend.

§ 8. De afdeeling Sambas.

Deze Afdeeling vormt het rijk van den Sultan van Sambas, dat zich langs de kust uitstrekt van Tandjoeng Datoe tot aan den mond der rivier Doeri, die de grens met Mempawah uitmaakt; terwijl het aan de zuidoostzijde door het Koeroem-, Bajang-Mioet en Pandangebergte van Sanggau en Landak, en ten noorden en noordoosten door den G. Rowan, G. Seraoeng en G. Raja van Serawak wordt gescheiden ([1]). De bevolking wordt geschat op ongeveer 50,000 zielen, waaronder ongeveer 18,000 Chineezen.

Tot het jaar 1895 was dit rijk administratief in twee Afdeelingen — Sambas en Montrado — gesplitst, doch is van de laatste sedert de Onder-afdeeling Singkawang gevormd.

De Afdeeling Sambas is verdeeld in de Onder-afdeelingen: 1°. Sambas, bevattende de hoofdplaats en hare omstreken; 2°. Pamangkat, ten zuidwesten van Sambas, langs den linkeroever van het benedengedeelte der Sambasrivier tusschen deze en de Sepangau (bl. 11), waartoe ook behoort het District Sĕminis ten oosten van Pamangkat; 3°. Singkawang, bevattende de Districten Singkawang, Koelor, Boedoek, Soengei Raja en Soengei Doeri; en 4°. Larah en Loemar, bevattende het oostelijk gedeelte der Afdeeling. Het hoofdvoortbrengsel van deze gewesten is goud, dat gegraven wordt door Chineezen, die een belangrijk deel van hunne bevolking uitmaken ([2]).

([1]) Bij het in 1877 met Sambas vernieuwde contract is eene nieuwe grensbepaling vastgesteld, veel te uitvoerig om hier te worden medegedeeld. Men kan haar vinden in *de Indische Gids*, 1881, Dl. I, bl. 294—299. Omtrent de hier beneden te vermelden nieuwe administratieve indeeling van de Afdeeling Sambas en de grenzen der Onder-afdeelingen zie men *Indisch Staatsblad*, 1895, N°. 75.

([2]) In het jaar 1889 is door den Sultan aan de *West-Borneo Gold-Field* en aan de *Sambas Gold Mines* vergunning verleend tot het winnen van goud, zilver, platina, enz., welke beide concessiën later zijn ingebracht in de te Amsterdam gevestigde *West-Borneo Goud-Maatschappij*. Zie *Staatsblad* 1889, N°. 20 en 97.

Het hoofdbedrijf der overige bevolking is landbouw en visscherij. Het gedeelte lands ten noorden van de Sambas-rivier gelegen en geheel door verschillende Dajakstammen bewoond is weinig bekend. Het gebergte Palo, dat zich daar ter hoogte van 500 of 600 M. verheft, bevat een overvloed van uitmuntend ijzer, dat vroeger door Chineezen voor rekening van den Sultan gegraven werd, doch thans nog slechts op kleine schaal door Dajaks wordt gedolven. Het bestuur berust bij den te Sambas gevestigden Adsistent Resident, tevens Voorzitter van den Landraad, die aan den Resident der Wester-afdeeling ondergeschikt is; onder hem staat in elk der drie Onder-afdeelingen een Controleur aan het hoofd des bestuurs. Voorts zijn in elke Onder-afdeeling een Kapitan der Chineezen als Districtshoofd en Lauthay's als Kampoenghoofden, wier bemoeienis zich natuurlijk alleen tot de Chineesche bevolking bepaalt.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Sambas:

Sambas, de hoofdplaats der Afdeeling en van de Onder-afdeeling van dien naam, gelegen aan de samenvloeiïng van de Kleine Sambas en de Teberau. Zij heeft eene bevolking van 8 of 9000 Maleiers en een duizendtal Chineezen en Boegineezen, en is geheel op dezelfde wijze als Poentianak gebouwd. De vrij groote moskee en de Dalem van den Sultan zijn eenvoudige houten gebouwen. Het Nederlandsche etablissement met het Residentiehuis, bureaux, pakhuizen, enz., ligt nagenoeg een halfuur lager aan de rivier en wordt beschermd door eene bezetting, welke gelegerd is in eene vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken; de borstwering bestaat uit eene ijzerhouten palissadeering; het geheel is omgeven door eene gracht, welke met de rivier gemeenschap heeft. Binnen de sterkte staan twee kazernes, het hospitaal, kruitmagazijn, wachthuis enz, alles van hout. Er ligt op 't oogenblik een detachement Infanterie in garnizoen.

Kartiasa, eene kampoeng ten noordwesten van de hoofdplaats aan de Groote Sambas-rivier, bij vroegere contracten met den Sultan bepaaldelijk aangewezen tot het doen van heerendiensten voor het Gouvernement; in het tegenwoordige contract komt deze bepaling echter niet meer voor.

Sebawi ten zuidwesten van Sambas, nabij den mond der Kleine Sambas-rivier.

In de Onder-afdeeling Pemangkat:

Pemangkat ([1]) aan den voet van den berg Pemangkat, de voornaamste

([1]) Volgens den Heer SENN VAN BASEL (*Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1874, Dl. I. bl. 382) is de ware naam van deze plaats Pengangkat, volgens hem beteekenende »plaats vanwaar men vertrekt". Wij betwijfelen dit echter.

kampoeng in de Onder-afdeeling en de standplaats van den Nederlandschen Controleur en den Kapitan der Chineezen. Op den nabijgelegen heuvel Peniboengan is in 1850 het fort Sorg gebouwd, dat echter reeds in 1862 is ontruimd en ontwapend. In de nabijheid van het sedert geslecht terrein staan de gedenkteekenen van den Luit.-Kolonel SORG en de andere gesneuvelden in den strijd.

Sĕminis, de hoofdplaats van het District van dien naam en de verblijfplaats van een Kapitan der Chineezen. Het was vroeger de hoofdzetel van de thans ontbonden Kongsi Sin-ta-kioe.

In de Onder-afdeeling Singkawang:

Singkawang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, nabij den mond van een klein riviertje van denzelfden naam. Het is de standplaats van den Controleur, van den Pangéran KOESOEMA DJAJA, den Gecommitteerde ([1]) des Sultans voor dit gedeelte van zijn gebied, en van den Kapitan der Chineezen van deze Onder-afdeeling. Het heeft eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions en eene natte gracht; de binnenruimte van deze sterkte wordt ingenomen door magazijnen en een deel der bezetting. Ten noordoosten en zuidwesten van de redoute liggen kampementen met kazernes voor de daar aanwezige Compagnie Infanterie en een gedeelte Artillerie, en verdere gebouwen, alsmede een Officiers-kampement.

Sedau, zuidwaarts van Singkawang, aan den mond van een klein riviertje van denzelfden naam.

Loehabang, ten zuidoosten van Sedau, hoogerop aan een zijriviertje der Raja.

Koelor en Patengahan, zuidoostwaarts van Singkawang.

Montrado, in eene schoone golvende vlakte, niet ver van de boven-Raja, omstreeks acht uren van de kust. In hare nabijheid bevindt zich een meer, dat ontstaan is uit uitgegraven mijnen en gevoed wordt door kanalen of zijriviertjes van de Raja en de Slakau; het dient als reservoir van het tot de bearbeiding der omliggende mijnen benoodigde water, dat daaruit naar deze wordt afgevoerd. Montrado heeft eene bijna geheel Chineesche bevolking; het was vroeger de hoofdzetel van de thans ontbonden Kongsi Tai-kong, welke er drie Kongsi-huizen had voor de vergaderingen der leden en de huisvesting van het bestuur bestemd, die van ijzerhout gebouwd en met borstweringen en palissaden omgeven waren. Deze Kongsihuizen heetten *Thang*, *Sjon-bok* (hoog huis) en *Ha-bok* (laag huis); het eerste was het oudste en diende tot raadzaal, tempel en zetel

([1]) Deze Gecommitteerde ontvangt van het Gouvernement eene jaarlijksche toelage van *f* 1200.

van het hoofdbestuur der Kongsi; de beide andere zijn in lateren tijd bij de toeneming der Chineezen bijgebouwd. Thans zijn deze gebouwen door het Gouvernement tot andere doeleinden ingericht. Voorts lag er eene vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene natte gracht; binnen de sterkte stonden eene kazerne en verdere militaire gebouwen; eene tweede kazerne stond er buiten in hare onmiddellijke nabijheid. Deze versterking is echter in het jaar 1876 vervallen ([1]).

De Chineesche stad, die men gewoonlijk de *Pasar* (marktplaats) noemt, bestaat hoofdzakelijk uit twee vrij nauwe evenwijdige hoofdstraten en eenige zijstraten, geheel door handelaars en ambachtslieden bewoond, en is voorts omgeven door onregelmatig hier en daar opgeslagene woningen van landbouwers en tuiniers. De huizen zijn gedeeltelijk van hout, gedeeltelijk van klei opgetrokken en gedekt met ijzerhouten sirappen, welke daken aan de voorzijde een paar el voor het huis uitsteken en zoo eene overdekte gaanderij vormen, onder welke de koopwaren zijn uitgestald op de nederslaande luiken der vensters, welke overdag als toonbank dienen. In het voorvertrek, dat tevens de winkel en woonkamer is, bevindt zich een klein huisaltaar met een godenbeeldje, waarvoor des avonds kaarsen en reukwerk worden ontstoken en gebeden gedaan. Ook uitwendig zijn de huizen versierd met prenten, die godheden moeten voorstellen.

Tjapkala, aan een zijriviertje der S. Doeri.

Boedoek, aan de Boedoek, een linker-zijriviertje van de Sepangau. Het was vroeger de hoofdzetel van de Kongsi Lim-tian.

Sepang, ten oosten van Boedoek. De Kongsi Sin-ta-kioe had hier eertijds ook een Kongsi-huis.

In de Onder-afdeeling Larah en Loemar:

Bengkajang of Larah, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en de standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen, gelegen aan de Sebalau (bl. 10). Er is eene vierkante aarden redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, en door eene gracht omgeven. Binnen de sterkte staan eene Officierswoning, eene kazerne, twee magazijnen, de infirmerie, enz.; ten noorden ervan heeft men een Officiers-kampement. Er ligt een detachement Infanterie.

Sebalau, ten noordoosten van het vorige, aan de vereeniging der Sebalau of Banji en Trea-rivieren.

Batoe Adjong, aan de vereeniging van de Sebalau met de Samping.

Trea, eene Maleische kampoeng aan den bovenloop der Sebalau-rivier.

([1]) *Kol. Verslag*, 1876, bl. 39.

Loemar, vroeger de hoofdzetel van de Kongsi Sji-poeng-fong, aan den voet van het Bawang-gebergte.

Ledo, aan de samenvloeiing van de Ledo met de Sambas.

Selinsé, op 3 KM. ten Z. W. van Bengkajang, eene bloeiende vestiging en hoofdzetel der uitgestrekte goudgraverijen aan den noordelijken voet van het Pandan-gebergte.

Tot het gebied van Sambas behooren onderscheidene in de nabijheid der kust gelegene eilandjes, als: Baroe, een weinig benoorden den mond der rivier Doeri; Semésa, vlak voor den mond der Raja; Lemoekoetan, op aanzienlijken afstand van de kust; Groot en Klein Penatah, tusschen het voorgaande en de kust; Kabang, tegenover P. Batoe Belah; Saloear, Landias, Pika, Poentianak of Boegi Raja, iets noordelijker, en verder Kambang, Poewah en Gading ([1]). De meeste van deze eilandjes zijn onbewoond; op sommige ervan houden zich soms tijdelijk visschers op.

Wegen in Sambas.

De gemeenschap tusschen de verschillende kampoengs, voor zooverre die niet langs de rivieren kan worden onderhouden, heeft hier, gelijk ook elders op Borneo's Westkust, plaats door middel van voetpaden, die nauwelijks breed genoeg zijn voor één persoon. Ter hunner verbetering wordt door de bevolking nimmer iets gedaan, behalve dat, wanneer de weg door een moeras loopt, daarin een of meer boomstammen worden geworpen, die tot vonder moeten dienen. In de laatste jaren zijn echter door de zorg van het Gouvernement de volgende wegen aangelegd, die gedeeltelijk door de Chineesche bevolking worden onderhouden ([2]).

Van Sambas over Larah naar Montrado.

Van Montrado naar Singkawang, en vandaar zuidwaarts langs de kust naar Sedau.

Van Bengkajang naar Selinsé en een andere naar Loemar.

Van Montrado over Loehabang naar Singkawang.

Van Montrado naar Soengei Doeri, vanwaar de weg op eenigen afstand van de kust voortloopt naar Mempawah, en vandaar naar Soengei Poerong of S. Poeran nabij den mond der rivier van Poentianak.

Van Montrado naar Mandor in Poentianak (bl. 82).

([1]) *Regeerings-Almanak*, 1897, bl. 114.

([2]) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1858; Dl. II, bl. 408. *Koloniaal Verslag*, 1869, bl. 50. Zie ook Jaarboek van het Mijnwezen, 1884, bl. 277.

Van Poentianak naar Kopian, aansluitende aan den weg naar Mandor.

Deze weg is in den laatsten tijd geheel vernieuwd.

Van Petengahan, halfweg Singkawang en Montrado naar Boedoek.

Van Poentianak loopt ook een weg naar het zuider-zeestrand, die in 1873 is voltooid ([1]).

B. De Residentie Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.

I. Het Zuidelijk deel.

§ 1. De Afdeeling Sampit met het rijk Kotaringin.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

a. Sampit.

Deze Afdeeling, vroeger Zuider-afdeeling geheeten, grenst, voor zoover zij onder rechtstreeksch gezag staat, ten westen aan Kotaringin en Sintang, en ten oosten aan het landschap Groote Dajak. De westelijke grenslijn is de oostelijke van Kotaringin (bl. 103); de noordelijke, de Derde bergketen (bl. 8), van den G. Rajah tot den G. Pembaringan Badak; de oostelijke, de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Sampa (bl. 19) en Katingan ten westen en Kahajan en Roengan (bl. 20) ten oosten, en waar deze eindigen eene denkbeeldige lijn, welke zuidwaarts gaat tot Tandj. Tjimantan (bl. 31). De grootte is niet nauwkeurig bekend.

Zij bevat de Districten: Pemboean, waartoe behooren de Onder-districten Semboeloe en Seroejan, vormende te zamen het stroomgebied der rivier van eerstgemelden naam; Sampit met de Onder-districten Mentaja, Tjempaga en Kwajan, uitmakende het stroomgebied van de rivier Mentaja of Sampit; en Mendawei of Mendau, met de Onder-districten Katingan Ilir, Katingan Oeloe (Beneden- en Boven-Katingan) en Samba, vormende te zamen het stroomgebied van de rivier Katingan, die in haren benedenloop Mendawei heet, en van hare zijrivier de Sampa. Voorts wordt ook het rijk Kotaringin administratief tot deze Afdeeling gerekend (bl. 103).

([1]) *Koloniaal Verslag*, 1873, bl. 145.

Bevolking en bestuur.

De bevolking van Sampit bestond volgens VON GRAFFON (¹) uit:

16830 Dajaks,
3700 Maleiers, en
400 Vreemdelingen,

te zamen 20930 zielen: waarvan in het stroomgebied der Pemboean 2330 Dajaks en 1500 Maleiers, in dat van de Sampit 1950 Dajaks en 1800 Maleiers, in dat van de Katingan 12550 Dajaks en 800 Maleiers. Volgens den Regeerings-Almanak van 1897 zou het gezamenlijk zielental echter op slechts 15680 moeten worden geschat.

Omtrent de Maleiers geldt in het algemeen hetzelfde, wat beneden omtrent die van Kotaringin is gezegd; het Javaansche bestanddeel daarvan is hier echter waarschijnlijk reeds vroeger gevestigd geweest.

De Dajaks, die hoofdzakelijk de bovenlanden bewonen, behooren tot verschillende stammen. In het noordwesten van Pemboean woont de stam der Koehin, die gezegd wordt van vreedzamen aard te zijn. Dezen hebben veel te lijden van de invallen der roof- en moordzuchtige Dajaks van Katingan Oeloe; hetzelfde is het geval met de Dajaks in het noorden van Sampit. Die van Katingan, vooral van Katingan Oeloe, zijn ruw, wreed, roof- en oorlogzuchtig; in het noorden schijnen zij gedeeltelijk tot de Pari's gedeeltelijk tot de Poenans (bl. 40) te behooren. De inheemsche bevolking langs de geheele Katingan-rivier en hare bronnen wordt door SCHWANER onderscheiden in de volgende stammen, van het zuiden af: Bara-Haing, Bara-Loesé, Bara-Kaï, Bara-Karakihi, Bara-Djeho, Bara-Deton en Bara-Iné, welke volgens hem onderling in taal en gewoonten verschillen, en ten onrechte den algemeenen naam van Dajaks dragen. De bevolking langs de rivier Sampa behoort tot den stam der Ot Danoem. In den omtrek van den G. Rajah zwerven, zegt men, ook de schuwe Olo Ot (bl. 41) rond.

De verschillende Districten van deze, vroeger mede aan Bandjarmasin onderhoorige en thans rechtstreeks aan Nederland onderworpene, Afdeeling hebben hunne eigene Hoofden, die den titel van Djoeragan, Toemĕnggoeng, Radèn, Patih, Dĕmang of Kjahi voeren. De Maleische Kampoenghoofden hebben veelal den titel van Pĕmbĕkĕl; de Dajaksche, bij de Koehin dien van Tomogon, Dĕmang, Mangko of Madjan, bij de andere stammen dien van Patinggi, Dambong, Dĕmang of Tomonggong. De waardigheden dezer Hoofden zijn erfelijk van vader op

(¹) Zie de noot (3) op blz. 103.

zoon. Het Nederlandsche gezag wordt vertegenwoordigd door eenen Controleur, die in het District Sampit te Sampit gevestigd is en de bevelen ontvangt van den Resident der Zuider- en Ooster-afdeeling; aan hem zijn de Inlandsche Hoofden rechtstreeks ondergeschikt. Hij oefent ook als Magistraat en als Voorzitter van den Landraad de rechtspraak uit (zie bl. 6).

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

Het grootste gedeelte van dit gewest is bezet met heuvelrijen, die de waterscheidingen uitmaken tusschen de rivieren Pemboean, Mentaja en Katingan en hare talrijke zijrivieren; doch alleen in het noorden verheffen zij zich tot eene eenigszins belangrijke hoogte. De voornaamste toppen zijn daar de G. Inding Oreng en de G. Kalampa, beide ter rechterzijde van de rivier Simamang (bl. 19). De zuidelijke kustlanden zijn geheel vlak, en vooral in de nabijheid van de rivier Pemboean met talrijke Dano's bezet (bl. 30).

De voornaamste voortbrengselen zijn: rotting, bamboes, houtsoorten, vogelnestjes, was, harssoorten, gezouten visch, rijst, ijzer en goud.

Er wordt eenige handel gedreven tusschen de bevolking der boven- en die der benedenlanden, en ook door de laatste vooral op Java, Selébes en Singapoera. De artikelen van uitvoer zijn vooral de bovengenoemde producten; die van invoer hoofdzakelijk zout van Java en van Mangkasar, lijnwaden, aarde-, ijzer- en koperwerk, *gambir*, klappernoten, gezouten eieren, buskruit en geweren.

De voornaamste plaatsen zijn:

Pemboean, de hoofdplaats van het District van dien naam en de verblijfplaats van het Districtshoofd; het ligt aan den linkeroever der rivier Pemboean, nagenoeg 14 mijlen hemelsbreedte van de kust. De bewoners zijn meerendeels Maleiers.

Daoen, een weinig lager aan den linkeroever der Pemboean, met eene geringe bevolking van Maleiers en Dajaks, allen handelaars. Hier en te Semboeloe worden vele kleine vaartuigen gebouwd.

Semboeloe, de hoofdplaats van het Onder-district van dien naam, aan den oostelijken oever van het meer Semboeloe of Beladjau, ruim 7 mijlen hemelsbreedte van de kust, met eene bevolking van ongeveer 700 Maleiers en Dajaks.

Sampit, dat op de kaarten ook Telok Telaga werd genoemd, de zetel van den Controleur der Afdeeling, tevens voorzitter van den Landraad, op de beide oevers van de rivier van Sampit of Mentaja nagenoeg 3 mijlen van haren mond gelegen. Het heeft, volgens

vroegere opgave, eene bevolking van 400 Maleiers en 100 Dajaks. De vroeger daar gelegerde militaire bezetting is in 1878 ingetrokken. Er is eene Gouvernementsschool voor Inlanders.

Tjempaga, hoofdplaats van het Onder-district van dien naam, een paar mijlen hooger aan den linkeroever derzelfde rivier, met eene vrij talrijke bevolking van Maleiers en Dajaks.

Kampoeng Baroe of Mendawei, Districtshoofdplaats, op den linkeroever der Mendawei, een paar mijlen van haren mond gelegen.

Pagatan, aan den mond dierzelfde rivier, beide met eene mohamedaansche bevolking.

Kasoengan, aan de boven-Katingan, met eene gemengde bevolking en eene zendingsschool.

Kampoeng Melajoe, recht tegenover het voorgaande, met eene bevolking van ongeveer 600 zielen, meerendeels Maleiers.

Loebo, aan den linkeroever der beneden-Katingan, de woonplaats van het Onder-districtshoofd van Katingan Ilir, met eene geheel Dajaksche bevolking van ongeveer 250 zielen.

Asam, aan den rechteroever der Hiran (blz. 19), de woonplaats van het Onder-districtshoofd van Katingan Oeloe, met eene kleine Dajaksche bevolking (1).

b. Het rijk Kotaringin.

Het leenroerig rijk Kotaringin, of Kota-Waringin, waartoe ook het landschap Koemei en een deel van Djelei behooren, ligt tusschen Matan ten westen, Matan en Sintang ten noordwesten, en Sampit ten noordoosten en oosten. De westelijke grenslijn loopt van den G. Pembaringan Badak over den G. Batoe Hantji, G. Batoe, en vandaar recht zuidwaarts tot aan de Koeala Djelei, welke zij dan op eenigen afstand van den rechteroever zuidwestwaarts volgt tot aan zee; de oostelijke, van den G. Pembaringan Badak over de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Aroet en Pemboean en van waar deze eindigen recht zuidwaarts tot T. Poeding of den Vlakken hoek. Het heeft bij eene oppervlakkige meting op de kaart eene gemiddelde breedte van 15 bij eene lengte van 23 mijlen. (2)

---

(1) In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXVIII, bl. 1—87 vindt men een aantal bijzonderheden omtrent de bovenlanden van deze Afdeeling, in het *Verslag eener reis door de bovendistricten der Sampit- eu Katingan-rivieren*, door W. J. M. Michielsen. Zie ook *Berichte der Rheinischen Missions-Gesellschaft*, 1891.

(2) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1861', Dl. II, bl. 201. De schrijver heeft daar echter vooral de kustlanden op het oog.

Bevolking en bestuur.

Omtrent de sterkte der bevolking van dit gewest zijn geen nauwkeurige opgaven bekend. VON GAFFRON ([1]) geeft voor Kotaringin

7643	Dajaks,
5557	Maleiers,
60	Chineezen,
100	Boegineezen, Javanen en Arabieren,

te zamen 13360 zielen, wier kampoengs met hare ligging vrij nauwkeurig door hem worden opgegeven.

De Boegineezen, Javanen en Arabieren zijn meest tijdelijk hier gevestigd en houden zich met den handel bezig.

De Chineezen zijn omstreeks het jaar 1845 door den Vorst uit Sambas ontboden voor de goud ontginning. Zij houden zich echter, gelijk elders, ook met handel, landbouw en ambachten bezig.

De Maleiers, hier gevestigd sedert het begin der 17de eeuw en sterk met Javanen vermengd, bewonen de benedenlanden en houden zich bezig met landbouw, ambachten, visscherij, handel en scheepvaart. Zij zijn Mohamedanen doch zeer onwetend omtrent de voorschriften van den godsdienst, waarvan zij alleen eenige uitwendige plechtigheden onderhouden. Het toezicht over den Godsdienst is opgedragen aan eenen Panghoeloe of Opperpriester, onder wien de dienst wordt verricht door mindere priesters, Imams en Lebé's, die geene vaste inkomsten hebben maar bestaan van hetgeen hun door de belanghebbenden bij bijzondere gelegenheden wordt gegeven. Voorts wordt de bevolking verdeeld in: 1°. Leden der vorstelijke familie, die weder worden onderscheiden in: *a.* Pangérans en Poetri's, mannen en vrouwen, die van beide zijden van vorstelijke afkomst zijn; *b.* Radèns, kinderen van een Pangéran bij eene vrouw uit den minderen stand; *c.* Goesti's, kinderen van den Vorst bij een bijwijf; *d.* Andins, kinderen van Radèns en Goesti's bij vrouwen uit den minderen stand. 2°. Volkshoofden, met den titel Nanang of Mantri. Hunne waardigheid is erfelijk; zij worden onderscheiden in Kjahi's, Dĕmangs, Djoeragans en Pĕmbĕkĕls, van welke de drie eersten Districtshoofden, de laatsten Dorpshoofden zijn. 3°. Panakawans, volgelingen der Vorsten, uit welke de Mantri's worden gekozen. 4°. Mardika's, de vrije bevolking. 5°. Orang beroetang of Pande-

([1]) In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde.* Nieuwe volgreeks, Dl. III, bl. 267. De daar door Prof. PYNAPPEL medegedeelde berichten van V. G. zijn van het jaar 1853, toen laatstgenoemde met eene speciale zending naar dit gedeelte van Borneo was belast.

lingen ([1]); en 6°. Boedaks of slaven. In kleeding en levenswijze hebben deze Maleiers veel van de Javanen overgenomen; hunne taal is een mengsel van Maleisch, Boegineesch, Javaansch en Dajaksch.

De Dajaksche bevolking bewoont de binnenlanden; slechts weinigen houden hun verblijf in de lagere streken. Zij zijn van een zachten inborst, gastvrij en gewillig. Hun hoofdbedrijf is de landbouw; sommigen vinden hun bestaan in het graven en bewerken van ijzer.

Het bestuur berust bij eenen Vorst, die den titel voert van Pangéran Ratoe en te Soekaboemi gevestigd is; zijn Rijksbestuurder, met den titel Pangéran Dipati, houdt zijn verblijf te Kotaringin. De inkomsten van den Vorst bestaan in de in- en uitgaande rechten, welke op de handelsartikelen worden geheven doch weinig opbrengen; in de *haçil* en *serah* (bl. 51); in hoofdgelden van de Mohamedaansche bevolking, en in $^1/_{10}$ van het goudproduct.

Verdere bijzonderheden, voornaamste plaatsen, en verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

De grootste noordelijke helft van dit rijk is berg- en heuvelachtig; de voornaamste toppen, welke zich daarin verheffen, zijn de G. Telawi, nagenoeg in het midden tusschen de rivieren Kotaringin en Aroet, en de G. Meroendau ten oosten van laatstgenoemde rivier nabij de oostelijke grens des rijks. De kleinere zuidelijke helft is geheel vlak en laag. Eene ontelbare menigte riviertjes, die zich in de beide zoo even vermelde hoofdrivieren alsmede in de Koemai ontlasten, besproeien het geheele gebied.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, hoewel niet genoegzaam voor de bevolking, *djagoeng*, aardvruchten, houtsoorten, waarvan sommige geschikt zijn voor huis- en scheepsbouw, rotting, was, harssoorten, en een weinig goud.

Er wordt eenige handel gedreven, vooral met Java en Singapoera. Zout wordt door het Gouvernement aangevoerd van Java, en door de Boegineezen van Mandar of Mangkasar.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soekaboemi of Bangkalambon, ook Nieuw Kotaringin geheeten, de

---

([1]) In het jaar 1863 is in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo het Reglement op het pandelingschap ingevoerd (zie *Indisch Staatsblad voor* 1862, N°. 140) en in 1872 het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld in geheel Nederlandsch Indië verboden, blijvende echter met opzicht tot de toen reeds wettig ingeschreven pandelingen de bestaande bepalingen (zie Dl. I, blz. 157) van kracht. *Ind. Staatsblad* 1872, N°, 114. De slavenhandel is officieel reeds in 1860 afgeschaft.

tegenwoordige hoofd- en verblijfplaats van den Vorst, aan de rivier Aroet, 1½ mijl boven hare vereeniging met de Kotaringin gelegen. Het is eene vrij welvarende plaats, waar voornamelijk de handel wordt gedreven.

Kotaringin, de oude hoofdplaats, met een vervallen kraton en eene groote moskee, 40 uren roeiens opwaarts aan de rivier van dien naam gelegen. Het is de verblijfplaats van den Rijksbestuurder.

Koemai of Soekarami, aan de rivier van eerstgemelden naam.

De gemeenschap tusschen deze en andere plaatsen geschiedt hoofdzakelijk langs de rivieren; slechts hier en daar zijn gebrekkige voetpaden. Hetzelfde is in alle Afdeelingen der Zuidkust het geval.

Het rijk Kotaringin, vroeger evenals de overige zuidkustlanden eene onderhoorigheid van den Sultan van Bandjarmasin, werd door dezen in 1787 aan de O. I. Compagnie afgestaan en staat thans onder toezicht van den Controleur der Afdeeling Sampit. Het wordt beschouwd als een op zichzelf staand rijkje, met welks Vorst het Gouvernement een contract heeft gesloten, bepalende hoofdzakelijk: de erkenning van het oppergezag van het Nederlandsche Gouvernement, van hetwelk de Vorst zijn rijk in leen heeft met volkomene vrijheid in het binnenlandsch bestuur; verplichte goedkeuring van den troonopvolger door het Gouvernement; vrijheid voor het laatstgenoemde tot het vestigen van een Nederlandsch etablissement; wering van elken vreemden Europeeschen invloed; het tegengaan van slavenhandel, zee- en strandroof; en het verleenen van bijstand aan gestrande schepen en schipbreukelingen. Dit contract is in 1878 vernieuwd. (1)

§ 2. De Afdeeling Dajaklanden.

Grenzen en bestanddeelen.

Deze Afdeeling, die tot voor eenigen tijd met de Doesoen-landen één administratief geheel uitmaakte, bevat het stroomgebied der Groote en Kleine Dajak-rivieren (bl. 19) en wordt begrensd: ten westen door de oostelijke grens van de Afdeeling Sampit, den G. Rajah met het Lawing-gebergte; ten noorden door een gedeelte van de Doesoen-landen; ten oosten door het zuidelijk deel der Doesoenlanden en de Afdeeling Bandjermasin en Ommelanden, en ten zuiden door de zee. Zij is samengesteld uit de twee landschappen Groote en Kleine Dajak, die elk een afzonderlijk District uitmaken, elk met een door het Gouvernement aangesteld Districts-hoofd.

(1) *Indische Gids*, 1880, Deel I.

A. Het landschap Groote Dajak of Kahajan.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

Dit landschap bevat het westelijk deel van de Afdeeling en grenst ten oosten aan het landschap Kleine Dajak, waarvan het gescheiden wordt door de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Kahajan en Kapoeas Moeroeng.

Het bevat het stroomgebied van de rivier Kahajan of Groote Dajakrivier met hare zijrivieren de Roengan en de Mirih, en de Manoehing, eene zijrivier van de Roengan.

Dit landschap is gesplitst in de Onder-districten Kahajan Ilir, Kahajan Tengah, Kahajan Oeloe (Beneden-, Midden- en Boven-Kahajan), van welke het eerste zich uitstrekt van de kust tot aan de kampoeng Pilang of Pilau aan den mond der rivier Roengan; het tweede, vandaar tot aan de kampoeng Déwa of Kota Déwa; en het derde, vandaar noordwaarts; Roengan, zijnde het stroomgebied der rivier van dien naam; en eindelijk Manoehing, zijnde het stroomgebied van de zoo heetende zijrivier der Roengan.

Bevolking en bestuur.

Tengevolge van een in vroeger tijd door den Sultan van Bandjarmasin op verlangen der bevolking uitgevaardigd verbod, mogen zich in dit gewest geene vreemde Oosterlingen vestigen, en is het zelfs aan Chineesche, Maleische of andere handelaren ontzegd de Kahajan hooger op te varen dan tot aan de kampoeng Pilang op 2° 13′ Z. B. De bevolking bestaat dus geheel uit Inboorlingen. De *Regeerings-Almanak* van 1897 geeft voor het zielental in deze streken geen afzonderlijke cijfers op. ([1]) De bewoners behooren tot verschillende stammen, die gedeeltelijk genoemd worden naar de rivieren, aan welke zij wonen; zoo spreekt men van de Dajak Kahajan en de Dajak Roengan, welke als weinig oorlogzuchtig worden afgeschilderd. In het noorden wonen de Ot Danoem, van welke een minder gunstig getuigenis wordt gegeven. Aan de boven-Kahajan zwerven ook Olo Ot rond. In de laatste jaren neemt onze invloed onder enkele van deze stammen meer en meer toe.

Deze bevolking heeft hare eigene Stam- en Kampoenghoofden, en boven deze staat het op bl. 106 bedoeld en door het Gouvernement

---

([1]) Bladz. 38 Noot 3.

benoemd Districtshoofd; bedoelde volkshoofden dragen verschillende titels, waaronder die van Demang, Toemenggoeng en Radèn de meest voorkomende zijn. (1)

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

Het noordelijke gedeelte van het gewest is geheel bergachtig; de voornaamste toppen zijn de G. Sawah Toewan en de G. Goeri, beide tusschen de bronnen van de Kahajan en de Mirih. Het zuiden is vlak en laag en aan dagelijksche overstroomingen blootgesteld. De oevers der benedenrivier zijn met moerassige bosschen en rotting begroeid.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, rotting, suikerriet, onderscheidene soorten van timmerhout, vruchtboomen, was, hars, stofgoud en ijzer in de bovenlanden; terwijl de aanplant van koffie en katoen sedert eenige jaren door het Gouvernement wordt aangemoedigd.

De uitvoer bepaalt zich hoofdzakelijk tot de bovengenoemde artikelen; ingevoerd worden vooral Indische lijnwaden, zout, tabak, *gambir*, ijzer- en aardewerk.

De voornaamste kampoengs zijn: Boentaëo aan de beneden-Kahajan; Rawi, dicht bij de plaats, waar de Roengan in de Kahajan vloeit en Koeala Roengan, vlak bij die saamvloeiing; Pohon-Batoe of Opon-Batoe in het onderdistrict Kahajan-Oeloe; Oedjoeng-dingin, in het binnenland; Pinang aan de Roengan; Tampang en Toembang Anoei aan de boven-Kahajan, enz. (2)

Aan de rechterzijde der Kahajan was vroeger eene redoute te Kahajan, op 3° Z.B.

B. Het landschap Kleine Dajak of Kapoeas.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

Dit landschap grenst ten westen aan het landschap Groote Dajak; ten noorden aan het tot de Afdeeling Doesoenlanden behoorende landschap Boven-Doesoen, waarvan het gescheiden is door den oostwaarts loopenden zijtak (bl. 8) van de Derde bergketen, van den G. Sawah Badjoh af, en in welken verder de G. Tindoi Ondo de

(1) Deze titels zijn echter geheel persoonlijk en niet aan hunne betrekking verbonden.

(2) Zie ook de boven aangehaalde *Berichte der Rhein. Missions-Gesellschaft*, bl. 76

voornaamste top is; en ten oosten aan de tot dezelfde Afdeeling behoorende landschappen Beneden-Doesoen, Mengkatip en voor een klein gedeelte aan de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden met het district Bekoempai, waarvan zij gescheiden wordt eerst door de zuidwaartsche voortzetting van genoemden bergtak (die daar de waterscheiding uitmaakt tusschen de rivieren Kawatan (bl. 20) en Barito en, waar deze eindigt, door eene denkbeeldige lijn, welke recht zuidwaarts loopt over den mond der Mengkatip tot nabij de beneden-Barito, waar zij zich op 3°8′ Z.B. zuidwestwaarts wendt en in die richting voortgaat totdat zij bij Tandj. Lopak aan den mond van het riviertje van denzelfden naam de kust bereikt.

Dit landschap bevat het stroomgebied van de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak met hare zijrivieren. Eene opgave van de grootte is niet bekend.

Het is verdeeld in de Onder-districten Kapoeas Ilir, Kapoeas Tengah en Kapoeas Oeloe (Beneden-, Midden- en Boven-Kapoeas).

Het eigenlijke Kapoeas Ilir begint bij de kampoeng Bilo en strekt zich verder noordwaarts uit tot aan Kapoeas Tengah, dat bij kampoeng Baroe eindigt en daar overgaat in Kapoeas Oeloe, tot welk laatste Onder-district ook behoort het stroomgebied van de Sirat, eene van de noordelijkste en grootste der weinig belangrijke rechterzijrivieren van de Kapoeas Moeroeng, welks bevolking in 1859 in onderwerping is gekomen tengevolge der pogingen van den Gezaghebber MAKS [1].

Bevolking en bestuur.

Evenals in het landschap Groote Dajak is het ook hier aan vreemdelingen verboden zich te vestigen. Over het zielental zie bl. 38. Behalve de in het noorden wonende Ot Danoem en de daar rondzwervende Olo Ot [2], onderscheidt men onder hen de Dajak Sirat en Dajak Kapoeas Moeroeng, welke langs de rivieren van die namen gevestigd zijn, en de Beadjoe's, welke laatsten echter meer hoofdzakelijk het aangrenzende Poeloe Pĕtak bewonen.

Zij hebben, evenals hunne westelijke naburen, hunne Stam- en Kampoenghoofden en daarboven een door het Gouvernement benoemd Districtshoofd. De titels der volkshoofden komen overeen met die in het vorig District.

De zetel van het bestuur dezer Afdeeling is gevestigd te Koeala

---

[1] *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. X, bl. 528 en volgg.
[2] Deze naam beteekent eigenlijk slechts »Berg-menschen".

Kapoeas, op de landpunt waar de Andjaman zich met de Kapoeas Moeroeng vereenigt. Hier is de standplaats van den Controleur tevens Magistraat (zie bl. 6), Voorzitter van den Landraad en Vendumeester; terwijl er ook een detachement Infanterie in eene kleine sterkte gelegerd is.

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

De gesteldheid van het land is geheel gelijk aan die in het landschap Groote Dajak. Hier verheft zich in het noorden de G. Menjaroe, waarop de Pari, eene linkerzijrivier van de boven-Kapoeas ontspringt. Ook de voortbrengselen zijn dezelfde; men kan nog daarbij voegen steenkolen, welke langs de oevers der beneden-Kapoeas worden gevonden. De artikelen van in- en uitvoer komen insgelijks met die van het voorgaande landschap overeen.

Als voornaamste plaatsen kunnen, behalve het genoemde Koeala Kapoeas, beschouwd worden: Tangoelan in Kapoeas-Tengah; Kota-Moeroeh in Kapoeas-Oeloe; Koeala Hiang, aan den mond van het zijriviertje van dien naam; Lawang Tawang, het laatste dorp aan de Boven-Kapoeas, enz.

In Moeara Kapoeas zijn evenals te Mandoemai, Pangkoh, Toembang Koeroen, Toebang Moesang Mirih en Koeala Pahandoet, Koeala Roenga, Poelang Pisan en elders, alle in de beide Dajaklanden gelegen, zendelingen van het Rijnsche zendinggenootschap gevestigd (¹), die hier ook scholen hebben opgericht.

§ 3. De Afdeeling Doesoen-landen.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte.

Deze Afdeeling bevat het geheele stroomgebied van de Barito ter wederzijde van de rivier van boven af tot aan den mond der Patai (bl. 23); vandaar af alleen langs den rechteroever der Barito tot aan de Andjaman of Poeloe Petak (bl. 23). Zij grenst ten zuiden aan de Onder-afdeeling Bekoempai, ten westen aan de Afdeeling Dajaklanden en Borneo's Centraal-gebergte, ten oosten aan de Afdeelingen Martapoera en Amoentai, terwijl verder eene lijn die van 1°. Z. B. noordwaarts naar den Boekit Katam loopt haar van Pasir scheidt. Hare noordwestelijke grens wordt gevormd door de zuidwestelijke van het rijk Koetei.

(¹) Vergelijk Noot 3 op bl. 54.

Tot deze Afdeeling behooren:

het District Mengkatip — in officiëele stukken Mengkatib gespeld — dat ten noorden van het tot Bandjarmasin behoorende District Bekoempai aan de rechterzijde der Barito ligt en gerekend wordt zich noordwaarts uit te strekken tot aan de Marawi, een zeer klein riviertje nagenoeg tegenover den mond der Karau.

het District Oost Doesoen, zich noordoostwaarts van het vorige ten oosten van de Barito met een scherpen hoek uitstrekkende in de richting van den G. Loeang, en bevattende de gewesten Sihoeng, Patai, Awang, Pakau, Dajoe en Karau, die de stroomgebieden der gelijknamige rivieren uitmaken; langs de Barito strekt het zich uit van den mond der Patai tot aan dien der Karau.

het District Doesoen Ilir of Beneden-Doesoen, ter wederzijde der Barito zich uitstrekkende van den mond der Karau tot Ajo aan den mond der zijrivier van dien naam, en waarvan de zuidelijke grenslijn aan de linkerzijde der Barito noordoostwaarts loopt tot den G. Loeang, en de noordelijke oost-noord-oostwaarts tot den G. Katam op 0° 25 Z. B.

het District Midden-Doesoen, met het onderdistrict Mantalat, langs de beide oevers van de Barito van Kampoeng Ajo tot aan Tawan.

het District Doesoen Oeloe of Boven-Doesoen, met de onderdistricten Laoeng en Siang-Moeroeng in het noorden der Afdeeling, zich van Tawan af noordwaarts uitstrekkende over het geheele stroomgebied der Boven-Barito, hare bronnen en zijrivieren (Moeroeng, Lahei, Tewej, enz.).

Bevolking en bestuur.

De bevolking in het District Mengkatip (¹) behoort tot hetzelfde gemengde ras als die van Bekoempai (zie beneden). Alleen is hier het aantal Dajaks grooter. Het inlandsch bestuur berust bij een te Mengkatip aan de saamvloeiïng van de Mengkatip met de Barito gevestigd Districtshoofd, dat den titel voert van Demang.

De bewoners van Doesoen Ilir zijn Dajaks, hoewel zich ook eenige Bekoempaiers onder hen ophouden, die echter in afzonderlijke kampoengs zijn gevestigd. Zij wonen grootendeels op den linkeroever der rivier, uit vrees voor de bevolking van de Kapoeas Moeroeng, die dikwijls strooptochten tegen hen onderneemt, en houden zich bezig met een weinig landbouw, het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen van den grond, jacht en visscherij. Het inlandsch

(¹) Zie over het bevolkingscijfer in deze Afdeeling de Noot op bl. 38.

Districtshoofd van dit landschap, eveneens met den titel Dĕmang, houdt zijn verblijf te Betong aan de Barito.

De bevolking van Oostelijk Doeson komt in hoofdtrekken met die van Doesoen Ilir overeen; het Districtshoofd, dat in het landschap Sihong, waarschijnlijk te Sihong, gevestigd is, voert den titel van Radèn.

De bevolking van de Districten Midden-Doesoen en Doesoen Oeloe, mede bijna uitsluitend langs den linkeroever der rivier gevestigd, bestaat, behalve eenige Bekoempaiers, uit Dajaks, die tot verschillende stammen behooren, maar ruwer en wreeder zijn dan die van de lagere streken. Hun rijstbouw is weinig beduidend; doch zij zijn zeer bedreven in het graven, smelten en zuiveren van ijzer; ook zamelen zij op de zandbanken der rivier stofgoud in en verder alle natuurlijke voortbrengselen van den bodem, welk een en ander zij aan de Bekoempaiers verhandelen. De bewoners van de oevers der Tewej, mede tot Doesoen-Oeloe behoorende, zijn vredelievender van aard en houden zich gedeeltelijk met den rijstbouw, maar vooral met den handel op Koetei en Pasir bezig. In dit District is een Districtshoofd, die te Baban (beneden) aan de Boven-Doeson gevestigd is.

De bevolking van de landschappen Siang en Moeroeng staat op een zeer lagen trap van beschaving, is ruw, wreed en oorlogzuchtig. Hare hoofdbedrijven zijn jacht, visscherij en het smelten van wapenen uit Doesoensch ijzer. Zij heeft een Hoofd, die den titel van Pĕmbĕkĕl voert (¹).

Van Gouvernementswege wordt het gezag in de Afdeeling Doesoenlanden uitgeoefend door den te Moeara Tewej gevestigden Adsistent-Resident, aan wien voor de Onder-afdeeling Beneden en Oost-Doesoen en Mengkatip een Controleur, standplaats Boentoek, is toegevoegd.

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

De belangrijkste toppen in het noordelijke en oostelijke bergachtige gedeelte van deze Afdeeling zijn: G. Menangin in Siang, op welken het riviertje Boemban ontspringt; G. Boeroek Moentai in Doesoen Oeloe, ten westen van de Barito, op welken de rivier Pentreh hare bronnen heeft; G. Bong Sampirang, in hetzelfde landschap

(¹) Volgens eenstemmige berichten van in de Dajak- en Doesoenlanden werkzame zendelingen van het Rijnsche zending-genootschap, moet het met de sociale en huishoudelijke toestanden van de Dajaks in deze beide Afdeelingen slecht gesteld staan. Zie *Indische Gids*, Jaargang 1894, Dl. II, bl. 1352.

ten oosten van de Barito, een weinig ten noorden van de rivier Tewej; G. Loemboet, in hetzelfde gewest tusschen de Tewej en de Mantalat; G. Okeh, G. Dewoh en G. Liang Oedang, op welken de twee laatstgenoemde rivieren ontspringen, in het noordoosten van Doesoen Ilir; G. Banabo, G. Kasale en G. Tangoer, in het oosten van hetzelfde gewest; op de beide eerstgenoemde zijn de bronnen van de rivier Ajo. Het overige gedeelte van Doesoen Ilir en geheel Mengkatip zijn vlak en laag en aan overstroomingen blootgesteld, tengevolge waarvan in de nabijheid der Barito eene menigte Dano's worden aangetroffen. De voornaamste van deze zijn van het noorden af: D. Kalabin, op nagenoeg 1° Z. B.; D. Masoeroe; D. Madoeroe, op de hoogte van de Kampoeng Baroe, omstreeks 1° 17′ Z. B.; D. Ganting; D. Balai, niet ver van den mond der Karau; D. Kambat; D. Papak; en D. Majau, dat met de rivier Patai in verbinding staat.

De voortbrengselen zijn dezelfde als in de Groote Dajak (bl. 108); bovendien wordt hier eene aanmerkelijke hoeveelheid vogelnestjes ingezameld.

De handel, die hoofdzakelijk door Bekoempaiers wordt gedreven, bestaat voornamelijk in dezelfde artikelen als in evengenoemd gewest.

De voornaamste plaatsen zijn:

In het District Mengkatip de kampoengs: Koeala Patai, tegenover den mond der Patai, Katapi, Mengkatip, waar de rivier van dien naam zich van de Barito afscheidt, door Dajaks bewoond en vroeger door een Nederlandsch fortje versterkt, Djamparan, Koeala Poening, enz.

In Oost-Doesoen: Rampang en Bingkoewang, beide aan de Barito; Ampah, aan de Toedjau, een zijriviertje van de Karau; Taméjang Lajang, in het landschap Patai aan de rivier van dien naam; Karang Mati, aan de Karau; Pakoe, aan de Pakoe, enz.

In Doesoen Ilir vindt men van het zuiden af de kampoengs: Betoeng, Baroe, Boentoek, de standplaats van den Controleur der Onderafdeeling (tevens Magistraat), bezet door een detachement Infanterie, Kalihin, Asam of Benoea Asam, Maupong, enz., alle door Dajaks bewoond.

In Midden-Doesoen: Koeala Ajo, met eene mohamedaansche bevolking van Bekoempaiers; Marawan, met eene Dajaksche en Troesan met eene gemengde bevolking; Mantalat, aan den mond der rivier van dien naam; en Tawan, de noordelijkste kampoeng.

In Doesoen Oeloe de kampoengs: Inoek; Lemo; Lanau; Omoi; Loektoentoe-or, de grootste van alle, een weinig beneden den mond van de zijrivier Tewej, waar vele Bekoempaiers gevestigd zijn, die

er eene goed versterkte *benteng* hebben; Moeara Tewej, (¹) aan den mond der Tewej, waar thans de Adsistent-Resident, tevens Magistraat en Voorzitter van den Landraad, fung. notaris en vendumeester gevestigd is; ook hier ligt een detachement Infanterie in bezetting; Lahei en Nihan, beide aan den mond der gelijknamige rivieren. In de plaatsen Tamiang-lajang en Béto zijn zendingscholen gevestigd.

In Siang en Moeroeng zijn de voornaamste plaatsen: Bahan of Moeara Bahan en Tatalahoeng aan het riviertje Boemban (bl. 112).

De bewoners van de oevers der Tewej verplaatsen dikwijls hunne kampoengs en geven daaraan andere namen.

§ 4. De afdeeling Amoentai.

Ligging, grenzen, verdeeling, grootte, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Amoentai bevat het noordelijke gedeelte van het voormalige hoofdgebied des Sultans van Bandjarmasin (²), of het stroomgebied van de boven-Nagara of Tabaloeng (bl. 23) en hare bronnen, tot een weinig beneden de plaats Nagara, benevens de landstreek ten oosten van de Barito tusschen den mond der Patai en dien der Pamangir. Zij grenst ten westen en noorden aan de voorgaande Afdeeling; ten oosten aan Pasir en Tanah Boemboe, waarvan zij gescheiden wordt de Vierde bergketen (bl. 8) van den G. Loeang tot den G. Mandala, ten zuiden aan de Afdeeling Martapoera tot aan laatstgenoemden berg.

De Afdeeling is gesplitst in de reeds op bl. 4 vermelde Onderafdeelingen, nl. 1°. Amoentai, waartoe behalve de hoofdplaats ook de ten zuiden daarvan gelegene landschappen Soengei Benar en Alabioe behooren; 2°. Batang Alai, Laboean Amâs en Balangan, bevattende het oostelijke gedeelte der Afdeeling; 3°. Tabaloeng en Kaloea, zijnde het noordelijke gedeelte der Afdeeling; 4°. Amandit en Nagara, dat het zuiden der Afdeeling bevat. Zij bestaan uit de landschappen welker namen zij dragen, die gedeeltelijk zijn ontleend aan de rivieren, door welke zij worden besproeid en die ook de namen zijn der Districten, waarin de Afdeeling gesplitst is.

Het noordelijk gedeelte is berg- en heuvelachtig, en zoo ook de

---

(¹) Ook Téwé en Téweh geschreven.

(²) Volgens een opstel in de *Indische Gids* van 1884, Dl. I, bl. 22, oefenden de Sultans van Bandjarmasin vroeger gezag uit over alle landen, welke tegenwoordig de Residentie Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo uitmaken.

oostelijke grensstreek, waar het gebergte de waterscheiding vormt tusschen de Nagara en de rivieren in Pasir en Tanah Boemboe. Het zuidwestelijke gedeelte is nagenoeg geheel vlak en hier en daar moerassig; hier vindt men het groote en vischrijke Dano Pamangir, dat met de rivieren Nagara, Pamangir en Patai (door de Sepoedjoer) in verbinding staat, en voorts de kleinere Dano's Loeas, Kaloempang en Betom Baroe, die met de Nagara gemeenschap hebben. Het vlakke land is uitstekend voor den rijstbouw geschikt, die er dan ook in het groot wordt gedreven; de bergstreken zijn met dichte bosschen bedekt en leveren verder goud, was en vogelnestjes op.

Bevolking en bestuur.

De bevolking dezer Afdeeling bestaat slechts voor een klein gedeelte uit Dajaks; de overigen zijn een gemengd ras van Dajaks, Maleiers, Javanen, Arabieren en Boegineezen, en belijden den Mohamedaanschen godsdienst. Hunne taal heeft tot hoofdbestanddeel het Maleisch, doch is met vele woorden uit de talen der evengenoemde volken vermengd. De huizen, langs de oevers der rivieren gebouwd, zijn veelal goed ingericht en dragen sporen van grootere welvaart dan in de zuidelijkere streken, waar zij door de onderdrukking der Sultans is vernietigd. Ook de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling des volks staat hier op hoogeren trap. De Hindoes of Hindoe-Javanen hebben zich in Zuid-Borneo het eerst aan de oevers der Nagara gevestigd en daar eene beschaving aangebracht, die nooit weder geheel is verdwenen. In de voornaamste plaatsen vindt men door de Inlanders gestichte scholen, waar de kinderen in het lezen en schrijven van het Maleisch en in de leer van den Koran worden onderwezen. In den landbouw, vooral de rijstteelt, is het volk zeer bedreven, en drijft een uitgebreiden handel in dit product, alsmede in katoen, visch en gevogelte, op Bandjarmasin, Poeloe Pĕtak en andere deelen van zuidelijk Borneo. Belangrijke takken van nijverheid zijn: het vervaardigen van vuur- en andere wapens, waarvan vooral de geweer- en buksloopen beroemd zijn, en waarvoor het ijzer grootendeels uit Doesoen komt; het bouwen van sierlijke en deugdzame prauwen uit ijzerhout; het weven van lijnwaden; het vlechten van mat- en mandwerk; het bakken van allerlei aardewerk, enz. In de Districten Balangan, Tabaloeng, Laboean Amas en Batang Alai worden sedert 1893 uitgestrekte erfpachtsgronden aangetroffen, die grootendeels voor de teelt van tabak, gedeeltelijk ook van koffie zijn ingericht.

Het bestuur is thans opgedragen aan eenen Adsistent-Resident en drie Controleurs. Onder den Adsistent-Resident staan de inlandsche Districtshoofden, die den titel van Kjahi of Kjahi Toemĕnggoeng voeren.

Voornaamste plaatsen.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In het District Amoentai:

Amoentai, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, tevens Voorzitter van den Landraad, Magistraat (bl. 6) en fungeerend Notaris, alsmede van een Luitenant der Chineezen en het Inlandsche Districtshoofd, met eene Nederlandsche sterkte met bezetting van een compagnie Infanterie en een gedeelte Artillerie, aan de samenvloeiing van het linker-zijriviertje Balangan met de Nagara. Het is eene belangrijke plaats met ongeveer 6000 inwoners, die een uitgebreiden handel drijven in katoen, was, vogelnestjes en andere voortbrengselen, welke uit de hooger liggende streken derwaarts worden afgevoerd. Er is ook eene Gouvernementschool voor Inlanders. In den omtrek van Amoentai worden talrijke aanplantingen van katoen-, kokos-, *pisang-*, sagoe-, *pinang* en andere vruchtboomen gevonden.

Benoea Lawas, ten westen van de Nagara, tusschen Amoentai en Kaloea.

Soengei Benar, een weinig ten zuiden van Amoentai aan de Nagara.

Alabioe, ten zuiden van Soengei Benar, aan dezelfde rivier.

2°. In de Onder-afdeeling Batang Alai, Laboean Amas en Balangan:

Barabaï of Barabei, de eenigszins versterkte en van Nederlandsche bezetting voorziene hoofdplaats van de Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat en van het Districtshoofd, aan den bovenloop der rivier Laboean Amas (bl. 23) gelegen. Ook hier is eene Gouvernementsschool voor Inlanders.

Rantawan, ten noorden, en Pantei Ambawang, ten zuidwesten van Barabaï gelegen.

Biragan of Birajan, een welvarend dorp, ten noordoosten van Barabaï, nabij de Batang Alai.

Laboean, verblijfplaats van het Inlandsch Districtshoofd, iets lager aan den linkeroever der Batang Alai.

Balangan, verblijfplaats van het Inlandsch Districtshoofd, aan het riviertje van dien naam.

Pringin, 12 uren ten noordoosten van Amoentai, aan het riviertje Balangan (hoogerop Pĕtap geheeten); in 1860 is er eene sterke redoute opgeworpen, die de beide oevers der rivier bestreek, doch later vervallen is.

Panjambaran en Parang, ten noordoosten van Pringin.

Lampehong, ten westen van Pringin, aan de Balangan.

Alai, woonplaats van het Inlandsch Districtshoofd, aan de rivier Alai omtrent het midden van haren loop gelegen.

3°. In de Onder-afdeeling Tabaloeng en Kaloea (1):

Tandjoeng, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan de Tabaloeng.

Kaloea, woonplaats van het Inlandsch Districtshoofd, ten noorden van Amoentai, de belangrijkste plaats aan de Nagara.

Moeara Tabaloeng, aan de samenvloeiing van de Tabaloeng Kiri en Kanan.

Moeara Ajoe, ten noordoosten van het voorgaande, aan de samenvloeiing van de Ajoe met de Tabaloeng Kanan.

4°. In de Onder-afdeeling Amandit en Nagara:

Kendangan, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan de Amandit, met eene kleine bezetting Infanterie.

Sambau, een weinig ten noordoosten van Kendangan.

Nagara, aan de samenvloeiing van de Bajawan met de Nagara, eene belangrijke plaats, die inzonderheid door hare wapensmederijen beroemd is. Er worden krissen, inlandsche zwaarden, gedamasceerde sabels, pistolen, jacht- en andere geweren en buksen van uitmuntende hoedanigheid vervaardigd.

Pamangir, aan den mond der rivier van dien naam en de Barito.

Amawang, aan de Amandit, in het zuidoosten der Afdeeling.

Batang Tangang, aan den bovenloop der Amandit, zuidoostwaarts van Kendangan.

Tijdens de onlusten in 1860 en volgende jaren zijn de meeste van deze plaatsen en ook nog verscheidene andere versterkt geworden; later zijn van zeer vele die versterkingen weder vervallen.

In de Districten Balangan, Amandit, Tabaloeng, Laboean-Amas en Batang Alai worden erfpachtsgronden aangetroffen.

---

(1) *Aanteekeningen omtrent de Onder-afdeeling Tabaloeng en Kaloea*, *Indische Gids*, 1880.

§ 5. De Afdeeling Martapoera ([1]).

Ligging, grenzen, verdeeling, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

De Afdeeling Martapoera, uitmakende het zuidelijke gedeelte der voormalige Sultanslanden met het landschap Tanah-Laoet, bevat de stroomgebieden van de beneden-Nagara of Bahan en van de Halalak en Martapoera, behalve de mondingen dezer drie rivieren, welke tot de Afdeelingen Doesoenlanden en Bandjarmasin en Ommelanden behooren. Zij grenst ten noorden aan de Afdeeling Amoentai; ten westen aan de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden en gedeeltelijk aan het District Mengkatip; ten oosten aan Tanah Boemboe en Tanah Koesan, waar de Vierde bergketen (bl. 8) van den G. Mandala of den G. Limoe Poetri Bongsoe (vergel. bl. 114) tot den G. Satoei de grensscheiding is; en ten zuiden en zuidwesten aan de zee. Het landschap Tanah-Laoet wordt van het noordelijke gedeelte dezer Afdeeling, het eigenlijke Martapoera, gescheiden eerst door eenen bergrug, die van den G. Satoei westwaarts gaat en waaruit zich de G. Pamaton of Boekit besar verheft, dan voor een gedeelte door de rivier Banjoe Irang, en eindelijk door eene denkbeeldige lijn, die vandaar westwaarts loopt totdat zij de westelijke grenslijn T. Boeroeng (bl. 32) bereikt; en van de Koesansche landschappen Pagatan en Sembamban grootendeels door eenen bergrug, die van den G. Satoei zich oostwaarts uitstrekt.

De Afdeeling is onderverdeeld in negen Districten te zamen vormende de Onder-afdeelingen: 1°. Martapoera, bevattende de hoofdplaats en verder het zuidelijke gedeelte der Afdeeling; 2°. Riam Kiwa en Riam Kanan, bevattende het oostelijke gedeelte; 3°. Benoea Ampat en Margasari, bevattende het westelijke gedeelte der Afdeeling en 4°. Tanah-Laoet. ([2])

Alleen het westelijk gedeelte van Martapoera in de nabijheid der Barito is vlak; meer oostwaarts is het terrein heuvelachtig, en in het zuidoosten berg- en rotsachtig. Tusschen de Riam Kiwa (Batoe Api) en de Riam Kanan (Karang Intan; bl. 23) strekt zich eene bergketen, de G. Bebaris, uit, die, alleen door het stroomdal van laatstgenoemde rivier afgebroken, tot den G. Pamaton op de zuidergrens doorloopt

---

([1]) Zie over deze Afdeeling inzonderheid de belangrijke studie van den Mijningenieur J. A. Hooze, in *Jaarboek van het mijnwezen in N. O. I.* 1893.

([2]) Over de geschiedenis van het landschap Tanah-Laoet zie men het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 318.

en eene gemiddelde hoogte van 650 M. heeft. Het land is slechts voor een klein gedeelte bebouwd en meerendeels met bosschen bedekt. Zijn grootste rijkdom bestaat in de voortbrengselen van het delfstoffenrijk; steenkolen worden in grooten overvloed gevonden, niet slechts overal in het gebergte maar ook op vele plaatsen langs de oevers der rivieren; verder bevat de grond ijzererts, goud, platina en diamanten.

Van Tanah-Laoet is het noordwestelijke gedeelte vlak, hier en daar moerassig, en bedekt met uitgestrekte *alang-alang*-velden, waartusschen zich slechts eenige kleine boschjes bevinden. Het midden- en noordoostelijke gedeelte is heuvel- en bergachtig; daaruit verheffen zich de G. Batoe Nipis, G. Tala, G. Batoe Poetih, G. Batoe Kapit, G. Sakoembang, G. Kamokoes, G. Satoei en andere toppen. Van de hoogten stroomen ter wederzijde eene menigte beken en kleine rivieren zeewaarts. De west- en zuidkusten zijn laag en, vooral de laatste, grootendeels moerassig. Rijst, peper, aardvruchten, suikerriet, rotting- en palmsoorten zijn de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk. Eene menigte herten bevolken de *alang-alang*-velden, waarom tijdens de Sultans-regeering de Inlandsche Grooten hier dikwijls ter jacht gingen. De bergstreken bevatten diamanten en goud, het laatste vooral in den omtrek van de bronnen der rivier Tabanio en aan den G. Sakoembang, waar het gegraven wordt door Chineezen, die daarvoor eene retributie aan het Gouvernement betalen; in het noordwestelijke gedeelte bevinden zich uitgestrekte steenkolenlagen van zeer goede hoedanigheid, die vroeger van Gouvernementswege werden ontgonnen; tegenwoordig houden uitsluitend particulieren zich daarmede bezig; en in het midden, vooral in de heuvels zuidoostwaarts van Pleihari, eene groote hoeveelheid zeer zuiver ijzererts, zelfs aan de oppervlakte van den bodem ([1]).

Bevolking en bestuur.

De geheel Mohamedaansche bevolking van deze Afdeeling, de Bandjareezen, werd in 1887 op ± 90,000 zielen geschat; zij bestaat uit hetzelfde gemengde ras als in de Afdeeling Amoentai, doch staat op eenen lageren trap van beschaving, heeft een ongunstiger karakter, en geniet veel minder welvaart dan daar. Dit een en ander is toe te schrijven aan de onderdrukking, waaraan de ingezetenen tot voor veertig jaren van de zijde des Sultans en der Rijksgrooten

---

([1]) *Jaarboek van het mijnwezen*, 1873, Dl. I, bl. 141; 1883, Dl. II, bl. 39; 1893, bl. 1.

waren blootgesteld, en die zich in de op grooteren afstand van den zetel des bestuurs gelegene Afdeeling Amoentai minder deed gevoelen. Zoowel de Sultan of Panĕmbahan als de Sultan Moeda, (troonopvolger) en de Pangérans, Radéns, Goesti's en andere adellijke personen leefden geheel ten koste der bevolking, over wier personen en bezittingen zij naar willekeur beschikten. De Sultan genoot, behalve de andere afpersingen, welke hij zich veroorloofde, jaarlijks een hoofdgeld van ƒ 5 van elk huisgezin, hield aan zich het voornaamste gedeelte van den handel in goud, diamanten, vogelnestjes, rotting, rijst en verdere belangrijkste producten; hief zware tolgelden van alle in- en uitgevoerd wordende goederen; en deed alle diensten te zijnen behoeve zonder belooning verrichten. De leden der vorstelijke familie hadden tot hun onderhoud landstreken in leen, waar zij op kleinere schaal op dezelfde wijze te werk gingen. Geveinsdheid en wraakzucht, traagheid, lusteloosheid en diepe armoede van het volk waren daarvan het natuurlijk gevolg. De woningen zijn over het geheel slechts armoedige hutten langs de oevers der rivieren tot kleine kampoengs vereenigd; de akkerbouw bepaalt zich tot het strikt noodzakelijke voor de dagelijksche behoeften; en de nijverheid bestaat in weinig meer dan het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands. Eerst in den laatsten tijd begint zich in dit alles eenige verbetering te openbaren.

Overigens is de levenswijze der Bandjareezen zeer eenvoudig. In kleeding volgen sommigen de Javanen, anderen de Maleiers en Boegineezen na; die der vorstelijke personen was zeer opgeschikt en bestond uit zijde of fluweel met goud en diamanten versierd. Hunne feesten en vermaken hadden veel overeenkomst met die der Maleiers; voor de Grooten kwam daar nog bij het schijfschieten met de buks en de hertenjacht, welke laatste aan het volk verboden was. In den oorlog trachtten zij zich door het opwerpen van bentengs in moeielijk terrein te verdedigen, waartoe de veelvuldige moerassige bosschen hun ruimschoots gelegenheid gaven; aanvallen deden zij zelden anders dan verrassenderwijze of bij verraad. Hunne wapens waren krissen, lansen, *parangs* of houwers, sabels, geweren, buksen, lilla's en kanonnen.

Het bestuur van deze en de voorgaande Afdeeling berustte tot in het jaar 1860 bij eenen Sultan, die deze gewesten van het Gouvernement in leen had en geheel vrijgelaten werd in de regeling der inwendige zaken van zijn rijk. Dat dit bestuur slechts een stelsel van onderdrukking en knevelarij was en de belangen der bevolking daarbij geheel verwaarloosd werden, is uit het boven gezegde genoeg-

zaam gebleken. Tengevolge van de gebeurtenissen in het jaar 1859 (Dl. I, bl. 81) is de Sultans-regeering afgeschaft en zijn de daaraan onderworpene landen onder het rechtstreeksch beheer van het Gouvernement gebracht; ook het apanage-bezit der Bandjarmasinsche Prinsen en Grooten is in 1863 geheel ingetrokken en hun daarvoor eene geldelijke schadeloosstelling verleend. Dientengevolge berust dan ook thans het bestuur der Afdeeling Martapoera bij eenen Adsistent-Resident, bijgestaan door drie Controleurs, die het onmiddellijk bestuur over de onderdeelen der Afdeeling uitoefenen, en mindere ambtenaren. Onder deze ambtenaren staan de Districtshoofden van Margasari, Riam Kanan, Riam Kiwa en Benoea Ampat, met den titel van Kjahi, behalve die van Margasari, wiens titel is Pangéran. De Onder-afdeeling Tanah-Laoet bevat de Districten Palai-ari of Pleihari, Tabanio, Moloekoe of Maloeka en Satoei, over elk van welke ook een door het Gouvernement benoemd Inlandsch Districtshoofd gesteld is. Ook de Luitenants der Chineezen te Martapoera en Pleihari (Tanah-Laoet) zijn evenals de Luitenant der Arabieren in eerstgenoemde plaats ondergeschikt aan den besturenden Nederlandschen ambtenaar.

Voornaamste plaatsen.

Deze zijn:

1°. In het District Martapoera:

Martapoera of Boemi Kĕntjana, vroeger de zetel der Sultans thans die van den Adsistent-Resident, tevens Voorzitter van den Landraad en Magistraat, den Luitenant der Chineezen en dien der Arabieren. Eigenlijk draagt alleen het oostelijke gedeelte der plaats, waar de Kraton gelegen was, deze namen, terwijl het westelijke Kajoe Tangi heet. De plaats is gebouwd aan de beide oevers der Martapoera, op eenigen afstand beneden de samenvloeiing van de Riam Kiwa en Kanan, dus nagenoeg waar de rivier ophoudt voor groote vaartuigen bruikbaar te zijn. Zij heeft over het geheel een vervallen en armoedig aanzien; ook de op den linkeroever staande en met eene oude ijzerhouten palissadeering omgeven Kraton bestond] slechts uit een aantal onregelmatig gebouwde en zeer vervallen bamboezen en houten woningen. Het Residentiehuis staat omtrent 1000 passen ten zuiden van den Kraton. Er is thans een defensief kampement, waar een detachement Infanterie gelegerd is. Ook is er eene Gouvernementsschool voor Inlanders. Boven Martapoera houdt de grond op moerassig te zijn, en beginnen zich zuid- en oostwaarts de heuvel- en bergstreken te verheffen, waarheen onderscheidene voet- en rij-

paden leiden. Op 1 Januari 1887 had deze plaats, die uit vier afzonderlijke kampoengs bestaat, eene bevolking van 4045 zielen.

Op geringen afstand zuidwestwaarts van Martapoera ligt Kajoe Tangi, waar de Sultans een lustverblijf hadden.

Een paar uren ten zuiden van Martapoera liggen nabij elkander de kampoengs Soengei Roentai, Oedjong Moeroeng, Soengei Pinang en Goenoeng Lawak, waar de belangrijkste diamantmijnen worden aangetroffen ([1]).

2°. In de Onder-afdeeling Riam Kiwa en Riam Kanan:

Pengaron, de hoofdplaats van het District en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, met eene door een detachement Infanterie bezette sterkte, gelegen aan de Riam Kiwa en den G. Bebaris (bl. 118). Deze plaats werd vroeger ook wel Oranje Nassau genoemd, hetgeen eigenlijk de naam is der aanzienlijke steenkolenmijnen, die zich in hare nabijheid bevonden, doch niet meer door het Gouvernement worden geëxploiteerd.

Asahan, meer zuidwaarts, aan de Riam Kanan, met steenkolenmijnen in de nabijheid.

Karang Intan, aan de rivier van dien naam, drie uren roeiens boven Martapoera; het is de woonplaats van onderscheidene leden der vroegere Sultans-familie. Men vindt er ook eene vorstelijke begraafplaats.

Mengapan, bij de zuidelijke grens der Afdeeling aan de Riam Kanan, de hoofdplaats van het District van dezen naam.

Martaraman, eene niet onbelangrijke plaats aan de Batoe Api, waar de Sultan zich van tijd tot tijd ophield om zich met de jacht te vermaken, en waar ook onderscheidene leden van zijne familie wonen. Zij ligt zeven uren roeiens boven Martapoera, en is ook de verblijfplaats van het Hoofd van het District Riam Kiwa.

3°. In de Onder-afdeeling Benoea Ampat en Margasari:

Rantau, de hoofdplaats van het District, standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan eene der bronnen van de Merampiau. Zij heeft eene kleine Nederlandsche sterkte met bezetting van een detachement Infanterie.

Margasari, aan de beide oevers van de beneden-Nagara en den mond van haar zijriviertje de Merampiau, noordwestwaarts van Rantau. Het is eene vrij belangrijke plaats met veel handel, die

---

([1]) In het jaar 1881 is door het Indisch-Gouvernement de concessie »Goenoeng Lawak" toegestaan tot ontginning van diamanten, goud, platina en steenkolen. In 1885 is ook deze concessie overgegaan aan de op bl. 95 vermelde »Borneo mijnmaatschappij," gevestigd te Amsterdam.

echter vroeger zeer gedrukt werd door de knevelarij van eenen Pangéran, aan wien zij door den Sultan was afgestaan.

Moengoe Tajoe, zuidoostwaarts van Margasari.

4°. In de Onder-afdeeling Tanah-Laoet:

Palai-ari of Pleihari, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, en van den Luitenant der Chineezen, twee of drie mijlen landwaarts in nabij den linkeroever van de Tabanio gelegen. In den omtrek wordt veel peper geplant en treft men belangrijke goudmijnen aan. De vroeger hier bestaan hebbende sterkte is vervallen.

Bati-Bati, de vroegere hoofdplaats dezer Onder-afdeeling, aan een linker zijriviertje van de Moloekoe, ruim 22 paal van Martapoera.

Kandangan, op eenigen afstand zuidwaarts van Pleihari; het wordt bewoond door de Chineezen, die de goudmijnen van laatstgenoemde plaats bewerken.

Koepang of Soengei Koepang, eene kleine kampoeng een halfuur beneden Pleihari aan dezelfde rivier gelegen; het verdient vermelding als algemeene marktplaats voor de bewoners der kuststreken en binnenlanden, die derwaarts hunne waren ten handel brengen. Tot hiertoe is de rivier voor tamelijk groote vaartuigen bruikbaar.

Panjaratan, eene kleine kampoeng, lager aan dezelfde rivier en den mond van de kleine zijrivier Panjaratan, waar insgelijks veel handel wordt gedreven.

Tabeniau of Tabanio, Districtshoofdplaats, eene kampoeng van ongeveer tachtig huizen, aan den mond der rivier van dien naam gelegen. Ten noorden van de kampoeng ligt een steenen fort van denzelfden naam, van vier bastions voorzien; het diende voornamelijk tot bescherming van de kust tegen zeeroovers, doch is thans niet meer bezet en ook niet meer bewapend.

Lampej of Poeloe Lampej, in eene moerassige streek tusschen de rivieren Tabanio en Moloekoe gelegen, vroeger ook de verblijfplaats van den Engelschman Hare (Dl. I, bl. 47). Thans wordt er veel suikerriet gekweekt. Van Tabanio loopen twee landwegen derwaarts.

Banjoe-irang en Kalangan, in het noorden der Onder-afdeeling aan de rivier Moloekoe. In den omtrek van deze plaatsen bevinden zich rijke steenkolenmijnen.

Behalve de in de voorgaande §§ als versterkt vermelde plaatsen, zijn er gedurende de onlusten in of na 1859 nog een aantal andere van meer of minder belangrijke verdedigingswerken voorzien, die echter later weder meerendeels zijn vervallen. De plaatsen waar thans nog militaire bezetting ligt zijn boven aangegeven.

In de Districten Martapoera en Riam-Kiwa bevinden zich erfpachtsgronden.

§ 6. De Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden, met de Onder-afdeeling Bekoempai.

Ligging en verdere bijzonderheden, Tatas en de hoofdplaats Bandjarmasin.

Deze Afdeeling bestaat uit de hoofdplaats Bandjarmasin en hare omstreken, die vroeger de Onder-afdeeling Koewin, gewoonlijk Kween genoemd, uitmaakten en de sedert gevormde Onder-afdeeling Bekoempai. Zij wordt ten westen begrensd door de Afdeeling Dajaklanden, ten noorden door de Afdeeling Doesoenlanden, ten oosten door Martapoera en ten zuiden door de zee. Het belangrijkste gedeelte ervan is de beneden-Martapoera of Kajoe Tangi met het rivier-eiland Tatas, begrepen tusschen die rivier (dáár ook Tatas genoemd), de Antasan Kween en de Barito (bl. 21). Vóór het jaar 1860 was op de linkerzijde der Barito alleen het eiland Tatas met het zuidwaarts daarvan gelegen land onmiddellijk Gouvernements grondgebied, terwijl de tot de hoofdplaats behoorende en verdere kampoengs ten oosten van de Kween en de Kajoe Tangi aan het gezag des Sultans onderworpen waren en eerst sedert dien tijd met zijne overige landen door het Gouvernement in bezit genomen zijn.

Tatas is een, door verscheidene *antasans* doorsneden, zeer moerassig en onvruchtbaar eiland, van slechts ongeveer vier of vijf □ mijlen uitgestrektheid, alleen bewoond langs de oevers der Kajoe Tangi en Kween, waar de woningen der bevolking òf op palen aan òf op *rakits* (vlotten) in de rivier gebouwd zijn. In den oostelijken binnenhoek, waar de twee genoemde takken zich van elkander scheiden, ligt het Nederlandsche etablissement, bestaande uit de woningen van den Resident en de verdere Europeesche ambtenaren, bureaux, pakhuizen, het hospitaal, de woning van den militairen Commandant en het defensief kampement Tatas, hetwelk de kazerne, het kruitmagazijn en de Gouvernements kas bevat, en waar de Staf van het Garnizoensbataljon der Zuider- en Ooster-afdeeling en een detachement Artillerie gelegerd zijn. Van deze sterkte loopt een kunstmatig opgehoogde weg naar het Gouvernements tolhuis of de Boom, dat een weinig zuidelijker aan de Kajoe Tangi ligt. Een andere weg, de militaire weg genaamd, die anderhalf uur lang, tamelijk breed en in den drogen moesson zelfs voor geschut bruikbaar is, loopt van het

kampement dwars door het eiland westwaarts, grootendeels langs een kanaal, de Antasan besar, naar de Barito nagenoeg tegenover het daarin liggende eilandje Poeloe Kambing. Aan het einde van dezen weg stond vroeger het fortje Prins Frederik, hetwelk geheel geslecht is. In den zuidelijken uithoek van het eiland ligt op eene hoogte de thans als permanente versterking vervallen schans Van Thuyll, die den mond van de Kajoe Tangi en gedeeltelijk de Barito beheerschte; en op het eilandje Tamban, dat in de Barito ligt tegenover den mond van de Kajoe Tangi, was insgelijks eene versterkte batterij. Tegenover de schans lag vroeger op den linkeroever der rivier de woning van eenen Posthouder, wiens hoofdbezigheid was eenig tolgeld te heffen van de visscherspranwen, den smokkelhandel tegen te gaan, de aankomst van schepen naar Bandjarmasin te berichten, en aan de vaartuigen op hun verlangen eenen loods te bezorgen. Tegenover den noordelijken uithoek van het eiland, aan de Koeala Tjaroetjoek (bl. 21), bij de kampoeng Kween, was aan den rechteroever van de Antasan Kween mede een Posthouder gevestigd, wiens werkzaamheden van denzelfden aard waren. Beide posten zijn echter in 1877 vervallen ([1]).

Het land ten westen van de Barito is moerassig en weinig of geheel niet bewoond.

De hoofdplaats is Bandjarmasin, de standplaats van den Resident van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling, den Adsistent Resident der Afdeeling, den inlandschen Regent met den titel van Ronggo, een kapitein en een luitenant der Chineezen en een kapitein der Arabieren, met eene bevolking van 45081 zielen, waaronder op ultimo 1895: 377 Europeanen, 2180 Chineezen, 914 Arabieren en 41507 Inlanders. Zij bestaat uit eene menigte kampoengs, welke langs de beide oevers der rivieren, die Tatas insluiten, en ook nog hooger op langs de Martapoera gebouwd zijn. Gelijk boven gezegd is staan de huizen gedeeltelijk op vlotten, vooral die der Chineezen, gedeeltelijk op palen; in welk laatste geval bij de dagelijksche overstrooming de gemeenschap tusschen de bewoners onderhouden wordt door bruggen, die van het eene huis naar het andere loopen, of door kleine prauwtjes. De woning van den Sultan, die zich echter veelal te Martapoera ophield, en die van den Pangéran Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder waren op den linkeroever der Kajoe Tangi, tegenover het Nederlandsche etablissement gelegen. Een weinig zuidelijker is de Chineesche kampoeng langs de beide oevers van de rivier. De

---

([1]) *Kol. Verslag over 1877*, bl. 83.

moskee staat op den rechteroever van de Martapoera bij de Antasan Kween.

Te Bandjarmasin wordt een vrij belangrijke handel gedreven. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: stofgoud, steenkolen diamanten, vogelnestjes, was, harssoorten, rotting, mat- en mandwerk, peper, houtsoorten, gedroogde visch en gedroogd hertenvleesch Ingevoerd worden vooral: lijnwaden, *gambir*, tabak, zout, Chineesch aardewerk, koperdraad en kramerijen. De in- en uitgaande rechten bedragen gemiddeld *f* 50000 's jaars. In 1877 is er een dok aangelegd voor kleine herstellingen aan Gouvernements- en particuliere vaartuigen. Te Bandjarmasin zijn gevestigd: een Landraad, een zoutverkoop-pakhuis, een Agentschap van de Bataviasche wees- en boedelkamer, eene school voor Europeanen en hunne afstammelingen, eene Gouvernementsschool voor Inlanders en drie Zendingscholen. Voorts is er in 1875 eene Gouvernements kweekschool opgericht tot opleiding van Inlandsche onderwijzers voor de beide Residentiën van Borneo, welke inrichting sedert echter is opgeheven. Ook in deze Afdeeling worden erfpachtsgronden aangetroffen.

De Onder-afdeeling Bekoempai bevat de smalle strook langs den linkeroever van de Barito tot aan de Poeloe-Pĕtak en ten westen van eerstgenoemde rivier het noordoostelijk gedeelte van de Barito-delta. De hoofdplaats, tevens standplaats van den Controleur en van het Districtshoofd (Kjahi), is Marabahan (verbastering van Moeara Bahan) op den rechteroever der Barito een weinig beneden en tegenover den mond der Bahan of Negara. Het is een vrij levendige handelsplaats, welker huizen gedeeltelijk op palen langs en gedeeltelijk op vlotten in de rivier gebouwd zijn. Op geringen afstand van de plaats ligt de door een detachement Infanterie bezette redoute Marabahan; zij bestrijkt de Barito en den mond der Bahan en beheerscht dus den toegang tot de binnenlanden. In Marabahan bevindt zich eene school voor Inlanders. Andere plaatsen in deze Onder-afdeeling zijn: Alang-Alang, Saroenai, Barambai, Koeripan en Palingkau.

Bevolking en bestuur.

De bevolking van Bandjarmasin met inbegrip van die langs de Antasan Kween en elders op het eilandje Tatas bestaat, behalve uit eenige honderden Chineezen en een aantal Arabieren en Boegineezen, welke natiën in afzonderlijke kampoengs onder hunne eigene Hoofden wonen, uit Bandjareezen (bl. 119). De Chineezen en andere vreemdelingen leven van den handel, zoo ook sommige Inboorlingen; doch de meesten

van deze laatsten vinden hun bestaan in de vischvangst, het kweeken van rijst en groenten, het snijden van rotting, het inzamelen van hars, was en andere natuurlijke voortbrengselen.

De bevolking van de Onder-afdeeling Bekoempai is een gemengd ras, uit Dajaks, Maleiers, Arabieren, Bengaleezen, Boegineezen en Chineezen gesproten. Zij zijn sedert het einde der 17de eeuw Mohamedanen, doch nog zeer behept met Dajaksch bijgeloof. Hunne taal is een mengsel van Dajaksch, Maleisch en Bandjareesch, hoewel velen ook het zuivere Dajaksch (Ngadjoesch) spreken. Zij zijn slim, bedriegelijk, geneigd tot verzet tegen hooger gezag en niet gezind tot vermoeienden arbeid. De koophandel is hun voornaamste bedrijf; er worden onder hen goede ijzer-, goud- en zilversmeden, prauwenmakers, houtsnijders en andere ambachtslieden aangetroffen.

b. Het Oostelijk deel.

§ 7. De Afdeeling Pasir en de Tanah-boemboe-landen.

Deze nieuw gevormde Afdeeling, waartoe behalve Pasir ook de Tanah-boemboe- en Koesansche-landen (Tanah-Koesan en Pagatan) alsook de eilanden Poeloe-Laoet en Poeloe Seboekoe behooren, wordt ten westen in haar geheel door de 4de bergketen van het zuidelijk deel, en ten noorden door het Balik-papan-gebergte van Koetei gescheiden, terwijl zij ten oosten en zuiden aan de zee grenst.

A. Koesansche-landen.

Koesan of Tanah Koesan ligt ten oosten van de Afdeeling Martapoera, waarvan het gescheiden wordt door het zuidelijke gedeelte der Vierde bergketen van den G. Kapari tot den G. Satoei, dat daar de waterscheiding uitmaakt tusschen de bronnen van de Martapoera en die der rivier van Koesan; grenst ten zuiden aan Tanah-Laoet, ten noorden aan Tanah-Boemboe, en wordt ten oosten van Straat Laoet Poeloe gescheiden door de kleine kuststaatjes Sembamban, Pagatan en Batoe Litjin. De noordelijke grens is de waterscheidende hoogte tusschen de rivieren van Batoe Litjin en van Tjantoeng (bl. 25), en aan de kust het riviertje Semanga; de zuidelijke, grootendeels de bergrug welke zich van den G. Satoei oostwaarts uitstrekt. De geheele oppervlakte beslaat ongeveer 74 □ mijlen.

Pagatan, een landschap van slechts ongeveer 3,6 □ mijlen groot, ligt aan de kust ten oosten van Koesan, wordt ten noorden door

het riviertje Sekoembang van Batoe Litjin gescheiden en grenst ten zuiden aan Sembamban, waar ook een klein riviertje de scheiding maakt.

Het geheele land is bergachtig, met bosschen bedekt en door vele rivieren doorsneden. Over het geheel is het weinig bebouwd; goud en diamanten zijn de voornaamste voortbrengselen van den bodem, en rijst en peper de belangrijkste cultuurproducten.

Bestuur en verdere bijzonderheden.

Pagatan is vrij goed bebouwd en tamelijk welvarend en drijft eenen niet onbelangrijken handel in vogelnestjes, *tripang*, schildpad, was, diamanten, goud, opium, rotting, lijwaden, tabak, *gambir*, zout, buffels, rijst, kokosnoten en olie. Vele van deze artikelen komen echter uit het binnenland en worden langs de rivieren naar de hoofd- en handelplaats Pagatan afgevoerd. Overigens zijn de peper- en rijstbouw, de visscherij, het weven van *saroengs* en het diamantgraven de voornaamste middelen van bestaan der bevolking, die meerendeels uit Boegineezen bestaat. Het rijkje heeft zijn eigen bestuur, dat sedert 1893 berust bij eenen vorst, met den Boegineeschen titel van Aroeng ([1]), met wien bij zijne troonsbeklimming het contract van 1876 is vernieuwd, en die tevens Vorst van Koesan is, bijgestaan door den Poea-adoe of Rijksbestuurder, den Imam en de oudsten des volks; hij staat onder toezicht van den Gouvernements-ambtenaar.

De inkomsten van den Vorst en den Rijksbestuurder bestaan hoofdzakelijk in de uitgaande rechten, welke van de vaartuigen worden geheven, terwijl eerstgenoemde zich ook het monopolie van de meest winstgevende handelsartikelen schijnt toe te eigenen.

Tanah Koesan bestaat uit de voorname districten Koesan, in het zuidoosten: Tamoeni (verdeeld in Tamoeni Ilir en Oeloe), in het zuidwesten; Sela, in het midden, en Selilau, in het noorden des lands.

([1]) Vóór 1893 regeerde hier eene Vorstin, eveneens van Boegineesche afkomst. In het met den tegenwoordigen Vorst in 1893 gesloten contract is o. a. de bepaling opgenomen, dat door het Nederl.-Indisch Gouvernement, *desverkiezende*, de in- en uitvoerrechten overgenomen en pachten kunnen worden ingevoerd, een en ander tegen nader overeen te komen schadevergoeding. Tevens is bij bedoeld contract bepaald, dat door den Vorst voortaan aan particulieren geen vergunning tot mijnbouwkundig onderzoek of concessie tot mijnontginning zal worden verleend, maar dit recht wordt overgedragen aan het Gouvernement, dat zich zijnerzijds verbonden heeft de helft van de te heffen cijns aan het Inlandsch bestuur uit te keeren. Het voornemen bestaat in alle bestaande contracten met inlandsche Vorsten een dergelijke bepaling te doen opnemen.

Een kleiner gewest is nog Pamoeloean, tusschen Koesan en Sela gelegen. Gezamenlijk beslaan zij eene oppervlakte van ruim 73 □ mijlen, en staan onder het bestuur van den Vorst van Pagatan. De bevolking, van denzelfden aard als die van Bandjarmasin, en gedeeltelijk Mohamedaansch gedeeltelijk Heidensch, geniet weinig welvaart en staat op een lagen trap van ontwikkeling. Landbouw vindt men er weinig, zoodat de meeste levensbehoeften van Pagatan moeten worden ingevoerd; de nijverheid bepaalt zich tot het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen der bosschen en het bewerken der goudmijnen, die in Sela, Selilau en Tamoeni, en der diamantmijnen, die in Koesan worden gevonden; de handel is van weinig belang. De voornaamste plaats is Praboekarta of Bedawangan, aan de rivier van Koesan gelegen.

B. Tanah Boemboe met Batoe Litjin, Sembamban, Poeloe Laoet en P. Seboekoe.

Tanah Boemboe grenst ten zuiden aan Tanah Koesan; ten westen aan de Afdeelingen Martapoera en Amoentai, waarvan het gescheiden wordt door het gedeelte van de Vierde bergketen (bl. 8), dat zich van den G. Mehilat tot den G. Kapari uitstrekt en waarvan het Beratoesgebergte een voornaam deel uitmaakt; ten noorden aan Pasir, waar de grens gevormd wordt gedeeltelijk door de waterscheidende hoogte, die zich van den G. Mehilat oostwaarts uitstrekt, en vervolgens door eene denkbeeldige lijn, welke in Tandj. Aroe of den Ruigen Hoek eindigt. Ten oosten wordt het bespoeld door de Straat van Mangkasar, welke hier twee diep landwaarts indringende baaien vormt, de Pamoekan- en de Kloempang-baai (bl. 33).

Het kleinste westelijke gedeelte is bezet met bergen en heuvels, die vooral in het zuidwesten meest van kalkformatie zijn; het grootere oostelijke gedeelte is vlak en bestaat uit alluviaalgrond. Het geheele land is doorsneden door de rivieren, vermeld op bl. 24.

Tanah Boemboe bevat de landschappen Tjengal of Tjingal, Menoengoel, Sampanahan, Bangkalaän, Tjantoeng en Boentar Laoet. Zij worden bestuurd door drie hoofden, die door het Nederlandsch Gouvernement benoemd worden, nl. een voor de landschappen Tjengal, Menoengoel en Bangkalaän; een voor Sampanahan; en een voor Tjantoeng en Boentar Laoet.

Hoewel eigenlijk niet tot Tanah Boemboe behoorende, worden daartoe thans administratief ook gerekend de landschappen Batoe Litjin en Sembamban en de eilanden Poeloe Laoet en Seboekoe.

Batoe Litjin is eene smalle kuststreek ten noorden van Pagatan, zich uitstrekkende tot aan het riviertje Semanga, waardoor het van Boentar Laoet wordt gescheiden, met eene bevolking, grootendeels bestaande uit Boegineezen, die op dezelfde wijze als die van Pagatan hun bestaan vinden en in dezelfde voorwerpen handel drijven, doch op kleinere schaal. De voornaamste plaatsen zijn: Batoe Litjin, nabij den mond der rivier van dien naam; Korantji, iets hooger aan dezelfde rivier; en Tanah Mérah, aan een klein kustriviertje ten zuiden van Batoe Litjin. Dit gewest, dat gedurende eenigen tijd met Pagatan en Koesan onder één Vorst is vereenigd geweest, heeft thans weder een afzonderlijk, door het Gouvernement aangesteld Hoofd, die den titel voert van Pangéran en gevestigd is te Batoe Litjin.

Sembamban, ten zuidoosten van Koesan en ten zuiden van Pagatan gelegen, eene smalle kuststreek van ongeveer 3 □ mijlen groot, is ook een op zichzelf staand rijkje onder een Hoofd met den titel van Pangéran, die zijn verblijf houdt te Sembamban. De Mohamedaansche bevolking bestaat meest uit Maleiers en Boegineezen, die grootendeels in den handel en de visscherij hun bestaan vinden.

Poeloe Laoet, 4,5 □ mijlen groot, ligt onmiddellijk ten oosten van Tanah Koesan en is daarvan door Straat Laoet Poeloe gescheiden. In deze Straat liggen eenige kleine eilanden, van welke de voornaamste zijn: R. Soewangi, tegenover den mond der Batoe Litjin, P. Boeroeng en P. Tampakan iets noordelijker. Ten oosten van Poeloe Laoet en daarvan gescheiden door Straat Djohor, waarin het kleine eilandje Manti ligt, bevindt zich het rotsachtige eiland Seboekoe, dat grootendeels uit den G. Saoeng bestaat en in het noorden in T. Mangkop eindigt. Meer zuidwaarts ligt aan dezelfde zijde P. Tiroendong, door Straat Goemboeng van Poeloe Laoet gescheiden. Verder liggen rondom Poeloe Laoet, vooral aan de zuid- en oostzijde nog vele zeer kleine eilanden, zooals: P. Koenjit, P. Miren, P. Birabirakan, P. Sĕmoet, P. Karoempoetan, P. Mandi, enz.; en op eenigszins grooteren afstand oostwaarts een groep eilandjes, bekend onder den naam van P. Sambar Glap.

Verdere bijzonderheden omtrent de voornaamste gewesten.

Tjengal, het noordelijkste en grootste landschap, bevattende het stroomgebied der rivier van denzelfden naam, heeft eene oppervlakte van ongeveer 70 □ mijlen. De grond is vruchtbaar doch weinig bebouwd ten gevolge van de geringe sterkte der bevolking, welke gedeeltelijk uit Maleiers en Boegineezen gedeeltelijk uit Dajaks

bestaat. De beide eerstgenoemden wonen hoofdzakelijk in de kampoeng Tjengal, aan de rivier van dien naam niet ver van de Pamoekanbaai, en houden zich met den handel bezig; de voornaamste kampoeng der Dajaks is Lawan, aan dezelfde rivier in het binnenland. De laatstgenoemden drijven een geringen landbouw, verzamelen rotting en andere natuurlijke voortbrengselen, en graven een weinig goud in de bergstreken; zij moeten aan den Vorst eene jaarlijksche schatting in rijst opbrengen. Voorts bestaan de inkomsten van den Vorst in uitgaande rechten, die van de vaartuigen worden geheven, en in de winsten, welke de handel, waarin hij een groot aandeel heeft, hem oplevert.

Menoengoel ligt ten zuiden van Tjengal, waarvan het gedeeltelijk door de rivier Pangerangan (bl. 25) wordt gescheiden. Het bevat het stroomgebied ven de rivier Menoengoel. De bevolking, ruim 400 zielen sterk, bestaat uit dezelfde stammen als in Tjengal, heeft dezelfde middelen van bestaan, en is aan dezelfde lasten onderworpen, gelijk zij ook aan denzelfden Vorst, dien van Bangkalaän, onderhoorig is. De voornaamste kampoeng, Menoengoel, ligt aan de rivier van dien naam op eenigen afstand van haren mond.

Sampanahan, nagenoeg 28 □ mijlen groot, ligt ten zuiden van Menoengoel, waar het riviertje Tengaron gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt; zuidwaarts strekt het zich uit tot Bangkalaän en het noordoosten van de Kloempang-baai. Het gedeelte op de linkerzijde van de rivier Sampanahan gelegen is heuvelachtig; het overige vlak en laag. De gedeeltelijk Dajaksche gedeeltelijk Maleische bevolking is uiterst gering, wordende door sommigen slechts op ruim 130, door anderen op 240 zielen begroot. Ten gevolge daarvan wordt slechts een zeer klein gedeelte van den grond bebouwd en is het overige een wildernis. Het alluviale oostelijke gedeelte des lands bevat veel stofgoud, waarvan echter slechts weinig wordt ingezameld; de kalkgebergten in het oosten leveren veel vogelnestjes op, en de moerassige streken eene groote hoeveelheid rotting. De beide laatste artikelen zijn met harssoorten de voornaamste voorwerpen van uitvoer. De vogelnestjes zijn een monopolie van den Vorst, die den titel Pangéran voert en gezeteld is te Sampanahan, de voornaamste kampoeng, een weinig boven den mond der rivier van dienzelfden naam gelegen. Voorts bestaan de inkomsten van den Vorst in eene jaarlijksche schatting van zijne Dajaksche onderdanen en eenige uitgaande rechten. Overigens zijn de voornaamste kampoengs Karangan Manik, Benoea lawas, Baroe en Sangi, alle aan dezelfde rivier.

Bangkalaän, 13,9 □ mijlen groot, ligt ten zuiden van Sampa-

nahan, wordt ten oosten door de Kloempang-baai begrensd, en heeft eene bevolking van ruim 600 zielen, bestaande voor ongeveer de helft uit Dajaks, die het binnenland bewonen, en voorts uit Maleiers, die van Pasir schijnen afkomstig te zijn. Het land is slecht bebouwd en brengt weinig anders voort dan de vogelnestjes, welke in groote hoeveelheid in het oostelijke kalkgebergte gevonden en door de Dajaks ingezameld worden, en steenkolen, die voor rekening van den Vorst worden gedolven ([1]). De geringe handel is een monopolie van den Vorst (aan wien ook Tjengal en Menoengoel onderhoorig zijn), met den titel Pangéran, die zijnen zetel heeft te Tandjoeng Batoe, aan de Kloempang-baai. Overigens zijn zijne inkomsten dezelfde als in de boven vermelde landschappen; alleen wordt hier van de Dajaks geene schatting geëischt. De vroegere hoofdplaats was Adjipati, aan de rivier van Bangkalaän waar deze zich in tweeën splitst (bl. 25).

Tjantoeng en Boentar Laoet, onder éénen Vorst vereenigd, maken het zuidelijkste gedeelte van Tanah Boemboe uit en worden van Bangkalaän gedeeltelijk door het kustriviertje Bantilan gescheiden; Tjantoeng bevat het binnenland, Boentar Laoet de streken aan de Kloempang-baai en Straat Laoet Poeloe. Zij hebben eene bevolking van ruim 1000 zielen, deels Dajaks, deels Bandjareezen, die in vergelijking met de inwoners der bovenvermelde gewesten eene redelijke welvaart genieten. Het land is vrij goed bebouwd en levert veel rijst op; voorts zijn rotting, vogelnestjes, was en harssoorten de voornaamste producten, die in den handel worden uitgevoerd, terwijl *gambir*, tabak, zout, lijnwaden, ijzerwerk en opium worden ingevoerd. De invoer is vrij van belasting; van den uitvoer wordt een zeker recht betaald aan den Vorst, wiens inkomsten verder bestaan in het aandeel dat hij zelf in den handel heeft, en in eene belasting in rijst, welke hij van de Dajaks heft. De voornaamste plaatsen zijn: Tjantoeng, waar de Vorst resideert, diep landwaarts in aan de rivier van dien naam gelegen; Boentar Laoet; en Bantilan aan de Tjantoeng-baai (bl. 34).

Poeloe Laoet heeft eene onregelmatige langwerpige gedaante en wordt van het noorden naar het zuiden door eene bergketen doorsneden, die zich aan de zuidwestzijde tot aan de kust uitstrekt. De voornaamste toppen daarvan zijn: G. Sebetoeng in het noorden, G. Djambangan in het midden, en G. Soemalawi, ook Semiarang genoemd, in het zuidelijke gedeelte des eilands. Van deze bergketen

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1862, bl. 22.

stroomen ter wederzijde vele rivieren zeewaarts, van welke de Seratak, de Boengoer en de Sedjaka aan de oostzijde, de Semboetan, de Sekoejan en de Siriroempoet aan de westzijde de belangrijkste zijn.

In den omtrek van Tandj. Pemantjingan, op de kaart van De Roy T. Kamoening genaamd, de noordpunt des eilands, bevinden zich rijke steenkolenlagen van goede hoedanigheid aan de oppervlakte van den bodem. Vroeger waren er verschillende ontginningen in werking, waarvan op het oogenblik nog alleen die van Kota Baroe in handen is van eene Europeesche firma. Zij geschiedt met concessie van het Gouvernement, volgens overeenkomst met het Hoofd van Poeloe Laoet, die den titel van Pangéran voert en zijn gebied als leengoed van het Gouvernement, volgens eene in 1873 vastgestelde instructie, bestuurt. De bevolking wordt op 800 zielen geschat, belijdt, behalvé de Chineezen, den Mohamedaanschen godsdienst, en woont hoofdzakelijk langs de oevers der rivieren. De hoofd- en verblijfplaats van den Pangéran is het bovenvermelde Kota Baroe, een welvarend dorp met vrij veel vertier, waar tevens de Controleur, onder wiens bestuur deze Afdeeling staat, gevestigd is. Verder zijn de voornaamste kampoengs: Pemalang, Boengoer en Sedjaka aan het bovengedeelte der gelijknamige rivieren, en Telok Waroe aan de oostkust.

C. Het rijk Pasir.

Pasir ligt ten noorden van Tanah Boemboe, welks noordelijke grens de zuidelijke van dit rijk uitmaakt; ten westen grenst het aan Oostelijk Doesoen en de Afdeeling Amoentai, waarvan het gescheiden is door de Vierde bergketen voor zooverre die begrepen is tusschen den G. Katam en den G. Mehilat (bl. 8); ten noordoosten aan het rijk Koetei, waarvan het gescheiden is door den zijtak der bergketen, die zich van den G. Katam zuidoostwaarts uitstrekt (bl. 9), en verder door eene denkbeeldige lijn, welke in dezelfde richting tot aan de kust doorloopt; ten oosten wordt het bespoeld door de Straat van Mangkasar, die hier verscheidene diepe inhammen vormt, van welke de Pasir-baai en de Adang-baai met name bekend zijn.

De grootte van dit rijk bedraagt volgens Mellvill 185,6 □ mijlen.

De westelijke helft des rijks is bergachtig en wordt over hare geheelte lengte van het noorden naar het zuiden doorstroomd door de rivier Kendilo en hare zijrivieren, totdat zij tegen het zuidelijke grensgebergte stuitende zich op eens noordoostwaarts naar zee wendt. Het oostelijke gedeelte is een vlak meerendeels alluviaal terrein,

De grond, hoewel vruchtbaar, is weinig bebouwd, en de landbouw levert niet meer op dan voor de behoefte der bevolking noodig is. De bergstreken zijn met bosschen bedekt, die zeer goede houtsoorten bevatten; de lagere streken brengen vooral rotting voort. De grond is rijk aan goud, inzonderheid aan het bovengedeelte der rivier; omtrent het midden van haren loop, in den omtrek van de kampoeng Boesoeï, liggen steenkolenlagen van zeer goede hoedanigheid; overigens zijn vogelnestjes en was de voornaamste voortbrengselen. Schildpad en *tripang* worden in vrij groote hoeveelheid op de kust gevangen.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

Melvill schatte de bevolking van Pasir op 13000, Gallois op slechts 3000 zielen, waaronder omstreeks 1000 Boegineezen; met deze laatste opgave stemden de mededeelingen van Von de Wall vrij goed overeen ([1]); later schijnt echter gebleken te zijn dat deze cijfers veel te laag zijn en de bevolking op 40000 zielen moet worden geschat ([2]). Zij is uit onderscheidene bestanddeelen samengesteld. Aan de kust wonen de Badjau of Badjoe, een Mohamedaansche volksstam, die gezegd wordt van het schiereiland Malaka, Soematra's Oostkust en omliggende kleine eilanden afkomstig te zijn; zij houden zich uitsluitend met de visscherij, schildpad- en *tripang*-vangst bezig, en hebben veel neiging tot den zeeroof ([3]). Boegineezen maken het aanzienlijkste gedeelte van de bevolking der hoofdplaats uit en zijn ook in andere kampoengs langs de rivier gevestigd; de handel is hun hoofdbedrijf. De eigenlijke Pasireezen zijn Maleische volkplanters doch, evenals in andere gedeelten van Borneo, met andere Mohamedaansche stammen vermengd. Zij wonen langs de oevers van de benedenste helft der Kendilo, en hebben eene eigene taal verschillend van het Maleisch en Boegineesch; Terobok is hunne laatste kampoeng. De noordelijker gelegene bovenlanden worden bewoond door den inheemschen heidenschen stam der Loeangan ([4]), die in kleeding en levenswijze weinig van de andere Inboorlingen verschillen; zij zijn echter, zooverre bekend is, geen koppensnellers en niet getatouëerd. Aan de zijriviertjes van de beneden-Kendilo wonen ook nog Heidenen, die echter volstrekt niet met de Loeangan

() *Tijdschr. v. N. I*, 1849, Dl. II. *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 258. *Indisch Archief*, Dl. III, bl. 448, en volgg.
([2]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.
([3]) Zie ook Dl. I. bl. 807.
([4]) *Indisch Archief*, Dl. III, bl. 452.

verwant en ook geene Inboorlingen schijnen te zijn. Zij spreken dezelfde taal als de Mohamedaansche Pasireezen en behooren waarschijnlijk tot denzelfden stam als dezen, doch hebben den Islam laten varen of misschien nooit omhelsd.

Het bestuur berust bij eenen Sultan, die het gezag uitoefent volgens een contract met het Nederlandsch Gouvernement, dat ook den troonopvolger benoemt ([1]). Hij staat onder toezicht van den Controleur op Poeloe Laoet. Het regeerend geslacht wordt gezegd van Mådjåpahit of Grĕsik afkomstig te zijn. De echte zonen van den Vorst voeren den titel van Adji of Pangéran, de onechte afstammelingen dien van Andèn. De inkomsten van den Sultan bestaan in den goudhandel, waarvan hij het monopolie heeft; den handel in vogelnestjes, die echter gedeeltelijk aan zijne bloedverwanten is afgestaan; inkomende rechten op alle voorwerpen; uitgaande rechten op den rotting; hoofdgelden van de onderdanen en boeten die als straf worden opgelegd. Van deze opbrengsten verdwijnt echter een groot gedeelte in de handen der rijksbeambten, zoodat de inkomsten van den Vorst slechts bekrompen zijn.

De regeering wordt waargenomen door den Pangéran Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder. Onder hem heeft elke volksstam zijne eigene Hoofden, van welke de Sjahbander der Boegineezen de voornaamste is.

De belangrijkste plaatsen zijn:

Pasir, de hoofdplaats en residentie van den Sultan en den Sjahbandar der Boegineezen, aan de Kendilo, waar deze zich in twee armen splitst (bl. 25), met ongeveer 250 huizen. De *dalĕm* van den Vorst, een groot gebouw door eene ijzerhouten palissadeering omgeven, ligt aan den rechteroever der rivier. De bevolking, die voor ruim de helft uit Boegineezen bestaat, vindt haar bestaan in den handel, die hier vrij belangrijk is; de waarde van den jaarlijkschen in- en uitvoer wordt op *f* 150000 geschat.

Rampa, eene groote kampoeng der Badjau, aan den mond der Kendilo.

Peraga, waar een rechterzijriviertje van denzelfden naam zich in de Kendilo stort.

([1]) Dit contract is geheel vernieuwd in het jaar 1862, in 1863 weder eenigszins gewijzigd, en in 1867 en in 1889, bij de optreding van een nieuwen Sultan, nogmaals herzien. Zie de *Kol. Verslagen over* 1862 en 1863, de *Bijlagen der Nederl. Staats-Courant*, Zitting 1864—65 en de *Indische Gids* 1891, Dl. I, 1054. In het jaar 1896 is de regeerende Sultan wegens ongeschiktheid door het Gouvernement afgezet en door een ander vervangen. Zie *Kol. Verslag* van 1896.

Saboen Toeroeng, aan de Kendilo tegenover den mond van het rechterzijriviertje Samoe Prangan. Een vorige Sultan had hier een buitenverblijf, met palissaden versterkt tegen de invallen der bevolking van de boven-Nagara (Tabaloeng).

Boesoeï, hoogerop aan dezelfde rivier; in de nabijheid van deze kampoeng bevinden zich steenkolenlagen aan de beide oevers en in de rivier. Ook zijn in dezen omtrek goudgraverijen.

Terobok, de noordelijkste der door Mohamedanen bewoonde kampoengs, een weinig beneden de samenvloeiing van de Koman met de Kendilo.

Terinsing, aan den linkeroever der Koman; eene belangrijke Loeangansche kampoeng, bestaande uit twee gebouwen door ongeveer 20 huisgezinnen bewoond en geheel met eene sterke palissadeering omgeven tegen de invallen der westelijke naburen. Het Mohamedaansche opperhoofd bewoont een afzonderlijk huis binnen de omheining.

§ 8. De Afdeeling Koetei en de Noord-Oostkust van Borneo.

Tot deze Afdeeling behoort administratief geheel het overig gedeelte van het Gouvernements grondgebied op Borneo. Zij bevat, behalve het rijk Koetei, de noordelijk daarvan gelegen Berausche landen met Boelangan en de Tidoengsche landen. Zij wordt in het midden doorsneden door de vijfde bergketen, die bij Kaap Mangkalihat eindigt. Verreweg het grootste gedeelte van deze Afdeeling behoort tot de nog grootendeels onbekende binnenlanden van Borneo. Het geheel staat onder toezicht van eenen te Samarinda (Koetei) gevestigden Adsistent-Resident, aan wien een Controleur, standplaats Boelangan, is toegevoegd.

A. Koetei.

Het rijk Koetei ([1]) bevat het land van het centraalgebergte van Borneo oost- en zuidoostwaarts tot aan de kust, waarlangs het zich van 1°30′ Z.B. tot 1° N.B. uitstrekt. Ten zuidwesten wordt het door de Vierde bergketen van de Doesoensche landen en Pasir, en ten noorden door de Vijfde bergketen van Boelangan en de Berausche

([1]) Over Koetei en de Oostkust zie men ook het vroeger aangehaalde werk: *Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Bandjermassin, in 1879 en 1880, door* Carl Bock. *Uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië*, 1881; S. W. Tromp, *Reis naar de Bovenlanden van Koetei in 1885* (*Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, XXXII) en *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, Rks. 2, VII.

landen gescheiden; terwijl het ten westen tegen de binnenlanden van de Afdeeling Sintang stuit. Het bevat het geheele stroomgebied van de Mahakam of Rivier van Koetei en hare talrijke bijrivieren, en heeft volgens MELVILL eene grootte van 1478,1 □ mijlen (¹). Het westelijke gedeelte des rijks behoort tot het centrale bergland van Borneo; op ongeveer 115°30′ O. L. gaan de bergen langzamerhand over in heuvels, welke zich tot op geringen afstand van, en hier en daar zelfs tot aan de kust uitstrekken en daar tot de kalkformatie behooren. In den omtrek van de monden der rivier is de kust geheel van alluvialen aard. Langs het gedeelte der rivier dat oostwaarts loopt (bl. 26), van ongeveer 115°40′ tot 116°52′ O. L., worden ter wederzijde eene menigte deels zeer aanzienlijke *Dano's* aangetroffen, waarvan de belangrijkste zijn: D. Moeroeng, D Oewis, D. Prian, D. Djembang aan de rechter-, D. Siran, D. Semajang, D. Malintang en D. Kloempang aan de linkerzijde der rivier, met welke zij alle gemeenschap hebben. In dit gedeelte is de grond, die overal zeer vruchtbaar is, vrij goed bebouwd.

De voornaamste voortbrengselen, waarin ook een belangrijke handel wordt gedreven, zijn: rijst, een weinig tabak, rotting, vele houtsoorten, waaronder ook ebben- en kamferhout, *arèng*-suiker, was, gom- en harssoorten, vogelnestjes, goud, zilver, ijzer, lood, diamanten, steenkolen in groote hoeveelheid langs de oevers der benedenrivier, schildpad, *tripang*, en in de meren een overvloed van visch. Tot voor enkele jaren werd van den rijkdom van Koetei's bodem aan kostbare delfstoffen enz. weinig partij getrokken (²). Onder het verstandig bestuur van den tegenwoordigen Sultan zijn echter sedert 1886 aan Europeanen met toestemming van de Rijksgrooten en onder goedkeuring van het Gouvernement verschillende concessiën verleend, die het winnen van diamanten, goud, zilver, steenkolen, petroleum enz. ten doel hebben en aanvankelijk met vrucht werkzaam zijn. Bovendien bestaan er op het oogenblik reeds ettelijke landbouwondernemingen in Koetei, waarop hoofdzakelijk koffie en tabak worden aangekweekt.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking wordt, met inbegrip van die in het overig gedeelte der Afdeeling op 140000 geschat (³). Zij bestaat uit Dajaks, Koetei-

(¹) Het bericht van DALTON, medegedeeld in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1856, Dl. II, bl. 277, dat Koetei zoo groot zou zijn als geheel Java, is zeer overdreven.
(²) Zie beneden onder Pelarang, bl. 154.
(³) *Indisch Archief*, Dl. I, bl. 84; *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land-*

neezen, Boegineezen en eenige Chineezen, en woont bijna uitsluitend langs de oevers der rivieren. De Arabieren, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen zijn slechts weinigen in getal.

De Dajaks behooren tot verschillende stammen, waaronder de voornaamste zijn: de Modang, in tal van elkander vijandige stammen verdeeld, aan de Klintjau, de Telen en de Wahau (bl. 27); de Pari of Bahau, langs de boven-Makaham en hare zijrivieren; de Tering, die menscheneters zijn, mede aan de boven-Makaham; terwijl in het binnenland ook Poenan (bl. 94) en Boekat (bl. 94), rondzwerven, welke laatsten om hunne sneltochten bekend staan en zich ongunstig van hunne stamgenooten in de boven-Kapoeas onderscheiden.

De Koeteineezen, elders Maleiers genoemd, zijn de beheerschers des lands. Zij zijn oorspronkelijk volkplanters uit het Hindoe-Javaansche rijk Mådjåpahit afkomstig, later met Maleiers en andere stammen vermengd en belijden den Mohamedaanschen godsdienst; evenwel worden onder hen ook eenige Heidenen aangetroffen, evenals onder de Pasireezen (bl. 134). Het Maleisch is het hoofdbestanddeel van hunne taal, die echter ook vele vreemde woorden bevat.

De Boegineezen, onder welke benaming hier ook andere Inboorlingen van zuidelijk Selébes worden verstaan, omstreeks 5500 in getal, zijn de voornaamste handelaars des rijks en oefenen er een belangrijken invloed uit. Zij zijn voor een groot gedeelte te Samarinda en voorts in de andere plaatsen aan de benedenrivier gevestigd en mogen slechts tot een eind boven Tengaroeng de rivier opvaren, waar zij hunnen handel drijven met de bewoners der binnenlanden, die niet verder dan tot daar de rivier afzakken.

Het bestuur wordt uitgeoefend door den Vorst, die aanvankelijk den titel van Ratoe, later dien van Adji voerde en thans Sultan heet, en eenige Rijksgrooten (Mantri's), onder welke de Perdana Mantri of Rijksbestuurder, de Pangéran Bandahara, een soort van Minister van Buitenlandsche Zaken, de Sénopati of Krijgsbevelhebber en de Sjahbandar of Opperhoofd van den handel, de voornaamsten zijn. Zijn onmiddellijk gezag strekt zich eigenlijk alleen uit over de Koeteineezen. Van de binnenslands wonende Dajaksche stammen betalen sommige alleen eene jaarlijksche schatting, terwijl andere inderdaad geheel onafhankelijk zijn. De inkomsten van den Vorst bestaan, behalve

---

en volkenkunde, Dl. IV, bl. 230; *Regeerings-Almanak*, 1897. Over de geschiedenis van Koetei zie men ook het *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1866, Dl. II, bl. 231, en 1870, Dl. II, bl 458; over zijn betrekkingen tot de Regeering van N. Indië bij Carl Bock, bl. I—LXXI; over de steenkolen in Koetei: *Jaarboek van het Mijnwezen in N.-I.*, 1877 en 1888 en de »Salasila" van Koetei in de *Bijdragen*, 5e volgr., Deel III.

die schatting, in hoofdgelden van de Koeteineezen, inkomsten van de vogelnestklippen, boeten die als straf worden opgelegd, inkomende en uitgaande rechten op handelsartikelen, en de cijns door de ontginners van mijnen en eigenaars van landbouwondernemingen opgebracht. Volgens de, op eene oude overlevering berustende, *adat* mogen de Sultan en zijne kinderen de rivier niet hooger opvaren dan tot aan de plaats Radjoek, ten zuiden van het meer Kloempang, ééne dagreis boven Moeara Paoe, bij Goenoeng-Sindawar.

De Boegineezen hebben te Samarinda hun eigen bestuur, samengesteld uit een Hoofd met den titel Poea Adoe, die het hoogste burgerlijk gezag uitoefent, chef der politie is, en uitspraak doet in alle civiele zaken behalve die den handel betreffen; een Sjahbandar, voor den handel; en een Imam voor geestelijke zaken. In belangrijke gevallen vereenigen zich deze drie ambtenaren tot eenen Raad.

De Chineezen, wier getal langzamerhand toeneemt, staan onder hun eigen Luitenant, eveneens gevestigd te Samarinda.

De Sultan bestuurt zijn rijk volgens een met het Nederlandsch Gouvernement gesloten contract, het laatst vernieuwd in het jaar 1863 (¹), toen de tegenwoordige Sultan reeds aan het bestuur was, welk contract hoofdzakelijk dezelfde bepalingen inhoudt als die met de Vorsten der Westkust zijn aangegaan.

De voornaamste plaatsen zijn:

Samarinda, thans met eene talrijke bevolking, gelegen op beide oevers der rivier ongeveer 8 mijlen hemelsbreedte van de kust, en bijna uitsluitend door Boegineezen bewoond, die hunne huizen meerendeels op den rechteroever hebben, terwijl de Inboorlingen en Chineezen, de laatsten onder hun eigen Luitenant, op den linkeroever wonen. Het is de standplaats van den Adsistent-Resident voor de Afdeeling Borneo's Noord-oostkust, wien een corps gewapende politiedienaren ter beschikking staat. Er is een Landraad gevestigd. Het is de stapelplaats voor den geheelen buitenlandschen handel, die vooral met Java, Selébes en Singapoera wordt gedreven. Een veertig- of vijftigtal inlandsche handelsvaartuigen behooren daar tehuis. Voor den binnenlandschen handel met de bovenstreken, die hoofdzakelijk in handen is van den Sultan en diens familieleden, worden niet minder dan 13 stoomscheepjes gebruikt, die geregeld de rivier met levensbehoeften, manufacturen enz. opvaren, om die tegen boschproducten bij de Dajaks in te ruilen. Ook Boegineezen en Bandjareezen nemen aan dien ruilhandel deel.

(¹) Zie *Bijlagen der Ned. Staatscourant*, Zitting 1864—65, en *Tijdschr. v. Neêrl. Ind.*, 1870, Dl. II, bl. 466.

Batoe Pangal, even boven Samarinda, met eene steenkolenmijn.

Pelarang, nagenoeg drie mijlen beneden Samarinda aan den rechteroever der Mahakam. De ontginning der in de nabijheid gelegene steenkolenmijnen, die vroeger van Gouvernementswege geschiedde, is in 1873 gestaakt (¹).

Sanga-Sanga, een weinig beneden Pelarang, waar de Mahakam zich in drie armen splitst (bl. 26) en het kleine riviertje Sanga-Sanga opneemt. In de nabijheid bevinden zich rijke petroleumbronnen, die door Europeanen worden ontgonnen; het gewonnen product wordt langs eene spoorweglijn naar de Balikpapan-baai afgevoerd.

Koetei, aan den zuidelijksten mond der rivier.

Tengaroeng, de residentie van den Sultan, omstreeks 6 mijlen boven Samarinda aan den rechteroever der rivier, waar zich het zijriviertje Tengaroeng daarin ontlast. De bevolking, die in 1847 bestond uit ongeveer 700 Koeteineezen en een honderdtal Boegineezen, welke meest in vlothuizen op de rivier woonden, is sedert sterk toegenomen.

Moeara Kaman, aan den mond der zijrivier Kaman, eene kampoeng nagenoeg drie dagreizen boven Tengaroeng. In haren omtrek zijn jaren geleden Hindoe-overblijfselen gevonden.

Kota Bangoen, aan den rechteroever der Mahakam, in 1844 en 1845 tijdelijk de residentie van den Sultan. Het had in 1884 eene Mohamedaansche bevolking van circa 3000 zielen. Er wonen hier vele Bandjareezen.

Maoera Pahoe, aan dezelfde zijde der rivier, waar zich de Telau (in haren bovenloop Torok Pahoe geheeten; bl. 27) en de Baroe, die de uitwatering is van het meer Djembang (bl. 137), in de Mahakam storten. Stoomschepen kunnen tot hiertoe opvaren. Het is het hoogst aan de rivier gelegen Maleische dorp in Koetei, met eene bevolking van 11 à 1200 zielen. Er zijn eenige Boegineesche handelaren gevestigd.

Tepoh of Djoetepoh hoogerop aan den linkeroever der rivier, waar tegenover eveneens eene Boegineesche vestiging gevonden wordt, Kapinan genoemd. In Tepoh wonen Tring-Dajaks.

Sirau, aan den linkeroever der rivier en den mond der Pari.

Mawak, aan denzelfden oever der rivier, niet ver van den mond der Mérah (bl. 27).

Long (²) Wai, aan de boven-Klintjau (bl. 27), eene der voor-

(¹) *Kol. Verslag* over 1874, bl. 222.
(²) Long=rivier.

naamste kampoengs van de Long Wai, eenen stam van de Modang (bl. 138). De Vorst of het Hoofd, door de Koeteineezen Radja genoemd, heet bij de Modang Kapoeï; zijn gezag is beperkt door drie raadslieden, wier oordeel hij moet inwinnen en opvolgen; hij wordt overigens door de bevolking gekozen en kan door haar worden afgezet.

Long Wahioe of Long Bahau, de voornaamste kampoeng van een anderen stam der Modang, de Bahau, die met de Long Wai in voortdurende vijandschap leeft. Zij ligt aan de samenvloeiing van de Telen en de Bahau. De Kapoeï van deze kampoeng is door den Sultan van Koetei tot Opperhoofd van alle Bahau aangesteld; zijn gezag als zoodanig heeft echter weinig te beduiden.

Long Toekong, eene groote Bahau-kampong, $^1/_4$ mijl boven Long Wahioe.

Long Poetih, een groot Dajaksch dorp aan de Lawah (bl. 27), niet ver van de grens van het District Boven-Doesoen.

Tot het rijk Koetei behooren de langs de kust liggende en boven (bl. 4) vermelde eilandjes Miang, Birah-Birahan en Setabak.

De BERAUSCHE LANDEN (¹).

De Berausche landen, uitmakende het stroomgebied van de rivier Berau of Koeran en hare zijrivieren (bl. 28), liggen onmiddellijk ten noorden van Koetei, waarvan zij door de noordelijke grens van dit rijk (bl. 136) gescheiden zijn; ten noordwesten en noorden grenzen zij aan Boelangan, waarvan zij gescheiden worden eerst door den noordwestwaarts loopenden zijtak van de Vijfde bergketen, waaruit zich de G. Loeangi, G. Kemangis, G. Batoe Bioek en G. Njamoek verheffen (bl. 9), verder door eene denkbeeldige lijn, die van laatstgenoemden berg oostwaarts loopt, en eindelijk door het riviertje Karang Tigan, dat zich bij Tandj. Djaroem in de baai Dalem Soemlang ontlast; terwijl zij ten oosten over eene breedte van 1°25′ (van T. Mangkalihat tot T. Djaroem) door de Straat van Mangkasar worden bespoeld.

Zij bevatten de twee rijken Sembalioeng (op de kaart Sambilioeng) en Goenoeng Taboer (op de kaart Teboer).

Overzicht over de afzonderlijke rijken.

a. Sambalioeng.

Sambalioeng, voor 1850 Tandjoeng en voor 1834 Batoe Poetih geheeten, is het zuidelijkste der Berausche landen en bevat vooreerst

¹) *Indische Gids*, 1884, Dl I; *Tijdschrift van N.-I.* 1882 en 1883.

al het land ten zuidoosten van de rivier Koeran of Berau tot aan den mond van de Kelai (bl. 28) en vervolgens het geheele stroomgebied van laatstgenoemde rivier. Voorts behooren daartoe eenige eilandjes, nl. Balik-Koekoep, Menimbora, Kanioengan besar, Kanioengan ketjil, Samsit, Kakaban, Mataka en Bilang-bilangan.

In het stroomgebied van de Kelai en verder oostwaarts langs de zuidelijke grens is de grond berg- en rotsachtig; de kuststreek echter vlak en grootendeels alluviaal.

De voortbrengselen zijn hoofdzakelijk: goud, ijzer, steenkolen, rijst, vele houtsoorten, rotting, *gĕtah pertja*, vogelnestjes, was, *tripang* en schildpad. In deze voorwerpen wordt eenige handel gedreven hoofdzakelijk met Boegineezen en Soeloe-eilanders, die daarvoor invoeren: tabak, *gambir*, olie, *arèng*-suiker, zout, lijnwaad, vuurwapenen en buskruit. De steenkolen worden door en voor rekening van den Sultan ontgonnen en door hem ook aan de Nederlandsche marine geleverd.

De voornaamste plaatsen zijn:

Sambalioeng, de tegenwoordige hoofdplaats en de residentie van den Sultan, aan den rechteroever der Koeran, nabij de vereeniging van de Kelai en de Segah. De Sultan houdt zich echter veel in de bovenlanden bij de daar wonende Dajaks op. Zij telt zestig of zeventig huisgezinnen.

Tandjoeng, de voormalige hoofdplaats, tegenover Sambalioeng gelegen en nagenoeg van dezelfde grootte.

Voorts langs de kust van het noorden naar het zuiden: Tabalar, Talasian, Doemaring, Soengei Doewa en Batoe Poetih, eene oude hoofdplaats aan den mond van een riviertje van dien naam, dat zich tegenover P. Pandjang in zee stort.

De bevolking wordt op 40000 zielen geschat. Zij bestaat gedeeltelijk uit Mohamedanen, Maleische kolonisten, meer of minder met Boegineezen en andere stammen vermengd, die het overheerschend bestanddeel der bevolking uitmaken. Tot hen behooren ook de Badjoe's, een in vaartuigen levende Maleische volkstam, die geheel overeenkomt met de Orang laoet en de Orang Sĕkah in de Riouw- en Bangkagroepen (Dl. I, bl. 807) (¹). De inheemsche, heidensche en geheel onbeschaafde bevolking behoort voornamelijk tot twee stammen, de Basaps en de Segai's. De Basaps zijn een vreedzame

---

(¹) Over de Badjoe's langs de oostkust van Borneo zie men ook het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 1.

stam, die in het oosten des rijks tusschen de rivier Koeran en het zuidelijke grensgebergte woont, in het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands zijn bestaan vindt en daarvan een deel als schatting aan den Vorst opbrengt. Zij hebben veel van de naburige stammen uit Koetei te lijden. De Segai's, die hoofdzakelijk langs de rivier Kelai wonen, zijn een wreed en oorlogzuchtig volk en groote liefhebbers van koppensnellen, waartoe zij dikwijls geregelde strooptochten naar hunne naburen in Koetei en Goenoeng Taboer ondernemen. Zij hebben hunne eigen opperhoofden en achten zich geheel onafhankelijk van den Sultan, wien zij ook geene schatting betalen. Zij schijnen alleen tabak te planten, en overigens te bestaan van het inzamelen van goud, was, vogelnestjes, enz., welke producten zij aan de Mahomedanen tegen hunne levensbehoeften in ruil geven. In het gebergte boven de Kelai zwerven nu en dan eenige Poenans rond.

Het bestuur berust bij eenen leenroerigen Sultan, die te Sambalioeng gevestigd is en met wien het Gouvernement in 1878 een contract gesloten heeft, dat in 1883 bevestigd is ([1]). Hij wordt bijgestaan door eenen Radja moeda of Rijksbestuurder. Ook de handhaving van het recht en de politie is aan hem overgelaten Zijn gebied strekt zich eigenlijk alleen uit over de Mohamedaansche ingezetenen, daar de Basaps slechts cijnsbaar zijn en de overige stammen zich volstrekt niet om den Sultan bekreunen. Zijne inkomsten bestaan uit de genoemde schatting der Basaps, eene jaarlijksche belasting van elke familie der Badjoe's, en boeten die als straf worden opgelegd; overigens voorziet hij in zijn onderhoud door den handel en het heffen van eenige inkomende en uitgaande rechten ([2]).

b. Goenoeng Taboer.

Het rijk Goenoeng Taboer, ten noorden van Sambalioeng gelegen, welks bevolking evenèens op 40000 zielen wordt geschat, bevat het land ten noorden van den hoofdmond der rivier Koeran of Berau beneden den mond van de Kelai, en verder het geheele stroomgebied van de rivier Segah hoogerop Bahoe genaamd (bl. 28). De zuidelijke grens vormen de waterscheidende hoogten tusschen deze rivier en de Kalai; de noordelijke is op bl. 141 opgegeven.

([1]) *Indische Gids*, 1883 I en 1884 I.

([2]) Met de Vorsten van Sambilioeng. Goenoeng Taboer, Boelangan en Koetei wordt op het oogenblik onderhandeld over eene overdracht, tegen schadeloosstelling, van de in- en uitvoerrechten en pachten.

Voorts behooren er toe de nabij de kust liggende eilandjes: Raboe-Raboe, Pandjang, Derawan, Semanak, Singgalaki, Maratoea, Kakaban, Bakoengan, Poeloe Kokok, Tengeman, en andere ([1]).

Het westelijke gedeelte van dit rijk, waar de Bahoe ontspringt, is geheel bergachtig, zoo ook gedeeltelijk de noordelijke en zuidelijke grensstreken. Het oostelijke gedeelte daarentegen is nagenoeg geheel vlak, en ook de Segah stroomt meerendeels door een vrij effen dal.

De voortbrengselen en handel van dit rijk komen met die van Sambalioeng overeen. De Sultan heeft in 1881 de ontginning der steenkolenlagen uit gebrek aan arbeiders moeten staken ([2]). In 1893 heeft hij aan eene Europeesche onderneming concessie verleend tot ontginning van den bodem ter winning van loodglans, antimonieglans en aanverwante ertsen. In hetzelfde jaar werd de Vorst definitief door ons tot Sultan aangesteld ([3]).

De hoofdplaats Goenoeng Taboer ligt op den linkeroever van de Segah nabij hare vereeniging met de Kelai, 1/4 mijl van de hoofdplaats Sambalioeng en 8 of 9 mijlen hemelsbreedte van de kust, op 117° 25′ O.L. Zij bestaat uit ongeveer vijftig huizen met eene bevolking van 500 zielen. Iets lager aan de rivier ligt de kampoeng Goenoeng Kramas; en voorts nog vijf of zes dorpen daar en langs de kust. Hare gezamenlijke bevolking is vroeger, waarschijnlijk te laag, begroot op 8000 zielen (Mohamedanen en Basaps), waaronder 200 Boegineezen. Dit gedeelte maakt het eigenlijke gebied des Sultans uit. De bovenrivieren en de binnenlanden worden bewoond door de onafhankelijke Segai's, wier aantal niet bekend is.

De leenroerige Sultan is gevestigd te Goenoeng Taboer, welke plaats van tijd tot tijd door den Controleur van Boelangan bezocht wordt, terwijl er voortdurend van Gouvernementswege een inlandsch Posthouder (standplaats Berau) aanwezig is. Van eenen Rijksbestuurder wordt geen melding gemaakt, doch wel van Inlandsche Grooten, waaronder een met den titel van Mangkoe Boemi (rijksbestuurder?), die den Vorst in de uitoefening van zijn monarchaal gezag beperken. Zijne inkomsten zijn ongeveer van denzelfden aard als die van den Sultan van Sambalioeng. In het jaar 1893 is de tegenwoordige Sultan door den Resident van Borneo's Zuider- en Ooster-Afdeeling bevestigd, bij die gelegenheid het contract van 1878 met hem vernieuwd ([1]), en hierin de bepaling opgenomen dat het Gouvernement zich het recht voorbehoudt voor eigen rekening mijnbouwkundige

([1]) Zie *Regeerings-Almanak* 1897.
([2]) *Kol. Verslag* over 1882.
([3]) *Indische Gids*, 1894, Dl. I, blz. 755

opsporingen en mijnontginningen in het rijk te doen aanvangen en voortzetten, behoudens billijke schadeloosstelling ([1]).

C. Boeloengan en de Tidoengsche landen.

a. Boeloengan.

Het rijk Boeloengan of Boelangan en Baloengan, in 1846 aan de Nederlandsche bezittingen toegevoegd, bevat het stroomgebied van de rivier Kajan en hare zijrivieren, grenst ten westen aan Broenei, waarvan het gescheiden wordt door het gedeelte der Eerste bergketen begrepen tusschen den G. Rotau en den G. Tampasang; ten zuiden, eerst aan Koetei, van den G. Rotau tot den G. Mahakam, en vervolgens aan Goenoeng Taboer, waarvan het gescheiden wordt door de Rivier Karang-Tigan van af hare monding tot haren oorsprong, voorts den G Beoekir en den G. Palpak en ten noorden aan Tidoeng, waarvan het gescheiden wordt door eene lijn, welke van den G. Tampasang met eenige bochten oostwaarts loopt, vervolgens de rivier Atas (of Mas?) volgt en met deze aan de kust op 3°20′ N.B. eindigt.

Tot op acht of negen mijlen van de kust af is de grond vlak en laag; vandaar af wordt het terrein aan beide zijden der rivier heuvelachtig ([2]). Landwaarts in verheffen deze heuvelen zich hoe langer zoo meer, totdat zij in het hooge bergland overgaan, dat zich aan de Eerste bergketen aansluit.

De voortbrengselen zijn dezelfde als in de beide voorgaande gewesten, met uitzondering van goud, dat wel voorhanden is doch niet wordt ingezameld; daarentegen vindt men hier salpeter, hetwelk door de ingezetenen tot de vervaardiging van buskruit aangewend doch niet uitgevoerd wordt. De handel is niet onbelangrijk en wordt vooral gedreven met de Soeloe-eilanden, Pasir, Koetei en Selébes, met prauwen van die landen, daar de bevolking van Boeloengan zelve geene vaartuigen heeft.

De hoofdplaats Tandjong Pelas of Boeloengan ligt ongeveer 8 mijlen hemelsbreedte van zee op de beide oevers der Kajan, even boven hare splitsing in drie armen (bl. 34). De opgaven omtrent de sterkte harer bevolking verschillen van 1000 tot 5000 zielen ([3]); deze be-

---

(1) Zie de noot boven op bl. 128.

(2) Volgens de berichten van Von de Wall door Hageman medegedeeld in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 429, heeten de heuvelen op den rechteroever Serijang en die aan de andere zijde Kroebang.

(3) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, t. a. p. en *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 253.

staat uitsluitend uit Mohamedaansche volkplanters, die geene andere kampoengs in dit rijk hebben. Verdere kampoengs aan de benedenarmen der rivier zijn: Moeara Moendjoeng, Dras, Kajan, Telok Dalem, Tempo, Soengei Daoen, enz.

Bevolking en bestuur van Boeloengan.

Ook omtrent de sterkte der bevolking van het geheele rijk zijn de opgaven zeer uitéénloopend en verschillen van 20 tot 100,000 zielen; en bij de eerstgenoemde opgave tellen sommigen op de 20000 zielen 18000 Mohamedanen, anderen slechts 8000. Deze groote verschillen zijn toe te schrijven aan de omstandigheden: dat sommigen onder de bevolking van Boeloengan ook die van de Tidoengsche landen begrijpen, en anderen niet; dat sommigen de geheele bevolkiug bedoelen, terwijl anderen alleen het gedeelte op het oog hebben, dat werkelijk aan den Sultan gehoorzaamt, terwijl eindelijk de geheele telling grootendeels op de opgaven van Inlandsche Hoofden en overigens op gissingen berust. Het *Koloniaal Verslag over* 1875 ([1]) stelt de bevolking op 53000 zielen.

Deze bevolking wordt onderscheiden in Mohamedaansche volkplanters, waartoe ook de Badjoe's behooren; eenige Mohamedaansche Inlanders; en de Heidensche stammen der Metimai's, die aan de boven-Kajan wonen en geheel onbekend zijn; der Segai's langs de midden-Kajan; en der Kajans en Seloei's in kleinen getale hier daar verspreid.

Het rijk wordt bestuurd door eenen leenroerigen Vorst, met wien in 1889 een nieuw contract gesloten is, ongeveer in denzelfden geest als dat op blz. 68 vermeld. In 1891 werd met den Vorst eene regeling getroffen, strekkende tot registratie en geleidelijke emancipatie van de in het landschap aanwezige slaven. Bij suppletoir contract in 1895 heeft de Sultan met zijne Rijksgrooten aan het Gouvernement het recht toegekend om de in- en uitvoerrechten en de pachten over te nemen. Zie de noot boven op blz. 128 en *Indische Gids*, 1896, Dl. I. Bij het Gouvernement heet hij Sultan, maar eigenlijk voert hij den titel van Amiro'l-moeminin (Vorst der geloovigen) en wordt daarom gewoonlijk bij verkorting Amiril genoemd. Hij resideert te Tandjoeng Pelas, waar ook de Controleur gevestigd is. De regeering wordt waargenomen door den Sultan Moeda of Onderkoning, wiens gezag zeer beperkt is door eenen Raad van tien Inlandsche Grooten, die den titel van Pangéran, Radja of Datoe voeren.

([1]) Bladz. 20.

Behalve over Boeloengan strekt zijn gebied zich uit over de Tidoengsche landen, welke geenen afzonderlijken Sultan hebben maar slechts mindere Hoofden, welke de suprematie van dien van Boeloengan erkennen en hem schatting opbrengen. In laatstgenoemd land zelf schijnt zijn gezag zich slechts acht dagreizen ver de rivier opwaarts uit te strekken; de hooger wonende Segai's beschouwen zich als onafhankelijk. De inkomsten van den Vorst zijn van denzelfden aard als die in de Berausche landen; de schattingen worden hier bijna uitsluitend in rijst en vogelnestjes opgebracht.

b. De Tidoengsche landen.

De Tidoengsche landen, ten noorden van Boelangan gelegen, worden ten zuiden door de noordelijke grens van dit rijk bepaald; ten westen grenzen zij aan Broenei, waarvan zij door den G. Litjang, een deel van de Eerste bergketen, worden gescheiden; ten noorden aan het Gebied van Sabah, tot aan de vroeger vermelde lijn, die ongeveer midden over het eiland Sebatik uitloopt ([1]) en ten oosten aan de Straat van Mangkasar.

Alleen het uiterste westelijke gedeelte van deze landen is bergachtig, overigens zijn zij vrij vlak, en in het oosten doorsneden door eene menigte rivieren, waarvan vele met elkander gemeenschap hebben. De voornaamste producten schijnen te zijn rijst, was en vogelnestjes.

Deze landen bestaan uit de volgende Landschappen, welke den naam dragen der rivier, waardoor zij worden besproeid:

Siboekoe, grootendeels onbewoond, doch waar vroeger vaak zeeroovers tijdelijk hun verblijf hielden.

Sambakoeng, met de hoofdkampoeng Temelingan Djawa.

Sibawang, met de hoofdkampoeng Sibawang.

Sesajap, aan het benedengedeelte van de rivier Sibawang, met de hoofdkampoeng Sesajap.

Betajau, met de hoofdkampoeng Telok Ipil, waartoe ook de in de onmiddellijke nabijheid liggende kampoeng Bebangkoeng behoort.

Sekata Boedji, met de hoofdkampoeng Mentjigit.

Voorts behooren hiertoe de eilanden Sebatik (zie boven) en Nemoekan, op en bij de noordelijke grens; Nangkan ten noorden en Lamanaka ten zuiden van den mond der Siboekoe; Boentoe of Tanah mérah,

---

([1]) *Indisch Staatsblad*, 1892, N°. 114, waar de overeenkomst ten opzichte van de grensregeling tusschen het Nederlandsch en Engelsch grondgebied is opgenomen.

tegenover den mond der Sibawang; Tarakan, nabij de monding der Sekata Telantjang, en andere kleinere ([1]).

Bestuur en bevolking der Tidoengsche landen.

De bovengenoemde landschappen en eilanden staan onder het bestuur van acht Hoofden, die den titel van Pangéran, Panĕmbahan of Datoe voeren. Zij zijn gewoonlijk bloedverwanten van den Sultan van Boeloengan, erkennen zijne opperheerschappij en brengen hem schatting op (bl. 147).

De sterkte der bevolking is niet bekend. Langs de kust wonen Mohamedanen, wier aantal op 3000 wordt geschat. De binnenlanden zijn bevolkt met Heidenen, die tot verschillende stammen behooren en meerendeels van alle beschaving verstoken zijn. Voor zoover bekend zouden zij verdeeld zijn in de volgende stammen:

De Beroesoe's, aan de rivieren Sekata Telantjang, Sekata Boedji, Betajau en Sebauang. Hun aantal wordt begroot op 250 huisgezinnen; zij planten rijst en aardvruchten, en zijn geene koppensnellers.

De Tidoengs, aan dezelfde rivieren en de Sambakoeng en op de eilanden Sebatik en Nenoekan; zij tellen naar gissing 4000 of 5000 zielen. Zij zijn Mohamedanen, planten rijst en aardvruchten, vervaardigen aardewerk, vlechten matten en drijven handel met de Beroesoe's en met de bevolking van Boeloengan.

De Tinggalans of Daoets, een geheel wilde, koppensnellende stam, aan de boven-Sambakoeng. Zij verzamelen was en vogelnestjes, die zij in de benedenlanden verhandelen.

De Mentarangs, aan een linkertak der Sibawang in het binnenland. Zij hebben weinig of geene gemeenschap met de benedenlanden, maar drijven eenigen handel met de bovenlanden van Broenei.

De Semataloens, aan de boven-Siboekoe. Zij zijn vreedzamer dan de Tinggalans en leven gewoonlijk in vijandschap met dezen.

De Poenans, overal in de binnenlanden rondzwervende.

De Kindjins, op de grens tusschen Boeloengan en Tidoeng ([2]).

De Kenjahs, een weinig bekende, geheel onafhankelijk rondzwervende stam, evenals de Poenans.

De Baohs of Oebaus, in de binnenlanden aan de Sibawang; zij

([1]) De *Regeerings-almanak* vermeldt alleen: Terrakan, Nenoekan en Sebitik met toebehoorende kleinere eilanden.

([2]) Zie over dezen stam de belangrijke bijdrage van den heer H. E. D. ENGELHARD in *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXIX, bl. 458.

leveren was en vogelnestjes, en hebben overigens veel overeenkomst met de Segai's (bl. 144).

Verhouding der Vorsten van Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan tot het Nederlandsche Gouvernement.

In het jaar 1850 zijn voor het eerst met de Vorsten der drie genoemde rijken nagenoeg gelijk luidende contracten gesloten, hoofdzakelijk van den volgenden inhoud: De Vorsten erkennen de suprematie van het Nederlandsch-Indische Gouvernement en erkennen het door hen beheerde en binnen de aangewezen grenzen bepaalde gebied in leen te bezitteh van dat Gouvernement, met hetwelk zij beloven in vrede en vriendschap te leven, en welks goedkeuring zal worden gevraagd bij de troonopvolging, die overigens zooveel mogelijk bij erfopvolging plaats heeft. Zij beloven verder de zeerooverij tegen te gaan, den handel te bevorderen, aan schipbreukelingen allen mogelijken bijstand te verleenen, de bevelen van den Resident van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling na te komen, alle nederzettingen van vreemdelingen te weren, de vestigingen van het Nederlandsche Gouvernement in hun gebied te ondersteunen, geene staatkundige gemeenschap met vreemde mogendheden te houden en allen slavenhandel te verbieden. Daarentegen worden aan de Vorsten het geheele inwendig bestuur, de politie, justitie en alle inkomsten overgelaten. Deze contracten zijn in 1878 met de drie Vorsten vernieuwd; met Boeloengan nader nog in 1886 (zie boven en de noot op bl. 158). (1)

---

(1) Vergelijk verder over Nederlandsch-Borneo de *Encyclopaedie van N.-Indië*. Over het van ons onafhankelijk gedeelte van Borneo zie mede aldaar en de Noot op bl. 5. Over *Serawak* vergelijke men ook nog *Wetenschappelijke bladen*, 1897, achtste Aflevering en *Indische Gids*, 1882, I.

VIERDE HOOFDGROEP.

SELÉBES EN ONDERHOORIGE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN SELÉBES.

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Het eiland Selébes ([1]), ook wel ten onrechte Mangkasar genoemd, daar deze laatste naam alleen aan een klein gedeelte van het Zuidelijke schiereiland toekomt, ligt tusschen 1°46′ N. B. (de Noordkaap of Tandj. Papaloempoengan) tot 5°42′ Z. B. (de Zuidhoek Oedj. Boelo-Boelo) en 118°45′ (de westelijke punt van Mandar) tot 125°15′ O. L. (de oostelijke punt van de Noordelijke landtong). Het wordt ten westen bespoeld door de Straat van Mangkasar, die

([1]) De naam Selébes is, zegt men, verbasterd uit Soela-besi, IJzer-eiland. *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 268. Volgens eene andere lezing zou de naam van Portugeeschen oorsprong en een verbastering zijn van *Si Labeh* (het eiland daarboven). Zonder hieromtrent te willen beslissen hebben wij de spelling Selébes (in plaats van Celébes) aangenomen, die in elk geval zeker beter is, daar in de bekende talen van den Archipel onze *c* niet voorkomt. VERSTEEG schrijft, in zijn *Maleischen Atlas*, *Selebessi*. Of de Inlanders wel een algemeenen naam voor het geheele eiland kennen, valt zeer te betwijfelen.

De spelling der Mangkasaarsche en Boegineesche namen is grootendeels volgens de aanwijzing van Dr. MATTHES, in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- land- en volkenkunde.* Derde Volgreeks, Dl. VII, bl. 1—91. Waar zulks wegens het groote verschil noodig scheen, zijn de namen zooals zij gewoonlijk worden geschreven er tusschen haakjes bijgevoegd.

het van Borneo scheidt; ten noorden door de Soeloe-zee of Zee van Selébes; ten oosten door de Straat der Molukken; terwijl ten zuiden de Soenda-zee tusschen Selébes en de Kleine Soenda-eilanden stroomt. De groote Golven, die aan de oostzijde diep het land indringen en daar de geheele kust bespoelen, zijn de Golf van Tomini of Gorontalo en de Golf van Tolo of Tomaiki; terwijl aan de zuidzijde eveneens de Golf van Bône twee groote schiereilanden van elkander scheidt.

De grootte van het geheele eiland bedraagt volgens de laatste officiëele opgaven 3376.4 □ mijlen (¹); het is dus na Java het kleinste van de vier Groote Soenda-eilanden.

Gesteldheid van den grond; bergen.

Selébes bestaat uit vier groote, door bergketenen gevormde schiereilanden of landtongen, die zich in het midden des eilands in een centraal bergland vereenigen of, wil men liever, van dat centraalland uitgaan (²); dit binnenland is nog weinig bekend; het middelste gedeelte ervan draagt den naam van Boeloe (Berg) Latimodjong of Latibodjong. Het eerste of Noordelijke en grootste schiereiland, dat van latere formatie is, loopt van de westzijde van het centraalland eerst noordwaarts, wendt zich dan op eens recht oostwaarts, om later in eene noordoostwaarts loopende punt te eindigen. Het tweede of Oostelijke schiereiland strekt zich van de oostzijde van het centraalland oost-noordoostwaarts uit; het derde of Zuidoostelijke schiereiland loopt van dezelfde zijde zuid-zuidoostwaarts; terwijl eindelijk het vierde of Zuidelijke schiereiland van de zuidzijde van het centraalland recht zuidwaarts loopt. Deze schiereilanden sluiten de drie bovengenoemde groote Golven in. De bergketenen, waardoor zij gevormd worden, zijn meerendeels, inzonderheid in het noorden, van vulkanischen aard. Hoewel in den laatsten tijd iets meer omtrent hen bekend is geworden, blijft er nog veel te onderzoeken over. Over het geheel bereiken de bergen van Selébes geene zeer aanzienlijke hoogte; slechts weinige toppen verheffen zich meer dan 1500 M. boven den zeespiegel; de voornaamste zijn: de G. Klabat (2002 M.), de G. Sopoetan (1800 M.), de G. Lokon (1600 M.) met drie toppen

(¹) Er wordt niet bij vermeld of het tot Ternate behoorend gedeelte van Selébes al dan niet hierbij gerekend is. Volgens MELVILL is het eiland 3294 □ mijlen groot.

(²) De formatie van Selébes is dus in hoofdzaak gelijk aan die van de kern van Borneo (bl. 8); het verschil is, dat op laatstgenoemd eiland de ruimten tusschen de verschillende bergketenen langzamerhand met land zijn aangevuld, hetgeen op Selébes niet het geval is.

genaamd Lokon, Tatawirang en Kasahe, de G. Doea Soedara of de Twee Gebroeders (1365 M.), alle op de noordelijkste punt des eilands in de Minahasa; de berg bij Kaap Dondo aan den noordwesthoek des eilands (2800 M.); het gebergte van Bantaëng, bestaande uit den Lompo-battang (3075 M.), door onze zeelieden gewoonlijk Piek van Bantaëng (Bonthain) genoemd, en den nagenoeg even hoogen Bobo-Karaëng of Wawo-Karaëng, in het zuiden van het Zuidelijke schiereiland; en de Boeloe Saraoeng of Piek van Maros (ruim 1200 M.) in het zuidwesten van hetzelfde schiereiland. De hoogste top van het bovenvermelde Latimodjong-gebergte wordt op ongeveer 3200 M. geschat. De bergen van het eiland zijn voor een groot gedeelte met geboomte bedekt; evenwel worden er niet zulke zware wouden gevonden als op de andere Groote Soenda-eilanden, en de bosschen worden dikwijls door uitgestrekte gras- en *alang-alang*-velden afgewisseld. In het algemeen is de vruchtbaarheid niet zoo groot als op de meer westelijk gelegene eilanden (verg. Dl. I, bl. 96); waartoe hier ook bijdraagt dat slechts zeer weinige eenigszins belangrijke rivieren op het eiland worden gevonden, en de meeste tengevolge van den vorm der schiereilanden een zeer beperkten loop hebben en alleen de kuststreken besproeien. Deze kuststreken zijn over het geheel laag, vochtig en zandig, en zeer goed voor den landbouw geschikt. In het binnenland, vooral in het noordelijkste gedeelte des eilands en ook hier en daar op Zuid-Selébes, worden vele warme bronnen en ook modder- en gasbronnen, hoewel op kleinere schaal dan op Java (zie Dl. I, bl. 231), aangetroffen. (1)

Luchtsgesteldheid, moessons.

De luchtsgesteldheid van Selébes wordt voor zeer gezond gehouden, hoewel tengevolge van de ligging des eilands de hitte, vooral in de kustlanden, zeer groot is en daar niet zelden bij dag 90° en bij nacht 70° Fahr. bereikt; in de bergstreken is zij natuurlijk aanmerkelijk minder. Menigvuldige onweders zuiveren en verkoelen echter de lucht.

In het grootste zuidelijke gedeelte des eilands duurt de Oost- of droge moesson gewoonlijk vijf of zes maanden, van omstreeks einde April tot begin November; en de Westmoesson of regentijd van het

---

(1) Over de geologische gesteldheid van Selèbes zie men o. a. *Bericht über eine im Jahre* 1888—89 *ausgeführte Reise nach den Ind. Archipel* van Dr. A. WICHMANN. Vergelijk *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2e Serie VIII; id. VII, bl. 241.

einde November tot einde April. Op het nagenoeg onder den Evenaar liggende Noordelijke schiereiland is de afwisseling der moessons minder regelmatig; en ten zuiden van het gebergte van Bantaëng en in de landen grenzende aan de westzijde van de golf van Bône benevens die rondom de Golf van Tolo is de Oostmoesson de regentijd.

Baaien en ankerplaatsen.

Behalve de drie bovengenoemde groote Golven zijn de volgende baaien de belangrijkste, van het noorden af:

De Baai van Likoepang of Reede van Likoepang, in het noorden van de noordoostelijke landpunt des eilands; eene door de daar vóór liggende eilandjes vrij goed gedekte ankerplaats met 8 tot 12 vadem diepte.

De Baai van Menado, aan de westzijde van dezelfde landpunt; eene ruime, doch in den westmoesson niet veilige ankerplaats.

De Baai van Tanawangko, een weinig ten zuiden van de voorgaande en, evenals deze, voor den westenwind geheel open.

De Golf van Amoerang, een weinig ten zuiden van de voorgaande; zij loopt diep landwaarts in, en vooral het binnenste gedeelte, dat zuidwaarts loopt, vormt eene zeer veilige ankerplaats.

De Baai van Kwandang, aan de noordkust van de noordelijke landtong.

De Bocht van Boeöol, meer westwaarts aan dezelfde kust.

De Baai of Golf van Toli-toli of Tontoli, op den noordwesthoek des eilands; zij ligt geheel open.

De Baai van Palos, eene diep zuidoostwaarts inloopende en veilige baai aan de westzijde des eilands, waar het Noordelijke schiereiland zich van het centraalland scheidt.

De Baai van Mamoedjoe, ten oosten van Kaap William (bl. 155) tusschen de daardoor gevormde punt en de vaste kust.

De Golf van Mandar of Mĕnrĕ aan de westzijde des eilands, waar het Zuidelijke schiereiland zich van het centraal-land scheidt. Het is eene ruime doch tegen het zuidwesten geheel opene baai.

De Baai van Paré-Paré, aan de westzijde van het Zuidelijke schiereiland; het is eene noordwaarts inloopende en goed gedekte baai.

De Baai van Toeratea en onmiddellijk ten oosten daarvan de Baai van Malassoro, beide in het zuidoosten van het Zuidelijke schiereiland; zij zijn tegen het zuiden geheel open. De eerste heeft aan den ingang eene diepte van 14, de andere van 5 vadem.

De Baai of Reede van Bantaëng (Bonthain), in het zuiden van het

Zuidelijke schiereiland, met goeden ankergrond op 6 vadem diepte. De oostwaarts daarvan liggende Reede van Boeloekoempa heeft slechts 3 vadem.

De Baai van Bingkoka of Meengkoka, aan de westzijde van het Zuidoostelijke schiereiland; eene ruime en diepe baai, die zich eenige minuten zuid- en noordwaarts van den 4den graad Z.B. uitstrekt, en waarin onderscheidene eilandjes liggen. Een inham hiervan is nog de Baai van Padamarang.

De Baai Lahia, in het zuidoosten van het Zuidoostelijke schiereiland.

De Baai Tikola, een weinig ten oosten van de voorgaande, waarvan zij wordt gescheiden door het schiereilandje of de landpunt Tikola. Beide baaien worden door de eilanden Boeton en Moena gedekt.

De Baai Staring, aan de oostzijde van het Zuidoostelijke schiereiland; zij loopt zuidwaarts in en heeft haren mond tegen het noorden op 4°2′ Z.B.

De Kendari- of Vosmaers-baai, eene smalle, westwaarts inloopende baai, een weinig ten noorden van de voorgaande.

De Baai Nipa-Nipa, eene ruime doch in het oosten geheele opene baai, ten noorden van de vorige.

De Baai Matarape, onmiddellijk ten noorden van de voorgaande.

De Baai Talowa, noordelijker.

De Baai of Golf van Tomaiki ([1]), het goed gedekte binnenste gedeelte van de Golf van Tolo, op 2° Z.B. De strekking van deze baai is naar het noordwesten; aan hare zuidzijde scheidt zich nog een inham zuidwaarts af, die den naam draagt van Poeloe Toko-baai. In de Golf van Tomaiki liggen onderscheidene kleine eilandjes.

De Reede van Gorontalo, aan de zuidzijde van het Noordelijke schiereiland.

De Castricums-baai, bij Kota Boena in het rijkje Bolaäng-Mogondau, aan de oostzijde van de noordoostwaarts loopende punt van het Noordelijke schiereiland.

De Baai van Totok, door kaap Boejat gedekt, iets noordelijker dan de voorgaande.

De Baai van Belang, ten noorden van de voorgaande; zij is in den Westmoesson eene zeer veilige ankerplaats, doch in den Oostmoesson aan hooge zeeën blootgesteld.

([1]) Volgens het werk van den heer DE CLERCQ (zie beneden) is dit de ware naam van deze golf en niet *Tomori*, zooals op de kaarten vermeld staat.

De Baai of liever Reede van Kema, aan dezelfde kust met eene afwisselende diepte van 5 tot 12 vadem; zij is mede alleen in den Westmoesson geheel veilig.

Kapen en punten.

De voornaamte kapen en punten zijn:

a. Aan de noord- en westzijde des eilands, van het noorden naar het zuiden:

T. Papaloempoengan of de Noordkaap, de noordelijkste punt des eilands.
T. Pisoe of Pisok, ten noorden van de Baai van Menado.
T. Kalasej, ten zuiden van de Baai van Menado.
T. Tambala of Tamalang, ten zuiden van de Baai van Tanawangko.
T. Pasir poetih, ten noorden van de Golf van Amoerang.
T. Djiko Kapitoe, ten zuiden van de Golf van Amoerang.
T. Djiko Sapa, een weinig ten noordwesten van de voorgaande.
T. Besar, ten oosten van de Baai van Kwandang.
T. Dako, ten noorden van de Bocht van Boeöol.
De Stroomen-kaap of Kaap Rivers, ten noorden van de Baai van Toli-toli.
T. Dondo, ten zuiden van de Baai van Toli-toli.
T. Temoel of Samsa, onder den Evenaar.
Kaap Palos of Donggala, aan de westzijde van den ingang der Baai van Palos.
T. Baros, op 1°20′ Z.B.
Kaap William, op 2°38′ Z.B.
Oedjoeng Ongkona, op 3° Z.B.
O. Mĕnrĕ of Rangasso, ook O. Mandar genoemd, de zuidwestelijkste punt van het centraalland, ten westen van de Golf van Mandar.
O. Léro, aan den ingang van de Baai van Paré-Paré.
T. Magindari, ten zuiden van Mangkasar.

b. Aan de zuidzijde des eilands en in de Golf van Bône van het westen naar het oosten:

O. Laïkang, de zuidwestelijkste punt van het zuidelijke schiereiland.
O. Boelo-Boelo, de zuidelijkste punt des eilands.
O. Petang, een weinig noordoostwaarts van de vorige, in het zuidwesten van de Baai van Bantaëng.

O. Lasowa of Bira, de zuidoostpunt van het Zuidelijke schiereiland.
O. Laboea, aan de westzijde van de Golf van Bòne.
O. Patiro, aan dezelfde zijde, bij den mond der rivier Tjenrana.
O. Amasangèng, aan dezelfde zijde.
O. Soesoea, aan de oostzijde van de Golf van Bòne.
O. Kanakea, aan dezelfde zijde.
O. Boengingkalo, de zuidelijkste punt van het Zuidoostelijke schiereiland.
O. Lorah, ten oosten van de voorgaande, nagenoeg op dezelfde breedte aan straat Tioro.
O. Lahia en O. Tikola, nabij elkander ten westen van de Baai Kolona (bl. 154).

c. Aan de oostzijde des eilands, en in de Golven van Tolo en Tomini, van het zuiden naar het noorden;

O. Laonti, aan de oostzijde van de Baai Staring.
O. Samboeli, ten westen van dezelfde baai.
O. Nipa-Nipa, ten zuiden van de Baai Nipa-Nipa.
O. Tapoe Oeloena, een weinig ten noorden van de Baai Matarape.
Kaap Nederburgh, ten zuiden van de Talowa-baai.
T. Matoeboe, aan de noordzijde van den ingang der Baai van Tomaiki.
T. Talabo, de oostelijkste punt van het Noordoostelijke schiereiland.
T. Api, aan de noordzijde van hetzelfde schiereiland.
T. Saoesoe, in het zuidwesten van de Golf van Tomini.
T. Amfibahoe, aan de westzijde van de Golf van Tomini.
T. Tomboli Lata, aan de zuidzijde van het Noordelijke schiereiland.
T. Tolo, ten oosten van de voorgaande, op 124°1′ O. L.
T. Flesko, ten noordoosten van de voorgaande.
T. Boejat, aan de Baai van Totok (bl. 154).
T. Polisang, de noordoostelijkste punt van het Noordelijke schiereiland, ten oosten van de Baai van Likoepang.

Meren [1].

Selébes heeft onderscheidene meren, die echter grootendeels nog onvolledig bekend zijn. Wij vermelden hier de volgende:

Het meer van Tondano, in de noordoostelijke punt van het Noor-

[1] *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap* 1890, '91, '93; PETERMANN'S *Mittheilungen*, 1893 en 1896. In Noord- en Centraal-Selébes wordt ons »Meer" weergegeven door de woorden *Dano* of *Danau*, *Rano*, *Boelalo* en *Laoer*.

delijke schiereiland, tusschen 1°10′ tot 1°17′ N.B. en 124°56′ tot 125°1′ O.L.; het is een zoogenaamd afgedamd, in een vulkanisch hoogland omtrent 700 M. boven den zeespiegel gelegen meer. Het heeft eene lengte van ongeveer twee uren, terwijl de breedte van $^1/_2$ tot $1^1/_4$ uur afwisselt; de diepte bedraagt op sommige plaatsen 6, op andere 20 vadem. Vooral van het Lembean-gebergte, dat het hoogland aan de oostzijde begrenst, vloeien talrijke beken en riviertjes af, door welke het meer wordt gevoed, dat daarenboven ook uit onderaardsche wellen toevoer van water schijnt te ontvangen. Onder de beken, die aan de westzijde er in vallen, zijn er verscheidene, die uit warme bronnen haren oorsprong hebben. Het meer, dat zoet water heeft en zeer vischrijk is, ontlast zich alleen aan de noordzijde door de Rivier van Tondano of Menado.

Het Meer van Linau of Linoe, ongeveer eene mijl ten westen van het noordelijke uiteinde van het Meer van Tondano bij Lahendong gelegen. Het is een kratermeer van kleinen omvang, met zwavelachtig water. In de nabijheid bevinden zich een zwavelpoel en eene menigte solfatara's, waaruit onophoudelijk zwaveldampen opstijgen.

De Meren (Danau), Ilaloi en Mokobang, in het landschap Mogondau ten oosten van het Ambang-gebergte.

In de afdeeling Gorontalo eveneens op het Noordelijke schiereiland ligt op 123′5° O.L., tusschen de landschappen Gorontalo en Limbotto, het Meer van Limbotto, door de Inboorlingen *Boelalo daä* d. i. »Het groote meer" genaamd. Het is omstreeks 4 uren lang en $1^1/_2$ uur breed en hoogstens 5 M. diep. Van de omliggende gebergten ontvangt het eene menigte riviertjes en beken, en ontlast zich aan de zuidoostzijde door twee smalle natuurlijke kanalen, die uitwateren in het riviertje Bolango of Tapa, eene der hoofdbronnen van de Rivier van Gorontalo. Aan de oostzijde van dit meer, waarvan het water vroeger ziltig was doch tegenwoordig zoet is, worden warme bronnen aangetroffen.

Het meer van Poso, een vrij aanzienlijk meer in het landschap Poso aan de zuidwestzijde van de Golf van Tomini, waaruit de rivier Poso ontstaat. Het heeft eene lengte van bijna 40 KM., terwijl de grootste breedte ± 15 KM. bedraagt. In het zuiden ontvangt het het water van de Kodina, in het noordwesten dat van de Kaija ([1]).

([1]) *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, III; *Indische Gids* 1895, II, bl. 1724, het laatste met vier schetskaarten. Men zie ook *Tijdschrift van het A. G.*, Dl. XIII, bl. 439 en *Zeitschrift d. G. für Erdkunde*, 1894 en '95 (Berlin). Vergelijk beneden onder Poso en *Mededeelingen*, 1894. Door de heeren SARASIN is de lengte as bepaald op 27 KM., terwijl het jongste bericht dit cijfer op 20 KM. terugbrengt.

Het Meer (Rano) Asem, volgens bericht een schoon gelegen en uitgestrekt kratermeer op den berg Sempoe.

Het Meer van Sigi, hetzelfde dat op de kaarten Lindoe heet. In het midden er van moet zich een eilandje bevinden (¹).

Het Meer Toe-Eppee of Toepé, dicht bij de Golf van Tomaiki.

Het Meer Tafoeti, recht zuidwaarts van het voorgaande.

Het Meer Kariyângoeng of Meer van Oesa, in het zuidwesten van het centraalland van Selébes in het staatje Masĕnrĕmpoeloe op 3°8′ Z.B. en 119°35′ O.L. Het water uit in de Golf van Mandar, in het zuidwesten door het riviertje Soreyang of Binânga-karâĕng, en in het zuidoosten door eene beek, die zich in de rivier Sadang ontlast.

Het Meer Tampârang Labâya (Zoetwater-zee), of Meer van Tèmpe, in het Zuidelijke schiereiland tusschen 3°57′ en 4°14′ Z.B. Het ligt eenige honderden M. boven den zeespiegel en wordt gevoed door vele van het omliggende gebergte afstroomende beken en riviertjes. Aan de oostzijde heeft het door een natuurlijk kanaal gemeenschap met de rivier Tjenrana, en dan door deze met de Golf van Bòne. De naam Tampârang Labâya wordt door de Mangkasaren aan dit Meer gegeven; de Boegineezen noemen het Tappârêng-Têmpe.

Het Meer van Sidĕnrĕng, noordwestwaarts van het voorgaande, waarmede het door een natuurlijk kanaal, genaamd Sĕssanriwoë, gemeenschap heeft. Het beslaat ruim ¹/₄ van de oppervlakte van het Meer van Tèmpe (²).

Rivieren.

Boven is reeds met een woord gezegd dat de rivieren van Selébes over het geheel van zeer weinig belang zijn. Wij zullen dan ook hier slechts de voornaamste opnoemen, en de overige, zooveel noodig, vermelden bij de behandeling der gewesten, waarin zij gevonden worden.

De Rivier van Menado of van Tondano is de uitwatering van het meer van laatstgemelden naam, aan welks noordelijk uiteinde zij

(¹) Of op dit eilandje, gelijk de Hoogleeraar WICHMANN verhaalt, zich eene kampoeng bevindt met 3000 bewoners mag betwijfeld worden.

(²) Volgens mededeeling van den Gouverneur van Selébes VAN BRAAM MORRIS en den Secretaris van Inlandsche zaken te Mangkasar EERDMANS. Dit stemt overeen met de opmerking van Dr. MATTHES, die ook van *twee* meren spreekt, bij de Boegineezen bekend onder de namen Tappârêng-rilaoe (Oostelijk meer) en Tapparêng-riyadja (Westelijk meer). Het verbindingskanaal heet bij hem *La Sossanriwoë*. Zie ook de schetskaart in het stuk van den Hoogleeraar WICHMANN (*Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2e Serie, VII), waar de twee meren echter genoemd worden *Tappârang Karadja* en *T. Uraë*.

ontstaat. Zij loopt eerst noordoostwaarts en dan noordwestwaarts totdat zij zich ontlast in de Baai van Menado, bij de hoofdplaats van dien naam. Aanvankelijk is zij smal en zeer ondiep. Omstreeks 1½ uur beneden haren oorsprong heeft zij bij Tonsea lama eenen waterval van nagenoeg 30 M. hoogte, en neemt later verscheidene beken op, van welke de voornaamste zijn:

R. de Taler,
de Sempot, en
de Merawas.
L. de Roön,
de Lewet,
de Koelau, en
de Tikalla, de grootste van alle, die zich ongeveer een uur boven den mond in de hoofdrivier stort.

Door dezen toevoer neemt de rivier langzamerhand in breedte en diepte toe; zij blijft echter slechts over het kleinste benedengedeelte van haren loop voor lichte prauwen bevaarbaar.

De Rano-i-apo. Zij ontspringt in het zuidwesten der Minahasa op het Mahatoes-gebergte (ook G. Boejat geheeten), stroomt noordwaarts en valt met een 50 M. breeden mond in de Baai van Amoerang, doch is slechts voor een klein deel bevaarbaar. Zij heeft verscheidene zijriviertjes, van welke het belangrijkste is

R. de Tewalen.

De Poïgar en de Boejat, die op hetzelfde gebergte ontspringen en van welke de eerste noordwest- en de laatste zuidoostwaarts naar zee stroomt: zij vormen te zamen de zuidelijke grens van de Minahasa.

De Lombagin, een vrij belangrijke rivier, welke de vruchtbare Mogondauvlakte doorstroomt.

De Bolango of Tapa, welke door een kanaal met het meer van Limbotto in verbinding staat en, zooals wij boven zagen, een der hoofdbronnen van de rivier van Gorontalo vormt. Dicht bij deze hoofdplaats ligt ook de monding der Bône.

De Boetaio-Daä, welke het landschap Boeöol doorstroomt.

De Poso, boven reeds genoemd als uitwatering van het gelijknamige Meer (¹).

De Sadang. Zij ontspringt op het gebergte in het midden van het centraalland van Selébes, stroomt in een zuidwestwaartsche richting door het land der To-radja's, door Masĕnrĕmpoeloe en Adja Tapparĕng, waarin zij aan hare rechterzijde een gedeelte van het water

(¹) Zie bij KRUIJT en VAN HOËVELL en beneden onder Poso.

van het meer Kariyângoeng ontvangt, en valt op 3°57′ Z.B. bij Lanrissang in het zuidelijke gedeelte van de Golf van Mandar.

De Bahoe Solo, eene rivier van vrij uitgestrekten loop; zij vormt de uitwatering van het Meer Tafoeti, vanwaar zij zuidoostwaarts stroomt en zich in de Baai Matarapc ontlast. Zij verdeelt zich op eenigen afstand van de kust in drie armen, en is over een aanmerkelijk gedeelte voor prauwen bevaarbaar.

De Tjenrana is de voortzetting van de Wĕlannaë-rivier en krijgt ter plaatse waar deze zich vereenigt met het natuurlijke afwateringskanaal van het Meer van Tĕmpe (zie boven) den naam van Tjenrana. Na die vereeniging buigt zij zich zuidoostwaarts om, vervolgens zuid- en daarna oostwaarts en maakt voor een groot gedeelte de grensscheiding tusschen de rijken Bône en Wadjo uit en valt met drie hoofd- en eenige zijmondingen in de Golf van Bône. Zij is voor middelmatige vaartuigen bruikbaar. Eene voorname zijrivier is

L. de Bila, die op het gebergte Bila in het Latimodjongsche ontspringt, door het westen van Loewoe en Wadjo stroomt en bij Têmpe op geringen afstand van het Meer in de Tjenrana valt ([1]).

De Wêlannaë, die op het gebergte van Bantaëng ontspringt, noordwaarts eerst door het zuidwestelijke gedeelte van Bône, dan door het tot Sôppeng behoorende vazalstaatje Mario-riwawo, vervolgens weder door of langs het westen van Bône stroomt, en bij Sengkang, beneden Têmpe, den naam van Tjenrana (zie boven) krijgt. De Wêlannaë (d. i. Rivier) draagt in verschillende gedeelten van haren loop de namen Salo Barang, Salo Bakoeng en Salo Bêngo, naar plaatsen welke zij passeert.

§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur, rechtswezen en militaire macht.

Verdeeling en bestuur.

Selébes wordt verdeeld in:

A. De Residentie Menado. Zij bevat, met uitzondering van het rijk Toli-toli of Tontoli op de noordwestkust, het geheele Noordelijke schiereiland en de landen langs de west- en zuid-

([1]) Deze beschrijving van de Tjenrana, die van alle vroegere verschilt, is gedeeltelijk volgens een bericht van Dr. MATTHES, medegedeeld in de *Bijdragen van het Instituut*, Vierde Volgr. Dl. I, bl. 527, en dienende tot verbetering van het door dien Heer medegedeelde in dezelfde *Bijdragen*, Derde Volgr. Dl. VII, bl. 10; gedeeltelijk aangevuld uit latere opgaven.

kust der Golf van Tomini tot aan Tandj. Api (bl. 156), en bestaat uit: de Minahasa of het Bondgenootschap van Menado; de rijkjes Bolaäng Mogondau, Bolaäng Bangka of Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Boeöol; de Gorontalosche landschappen, zijnde de landschappen Gorontalo, Limbotto, Bone, Attingola en Boalemo; en de rijkjes Moöeton, Tomini, Tinombo, Kasimbar, Toriboeloe, Amfibahoe, Parigi, Saoesoe, Poso, Tongko en Todjo; benevens de onmiddellijk langs de kusten liggende eilanden, en voorts de Togéan- of Schildpad-eilanden in de Golf van Tomini, en de Sangi- en Talaoer- of Salibaboe-eilanden noordwaarts van de Minahasa gelegen.

Deze Residentie behoorde vroeger administratief tot het voormalige Gouvernement der Molukken, doch staat sedert het jaar 1864 op zichzelve en wordt bestuurd door eenen Resident, die te Menado gevestigd is en de bevelen ontvangt van den Gouverneur-Generaal. Hij wordt bijgestaan door eenen Adsistent-Resident voor de Afdeeling Gorontalo (welke de Gorontalosche landschappen, de later genoemde rijkjes en de Togéan-eilanden bevat), die in de plaats van dezen naam gevestigd is, door eenen Controleur en een Posthouder voor de Afdeeling Sangi- en Talaoer-eilanden, een Controleur voor de Noordkust en verder door eenen Secretaris en zeven Controleurs en Adspirant-Controleurs, benevens eenige andere ondergeschikte Europeesche ambtenaren voor de Afdeeling Menado (zie beneden). Onder hun toezicht oefenen de Inlandsche Hoofden in de Minahasa en de Vorsten der overige rijkjes het onmiddellijk bestuur over de Inboorlingen uit. De Secretaris der Residentie bekleedt tevens de functiën van Algemeen Ontvanger, Notaris en Ambtenaar van den Burgerlijken stand.

B. Het Oostelijke schiereiland van T. Api af, en verder de landen om de Golf van Tolo gelegen tot aan het noordelijke uiteinde van de Baai Nipa-Nipa; benevens al de eilanden in de Golf van Tolo, van Pélèng af tot en met Labengki. Dit gedeelte bevat: het rijk Banggai, in het noorden; het rijk Taboengkoe in het zuiden, welke beide weder uit verschillende landschappen bestaan; en het rijkje Tomori, tusschen deze twee rijken gelegen.

Deze landen en eilanden zijn eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, en worden met diens overige bezittingen gerekend tot de Residentie Ternate te behooren. Zij worden bestuurd door Inlandsche Vorsten en Hoofden, die aan den Sultan van Ternate ondergeschikt zijn. Het Nederlandsche Gouvernement wordt er slechts door eenen Posthouder vertegenwoordigd.

C. Het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, bevattende het geheele overige gedeelte des eilands, benevens de eilanden Boeton, Moena, Silayara (Saleijer) en onderhoorige eilandjes, de Spermonde-groep, en andere kleinere eilanden in de onmiddellijke nabijheid van Selébes gelegen; alsmede het verder verwijderde Soembawa en het westelijke gedeelte van Flores, welke beide tot de Kleine Soenda-eilanden behooren ([1]).

De tot het Gouvernement van Selébes behoorende gewesten worden onderscheiden in:

A. De Gouvernementslanden, waartoe de volgende Afdeelingen behooren:

a. De Afdeeling Mangkasar met de daarbij behoorende eilanden van de Spermonde- en Dewakang-, Postiljon- en Groote Paternoster-eilanden-groep, benevens het voormalige leenvorstendom Tâllo, onder het onmiddellijk bestuur van eenen Adsistent-Resident.

b. De Afdeeling Noorder-districten, bestuurd door eenen Adsistent-Resident.

c. De Afdeeling Zuider-districten, bestuurd door eenen Adsistent-Resident.

d. De Afdeeling Ooster-districten, bestuurd door eenen Adsistent-Resident.

e. De Afdeeling Takalar, bestuurd door eenen Controleur.

f. De Afdeeling Saleijer en onderhoorige eilanden, bestuurd door eenen Controleur.

g. De Afdeeling Tontoli, bestuurd door een Civielen Gezaghebber.

h. De Afdeeling Palosbaai, bestuurd door een Civielen Gezaghebber.

i. De Afdeeling Bima, bestuurd door een Civielen Gezaghebber.

Deze Gouvernementslanden staan gezamenlijk onder het bestuur van den Gouverneur van Selébes en Onderhoorigheden, die te Mangkasar gevestigd is; aan hem is een Adsistent-Resident toegevoegd voor zendingen naar de binnenlanden, alsmede een Adsistent-Resident voor de Politie ([2]). De vier eerste Afdeelingen zijn nog weder in

---

([1]) In en ten zuiden van de Straat van Mangkasar liggen eenige groepen van zeer kleine en weinig bekende eilanden, namelijk: de Kleine Paternoster-eilanden of Palabalaga-groep, tegenover Mandar; eene talrijke groep, ten zuiden van de voorgaande, waaronder Medemblik, Rotterdam, Middelburg, Hoorn, Amsterdam, enz.; de Paternoster- en Postillons- of Sabalana-eilanden (op de kaart *Sablas-anak*) in de Soenda-zee ten noorden van Soembawa. Vergelijk *Regeerings-Almanak* 1898, bl. 118.

([2]) De hier opgegeven verdeeling is volgens den *Regeerings-Almanak* van 1898.

Onder-Afdeelingen, onder het bestuur van Controleurs, gesplitst, zooals bij de afzonderlijke behandeling zal worden aangegeven.

B. De Leenroerige landen, welke zijn:

a. Bône, met het achterleen Lamoeroe.

b. Tanètte, met het achterleen Lipoekasi.

Zij worden bestuurd door Vorsten of Vorstinnen, die hun gebied van het Nederlandsche Gouvernement in leen hebben maar geheel vrij worden gelaten in de regeling der inwendige belangen huns rijks.

C. De Bondgenootschappelijke landen, zijnde:

a. Tontoli of Toli-Toli.

b. Kaïli (Kajeli).

c. Mandar.

d. Adja-Tappârĕng.

e. Sôppeng.

f. Bĕrroe.

g. Gôa.

h. Laïkang.

i. Loewoe.

k. Wadjo.

l. Masĕnrĕmpoeloe (Masĕnrĕng Boeloe).

m. Laiwoeï.

n. Het Boetonsche rijk.

o. Bima (waaronder ook Westelijk Flores behoort), Soembawa, Dompo en Sanggar (het eiland Soembawa) ([1]).

De Vorsten dezer rijken zijn vroeger of later tot het Boengaische contract (Dl. I, bl. 19) toegetreden en dus bondgenooten van het Nederlandsche Gouvernement, dat beschermheer van het bondgenootschap is en jegens hetwelk zij bepaalde verplichtingen hebben te vervullen, zooals: bescherming van den handel, wering van zeeroof, bijstand in geval van oorlog, enz. Zij zijn vrij in het inwendig bestuur van hun rijk, doch moeten volgens gebruik bij hunne troonsbeklimming naar Mangkasar opkomen om door den Gouverneur te worden bevestigd en het bestaande contract te vernieuwen; bij wettige verhindering wordt van Gouvernementswege iemand met dat doel tot hen gezonden.

Behalve dit algemeene bondgenootschap bestond vroeger tusschen Bône, Sôppeng en Wadjo een afzonderlijk verbond, *Tĕlloempotjowé* (d. i. de drie *botjo's* of verbondenen) genaamd, dat waarschijnlijk

---

([1]) Verscheidene van de opgenoemde Bondgenootschappelijke landen hebben vazalstaatjes onder zich, die later door ons zullen worden vermeld.

reeds in de 16de eeuw gesloten, in 1670 en later nog weder in 1855 vernieuwd is ([1]); toen bij de onderwerping van Bône in 1859—60 dit rijk uit de rij der voorname staten verdween, is het verbond echter feitelijk vervallen.

D. Het Onafhankelijk gebied, ook wel Niet-bondgenootschappelijk land genaamd, zijnde op het oogenblik nog alleen:
Het land der To-radja's of Bergbewoners.

Rechtswezen.

In de Residentie Menado staan de Europeanen en met hen gelijkgestelden te recht voor den Raad van Justitie te Mangkasar, als de te behandelen zaken van dien aard zijn dat zij voor zoodanige rechtbank behooren te worden vervolgd (zie Dl. I, bl. 147 en II, bl. 166). Overigens is de rechtspleging opgedragen aan Districtsgerechten, Magistraten, Landraden en Residentie-gerechten. — In elk District is een Districts-gerecht, samengesteld uit het Districtshoofd en eenige door den Resident aangewezen mindere Hoofden. Het oordeelt in eersten aanleg 1°. over alle door Inlanders of met hen gelijkgestelden tegen eigenlijk-gezegde Inlanders (onderhoorigen der negorijen) ingestelde burgerlijke rechtsvorderingen, wanneer de waarde in geschil niet meer beloopt dan *f* 50; 2°. over alle klachten tegen eigenlijk-gezegde Inlanders ter zake van overtredingen van wettelijke bepalingen, op welke geene hoogere straf is gesteld dan eene boete van *f* 15 of gevangenis van één tot zes dagen. Van zijne vonnissen is in sommige burgerlijke zaken hooger beroep bij den Landraad, in sommige strafzaken bij den Magistraat. — De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Europeesche gezagvoerende ambtenaren bij het Binnenlandsch bestuur, ieder binnen de grenzen van het gebied, waarover hem het bestuur is opgedragen. Zij nemen kennis van: 1°. alle binnen hun ressort ingebrachte klachten tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden (wat de eigenlijk-gezegde Inlanders betreft, voor zooverre de zaak niet behoort tot de bevoegdheid der Districtsgerechten) ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken voor drie maanden, of gevangenis van acht dagen; 2°. (met uitzondering van de Magistraten te Menado en te Gorontalo) over alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 50 bedraagt. Bij de recht-

([1]) *Tijdschr. voor Neêrl.-Indië*, 1848, Dl. I, bl. 33 en 59. · *Bijlagen van de Ned. Staatscourant*, Zitting 1859—1860, blz. 403. MATTHES, t. a. p. bl. 12.

spraak der Magistraten is, wanneer eigenlijk-gezegde Inlanders in rechten betrokken zijn, hun Districtshoofd tegenwoordig; en bij de rechtspraak der Magistraten te Menado en Gorontalo altijd de Inlandsche Officier van Justitie, waarnemende het Openbaar Ministerie. De uitspraken der Magistraten zijn aan geenerhande voorziening onderhevig. — Landraden zijn gevestigd te Menado en te Gorontalo; zij bestaan uit eenige voorname Inlanders door den Gouverneur-Generaal benoemd, te Menado onder voorzitterschap van een Europeeschen (gegradueerden) rechter, te Gorontalo onder dat van den Adsistent-Resident, beiden bijgestaan door een Griffier, een Inlandschen Officier van Justitie en, wanneer de gedaagde den Mohamedaanschen godsdienst belijdt, een Mohamedaansch priester. Met uitzondering van zaken, waarvan de behandeling aan andere rechtbanken is opgedragen, nemen de Landraden in eersten aanleg kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; 3°. alle overtredingen van reglementen van politie, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraak van den Landraad hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar. — Residentie-gerechten zijn gevestigd te Menado en te Gorontalo, en samengesteld uit den Voorzitter van den Landraad, bijgestaan door den Griffier van die rechtbank, terwijl het Openbaar Ministerie wordt waargenomen door den Magistraat ter plaatse. Het Residentie-gerecht oordeelt over: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, die de waarde van *f* 500 niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden en tegen Inlanders, wanneer deze krachtens wettelijke voorschriften of overeenkomsten aan de voor Europeanen vastgestelde wettelijke bepalingen zijn onderworpen; 2°. alle klachten, ingebracht tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden, wegens overtreding van politiereglementen en plaatselijke keuren, verordeningen betreffende 's lands middelen en pachten, en alle andere algemeene verordeningen, wanneer op de overtreding geene zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van drie maanden en eene geldboete van *f* 500 gezamenlijk of afzonderlijk. Van de vonnissen van het Residentie-gerecht is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar.

Voor de onder de Residentie Menado behoorende rijkjes, die, ofschoon het oppergezag van Nederland erkennende, niet onder het rechtstreeksch bestuur van het Nederlandsch-Indische Gouvernement staan, zijn Rijksraden gevestigd in de hoofdplaatsen Menado en

Gorontalo, de eerste voorgezeten door den Resident, de tweede door den Adsistent-Resident, beiden bijgestaan door een Europeeschen beambte als Griffier, en voorts bestaande uit de Rijksgrooten van het landschap of rijkje, waartoe de gedaagde behoort; de functiën van het Openbaar ministerie worden vervuld door den Inlandschen Officier van Justitie bij den Landraad ter plaatse. Alle veroordeelende vonnissen van deze Rijksraden zijn onderworpen aan de revisie van den Raad van Justitie te Mangkasar. In Gorontalo is bij gelegenheid van de bestuursverandering in 1889 een nieuwe rechtbank gevestigd onder den naam van *Groote Madjelis*, met behoud van den bovenbedoelden Rijksraad, welke bestemd blijft voor de nog niet onder rechtstreeksch gezag gebrachte rijkjes uit deze Afdeeling. Deze Groote Madjelis wordt voorgezeten door den Adsistent-Resident, terwijl de Districtshoofden daarin als leden zitting hebben ([1]).

In de landen van den Sultan van Ternate, om de Tolo-golf, is de rechtspleging geheel aan de Inlandsche Hoofden overgelaten.

In het Gouvernement van Selébes is ter hoofdplaats Mangkasar een Raad van Justitie, samengesteld uit een President, drie leden, een Officier en een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en een Substituut-Griffier, welke allen rechtsgeleerden moeten zijn. Hij neemt kennis in eersten aanleg: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen en met hen gelijkgestelden, en tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden in zaken, waarin deze krachtens wettelijke voorschriften of overeenkomsten aan de Europeesche wettelijke bepalingen zijn onderworpen; alles voor zooverre die zaken niet tot de bevoegdheid der beneden te vermelden Residentie-gerechten behooren; 2°. van alle geschillen in zaken van prijzen en buit, die door 's Rijks oorlogsschepen of schepen door particulieren uitgerust worden achterhaald en opgebracht, alsmede van alle zee- en strandvonden; 3°. van alle overtredingen van politiereglementen en plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Europeanen en met hen gelijkgestelden, voorzooverre de behandeling daarvan niet aan het Residentie-gerecht is opgedragen; 4°. van alle misdrijven, gepleegd door Europeanen of met hen gelijkgestelden; 5°. van de misdrijven ter gelegenheid van faillissement en bij kennelijk onvermogen of bij surséance van betaling begaan door Vreemde Oosterlingen en Inlanders, op welke de wettelijke bepalingen omtrent die onderwerpen toepasselijk zijn verklaard: 6°. van het misdrijf van zeerooverij, van alle misdrijven gepleegd aangaande prijzen en buiten

([1]) Zie uitvoeriger het *Indisch Staatsblad* voor 1882, N°. 27, 28 en 235; id. 1889, N°. 94 en 256, en 1891, N°. 36 en beneden.

hierboven vermeld, en van alle overtredingen der wettelijke bepalingen op het stuk van den slavenhandel: dit alles zonder onderscheid van den landaard der beklaagden. Voorts neemt de Raad in het hoogste ressort kennis: van alle jurisdictiegeschillen tusschen mindere rechterlijke autoriteiten in zijn rechtsgebied; van alle vonnissen, waarvan hooger beroep aan den Raad is toegelaten; en van alle persoonlijke, zakelijke of gemengde rechtsvorderingen, aan hooger beroep onderworpen, wanneer partijen verklaard hebben van dat beroep af te zien.

Behalve den Raad van Justitie heeft men in dit Gouvernement: Regentschapsgerechten, Magistraten, Landraden en Residentie-gerechten. — In elk Regentschap is een Regentschapsgerecht, bestaande uit den Regent of, bij afwezigheid, het in rang op hem volgend Hoofd en zoovele en zoodanige mindere Hoofden als daartoe door het Hoofd van gewestelijk bestuur worden aangewezen. Het oordeelt in eersten aanleg over: 1°. alle door Inlanders of met hen gelijkgestelden tegen eigenlijkgezegde Inlanders ingestelde rechtsvorderingen, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 25 beloopt; 2°. alle klachten tegen eigenlijkgezegde Inlanders wegens overtreding van wettelijke bepalingen, waarop geene hoogere straf is gesteld dan eene boete van *f* 15 of gevangenis van één tot zes dagen. In sommige gevallen zijn zijne vonnissen vatbaar voor hooger beroep bij den Magistraat aan wiens revisie zij onderworpen zijn. — Welke ambtenaren in elk ressort de Magistratuur uitoefenen, en hoever hun ressort zich uitstrekt, wordt door den Gouverneur-Generaal bij Ordonnantie bepaald. Hunne rechtsbevoegdheid is dezelfde als die in de Residentie Menado. — Landraden zijn gevestigd ter hoofdplaats Mangkasar, op de hoofdplaatsen der Afdeelingen en Onder-afdeelingen, behalve Bima en Tontoli, alle door een rechtsgeleerde voorgezeten. Hunne rechtsbevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Menado. — Residentie-gerechten zijn gevestigd op alle plaatsen, waar een Landraad gezeteld is, behalve te Mangkasar. Hunne samenstelling en rechtsbevoegdheid zijn gelijk aan die in de Residentie Menado [1].

In de Leenroerige en Bondgenootschappelijke landen is de rechtspleging aan de Inlandsche Hoofden overgelaten.

Militaire macht.

De krijgsmacht op Selébes bestaat uit het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden en Menado [2], een detachement Cavalerie

[1] Zie uitvoeriger het *Indisch Staatsblad* voor 1882, N°. 22 en 235.

[2] Een detachement van dit bataljon ligt te Koepang op Timor.

en de 20ste compagnie Artillerie. Zij staat onder bevel van een Majoor, Militair Commandant van Selébes en Onderhoorigheden.

Het Garnizoens-bataljon bestaat uit den Staf en vier compagnieën te Mangkasar, waarvan twee compagnieën mobiele colonnes. Detachementen zijn te Segéri, Balang-nipa, Pangkadjéné, Bonthain, Menado, op Boeton en Bima.

De Cavalerie en Artillerie liggen in garnizoen te Mangkasar; de laatste heeft eene sectie Berg-artillerie.

Voorts zijn er Schutterijen te Mangkasar en Menado.

§ 3. VOORTBRENGSELEN, HANDEL EN SCHEEPVAART, BRONNEN VAN INKOMSTEN VOOR HET GOUVERNEMENT.

Plantenrijk.

De natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk hebben over het algemeen een minder grootsch aanzien dan op de andere Groote Soenda-eilanden. De wouden, die meer door grasvlakten worden afgewisseld, bezitten niet de reusachtige boomen, die op Soematra worden aangetroffen; evenwel zijn zij rijk in soorten, onder welke er zijn, die goed timmerhout opleveren. *Djati*-hout wordt hier en daar in het zuiden des eilands gevonden; *sandel-* en *sapan*-hout komt in kleine hoeveelheden in Bantaëng voor; ebbenhout in het oosten des eilands; vele palmsoorten zijn overal verspreid, zoo ook rotting en bamboes; en de kokos-, sagoe- en *arèn*-palmen worden opzettelijk aangekweekt, de laatste niet alleen om de *arèn*-suiker en den *toewak* (palmwijn), die uit de sappen worden verkregen, maar ook om het sterke *goemoeti*-touw, hetwelk vervaardigd wordt uit het zoogenaamde sagoewir-haar, dat buiten aan den stam groeit en op paardenhaar gelijkt.

Onder de cultuurgewassen komen verder vooral in aanmerking: rijst, die in de Gouvernementslanden zoowel op *sawahs* als op droge velden wordt gekweekt, over 't geheel minder goed is dan die van Java en niet voldoende voor de geheele behoefte der bevolking; koffie, waarvan de teelt in de Minahasa tot voor korten tijd verplicht was, en die tegen bepaalde prijzen aan het Gouvernement moest worden geleverd; (1)

(1) In verband met de opheffing der gedwongen cultuur en verplichte levering van koffie is Menado ingelijfd bij 's Gouvernements tolgebied. Ook de tolrechten in de rijkjes langs de noordkust zullen worden overgenomen. *Verhandelingen der Staten-Generaal*, 1897.

In het Gouvernement van Selébes wordt de koffiecultuur zoowel in de Gouvernementslanden als daarbuiten door de bevolking voor eigen rekening gedreven; de opbrengst

suikerriet, in Mangkasar en de Zuider-districten; katoen, over het geheele eiland en vooral in de Afdeeling Gorontalo, waar de katoenspinnerij en weverij een belangrijken tak van nijverheid uitmaakt; turksch koorn (*miloe* of *djagoeng*), inzonderheid in de Minahasa, Gorontalo en de Toeratéa-landen; sagoe, voornamelijk op het zuidooster schiereiland, in Centraal Selébes en op de noordwestkust van het eiland; cacao, waarvan de teelt in 1825 in de Residentie Menado is ingevoerd doch die, vooral ten gevolge van ziekte in de boomen, slecht slaagt; in de Minahasa is zij dan ook geheel gestaakt, doch Gorontalo en de rijkjes langs de noordkust brengen nog steeds niet onbelangrijke hoeveelheden cacao te Menado ter markt; de gelijktijdig ingevoerde aankweeking der *koffo*, eene wilde pisangsoort, van welker vezelen uitmuntende hennep wordt bereid, is geheel teniet gegaan; muskaatnoten, welker teelt ook op hoog gezag in de Minahasa is ingevoerd, doch zóó dat de vruchten ter beschikking van de bevolking blijven, en waaraan door haar in de laatste jaren meer zorg wordt besteed; tabak van zeer goede hoedanigheid, in de Minahasa, inzonderheid Kema waar de Inboorlingen dit product ook voor de Europeesche markt beginnen te verbouwen; verder in de Zuider- en de Noorder-districten (vooral in het Regentschap Pangkadjéné) alleen voor binnenlandsch gebruik; Spaansche peper, in de Gouvernementslanden; en verder boom- en aardvruchten en groenten. De zee in den omtrek levert *agar-agar* op.

Dierenrijk.

Van de wilde dieren van den Archipel worden de olifant, tijger, rhinoceros, luipaard en tapir op Selébes niet gevonden. Verwilderde buffels, wilde zwijnen en herten, apen, eene soort halfapen, enz., komen in menigte voor; ook eene soort van antilopen, het zoogenaamd karbau-hert (*anoewang*), en, op het Noordelijke schiereiland en het eilandje Lembeh, hertzwijnen (*babi roesa*), die zeer schuw zijn en zelden dicht bij bewoonde plaatsen komen; voorts schapen, geiten, en de meeste Europeesche huisdieren. Op Zuid-Selébes komen ook twee soorten van buideldieren voor ([1]). Vooral verdienen vermelding de paarden, die van uitmuntend ras en overvloedig zijn. Van de paardenfokkerij wordt echter over het geheel weinig werk gemaakt;

---

is dus niet met juistheid op te geven. In beide deelen van het eiland worden sedert enkele jaren erfpachtsgronden aangetroffen, die eveneens koffie, voor een gering deel klappers en tabak produceeren.

([1]) Zie ook beneden onder Tontoli.

zij leven meestal in het wild en worden door de Inboorlingen, naarmate van de behoefte, opgevangen, getemd en zeer goed afgericht. De Mangkasaarsche paarden, zooals zij veelal genoemd worden, maken een belangrijk artikel van uitvoer uit. Runderen worden in de Minahasa door de Inlandsche bevolking aangefokt, elders op het eiland komen ze weinig voor; buffels, die in de Minahasa gemist worden, worden elders zoowel voor ploeg- als voor slachtvee gebruikt. In de Minahasa en Centraal-Selébes legt de bevolking zich tegenwoordig ook op de varkensteelt toe.

Van de vogelen vermelden wij alleen: paradijsvogels, papegaaien, hoenders, eenden, duiven en de *boeroeng lawit* of *lajang lajang goka* (Dl. I, bl. 108); en van de insecten, eene menigte bijen, die honig en was leveren.

De zee in den omtrek van Selébes is rijk aan visch, schildpadden, *tripang*, en ook aan haaien, terwijl krokodillen in de meeste rivieren voorkomen.

Delfstoffenrijk.

Het Noordelijke schiereiland van Selébes is rijk aan goud; de Oostkust en Centraal-Selébes hebben ijzer; in het zuiden zouden hier en daar steenkolenlagen voorkomen, waaromtrent echter nog juiste berichten ontbreken; verder vindt men hier en daar salpeter, koper en tin; zout wordt in uitmuntende hoedanigheid uit het zeewater verkregen, vooral in de Zuider-districten en in Tallo. In laatstgenoemde streek wordt, evenals in een gedeelte der Zuider-districten, van dit product belasting geheven. Volgens inlandsche berichten zouden in Loewoe (zie beneden) petroleum-bronnen voorkomen.

Handel en scheepvaart.

De voornaamste artikelen van invoer uit Europa zijn: aardewerk, goud- en zilverdraad; glas-, koper- en ijzerwerk; kramerijen; geweren; kruit; wollen, lakensche en zijden stoffen; garens, scheepsbehoeften, enz. Vele van deze artikelen worden weder naar elders uitgevoerd, hetgeen eveneens het geval is met de meeste waren, die uit China, Siam, Bengalen en den Indischen Archipel worden ingevoerd. De uitvoer van inlandsche producten bestaat voornamelijk in: paarden, goud, huiden, vogelnestjes, was, schildpad, *tripang*, *agar-agar*, koffie, katoen en katoenen kleedjes (Mogondau-kleedjes), *goemoeti*-touw, sagoe, gom- en harssoorten, bamboes, rotting, houtwaren, mat- en stroowerk.

De belangrijkste handelplaatsen op Selébes zijn: Mangkasar, Menado, Kema en Gorontalo, benevens Tontoli, Donggala, Pambaoewang, Madjéné, Balanipa, Paré-Paré, Palima (in Bòne), Palopo (Loewoe), Kendari en Bantaëng (1).

§ 4. STERKTE EN VERDEELING DER BEVOLKING.

Getalsterkte.

De sterkte der bevolking van Selébes is, wat het grootste gedeelte betreft, slechts bij gissing bekend of naar de opgave der Inlandsche Hoofden. Volgens den *Regeerings-Almanak* van 1898 bedroeg zij op ultimo 1896, in:

A. Het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden:

1394 Europeanen,
3615 Chineezen,
588 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen (2),
378232 Inlanders,
Totaal 383829 zielen.

B. De Residentie Menado:

a. de Minahasa:

920 Europeanen,
3670 Chineezen,
307 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen (3),
298938 Inlanders (4),
Totaal 303835 zielen.

b. de Afdeeling Gorontalo:

115 Europeanen,
505 Chineezen,
133 Arabieren,
247056 Inlanders,
Totaal 247809 zielen.

Dus voor geheel Selébes en Onderhoorigheden 935473 zielen, waarbij dan nog te voegen zijn de Bondgenootschappelijke, de Leenroerige

(1) Over de handelsbeweging op Selébes, de bronnen van inkomsten van het Gouvernement, enz., waarvoor de cijfers zich met elk jaar wijzigen, zie men de *Koloniale Verslagen.*

(2) Waaronder 18 Japaneezen.

(3) Klingaleezen.

(4) Onder deze cijfers is begrepen de bevolking der Sangi- en Talaoer-eilanden, geschat op ongeveer 114000 zielen, waaronder 44 Europeanen en 561 Chineezen.

rijken en het Land der To-radja; verder de landen om de Tolo-golf, die tot de Residentie Ternate behooren. Men zal dus vermoedelijk niet al te ver van de waarheid afwijken door de bevolking van het *eiland* Selébes op ongeveer $1^1/_2$ millioen zielen te schatten. (1)

Verdeeling.

Behalve de Europeanen, die meerendeels ambtenaren, en de Chineezen, die koop- of ambachtslieden zijn, bestaat de bevolking van Selébes hoofdzakelijk uit drie stammen: de Alfoeren, Alifoeren of Harafoeren (2), waartoe wij ook de To-radja's of Bergbewoners van centraal-Selébes rekenen, de Boegineezen en de Mangkasaren. Buitendien houden zich, vooral langs de zuidelijke en oostelijke kusten, Badjoe's of Orang Laoet op (verg. 131), door de Boegineezen Badjo's, door de Mangkasaren Toe-ri-djéné's (watervolk) en door onze zeelieden bij verbastering Trojeenders genoemd, stoute zeelieden, die niet alleen de visch- en *tripang*-vangst uitoefenen maar ook, inzonderheid op China, eenigen handel drijven in vogelnestjes, paarlen, schildpad en *tripang*. Vroeger leefden zij vooral van zeeroof. (3)

De Alfoeren bewonen de Noordelijke, Oostelijke en Zuidoostelijke schiereilanden, en, als To-radja's, het binnenland van centraal-Selébes. Van de kusten, met name op die van de twee laatstgenoemde schiereilanden, zijn zij echter voor een goed deel door de Boegineezen, Ternatanen en andere kolonisten naar het binnenland teruggedrongen.

De Boegineezen (To-Oegi, menschen van Oegi, (eene plaats in Wadjo), bewonen een groot gedeelte van de Noorder-districten, Tanètte, Bĕrroe, Adja-Tappârĕng, Masĕnrĕmpoeloe, Mandar, Sòppeng, het grootste gedeelte van de Ooster-districten, Bône, Wadjo, de kuststreken van Loewoe, Oesoe, Lelewaoe en Meengkoka. Buiten deze hunne eigenlijke woonplaatsen hebben de Boegineezen, en vooral de eigenlijke Wadjoreezen, zich ook op zeer vele andere gedeelten van de kusten des eilands gevestigd.

---

(1) Zie over de verschillende meeningen omtrent de bevolkingscijfers van Selébes de *Encyclopaedie van N.-Indië*, welk belangrijk werk ook op andere punten door ons geraadpleegd is. De lezer vindt er o. m. eene zoo volledig mogelijke opgave van de bronnen, welke voor de studie der verschillende deelen van den Archipel kunnen worden geraadpleegd.

(2) Behalve de verklaring van dezen naam, medegedeeld in Dl. I, bl. 112, heeft men nog die van MUSSCHENBROEK, die het woord afleidt van *foeroe*, *wild*, *nog ongetemd.* CRAWFURD spreekt van het Arabische lidwoord *al*, *de* en het Portugeesche *fora*. *buiten*, dus *de buiten wonenden.* *Indische Gids*, 1883, bl. 300. Zie ook hierachter bij Nieuw-Guinea.

(3) Zie *Bijdragen*, 3de Serie, Dl. VII.

De Mangkasaren (Mangkàsara) zijn eigenlijk de bevolking van het rijk Mangkasar of Goa in het westen van het Zuidelijke schiereiland. Voorts vindt men hen in Tàllo, een klein gedeelte van de Noorder-districten, de Zuider-districten, het zuidelijke gedeelte van de Ooster-districten, en de eilandjes ten westen van het Zuidelijke schiereiland gelegen; ook de bevolking van het eiland Silayara (Saleijer) wordt tot dezen stam gerekend.

§ 5. De Alfoeren, Alifoeren of Haraforas en Harafoeren. (1)

Afstamming, uiterlijk voorkomen, kleeding, wapenen, woningen.

De Alfoeren, onder welke benaming een gedeelte van Selébes' bevolking bekend staat, behooren tot de zoogenaamde onbeschaafde Maleiers, over wie men in het algemeen zie Dl. I, bl. 120. Zij zijn, evenals de Dajaks van Borneo, in tal van op zichzelf staande familie's verdeeld, die onderling vele punten van verschil aanbieden, zoodat 't ook hier niet mogelijk is eene op allen passende schets van de type, het karakter, enz. te geven. In het algemeen teekenen wij daarom alleen het volgende aan:

De geheele kleeding der mannen bestaat uit de *Tjidako*, zijnde een katoenen of van boomschors vervaardigde band, dien zij om de middel slaan, tusschen de beenen doorhalen en van achteren bevestigen. Veelal dragen zij ook een blauwen of rooden doek om het hoofd (2), en als sieraden ringen van koperdraad en snoeren van schelpen of kralen om den hals, de armen en de beenen. De vrouwen dragen eene *saroeng* en veelal ook kabaai van katoenen stof, doch geen hoofddoek. Bij feesten zijn deze kleedingstukken, althans in de kuststreken van sits; ook de mannen dragen dan broeken en kabaaien van die stof, en om de middel of over den schouder eene soort van sjaal of *slendang* (*kajin patola*), terwijl zij zich het hoofd met vederen van paradijs- en andere vogels versieren. Alleen bij de To-radjas bestaat deze laatste gewoonte niet. De Vorsten en Hoofden in een gedeelte van de Residentie Menado kleeden zich bij bijzondere gelegenheden, vooral wanneer zij met Europeanen in aanraking komen, gaarne op

---

(1) Eene uitvoerige verhandeling over de Alfoeren van Noord-Selébes is geleverd door R. van Eck in de *Indische Gids* van Juli 1882 en volgende Afleveringen.

(2) Bij de To-radja bestaat de gewoonte om een *witten* doek als teeken van rouw om het hoofd te dragen.

Europeesche wijze en velen trekken dan alle kleedingstukken aan die zij kunnen machtig worden ([1]).

De mannen zijn bij vele stammen altijd gewapend met pijl e boog (bij de To-radja met klèwang en blaasroer, uit welke laatst zij, volgens sommigen, vergiftigde pijlen blazen) en bedienen zic verder van onderscheidene soorten van zwaarden en lansen c werpspiezen; terwijl zij tot bescherming hebben een langwerpi vierkant schild (*salawako*) van koper of licht hout vervaardigd e van buiten met schelpen belegd; somtijds ook bedienen zij zich va een soort van harnas uit *goemoeti*-touw gevlochten of van de hui van eenig dier vervaardigd.

De huizen worden eenige voeten boven den grond op ijzerhoute palen gebouwd en overigens grootendeels samengesteld uit bamboes dat met rotting of *goemoeti*-touw aan elkander wordt verbonden. Zi strekken op de meeste plaatsen, evenals bij de Dajaks, aan vel familiën gezamenlijk tot woning, en zijn verdeeld in eene voorgaan derij tot gemeenschappelijk gebruik, en een achtergedeelte, waari elk gezin zijn afzonderlijk vertrek heeft. De dorpen, door een levende pagger omheind, zijn zeer verschillend in grootte, en worden daar naar in sommige streken onderscheiden in negeriën of hoofdplaatse en kampoengs; ook worden dikwijls op zichzelf staande woningen i de rijstvelden aangetroffen ([2]).

Het huisraad is bij den gewonen Alfoer zeer eenvoudig en bestaa hoofdzakelijk uit een bamboezen brits met een matje en somtijd een paar kussens van kapoek, tot slaapstede; eene soort van tafel e eene bank, eenig grof aardewerk, en verder bamboezen gereedschap terwijl de wanden ook wel eens versierd zijn met koppen van wild runderen, *babi roesa's* of andere dieren. De meer gegoeden stelle eene eer in koperen keukengereedschap; en in de Minahasa, waa zoo langzamerhand eene geheele verandering in de maatschappelijk toestanden zich baanbreekt, trachten de Hoofden thans zooveel mogelijk Europeesche meubelen te bekomen. Evenals de Javanen stellen d Alfoeren grooten prijs op geërfde familiestukken (*poesaka*), veela bestaande in muziek-instrumenten, sabels, pieken, oor- en hals sieraden, koperwerk, stukken laken en lijnwaad, *patola's*, enz., die in geen geval door hen verkocht worden maar van het eene geslacht op het andere overgaan.

([1]) Zie o. a. de beschrijving van een huwelijksfeest te Gorontalo in de *Mededeelingen*, Deel XL.

([2]) Over de huizen in Bolaäng-Mogondau zie *Tijdschrift van het Bat. Genoot schap*, Deel XVIII.

Karakter, levenswijze, maatschappelijke en zedelijke toestand.

Zij zijn over het algemeen goedaardig; en het koppensnellen, dat, waar het niet door het Nederlandsche Gouvernement kan worden tegengegaan, bij sommige gelegenheden plaats heeft, geschiedt niet uit bloeddorst, maar, gelijk elders, uit een vermeend godsdienstig beginsel. Onder elkander, voor zoover zij althans tot denzelfden stam behooren, leven zij vreedzaam; zij zijn vlijtig, gastvrij, vatbaar voor verstandelijke ontwikkeling en buigzaam van karakter; maar ook wantrouwend, verregaand licht- en bijgeloovig, lafhartig en zeer verslaafd aan allerlei zingenot, vooral het vieren van feesten en het drinken van arak en *sagoeweer* (palmwijn). Ook hunne denkbeelden omtrent zedelijkheid zijn zeer rekbaar.

Hoewel zij bij het vieren van feesten zich aan allerlei onmatigheid overgeven, is hunne gewone levenswijze zeer eenvoudig. Hnn voedsel bestaat uit rijst, sagoe, turksch koorn of aardvruchten, met eenige groenten tot toespijs; terwijl varkensvleesch, kippen en visch slechts bij bijzondere gelegenheden door hen worden gebruikt. De gewone drank is water.

Overigens is ook de maatschappelijke en zedelijke toestand der Alfoeren in de onderscheidene gedeelten van Selébes zeer verschillend. In de Minahasa, die geheel onder Europeesch bestuur is gebracht en waar sinds langen tijd het Christendom de grootste vorderingen onder de Inboorlingen heeft gemaakt (zie beneden), staan zij op een hoogeren trap van beschaving en genieten eene grootere mate van welvaart dan overal elders. Onder de Hoofden daar treft men vrij beschaafde lieden aan, die het Maleisch, de taal waarvan de Europeanen zich in den omgang met de Inlanders gewoonlijk bedienen, niet slechts goed spreken maar ook lezen en schrijven, en zich gaarne naar de Europeesche gebruiken schikken. Ook onder het eigenlijke volk, meer bepaald bij de Christenen en Mohamedanen, is deze taal vrij algemeen bekend en op vele plaatsen ook gebruikelijk (1). Het koppensnellen is er afgeschaft; en het Christelijke gedeelte der bevolking neemt geen deel aan de veel geld- en tijdroovende en de onzedelijkheid zeer bevorderende *fosso's*, hoewel het daarom nog niet van alle bijgeloof en andere verkeerdheden is genezen. Aan den veld- en tuinbouw, die het hoofdbedrijf is, wordt veel zorg besteed; de werktuigen, daarbij in gebruik, zijn echter nog gebrekkig; de

(1) Zie over de eigenlijke volkstaal het schrijven van den Hulpprediker SCHWARZ, (*Mededeelingen* 1883), waaruit blijkt dat het Alifoersch nog altijd, meer dan sommigen meenen, zijne rechten doet gelden.

ploeg was zelfs tot voor eenige jaren niet bij hen bekend. De verdere rijkjes, tot de Residentie Menado behoorende, hebben elk hun eigen Hoofden, wier gezag evenwel dikwijls weinig te beteekenen heeft. De bevolking staat in beschaving en zedelijkheid ver achter die van de Minahasa, en twisten en oneenigheden tusschen de verschillende staatjes zijn menigvuldig. De landbouw is er van veel minder belang en voorziet ternauwernood in de behoefte der bevolking, die overigens hier en daar in het goudgraven en weven van kleedjes een middel van bestaan vindt. De To-radja's, die de minst bekende bevolking der meer zuidelijke binnenlanden uitmaken, schijnen in elk opzicht op nog lageren trap te staan.

Godsdienstbegrippen.

De Heidensche bevolking gelooft aan een Opperwezen, hier en daar *Empoeng*, dat is Grootvader, genaamd, dat in de lucht woont, en aan vele andere Geesten, waaronder inzonderheid de zielen der afgestorvenen, mede *Empoeng* geheeten, die in boomen, rotsen, rivieren, vogelen enz. hun verblijf houden en op de handelingen en lotgevallen der menschen en de werkingen der natuur invloed uitoefenen (¹). De eerstgenoemde *Empoeng* wordt door sommigen voor den Schepper gehouden; volgens anderen heeft hij slechts de aarde bewoonbaar gemaakt en bevolkt; de andere *Empoengs* zijn afstammelingen van hem. Tempels zijn er niet. De beeldendienst bestaat hierin, dat bij godsdienstige plechtigheden van hout gesneden beeldjes worden gebruikt, die waarschijnlijk de voorouders moeten voorstellen, doch hier, naar het schijnt, alleen in handen van de priesters of priesteressen mogen zijn. Ook heeft men wel steenen beelden, die voor het huis der priesters of op de graven geplaatst worden. Bij verschillende gelegenheden worden aan de goden en geesten talrijke offeranden aangeboden en daarbij offerfeesten (*fosso's*, eigenlijk *poso* of *posan*) gevierd, die somtijds, zooals het feest *Mawalian*, negen dagen duren (²). Deze *fosso's*, welke ten doel hebben de gunst der *Empoengs* te verwerven of hunnen toorn te verzoenen, worden ge-

(¹) Deze Empoengs hebben ieder hunne verschillende taak en daarnaar een bijzonderen naam, zooals Loemimoeoet, de bevruchter, met Toar tevens het eerst verschenen menschenpaar; Lembej, de uitdeeler van rijkdommen; Mandej, de beschermer van het gezaaide; Totokai, de patroon der koppensnellers; Tingkoelendeng, de verkondiger van den wil der Goden; Moealongan, de beschermer tegen de listen der Booze geesten; Mangkalawang, de Vorst der onderwereld; enz. Zie VAN ECK, t. a. p.

(²) Men zie over deze offers uitvoeriger het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1849 Dl. II, bl. 390.

houden op plaatsen (*pamoïtan* of *paposanan*, offerplaatsen), die door den *Tonas* of *Toenahas* of wichelaar als gunstig zijn aangewezen, en geleid door Walians, mannelijke of vrouwelijke Priesters, die daarvoor door de offeraars worden betaald ([1]). De offeranden kunnen worden onderscheiden in particuliere-, negeri- en tuin-offers. De eerste, die door elken Alfoer ten minste eenmaal in zijn leven behooren gedaan te worden, strekken om hem allerlei voorspoed te bezorgen; de tweede, waaraan het geheele dorp deelneemt, dienen om dit voor rampen te bewaren of daarvan te verlossen; de laatste worden òf door bijzondere personen òf door de gezamenlijke negeri gebracht om een voorspoedigen oogst te verwerven. Het offer zelf bestaat veelal uit een weinig rijst, *pisang*, *sirih*, eene kip of somtijds een varken; maar de bezweringen en ceremoniën der Walians moeten daaraan de noodige kracht bijzetten. De feestelijkheden daarbij bestaan hoofdzakelijk in eten, dansen en het onmatig drinken van *sagoeweer*, en gaan met allerlei onzedelijkheid gepaard. Van een voortleven na den dood heeft de Alfoer vrij onbestemde denkbeelden. De rijken, voor wie de begrafenisplechtigheden (bl. 179) met den noodigen luister zijn gevierd, gaan door de onderwereld naar de *Kasendoekan*, het verblijf der Empoengs, vanwaar de mensch ook gekomen is; maar de zielen der armen blijven door de bosschen dwalen, of veranderen in dwaallichten, of gaan over in eenig dier, en wel, naar het meest algemeen gevoelen, in een varken. Daarom wordt ook, wanneer bij het koken van varkensvleesch zich veel schuim op het water vertoont, hetgeen een kwaad voorteeken is, nauwkeurig onderzocht of er onlangs iemand in den omtrek gestorven is, en in dat geval het vleesch niet gegeten. Overigens hechten zij veel aan allerlei voorteekenen: de beweging in het hart van een geslacht wordend varken, het gefluit van een vogel, enz. voorspellen hun geluk of ongeluk in de toekomst en het al of niet slagen eener onderneming; het ontmoeten van eene muis of slang op den weg doet hen eene reis opgeven en naar huis terugkeeren, ook al hadden zij het doel van hunnen tocht bijna bereikt, enz.

([1]) Behalve de Walians en Toenahasen onderscheidt men nog verschillende andere klassen van priesters, die de namen dragen van Mawasal, Meeres, Menanalinga, Toemoentoengep, Leleen en Teteroesan, van wier functiën eene uitvoerige beschrijving wordt gegeven door VAN ECK t. a. p. en in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. VII, bl. 118 en volgg., waar ook nog vele bijzonderheden omtrent de offeranden en andere gebruiken der Alfoeren worden medegedeeld. Men zie over dit en andere onderwerpen, de Minahasa betreffende, inzonderheid GRAAFLAND, *De Minahasa*, Rotterdam, 1867; over de »Alfoersche Dierenriem", *Mededeelingen*, Dl. XXXI, 1887; over den *steenen zetel der Empoengs*, het beneden vermelde werk van RIEDEL en *Tijdschr. van het Bat. Genootschap*, Dl. XL, bl. 188.

Gebruiken en plechtigheden.

Ook deze zijn natuurlijk in de verschillende gewesten, waar nog onverbasterde Alfoeren wonen, zeer onderscheiden en ook op verre na niet nauwkeurig bekend; wij vermelden daarvan alleen het een en ander, zooals het hier en daar nog in de *Minahasa* wordt aangetroffen en verwijzen verder naar wat ons in de jongste geschriften van de heeren KRUIJT, VAN HOËVELL, RIEDEL e. a. (zie beneden) omtrent de Alfoeren in andere deelen van deze Residentie wordt medegedeeld.

Wanneer eene vrouw voor de eerste maal bevalt en het kind een zoon is, gaat zij met dezen naar de naastbij gelegen rivier of beek om zich te baden. Na hare terugkomst begeeft de man zich derwaarts gekleed in een soort van harnas, voorzien van zijn *salawako* (bl. 174), en met drie dunne rietjes in de hand; hij wordt daar door de bevolking der negeri opgewacht en met rietslagen naar zijne woning teruggedreven; hier aangekomen schiet hij de rietjes over zijn huis af, onder het uitspreken van een heilwensch voor zijn kind. Wanneer echter het kind eene dochter is, behoeft de vader zich niet aan deze formaliteit te onderwerpen. In andere Districten vindt het bovenvermelde niet plaats, maar wordt het kind onder het huis gebracht, waar zich een Walian bevindt met een varken, hetwelk hij het kind met de voeten doet aanraken; vervolgens wordt het varken geslacht, en het hoofd, de borst en de rechterhand van het kind met diens bloed bestreken. Overal wordt bij zoodanige gelegenheid een feest gevierd, waarbij het voornaamste gerecht bestaat in een varken, welks hart vooraf door den Walian over het toekomstig lot van het kind is geraadpleegd (¹).

Bij het aangaan van een huwelijk is het algemeen beginsel, dat de vader zijne dochter verkoopt of, met andere woorden, haar niet geeft aan iemand, die den door hem verlangden bruidschat (in het Maleisch *Arta*, in het Alfoersch *Toemoeoeroek meherok*) niet kan of wil betalen. Dit is de eenige afdoende voorwaarde; andere omstandigheden komen zelden in aanmerking. Somtijds worden jongelieden reeds als kind met elkander verloofd en worden er zelfs huwelijksplechtigheden voor hen gevierd (*pesendéén*); dit verbindt hen echter tot niets en de ouders blijven later vrij in hunne keuze van eenen echtgenoot. Wanneer die keuze nog niet door hen is bepaald en een jongeling

---

(¹) Over de naamgeving en eigennamen bij de Alfoeren van de Minahasa, zie *Tijdschrift van het B. G.*, Dl. XXII en *Mededeelingen*, XXXII, 1888.

wenscht een meisje te huwen, dan geeft hij daarvan aan zijne ouders kennis, die dan òf zelven òf door eene bejaarde vrouw uit de familie haar aan hare ouders gaan vragen (Mal. *boeka soeara*, Alf. *sinoepan*) onder het toezenden van geschenken, bestaande uit lijnwaden, kralen of andere sieraden, en eenige vruchten. Vervolgens wordt over den bruidschat onderhandeld, die, naarmate van den rijkdom der partijen, bestaat uit een grooter of kleiner aantal stukken lijnwaad, een stel muziek-instrumenten, enz. Nadat men het daarover eens geworden is, wordt het huwelijk door een Walian gesloten, eenige formaliteiten door de jonggehuwden verricht, nog verschillende geschenken van den bruidegom geëischt, en eindelijk alles besloten met een *fosso*, dat wel naar gelang van den rijkdom verschilt doch waarbij in geen geval een varken mag ontbreken. Behoeftige lieden trouwen somtijds op crediet, zoodat zij langen tijd met elkander leven, voordat de bruidschat betaald en het huwelijk dus wettig gesloten is. Gewoonlijk heeft de Alfoer slechts ééne vrouw; polygamie is echter geoorloofd en, wanneer deze plaats heeft, wordt de tweede vrouw bij voorkeur uit de bloedverwanten der eerste gekozen, zoo men zegt, omdat zij dan elkander het best verstaan. ([1])

Echtscheiding heeft zeer dikwijls plaats en zonder dat daartoe de tusschenkomst van een Walian noodig is. Geschiedt zulks met wederzijdsch goedvinden, dan bekomt de man $^2/_3$ van de gemeenschappelijke bezittingen en van den betaalden bruidschat, en is ook aansprakelijk voor $^2/_3$ der gemeenschappelijk gemaakte schulden. Wanneer de vrouw zonder geldige redenen den man wil verlaten, moet zij den ontvangen bruidschat teruggeven en bekomt niets van den gemeenschappelijken inboedel. Gaat het verlangen tot scheiding alleen van den man uit, dan geschiedt zulks gewoonlijk bij wijze van afkoop; in elk geval is de betaalde bruidschat dan geheel voor hem verloren. De kinderen voegen zich naar goedvinden bij den vader of de moeder. Wanneer gescheiden lieden zich wenschen te hereenigen, moet de man op nieuw eenige geschenken als bruidschat aan de betrekkingen zijner vrouw geven.

De begrafenis-plechtigheden verschillen mede zeer naar gelang van den rang en rijkdom des overledenen. De hoofdzaak komt op het volgende neder. Onmiddellijk nadat iemand gestorven is, en somtijds zelfs nog voordat hij den adem heeft uitgeblazen, wordt het lichaam, in de houding van iemand die op de hurken zit met de armen kruiselings over de borst, op eene soort van bamboezen stoel geplaatst

---

([1]) Het huwelijk in de Minahasa in het *Tijdschrift van N.-I.*, 1871, Dl. I.

en met eene menigte katoenen, sitsen of zijden lijnwaden omwonden om het in dien stand te doen blijven, en voorts met kralen en andere sieraden opgeschikt. Het benedengedeelte van het lichaam is vooraf in eene *saroeng* gewikkeld, die onder de voeten wordt toegebonden. Gelijktijdig wordt door het losbranden van eenig schietgeweer aan de Empoengs en aan de nabestaanden kennis gegeven van het overlijden, en in het sterfhuis een vreeselijk misbaar aangeheven door de bloedverwanten en verdere aanwezige vrouwen; waarbij al de verdiensten, de rijkdommen en somtijds ook het geslachtregister van den overledene worden vermeld; welk een en ander begeleid wordt door het slaan op de meest geraasmakende muziek-instrumenten. Wanneer het lijk zal begraven worden, wordt het met den bovenvermelden stoel op eene groote draagbaar gezet, waarop ook de kinderen of naaste bloedverwanten plaats nemen, en dan met veel luidruchtigheid driemaal rondom het huis of door het dorp gedragen en zoo naar de begraafplaats gebracht. Deze begraafplaats is veelal midden in de negeri of zelfs vlak bij het huis, en bestaat in een vierkanten steenen pot (*tiwoekar*) met spits toeloopend deksel, ter hoogte van ongeveer vier voet, die somtijds gedeeltelijk in maar ook wel geheel boven den grond staat. Daar aangekomen wordt het lijk van de meeste sieraden ontdaan en, nadat de *saroeng* over het hoofd gehaald en ook daar dichtgebonden is, in den pot geplaatst; vervolgens wordt er een matje en een stuk lijnwaad overheen gelegd, en de pot, die gewoonlijk nog de overblijfsels van vroegere lijken bevat, weder met het deksel gesloten. Bij het graf plaatst men eenige rijst en andere eetwaren ten behoeve van de ziel des overledenen, alsmede iets van elk gewas uit zijnen tuin, opdat hij ook daarvan zijn aandeel bekome en niet derwaarts ga om er verwoestingen aan te richten. Vroeger werden bij de begrafenis van een aanzienlijk man een paar koppen gesneld of een paar slaven onthalsd, en deze hoofden in de nabijheid van het graf in den grond gestopt, opdat het den overledene voortaan niet aan gezelschap of bediening mocht ontbreken ([1]).

Na den terugkeer van het graf wordt aan het sterfhuis een feest (*Fosso romomak*) gevierd, waartoe alle ingezetenen van het dorp iets moeten bijdragen en de bloedverwanten de noodige varkens leveren. Zoodanig feest duurt gewoonlijk vierentwintig uren. Vervolgens wordt

([1]) Het begraven der lijken in eene hurkende houding is eene kenmerkende bijzonderheid bij vele stammen van het onbeschaafde Maleische ras; men treft het ook aan in Teboengkoe, op de Aroe- en Zuidwester-eilanden, in het rijk Bima op Soembawa, op Soemba en elders.

nog gedurende drie dagen door de familie des morgens en des avonds in het sterfhuis een luidruchtig geween aangeheven en op bekkens en trommen geslagen.

De Christen-Alfoeren worden op de Europeesche wijze begraven; en ook bij sommige anderen begint dit navolging te vinden.

Wanneer eene vrouw sterft, is de man universeel erfgenaam; doch wanneer hij hertrouwt, hebben de kinderen aanspraak op $^1/_2$ gedeelte van den boedel. Sterft de man zonder weduwe na te laten, dan erven de kinderen alles; maar wanneer de moeder nog leeft, dan erft deze $^1/_2$ gedeelte. Sterft de man zonder kinderen, dan erft de weduwe $^1/_3$, en zijne bloedverwanten $^2/_3$ gedeelten; laatstgenoemden zijn dan echter ook verplicht voor de begrafenis te zorgen.

Het afleggen van den eed geschiedt volgenderwijze. Een Walian of ander aanzienlijk persoon (*Toemitiwah*, eed-afnemer) legt een geladen geweer op den grond, met de kolf naar het zuiden; aan de oostzijde daarvan wordt een stuk lijnwaad nedergelegd, en aan den westkant worden twee zwaarden kruiselings in den grond gestoken. De Walian draagt aan de aanwezigen de zaak voor, waarover gezworen zal worden, en bidt de Empoengs dat de meineedige door die wapens moge omkomen; dan maakt hij met een stok negen strepen op den grond, die hij overluid natelt, en wandelt vervolgens driemaal tusschen de wapenen door. Hetzelfde geschiedt dan door hem, die den eed aflegt. Hierna wordt het geweer afgeschoten en het stuk lijnwaad tusschen de aanwezigen verdeeld ([1]).

Wanneer iemand een huis wil bouwen, wordt hij hierin geholpen door zijne dorpsgenooten, die daarvoor geene betaling maar alleen den kost genieten ([2]). Met den bouw wordt geen aanvang gemaakt voordat de Tonas de voorteekenen gunstig heeft bevonden en een feest is gevierd. Onder de vier hoekstijlen van het gebouw wordt een bord geplaatst, als een offer aan de Goden ter vergoeding voor den grond, dien men in beslag neemt; ook onder den middenstijl plaatst men thans een bord met een klein stuk koper of goud er op. Het oorspronkelijke gebruik eischt echter dat in plaats van dit laatste een menschenhoofd gebezigd wordt, hetwelk de huisheer door te dien einde gehuurde personen heeft doen snellen; een tweede hoofd behoort in een stuk doek gewikkeld in den nok van het huis te worden opgehangen. In plaats van het menschenbloed, waarmede de verschillende deelen van het huis behooren te worden bestreken, behelpt men zich hier thans met dat van een varken.

([1]) Zie o. a. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 369.

([2]) Dat ook bij den veldarbeid dergelijke samenwerking plaats heeft zie men bl. 184.

Taal, literatuur, tijdrekening, muziek, vermaken.

De taal der Alfoeren is een tak van den grooten Polynesischen taalstam, maar door de Europeanen nog te weinig beoefend om met voldoenden grond nauwkeurig hare verwantschap met andere talen, den trap van hare ontwikkeling, enz. te kunnen mededeelen. De kennis, welke wij er van hebben, is grootendeels te danken aan de Zendelingen, die in de Minahassa werkzaam zijn en enkele gedeelten der Heilige Schrift benevens eenige godsdienstige leerboekjes in het Alfoersch overgezet, vergelijkende woordenlijsten samengesteld en, ook voor de spraakkunst verdienstelijke proeven, geleverd hebben ([1]).

Het Alfoersch heeft vele dialecten, waarvan sommige zeer veel van elkander verschillen; alleen in de Minahasa worden er ten minste zeven onderscheidene aangetroffen. Het heeft geen eigen letterschrift; ([2]) men gebruikt daarvoor het Romeinsche, dat op de scholen in de Minahasa wordt onderwezen. Ook bedient men zich wel van de Arabische karakters. Er bestaat dus ook geen literatuur; de mythen omtrent de Godenleer, de overleveringen omtrent den oorsprong der Alfoeren, fabelen en vertelsels enz. worden slechts mondeling van het eene geslacht aan het andere overgebracht en zijn bijna in elk district verschillend ([3]). De poëtische voortbrengselen bestaan, voor zooverre bekend is, slechts in kleine gedichtjes of liedjes, die bij feestelijke gelegenheden worden gezongen op de wijze der Maleische Pantoens.

De tijdsverdeeling wordt naar den veldbouw geregeld. Als omstreeks Augustus het Zevengesternte zich op zekere hoogte boven den horizon vertoont, is het tijd om de velden te ontginnen, en daarmede begint het jaar, of liever de nieuwe tijdkring, want jaartelling is niet bekend. De maanden vangen aan met elke nieuwe maan doch hebben geen namen, evenmin als de dagen der week, die alleen als de eerste, de tweede, enz. worden onderscheiden. De tijd van den dag wordt door de zonshoogte aangeduid.

([1]) Men zie over dit onderwerp o. a. *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXIII; *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XII XV, XXV, XXVII; Tijdschrift van Neerl. Indië, 1870; *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgr. Dl. IV, bl. 205 en volgg., en Dl, V, bl. 69, waar men tevens eene opgave vindt van het voornaamste, dat over de talen van Noord-Selébes is geschreven en *Annales de l'Extrême Orient*, 1881—82.

([2]) Over een zoogenaamd »Oud-Alfoersch Teekenschrift", zie *Mededeelingen*, Deel VII, bl. 407 en Deel XXXVI, bl. 329.

([3]) Over Alfoersche Vertelsels en Raadsels zie *Mededeelingen*, Dl. XXX, bl, 291 en de *Bijdragen tot de kennis der Alfoersche Taal in de Minahasa* eveneens van Dr. G. K. NIEMANN, (Rotterdam, 1866). Zie ook beneden onder *Todjo*.

De muziek, die meer geraasmakend dan harmonisch is, wordt gemaakt op *gongs* (metalen bekkens van verschillende grootte), *tifa's* (eene soort van trommen), en de *koelintang*, een stel instrumenten overeenkomende met de Javaansche *gambangs* (Dl. I, bl. 465).

De nationale vermaken der Alfoeren zijn, behalve de bovenvermelde *fosso's*, hoofdzakelijk het dansen onder begeleiding van muziek en zang. Hun dans bestaat niet, gelijk die der Javanen, in kunstmatige verdraaiingen van het lichaam, maar in vrij regelmatige bewegingen, welke door mannen en vrouwen in een grooten kring worden uitgevoerd op de pleinen der dorpen, die dan somtijds, inzonderheid ter gelegenheid van den rijstoogst, met loofwerk zijn versierd. Deze dansfeesten dragen, naarmate van de gelegenheid waarbij en de wijze waarop zij gevierd worden, de namen van *Maramba*, *Mahatoetoeron*, *Loemales*, *Maengket* en *Mahatatamboelelen* (1).

Vermelding verdienen ook de krijgshaftige vertooningen der *Tjakalele* of *Makasasau*, een echt inlandsche krijgsdans zooals die op vele plaatsen in de Molukken voorkomt, en der *Kabesaran* (2), welke laatste bij bijzonder feestelijke gelegenheden en vooral bij de plechtige ontvangst van Hoofden of voorname Europeanen worden uitgevoerd. Een aantal personen, met schild, piek en *kléwang* (de laatste meestal van hout) gewapend, met onderscheidene stukken fraai lijnwaad (*Kajin patola*) omhangen, en het hoofd met de vederen van paradijsvogels versierd, scharen zich door voorvechters aangevoerd in twee gelederen, en voeren dan krijgsdansen en spiegelgevechten uit op de maat der muziek. Men zou echter zeer verkeerd doen met uit dit martiale spel tot hunne krijgshaftigheid te besluiten.

Landbouw en nijverheid.

Behalve de cultuur van die gewassen, welker teelt vroeger in de Minahasa door het Gouvernement was voorgeschreven (bl. 168), doch nu voor eigen rekening door de bevolking gedreven wordt, bepaalt zich de akkerbouw der Alfoeren grootendeels tot rijst, turksch koorn,

---

(1) Eene nauwkeurige beschrijving van deze dansen zie men in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. VII, bl. 296.

(2) BLEEKER verklaart dit woord door *eene soort van inlandsche burgerwacht*, en deze verklaring is door den uitgever van de Reis van REINWARDT overgenomen. Wij zouden liever gelooven dat dit woord, hetwelk eigenlijk *grootheid* of *iets groots* beteekent, hier te kennen geeft *de feestelijke gelegenheid*, waarbij deze lieden hunne vertooningen geven; of een soort *parade* of *ontvangst in staatsie*, gelijk het genoemd wordt in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1845, Dl. IV, bl. 313, waar ook eene beschrijving van zoodanige Kabesaran voorkomt. Zie ook *Mededeelingen*, Dl. XV, blz. 200 en bij GRAAFLAND, bl. 35.

aardvruchten, eenige groenten, katoen en een weinig tabak. — In de Minahasa wordt de zware veldarbeid gewoonlijk gemeenschappelijk verricht. De ingezetenen van eene negeri, of zoovele landbouwers als zulks verlangen, vereenigen zich tot eene compagnieschap om elkanders velden te bearbeiden; zoodanige vereeniging heet *Mapaloes*. Als hoofd der vereeniging wordt een der leden gekozen, die bepaalt in welke volgorde de akkers der deelnemers zullen worden bearbeid en die ook bij het werk de orde handhaaft. Dit werk bepaalt zich tot het eerste ontginnen en omspitten van den grond, het oogsten van de *djagoeng*, en het tweemaal goed zuiveren van de velden. Daartoe worden op elken akker jaarlijks vier dagen door de compagnieschap besteed. Het planten, het dagelijksche schoonhouden van den grond en het oogsten van de rijst en andere gewassen blijft voor rekening van den eigenaar ([1]). Dergelijke vereenigingen hebben ook bij anderen belangrijken arbeid plaats, en worden altijd als feesten beschouwd, waarbij gezongen, gedanst, gegeten en gedronken wordt.

Zij verstaan het weven van katoen; inzonderheid is het rijkje Bolaäng Mogondau bekend voor de *bidangs* of *Mogondo-kleedjes*, welke daar vervaardigd worden en zeer gezocht zijn. Het vlechten van matten en stroolappen (welke laatste somtijds door de mannen als kleedingstuk over het bovenlijf worden gedragen) geschiedt uitsluitend door de vrouwen. Van het door hen vervaardigde *goemoeti*-touw vlechten of weven zij zakken en dergelijke voorwerpen. Zout vervaardigen zij, hoewel zeer gebrekkig; zij verbranden namelijk met zeewater doortrokken hout, begieten de asch daarvan op nieuw met zeewater, filtreeren het zoo verkregen vocht en laten dit boven een zacht vuur verdampen, waardoor zij een grauwachtig en zeer onzuiver zout verkrijgen, hetwelk velen echter boven het Gouvernements-zout verkiezen. Het inzamelen van *sagoeweer* uit de bloemstengels van den Sagoe- en Arèn-palm (waarvan zij de uitvinding aan de Empoengs toeschrijven) en het vervaardigen van *Arèng*-suiker, kunnen hier nog worden bijgevoegd. In de rijkjes op het Noordelijke schiereiland wordt goud gegraven en aan de, te Palos en op andere kustplaatsen gevestigde, Boegineezen verkocht; in het oostelijke en centraal-gedeelte des eilands wordt ijzer gedolven en bewerkt. Timmerlieden, smeden of andere ambachtslieden worden onder de Alfoeren weinig aangetroffen; ieder voorziet zooveel mogelijk in zijne eigene behoeften.

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 190, en *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-genootschap*, Dl. VIII, bl. 10.

§ 6. De Mangkasaren en Boegineezen (1).

Afkomst, voorkomen, kleeding, wapenen, woningen.

De Mangkasaren en Boegineezen zijn twee nauw aan elkander verwante stammen, die door Junghuhn, volgens zijne rasverdeeling (zie Dl. I, bl. 102), tot het Bataksche ras worden gerekend, waaronder zij dan tot de beschaafdsten zouden behooren. Volgens onze verdeeling behooren zij tot de zoogenaamde beschaafde Maleiers, en komen in levenswijze, zeden en gebruiken, lichaamsbouw en taalvormen in vele opzichten met andere stammen van dat ras overeen. Zij zijn redelijk groot van gestalte, goed gebouwd en sterk gespierd; de huidkleur is bij sommigen licht- bij anderen donkerbruin; de oogen zijn zwart en met veel uitdrukking; het voorhoofd is hoog, de neus breed en eenigszins plat, de mond vrij groot; het hoofdhaar is zwart en zacht, en wordt door het gewone volk lang gedragen; alleen onder de aanzienlijken bestaat het gebruik het kort af te knippen en het bij feestelijke gelegenheden door een klein mutsje te bedekken. Onder de vrouwen worden er vele gevonden, die bevallig te noemen zijn.

De kleeding der mannen bestaat in eene katoenen broek, die tot een weinig boven de knieën reikt en waarover bijna altijd eene *saroeng* wordt gedragen; verder een openstaand katoenen buis en eenen hoofddoek. Om de middel dragen zij eenen gordel, waarin aan de linkerzijde de *kris* of kléwang steekt, en waaraan van voren een klein, meestal rood zakje (Boeg. *poeroekaëng*; Mangk. *pao-pao*) hangt tot berging van *sirih*, tabak, geld en andere benoodigdheden. De aanzienlijken hebben korte, soms lange zijden broeken en *badjoe's* van dezelfde stof. De vrouwen dragen *saroengs* en kabaaien met nauwe mouwen, welke aan de polsen met knoopjes worden dichtgemaakt; die der aanzienlijken en vrouwen die ter bedevaart geweest zijn, meestal daarbij lange zijden broeken. Gouden galon en borduursel is bij mannen en vrouwen zeer gezocht. Schoenen of voetzolen worden alleen door enkele Regenten en Inlandsche ambtenaren gebruikt. De kinderen zoowel van aanzienlijken als geringen dragen

(1) Zie over deze stammen o. a. de Verhandeling van R. van Eck in de *Indische Gids* van November 1881 en volgende Aflevering; inzonderheid Dr. B. F. Matthes, *Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes*, 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante, 1875, in welk laatste werk de belangrijkste onderwerpen uit het volksleven uitvoerig besproken worden. Vergelijk ook *Indische Gids*, 1883 en L. J. A. Braakenburg, in hetzelfde Tijdschrift, 1887, Dl. II.

tot omstreeks hun vijfde jaar geen kleeding dan eenig bedeksel van afwisselende kostbaarheid voor de schaamdeelen ([1]).

Hunne wapens zijn, behalve de onontbeerlijke *kris*, lansen, *klewangs*, geweren en grof geschut; in de behandeling van de drie eerstgenoemde overtreffen zij verre alle andere volken van den Archipel; met geweren en lilla's weten slechts enkelen om te gaan. *Sappoe's* of blaasroeren benevens pijl en boog waren vroeger bij hen in gebruik, doch worden thans niet meer aangetroffen. Als bedekkingsmiddel hadden zij algemeen eene soort van uit ijzer- of koperdraad gevlochten maliënkolders of pantserhemden (*badjoe ranté* Mangk., *wadjoe rante* Boeg.), die het geheele bovenlijf bedekten. Tegenwoordig vindt men die nog alleen in het bezit van enkele Vorsten en aanzienlijken.

De woningen zijn in den regel van bamboes op houten, van 4 tot 6 voet hooge, palen gebouwd en staan in kampoengs dikwijls zeer onregelmatig bij elkander. Die der aanzienlijken, vooral in de hoofdplaats Mangkasar, zijn echter beter en wel eens vervaardigd uit houtsoorten van verschillende kleuren; zij zijn 20 tot 30 vt. lang en 15 tot 20 vt. breed, en hebben vensters, welke met eene soort van blinden van gevlochten bamboes kunnen worden gesloten. De trap voert gewoonlijk naar een uitgebouwd gedeelte (tamping), dat voor keuken, enz. bestemd is. De vloer wordt gevormd door gespleten bamboelatten. Het huisraad is zeer eenvoudig; in hoofdzaak bestaat het uit wat aardewerk, eenige metalen spijsborden, slaapmatjes en een weefstoel. De ruimte onder het huis dient tot bergplaats voor landbouwgereedschap, enz.; des nachts bezigt men haar ook wel als paardenstal.

Karakter, zedelijke en maatschappelijke toestand en regeeringsvorm.

De Mangkasaren en Boegineezen zijn dapper, oorlogzuchtig, jaloersch, eer- en wraakgierig, en laten eene aangedane beleediging bijna nooit ongewroken; moord wordt veelal met moord op den dader of iemand van zijne familie vergolden. Zij zijn echter vroolijk en vriendelijk in den omgang, en goed te vertrouwen wanneer men hen met welwillendheid en billijkheid bejegent. Overigens worden zij ons als lui afgeschilderd. Aan hanengevechten en dobbelspelen (waaraan

---

([1]) Afbeeldingen van deze en andere bedekselen, kleedingstukken en sieraden, woningen, huisraad enz. zie men in de *Ethnographische atlassen* behoorende bij de *Makassaarsche* en *Boegineesche Woordenboeken* van Dr. Matthes.

zelfs vrouwen en kinderen deelnemen) en opiumschuiven zijn zij zeer verslaafd; en zeer velen verkwisten daarmede al hunne bezittingen, zoodat zij zich voor hunne schulden bij anderen als pandeling moeten verbinden en in eenen toestand geraken, welke van dien der slavernij alleen in naam verschilt. Over het geheel zijn zij groote liefhebbers van de jacht. Verregaande onzindelijkheid op hun lichaam en in hunne geheele levenswijze is een algemeen gebrek. De *sagoeweer* is bij allen een zeer geliefde drank, waaraan zij zich meermalen te buiten gaan; gelijk op hunne zedelijkheid in het algemeen dikwijls niet valt te roemen. Paardrijden, zwemmen, worstelen, dansen (waaraan zoowel mannen als vrouwen deelnemen) en allerlei lichaamsoefeningen, vooral dezulke, die op den wapenhandel en krijgsbewegingen betrekking hebben, zijn gezochte uitspanningen. Voorts zijn zij stoute zeelieden, die met hunne prauwen den geheelen Molukschen Archipel doorkruisen, en zelfs tot op de kusten van Nieuw Guinea en Nieuw Holland de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst uitoefenen, en hunne waren tot naar Singapoera in den handel brengen. In dit opzicht worden de Mangkasaren nog door de Boegineezen overtroffen. Deze laatsten zijn ook kolonisten bij uitnemendheid; nauwelijks zal men in den Archipel eene kustplaats vinden, waar eenige handel te drijven valt, of er hebben zich Boegineezen gevestigd.

Hoewel zij niet van goeden aanleg ontbloot zijn en veel met vreemde stammen in aanraking komen, munten zij wat schranderheid en verstandsontwikkeling betreft niet boven andere Oosterlingen uit. Het onderwijs laat bij hen veel te wenschen over; men vindt er alleen zoogenaamde priesterscholen waar de *goeroe's* (eenvoudige godsdienstonderwijzers) onderricht geven in het werktuiglijk lezen (*mangadji*) van den Koran; het lezen en schrijven van de moedertaal leeren slechts weinigen, wanneer en waar zij daartoe gelegenheid vinden. Eene gunstige uitzondering in deze maken de vrouwen, onder wie zelfs velen gevonden worden, die zeer bedreven zijn in het lezen en afschrijven van inlandsche geschriften. Om in het onderwijs verbetering aan te brengen zijn door het Gouvernement lagere scholen voor Inlanders opgericht, waarvan er op het oogenblik twee te Mangkasar en verder een te Bonthain, Takalar, Balangnipa, Maros, Pangkadjéné, Segéri, Tjamba, Djénéponto en Boeloekoempa worden aangetroffen. Het aantal leerlingen is echter over 't geheel zeer gering. In het jaar 1876 werd te Mangkasar eene Gouvernements-kweekschool opgericht onder de leiding van Dr. B. F. MATTHES, welke inrichting dienen moest tot vorming van Inlandsche tolken,

later van adspirant-onderwijzers en adspirant-ambtenaren (1). Bij Gouvernements besluit van 6 Februari 1895 is deze school echter weder opgeheven.

Onder de willekeurige heerschappij der Vorsten en Rijksgrooten is de toestand der volksklasse buiten de Gouvernementslanden dikwijls zeer ongelukkig. Geene wet beschermt haar tegen de onderdrukking en knevelarij van den Vorst, die zonder aarzelen den onderdaan alles ontneemt, wat hem van diens bezittingen bevalt; en ook de menigvuldige onderlinge vijandelijkheden der Vorsten, welke altijd met plundering en brandstichting gepaard gaan, oefenen op de welvaart der bevolking eenen zeer nadeeligen invloed uit. Het landbouwend deel der bevolking lijdt hieronder natuurlijk het meest; daar men niet zeker is van te zullen oogsten wat men plant, wordt de landbouw verwaarloosd en alleen het volstrekt noodige aangekweekt, zoodat bij schralen oogst of misgewas al spoedig gebrek ontstaat. Ook voor de wet zijn aanzienlijken en geringen niet gelijk; terwijl de moord van iemand uit het volk door eenen Groote òf ongestraft blijft òf met geld kan worden goedgemaakt, ondergaat de mindere, die eenen aanzienlijke naar het leven staat, onvermijdelijk de doodstraf. In de Gouvernementslanden is echter aan dit alles sedert lang een einde gemaakt.

In de Staten van Zuidelijk Selébes heerscht het leenstelsel, hetwelk schijnt ontstaan te zijn deels uit de gewoonte der Vorsten om hunnen kinderen of bloedverwanten (de zoogenaamde *Anakaroeng*) een gedeelte lands tot hun onderhoud in leen af te staan, in welk geval zoodanige leenmannen *Pasendjingang*, d. i. bloedverwanten, heeten, deels ook om getrouwe dienaren op die wijze te beloonen, of door de kans des oorlogs, wanneer een zwakkere Vorst door een machtigeren werd overwonnen, welke soort van leenmannen *Palili* wordt genoemd. In dit laatste geval werd wel aan den overwonnene het bestuur in zijn eigen gebied overgelaten, doch overigens kwam hij in denzelfden toestand als de andere leenmannen. De verplichtingen der leenmannen jegens hunnen leenheer zijn: hem in den oorlog alle mogelijke hulp te verleenen; bij plechtige gelegenheden aan zijn hof te verschijnen; en de noodige bouwstoffen te leveren tot herstel of geheelen opbouw van de woning des leenheers. Indien eenig leengoed op eene erfdochter overgaat, mag zij geen huwelijk sluiten zonder de toestemming van haren leenheer. Overigens is ieder leenman onbeperkt heer en meester in zijn gebied en maak

(1) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 113.

oorlog en vrede met andere leenmannen of Vorsten, zonder dat de leenheer zich daarmede mag bemoeien; deze laatste kan zelfs niet door het gebied van zijnen leenman tegen een ander rijk optrekken zonder diens toestemming. De groote leenmannen kunnen weder op dezelfde wijze gedeelten van hun goed aan anderen in achterleen geven. Terwijl door deze versnippering het aantal onderdrukkers der bevolking grootelijks wordt vermeerderd, wordt de macht der Vorsten, die alleen in hun eigen onmiddellijk gebied gezag uitoefenen, er zeer door verminderd. Deze laatste wordt bovendien nog meer beperkt door den invloed, dien in de meeste rijken de Rijksbestierder en Kiesheeren (Rijksraad) daarop uitoefenen; want, behalve dat van hen de keus van eenen nieuwen Vorst afhangt, waarbij zij zich niet altijd om het recht van eerstgeboorte behoeven te bekommeren, mogen ook geene regeeringszaken zonder hunne goedkeuring worden afgedaan; zoodat eigenlijk de monarchie slechts de vorm, maar de regeering inderdaad aristocratisch is. In Wadjo is dit zelfs geheel het geval, gelijk later zal blijken.

Godsdienst.

Tijdens de komst der Portugeezen op Selébes waren de Mangkasaren en Boegineezen nog Heidenen, en eerst omstreeks het begin der 17de eeuw werd de Islam vooral door zendelingen van Soematra en het schiereiland Malaka, naar het Zuiden van Selébes overgebracht, waar hij spoedig groote vorderingen maakte en de algemeene volksgodsdienst werd, gelijk hij tot heden gebleven is ([1]). Zoowel de kennis als de beoefening dier leer is echter bij het volk zeer gebrekkig, en bepaalt zich tot de uitwendige plechtigheden. Allerbande bijgeloovigheden en afgodische gebruiken zijn in volle kracht daarnevens blijven bestaan. Naast de vereering van vele goede wezens heeft men de booze geesten *Pappo* of *Popokang*, eene soort van vrouwelijke kwelgeest, evenals de Parrakang en de bekende Poentiyânà, de Tampokoro of Karotjatji, de Panroli, de schrik van alle mannen, enz., die op verschillende wijzen de menschen onheil aanbrengen en daarom eveneens voorwerpen van vereering zijn. Men brengt hun althans offers. Ook het *pemâli* (Dl. I, bl. 115), bij de Mangkasaren *kassipâlli* genoemd, oefent hier zijn invloed uit. De vereering van krokodillen (te Boeloekoempa ook van eenige

([1]) Over de invoering van den Islam in Zuid-Selébes vindt men het een en ander medegedeeld in Dr. B. F. Matthes, *Over de Wadjorezen met hun handels- en scheepswetboek*, bl. 21, en het *Jaarboekje Celébes*, 1864, bl. 50, 1865, bl. 32.

palingen) is mede zeer algemeen; daar het volksgeloof wil, dat de menschen dikwijls krokodillen onder hunne voorouders tellen, of wel dat de ziel bij den dood in zoodanig dier overgaat. Ook vleermuizen, reigers en andere vogels spelen eene groote rol in het bijgeloof dezer Inlanders.

In Bantaëng bestaat in de vereering van *Karaëng Lowe* (groote Heer) een overblijfsel van het Siwaïsme, dat daar waarschijnlijk in de 13de of 14de eeuw door Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit is ingevoerd, doch zich niet verder heeft uitgebreid en ook slechts zeer onvolkomen is bewaard gebleven. Aan dezen *Karaëng Lowe*, hier vereerd onder de gedaante van steenen, die eenigszins den vorm der mannelijke en vrouwelijke geslachtsdeelen hebben als zinnebeelden van de voortbrengende kracht der natuur (Lingam-dienst), worden talrijke geloften gedaan en veelvuldige offers gebracht. Op sommige plaatsen worden deze symbolen in een afzonderlijk daarvoor ingericht huis bewaard en wordt de offerdienst door eene *Pinati* (priesteres) verricht, zooals te Gantarangkêke en Bisampole in Bantaëng, elders vindt men ze in grotten of in de open lucht, zoodat ieder er den vrijen toegang heeft, zooals te Tjalindo-lindo in Bantaëng; voorts vindt men in zeer vele kampoengs een *Karaëng Lowe*-huisje doch zonder de symbolen er in, en ook hebben enkele Inlanders er een in het klein op hunnen zolder. Naast de bovengenoemde Pinati's, treden ook nog onder Mangkasaren en Boegineezen andere mannelijke en vrouwelijke volkspriesters op, de zoogenaamde *Bissoe*, waarvan de eersten veelal als vrouwen verkleed gaan, terwijl allen een grooten invloed op de bijgeloovige menigte uitoefenen. ([1])

Terwijl vroeger in Bantaëng en Boeloekoempa door Nederlandsche Zendelingen met ijver aan de invoering van het Christendom gearbeid is, zonder dat hun werk echter veel blijvende vrucht heeft afgeworpen, zijn op het oogenblik weer twee Zendelingen van de Utrechtsche Zending-Vereeniging in deze streken geplaatst, van wier optreden goede verwachtingen gekoesterd worden.

Taal, literatuur, tijdrekening ([2]).

De Mangkasaren en Boegineezen spreken twee verschillende doch zeer nauw aan elkander verwante talen, die beide tot den Maleischen

([1]) Men zie verder over dit onderwerp vooral de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-genootschap*, Dl. IX, bl. 75—100 en 289—314. Zoo ook bij MATTHES: Over de Bissoe's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen.

([2]) Wat hier over taal en literatuur wordt gezegd is hoofdzakelijk ontleend aan ver-

taalstam behooren en in haren bouw groote overeenkomst hebben met de meest beschaafde takken van dien stam, zooals het Javaansch en Maleisch. Zij zijn vrij rijk aan woorden, evenwel op verre na niet zooals het Javaansch; ook in ontwikkeling en rijkdom van grammatische vormen staan zij beneden laatstgenoemde taal; het Boegineesch heeft in deze opzichten echter veel boven het Mangkasaarsch vooruit. Verschil in taal naarmate van den verschillenden stand der sprekers wordt er alleen ten opzichte van enkele woorden in aangetroffen (verg. Dl. I, blz. 401). Onder de talen, welke tot de vermeerdering van den woordenschat van het Mangkasaarsch en Boegineesch hebben bijgedragen, komen vooral het Maleisch en Javaansch in aanmerking; door middel van welke ook de Sanskritwoorden, die er in voorkomen, schijnen te zijn overgebracht. Sedert de invoering van den Islam hebben ook vele Arabische woorden het burgerrecht gekregen.

Na laatstgenoemd tijdstip worden beide talen, doch vooral het Mangkasaarsch door de priesters in Goa, somtijds met het Arabische karakter geschreven, hoewel zij elk haar eigen letterschrift hebben. Deze Alfabets verschillen slechts in enkele bijzonderheden van elkander. Het Mangkasaarsch heeft negentien, het Boegineesch drie en twintig medeklinkers, waaraan de klinker *a* inhærent is, terwijl de overige klinkers en klankteekens door afzonderlijke, boven, onder of naast den medeklinker geplaatste teekens worden uitgedrukt. De medeklinkers worden onverbonden van de linker- naar de rechterzijde geschreven, evenals in het Javaansch; schoon zij in vorm noch daarmede, noch met het Sanskrit eenige overeenkomst hebben.

Het Mangkasaarsch wordt gesproken in de hoofdplaats Mangkasar en omstreken met Tàllo en op enkele nabijgelegene eilanden, in Goa, de Zuider-districten, een gedeelte de Noorder-districten, en eenigszins verbasterd op het eiland Silayara (Saleijer); het Boegineesch, in het grootste gedeelte van de onder-afdeeling Boeloekoempa en verder in de Ooster-districten, in Tanette, Bĕrroe, Adja-tapparĕng, Masĕnrĕmpoeloe, Mandar, Sôppeng, Bône, Wadjo, de kuststreken van Loewoe en verder langs de oostzijde der Golf van Bône.

De Mangkasaarsche literatuur is niet rijk aan oorspronkelijke werken. De meeste romantische verhalen zijn aan het Maleisch, de

schillende geschriften van Dr. B. F. MATTHES, den eersten Geleerde, die zich op eene wetenschappelijke beoefening dezer talen heeft toegelegd en daarvan Spraakkunsten, Leesboeken en Woordenboeken met fraaie ethnographische atlassen samengesteld. Vergelijk ook G. K. NIEMANN, *Linguitische en ethnologische Studiën*, Bijdragen, 5de Volgreeks, Dl. IV.

godsdienstige geschriften aan het Arabisch ontleend. Tot de oorspronkelijke werken behooren: eenige geschiedverhalen omtrent sommige rijken op Selébes; de *Rapang*, zijnde eene verzameling van uitspraken en mededeelingen van oude Vorsten en Wijzen over recht, regeeringskunst, zedeleer, enz.; wetten, handels- en scheepvaartwetten (*oendang-oendang*) en gedichten. Deze laatste zijn te onderscheiden in twee soorten, namelijk de *Kêlongs* en de *Sinrili's* of *Lalakoengs;* de *Kêlongs* kunnen vergeleken worden met de Maleische *Pantoens* ([1]), doch hebben meer waarde dan deze; de *Sinrili's* (zoo geheeten als zij onder begeleiding der viool worden opgezongen, doch *Lalakoeng* als zij slechts worden gereciteerd) komen overeen met de Maleische *Sjaïrs* ([1]) en zijn heldenzangen, romantische gedichten, minneliederen, enz. Het voordragen van de Sinrili's geschiedt door een zoogenaamde *pasinrili*, die daarbij door de inl. viool wordt begeleid.

De oorspronkelijke literatuur der Boegineezen is rijker maar vooralsnog minder bekend dan die der Mangkasaren. Zij bevat: eene menigte van *Paoe-paoe's* of verhalen, waarvan vele met onze kindervertellingen overeenkomen; *Soerĕ-bilangs* of dagregisters en *Atoriyolongs* of kronieken van oude Vorsten en rijken, en ook meer uitvoerige geschiedverhalen omtrent verschillende Boegineesche Staten; vele heldenzangen en andere gedichten van historischen, erotischen of romantischen aard; *Latowa's*, te vergelijken met de Mangkasaarsche *Rapangs*, ([2]) *Elongs*, hetzelfde als de Mangkasaarsche *Kêlongs*, *Elongs-ósongs* of krijgszangen, die meestal kort zijn en gezongen worden wanneer men ten strijde trekt; scheepvaart- en handelswetten, enz. Belangrijk worden ook geacht de *La-Galigo-* en *Menroerâna*-geschriften, zijnde oude gedichten van verschillenden aard, aan welke eene bovennatuurlijke kracht wordt toegeschreven, zoodat zij b. v. aan zieken als geneesmiddel worden voorgelezen. Vertalingen of navolgingen van Maleische verhalen en Arabische godsdienstige geschriften worden mede in het Boegineesch aangetroffen; onder deze komen vooral in aanmerking die, welke bekend zijn onder den naam van *Pangadja* of Onderwijs en, meestal in versmaat, onderrichtingen in den Mohamedaanschen godsdienst bevatten.

([1]) Zie de *Handl. bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitg., bl. 303 en 306. Over *Kêlongs:* Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche Poësie, van Dr. MATTHES. 's Gravenhage, MARTINUS NYHOFF, 1883.

([2]) Over deze Latowa's en de Mangkasaarsche Rapangs zie de *Bijdragen*, vierde Volgreeks, Dl. VIII, 2de stuk en de *Mangkasaarsche* en *Boegineesche Chrestomathie* van Dr. MATTHES. Over Mangkasaarsche en Boegineesche Legenden, *Bijdragen*, Dl. X, 4de stuk.

In beide talen komen bovendien nog enkele werkjes voor geschreven in een soort van cijferschrift, dat aan de Arabische teekens ontleend is.

Overigens valt omtrent de literatuur van beide stammen nog op te merken, dat hare beoefening niet zoo zeer door de invoering van den Islam schijnt te hebben geleden, als die der Maleiers en Javanen. Terwijl bij de laatstgenoemde volken een nieuw letterkundig voortbrengsel eene zeldzaamheid is, is zulks bij de Mangkasaren en Boegineezen geenszins het geval. Voorbeelden hiervan zijn: het Boegineesche heldendicht op DAËNG KALABBOE (uitgegeven door Dr. MATTHES), waarin eene in 1855 voorgevallene gebeurtenis wordt bezongen; een gedicht op den laatsten oorlog der Nederlanders tegen Bòne; een ander op den oorlog tusschen de tegenwoordige Vorstin van Tanètte en haren echtgenoot; een Mangkasaarsch gedicht, getiteld *Datoe Moeseng*, uit het laatste gedeelte der 18de eeuw; en vele andere. Het gehalte dezer geschriften staat echter beneden dat der andere, en hunne beste gedeelten zijn dikwijls aan laatstgenoemde ontleend.

De gewone Mohamedaansche tijdrekening (Dl. I, bl. 421) is thans bij beide volken in gebruik. Evenals bij de Javanen (ald. bl. 421) rekent men ook bij *Pariyama's* of *Windoes*, zijnde tijdkringen van acht jaren, waarin elk jaar een bijzonderen naam heeft; hier: 1. Alip. 2. Ehé, 3. Djim, 4. Djé, 5. Dal (de eerste Dal), 6. Bé, 7. Waoe: 8. Dal (de tweede Dal); in het 2de, 5de en 7de jaar van de *Pariyama* heeft de laatste maand van het jaar 30 in plaats van 29 dagen; zulk een schrikkeljaar heet *Kabisah*. Voor de invoering van den Islam had men ook in Zuid-Selébes de vijfdaagsche *pasar*-week (zie Dl. I, bl. 420), welker dagen genoemd werden naar de rijken Goa, Loewoe, Bòne, Wadjo en Sòppeng. De Boegineezen hebben vroeger ook gerekend bij zonnejaren, verdeeld in twaalf maanden: 1. Mangasatti, 2. Mangalompo, 3. Naga, 4. Palagoena, 5. Bisaka, 6. Djeta, 7. Sarawana, 8. Paddawarana, 9. Soedjiwa, 10. Patjeka, 11. Posiwa, 12. Mangasira, acht daarvan hadden 30, de 2de, 10de, 14de en 12de 31, en de laatste in een schrikkeljaar 32 dagen. [1]

Nijverheid.

Over den landbouw en de veeteelt is op bl. 192 en 193 reeds met een woord gesproken. Uit het daar gezegde kan blijken dat de

[1] Over de Mangk. en Boegin. *koetika's* (gunstige en ongunstige tijden), zie o. a. *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XVIII.

laatste weinig beteekent, terwijl de eerste alleen in de Gouvernementslanden van eenig belang is en langzamerhand toeneemt; dat daarbuiten de willekeur der Vorsten en Grooten hierop een allernadeeligsten invloed uitoefent is mede boven reeds aangewezen. Het is echter ook waar, dat het volk minder tot deze rustige bedrijven dan tot zeevaart, visscherij en handel geneigd is en zich op dezen laatsten bij voorkeur en met ijver toelegt .Hiermede staat in verband een andere tak van nijverheid, de scheepsbouw, die vrij belangrijk mag genoemd worden en zich uitstrekt tot alle soorten van inlandsche vaartuigen, als: *padoeakangs*, *biseyang-to's* (Mangk.) of *lopi-to's* (Boeg.), de Maleische *prahoe-toops;* de vroegere *binta's* of rooversvaartuigen; *biseyangs* of *lapi's* der tripangvisschers; *djoeloeng-djoeloengs; banawa's*, vaartuigen tot het transporteeren van beesten; *papalimbangs*, vaartuigen tot het overbrengen van menschen en goederen; *soppé's; palari's* of pleiziervaartuigen; *birowangs; bilolangs; lépa-lépa's*, uit boomstammen vervaardigd, dikwijls met vlerken; en *sampans*, Maleische schuitjes of sloepen ([1]). De scheepstimmerlieden komen meest uit Bantaëng en Boeloekoempa, doch vooral uit Bira, Onder-afdeeling Kadjang. Zij staan bekend onder den naam van *Lémo-lémo's*, naar de negeri van dien naam in Boeloekoempa. Velen hunner zijn ook te Mangkasar gevestigd. De vrouwen hebben eene groote bedrevenheid in het spinnen en weven van katoenen en andere stoffen; dit geschiedt niet slechts voor eigen gebruik maar ook voor den uitvoer, die vrij groot is. De grondstoffen zijn deels inlandsch, en worden deels van Singapoera aangevoerd; zij worden op Selébes met indigo en andere stoffen blauw, groen, rood of geel geverfd.

Zout wordt in de Zuider- en Noorder-districten en ook op vele kustplaatsen buiten de Gouvernementslanden door eenvoudige uitdamping van het zeewater vervaardigd, en gedeeltelijk naar Borneo's Oostkust uitgevoerd. — Steen- en pannenbakkerijen werden vroeger veel in den omtrek van de hoofdplaats Mangkasar en ook in de Noorder-districten gevonden; thans telt men er nog een paar, die echter kwijnende zijn; verder bestaan er kalk-branderijen uit koraal; de kalk is echter niet zeer deugdzaam, doordat zij met zeewater wordt gebluscht.

Het uitoefenen van andere ambachten, als goud-, zilver- en wapensmederij, schrijnwerkerij, enz. schijnt zich voornamelijk tot de hoofdplaats te bepalen; in Loewoe en Laiwoei worden goede ijzersmeden

([1]) Van deze soorten van vaartuigen vindt men eene beschrijving in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1854, Dl. II, bl. 362 en volgg. en van onderscheidene eene afbeelding in den *Atlas bij het Makasaarsche Woordenboek* van Dr. MATTHES.

aangetroffen. Er waren vroeger ook suikerfabrieken op Zuid-Selébes, waaronder twee stoomfabrieken te Batoe-bàssi bij Maros en te Batoe-batoe bij Galèsong; deze behoorden echter niet aan Inlanders, maar aan Europeesche of Chineesche firma's en hebben sedert enkele jaren opgehouden te werken.

Het vervaardigen van de bekende Mangkasar-olie, die uit de pit van zekere boomvrucht, *bado* genaamd, geperst en met andere welriekende bestanddeelen vermengd wordt; het bereiden van reukwerk (*doepa*, *stanggi*) het vlechten van mandjes, en dergelijke kunnen als minder belangrijke takken van industrie worden beschouwd.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE MENADO. (1)

---

§ 1. De Afdeeling Menado.

A. De Minahasa. (2)

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, bestuur.

De Minahasa of het Bondgenootschap van Menado beslaat de noordoostelijke punt van het Noordelijke schiereiland, aan de westzijde tot op 1° 4′, aan de oostzijde tot op 0° 50′ N. B., en grenst ten zuidwesten aan het rijk Bolaäng Mogondau, waarvan zij door de rivieren Poïgar en Boejat (bl. 159) wordt gescheiden.

Administratief behooren tot de Afdeeling Minahasa ook de langs de noordkust gelegen rijkjes Bolaäng-Mogondau, Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaëng Itam, Kaïdipan en Boeöol, benevens de Sangi- en Talaoer-eilanden, waarvan de eerste onder toezicht staan van eenen te Kwandang gevestigden Controleur, terwijl de laatste eene afzonderlijke Afdeeling vormen. (Zie beneden).

---

(1) Zie boven bl. 160.

(2) Over de Minahasa zie men uitvoeriger: *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, door Dr. P. Bleeker; *De Minahassa; haar verleden en haar tegenwoordige toestand*, door N. Graafland; Bickmore, *Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 31—87; *A Naturalist in North Celebes*, bij Sydney J. Hickson, London, 1889 (vergelijk Tijdschrift van het Aardr. Genootschap, 1889) en Riedel, Overzicht van de geschiedenis der Minahasa in het Maleisch en Toumbulubsch.

De Minahasa is verdeeld in vijf Afdeelingen, die alle weder in eenige Districten zijn onderverdeeld; namelijk:

1°. De Afdeeling Menado, hoofdplaats Menado, bevattende de Districten: Menado, Tombariri, Kakaskassen en Bantik.

2°. De Afdeeling Kema, hoofdplaats Ajer madidi; bevattende de Districten; Tonsea (¹) en Mavembi.

3°. De Afdeeling Tondano, hoofdplaats Tondano; bevattende de Districten: Tondano Taulian, Tondano Taulimambot, Tomohon-Sarongsong, Kakas-Remboken en Langowan.

4°. De Afdeeling Amoerang, hoofdplaats Amoerang; bevattende de Districten: Sonder, Kawangkoan, Tompasso, Tombassian en Romoön.

5°. De Afdeeling Belang, hoofdplaats Ratahan, bevattende de Districten: Tonsawang, en Ratahan-Pasan-Ponosakan (²).

De hoofdplaats Menado staat rechtstreeks onder het bestuur van den Resident. In elke Afdeeling heeft men een Europeesch ambtenaar (Controleur) aan het hoofd (tot 1856 met den titel van Opziener), die aan den Resident ondergescbikt is en in de hoofdplaats der Afdeeling zijn verblijf houdt. Deze Controleurs zijn belast met het dagelijksch bestuur, de administratie en het toezicht over de werkzaamheden der bevolking, gelijk in andere deelen onzer bezittingen.

Elk District heeft twee Inlandsche hoofden, een Eerste of Kapala District met den titel van Majoor of Hoekoem besar (³), en een Tweede met dien van Hoekoem kadoea; in sommige Districten zijn twee Hoekoem kadoea's. De Eerste Districtshoofden worden, op voordracht van den Resident, benoemd en ontslagen door den Gouverneur Generaal, de Tweede, alsmede de aan de Eerste Districtshoofden toegevoegde Districtsschrijvers, door den Resident. Al deze ambtenaren genieten thans van Gouvernementswege vast traktement, evenredig aan den omvang van ieders werkkring. Hun onderscheidingsteeken is, evenals bij alle Inlandsche Regenten in de Molukken,

---

(¹) Tonsea, juister Tooe'n Sea, beteekent *menschen van Sea* en is dus eigenlijk de naam van den daar wonenden volksstam. Ook in de andere plaatsnamen, welke met de lettergreep *Ton* aanvangen, is deze op dezelfde wijze te verklaren.

(²) Dit waren tot 1881 drie afzonderlijke Districten.

(³) Alleen in de Districten Menado, Tondano Taulimambot en Langowan draagt de Kapala District den titel van Majoor; deze is hooger dan die van Hoekoem besar; beider gezag en werkzaamheid zijn echter volmaakt gelijk. De Hoekoem besars worden nog weder onderscheiden in die van de 1ste en van de 2de klasse. Volgens sommigen is het woord *Hoekoem* hier eene verbastering van het Alfoersche woord *Oekoeng*, dat Oudste beteekent. Ten tijde der O. I. Comp. heetten de Districtshoofden Kapala balk of Balkshoofden, naar de balken of het houtwerk, dat elk District verplicht was jaarlijks ten dienste van het bestuur te leveren.

een rotting met zwaren knop, bij de Majoors en de Hoekoem besars der 1ste klasse van goud, bij de overigen van zilver, waarop het Nederlandsche wapen (vroeger dat der Oost-Indische Compagnie) is gegraveerd; ook hebben de Eerste Districtshoofden een zonnescherm met de kleuren der Nederlandsche vlag er in en met gouden rand en knop, de Tweede een, waarvan het veld half oranje en half groen is.

Elke negeri of dorp in een District heeft zijn eigen Hoofd met den titel van Hoekoem toea, die door de bevolking gekozen en, na goedkeuring der keuze door het Districtshoofd, door den Resident benoemd en, zoo noodig, ook ontslagen wordt. Deze Dorpshoofden hebben, naarmate van de grootte der negeri, weder een of meer mindere Hoofden onder zich, welke Hoekoem ketjil, Hoekoem kadoea negeri of Kapala djaga heeten en over enkele wijken het opzicht hebben. De Dorpshoofden hadden vroeger als bezoldiging eenige percenten van het bedrag der *haçil* van hunne negeri, terwijl de Kapala djaga's vrijgesteld waren van de betaling der *haçil*, welke belasting echter in het jaar 1881 voor de geheele Minahasa veranderd is in eene hoofdelijke belasting ten bedrage van 2°/₀ van het inkomen, met een minimum van *f* 6.50 per hoofd en per jaar, van alle mannelijke personen behoorende tot de inlandsche bevolking, die den vollen ouderdom van achttien jaar bereikt hebben. De onderscheidingsteekenen dezer laatste Hoofden zijn zonneschermen, doch minder prachtig dan die der Districtshoofden.

Onder elken Kapala djaga heeft men eindelijk nog twee of drie Mewetengs, op sommige plaatsen Hoekoem sasakéjan genaamd, die met het verdeelen van het werk onder de bevolking, en dergelijke zaken belast zijn. Voorts zijn er nog Negeri-schrijvers. Al deze mindere ambtenaren worden aangesteld door de Districtshoofden; zij genieten geene belooning behalve de vrijstelling van alle verplichte diensten.

Bevolking, onderwijs.

De bevolking van de Minahasa bestond op het einde van het jaar 1895 uit:

	792	Europeanen en hunne afstammelingen,
	3013	Chineezen,
	206	Arabieren,
	160791	Inlanders,
te zamen	164802	zielen.

De Chineezen zijn meest in de hoofdplaats Menado gevestigd, en voor een gedeelte te Amoerang en Tondano. Zij mogen alleen in Afdeelingshoofdplaatsen wonen en in de andere dorpen zich slechts tijdelijk ophouden.

De Inlandsche bevolking behoort tot zes verschillende stammen, namelijk de Toe'n Sea (of Tonsea, zie bl. 196, noot (1), de Toe'm-Boeloe, de Toe'm-Pakéwa, de Toe'n-Singal, de Toe'm-Pasanbangko en de Toe'm-Bantik, van welke de drie eerstgenoemde de belangrijkste zijn (1). Zij wordt bij het Gouvernement onderscheiden in Burgers en Inlanders, eene onderscheiding, die reeds uit den tijd der O. I. Compagnie dagteekent. Burgers zijn vrije lieden of de zoodanigen, die niet tot heerendiensten of (voorheen) cultuurwerkzaamheden worden opgeroepen; zij wonen in de hoofdplaatsen der Afdeelingen en zijn Christenen of Mahomedanen. Inlanders zijn degenen, die tot bovengenoemde diensten verplicht zijn; zij zijn Christenen, Mahomedanen of Heidenen. De heerendiensten in de Minahasa worden, behalve bij rampen van hoogerhand of tot afwending van algemeen gevaar, niet meer gevorderd dan gedurende 36 dagen per jaar, en wel zooveel mogelijk drie dagen per maand; zij worden onderscheiden in *algemeene* en *bijzondere*. Algemeene heerendiensten zijn die ten behoeve van het aanleggen, herstellen en onderhouden van openbare werken van algemeen nut, zooals wegen, bruggen, duikers, dijken, dammen, waterwerken, pasarloodsen, wachthuizen en mijlpalen, alsmede het vervoeren van Gouvernements reizigers en goederen. Bijzondere heerendiensten zijn: het bezetten van wachthuizen, het vervoeren van gevangenen en het bewaken van Districtsgevangenissen. Voorts kan, bij het uitvoeren van openbare werken, die in vrijen arbeid behooren te worden verricht, wanneer geene vrijwillige arbeiders te bekomen zijn, op machtiging van den Gouverneur Generaal, over heerendienstplichtigen worden beschikt tegen billijke belooning voor elk geval te bepalen (2).

---

(1) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 510. GRAAFLAND onderscheidt de *Toöemboeloe*, de *Toöe'n sea*, de *Toöe looer* (menschen van het meer, d. i. de bevolking rondom het meer van Tondano) en de *Toöem pakéwa*, in welke verdeeling niet zijn opgenomen de hierboven vermelde Bantikkers, en ook niet de bevolking van de zuidelijke Districten Tonsawang, Ratahan, Pasang en Ponosakan, voor welke hem geen afzonderlijke naam bekend was. Van de vier genoemde stammen geeft hij eene beschrijving in zijne *Minahassa*, Dl. I, bl. 198. Over het verschil in de spelling van die namen, waaromtrent de in de Minahasa gevestigde Zendelingen en andere Schrijvers het onderling niet eens schijnen te zijn, valt moeielijk te beslissen; wij volgen de nieuwste en meest gebruikelijke.

(2) *Indisch Staatsblad*, 1881, N°. 193, 1894, N°. 168, 1895, N°. 172 en 1896, N°. 178.

Op het einde van het jaar 1896 bedroeg het aantal Inlandsche Christenen ruim 150000, waaronder ± 4400, die den Roomsch-Katholieken godsdienst belijden. Bijna 7000 Inlanders zijn nog heidenen ([1]), terwijl ongeveer 6000 den Islam ([2]) hebben aangenomen.

Men vindt er een groot aantal scholen, die onderscheiden worden in Gouvernements- (80) en particuliere, meerendeels zendingsscholen (140); de eerste worden bekostigd door de Regeering, de tweede door het Rotterdamsch Zendeling-Genootschap of ook wel door de Gemeente zelve ([3]). Het onderwijs is in alle hoofdzakelijk van denzelfden aard en wordt deels door Europeanen, deels door Inlanders gegeven; het omvat het lezen, schrijven en rekenen, de Maleische taal, de aardrijkskunde, den zang en wat verder tot het lager onderwijs behoort. Voorts bestaat er te Tondano sedert 1880 nog eene school voor zonen van Inlandsche Hoofden van Gouvernementswege, eene kweekschool onder beheer van het Nederlandsch-Zendeling-Genootschap te Tanawangko en Tomohon ([4]) en sedert 1881 in laatstgemelde plaats eene particuliere dag- en kostschool voor dochters van Inlandsche hoofden en andere aanzienlijken.

Grondbezit ([5]).

De tot een District (*pekasaän*) behoorende gronden worden onderscheiden in: 1°. woeste, dat zijn dezulke die nog nooit ontgonnen en dus met oorspronkelijke wouden bedekt zijn; 2°. ontgonnen gronden, die òf duurzaam bebouwd worden, òf sedert korteren of langeren tijd braakliggen en daardoor minder of meer tot den staat van wildernis terugkeeren.

Omtrent de woeste gronden is in 1877 bepaald, dat zij, voor zooverre daarop door leden der inheemsche bevolking geene aan het ontginningsrecht ontleende rechten worden uitgeoefend, behooren tot het Staatsdomein, en dat de beschikking daarover, behoudens dat

---

([1]) Hiertoe behoorde tot voor korten tijd nog een gedeelte van den reeds genoemden stam der *Bantik* en nu nog van de bevolking in de Afdeeling Belang.

([2]) De overige Mohamedanen in de Minahasa zijn vreemdelingen.

([3]) In de laatste jaren zijn ook door de Roomsche Missie scholen opgericht, waarvan het aantal op ultimo 1895 reeds 14 bedroeg. De genoemde Genootschapsscholen staan onder toezicht van de Hulppredikers, wier aantal op het oogenblik *tien* bedraagt.

([4]) Zie over deze laatste school, wier kweekelingen voor het inlandsch leeraarsambt worden opgeleid, o. a. *Mededeelingen*, Dl. XLI, bl. 53.

([5]) *Mededeelingen van het Nederl. Zend. Genootschap*, XIV, XVII en XVIII, *Indische Gids*, 1883, I, bl. 927 en *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in N.-I.*, Deel XIV.

ontginningsrecht, uitsluitend berust bij het Gouvernement, dat deze gronden in erfpacht kan uitgeven ([1]). Voorzooverre dus daarover niet door het Gouvernement is beschikt mag ieder ingezetene van het District de natuurlijke producten van deze woeste gronden, door de Inlanders *Kalakeran-* of gemeengronden genoemd, inzamelen en ook hout kappen niet slechts voor eigen gebruik maar zelfs om daarmede handel te drijven; van dit laatste moet echter vooraf aan het Districts- of Negeri-hoofd worden kennis gegeven. Met vergunning van het Districtshoofd mag ook ieder ingezetene een gedeelte van den woesten grond ontginnen, en krijgt daardoor het bezitrecht of het uitsluitend recht van vruchtgebruik, dat ook op zijne erfgenamen overgaat en bij hen blijft, zelfs al laat men dien grond onbebouwd liggen, zoodat hij geheel of gedeeltelijk tot den staat van woestheid terugkeert. Ook aan buiten het District wonende personen kunnen woeste gronden ten gebruike worden afgestaan; geschiedt dit slechts voor één jaar, dan is de gebruiker alleen verplicht een gedeelte van zijnen oogst aan het District af te staan; doch is het voor een langeren termijn, dan moet hij ook zijn aandeel dragen in de lasten, welke op het District rusten.

Alle bebouwde gronden en dezulke, die dit eenmaal geweest zijn, zijn dus in het bezit van enkele personen (*tana pahasini* of *pasini*) of van familiën (*tana toelau* d. i. *tanah poesaka*). De *tana pasini*, welke één persoon door ontginning verkregen of geërfd heeft, kan de bezitter geheel naar goedvinden bebouwen, en ze ook verhuren of verkoopen, mits aan iemand uit hetzelfde District en met kennisgeving aan de Hoofden. *Tana toelau* zijn zulke gronden, die bij den dood van den ontginner niet tusschen zijne erfgenamen verdeeld, maar in hun geheel als erfgoed in het gemeenschappelijk bezit der familie gebleven zijn, hetgeen vroeger gewoonlijk plaats had doch thans zelden geschiedt. Zulke gronden worden dan jaarlijks tusschen de familieleden ter bebouwing verdeeld of, wanneer zij daarvoor te klein zijn, beurtelings door hen bebouwd; de regeling van dit een en ander geschiedt door het oudste familielid of, in geval van geschil, door het Negeri- of Districtsbestuur. Zij mogen niet worden verkocht zonder toestemming van al de rechthebbenden, en alleen aan inge-

---

([1]) *Indisch Staatsblad*, 1877, N°. 55. Zooals bekend is, hebben de Minahasasche Hoofden zich aanvankelijk verzet tegen de uitgifte in erfpacht van gronden door het Indisch-Gouvernement. Zie *Indische Gids*, 1879; *Tijdschrift van N.-Indië*, 1879; *Indische Gids*, 1883 en 1893, enz. Op het oogenblik zijn in de Minahasa reeds 25 perceelen in erfpacht uitgegeven, te zamen ruim 14000 bouw beslaande. Het hoofdproduct is koffie.

zetenen van het District; elk deelgenoot mag evenwel zijn aandeel, voor den tijd dien het hem is toegewezen, aan een ander verhuren.

Alle rechten der bezitters bepalen zich echter tot het vruchtgebruik; het eigendomsrecht blijft altijd bij het District. Op grond daarvan wijst ook het Districts- en Negeri-bestuur jaarlijks aan ieder de plaats aan, waar hij tuinen moet aanleggen. Bezit iemand op de aangewezen plaats geen grond, dan moet hij dien huren van een ander, die er te missen heeft, en deze is dan verplicht tijdelijk een perceel aan hem af te staan. Als er vele personen zijn, die op de aangewezen plaats geene gronden bezitten, kan het Bestuur zelfs eene nieuwe verdeeling van den grond maken en aan elk hoofd van een huisgezin een perceel voor een jaar ter bebouwing aanwijzen, met tijdelijke opheffing van het verkregen bezitrecht, dat echter na afloop van den oogst weder in werking treedt.

Verdere bijzonderheden, voornaamste plaatsen.

De Minahasa is van eene jongere formatie dan het overige gedeelte van Selébes, en in later tijd door vulkanische krachten uit zee opgeheven en aan het eiland vastgehecht. Het landschap is dan ook geheel van vulkanischen aard en telt behalve de boven (bl. 151 en 152) vermelde eene menigte kleinere vulkanen, zooals: de G. Tampat Itam en G. Batoe Angoes in het noordoosten nabij den G. Doea Soedara; de G. Empoeng, G. Kali, G. Tatawirang, G. Mahaoe en G. Masarang, in in het midden, in den omtrek van den G. Lokon; de G. Talankau, G. Tampoesoe en G. Kawin, rondom het meer van Tondano, de G. Tonderoekan, G. Sempo, G. Londei, G. Manimporok en G. Kawatak, in het zuiden, in den omtrek van den G. Sopoetan. GRAAFLAND vermeldt ook nog den Roemengan, den Kaséhé, den Lingkoan, den Kelelondej en den Lolo'nboelan. Sommige zijn uitgebrand, andere geven door solfatara's en slijkvulkanen bewijzen van voortdurende werkzaamheid. Het binnenland is dns geheel berg- en heuvelachtig; de kuststreken zijn, met uitzondering van het noordoostelijkste gedeelte, vlak. Van deze toppen en de bergketenen of heuvelrijen, waardoor zij verbonden zijn, stroomen in alle richtingen eene menigte riviertjes en beken af, die het land vruchtbaar maken doch meerendeels geheel onbevaarbaar zijn.

De voortbrengselen zijn hierboven reeds vermeld. In het zuiden (District Ponosakan) vangen de goudgronden aan, die verder over het Noordelijke schiereiland voortloopen.

Menado, door de Inboorlingen Wenang genaamd, de hoofdplaats

der geheele Residentie en standplaats van den Resident, den Controleur der Afdeeling Menado, den Secretaris, tevens Algemeen Ontvanger (zie bl. 161), een Kapitein en een Luitenant der Chineezen, een Luitenant der Arabieren en een Hoofd der Mohamedanen, eveneens met den titel van Luitenant; zij ligt aan de linkerzijde van den mond der Rivier van Menado of Tondano.

Op 31 December 1895 had zij eene bevolking van 8996 zielen, waaronder 450 Europeanen, 2215 Chineezen, 216 Arabieren, 16 Klinganeezen en 6096 Inlanders. Van de laatsten belijdt een zeer groot gedeelte het Christendom; de overigen zijn Mohamedanen.

Zij behooren grootendeels tot den Alfoerschen stam der *Bantik*, die gedeeltelijk in de tot de hoofdplaats behoorende wijken Bantik en Baroe woont en onder wie het Christendom langen tijd geen ingang kon vinden (¹).

De eigenlijke negeri is in acht wijken verdeeld en door breede, rechte straten doorsneden. In het westelijke gedeelte, bij de baai, staan het Residentiekantoor, de kazerne, de Gouvernements-pakhuizen, de markt en de woningen der Europeanen, alles beschermd door het fort Nieuw Amsterdam, dat ook de reede bestrijkt. Dit fort is een steenen gebouw, met grachten omgeven en van vier bastions voorzien; het bevat ook de infirmerie, het kruitmagazijn, het arsenaal en de gevangenis. De bezetting bestaat uit omstreeks 50 man onder een 1sten Luitenant, behoorende tot het Garnizoensbataljon van Selébes en Onderhoorigheden. Iets meer noordwaarts ligt de Chineesche kampoeng, aan welker oostelijk uiteinde het Residentiehuis staat. Verder oost- en zuidwaarts liggen de wijken der Inlanders. In 1854 is Menado tot eene vrijhaven verklaard, echter zonder dat zijn handel in de daarop volgende jaren van veel beteekenis werd; eerst in den laatsten tijd neemt het als handelsplaats aanmerkelijk toe. (Zie boven bl. 168). De uitvoer bestaat voornamelijk in koffie, schildpad, *tripang*, vogelnestjes, lijnwaden en goud, honig, was, *gambir*, kokosnoten en andere vruchten.

Bailan, eene Bantiksche negeri, ongeveer een uur noordwaarts van Menado, op geringen afstand van de kust aan het riviertje Toemoempah. In de nabijheid ligt aan den voet van den berg Toempah de kampoeng of het dorpje Toemoempah, waar vroeger de melaatschen uit de Minahasa werden afgezonderd en verpleegd.

Tanawangko (²) of Tombariri (Toe'm Bariri), de hoofdplaats van het

(¹) *Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap*, 1886 en 1892.

(²) Wij volgen hier en elders (Zie de noot op bl. 198) de spelling van de *Statistieke opgaven betrekkelijk het zielental in de Christelijke gemeenten in de Minahasa op ultimo* 1896 uit de *Mededeelingen*. De *Encyclopaedie* schrijft o. a. *Tonowangko*.

District van laatstgemelden naam. Zij ligt aan de Baai van Tanawangko en den mond van het riviertje Ranawangko (¹), dat zijne voornaamste bronnen heeft op den G. Lokon, en ook gedeeltelijk het water van den G. Tatawirang afvoert. Tanawangko ligt 15 palen zuidwestwaarts van Menado en is eene vrij groote negeri. (Zie bl. 199).

Likoepang, de hoofdplaats van het voormalig District Likoepang-Klabat-atas, gelegen aan Straat Bangka en den linkeroever der rivier Likoepang, welke op den Goenoeng Klabat ontspringt. Het is eene weinig beduidende plaats.

Kakaskassen of Kekaskassen, de hoofdplaats van het gelijknamige District, een paar palen ten noorden van Tomohon.

Amoerang, de hoofdplaats der gelijknamige Afdeeling en standplaats van den Controleur, gelegen aan de baai van dien naam op de rechterzijde van den mond der Rano-i-apo, die ook wel Rivier van Amoerang wordt genoemd, 21 palen ten zuidwesten van Tanawangko. Hoewel hare reede voor alle winden veilig is, heeft de handel er toch niet veel te beteekenen. Het is overigens eene belangrijke, door rechte straten doorsnedene negeri met eene bevolking van ruim 2000 zielen, waaronder 1514 Christenen, 374 Chineezen en 200 Mohamedanen. Er zijn aan het strand nog overblijfselen van een steenen fort uit den tijd der O. I. Compagnie. Een over de rivier geslagene houten brug, die, gelijk andere bruggen in de Minahasa, overdekt is, verbindt Amoerang met

Romoön, eene niet onbelangrijke plaats, die aan den linkeroever derzelfde rivier ligt, en de hoofdplaats van het gelijknamige District is. Hier vindt men eene belangrijke *goemoeti*-lijnbaan, die vroeger aan het Gouvernement behoorde doch thans eigendom is van particulieren.

Sonder, omstreeks tien palen zuidwestwaarts van Tomohon, ongeveer 540 M. boven de zee gelegen. Het is de hoofdplaats van het gelijknamige District, en eene welvarende plaats met ongeveer 2000 inwoners. Twee en een halve paal ten westen van Sonder ligt de plaats Tintjep, die bekend is door den prachtigen waterval, welke ontstaat na de samenvloeiing van eenige kleine riviertjes (²).

Ajer-madidi, de hoofdplaats der Afdeeling Kema, standplaats van den Controleur, ongeveer 15 palen zuidoostwaarts van Menado.

Kema, de vroegere hoofdplaats der Afdeeling van dien naam. Het ligt aan den mond van het riviertje Kema, dat zijn water deels

(¹) Ranawangko beteekent Groot water; Tanawangko, Groot land.

(²) Zie over eene *vindplaats van fossiele planten en dieren bij Sonder* het *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1895.

van het gebergte ten noordoosten van het Meer van Tondano ontvangt. Zijne vroegere belangrijkheid als havenplaats is in de laatste jaren zeer verminderd. De bevolking bedraagt ongeveer 2000 zielen. Eene gepalissadeerde batterij, Nassau geheeten en met mobiel geschut bewapend, dient tot bescherming der kust.

Belang, aan de Baai van Belang, vroeger de hoofdplaats der Afdeeling van denzelfden naam. De plaats is niet zeer belangrijk; de bevolking leeft deels van de vischvangst deels van het goudgraven in de mijnen van Ponosakan. In het begin van het jaar 1898 is deze plaats voor den algemeenen handel opengesteld.

Ratahan, hoofdplaats der Afdeeling Belang en standplaats van den Controleur, ten noorden van Belang. In den omtrek worden belangrijke koffieaanplantingen aangetroffen.

Tondano, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en standplaats van den Controleur, gelegen op geringen afstand van den noordelijken oever van het meer van Tondano en op beide zijden van de daarnaar genoemde rivier, 600 M. boven den zeespiegel. Het bestaat uit twee afzonderlijke negeriën, Taulian ten westen en Taulimambot ten oosten van de rivier; het eerste is de hoofdplaats van het District Tondano Taulian, het andere die van Tondano Taulimambot. De Controleur heeft zijne woning op een eilandje in de rivier midden tusschen de beide negeriën gelegen. Tondano is de fraaiste en grootste negeri van de Minahasa; zij telt bijna 12000 zielen, waaronder ongeveer 10000 Christenen. Beide gedeelten zijn met breede rechte wegen doorsneden, en hebben een vroolijk en welvarend voorkomen. Landbouw en visscherij op het Meer maken de hoofdbronnen van bestaan der ingezetenen uit. Men vindt hier de school, vermeld op bl. 199.

Tomohon, de hoofdplaats van het District Tomohon-Sarongsong, 5 of 6 palen ten westen van Tondano gelegen. Het is eene groote en welvarende negeri, waar de voornaamste hoofdwegen der Minahasa elkander kruisen; men vindt er de scholen vermeld op bl. 199.

Atep, eene kustplaats, ongeveer halverwege tusschen Kema en Belang, ten zuidoosten van het Meer van Tondano.

Remboken, de hoofdplaats van het District Kakas-Remboken, aan den westelijken oever van het Meer van Tondano.

Kakas, aan den zuidelijken oever van hetzelfde Meer. Het is eene groote, met 3000 zielen bevolkte negeri. De koffie-cultuur slaagt hier vooral uitmuntend.

Langowan, 4 palen zuidwestwaarts van Kakas en ruim 200 M. boven het zeevlak gelegen. Het is de hoofdplaats van het District Langowan, en telt ongeveer 3000 inwoners.

Tompasso (Toe'm Paso) of gewoon Passo, 3½ paal noordwestwaarts van Langowan, de hoofdplaats van het District Tompasso. Langs den weg tusschen deze en de voorgaande plaats bevinden zich eene menigte warme bronnen, modderwellen en zwavelpoelen (1).

Kanonang, in wier nabijheid de door RIEDEL beschreven *Watoe Reroemĕran ne Empoeng* of steenen zetel der Empoengs gevonden wordt.

Kawangkoan, de hoofdplaats van het District van dien naam, 2 palen ten noordwesten van Tompasso en 4½ paal ten zuiden van Sonder, ongeveer 250 M. boven den zeespiegel gelegen (2).

Wegen.

De Minahasa wordt in alle richtingen door goede wegen doorsneden, welke door de heerendienstplichtige bevolking worden onderhouden en, evenals op Java, tot aanduiding van den afstand met palen voorzien zijn. Door het bergachtige terrein zijn zij echter op vele plaatsen niet voor rijtuigen bruikbaar, maar kan men alleen te paard of in een draagstoel reizen.

De voornaamste van deze wegen zijn:

Van Menado noordwaarts naar Kima op de westkust.

Van Menado oostwaarts; deze weg splitst zich omstreeks 5 palen buiten de hoofdplaats in twee takken, van welke de eene noordoostwaarts naar Likoepang, de andere oost-zuidoostwaarts naar Kema (bl. 203) gaat.

Van Menado zuidoostwaarts; deze weg splitst zich bij Tikala, ruim 1 paal van de hoofdplaats, in twee takken, welke beide naar Sawangan aan de Rivier van Tondano leiden, en vandaar over Tonsea naar Tondano. Bij Sawangan gaat een tak noordoostwaarts naar den weg van Menado naar Kema, die dus Tondano met Kema verbindt.

Van Menado zuidwaarts langs de westzijde van den G. Mahawoe en den G. Masarang, over Kakaskassen naar Tomohon. Van dezen weg scheidt zich bij Lota, omstreeks 10 palen van Menado, een zijtak af, die zich weldra weder bij Kembes in twee takken splitst, van welke de eene langs de oostzijde van dezelfde bergen naar Tondano, en de andere noordoostwaarts naar Sawangan loopt.

(1) Over deze vulkanische verschijnselen in den bodem van de Minahasa zie men o.a. BICKMORE, *Reizen in den Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 69 der Nederlandsche vertaling.

(2) De op bl. 199 bedoelde Hulppredikers zijn gevestigd te Tondano, Tomohon, Sonder, Langowan, Ratahan, Koemelemboeai (Tomohon-Sarongsong), Amoerang, Taratwangko, Maoembi en Ajer-madadi.

Van Menado zuidwestwaarts langs de kust naar Tanawangko.

Van Tanawangko zuidwaarts naar Amoerang, Romoön en Tombasian, en vandaar in verschillende richtingen naar de zuidelijk grenzen (Koemelemboeai; Poïgar, Ponosakan, enz.). Bij Moente omstreeks halverwege tusschen Tanawangko en Amoerang, scheid zich van dezen weg een tak oostwaarts af naar Sonder; en dichte bij Amoerang een tweede tak oostwaarts, over Tombassian atas naa Kawangkoan en Tompasso.

Van Tanawangko zuidoostwaarts naar Tomohon.

Van Tomohon zuidoostwaarts naar Tondano.

Van Tomohon, zuidwaarts; deze weg splitst zich nabij Sarongsong een paar palen van Tomohon, in twee takken, van welke de eene zuidwestwaarts gaat naar Sonder en vervolgens naar Kawangkoan en Tompasso, en de andere zuidwestwaarts naar Remboken aan het Meer van Tondano en vervolgens naar Kakas.

Van Kakas naar Langowan. Hier splitst de weg zich in tweeën en gaat de eene tak om de oostzijde van den G. Kawatak naar Ratahan en Passang, en vandaar naar Belang; terwijl de andere om de westzijde van dien berg naar de goudgronden van Ponosakan voert, en ook met een zijtak naar Ratahan, en met een anderen zijtak mede naar Belang.

Van Tondano, Kakas, Ratahan en Belang gaan verschillende wegen uit naar de plaatsen langs de oostkust.

Verdedigingsmiddelen.

De geregelde militaire macht in de geheele Minahasa bestaat alleen in het bovenvermelde garnizoen van Menado.

Behalve deze heeft men echter een goed georganiseerde schutterij te Menado. Zij bestaat uit Europeanen en hunne afstammelingen en Inlandsche burgers, beide Christenen en Mahomedanen; behalve den Kapitein-Commandant heeft zij een 1ste Luitenant-Adjudant, een 1ste Luitenant-Kwartiermeester, één 1ste en twee 2de Luitenants [1].

De Resident heeft tot zijne beschikking twee kruisbooten van de Gouvernements marine. Vroeger waren ook de kustplaatsen Tanawangko, Amoerang, Likoepang, Atep en Belang voorzien van kleine versterkingen met mobiel geschut, dat door de schutterij moest worden bediend; doch deze zijn thans ingetrokken.

---

[1] *Regeerings-almanak*, 1897, Dl. I, bl. 130 en Dl. II, bl. 285. Vroeger waren er ook schutterijen te Kema, Likoepang, Amoerang, Tanawangko en Belang; de sterkte bedroeg toen ruim 600 man.

B. *De rijkjes langs de noordkust.*

De hier bedoelde rijkjes, die administratief tot de Afdeeling Menado behooren, zijn, van het oosten af gerekend: Bolaäng Mogondau of Mogondo, Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Boeöol. Hunne gezamenlijke bevolking wordt in den *Regeerings-Almanak* voor 1897 gesteld op ruim 24000 zielen.

In geen van deze rijkjes wordt door het Gouvernement eenig rechtstreeksch gezag uitgeoefend. Met hunne Vorsten of Radja's zijn echter op verschillende tijdstippen contracten gesloten en vernieuwd, het laatst nog in 1895, [1] waarbij zij erkennen onderdanen te zijn van het Nederlandsche Gouvernement, door hetwelk zij ook in hunne waardigheid worden bevestigd, en waaraan zij gehoorzaamheid en, des gevorderd, hulp verschuldigd zijn te bewijzen; op zich nemen handel, scheepvaart, nijverheid, landbouw en veeteelt, en in het algemeen het welzijn des volks zooveel mogelijk te bevorderen, zeeroof en slavenhandel te beletten, aan geene Oostersche of Westersche mogendheid eenigen afstand van grondgebied te doen of haar vergunning tot het ontginnen van mijnen te verleenen zonder goedkeuring van het Gouvernement; en aan het laatstgenoemde jaarlijks eene belasting op te brengen, berekend tegen *f* 5 per huisgezin.

Tot 1826 waren de Vorsten verplicht al het goud, dat het hoofdvoortbrengsel dezer rijkjes is, aan het Gouvernement te leveren tegen *f* 15 koper het ons. Daar zij echter dit product gereedelijk aan de Boegineezen tegen den dubbelen prijs konden verkoopen, bleef de levering grootendeels achterwege; waarom men hen van toen af slechts tot de levering van eene bepaalde hoeveelheid verplichtte. Daar echter ook hieraan om dezelfde reden slechts gebrekkig werd voldaan, is sedert 1854 de verplichte goudlevering achtereenvolgens overal afgeschaft en door bovengenoemde belasting vervangen, die beter, hoewel niet geregeld, wordt opgebracht.

Om toezicht te houden op de nakoming der gesloten contracten is te Kwandang in het Gorontalosch rijkje Limbotto, bij de Baai van Kwandang, een Controleur gevestigd.

a. Bolaäng Mogondau.

Bolaäng Mogondau of Bolaäng Mongondau en ook Mogondo geschreven, grenst ten oosten aan de Minahasa en beslaat de geheele

---

[1] *Kol. Verslag* 1897, bl. 30.

breedte van het schiereiland; het strekt zich westwaarts uit tot aan Bolaäng Oeki ([1]) en verder tot aan de rivier Taloedaä op de grens der Gorontalosche landschappen. Dit rijk in ontstaan uit de vereeniging der twee rijken Bolaäng, dat het noordelijke, en Mogondau, dat het zuidelijke gedeelte inneemt. Het is thans verdeeld in vier Afdeelingen: Pasisir Bolaäng, zijnde het voormalige rijk van dien naam, waartoe dus alle negeriën langs de noordkust behooren; Pasi of Sablah-goenoeng; Lolajan of Sablah-rata, die te zamen het binnenland innemen; en Kotaboena of Sablah-pantej, dat de geheele zuidkust beslaat. De grond is bergachtig, op sommige plaatsen vulkanisch, en voor een groot gedeelte bedekt met bosschen, die uitnemend timmerhout opleveren. Verder zijn de voornaamste voortbrengselen cacao, koffie, katoen (van welk laatste door de vrouwen kleedjes worden geweven, die onder den naam van Bidangs of Mogondo-kleedjes bekend en in den handel zeer gezocht zijn), tabak; allerlei vruchten, was, vogelnestjes en goud. Paarden en buffels zijn er weinig; wilde zwijnen, herten, geiten en kleinere diersoorten in overvloed.

De bevolking, die deels Heidensch deels Mohamedaansch is, werd in 1895 officieel geschat op 8374 zielen. Zij behoort tot vijf of zes verschillende stammen, en is gedeeltelijk uit de Minahasa afkomstig ([2]). Naar haren maatschappelijken toestand kan men haar onderscheiden in twee standen: den adel (bangsa), waartoe de zeer talrijke Vorstelijke familie en de voornaamste Hoofden behooren; en de vrije burgers, die vaak van den adel veel te lijden hebben. Slaven, die vroeger zeer talrijk waren, doch wier lot over 't geheel draaglijk was, worden officieel niet meer erkend.

Het bestuur berust bij eenen Radja of Datoe, die door de gezamenlijke Rijksgrooten gekozen en door den Resident van Menado aangesteld wordt; hij is gebonden door een contract met het Gouvernement, dat in het jaar 1895 is vernieuwd ([3]). Onder hem staan de Djoegoegoe of Rijksbestuurder, een President-radja, drie Kapitan-laoets, vier Panghoeloe's, verder Bobato's of Mantri's, Sengadji's,

---

([1]) Over Bolaäng Mogondau zie men vooral: *Tijdschr. voor Ind. taal- land- en volkenk.*, Dl. XIII, en *Ind. Gids*, 1880, II; *Mededeelingen van wege het Ned. Zendeling-genootschap*, Dl. XI, XV, XVIII en XX; *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 8 en 116.

([2]) Over de taal in dit gewest zie men de *Mededeelingen*, Dl. XII, bl. 189 en volgg. en *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde Volgreeks, Deel IV, bl. 205.

([3]) Zie boven en ook *Bijlagen der Nederl. Staatscourant*, Zitting 1859—1860. De tegenwoordige Radja is opgetreden in 1893.

Kimeleba's, Kapitan-radja-negeri's, Hoekoem-majoors, een Kapitan-radja-dimoeka-radja, een Majoor, Luitenant, Kapala-Oepas en Kapala-Kadata. De Djoegoegoe, de President-radja en een Kapitan-laoet ontvangen hunne aanstelling van het Gouvernement. De Radja met den Djoegoegoe oefenen het onmiddellijk bestuur uit over de Afdeeling Pasisir Bolaäng, en het opperbestuur over de andere gedeelten des rijks; de President-radja volgt in rang op den Djoegoegoe en schijnt een soort van Gouverneur of Gecommitteerde van den Radja te zijn; van de Kapitan-laoets is één met het bestuur van het zeewezen belast, de twee anderen zijn eenvoudig Negerihoofden; van de Panghoeloe's hebben drie het onmiddellijk bestuur over de Afdeelingen Pasi, Lolajang en Kotaboena, en één dat over de negeri Sangkoeb; de Kapitan-radja-dimoeka-radja is de ceremoniemeester bij den Radja; de Majoor en later genoemde Hoofden hebben het bevel over de lijfwacht van den Vorst en de verdere krijgslieden; alle overige genoemde titularissen zijn dorpshoofden. Een ander ambtenaar is nog de Sahada, die geen deel aan het bestuur schijnt te hebben maar de particuliere Intendant van den Radja is ([1]).

De voornaamste plaatsen zijn:

Bolaäng Mogondau, de hoofdplaats, waar de Radja, de Djoegoegoe, de President-radja en een Kapitan-laoet gevestigd zijn, aan de noordkust; zij heeft geen zeer welvarend voorkomen, en telt 30 à 40 huizen met omstreeks 1000 bewoners.

Bolaäng Bangka, zuidwestwaarts van het voorgaande, de voormalige hoofdplaats van een vroeger zelfstandig rijkje van dien naam.

Kotabangoen, waar de Radja zich veelal ophoudt, op de grens tusschen de Afdeelingen Pasi en Lolajang.

Kotaboena, aan de zuidoostkust; in haren omtrek vindt men rijke kolenmijnen.

b. Bolaäng Oeki.

Bolaäng Oeki of Bolaäng-Bangka grenst ten oosten aan Bolaäng Mogondau, ten westen aan Bintaoena, en ten zuiden aan de Afdeeling Kotaboena van het rijk Bolaäng Mogondau. De geheel Mohamedaansche bevolking, die in het goudgraven, het katoenweven en een weinig landbouw een armoedig bestaan vindt, wordt op niet meer dan 400 zielen geschat. Het bestuur berust bij eenen door de Rijksgrooten gekozen en door den Resident van Menado bevestigden Radja, die

([1]) *Mededeelingen* enz. Dl. XI, bl. 234 en volgende Jaargangen.

beperkt wordt door eenen Raad van Rijksgrooten (Mantri's), met de titels van Djoegoegoe, Kapitan-laoet, Marsaoli, Walaäpoeloe, Hoekoem, Kimelaha en Majoor. De tegenwoordige titularis is in 1875 als zoodanig opgetreden. In 1895 is met hem en de Vorsten der vier nagenoemde rijkjes een nieuw politiek contract gesloten. ([1]) De hoofdplaats Bolaäng Oeki ligt aan de noordkust, aan eene baai in eene moerassige vlakte.

c. Bintaoena.

Bintaoena (te onderscheiden van Bintaoena, dat tot de Gorontalosche landschappen behoort; zie beneden) grenst ten oosten aan Bolaäng Oeki, ten westen aan Bolaäng Itam, waarvan het gescheiden wordt door het riviertje Sangkoeb, en ten zuiden aan de Gorontalosche landschappen. De geheel Mohamedaansche, meest goudgravende bevolking wordt op niet meer dan 1000 zielen geschat. Het bestuur is gelijk aan dat in het voorgaande rijkje. De tegenwoordige Radja, toenmaals President-Radja, werd in 1895 te Menado door den Resident bevestigd. De hoofdplaats Bintaoena ligt aan de noordkust, aan den mond van genoemd riviertje, dat ook wel Rivier van Bintaoena wordt genoemd. Voorts zijn Baloedawa en Dolodoeo de eenige negeriën in dit rijkje.

d. Bolaäng Itam. ([2])

Bolaäng Itam of Bolango Itam, tusschen Bintaoena ten oosten en Kaidipan ten westen gelegen, stuit ten zuiden tegen de tot de Gorontalosche landschappen behoorende gewesten Bôné, Bintaoena en Soewawa (bl. 224). Het had in 1894 eene bevolking van 3009 zielen, die deels in het bearbeiden van goudmijnen, deels in het bebouwen van rijstvelden hun bestaan vinden. De Radja en de Rijksgrooten zijn gevestigd in de hoofdplaats Bolaäng Itam, welke gelegen is op eenigen afstand van de kust aan de oostzijde van eene rivier van denzelfden naam, die bij hoog water met middelmatige vaartuigen tot daar kan worden opgevaren. Deze rivier maakt de westelijke grensscheiding uit; de oostelijke wordt gevormd door de Sangkoeb (zie ook beneden).

Contracten met dit rijkje zijn gesloten in 1855, 1859, 1875, 1878, 1880 en 1895. De onlangs opgetreden Radja is nog niet bevestigd.

([1]) *Koloniaal Verslag*, 1896, bl. 30.
([2]) In officiëele stukken Bolang-Itang genoemd.

e. Kaidipan.

Kaidipan of Kaidipang grenst ten oosten aan Bolaäng Itam, ten zuiden en westen aan het rijkje Limboto, en ten westen ook aan het landschap Kwandang. Daarin is ook begrepen het landschap Bako of Boeko, dat ten westen van het eigenlijke Kaidipan ligt. De hoofdplaats Kaidipan, waar de Radja zijn verblijf houdt, ligt aan de westzijde van de rivier van Bolaäng Itam op ongeveer een uur afstands van de plaats van laatstgemelden naam; Bako of Boeko, aan de kust meer westwaarts; Kwandang, aan de Baai van dien naam, standplaats van den Controleur voor de Noordkust. Kaidipan telde in 1895 3736 inwoners, waarvan ongeveer 500 in de hoofdplaats. De voortbrengselen van Kaidipan zijn vooral goud, rijst, sagoe en katoen.

Contracten met dit rijkje zijn gesloten in 1855, 1860, 1866 en het laatst in 1895 (1) toen de tegenwoordige Radja is opgetreden.

f. Boeöol.

Boeöol grenst ten oosten aan Limboto (District Kwandang), ten zuiden aan Gorontalo (District Pagoeat), en ten westen aan het thans tot het Gouvernement van Selébes behoorende rijkje Toli-toli (2). Het is 95 □ g. m. groot en heeft ongeveer 6300 inwoners (3), onder welke vele Boegineezen, Mandareezen, Gorontaleezen en Inboorlingen van Palos en Kaïli zijn. Er worden onder de Hoofden enkele naam-Christenen gevonden; de Boegineezen en andere vreemdelingen zijn Mohamedanen; ook de inheemsche Alfoersche bevolking is thans grootendeels tot den Islam overgegaan door den invloed der in het rijk gevestigde Arabieren. De grond, die over het geheel bergachtig is, bevat buitengemeen zuiver goud en zeer goed ijzer, en brengt overigens goede houtsoorten, sagoe, katoen en rijst voort, welk laatste artikel door Boegineesche kooplieden meest naar de noordoostkust van Borneo wordt uitgevoerd. In het jaar 1895 is door den Radja aan eene Europeesche firma concessie verleend voor de ontginning van goudaders in zijn rijk. De bevolking welke uitsluitend

(1) *Handelingen Stat.-Gen. enz.* 1896/97.

(2) Volgens het *Kol. Verslag over* 1877, bl. 26, behoort tot Boeöol ook het landschap Kentanan, welks ligging niet nader wordt aangeduid. Het heeft eene uit Boalemo afkomstige bevolking, die een eigen Hoofd heeft, met den titel van Majoor, ondergeschikt aan den Radja van Boeöol.

(3) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVIII, bl. 196; *Regeerings-Almanak* 1897, bl. 7.

in de kuststreek gevestigd is vindt haar bestaan in het aankweeken van laatstgenoemde producten, het goudgraven, het weven van kleedjes en het bereiden van *Arèng*-suiker. De handel is hoofdzakelijk in handen der vreemdelingen, onder welke vooral de Boegineezen en Arabieren zich niet alleen vrij onafhankelijk gedragen van, maar zelfs een grooten invloed uitoefenen op het inlandsch bestuur, dat samengesteld is uit den Radja, den Djoegoegoe, den Kapitalaoet, den Hoekoem en eenige Marsaoli's en Walaäpoeloe's. Dit bestuur is gevestigd te Boeöol, de hoofdplaats, eene vrij belangrijke negeri, gelegen aan den mond der Rivier van Boeöol, welke uitwatert in de bocht ten zuiden van kaap Kandi (bl. 154).

In het begin van 1891 werd met dit rijk bij gelegenheid van het optreden van den tegenwoordigen Radja een nieuw contract gesloten, dat in 1895 is aangevuld. (1)

§ 2. De Sangi- en Talaoer-eilanden (Salibaboe-groepen) en verdere kleine eilandjes tot de Minahasa behoorende. (2)

Eilandjes langs de kust der Minahasa.

De eilandjes in de onmiddellijke nabijheid der kust, welke tot de Minahasa kunnen gerekend worden, zijn voornamelijk:

Tatapaän en nog een paar kleinere onmiddellijk ten zuiden van T. Pasir poetih (bl. 153) aan den noordelijken ingang van de Golf van Amoerang.

Eene groep van zes eilandjes ten noordwesten van de Baai van Menado, zijnde: Boenaken, tusschen 1°35′ tot 1°38′ N. B. en op 124°50′ O. L.; Siladen vlak ten noordoosten van Boenaken; Menado-toewa of Babontehoeh, bestaande uit een 800 M. hoogen berg, tusschen 1°37′ tot 1°39′30″ N. B. en op 124°46′ O. L. Mantahage, het grootste van de zes, tusschen 1°41′ tot 1°45′ N. B. en 124°48′30″ tot 124°52′ O. L.; en Naïn besar en Naïn ketjil, ten noordoosten van Mantahage. Zij zijn geen van alle duurzaam bewoond.

De Bangka-groep, ten noorden van de Minahasa en daarvan door Straat Bangka of Likoepang gescheiden. Zij bestaat uit de eilandjes: Bangka, dat het grootste is; Lehaga, Gangga en Tindila in Straat

(1) *Indische Gids*, 1892, Dl. II, bl. 1283. Zie over Boeöol ook *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, bl. 189.

(2) Zie hierover inzonderheid het boven aangehaalde werk »*A Naturalist in North Celebes.*"

Bangka; Talisin, het tweede in grootte; en Kaberoekan tusschen Talisin en Bangka. Uit eene beschrijving door den Heer GOLDMAN van Bangka gegeven ([1]) blijkt dat dit eilandje door zijnen vruchtbaren bodem en overvloed van zoet stroomend water alleszins voor ontginning en bewoning geschikt is. Het is 15 □ palen groot en heeft drie vrij goede baaien: de Djiko (baai) Lalimata in het noordwesten, de Dj. Sahaong in het zuiden, en de Dj. Sago in het zuidoosten. In het jaar 1877 is het met Talisin aan een Europeesch ingezetene van Menado in erfpacht afgestaan ([2]).

Lembeh, door de nauwe, met klippen bezette en slechts voor kleine vaartuigen bruikbare Straat Lembeh van den vasten wal gescheiden. Het ligt noordoostwaarts van Kema, welks reede het tegen windvlagen uit die hemelstreek dekt, en is geheel bezet met vulkanisch gebergte, dat eene afwisselende hoogte van 200 tot 400 M. heeft. Het schijnt niet duurzaam bewoond te zijn.

Pakolor, Bentenang, Poentan, Bangkoang, Balibaling, Bohoi, Toelang en enkele andere zijn zeer kleine eilandjes vóór en in de Baai van Belang gelegen.

Ligging en voornaamste eilanden der Sangi- en Talaoer- of Salibaboe-groepen.

Deze groepen vormen te zamen eene Contrôle-afdeeling van de Residentie Menado en staan onder toezicht van een Controleur, die op Groot Sangi is gevestigd. (Zie beneden).

De Sangi-eilanden liggen bijna in eene rechte lijn noordwaarts van de Minahasa op gemiddeld 125°30′ O. L., en strekken zich uit van P. Biaro (op vele kaarten ten onrechte Bejaren genoemd) op 2°7′30″ N. B. tot op 5° N. B. niet ver van Mindanao. De Talaoer-eilanden liggen ruim een graad oostelijker tusschen 3°45′ en 4°30′ N. B.

Van de Sangi-eilanden zijn de volgende de belangrijkste:

Tagoelandang, behalve Biaro, dat hieronder behoort, het zuidelijkste van de groep, ongeveer vijf uren in omtrek groot, met ongeveer twintig negeriën, waaronder Tagoelandang in het noorden, waar een zendeling gevestigd is, Haäs in het zuidoosten, en Minonga in het noorden de voornaamste zijn. De bevolking bedraagt ± 5000 zielen, waaronder ruim 3000 Christenen. (Zie beneden). Het maakt een op zichzelf staand rijkje uit, onder eenen Radja, die te Tagoelandang zijn verblijf houdt en met wien in 1878 een nieuw contract is gesloten.

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. X, bl. 145.
([2]) *Kol. Verslag over* 1877, bl. 101.

Ten westen van dit eiland liggen de veel kleinere Roewang, bestaande uit den nog werkenden vulkaan van dien naam, die in de jaren 1871 en 1874 hevige uitbarstingen heeft ondergaan, en Pasigi, een laag en vlak eilandje.

Siawoeh, officiëel Siauw, ongeveer 6 mijlen ten noorden van Tagoelandang en grooter dan dit, met eene bevolking van ongeveer 22000 zielen. Het vormt ook een op zichzelf staand rijkje, en telt zes-en-twintig negeriën, waarvan 12 op de oost- en 14 op de westkust. De hoofdplaats is Oendong, waar de President-Radja resideert, in het westen, en Oeloe aan de oostzijde, standplaats van een Zendeling, met eene opleidingsschool voor inlandsche hulppredikers en onderwijzers. In het noorden des eilands ligt de hooge en nog werkzame vulkaan Goenoeng Api, waarvan eene hevige uitbarsting uit het jaar 1712 bekend is. Rondom dit eiland liggen vele kleinere, die daaronder behooren, namelijk: ten westen, Makelehe; ten oosten, Boehias, Pandong, Mohoro, Laweang en Masane; ten noorden, Babondeke, Mamaloko, Sangaloeang, Nitoe, Para, Sarankere, Siha, Mahangetang of Masape, Karakitang of Karatitan en Kalama. Van deze zijn alleen Makalehe, Para, Karakitang en Kalama op den duur bewoond.

Sangi of Groot Sangi, omstreeks 10 mijlen ten noorden van Siawoeh, het grootste van de groep, en in niet minder dan twee of drie dagen rond te roeien, met eene bevolking van ongeveer 45000 zielen (1). Het is verdeeld in vier rijkjes onder even zoovele Radja's, namelijk: Taboekan, beslaande de geheele oostkust en bevattende de negeriën Taboekan, Triang, Petja, Koema, Koelor, Manaloe en Saloerang; en aan de westzijde van het noorden af de rijkjes: Kandar, met de negeri van dien naam, en Talawid; Taroena, met de negeriën Taroena, Kolongan en Sawang; en Manganitoe, met de negeriën Manganitoe of Larma en Lapango, de laatste bij kaap Tonggen Nameng (2). Al deze negeriën bestaan uit verscheidene kampoengs. Buitendien liggen in het zuidwesten des eilands nog de negeri Tamako en de kampoeng Dago (elders Rago genoemd), welke onderhoorigheden zijn van den Radja van Siawoeh. Te Taboekan, Manganitoe en Tamako is een Zendeling gevestigd. In het noordwesten van Sangi ligt in het rijkje Taroena de Awoeh (vulkaan) Taroena of G. Aboe, die in 1711, 1812, 1856, 1875 en 1892 (3) hevige uitbarstingen heeft ondergaan. Rondom

---

(1) *Kol. Verslag over* 1882, bl. 19.

(2) Volgens de *Mededeelingen*, enz. bl. 53.

(3) Deze laatste uitbarsting kostte naar schatting aan 2000 menschen het leven, terwijl een 20000 tal van have en goed beroofd werd. *Indische Gids*, 1892, II. Vergelijk *Tijdschrift Aardr. Gen*, 1893, bl. 924. Over de uitbarsting van het jaar 1856 zie het beneden aangehaalde XVIe Dl. van het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, bl. 91 en *Geïllustreerd Zendingsblad*, 1892, bl. 82.

Sangi liggen eene menigte eilandjes, van welke de belangrijkste zijn: aan de westzijde Bobarang en Mahoemoe; aan de oostzijde Tehang en Boekit; aan de noordzijde o. a. Kabaloesoe en ten zuidwesten Para (¹).

Van de Talaoer-eilanden, welke onderworpen zijn aan de Radja's der Sangi-eilanden en gezamenlijk ongeveer 5000 bewoners hebben, zijn de voornaamste:

Karkelong, het grootste van de groep. Het is grootendeels eene onderhoorigheid van Taboekan, en overigens verdeeld tusschen Tagoelandang, Manganitoe en Taroena. In de plaats Béo is een Zendeling gevestigd.

Salibaboe of Liroeng, ten zuiden van het voorgaande, geheel eene onderhoorigheid van Taboekan. In de kampoeng Maronge is een Zendeling gevestigd.

Kabroeang, ten zuidoosten van Salibaboe; het staat onder Siawoeh, met uitzondering van een klein gedeelte dat aan Taboekan behoort (²).

Meer noordwaarts liggen nog verscheidene minder belangrijke eilandjes o. a. de Nanoesa-groep (³), uit zeven eilandjes bestaande, waarvan Karaton het voornaamste is. Zij zijn onderhoorig aan Taroena. De bevolking, die naar schatting 5000 zielen bedraagt, vindt haar bestaan hoofdzakelijk in de teelt van kokosnoten en den scheepsbouw. Christenen worden onder hen nog niet aangetroffen. Onder deze groep ressorteeren de ten noordoosten daarvan gelegen Melangi- of Menangi-eilanden.

Natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, bevolking, bestuur enz. der Sangi- en Talaoergroepen.

Deze eilandengroepen schijnen wat hare formatie betreft eene voortzetting te zijn van de Minahasa; zij zijn, evenals deze, van vulkanischen aard en ook buiten de bovenvermelde vulkanen geheel met bergen bezet; alleen de kusten zijn hier en daar vlak en laag en, vooral op Sangi, zelfs moerassig. De grond bestaat op sommige eilanden uit losse zwarte aarde vermengd met vulkanisch zand, op andere uit vette en vruchtbare klei. De bodem kan over 't geheel vruchtbaar worden genoemd. De luchtgesteldheid schijnt zeer gezond

(¹) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1871, Dl. I, bl. 289. Volgens de *Mededeelingen*, bl. 44 en 45, heeten de eilanden noordwaarts van Sangi gelegen Lipang, Noesa en Boekide, en zijn zij op den duur bewoond.

(²) Zoo was de verdeeling der Talaoer-eilanden voor eenige jaren; bij de menigvuldige op deze groepen heerschende onlusten is het echter zeer mogelijk dat die thans geheel anders is.

(³) Die Nanusa Inseln in PETERMANN's *Mittheilungen*, 1888; *Tijdschr. van het Aardr. Genootschap*, 2e Serie, 6, 1889.

te zijn, behalve aan de kusten, waar dikwijls kwaadaardige moeraskoortsen heerschen.

Rivieren worden er niet aangetroffen. Het van de bergen en heuvels afkomende water vereenigt zich slechts tot beken, die soms in den regentijd met kleine schuitjes kunnen afgevaren worden.

Veilige ankerplaatsen heeft men alleen op het eiland Sangi; aan de westzijde in de baai van Taroena, en aan de oostzijde in de baai Manaloe, een weinig ten noorden van de negeri Koema. In den Westmoesson is ook $^1/_2$ uur ten zuiden van de negeri Taboekan eene bruikbare ankerplaats.

Wegen zijn er niet, slechts langs de stranden en op enkele plaatsen dwars door het eiland zeer gebrekkige voetpaden. De gemeenschap tusschen de verschillende negeriën en kampoengs heeft gewoonlijk plaats over zee.

De eilanden zijn rijk aan goede houtsoorten, zoowel voor den scheepsbouw als voor gewoon timmerwerk en meubelen geschikt. Zeer overvloedig zijn de kokosboomen, uit welker vruchten de olie geperst wordt, die den voornaamsten tak van handel uitmaakt. Verdere voortbrengselen zijn: sagoe, *pisang*, rijst, turksch koorn, aard- en peulvruchten, *koffo*, *kapas*, *kapok* en *cacao;* en uit het dierenrijk, wilde en tamme varkens, geiten, hoenders en vogelnestjes; de enkele koeien en buffels die men er aantreft, zijn door de Zendelingen ingevoerd. De zee in den omtrek is rijk aan vischsoorten, schildpad en *tripang*, ook aan walvisschen, op welke laatste echter geen jacht wordt gemaakt.

De bevolking der beide groepen, die tot den Alfoerschen stam behoort, wordt in het *Koloniaal Verslag over* 1897 op 113467 zielen geschat, waaronder 44 Europeanen en 561 Chineezen. De Inboorlingen van de Sangi-eilanden belijden voor een groot gedeelte het Christendom. Ook op de Talaoer-groep maakt deze godsdienst in de laatste jaren groote vordering. Op beide groepen zijn op het oogenblik zeven Zendelingen werkzaam, die te zamen 121 gemeenten onder zich hebben. Het onderwijs in en de voorgang bij den godsdienst geschiedt gedeeltelijk onder toezicht van de zendelingen door inlandsche helpers, die hunne opleiding elders of aan de daarvoor ingerichte school te Oeloe (zie boven) ontvangen hebben (¹). De overige bevolking belijdt den Islam of hangt nog het Alfoersche heidendom aan. Bij de laatsten, die zeer bijgeloovig zijn, spelen mannelijke en vrouwelijke geesten-

(¹) Zie *Berichten der Utrechtsche Zending-Vereeniging* en *Zendings-tijdschrift*, 1892 en 1893; inzonderheid *Evangelisches Missions-Magazin*, N°. 7, 8 en 9, Jaarg. 1897.

bezweerders of wichelaars, die Ampoeang ([1]) of Walian genoemd worden, een groote rol. Zij gelooven aan eene opperste godheid, *Ratoe-Kasoean* geheeten, doch ook bij hen beweegt zich alles om de vereering van geesten (Kasoean), aan wie bij verschillende gelegenheden offers gebracht worden. Vroeger schijnen ook menschenoffers gebruikelijk te zijn geweest, waartoe jonge kinderen of verslagen vijanden bestemd waren, die onder het noodige godsdienstig ceremoniëel in de krateropeningen geworpen werden. Hoewel deze eilanders niet misdeeld zijn van verstandelijke vermogens, staat hunne ontwikkeling nog op lagen trap. Langzamerhand komt hierin echter verbetering, dank zij het in de laatste jaren ingevoerde onderwijs, waartoe ook de Regeering het hare bijdraagt. Volgens officiëele opgave ([2]) telde men op de Sangi- en Talaoer-eilanden einde 1895 niet minder dan 29 Gouvernements-, 7 Particuliere- en 63 Zendingsscholen en het vooruitzicht bestaat dat deze getallen gaandeweg zullen worden vermeerderd.

Omtrent het karakter dezer inlanders wordt getuigd, dat zij zijn goedhartig, gastvrij, onderdanig, ouder- en kinderlievend en eerlijk. Daartegenover staat echter, dat zij traag zijn, zorgeloos, verslaafd aan het gebruik van *sagoeweer* en wreed jegens overwonnen vijanden, wier hoofden vroeger zelfs, naar men zegt, gekookt gegeten werden. Over het geheel schijnen de Sangireezen van vreedzamer inborst te zijn dan de Talaoer-eilanders, die onder elkander onophoudelijk oorlog voeren.

De nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot het vervaardigen van wapenen, ijzeren gereedschappen en prauwen. Verder zijn zij uitstekend bedreven in het weven van kleedingstukken uit *koffo* en *kapas*.

De zeden en gewoonten dezer eilanders komen overigens in hoofdzaak met die der Alfoeren van Noord-Selébes overeen. De gebruikelijke kleedingstukken worden gewoonlijk door de vrouwen uit de vezels der *koffo* geweven. *Zwart* schijnt de meest gezochte kleur te zijn. De huizen staan op palen, 2 à 3 voet boven den grond en worden bij voorkeur door bladeren van den sagoe-palm gedekt. Dezelfde woning dient vaak tot verblijfplaats van tien en meer familie's, zonder dat, naar het schijnt, de ruimte behoorlijk is afgedeeld, wat tot eigenaardige toestanden aanleiding geeft. Het hoofdvoedsel der bevolking is sagoe.

De taal, welke op deze eilanden in verschillende dialecten gesproken wordt, wijkt belangrijk af van die op Noord-Selébes. In het *Tijd-*

([1]) Deze naam staat blijkbaar in verband of is hetzelfde als *Empoeng*. (Zie boven).
([2]) *Regeerings-Almanak*, 1897, Dl. I, bl. 478.

schrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, Dl. X, vinden wij, als eerste proeve, eene woordenlijst van het dialect van Manganitoe vermeld. Later heeft de Zendeling KELLING Sr. het Nieuwe-Testament in het dialect van Siau vertaald. De belangrijkste bijdrage tot de kennis van de taal is echter geleverd door den ons reeds bekenden Dr. ADRIANI in zijne »Sangineesche teksten met vertaling en aanteekeningen", opgenomen in de *Bijdragen*, 1893 en 1894 ([1]).

Schrift of literatuur bestaat onder deze eilanders niet.

De bevolking wordt onderscheiden in adellijke geslachten (*papoeng*, *bansa* of *bangsa*), verdeeld in *papoeng toehasa* (hoogste adel) en *papoeng-beka* (halve adel), vrije ingezetenen (*kawanoe*) en slaven (*lang* of *ellang*). De adellijken zijn de afstammelingen van vorstelijke familiën, aan wie bij feesten en dergelijke gelegenheden een zekere voorrang gegeven wordt. Overigens genieten zij weinig voorrechten boven de vrije ingezetenen, zijn als dezen aan sommige verplichte diensten voor den Vorst onderworpen en komen bij de benoeming tot ondergeschikte ambten niet meer dan anderen in aanmerking.

Slaven worden op deze eilanden in menigte gevonden bij de Vorsten en Hoofden. Zij vervallen tot dien stand door in den oorlog gevangen genomen te worden, wegens schulden, en wegens gepleegde misdrijven. Tusschen de beide groepen werd vroeger de slavenhandel in het groot gedreven. De behandeling der slaven, voor zoover deze er nog zijn, is echter zeer goed; zij, die tot den persoonlijken dienst van hunnen heer gebezigd worden, wonen met hem in hetzelfde huis en leven nagenoeg op gelijken voet; de overigen wonen hier en daar verspreid, leven bijna vrij, maar moeten jaarlijks een klein gedeelte van de door hen gekweekte producten opbrengen en de kokos-olie voor hunnen heer vervaardigen. Over deze laatsten oefenen eenige der oudste en vertrouwdste slaven, met de titels *sahada*, *manjira* of *marinjo*, het toezicht uit.

Het bestuur in elk rijkje berust bij eenen Radja (Datoe), die in het bestuur wordt bijgestaan door een of meer Djoegoegoe's, Kapitein laoets ([2]), Hoekoem Majoors, Hoekoems, Sadaha Negeri's, Kapitein Bitjara's, Sanghadji's (Sengadji's), Koemelaha's en Sawohi's. Deze personen, gezamenlijk Bobato's genaamd, vormen met den Radja als Voorzitter den Rijksraad, die alle gewichtige belangen en ook de rechtzaken behandelt. Behalve deze hoofden zijn er nog andere van

---

([1]) Men zie over dit onderwerp ook *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXIII en *Tijdsch. van het Bat. Genootschap*, Dl. XVI en XVII.

([2]) In de Aanteekeningen bl. 66 van Dr. ADRIANI (zie boven) wordt deze titel gespeld *Kapita*. Evenzoo is daar sprake van een *Parasidentin-Datu* (President-radja).

minderen rang, met den titel van Sabander, Djoeroe bahasa, Marinjo bitjara, Marinjo bala en Marinjo. De waardigheid van eenen Radja is erfelijk in zijn geslacht, doch niet altijd volgens het recht van eerstgeboorte; uit de zonen van den overleden Radja wordt door de bevolking de naar haar oordeel geschikste gekozen en deze aan het Gouvernement ter bevestiging voorgesteld. De benoeming der overige Hoofden geschiedt door de Radja's; ook de Vorsten der Talaoer-eilanden worden door die der Sangi-eilanden aangesteld.

De inkomsten der Radja's bestaan in belastingen, welke zij naar willekeur van hunne onderhoorigen heffen, en in een gedeelte der boeten, die als straffen voor sommige misdrijven worden opgelegd. Voorts hebben zij volgens de *adat* aanspraak op eenige heerendiensten, als het onderhouden van hunne woningen, het bewaken van deze en van hunne personen, en dergelijke. De ondergeschikte Hoofden hebben geene andere inkomsten dan een aandeel in opgelegde boeten.

De verhouding van deze groepen tot het Gouvernement wordt bepaald door contracten met de Radja's, waarbij zij de opperheerschappij erkennen der Nederlandsche Regeering, van welke zij hun gebied in leen hebben doch die zich niet met het inwendig bestuur bemoeit. Bij de overeenkomsten met de Radja's van Taboekan en Manganitoe in 1865 en 1866 vernieuwd, hebben dezen zich bepaaldelijk verbonden om de Zendelingen op deze eilanden te beschermen, het onderwijs der jeugd te bevorderen en te zorgen voor het bouwen en onderhouden van kerken en schoolgebouwen. In vroegere jaren waren de Radja's verplicht jaarlijks eene zekere hoeveelheid kokos-olie tegen een bepaalden prijs aan het Gouvernement te leveren; deze verplichte levering is later afgeschaft en vervangen door eene jaarlijksche belasting (*haçil*) van *f* 5 per huisgezin [1].

In vroeger tijd had het Gouvernement op Groot Sangi eene loge (*roemah kompanie*) en een Posthouder, die echter sedert jaren was ingetrokken. Eerst in 1883 is hier weder en wel te Taroena op Groot Sangi een Controleur geplaatst, zeer ten genoege der Vorsten, die jegens ons Bestuur welgezind zijn en in de aanwezigheid van een Nederlandsch ambtenaar een waarborg zien voor de binnenlandsche rust. Op de Talaoer-groep wordt het Gouvernement bovendien door eenen Posthouder vertegenwoordigd. Deze is gevestigd te Liroeng op Salibaboe.

---

(1) *Bijlagen der Nederl. Staatscourant*, Zitting 1864—1865 en 1865—1866. *Kol. Verslag*, 1865. In het jaar 1894 zijn met de Hoofden van Taroena, Manganitoe, Taboekan, Kandar, Siaoeh en Tagoelandang nieuwe contracten gesloten, waarbij het Indisch Gouvernement bevoegd wordt verklaard om in de genoemde staatjes in- en uitvoerrechten te heffen. Aangezien op deze eilanden tot hiertoe geen rechten geheven werden, behoeft ook geen schadeloosstelling te worden gegeven.

§ 3. De Afdeeling Gorontalo.

Ligging, bestanddeelen, grootte, sterkte der bevolking, bestuur, rechtspraak, belasting.

De Afdeeling Gorontalo bevat het verdere Centraal en Westelijk gedeelte van het Noordelijk schiereiland en strekt zich verder uit over de rijkjes gelegen langs de Tomini-bocht tot aan Tandj. Api. Zij bestaat uit de voormalige Gorontalosche rijkjes Gorontalo, Limboto, Boné, Attingola en Boealemo (¹), die in het jaar 1889 onder rechtstreeksch gezag zijn gebracht, de verder langs de baai van Tomini gelegen landschappen Moöeton, Parigi, Saoesoe, Poso en Todjo en de eilanden in die baai, waaronder de Togéan- of Schildpad-eilanden de voornaamste zijn.

De grootte van deze Afdeeling is niet met juistheid aan te geven, daar de binnenlandsche grenzen der rijkjes aan de west- en zuidzijde der Golf nog weinig bepaald zijn. De *Regeerings-Almanak* en het *Kol. Verslag over* 1897 stellen de uitgestrektheid van de geheele Residentie Menado op 1043,1 □ g. m., waarvan 913,8 voor de Afdeeling Gorontalo (²).

De opgaven omtrent de sterkte der bevolking van deze Afdeeling berusten mede grootendeels op gissingen. Over het jaar 1895 wordt zij opgegeven als volgt:

Europeanen	115
Chineezen	505
Arabieren	133
Inlanders	247,056
Totaal	247,809 zielen,

waarvan ruim 94,000 voor de landschappen onder rechtstreeksch gezag (³).

Het bestuur berust bij eenen Adsistent-Resident, die tevens Voorzitter is van den Landraad, den Rijksraad en den Grooten Madjelis, verder Magistraat, terwijl hij mede de functiën van Ontvanger, Notaris en Vendumeester bekleedt. Hij heeft onder zich drie Contro-

---

(¹) De zoogenaamde *limalopahalaä* of »vijf gebroeders".

(²) *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIX, bl. 49, waar verder belangrijke bijzonderheden omtrent deze gewesten en hunne bevolking worden medegedeeld. Men zie ook Von Rosenberg, *der Malayische Archipel*, S. 233; *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, Rks. 2, VIII, 1891 en *Indische Gids*, 1892.

(³) De bevolking der rijkjes langs de Tomini-bocht zou dus volgens deze berekening ongeveer 153,000 zielen bedragen. Vergelijk Bleeker, *Reis door de Minahassa.*

leurs voor de Onder Afdeelingen Gorontalo-Boné, Limboto-Kwandang en Tomini-bocht. Vroeger werden de bovengenoemde Gorontalosche-landschappen door eigen Radja's bestuurd. Jaren geleden is het Gouvernement echter reeds begonnen opengevallen plaatsen niet meer aan te vullen, totdat in 1889 die waardigheid voor goed is afgeschaft en in hunne plaats door ons bezoldigde Districtshoofden zijn aangesteld. Alleen is de bevolking voorloopig gelaten in het genot harer eigene rechtspleging, waarvoor in elk der twee eerstgenoemde Onder-Afdeelingen een rechtbank bestaat, onder den naam van *Madjelis*, waarin de Districtshoofden zitting hebben, terwijl het Voorzitterschap door den Controleur, edoch slechts met adviseerende stem, wordt bekleed ([1]). Bedoelde Districtshoofden voeren den ouden titel van *Marsaoli*. De meesten hunner hebben nog een, eveneens door ons bezoldigd, Onder-Districtshoofd met den titel van *Waälapoeloe* onder zich. De dorpshoofden heeten *Taoedaä*; dezen beschikken over een grooter of kleiner aantal *Kapala-dapoer*, die met het toezicht over eenige huisgezinnen (dapoer) belast zijn.

Vroeger waren de Vorsten van de Gorontalosche landschappen verplicht tot de jaarlijksche levering, bij wijze van cijns, van een bepaalde hoeveelheid goud tegen een geringen prijs. Daar zij echter dit metaal gereedelijk tegen veel hoogeren prijs aan Boegineesche en andere handelaren konden afzetten, bleef de levering grootendeels achterwege. Later werd zij daarom afgeschaft en ook hier vervangen door een hoofdelijke belasting (*haçil*) van *f* 5 voor elk huisgezin, waarvoor bij de reorganisatie in 1889 in de plaats is getreden eene hoofdelijke belasting van *f* 5 per jaar en per hoofd voor alle mannelijke personen behoorende tot de inlandsche bevolking, die den vollen leeftijd van achttien jaar bereikt hebben. Ook de heerendiensten zijn bij die gelegenheid geregeld ([2]).

In de andere niet aan ons direct gezag onderworpen streken dezer Afdeeling bepaalt zich de taak der ambtenaren tot het toezicht houden op de behoorlijke naleving der met de bevolking gesloten traktaten.

a. De Onder-Afdeeling Gorontalo-Boné.

Deze Onder-Afdeeling is gesplitst in de zeven Districten Kota, Telaga, Kabila, Tapa, Pagoeat (uitmakende het vroegere rijk van

---

([1]) Zie verder over den *Rijksraad* en den *Grooten Madjelis* in Gorontalo, boven op bl. 166.

([2]) *Ind. Staatsblad*, 1889, N°. 250.

Gorontalo), Bôné (het vroegere rijk van dien naam) en Boealema (id). De bevolking, wier zielental op ruim 61000 wordt geschat, behoort tot den Alfoerschen stam. De heerschende godsdienst is de Islam, die echter slechts zeer oppervlakkig gekend wordt. Inlandsche christenen worden in deze en de andere Onder-afdeelingen nog weinig aangetroffen. Tijdens het Vorsten-bestuur was het aantal priesters of geestelijken bijzonder groot. Sedert 1889 is daarin echter door het Gouvernement eene belangrijke vermindering gebracht, zoodat nu in elk district slechts een opperpriester (*kadlim*), vier Imams en een bepaald aantal mindere geestelijken mogen zijn [1]. De streek is over 't geheel zeer vruchtbaar, hier en daar uitstekend geschikt voor den aanleg van koffietuinen, waarvan echter tot hiertoe door de Inboorlingen weinig en door vreemdelingen in 't geheel geen partij getrokken wordt. De voortbrengselen zijn: rijst, die thans door de bemoeiingen van het Gouvernement ook op besproeibare velden (*sawahs*) wordt aangekweekt; turksch koren; sagoe; *pisang*; *kokosnoten*; suikerriet; aardvruchten; katoen; een weinig tabak; muskaatnoten; koffie en cacao; verder rotan, verfhout en was. Buffels, geiten, schapen en paarden zijn er in overvloed, en ook eenige wilde runderen. De grond bevat goudmijnen; de meeste rivieren voeren stofgoud mede. Ook andere edele metalen komen voor. De kusten zijn rijk aan visch. De handel vroeger onbeduidend, neemt in de laatste jaren toe. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in kokos-olie, rotan, damar, manden en ander vlechtwerk, verfhout, timmerhout, schildpad en goud, welk een en ander meest aan Boegineesche handelaars wordt verkocht. De nijverheid bepaalt zich tot het weven van katoenen stoffen, het vervaardigen van grove rotanmatten, hoeden van pandanbladeren, sigarenkokers, stoelen, enz. In enkele plaatsen langs de kust wordt zout gewonnen.

De voornaamste plaatsen zijn:

De hoofdplaats Gorontalo (Holontalo) tevens de hoofdplaats van het District Kota (zie bl. 221), de standplaats van den Adsistent-Resident en den Controleur van de Afdeeling Gorontalo-Bôné, gelegen op 123°3′ O. L. omstreeks een halfuur van de kust nabij de samenvloeiing van de Bòné en de Bolango, welke laatste op het Tilongabila-gebergte ontspringt. Aan de oostzijde van den mond der rivier ziet

---

(1) Over de taal zie VON ROSENBERG, *Reistochten in de afdeeling Gorontalo*; *Tijdschrift van Neerl. Indië*, 1871; *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIII; *Tijdschrift voor Ind. T., L., en Volkenkunde*, Dl. XXI; *Indische Gids*, 1884, Dl. I en de *Mededeelingen*; over de Rijkssieraden van het voormalig rijk van Gorontalo zie de *Notulen* van het Bat. Genootschap Dl. XXVIII (1890).

men twee kleine fortjes, van welke thans een is ingericht tot seinfort, om van naderende vaartuigen kennis te geven; het andere is eene vierkante gebastionneerde aarde redoute, waarbinnen eene officierswoning, kazerne, enz. Op den anderen oever staat het tolhuis. Gorontalo is eene groote en sterk bevolkte negeri. Het zielental bedraagt ongeveer 4000, waaronder 70 Europeanen, 250 Chineezen, 30 Arabieren, 65 Boegineezen en 266 Christen-inlanders, de laatsten meest afkomstig uit de Minahasa. De eigenlijke inboorlingen zijn Mohamedanen ([1]). In het midden der plaats ligt het fort Nassau, zijnde eene vierkante steenen muur met twee bastions en eene voorliggende gracht; onlangs is de bezetting echter ingetrokken om door een corps gewapende politie-dienaren vervangen te worden. Er is ook hier eene schutterij, 60 of 70 man sterk, bestaande uit personen van verschillenden landaard, die in ééne kampoeng bijeenwonen en 's avonds en 's nachts wachtposten betrekken; zij leven overigens van de visscherij. Bij het fort ligt de woning van den Adsistent-Resident, alsmede de moskee. Men vindt er twee Gouvernements-scholen voor inlanders. De hier gevestigde Boegineezen staan onder hun eigen Hoofd met den titel van Matoea. Evenzoo hebben de Arabieren hun Wijkmeester, de Chineezen hun Luitenant en de Inlandsche Christenen hun Hoekoem-toea.

Bolila, de hoofdplaats van het District Telaga, noordwestwaarts van Gorontalo.

Negeri lama, vroeger Totoia genaamd, 10 uren ten oosten van de hoofdplaats.

Padeboeala, naar het schijnt ook Kabila genoemd, noordoostwaarts van Gorontalo, de hoofdplaats van het District Kabila. Ook te Kabila is eene Gouvernements-school voor Inlanders.

Tapa, de vroegere hoofdplaats van het landschap van dien naam met eene inlandsche school.

Toeloeloboeto of Bolango, noordwaarts van Gorontalo, de hoofdplaats van het District Tapa.

Bomboela, de hoofdplaats van het District Pagoeat, dat het westelijkste van alle is.

Pagoeat, 18 mijlen ten westen van Gorontalo, gelegen aan het strand en aan den mond eener rivier, welke ontstaat uit de samenvloeiing der rivieren Batoe Doejonga en Batoe Doelanga. De plaats zelve is onbeduidend; doch in haren omtrek worden rijke goudgronden aangetroffen.

([1]) Volgens VON ROSENBERG had Gorontalo in 1863 ongeveer 4600 inwoners.

Boealemo, de hoofdplaats van het voormalig rijkje, thans District van dien naam, op de kaart van Baron VAN HOËVELL ook Tilamoeta genoemd.

Bôné, de hoofdplaats van het gelijknamige District (waartoe ook de landschappen Bintaoena en Soewawa zijn gebracht), aan den rechteroever der rivier. In hare nabijheid worden warme bronnen aangetroffen. Ook hier bestaat eene school voor Inlanders.

b. De Onder-Afdeeling Limboto-Kwandang.

Deze Onder-Afdeeling bestaat uit de Districten Tibawa, Batoedaä, Pagoejaman, Kwandang en Attingola, waarvan de vier eerste het voormalig rijk Limboto vormden, terwijl het laatste, eigenlijk *Kattinggola* geheeten, vroeger een klein onbeduidend Vorstendom op zichzelf was. Omtrent de bevolking, voortbrengselen, enz. geldt in hoofdzaak hetzelfde wat daaromtrent bij de vorige Onder-Afdeeling is opgemerkt. Het gezamenlijk zielental wordt op slechts ongeveer 20,000 geschat.

De voornaamste plaatsen zijn:

Limboto of Limoeto, de hoofdplaats van het rijk en van het District Tibawa, de standplaats van den Controleur der Onder-Afdeeling, gelegen ruim $^1/_4$ uur ten noorden van het tien palen lange en zes palen breede Meer aan het riviertje Bionga, dat zich daarin uitstort; er is eene Gouvernements-school voor Inlanders. Sedert kort is hier een Zendeling gevestigd.

Panibi, elders Panipi geheeten, de hoofdplaats van het District Batoedaä, dat in 1866 2750 zielen telde in 5 kampoengs.

Bilatoe, de hoofdplaats van het District Pagoejaman, nabij de kust.

Kwandang, eigenlijk Moloeö geheeten, de hoofdplaats van het District Kwandang aan de Baai van Kwandang en den mond van het riviertje Pinda, eene vrij belangrijke handelplaats met eene goede ankerplaats zelfs voor groote vaartuigen; zij is de standplaats van den op bl. 161 bedoelden Controleur. In het begin van 1898 is deze plaats voor den algemeenen handel opengesteld. Men vindt er de overblijfselen van een fort uit den tijd der O. I. Compagnie en eene Gouvernements-steenkolenloods; ook hier is eene Gouvernements-school gevestigd.

Soemalata, eigenlijk Démé geheeten, in hetzelfde District meer westwaarts van de noordkust, ook met overblijfselen van een oud fort. Vooral in den omtrek van deze en de voorgaande plaats, gelegen in het Boliohoeto-gebergte, werd vroeger door de Inboorlingen

veel goud gegraven. In het jaar 1894 heeft het Gouvernement aan eene Europeesche firma de concessie *Soemalata* verleend tot het winnen van goud-, zilver-, koper- en loodertsen in een gedeelte van het District Kwandang, welke concessie in 1896 is overgegaan op de te Amsterdam gevestigde Mijnbouw-Maatschappij *Soemalata* (¹).

Attinggola, de vroegere Residentie van het gelijknamige rijkje thans District, gelegen ten noorden van het Meer van Limboto, thans Districts-hoofdplaats, aan de linkerzijde van het riviertje Andagile, waarnaar de plaats ook wel genoemd wordt; aan den mond dezer rivier, welke op de grens van Tapa ontspringt, ligt de niet onbelangrijke kampoeng Kota Djin.

C. De onderafdeeling Tominibocht.

a. Moöeton.

Het landschap Moöeton strekte zich in vroegeren tijd uit van ten westen van Pagoeat langs de noord- en een gedeelte van de west-kust der Golf van Tomini. Van tijd tot tijd heeft zich echter de bevolking langs de westkust der Golf aan de heerschappij van Moöeton onttrokken, zoodat dit thans slechts de noordkust der Golf tot aan Tomini beslaat. De Alfoersche bevolking is sterk vermengd met Mangkasaren en vooral met Mandareezen, die zich hier reeds zeer lang gevestigd hebben en het overheerschend deel der bewoners uitmaken. De sterkte der geheel Mohamedaansche bevolking is niet bekend; Bleeker begroot die van Moöeton en Parigi te zamen op meer dan 22000 zielen.

Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Mengaoe, Megaoe of Radja, een Djoegoegoe, twee Marsaoli's en een Kapitan laoet. In 1831 werd met den Radja een contract gesloten, waarbij hij de opperheerschappij van Nederland erkende en zich verbond tot de jaarlijksche levering van eene zekere hoeveelheid goud, welk metaal het voornaamste voortbrengsel des lands is. Daar deze levering echter slechts hoogst gebrekkig geschiedde, is bij de inhuldiging van een volgenden Radja in 1850 een ander contract met dezen aangegaan, waarbij hij van alle opbrengsten ontheven werd, alleen de suprematie van het Gouvernement erkende, en op zich nam landbouw en veeteelt met al zijn vermogen te bevorderen. In het jaar 1890 is dit contract

(¹) Over de goudvoerende aderen bij Soemalata en elders in de Afdeeling zie *Jaarboeken van het Mijnwezen in N°. 7, 1889.*

door eene meer aan de tegenwoordige eischen beantwoordende overeenkomst vervangen ([1]).

De hoofdplaats Moöeton is eene onbelangrijke negeri, met ongeveer 400 zielen, gelegen aan den mond eener onbevaarbare rivier. De woning van den Radja is eene armoedige bamboezen hut. Verder is de voornaamste plaats de landwaarts in, aan het meertje Bolano, gelegen negeri Lamboenoe, die geheel met Boegineezen bevolkt is en het gezag van den Vorst van Moöeton niet erkent.

Tot Moöeton werden vroeger ook gerekend de kuststaatjes (eigenlijk kustplaatsen) Tomini, Tinombo, Kasimbar, Toriboeloe en Amfibaboe ([2]), die echter als afzonderlijke staatjes moeten worden beschouwd, gelijk zij zich dan ook in werkelijkheid nooit om het gezag van den Radja hebben bekreund. Zij staan onder Mandareesche of Boegineesche Hoofden, met wie het Gouvernement in 1890 en 1892 in rechtstreeksche betrekking is getreden ([3]). Bij die gelegenheid hebben zij onze souvereiniteit erkend. Ook in het eigen gebied van Moöeton vindt men te Bolano en Lembono, op een paar uren afstands van de kust, neerzettingen van Boegineezen, die door eene Vorstin worden bestuurd en het gezag van den Radja niet erkennen. Volgens een ander bericht is Bolano eene Boegineesche enclave in het rijk Moöeton, bewoond door ongeveer 1000 zielen en gelegen aan twee meertjes Batoë-daka en Bolano-saoe geheeten. De Alfoersche bevolking der achter genoemde plaatsen gelegen bovenlanden wordt als zeer ruw en wreed afgeschilderd.

b. Parigi. ([4])

Parigi of, gelijk het eigenlijk schijnt te zijn, Pahigi ligt aan den zuidwestelijken hoek van de Golf van Tomini, en is eene vruchtbare landstreek, zich uitstrekkende van T. Amfibaboe tot aan de rivier Doelago, met eene bevolking naar schatting van 9000 zielen. Er heerscht meer welvaart dan in Moöeton en andere kustplaatsen, hetgeen is toe te schrijven aan den vrij belangrijken handel, welke door de bevolking gedreven wordt met de plaatsen aan de Baai van Palos gelegen. Die handel is echter geheel in handen van hier

---

([1]) *Kol. Verslag*, 1891, blz. 18. Bij deze gelegenheid werd de Rijksbestierder in de plaats van den reeds sedert lang overleden Vorst tot Mengaoe aangesteld.

([2]) *Kol. Verslag*, 1873, bl. 92.

([3]) *Kol. Verslag*, 1893, bl. 25, waar ook nog Longgoeloe en Segenti als afzonderlijke landschappen worden genoemd.

([4]) *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*. 1893, bl. 70. Zie ook bij Wichmann, bl. 290.

gevestigde Boegineezen, en heeft plaats over land langs wegen door het gebergte, welke alleen te voet of te paard begaanbaar zijn. Onder de voorwerpen van handel behooren vooral paarden, die van een zeer goed ras zijn. Ook buffels komen er veel voor.

Het bestuur berust bij eenen Megaoe of Radja en verdere Hoofden, die de titels voeren van Djoegoegoe, Madiki-malolo (kroonprins), Hoekoemi (rijks-advocaat), Galar of Glarang. Hun gezag is echter niet zeer groot, daar, volgens de oude instelling, alle belangrijke zaken in volksvergaderingen moeten worden behandeld. De inlandsche bevolking schijnt traag te zijn en verslaafd aan amfioenschuiven, hanengevechten en dobbelspelen. Rijst en djagoeng vormen het hoofdvoedsel, welke beide producten in voldoende hoeveelheid in het land zelf geteeld worden.

De verhouding van ons Gouvernement tot Parigi is bepaald bij contract van 1850, later in 1863 vernieuwd en geheel dezelfde als die op blz. 225 omtrent Moöeton is vermeld. Herhaalde onrustige bewegingen in dit rijkje noopten het Gouvernement sedert telkens bemiddelend op te treden, waardoor onze invloed ook hier gaandeweg toenam. Nog in 1895 beloofden de hoofden voortaan de bevelen van het Gouvernement te zullen opvolgen. In Mei 1897 is met den Vorst een nieuw politiek contract gesloten, waarbij het Gouvernement het recht erlangde om in Parigi vergunningen te verleenen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen en het verleenen van concessie tot mijnontginning.

De voornaamste plaats is Parigi, gelegen aan den mond van een riviertje en bestaande uit de drie negerijen Toraranga, Lodji en Talise. Zij is goed bevolkt en de stapelplaats van den handel op Palos. In de negerij Lodji (verbastering van ons *Loge*) vindt men nog de overblijfselen van een fort uit den tijd der O.-I. Compagnie. De Radja en de meeste Hoofden wonen te Parigi-Boeo, aan dezelfde rivier, ongeveer 5 palen van het strand verwijderd. Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Laboean, Pelaga, Doelagoe, Toboli, Kaiboko, Kampal, Kentana en Tobinankali.

c. Saoesoe, Poso en Todjo. (¹)

Saoesoe, het kleinste rijkje aan dit gedeelte van de Tomini-bocht, ligt ten zuidoosten van Parigi, en wordt besproeid door de rivier van denzelfden naam, aan welke ook de hoofdkampoeng Watoenondjoe,

(¹) Zie over Saoesoe en de twee andere rijkjes *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1892.

residentieplaats van de Vorstin, omstreeks 3 palen van de baai van Tamboe gelegen is. Zij telt eene bevolking van 450 zielen. Onder de andere kampoengs verdient inzonderheid vermelding Mapane ([1]), eene vrij belangrijke handelplaats, aan den mond der gelijknamige rivier, geheel door vreemdelingen, Boegineezen, Gorontaloërs enz. bewoond. De kuststreken zijn laag en moerassig en met dicht geboomte begroeid. De bevolking, waaronder weinig Alfoeren schijnen voor te komen, wordt op 1250 zielen geschat. Zij vindt haar bestaan hoofdzakelijk in den handel en den landbouw. Rijst, van droge velden, en djagoeng zijn de voornaamste producten. De Vorstin of Makole wordt, behalve door haren gemaal, die den titel voert van Radjamatoea, bijgestaan door eenen Kaboesena of Rijksbestuurder en enkele andere Hoofden. Het laatste met dit rijk gesloten contract dagteekent van het jaar 1888. ([2])

Poso (uitgesproken als *Posso*) ligt ten oosten van Saoesoe. Het wordt besproeid door de gelijknamige rivier, die uit het 5 dagreizen in het binnenland gelegen meer van Poso (bl. 157) ontspringt en tot voornaamste zijtak heeft de Tomaso. Nabij de kust is het land vlak, doch hoogerop bezet met heuvelruggen, waarvan men nog niet weet of zij met het Centraalgebergte van Selébes in verband staan. Het land is zeer boschrijk; in het benedengedeelte zijn uitgestrekte tuinen en (droge) rijstvelden aangelegd; het bovenland moet rijk zijn aan metalen, inzonderheid in den omtrek van het meer, waar de ertsen door de inboorlingen op betrekkelijk groote schaal gegraven worden. ([3]) Zij bezigen die tot het vervaardigen van klewangs en andere wapenen, in welken arbeid zij groote bedrevenheid aan den dag leggen.

Niet ver van den mond der Poso ligt de goed versterkte kampoeng Saiwose en daarvoor de kampoeng Tabongan of Tawongani, waar een der invloedrijkste Hoofden der Pooners beurtelings zijn verblijf houdt. ([4]) De Alfoersche bevolking van dit landschap, wier zielental op 25 à 30000 wordt geschat, is namelijk in tal van afzonderlijke familie's gesplitst, die elk haar eigen Opperhoofd of Kaboesena hebben. Hoogerop liggen de dorpen Lomboegian, Pototoroö, Tomasa, Roemoeroe,

([1]) Hoofdplaats van het landschap van dien naam, dat vroeger ten onrechte tot Sigi werd gerekend. In sommige stukken wordt deze plaats Mopane genoemd.

([2]) *Indische Gids*, 1890, II.

([3]) Van het hier gevonden ijzererts wordt het bekende *besi-pamor* bereid.

([4]) Eene eigenlijk gezegde kampoeng Poso schijnt niet te bestaan. Waar in officiëele stukken deze naam vermeld wordt, is klaarblijkelijk Tabongan of Saimose bedoeld. Zie de *Plattegrond* van de Nederlandsche vestiging te Poso in Dl. XLI van de *Mededeelingen*, waarop, vreemd genoeg, van eene afzonderlijke kampoeng *Tawongani* sprake is.

Kajoeboe e. a.; in het binnenland o.a.: Jajaki en Tobada; rondom het meer: Momongo, Peura, Tandoewatoe, Owini enz. ([1])

Het laatste met dit landschap gesloten contract dagteekent eveneens van 1888. Sedert is Poso herhaaldelijk door ambtenaren bezocht, wat tengevolge heeft gehad, dat in het jaar 1895 aldaar een Controleur, tevens besturend ambtenaar voor de geheele Onderafdeeling, is gevestigd. Deze heeft een corps gewapende politie-dienaren ter zijner beschikking. Sedert kort is er ook een Hollandsche zendeling werkzaam.

Todjo is het oostelijkste onder Menado gerekend landschap aan de zuidzijde der Golf en strekt zich oostelijk uit tot Tandjoeng Api, terwijl zijne westelijke grens gedeeltelijk gevormd wordt door het riviertje Maleë. Het is eene schoone en vruchtbare landstreek met eene zeer vrijheidlievende, maar overigens tamelijk vreedzame bevolking, verdeeld in de vier stammen *Toraoe*, *Tolage*, *Tolalajoe* en *Ampana*. Van tijd tot tijd openbaren zich tusschen deze stammen bestaande veeten, die tot roof- en sneltochten aanleiding geven. Langs de kust zijn op verscheidene plaatsen Boegineezen gevestigd, die volgens den heer VAN HOËVELL zich door huwelijken met de Alfoeren hebben vermengd.

De voornaamste plaatsen zijn: Taliboi en Baharoe ([2]), aan de monding der rivier van Todjo; Rato, niet ver van T. Api, aan eene kleine baai met goede ankerplaats, vroeger vrij goed bevolkt, doch op 't oogenblik grootendeels verlaten; Malotong, door Boegineezen en Maroö, door Alfoeren bewoond, beide eveneens aan de kust; Boengka (vroeger als afzonderlijk staatje beschouwd), eveneens in het oostelijkste gedeelte des rijks, uit drie gehuchten bestaande; Barana, niet ver van Taliboi, de residentie van vroegere Vorsten, wier graven hier gevonden worden.

([1]) In het *Tijdschrift van het Aard. Genootschap*, Dl. VII, bl. 153 (*Mededeelingen*), worden een aantal namen van kampoengs langs de rivier en rondom het meer gelegen vermeld, die in latere berichten niet voorkomen. Van belang is in deze de opmerking van den heer VAN HOËVELL (*Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1893) dat er weinig stabiliteit in de namen der verschillende kampoengs heerscht en het herhaaldelijk voorkomt, dat vroeger bestaande dorpen niet meer te vinden zijn. Men zie verder over Poso *Indische Gids*, 1895, II (met vier schetskaartjes) en de *Mededeelingen* van het *Rott. Zend. Genootschap*, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXIX, XL, XLI. waarin de zendeling ALB. C. KRUIJT hoogst belangrijke bijzonderheden over dit landschap en zijne bevolking mededeelt. In Dl. XXXVIII geeft hij de Legenden der Poso-Alfoeren aangaande de eerste menschen.

In het verhaal omtrent het verongelukken van den Ingenieur R FENNEMA in November 1897 worden ook nog de kampoengs *Peoeara* aan den oostelijken, *Gontora* aan den westelijken en *Oewe Poero* aan den noordelijken oever van het meér vermeld.

([2]) Ook eene eigenlijke kampoeng *Todjo* schijnt niet te bestaan.

De Vorst, die den titel van Kaboesena voert, schijnt zijn verblijf te houden te Koempah, een uur van de kust in het gebergte gelegen. Ons Gouvernement oefende tot voor korten tijd in dit landschap volstrekt geen invloed uit; in 1850 verklaarden de Hoofden in het geheel niet te weten, dat hun land eene onderhoorigheid van Nederland was en waren toen noch later geneigd een verdrag van vriend- of bondgenootschap aan te gaan. Zij noemden zich eene onderhoorigheid van Bône, hoewel zij ook aan dat rijk geen schatting betaalden. Eerst in het jaar 1887 is zulk een contract tot stand gekomen en wordt ook dit rijkje sedert geregeld door onze ambtenaren bezocht ([1]).

d. De Togean of Schildpad-eilanden.

De Togean-groep of, zooals het schijnt te zijn, Tooehia-groep ligt tusschen 121°46′ tot 122°50′ O.L. en 0°16′ tot 0°43′ Z.B. en bestaat uit een dertigtal grootere en kleinere eilanden, waarvan de voornaamste zijn: Togean (Tooehia), Groot-Malinggi, Waléandaä, Batoe-daka, Poa, Boeka-Boeka (heel in het zuiden) en Binang-Oenang (het noordelijkste). Vele van de kleinere zijn slechts koraalklippen of zandbanken; de grootere bestaan meest uit zandsteen ([2]). Zij zijn alle met eene dunne *humus*-laag bedekt, die slechts eene schrale plantbekleeding heeft.

Alleen Togean, Groot-Malinggi en Binang-oenang zijn blijvend bewoond. De niet zeer talrijke bevolking schijnt in de laatste jaren nog belangrijk te zijn afgenomen. Zij bestaat gedeeltelijk uit Boegineezen, die aan het strand en inboorlingen, die meer in het binnenland wonen. Op Togean vindt men de Boegineesche kampoengs Lampa, op de zuidoostzijde van de kleine maar veilige Baai Laboean Mogo en Melotang; de eerste is door een muur tegen de zeeroovers versterkt, die zich hier vroeger herhaaldelijk vertoonden, doch in de laatste jaren, dank zij het krachtig optreden onzer marine, de bewoners van de Tomini-bocht met rust laten.

([1]) *Indische Gids*. 1889, I. Over de Alfoersche of Bareë-taal, zooals deze in de rijkjes langs de Tomini-bocht gesproken wordt, zie men de *Woordenlijst* van den heer ALB. C. KRUIJT in de afzonderlijke werken van het *Kon. Instituut*, 1893 en 1895, vergeleken met *Indische Gids*, 1895. Zie ook nog over Todjo *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, 1895 en 1896, II; *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXIV, bl. 496 en *Bijdragen*, 1893, bl. 203. Sedert Maart 1895 vertoeft in Poso ook nog de heer Dr. N. ADRIANI, de schrijver van laatstbedoeld stuk, door het *Nederlandsch Bijbelgenootschap* afgevaardigd ter wetenschappelijke beoefening van de talen, die in deze streken gesproken worden.

([2]) Volgens den heer VAN HOËVELL zou Binang-Oenang of, gelijk het door vreemdelingen ook genoemd wordt, Oena-Oena bepaald van vulkanische formatie zijn. Zie ook zijne *Overzichtskaart* in het boven aangehaalde Tijdschrift.

De Boegineezen hebben hun eigen Hoofd met den titel van Kapitan, welke aan dien van Gorontalo ondergeschikt is. De inboorlingen schijnen altijd te staan onder het bestuur van eene vrouw, die den titel voert van Olingia of Olongia en bijgestaan wordt door eenen Raad. Deze Regentes is gevestigd in de kampoeng Lampa. Haar rijkje maakt overigens een onderhoorigheid uit van Todjo.

Het hoofdvoortbrengsel der Togean-eilanden is sagoe, die in vrij grooten overvloed wordt gekweekt en waarvan een zekere hoeveelheid als jaarlijksche schatting aan Todjo moet worden opgebracht. Overigens is de visscherij, en vooral de schildpad- en *tripang*-vangst het hoofdbedrijf der inboorlingen, terwijl de Boegineezen zich met den handel bezighouden.

DERDE HOOFDSTUK.

HET OOSTELIJKE SCHIEREILAND EN DE LANDEN OM DE GOLF VAN TOLO GELEGEN, MET DE DAARTOE BEHOORENDE EILANDEN (1).

---

§ 1. HET RIJK BANGGAJA OF BANGGAI.

Bestanddeelen, ligging, algemeen overzicht.

Dit rijkje bestaat uit de eilandengroep van dien naam, gelegen aan den noordelijken ingang van de Tolo-golf, tusschen 1° tot ruim 2° Z.B. en ongeveer 122°45′ tot 124°26′ O.L., en het reeds meer dan twee eeuwen daaraan onderworpen gedeelte van het oostelijke schiereiland van Selébes, van Tandj. Api op de noordkust af tot aan Lasoela aan de zuidkust op ongeveer 1°37′ Z.B.

---

(1) Voor dit weinig bekende gedeelte waren tot voor enkele jaren de voornaamste bronnen de berichten van de Heeren BOSSCHER EN MATTHYSSEN, medegedeeld in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 63 en volgg.; en de *Reis* van VAN DER HART. De eersten bezochten deze gewesten in 1832—33, de laatste in 1850. Sedert verscheen in 1890 het werk van den heer F. S. A. DE CLERCQ, *Bijdrage tot de kennis der Residentie Ternate* (Leiden, E. J. BRILL), waarin ook omtrent de Banggai-groep nadere bijzonderheden worden medegedeeld.

Volgens MELVILL, *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1849, is de gezamenlijke grootte van deze gewesten 451,7 □ mijlen, waarvan 412,2 □ mijlen voor de landen op Selébes en 39,5 voor de Banggai-eilanden.

De Banggai-groep bestaat uit een veertigtal eilanden, van welke echter slechts de vier grootste, namelijk Pélèng, Banggaja of Banggai, Bangkoeloe en Labôbo bewoond zijn. De overige zijn, volgens BOSSCHER en MATTHYSSEN, zuidwaarts: Bangkoeli, Kanau, Tompaka, Melapa, Popiesti, Mololisi, Tongoe, Boekan, Timpoes, Marsoni, Piloekoe, Boeloe, Bianko, Manika, Malamboeloenge en Tanawanna; westwaarts: Poönoe, Bandoe, Baloenana, P. Sagoe, Boeau, Tankoeta, Poka, Tolonbondo, Delapan en Sosopoean; noordwaarts: Bangkalan, Matawaloe besar, Matawaloe ketjil, P. Sendiri, P. Poewat en Basinpelan; oostwaarts: P. Tongopila en P. Kelapa (1). Deze eilanden, met uitzondering van Pélèng, alle van koraalvorming, zijn zeer boschrijk en leveren vele fijne houtsoorten voor den handel op; overigens zijn de voornaamste voortbrengselen *tripang*, die in zeer groote hoeveelheid op de menigvuldige riffen tusschen de eilanden wordt gevonden, schildpad, was en vogelnestjes. Van de viervoetige dieren is er alleen het varken inheemsch. Het klimaat schijnt zeer ongezond te zijn.

Het gebied van Banggai op Selébes grenst ten westen aan het landschap Todjo, dat tot de Residentie Menado behoort, en ten zuiden aan het rijk Taboengkoe, dat evenals Banggai eene onderhoorigheid is van Ternate. Dit gebied bestaat uit de landschappen: Balante, in het noordoosten; Boalemo, Pati-Pati, Saloewan en Boenta, langs de noordkust van het oosten naar het westen; Mondono, in het zuidoosten, en Batoei, in het zuiden. Met uitzondering van de zuidoostkust zijn deze gewesten zeer weinig bekend. Het land moet boschrijk en vrij goed bebouwd zijn. Rijst, sagoe, turksch koorn, aardvruchten, katoen, kokos- en *kanari*-boomen zijn de belangrijkste voortbrengselen van het plantenrijk; buffels en geiten die van het dierenrijk; van het delfstoffenrijk is niets met zekerheid bekend, hoewel men zegt dat de grond ijzer bevat.

---

(1) De namen dezer eilanden verschillen ten eenenmale van de officieele Gouvernements-opgave, zijnde: 1°. De groep der Banggai-eilanden, waaronder Baloeka, Bakakan, Tongakat, P. Tiga, Tanlau, Sasan, Tompotele, Pandaboboi, Molilis, Kambongan, Tiwalat, Poetat, Boeang-Boeang, Tetepon, Timpano en Massoni; 2°. De eilanden bewesten de Banggai-groep, zijnde: Bangkoeloe, Lamoenan, Lingsaweh, Togang pelogot, Mariboeboe, Tatoebek, Tamoton, Teloh boeloe, Sajoe, Mandibon, Toenoewan en Togong bajoko; 3°. De Labobo-groep, zijnde: Labobo, Malamoelang, Sailomanok, Toembak-paona en Toembak (twee eilanden); 4°. De groep tusschen Banggai en Taboengkoe, zijnde: Lilepan, Togong bedajong (zeven eilanden) Sompoean en Mentoeleh. Op de schetskaart in het werk van den heer DE CLERCQ vinden wij o. a. zuidwest: Boeong-Boeong, Lingsawak; Togong (eiland) Pilogot, Lamoenan, Masiboeboe, Toenoean, Mandiboeloe, Sagoe, Togong-Akat en Togong-Potil; oostwaarts: Togong Totoloe, Toenbok, Saloei, Tatapon, Molilis, Pandoboboi, Poefat, Timpaoes, e. a.; westwaarts: Dilépaän, Togong-Badang, Soesoeng-Poeong en Mèngkéloe.

Bijzonderheden omtrent de verschillende deelen.

Het eiland Banggai, het tweede in grootte, is de zetel van het bestuur. Het ligt op 123°33'37" O.L. en 1°31' Z.B. en heeft aan de westzijde eene baai, die zelfs voor groote schepen eene veilige ligplaats aanbiedt. Er zijn zes dorpen of negerijen: Banggai of kampoeng Radja, de hoofdplaats waar de Vorst resideert en vroeger ook de Ambtenaar ter beschikking van den Resident van Ternate als Posthouder geplaatst was, Tanah Bonoa, Gonggong, Dodoeng, Moisongan en Kota Tjina, de laatste grenzende aan de hoofdplaats en o. a. tot woonplaats strekkende aan de hier bescheiden Ternataansche hoofden. Het gezamenlijk zielental wordt op 1500 geschat. In het binnenland liggen hier en daar nog een vijftal kleinere kampoengs verspreid. Badjau's, Boegineezen en Chineezen drijven er handel in Boegineesche kleedjes, Chineesch aardewerk, gouden en zilveren ringen, koperdraad, *parangs* (kapmessen) en arak, waartegen zij *tripang*, schildpad en was uitvoeren. De handelsvaartuigen betalen naarmate van hunne grootte ankergeld. Het eiland schijnt geene genoegzame voedingsmiddelen voor de bevolking op te leveren; althans de rijst en sagoe worden grootendeels van de naburige kust van Selébes aangevoerd. De bevolking wordt beschreven als lui en verslaafd aan het gebruik van opium; sterken drank en dobbelspelen; zij is weinig ontwikkeld en geniet niet veel welvaart.

Het eiland Pélèng, wegens zijn vrij hoog gebergte ook wel P. Tinggi (Hoog Eiland) genoemd, ligt op geringen afstand ten noordwesten van Banggai, en is verreweg het grootste van de groep. Het is van dezelfde formatie als het oostelijke gedeelte van Selébes, waarvan het door Straat Pélèng gescheiden is. Aan de zuidzijde vindt men eene zeer diep inloopende baai, welke met eene aan de noordzijde draategenover liggende het eiland in twee schiereilanden verdeelt. De landpunt aan de oostzijde van den ingang der noordelijke baai heet T. Koloko, die aan de westzijde T. Monto, de noordwesthoek van het eiland T. Angoes, de zuidelijkste punt T. Kambara. De voortbrengselen zijn: rijst van slechte hoedanigheid, aard- en peulvruchten, *sirih*, *pinang* en kokosnoten. Het eiland telt zestien kampoengs, met eene gezamenlijke bevolking van, naar schatting, 3000 zielen, die wat de inboorlingen betreft van alle beschaving verstoken zijn. Het dorp Pélèng, aan de noordelijke baai, schijnt de voornaamste plaats te zijn; volgens anderen is dit Séaséa, op de zuidwestkust van het westelijke schiereiland; op de oostkust vindt men o. a. Kaboentokan en Kaloembatan, in welke laatste plaats Badjoreezen gevestigd zijn, die hoofdzakelijk leven van de jacht op *tripang* en schildpad.

De eilanden Lebobo, ten zuidwesten van Banggai, en Bangkoeloe, ten zuidwesten van Lebobo, elk met ruim 100 zielen, voor de helft uit Mohamedanen, voor de andere helft uit Alfoeren bestaande. Zij schijnen elk slechts ééne negeri te hebben en elk onder een aan den Radja ondergeschikt *Kapitan* als hoofd te staan.

Het landschap Balante beslaat de oostpunt van het Oostelijke schiereiland van Selébes; de hoofdnegeri van denzelfden naam, ook Pokomondolong geheeten, ligt aan de oostkust nagenoeg tegenover twee kleine eilandjes, P. Doewa geheeten. Het is de voornaamste handelplaats. Hoever dit landschap geacht wordt zich westwaarts uit te strekken is niet bekend. Wij kunnen dus ook niet opgeven of de gewesten Boalemo en Pati-Pati langs de noordkust, die elders als afzonderlijke landschappen vermeld worden, tot Balante of tot eenig ander landschap worden gerekend (¹). De voortbrengselen van Balante zijn: rijst, die vandaar naar de Banggai-eilanden wordt uitgevoerd, sagoe, mais en katoen. Suikerriet, tabak, sagoe en indigo moeten daar en in de meer zuidwaarts gelegen gewesten goed voorkomen. Runderen en geiten leven er in het wild. De bevolking, wier sterkte niet bekend is, leeft voornamelijk van landbouw en visscherij; ook worden er kleedjes geweven en prauwen gebouwd, de laatste vooral om ze te verkoopen.

Saloean, met de hoofdnegeri van denzelfden naam, ligt westwaarts van Pati-Pati aan de noordkust; Loenan of Loeïnan, ten westen van het vorige en aan Todjo grenzende, met de negeri Banta. Tot 1854 werden al de landschappen langs de noordkust van het Oostelijke schiereiland, Loenan, Saloean, Pati-Pati en Boalemon tot de Residentie Menado gerekend; doch sedert dien tijd is de geheele streek ten oosten van Tandj. Api daarvan afgescheiden en onder de Residentie Ternate gebracht. Zij is nog weinig bekend.

Het landschap Mondono (bij De Clercq *Mandono*) ligt op de oostkust ten zuiden van Balante. De hoofdplaats draagt denzelfden naam; hier is een Oetoesan van wege den Sultan van Ternate gevestigd.

Het landschap Batoeï, zuidwaarts van het voorgaande op de grens van Taboengkoe, is betrekkelijk het best bekend. Het is een welvarend en vruchtbaar land door eene talrijke en ijverige bevolking

---

(¹) Volgens Van der Hart zijn de landschappen Balante en Mondono (Batoeï) verdeeld in twaalf Districten, zijnde van het oosten naar het zuidwesten: Toekomondalo, Lamolo, Besama, Lowok, Nanko, Lentoeh, Mondono, Kentong (Kantoen), Tankian, Batoeï, Pombalan en Sedongalan. Bij De Clercq (bl. 133) is sprake van 11 Districten, geheeten: Sinoran, Batoeï, Tangkéang, Kentong, Mandono, Lontiòk, Nambo, Loeöek met Biak, Basama, Lamola en Pokomondolong.

bewoond. De voortbrengselen zijn dezelfde als in Balante, doch in grootere hoeveelheid. De voornaamste plaatsen zijn, langs de kust, van het noorden af: Katoem, Tangkéang en Batoeï, en in het binnenland: La-Inang timoer, La-Inang barat, Kintau en Lontiok.

Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, rechtswezen.

De sterkte der bevolking van het Banggaisch gebied op Selébes wordt door VAN DER HART volgens onzekere opgaven op 40 à 50000 zielen gesteld; van de eilanden geeft hij geene bevolkingssterkte op. BOSSCHER geeft, als het resultaat van eene op zijnen last in 1852 verrichte telling, voor de Banggai-eilanden 7024, en voor het landschap Mondono 9843 zielen; van de overige landschappen heeft hij geene opgaven. In het *Kol. Verslag* over 1896 wordt voor de inheemsche bevolking van deze en de andere Ternataansche bezittingen op het vasteland van Selébes het cijfer 68800 aangegeven; volgens den heer DE CLERCQ kan het aantal zielen op Pélèng en Banggai op ± 10000 zielen worden geschat.

Deze bevolking, zoowel op de eilanden als op Selébes, kan onderscheiden worden in strand- en bergbewoners. De eersten zijn een gemengd ras van Ternatanen, Sérammers en andere eilanders, die zich van tijd tot tijd hier hebben gevestigd. Zij zijn Mohamedanen, doch nemen de uitwendige gebruiken van hunnen godsdienst niet overal getrouw in acht. Handel en visscherij zijn hunne hoofdbedrijven. In beschaving staan zij boven de inboorlingen. De bergbewoners of binnenlanders, die de eigenlijke inheemsche bevolking uitmaken, behooren tot den Alfoerschen stam en zijn Heidenen, die aan eene menigte booze geesten gelooven, welke zij van tijd tot tijd door offeranden trachten te bevredigen. Die van het eiland Pélèng leven nagenoeg in den natuurstaat; zij wonen in de bosschen, nu hier dan daar hunne hutten opslaande of in de boomen huizende in de nabijheid der velden, welke zij bebouwen, en zooveel mogelijk alle aanraking met de strandbewoners, die hunne overheerschers zijn, vermijdende. De Alfoeren in de Banggaische bezittingen op Selébes zijn iets minder onbeschaafd, en vooral onderscheiden die van het landschap Mondono zich gunstig boven de overigen. Zij wonen in kampoengs of negeriën bij elkander en beoefenen, behalve den landbouw, ook enkele takken van nijverheid, zooals het weven en verven van katoenen kleedjes.

In de kuststreken wordt in den laatsten tijd door Chineezen uit Gorontalo veel handel gedreven.

De taal der Alfoeren van Pélèng en Noordelijk Selébes is met eenig dialectverschil dezelfde, zoodat zij elkander kunnen verstaan. In de korte door BOSSCHER medegedeelde woordenlijst komen eenige met het Maleisch verwante woorden voor ([1]).

Men onderscheidt bij de bevolking van het Banggaisch gebied drie standen: dien der adellijken, der vrijen en der slaven. De eersten zijn natuurlijk de aanzienlijken onder de vreemde overheerschers; de laatsten zijn of Banggai-eilanders of anderen, die door Mandareezen of zeeroovers aan hen zijn verkocht. De toestand dier slaven is echter zeer draaglijk; zij worden gewoonlijk als leden der familie behandeld, doch zijn alleen verplicht voor hunnen meester te arbeiden.

Het rijk Banggai, eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, die zelf zijn gebied van Nederland in leen heeft, is dus een achterleen van ons Gouvernement. Het wordt bestuurd door eenen te Banggai of kampoeng Radja op het eiland Banggai gevestigden Radja of Vorst en eenen Rijksraad, bestaande uit een Djogoegoe, een Kapitan laoet, een Majoor, de Sengadji's en Kimalaha's of Hoofden van kampoengs. Tot de benoeming van eenen Radja wordt door den Rijksraad uit de leden van het Vorstelijk geslacht een drietal opgemaakt, waaruit door den Sultan van Ternate een keus wordt gedaan, die vervolgens door den Resident van Ternate moet worden goedgekeurd, en daarna door de Hooge regeering bekrachtigd. De inlandsche Hoofden worden door den Radja benoemd.

Het negeri-bestuur wordt uitgeoefend door eenen Raad, samengesteld uit een Sengadji of Kimalaha en eenige Oudsten van het dorp.

De macht der Banggaische Vorsten en Hoofden wordt echter zeer beperkt door de nevens hen gestelde Ternataansche ambtenaren. De Sultan heeft namelijk op Banggai en zoo ook te Mondono op de vaste kust eenen Oetoesan of Gecommitteerde geplaatst met eenen Djoertoelis (Djoeroetoelis) of Secretaris, een Kapitan-Kota, een Alferes en eene kleine met geweren gewapende krijgsmacht. Deze Oetoesan met zijnen Secretaris heeft zitting in den rijksraad, om te zorgen dat er geene met de belangen des Sultans strijdige besluiten worden genomen; ook heeft de Oetoesan de macht om de uitvoering van een genomen besluit te doen opschorten totdat het gevoelen des Sultans daarover is ingewonnen. De vroeger op het eiland Banggai gevestigde Nederlandsche Posthouder woont sedert kort te *Kentong* op de vaste kust.

([1]) Vergelijk bij DE CLERCQ, bl 129. Zie ook de *Bijdrage tot de kennis van de Banggajasche taal* van J. G. F. RIEDEL in de *Bijdragen*, Rks. 5, bl. 13.

De rechtspraak over geringe geschillen of misdrijven geschiedt door de kampoeng-hoofden; zij kunnen een klein getal rottingslagen of een boete van hoogstens *f* 60 opleggen. Van hunne uitspraken kan worden geappelleerd bij den Rijksraad, die ook in eerste instantie behandelt zwaardere overtredingen en geschillen over schuldvorderingen het bedrag van *f* 100 niet te boven gaande. Zware crimineele zaken of grootere civiele vorderingen worden voor de rechtbanken te Ternate behandeld.

§ 2 Het rijk Taboengkoe of juister misschien Toboengkoe.

Ligging, bestanddeelen, verdeeling, voornaamste plaatsen.

Het rijk Taboengkoe strekt zich uit om de Tolo-golf van 1°37′ Z.B. tot aan de kaap, die de baaien Nipa-Nipa en Matarape van elkander scheidt, op 3°27′ Z.B. Het grenst ten noorden aan de Banggaische bezittingen; ten westen aan de landschappen Todjo, Poso, het land der To-radja's en het rijk Loewoe; en ten zuiden aan Laiwoei. Het landschap Tomori, rondom de baai Tomaiki en cijnsbaar aan Taboengkoe scheidt dit rijk in een noordelijk en een zuidelijk deel. Verder behooren tot Taboengkoe de langs en op eenigen afstand van de kust gelegen eilanden tot op ruim 4° Z.B., wier namen bij De Clercq zijn opgegeven. Alleen de twee beneden genoemde schijnen bewoond te zijn; de overige zijn weinig meer dan riffen, die eene groote hoeveelheid *tripang* opleveren.

Volgens het boven aangehaalde stuk van Bosscher zou Taboengkoe in vijf Districten zijn verdeeld; De Clercq spreekt alleen van 3 kampoengs, waaronder vele met bijbehoorende gehuchten of neerzettingen, en twee op de eilanden Ménoei en Tafoniï (1). De hoofd- en residentieplaats van den Radja is Sakita aan de kust, op eenigen afstand ten zuiden van Tomboekoe, dat vroeger steeds als zoodanig is aangemerkt (2). Hier in Sakiti is ook de Oetoesan van den Sultan van Ternate gevestigd.

---

(1) Zie de door laatstgenoemden schrijver verbeterde namen op bl. 142 van zijne *Bijdrage*. Het verschil in de opgaven tusschen beide schrijvers is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat bedoelde gehuchten of nèerzettingen hier en daar zoo talrijk zijn, dat zij met het hoofddorp als 't ware een District vormen.

(2) Bij sommige schrijvers wordt gesproken van Tomboekoe of Lanona. Op de schetskaart in de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, vijfde volgreeks, Deel I, staan zij als twee afzonderlijke kampoengs, met de rivier tusschenbeide, aangegeven. Daarentegen lezen wij bij De Clercq, dat Sakita eigenlijk uit drie kampoengs bestaat, waarvan de noordelijkste kampoeng Badjo, de middelste, met de woning van den Radja, Sakita en de zuidelijkste Toboengkoe heet. Vergelijk ook de kaart van Mr. S. C. J. van Musschenbroek (*Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap* Dl. IV). De vijf door Bosscher bedoelde Districten worden door hem onderscheiden als: Noorderdistrict, Toffi, Temboekoe, Toe-Eppee en Bahoe-Solo.

Natuurlijke gesteldheid van lucht en grond, voortbrengselen.

De Westmoesson, gedurende welken de wind tusschen het Noorden en het Zuidwesten afwisselt, heerscht van November tot Maart; schoon dit de droge moesson heet, valt er ook gedurende dezen tijd bijna elken avond en nacht overvloedige regen van donderbuien vergezeld. De Oostmoesson heerscht van omstreeks April tot September, dit is de regentijd, waarin, vooral gedurende de maanden Juni, Juli en Augustus, bijna onophoudelijk, zware stortregens vallen. De kenteringmaanden zijn veelal door zware onweders bij afwisselende winden gekenmerkt. De hitte is des daags zeer drukkend; de nachten zijn koel.

De kuststreken zijn grootendeels moerassig en met Rhizophoren (*Bakoe*-boomen) begroeid. Het binnenland is geheel bezet met bergen, die tot de kalkformatie schijnen te behooren doch geene belangrijke hoogte bereiken; de voornaamste spits is de G. Tokola. Eene menigte riviertjes stroomen van het gebergte zeewaarts; met uitzondering van de Lingkoboe en de Tompira zijn zij echter weinig meer dan kustriviertjes en onbevaarbaar.

De grond bevat veel ijzer, dat van goede hoedanigheid is en door de bergbewoners tot den vorm van ruwe, onafgewerkte *kléwangs* en *parangs* gesmeed naar Taboengkoe of Sakita wordt gezonden, waar deze wapens verder worden afgewerkt en in den handel gebracht. Het plantenrijk levert: rijst, tabak in geringe hoeveelheid, aardvruchten, kokosnoten, sagoe, *pinang*, katoen, en in het gebergte veel timmerhout voor prauwen en woningen; vooral het eiland Ménoeï is rijk aan goede houtsoorten; verder *damar* en rotan. Het dierenrijk heeft: buffels, wilde runderen, wilde en tamme zwijnen, geiten, herten, *tinggalon* of *timpoes* (muskusdieren), apen, slangen, eene menigte krokodillen, kippen, eenden, bijen en andere insecten. De zee in den omtrek is rijk aan visch, *tripang* en oesters. De eilanden Ménoeï en Tafonii leveren rijst, kokosnoten, rotting en vele soorten van vruchten op; ook worden er talrijke buffels en geiten gevonden.

Bevolking, handel, nijverheid, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, rechtswezen.

Omtrent de sterkte der bevolking van het rijk Taboengkoe bestaan mede geen betrouwbare opgaven (Zie bl. 235). Zij wordt door **Bosscher** voor het jaar 1852 opgegeven als 15030 zielen te bedragen.

Zij wordt eveneens onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners zijn grootendeels een gemengd ras van Boegineezen,

Ternatanen, Sérammers, en andere eilanders. Zij zijn Mohamedanen, en leven van handel en visscherij.

De bergbewoners of binnenlanders zijn Alfoeren, van eene rijzige gestalte, sterken lichaamsbouw, en lichtbruine huidkleur; de vrouwen vooral hebben een goed voorkomen ([1]). Hunne kleeding en woningen zijn ongeveer die, welke vermeld zijn op bl. 174; als wapenen hebben zij een lans met ijzeren punt, een gewonen en een grooten houwer en het blaasroer. Pijl en boog zijn bij hen niet in gebruik. Van hunne taal kennen wij het zeer beknopte Woordenlijstje bij BOSSCHER, ([2]) en daaruit blijkt slechts weinig verwantschap met die der Alfoersche stammen van Noord-Selébes en zelfs met die van het rijk Banggai. Van hunne godsdienstige begrippen is niets bekend. De polygamie is bij hen geoorloofd doch weinig in gebruik, omdat niemand eene tweede vrouw mag nemen zoo hij niet behoorlijk voor haar onderhoud kan of wil zorgen, hetgeen bij de aangeboren traagheid dezer lieden, die zelden meer willen werken dan volstrekt noodig is, niet dikwijls het geval is. Bij het aangaan van een huwelijk schijnen weinig plechtigheden plaats te hebben; de bruidschat wordt in den vorm van lijnwaden, aardewerk of andere goederen aan de ouders der vrouw betaald, waarna de jongelieden een feest geven en de huwelijksband gesloten is.

Een lijk wordt in eene prauwvormige houten kist nabij de woning of in een hoogen boom, dan wel in eene grot bijgezet, soms ook wel begraven. Vroeger werden de overgebleven beenderen in groote oude vaten bewaard, welk gebruik hier niet meer schijnt te bestaan. Misschien komt het nog in het binnenland voor.

Het hoofdbedrijf der Alfoeren is de landbouw, die door de mannen wordt uitgeoefend en waarbij zij van buffels gebruik maken. Van het door hen gekweekte katoen worden door de vrouwen kleedjes geweven, die onder den naam van Taboengkoesche kleedjes bekend en wegens hunne sterkte zeer gezocht zijn. Zij maken met het blaasroer, waaruit pijltjes geblazen worden, jacht op herten, wier vleesch zij tot *dingding* (gedroogd vleesch) bereiden en aan de strandbewoners verkoopen. Overigens is de eenige tak van nijverheid het inzamelen van was en ijzererts, het laatste inzonderheid in de nabijheid van Toèpé, en het bewerken hiervan tot ruwe klingen (bl. 238). De bevolking van het eiland Ménoeï is bijzonder bekend wegens hare

---

([1]) Bij DE CLERCQ daarentegen heeten de vrouwen klein, ineengedrongen van gestalte, leelijk en slecht gevormd, die der Mohamedaansche strandbewoners noemt hij bepaald mooi. Vergelijk de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, vijfde volgreeks I, bl. 68.
([2]) Vergelijk bij DE CLERCQ, bl. 141.

bedrevenheid in het bouwen van verschillende soorten van vaartuigen.

Bij gebrek aan vervoermiddelen worden alle voor den handel geschikte producten door menschen naar de kustplaatsen gedragen. De handel, die gedeeltelijk in handen der Hoofden en nog al van eenige beteekenis is, wordt hoofdzakelijk met Chineezen, Arabieren, Boegineezen en Mangkasaren gedreven, die in grooten getale in de kustplaatsen gevestigd zijn. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in de bovenvermelde klingen, damar, was en rotan; ingevoerd worden: lijnwaden, *gongs*, aarden borden en kommen en koperdraad. Elk handelsvaartuig betaalt in het Taboengkoesche *f* 40 ankergeld en elke *tripang*-visschersprauw *f* 2, welke gelden tusschen de Taboengkoesche en Ternataansche Hoofden worden verdeeld.

De verdeeling der bevolking in adellijken, vrijen en slaven, het rechtswezen, de wijze van bestuur, en de verhouding van Taboengkoe tot Ternate en het Nederlandsche Gouvernement, zijn in hoofdzaak hetzelfde als in de vorige § omtrent Banggai is medegedeeld. Bij het optreden van den tegenwoordigen Radja in 1884 zijn de oude Contracten, regelende de verhouding tot Ternate, vernieuwd. Over 't geheel heeft het gezag van den Sultan hier weinig te beteekenen.

§ 3. Het landschap Tomori.

Ligging, voornaamste plaatsen.

Het zeer weinig bekende landschap of rijkje Tomori, ook wel Tomaiki genoemd, strekt zich westwaarts van de baai van dien naam uit, grenst ten noorden aan het tot Taboengkoe behoorende District Toffi, ten zuiden aan Toèpé, en ten westen aan Toffi (zie bl. 237, noot 2) en het centraal-bergland der To-radja's. Het wordt van het westen naar het oosten doorsneden door de rivier Tampoera, die in genoemd bergland ontspringt, volgens sommigen 6 of 7 mijlen, volgens anderen 24 uren ver voor prauwen bevaarbaar is, en zich met twee armen aan den ingang der Baai van Tomaiki, tegenover het kleine Vesuvius-eiland of P. Boenga Timboel, ontlast. Nabij den mond stort zich in haren linkerarm het riviertje Lampi, dat uit het noordwesten komt. Langs het benedengedeelte der rivier is de grond laag en vlak, meer landwaarts in bezet met bergen en steile rotsen, en overal met bosschen bedekt.

De voornaamste bekende plaatsen aan of nabij de rivier gelegen zijn van beneden af: Tampoera, Toeka Oewa, Oesan Dahoe op eene steile rots gebouwd, Tomaiki, Oesan Batoe, Tofontoekoe, Petaséa en Tomori.

Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

De bevolking bestaat uit Alfoeren van hetzelfde voorkomen als die van Taboengkoe, maar veel ruwer, oorlog- en moordzuchtiger dan dezen. Zij zijn gewapend met werpspiesen en bijlen, die beide vergiftigd zijn, en *kléwangs*, welke zij zelven uitmuntend smeden uit het ijzer, dat hunne bergen opleveren; voorts hebben zij geweren, die zij echter niet zelven vervaardigen; ook buskruit wordt hun aangevoerd, schoon zij dit ook zelven, hoewel slecht, weten te maken. Hun hoofdbedrijf is de rijstbouw.

Het bestuur berust bij eenen Radja of Vorst, die den titel van Makalé voert en te Petaséa gevestigd is. Voorts heeft elke kampoeng een Hoofd, dat Sengadji of Karoea genoemd wordt.

Tomori is cijnsbaar aan den Sultan van Ternate en dus ook aan het Nederlandsche Gouvernement, doch is steeds ongezind geweest zich aan dat gezag te onderwerpen. Ernstige vijandelijkheden tegen dit rijk, die door den Sultan niet konden worden bedwongen, en miskenning van het gezag des Gouvernements noodzaakten dit laatste in 1856 tot eene expeditie tegen Tomori, welke, na de verovering van Oesan Dahoe, eindigde met de onderwerping der Tomoriërs Het teeken dier onderwerping bestond in het aanbieden van eene jonge witte kip, een ei en een *sirih*-blad (1).

VIERDE HOOFDSTUK.

HET GOUVERNEMENT VAN SELÉBES en ONDERHOORIGHEDEN (2).

A. DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

§ 1. De Afdeeling Mangkasar met de daarbij behoorende eilanden.

Bestanddeelen, grenzen.

De Afdeeling Mangkasar bestaat uit de hoofdplaats van dien naam en haren onmiddellijken omtrek, omstreeks een uur rondom de

(1) Men zie over deze expeditie de *Militaire Spectator* van 1856, bl. 527 en volgg. Zoo ook *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N.-I.*, uitgegeven bij gelegenheid van het zesde Internationale Congres der Orientalisten te Leiden, 1883.

(2) Men zie hierover o.a. de *Indische Gids* van 1883, Dl. I. bl. 171 en volgg. Afleveringen.

stad, en de Onder-afdeeling Tàllo (of Tàllo-Parang-Loë), gewoonlijk Tello genoemd, bestaande in het kleine, noordwaarts daarvan gelegen, voormalige leenvorstendom Tàllo, dat in 1856 bij Mangkasar is ingelijfd. Het wordt ten noorden en oosten door de Noorder-districten, ten zuiden door het rijk Gòwa, ten westen door de zee begrensd en is verdeeld in de drie Glarangschappen (Districten) Bira, Biringkanaya en Monjtjong-loë. Verder behooren hiertoe de bewoonde eilanden van de talrijke Spermonde-, Déwakang-, Postiljon en Groote-Paternoster-groepen, die zich langs het zuidelijke gedeelte en op eenigen afstand ten zuidwesten van het Zuidelijke schiereiland uitstrekken (¹).

a. De Hoofdplaats Mangkasar.

Mangkasar, (²) ook wel Vlaardingen genoemd, de hoofdplaats van het geheele Gouvernement, beslaat met haren onmiddellijken omtrek 1,6 □ mijl en ligt aan de westkust ten noorden van de rivier van Gôa, in eene grootendeels met rijstvelden bedekte vlakte. De oude stad, het eigenlijke Vlaardingen, is op Europeesche wijze gebouwd, met rechte straten doorsneden. De huizen zijn meestal van twee verdiepingen; de meeste werden in de laatste jaren vernieuwd, waardoor het vroeger somber en vervallen aanzien der plaats is weggenomen en alles een meer vriendelijk en welvarend uiterlijk gekregen heeft. Buiten dit Vlaardingen telt Mangkasar twee-en-twintig wijken of kampoengs, waarvan sommige vroeger uitsluitend door vreemdelingen, zooals Chineezen, Maleiers, Wadjoreezen, Endehneezen en anderen werden bewoond. Bedoelde Oosterlingen hebben zich echter langzamerhand zoodanig met de inlandsche bevolking vereenigd dat zij niet meer als afzonderlijke natie worden geteld. Te zamen worden zij bestuurd door zeven Hoofden, met den titel van Kapitan en Glarang. Het bestuur over de Chineezen wordt gevoerd door eenen Kapitan en twee Luitenants, bijgestaan door twee Wijkmeesters. Sedert het jaar 1882 hebben ook de Arabieren een eigen Hoofd.

De Europeanen wonen meerendeels in het zuidelijk deel der plaats in Kampoeng Baroe; verder langs den Heerenweg, in Kampoeng

(¹) Zie de afzonderlijke namen in den *Regeerings-Almanak* 1897.

(²) De Inlanders kennen Mangkasar als plaatsnaam niet, alleen Mangkàsara als volksnaam (bl. 185); de hoofdplaats noemen zij, naar hare ligging, Oedjoeng Pandang of Oedjoempandang, de landpunt waar Pandan-boomen groeien. Zie over de stad o. a. *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, 2de Serie VII, bl. 924. In dit stuk van den Hoogleeraar ARTHUR WICHMAN worden ook nog tal van bijzonderheden over andere plaatsen van Selébes medegedeeld.

Djawa, de Trompwijk en op het Hooge-pad of Prins-Hendrikspad, eene prachtige laan met tamarinde-boomen beplant; hier staat ook het Gouvernementshuis of hôtel van den Gouverneur. Eindelijk heeft men nog de Gouvernementslaan, die van Kampoeng Baroe naar het Hooge pad loopt en waar de 1ste Gouvernementsschool, het Waterstaats- en Politie-bureau, met de in 1852 gestichte en later geheel vernieuwde Protestantsche kerk, de Hendrikskerk genoemd, gevonden worden. Aan de zeezijde wordt de stad beschermd door het fort Rotterdam, vroeger Oedjoeng Pandang geheeten; het heeft vijf bastions, een ravelijn en eene kustbatterij. De vroegere breede grachten zijn echter gedempt. Binnen dit fort bevindt zich een vrij ruim plein, waarop de oude Protestantsche kerk, thans voor kleeding en kruitmagazijn dienende, en verscheidene andere gebouwen, waarin vroeger de Gouverneur en de voornaamste ambtenaren woonden, worden gevonden. Eenige officierswoningen en de kazerne bevinden zich nog binnen het fort; het hospitaal ligt er buiten, aan de zuidoostzijde der stad (1). De bezetting bestaat uit een Garnizoensbataljon, dat ook naar de overige gedeelten der Gouvernementslanden detacheert, eenige artillerie, cavalerie en sappeurs. Aan de land- of oostzijde der stad, op het punt waar de wegen naar Tàllo en Goa zich scheiden, ligt aan het Hooge pad een tweede fortje, Vredenburg geheeten, bestaande uit eene vierkante aarden redoute met voorliggende droge gracht en een steenen reduit; het dient thans tot logies der bergartillerie en magazijnen. In de nabijheid daarvan bevindt zich het Christenkerkhof, met vele monumenten versierd; o a. ligt hier de bekende Kolemans Beijnen begraven. Naast dit kerkhof staat de uitstekend ingerichte steenen gevangenis. Mangkasar is de zetel van den Gouverneur, die in zijne werkzaamheden bijgestaan wordt door eenen Secretaris van het Gouvernement en een Secretaris voor de inlandsche zaken, eenige Commiezen, tolken en mindere ambtenaren. Bovendien heeft de Gouverneur te zijner beschikking een Adsistent Resident als reizend ambtenaar, een Adsistent Resident voor de Politie, tevens Magistraat, met eigen bureau-personeel. Voorts zijn er gevestigd de op bl. 166 vermelde Raad van Justitie en de Landraad. Er zij twee Gouvernements lagere scholen; eene wees- en boedelkamer (waaronder de Molukken, Menado en Timor ressorteeren) en een Gouvernements-vendukantoor.

---

(1) Het voornemen heeft vroeger bestaan om deze sterkte, als zijnde bezwaarlijk tegen eenen Europeeschen vijand te verdedigen, niet meer te behouden dan, zoo mogelijk, voor een gedeelte als kustbatterij; de troepen te huisvesten in een kampement aan de landzijde der stad, en de zeezijde door een paar op te werpen kustbatterijen te verdedigen. Tot dusverre is hieraan echter nog geen gevolg gegeven.

Verder heeft men hier een boekdrukkerij, waar ook met het Boegineesch en Mangkasaarsch karakter wordt gedrukt en tweemaal 's weeks een Advertentieblad verschijnt. De bevolking bedraagt ruim 17000 zielen, verdeeld als volgt: Europeanen 825; Chineezen 2649; Arabieren 160; Japaneezen en Klingaleezen 49; inlanders 13635. De vrij belangrijke handel is grootendeels in handen van Europeanen en Chineezen. Sedert 1846 is Mangkasar eene vrijhaven. De stad is daarvoor uitstekend gelegen; zij heeft eene zeer goede reede, een ijzeren havenhoofd met onderscheidene zeesteigers, en sedert 1860 een uitmuntenden vuurtoren met katadioptrisch licht en, sedert 1870, een 12 M. hoogen toren met wit en rood licht, geplaatst op 900 M. ten zuiden van het Monument of de Naald van Losari, ter vervanging van het vuurschip, dat vroeger gestationneerd was bij Laë-laë, eene zandbank tegenover Mangkasar. Sedert 1 Januari 1888 wordt er ook een kustlicht ontstoken op den »Bril" bij Mangkasar. Behalve met den kleinhandel houden de inwoners zich bezig met de vischvangst, den scheepsbouw, het breien van netten, het vervaardigen van welriekende oliën en het maken van mat- en vlechtwerk (bl. 195).

b. De Onder-afdeeling Tallo-Parang-Loë.

Deze Onder-afdeeling is samengesteld uit de Glarangs- of Regentschappen Bira, Biring-kanaija en Monjtjong aan de noordzijde der Tâllo en de Glarangs Râpodjawa, Râpokalling of Kalliong, Boeta-Boeta en Kaloekoeang aan de zuidzijde, benevens de hierna te vermelden eilanden. Voornaamste plaatsen zijn:

Tâllo, de oude hoofdplaats van het rijkje van dien naam, noordwaarts van Mangkasar nabij de kust en den mond der rivier van Tallo, die in het rijk Gôa haren oorsprong heeft en zeer goed voor prauwen bevaarbaar is. Met hare talrijke vertakkingen vormt deze rivier den voornaamsten afvoerweg voor de producten uit de bergstreken van Monjtjong-loë, waaronder vooral veel bamboe.

Parang-Loë, noordoostwaarts van Tâllo binnenslands gelegen. Er is eene steenen gevangenis.

Van de boven (bl. 242) bedoelde eilanden der Spermonde- en Déwakang-groepen, die sedert 1886 administratief tot deze Onder-afdeeling behooren, zijn Kodingaring, Groot-Barrang, Salémo, Sarappo en Karanrang de voornaamste en belangrijkste. Enkele hebben eene betrekkelijk talrijke bevolking — hoofdzakelijk uit Mangkasaren, Boegineezen en Mandareezen samengesteld — die zich voornamelijk met visscherij en handel bezighoudt. In de laatste jaren begint men

zich hier en daar meer en meer op de ontginning van den grond toe te leggen en worden er reeds uitgestrekte kokos- en pisang-aanplantingen aangetroffen. Op enkele der grootste eilanden wordt ook rijst (op ladangs) verbouwd. De bevolking heeft hare eigen Hoofden. Op eerstgemelde eilandengroep telt men niet minder dan achttien Glarangs; daarentegen staat de Déwakang-archipel onder één en denzelfden Glarang, die op Groot-Déwakang gevestigd is.

§ 2. De afdeeling Noorder-districten.

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Noorder-districten, onmiddellijk ten noorden van Tàllo gelegen, strekt zich vandaar langs de kust uit tot Oedj. Batoe (bl. 155), nagenoeg recht tegenover het eiland of juister de zandbank Kalerowang, en grenst voorts ten noorden aan Tanètte en het tot Bône behoorende landschap Lamoeroe, ten oosten aan Bône en voor een klein gedeelte aan de Ooster-districten, ten zuiden aan Gòwa en de Afdeeling Mangkasar. De grootte bedraagt, volgens officieele opgaven, 845,5 □ Java-palen.

De bevolking bestond in 1889 uit:

	122	Europeanen,
	396	Chineezen,
	1	Arabier,
	84420	inlanders,
te zamen	84937	zielen.

De Afdeeling is verdeeld in vier Onder-afdeelingen of Districten, van welke de drie, langs de kust gelegen, ook wel de Pacht-districten genoemd worden en de vierde de Berg-regentschappen of Berg-districten (1) heet, en die elk uit onderscheidene Regentschappen bestaan, waaromtrent echter in beginsel is aangenomen ze langzamerhand tot drie in elke Onder-afdeeling samen te smelten.

De Onder-afdeeling Maros, of het 1ste Pacht-district, die de zuidelijkste is, bevat de Regentschappen of Districten: Maros (samengesmolten uit Maros en Ri-timboro), Bontoa, Tangkoeroe, Tanralili (Tanralili en Sodiyang), Toe-rikale (Toe-rikale en Simbang), Ri-laoet en Ri-raya (2).

(1) *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 352.
(2) *Kol. Verslag over* 1868, bl. 101, 1873, bl. 92. *Regeerings-almanak voor* 1897 Dl. I, bladz. 118.

De Onder-afdeeling Pangkadjéné, of het 2de Pacht-district, ten noorden van de vorige, bevat de Regentschappen of Districten: Pangkadjéné of Siyang (samengesmolten uit Pangkadjéné, Kaba, Labakkang en Boengoro (¹).

De Onder-afdeeling Segéri, of het 3de Pacht-district, de noordelijkste van de drie, bestaat uit de Regentschappen of Districten: Segéri (samengesmolten uit Segéri en Kaloekoea), Mandàlle en Marang (²).

De Onderafdeeling Berg-regentschappen of Berg-districten, die het binnenland inneemt, bestaat uit de Regentschappen: Tjàmba, Malawa, Balotji, Tjenrana (samengesmolten uit Tjenrana, Bêngo en Laboeadja) en Laya (³).

Voorts behooren tot deze Afdeeling eenige kleine eilanden, als Groot Koeri, Klein Koeri enz.

Met uitzondering van het Regentschap Tanralili, dat het zuidoostelijkste gedeelte van de Onder-afdeeling Maros uitmaakt, zijn de drie eerstgenoemde Onder-afdeelingen over het algemeen vlak en vruchtbaar land, doorsneden door eene menigte riviertjes, onder welke die van Maros, de rivier Sangkara, die van Pangkadjéné, Segéri en Laïking of Tala de belangrijkste zijn. Uitgestrekte rijstvelden en andere aanplantingen, hier en daar met bosschen afgewisseld, bedekken den bodem. Op verschillende plaatsen worden particuliere landerijen aangetroffen. De Berg-districten maken een gedeelte uit van de keten, die het geheele schiereiland doorsnijdt, en waaruit zich in het Regentschap Tjenrana de Boeloe Saraoeng of Piek van Maros, op 4°55′ Z. B., (bladz. 152), en verder de Boöng-langi, de Mandallé, de Matjongi, de Wao Batoe, de Boöngi, de Mana Bole, de Patoenoeang-asoe en andere tot eene mindere hoogte verheffen.

Bestuur, voornaamste plaatsen en verdere bijzonderheden.

Het bestuur over de Afdeeling en ook dat over de Onder-afdeeling Maros berust bij eenen te Maros gevestigden Adsistent Resident, die tevens de functiën van Algemeen Ontvanger, Magistraat, Notaris en Vendumeester bekleedt, en aan wien daar een Adspirant-controleur is toegevoegd; voorts wordt hij bijgestaan door drie Controleurs,

---

(¹) *Regeerings-Almanak*, 1897.

(²) *Kol. Verslag over* 1868, bl. 108. *Regeerings-almanak*, 1897.

(³) Ibid. Het Regentschap Patoekoe, dat slechts acht negeriën telt en in oude tijden aan Goa en later aan Bône behoorde, heeft zich in 1862 bij de Noorder-districten aangesloten, doch is thans weder onder Bône gebracht. *Kol. Verslag over* 1862, bl. 23; *Bijdragen van het Instituut enz.*, Derde Volgr. Dl. VII, bl. 38.

die onder hem het bestuur over de andere Onder-afdeelingen hebben, Collecteurs en mindere beambten. Hij ontvangt de bevelen van den Gouverneur. Voorts heeft elk Regentschap een door het Gouvernement aangesteld Inlandsch Hoofd, aan wien het onmiddellijk bestuur in zijn gewest is opgedragen. Deze Hoofden zijn altijd lieden van hooge afkomst en voeren den titel *Daëng*. Zij worden op sommige plaatsen met Karaëng (Kraing) op andere met Aroe of Aroeng, Lomo of Soelewatang aangesproken; bij het Gouvernement worden zij Regenten genoemd. Soelewatang is eigenlijk de titel van een Hoofd, dat onmiddellijk onder den Regent staat, en bij ontstentenis van dezen als plaatsvervanger (*Soelewatang*) optreedt. De Dorpshoofden, ook veelal Daëngs, heeten gewoonlijk Glarang (eigenlijk Gallårang), Matoa, Lomo, Mado of Djannang.

De voornaamste plaatsen zijn in de Onder-afdeeling Maros:

Maros of Soerodjirang ([1]), de hoofdplaats der Afdeeling, de zetel van het bestuur en van den Landraad der Onder-afdeeling, aan de rivier van Maros vijf uren boven haren mond gelegen. Deze rivier ontspringt in het Berg-district Laboeadja, neemt aan hare linkerzijde de rivier Tanralili op, welke uit het District van dien naam komt, heeft bij Bantimoeroeng niet ver boven Maros eenen schoonen waterval, en stroomt met eenige kronkelingen westwaarts naar zee; zij is weinig bevaarbaar en zelfs aan den mond, waar zich zandbanken gevormd hebben, ondiep. De vroeger in 1737 bij Maros aangelegde redoute Valkenberg is sedert eenige jaren ontruimd en overgegeven aan de burgerlijke autoriteit, ten einde haar in zoodanigen staat te onderhouden dat zij in geval van opstand of oorlog weder zoude kunnen worden bezet en verdedigd; de militaire bezetting is vervangen door een korps gewapende politie-dienaren, die in Valkenburg gekazerneerd zijn. Er zijn twee Gouvernements-scholen, éene voor Europeanen en éene voor inlanders. De Chineezen wonen in een afzonderlijke wijk onder eenen Luitenant.

Tanralili, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, eene vrij belangrijke kampoeng, ligt geheel in den zuidoosthoek nabij de grens van Gòa; de Regent houdt echter zijn verblijf te Amarang. Voorts zijn in dit District de voornaamste plaatsen: Tjindåkko, aan de zuidoostelijke grens van het Regentschap, Tangkoeroe en Bontoa ten noorden, en Sodiyang ten zuiden van Maros.

De scheiding tusschen de Onder-afdeelingen Maros en Pangkadjéné wordt gemaakt door de rivier van Kalé-Boné of Kaba. De rivier

---

([1]) WALLACE, *The Malay Archipelago*, Deel I, bl. 266; WICHMANN, bl. 925.

Sangkara, juister Binanga-sangkara (breede rivier), die op de kaarten wordt voorgesteld als ontspringende op de Piek van Maros, heeft haren oorsprong niet op dat gebergte en is meer als een inham der zee dan als eene rivier te beschouwen [1].

In de Onder-afdeeling Pangkadjéné is Pangkadjéné, omstreeks vijf uren ten noorden van Maros, de belangrijkste plaats, standplaats van den Controleur en zetel van den Landraad der Onder-afdeeling. Zij ligt ruim twee uren van de kust aan de Rivier van Pangkadjéné, die op de noordelijke hellingen van de Piek van Maros ontstaat, eerst noordwest- en dan zuidwestwaarts stroomt tot even beneden Pangkadjéné, waar zij zich in twee armen splitst, van welke de noordelijkste onder den naam van Toa, de zuidelijkste onder dien van Patong in zee valt. Er ligt een detachement van het Garnizoens-bataljon; ook is er eene Gouvernements-school voor inlanders, een passantenhuis voor doortrekkende ambtenaren en een steenen gevangenis. Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Padang ten zuidoosten, Boengoro ten noordwesten, Labakkang ten noorden, en Talatjoe ten oosten van Pangkadjéné.

De scheiding tusschen de Onder-afdeelingen Pangkadjéné en Segéri wordt gemaakt door de rivier van Laïkang of Tala.

De hoofdplaats van de Onder-afdeeling Segéri en standplaats van den Controleur, tevens zetel van den Landraad der Onder-afdeeling, is Segéri, aan een naar haar genoemde rivier niet ver van de kust gelegen. Er is eene vierkante aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en een natte gracht, met eene bezetting, die van Mangkasar derwaarts wordt gedetacheerd. Ook hier is eene Gouvernements-school voor inlanders en eene steenen gevangenis. Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Kaloekoea, Marang en Tala ten zuiden, en Katéna en Mandalle ten noorden van Segéri. Tala ligt in het voormalige op zichzelf staand Soelewatangschap (bl. 273) van dien naam op eenigen afstand ten noorden van de rivier Tala, waarvan de Pasimbangan eene linker-zijrivier is, en die op de grenzen van Tanêtte ontspringt en in eene zuidwestwaartsche richting naar zee vloeit.

Door de drie genoemde Onder-afdeelingen loopt een goede weg, die bij Mangkasar aanvangt en over Tâllo, Parang-Loë, Maros, Bontoa, Pagang, Pangkadjéné, Marang, Segéri, Katéna en Mandalla gaat tot aan Padaëlo in Tanêtte, waar de Vorstin van dat rijkje verblijf houdt. In Tâllo en de Noorder-districten scheiden zich op

(1) *Bijdragen v. h. Instituut*, t. a. p. bl. 39.

verschillende plaatsen van den weg voetpaden af, die naar de Berg-districten en verder oostwaarts leiden. Ook heeft men een moeielijk begaanbaren weg van Maros naar en door de Berg-districten, waar overigens een aantal goede voetpaden zijn (1). Tusschen Mangkasar en Balang-nipa, de hoofdplaats der Ooster-districten, aan de oostkust is thans een geregelde postdienst ingericht, die over Takallara en Bantaëng, door de Zuider- en Ooster-districten gaat.

Van de Berg-districten, die zich langs de Onder-afdeelingen Maros en Pangkadjéné uitstrekken, is de juiste westelijke grens eene denkbeeldige lijn loopende over de bergtoppen Koëntjo, Lonaga, Rombiya, Pariga, Léyangpoeté, Patompokang, Poso, Rampa en Léhé tot aan het riviertje Malĕntĕng. Voorname plaatsen daarin zijn: Tjàmba, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en zetel van den Landraad, met eene Gouvernements-school voor inlanders, en Sawaroe, beide in het Regentschap van dien naam; Malawa, in het noordoosten; Takêmpong, in het Regentschap Tjenrana; Takalasi en Takalalla, in het Regentschap Malawa (2).

§ 3. De Afdeeling Zuider-districten.

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Zuider-districten bevat het zuidwestelijke gedeelte van het Zuidelijke schiereiland, van af de kampoeng Aëng-toa tot aan de Kadjang, die haar van de Afdeeling Ooster-districten scheidt; met uitzondering van het tot nog toe bondgenootschappelijke staatje Laikang, dat tusschen de verschillende deelen dezer Afdeeling en eenige kleine enclaves, behoorende tot Goa en gelegen in de Onder-afdeeling Takalar en Bantaëng, ligt ingesloten. Binnenslands wordt zij nagenoeg geheel door het rijk Gòa begrensd, en aan de west- en zuidzijde door de zee bespoeld. De eilandjes Sanrabêngi en De drie Gebroeders, met name Baoeloeang, Satânga en Dayang-Dayangang, alsmede Tanakéke behooren tot deze Afdeeling.

Zij is verdeeld in de drie Onder-afdeelingen Bantaëng, Binamoe en Boeloekoempa. Binamoe is in 1863 met het beneden te vermelden Takàllara bij de Gouvernementslanden gevoegd en maakte tot dien tijd een deel der Toratéa-landen uit. Van de grootte der Afdeeling, welke in de laatste jaren herhaaldelijk wijziging heeft

(1) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 358.
(2) De opgave van deze laatste plaatsen is volgens Dr. Matthes.

ondergaan en de sterkte van hare bevolking worden in de Regeeringsverslagen geene officieele opgaven medegedeeld.

De Onder-afdeeling Bantaëng (Bonthain) is samengesteld uit het Regentschap van dien naam en die van Tarowang, Tino en Roembiya, die oorspronkelijk tot Binamoe behoorden doch in 1864 daarvan zijn afgenomen. Zij wordt door de Kalimâssang gescheiden van de Onder-afdeeling Boeloekoempa, grenst ten noorden aan Goa, ten westen aan Binamoe, en wordt ten zuiden door de zee bespoeld. Tot haar behooren de Regentschappen Bantaëng (waarbij Tino is ingelijfd) en Tarowang.

De Onder-afdeeling Binamoe of Djénéponto bestaat uit het Regentschap van naam, dat het oostelijkste der Toeratéa-landen bevat. Zij wordt ten zuiden door de zee bespoeld, grenst ten oosten aan Bantaëng, ten noorden aan Gòa en ten westen aan Bângkala.

De Onder-afdeeling Boeloekoempa (of Boeloekoemba), thans weer gelijk vroeger met Bantaëng vereenigd, bestaat uit de gewesten Boeloekoempa-Toa (met het vroeger zelfstandig Glarangschap Djololo), Gantarang en Oedjoeng-loë. Zij ligt ten oosten van de voorgaande, wordt ten zuiden geheel door de zee bespoeld en ten oosten door de Kalimâssang van de Ooster-districten gescheiden.

De kuststreken zijn over het algemeen laag en hier en daar moerassig. Zij worden door talrijke riviertjes besproeid, van welke de Djénéponto en de Teko de voornaamste zijn. De eerste ontspringt op den Lompo-bâttang en valt ten Oosten van Oedj. Boelo-Boelo (bl. 155) in zee; verder de rivier van Bantaëng, en de Kalimâssang. Landwaarts in begint de grond te rijzen, en in het noorden van Bantaëng verheft zich het gebergte van Bantaëng met zijne twee toppen (bl. 152), den Wawo- Bangkoeng of Bobo Karâëng (ook wel ten onrechte Bâwā-Karâëng genoemd) en den Lompo-bâttang, op welken laatsten de Walannaë, de Tino, de rivier van Bantaëng, de Kaëli, de Kalimâssang en andere rivieren haren oorsprong hebben. Op een paar uren afstand van de kust, achter de plaats Boeloekoempa, verheft zich een kegelberg, de Slangenberg of Piek van Boeloekoempa, eigenlijk Bangkeng-Boeki geheeten, tot eene hoogte van ruim 600 M. Vooral in het noordoostelijk gedeelte van Boeloekoempa is de grond zeer vruchtbaar. De voortbrengselen zijn: in de benedenlanden vooral rijst, die op de door regen of door middel van de riviertjes bevochtigde *sawahs* wordt gekweekt, en meer landwaarts in *djagoeng*, koffie, groenten, aardvruchten en, in Bantaëng, voortreffelijke druiven. Hoewel aan de kust de hitte vrij groot is, wordt de luchtsgesteldheid voor gezond gehouden, daar het strand geene

schadelijke uitdampingen opgeeft, en de lucht het geheele jaar door, ook in den West- of drogen moesson, van tijd tot tijd inzonderheid in Januari en Februari door regenbuien wordt verfrischt. Ten zuiden van den Lompo-båttang in Bantaëng heerscht van April tot November de Zuidoostmoesson en brengt in de maanden Juni en Juli den meesten regen aan, terwijl dan ten noorden van dat gebergte de grootste droogte heerscht (bl. 152). Onweders zijn niet menigvuldig en aard- en zeebevingen zeldzaam.

Bestuur, voornaamste plaatsen.

Het bestuur over deze Afdeeling en tevens ook over de Onder-afdeeling Bantaëng berust bij eenen Adsistent Resident, die ook als Magistraat, Algemeen Ontvanger, Notaris en Vendumeester fungeert en daar bijgestaan wordt door een Adspirant-Controleur; voorts zijn er twee Controleurs, die onder hem aan het hoofd der andere Onder-afdeelingen staan, benevens mindere ambtenaren. Het aan hem ondergeschikte Inlandsche bestuur, dat het onmiddellijk toezicht over de bevolking heeft, is van denzelfden aard als in de Noorder-districten.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Bantaëng:

Bantaëng, de uit verscheidene kampoengs bestaande hoofdplaats der geheele Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, tevens zetel van den Landraad der Onder-afdeeling en woonplaats van den Luitenant der Chineezen. Zij ligt vlak aan de kust, aan de Baai van Bantaëng, die eene veilige ligplaats voor schepen aanbiedt in 4 tot 8 vadem water, en heeft eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions, waarin thans gewapende politie-dienaren gekazerneerd zijn. Er wordt door inlandsche prauwen een vrij belangrijke handel gedreven, vooral met Mangkasar en het eiland Saleijer. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: aardappelen, koffie en *Kemiri*-noten (voor olie, zie Dl. I, bl. 106 en 249); die van invoer: gesponnen en geweven katoen, *gambir*, aarde- en ijzerwerk. De bevolking bedraagt tusschen de 4 en 5000 zielen, waaronder een honderdtal Chineezen (die in eene afzonderlijke kampoeng wonen) en een honderdtal afstammelingen van Europeanen; deze laatsten zijn in naam Christenen, doch staan in beschaving en zedelijkheid weinig boven de Mohamedaansche bevolking. Gedurende eenige jaren is hier een zendeling gevestigd geweest, die zijne krachten zoowel aan het onderwijs als aan de verkondiging van het

Evangelie wijdde; hij is in 1864 overleden en eerst in 1896 door een ander vervangen; om het verloopen der door eerstbedoelde opgerichte school, die een 70-tal leerlingen telde, te voorkomen is aanvankelijk een der Gouvernements-onderwijzers van Mangkasar tijdelijk met de waarneming daarvan belast. Later is door het Gouvernement te Bantaëng eene school voor inlanders en zoo ook eene voor Europeanen opgericht. Een Gouvernements-Hulpprediker neemt tijdelijk den dienst bij de Protestantsche Gemeente waar. Niet ver van Bantaëng vindt men bij Bisâppoe een prachtigen waterval van 80 M. hoogte (1).

Aan of nabij de kust liggen verder van het westen naar het oosten: Tino, Bisampole, Tanga-Tanga, Limbang Tjina, Letta, Tompong, Passarongi, Loempangang en Nipa-Nipa; meer landwaarts in op de vlakte: Sorebaja, Biangkêke, Bonto-Bonto, Djamboea, Rappoa en Kalimbaoeng; in het gebergte: Boeloi, Manrowa, Sinowa, Tamaona, Lokka 1150 M. boven de oppervlakte der zee gelegen en om zijn gezond klimaat somtijds door Europeanen als herstellings-oord gebezigd (2), Pândjang, Gantarang-kêke, Onto, en andere.

In de Onder-afdeeling Binamoe of Djénéponto:

Bela-Galoeng, aan de rivier van Djenéponto en den Grooten weg.

Djénéponto, aan den mond derzelfde rivier, de standplaats van den Controleur en de zetel van den Landraad der Onder-afdeeling. Hier is eene Gouvernementsschool voor inlanders en evenals in Bantaëng eene steenen gevangenis.

Binamoe, de voormalige hoofdplaats van het landschap van dien naam, vrij ver landwaarts in aan dezelfde rivier.

Boeloe-Boeloe, nabij den mond derzelfde rivier.

Tamanroya, meer westwaarts aan de zuidkust, eene groote welvarende kampoeng met veel handel en eene druk bezochte markt (pasar).

In de Onder-afdeeling Boeloekoempa, welke in het jaar 1893 van de Ooster-Districten naar deze Afdeeling is overgebracht:

Boeloekoempa, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, de standplaats van den Controleur, een onder-collecteur bij de landelijke inkomsten en zetel van den Landraad, aan den mond der rivier Têko in het Regentschap Gantarang. Het oude fort Carolina is geslecht. De bevolking bedraagt tusschen de 3 en 4000 zielen, waaronder een zestigtal afstammelingen van Europeanen; zij bestaat meest van landbouw en visscherij. De handel neemt in de laatste jaren eenigs-

---

(1) *Bijdragen*, Dl. III, bl. 163.
(2) *Wichmann*, bl. 973.

rins toe. De inboorlingen behooren tot den Mangkasaarschen stam. Barabba, de hoofdplaats van het Regentschap Gantarang, bij de grens van Bantaëng.

Oedjoeng-loë, de hoofdplaats van het gelijknamige Regentschap, dat vooral rijst en koffie oplevert.

§ 4. De Afdeeling Ooster-districten (1).

Bestanddeelen, ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Deze Afdeeling bestaat op het oogenblik uit de Landschappen Balangnipa, Sindjai, Bikeroe en Kadjang en enkele kleine eilandjes. Zij maakt de zuidoostelijke punt van het Zuidelijke schiereiland uit en grenst ten westen aan Boeloekoempa (Afdeeling Zuider-districten), aan Gôa, en voor een klein gedeelte aan de Noorder-districten; ten noorden aan Bône, waarvan zij eerst wordt gescheiden door de rivier Tangka, die haren mond heeft op 5° 4′ Z. B., vervolgens door de bergen Patiro, Kahoe en Bowong-lângi, en vandaar door eene denkbeeldige lijn, die recht westwaarts loopt naar den top van den berg Lehé op de grens van het Regentschap Laïya in de Noorder-districten. Ten oosten en zuiden wordt zij door de zee bespoeld.

Omtrent de grootte dezer pas nieuw gewijzigde Afdeeling zijn geene opgaven bekend. Ook de sterkte der bevolking kan niet worden aangegeven.

De gesteldheid van grond en lucht is in het zuidelijke gedeelte gelijk aan die in Bantaëng. De zuidoostpunt van het schiereiland is echter rotsachtig en heeft een schralen grond, die alleen de teelt van Turksch koorn en gierst toelaat. Ten noorden van de rivier Kadjang is de grond geheel heuvel- en bergachtig. De voornaamste top is hier de Boeloe-Saoekang, nagenoeg in het midden des lands. Zware bosschen, door rijst- en *djagoeng*-velden afgewisseld, bedekken den vruchtbaren grond.

De voornaamste der talrijke rivieren in deze Afdeeling zijn: de Amparang of Tino, de Tiro, de Kadjang, de Kassi, de Baringang en de Tangka.

---

(1) Eene uitvoerige, tot in bijzonderheden afdalende beschrijving van deze Afdeeling welke echter sedert belangrijke wijzigingen onderging, heeft de Heer BAKKERS geleverd in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 262—374.

Verdeeling, bestuur, voornaamste plaatsen.

De Afdeeling Ooster-districten is verdeeld in de drie Onder-afde- lingen Balang-nipa, Bikêroe en Kadjang. Deze Afdeeling bevat oorspronkelijk een zeer groot aantal Regentschappen, die langzame hand zijn samengesmolten tot de hieronder vermelde (¹).

De Onder-afdeeling Balang-nipa, die het noordoostelijke gedeelt der Afdeeling bevat, bestaat uit de Regentschappen Oost-Boelo-Boel (met Baringang), Tôndong en Lamâtti.

De Onder-afdeeling Bikêroe, ten westen van de voorgaande, beva de Regentschappen Boelo-Boelo ri-adja of West-Boelo-Boelo, Manim pahoï en Manipi (met Toeroengang).

De Onder-afdeeling Kadjang bestaat uit het zuidelijke gedeelte de in 1860 van Bône afgenomen gewesten en grenst ten oosten va Boeloekoempa; zij bevat de Regentschappen Kadjang (met Lêmbang) en Bira (met Tiro, Tanabêroe, Bontotanga, Bâttang, Lêmo-lêmo e Ara) (²).

Het Europeesch bestuur wordt uitgeoefend door eenen Adsistent-Resident, tevens Voorzitter van den Landraad en fungeerend Notaris, Algemeen Ontvanger en Vendumeester te Sindjaï gevestigd; hij wordt bijgestaan door twee Controleurs, die onder hem in de andere Onder-afdeelingen het gezag voeren; voorts zijn er in de drie Onder-afdeelingen Collecteurs bij de landelijke inkomsten en mindere beambten. Onder hen wordt het rechtstreeksch bestuur over de inlanders in elk Regentschap uitgeoefend door een Regent meestal van adellijke afkomst en een Onderregent, wier ambtstitels verschillen doch meestal Aroe of Aroeng zijn, met eenige Oudsten; in enkele streken alleen door een Gallarang. Aan hen zijn weder de Dorpshoofden ondergeschikt, die ook veelal den titel van Gallarang hebben. De Regent vormt met de Oudsten in het District, en evenzoo het Kampoengshoofd met de hem toegevoegde Oudsten in het dorp, den *Hadat* of Raad van bestuur van het District of dorp.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Balang-nipa:

Sindjaï, de hoofdplaats der geheele Afdeeling, de standplaats van den Adsistent-Resident en zetel van den Landraad der Onder-Afdeeling.

(¹) Men zie zulks in het *Kol. Verslag over* 1861, bl. 18; 1864, bl. 16; 1865, bl. 18; 1868, bl. 107; 1869, bl. 56 en de *Indische Staatsbladen* van die jaren en van 1870, N°. 67.

(²) Zie *Tijdschrift Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel 36 (1893), waar eene schets van deze Onder-afdeeling voorkómt.

Het ligt aan een klein riviertje, zuidwestwaarts van de voormalige hoofdplaats Balang-nipa. Balang-nipa, aan den rechteroever van de rivier Tangka, ruim een half uur van haren mond, met veel handel. Het wordt beschermd door eene vierhoekige staande redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, met eene bezetting. Er is eene Gouvernements-school voor inlanders en een steenen gevangenis. De Chineezen wonen in een afzonderlijke wijk.

Baringang, aan de rivier van dien naam, nabij de kust.

Takalålla (op de kaarten Taka) meer zuidwaarts aan de kust. Vanhier loopt een goed voetpad langs de kust naar Balang-nipa.

Aroehoe, Biroro, Maladjang, Mangopi en andere, in het binnenland westwaarts van Balang-nipa. Langs deze plaatsen loopt een weg van Balang-nipa over Tanralili naar Mangkasar, die vroeger de postweg was.

Van de in 1860 in bezit genomen eilandjes, alle tegenover het noordelijke gedeelte van Sindjaï gelegen, zijn weinig bijzonderheden bekend; op Boeloenroeë wonen eenige visschers en vindt men een paar kalkbranderijen. Het hoofddoel van hunne inbezitneming door het Gouvernement schijnt geweest te zijn het beteugelen der zeeroovers, die daar geschikte schuilplaatsen vonden.

In de Onder-afdeeling Bikêroe:

Bikêroe (Bolaramang), de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten en zetel van den Landraad der Onder-afdeeling. Er is een passantenhuis voor doortrekkende ambtenaren en eene steenen gevangenis.

Manipi, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, aan den bovengenoemden weg.

Toeroengang, vroeger de hoofdplaats van een Regentschap, aan denzelfden weg.

Manimpahoï, hoofdplaats van het Regentschap van dien naam.

In de Onder-afdeeling Kadjang:

Kadjang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het Regentschap van dien naam, standplaats van den Controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten en zetel van den Landraad der Onder-afdeeling aan de gelijknamige rivier. Ook hier is een passantenhuis en een steenen gevangenis. De reede bij deze plaats biedt een zeer geschikte ankerplaats aan, die in den West-moesson zeer veilig is.

Tanabêroe, ± 3 uren oostwaarts van Boeloekoempa aan het strand gelegen. Het was de hoofdplaats van het voormalige gelijknamige Regentschap, doch is tegenwoordig eene armoedige plaats met ongeveer 200 inwoners.

Lémo-Lémo, vroeger de hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam, drie uren ten oosten van Tanabèroe op eenigen afstand van zee gelegen. Zij is omgeven door eenen zwaren muur van los op elkander gestapelde klipsteenen, en heeft eene bevolking van omstreeks 1000 zielen, die hoofdzakelijk haar bestaan vindt in het bouwen van vaartuigen, waarvoor zij in geheel Zuid-Selébes beroemd is (bl. 194). Het hout daarvoor wordt meest uit het voormalige Regentschap Tiro aangevoerd. De grond in den omtrek is weinig geschikt voor den landbouw maar bezet met rotsen, waaruit ook door de bewoners kalk wordt gebrand. Binnen de kampoeng is eene grot ter diepte van 50 vt., in welker bodem eene wel van zoet water is, die in de behoeften der bevolking voorziet. Ook vindt men er eene steenen moskee.

Bira, de hoofdplaats van het Regentschap Bira, twee uren van Lémo-Lémo en een halfuur van de oostkust gelegen. Het is eene uitgestrekte kampoeng, aan de landzijde met een zwaren muur omgeven, en met eene talrijke bevolking; die van de geheele landstreek bedraagt ongeveer 3000 zielen. De handel is het hoofdbedrijf der ingezetenen, daar ook hier de rotsachtige grond weinig landbouw toelaat; het weven van kleedjes, het vlechten van mandwerk en het bouwen van vaartuigen zijn mede middelen van bestaan. In deze plaats is insgelijks eene steenen moskee. In de nabijheid bevindt zich de doodengrot Kalépé genaamd ([1]).

Ara, de voormalige hoofdplaats van het thans bij Bira ingelijfde Onder-regentschap van dien naam. Het ligt een paar uur ten noorden van Bira. De bevolking van de geheele landstreek bedraagt slechts 400 zielen.

Tiro, drie uren meer noordwaarts en eenigszins binnenslands, aan het riviertje van denzelfden naam; het was de hoofdplaats van het voormalige Regentschap Tiro, dat 800 zielen telt. De grond is zeer geschikt voor den landbouw en levert ook veel hout voor den scheepsbouw op.

Lange-Lange, de oude hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam, noordwaarts van Tiro.

Wêro, de oude hoofdplaats van het voormalige Regentschap Wèro.

Bontotanga, twee uren ten westen van Wêro gelegen. Het was de hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam.

([1]) Zie bij WICHMANN, bl. 971 en *Bijdragen Kon. Inst.* 1884.

§ 5. De Afdeeling Takalar.

De in het jaar 1893 nieuw genoemde Afdeeling Takalar of Takâllara, tot dien tijd een deel uitmakende van de Zuider-districten, bevat de districten Takâllara, Popédjawa, Polombangking, Sanrabone, Galesong, Pâppa, Lêngkesé en Lakâtong, het Regentschap Bangkala en enkele onder de kust liggende eilanden, waaronder de door visschers bewoonde Sawrabêngi (Galêsong) en Tanakêke de voornaamste zijn. De geheele Afdeeling strekt zich uit langs de Zuidwestpunt van het zuidelijk Schiereiland. Zij grenst ten Noord-oosten aan het rijk Bône en ten oosten aan de Zuider-districten. De kuststreken zijn over het geheel laag en hier en daar moerassig. De belangrijkste zijn de Bangkala of Alloë, de Bêba, de Sanrabone en de Takalar.

Verdeeling, bestuur, voornaamste plaatsen.

Takalar, aan de gelijknamige rivier ook Binanga Lamboesi geheeten op eenigen afstand van de westkust, de standplaats van den *Controleur* en zetel van den Landraad der Afdeeling. De vroeger hier aanwezige sterkte is geslecht en de bezetting vervangen door een korps gewapende politie-dienaren. Er is eene Gouvernements-school voor inlanders, een passantenhuis en eene steenen gevangenis.

Manoedjoe in het Regentschap Polombangking.

Tamasongo, Sawakoeng aan de Bêba, Batoe-Batoe en Aëng-toa meer noordwaarts langs de kust.

Sanrabone, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, niet ver van de westkust, gedeeltelijk nog omgeven door de ruïnes van eene steenen muur.

Paléko, hoofdplaats van het Regentschap Polombangking bij de grens van Bône.

Topédjawa in het Regentschap van dien naam, de vroegere standplaats van het bestuur, bij de kust.

In de Onder-afdeeling Bangkala (1).

Alloë, standplaats van den Controleur, in het landschap Bangkala. Ook hier is eene steenen gevangenis.

(1) Zie over Bangkala, *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, IV, bl. 362.

Bangkala, de voormalige hoofdplaats van het landschap, aan den mond der rivier Topa.

Nasara, aan de Melâssoro-baai.

Palenggoe, eene voorname welvarende handelsplaats.

§ 6. De Afdeeling Palosbaai.

De pas in 1893 nieuw gevormde Afdeeling Palosbaaí omvat het gebied van het tot de bondgenootschappelijke landen behoorende rijk Kaïli of, zooals het gewoonlijk verkeerd genoemd wordt, Kajéli, eveneens gelegen in het noordelijk gedeelte van Selébes' westkust, waar het ten zuiden grenst aan Mandar en het land der To-radja, ten oosten aan Poso, Parigi, Amfibahoe, Siginti en Sipajo en van Toli-toli door het riviertje Ooë gescheiden wordt. Het land is berg- en heuvelachtig. De veilige Baai van Palos, aan welke de voornaamste plaatsen gelegen zijn, dringt diep het land in en maakt het zeer geschikt voor den handel. Vele in het binnenlandsche gebergte ontspringende riviertjes besproeien de kuststreken en bevorderen hare vruchtbaarheid. De voornaamste daaronder zijn de rivier van Palos en meer zuidwaarts die van Loloömbi, welke laatste zich in de Straat van Mangkasar ontlast; zij zijn slechts weinig bevaarbaar.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, koffie, kokosnoten, rotan, damar, timpaoesoe (blz. 259) en stofgoud. Deze artikelen, benevens schapen met vetstaarten, welke uitsluitend hier voorkomen, worden uitgevoerd in ruil tegen lijnwaden, Chineesch aardewerk, ijzerwaren, enz. Alleen van rijst heeft geen uitvoer plaats.

Verdeeling, bestuur, bevolking, voornaamste plaatsen.

Kaïli bestaat uit de zes landschappen: Palos ([1]) of Paloe, Towaëli ([1]) of Towaïli, Donggala ([1]), Sigi ([2]), Dolo ([2]) of D Kota-Rindaoe en Baloemaroe ([2]). Onder Sigi, dat tusschen de beide eerstgenoemde landschappen gelegen is, ressorteert ook een gedeelte van de streek, welke langs de bocht van Tomini gelegen is.

Elk der genoemde landschappen wordt afzonderlijk bestuurd door een Vorst met den titel van Madika en eenige Rijksgrooten, onder welke de Madika-malabo of Kroonprins de voornaamste is. In het jaar 1854 werd een contract met hen gesloten, dat later vernieuwd is.

([1]) Zie *Indische Gids* 1891 en 1892.

([2]) Zie voor de met deze rijkjes in 1888 en 1892 gesloten contracten de *Indische Gids*, 1894, Dl. I, bl. 761 en *Kol. Verslag*, 1888; 1892, bl. 20; id. 1893, bl. 22.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, bestaat in het binnenland uit To-radja's (zie beneden), die hoofdzakelijk van den landbouw schijnen te leven. In de kustlanden maakt de Alfoersche bevolking de minderheid uit; de daar gevestigde talrijke Boegineezen en Mandareezen zijn op vele plaatsen de beheerders des lands, en de niet onbelangrijke buitenlandsche handel is geheel in hunne handen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Palos, aan het zuidelijk einde der Baai. Het is de residentie van den Vorst van Palos en eene belangrijke handelsplaats. Noordwaarts hiervan liggen aan de oostzijde der Baai: Tondo, Mamboro, Taïpa, Wani (bijna uitsluitend door Boegineezen bewoond), Leri, Towajo en Mapida.

Donggala, de standplaats van den Civielen Gezaghebber en van den Kapitan der Boegineezen, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de westzijde van den ingang der Baai van Palos. Het is oorspronkelijk eene Boegineesche neerzetting, waar veel handel met Singapoera, Borneo en Mandar gedreven wordt. Zuidwaarts vandaar liggen langs de Baai: Kabônga, Panggang en Loli.

Towaili, zuidwestwaarts van Donggala, nabij de kust, de hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Kaïli, geheel in het zuiden, aan een gelijknamig riviertje.

§ 7. De Afdeeling Tontoli.

De Afdeeling Tontoli of Toli-toli ligt in het noordwesten van het Noordelijk schiereiland. Het grenst ten oosten van Bocöol en ten zuidoosten aan Moöeton en de verdere kleine staatjes ten westen der Tomini-golf (bl. 226) en strekt zich zuidwestwaarts uit naar Kaïli (Kajéli). De ver zuidwaarts gelegen hoofdplaatsen erkennen echter slechts in naam het gezag van den Vorst van Tontoli. Als noordoostelijke grens wordt aangenomen Karama, eene onbewoonde plaats, waar zich een heilig graf bevindt, even bewesten Kaap Dako, terwijl het riviertje Oöe, nabij het eiland Pangalaséyang, de grens met de Kaïlische rijkjes daarstelt. De sterkte der bevolking, die van denzelfden aard is als die van Boeöol (bl. 211), is niet bekend.

De voortbrengselen van den geheel bergachtigen grond zijn voornamelijk sagoe en goud, welk laatste hier van bijzonder goede hoedanigheid is en meest aan handelaren van Palos wordt verkocht. Voorts heeft men er eenige rijst, *djagoeng*, aardvruchten, suikerriet, een weinig koffie en cacao, doch alleen voor eigen gebruik.

Onder de diersoorten heeft men hier de Mèmoe, die eenigszins op

eene kat gelijkt en gegeten wordt, en de *Timpâoesoe*, die van de voorgaande vooral door den vorm van den staart verschilt en in de bestikels en eenige uiterlijk zichtbare klieren of uitwassen vocht draagt, dat bij de bereiding der Mangkasar-olie (bl. 195) wordt gebezigd.

Bestuur, voornaamste plaatsen.

Vroeger behoorde dit rijkje tot de Residentie Menado, doch is het in 1858 tot beteren tegengang der zeerooverij daarvan afgescheiden en bij het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden gevoegd.

Het wordt bestuurd door eenen Vorst met den titel van Sultan, die tot het Gouvernement in dezelfde verhouding staat als de overige Vorsten der Noordkust (bl. 207), een Rijksbestuurder met den titel Djagoegoe en andere Rijksgrooten, onder welke de Kapitein-Laoet de voornaamste is. De Districtshoofden hebben den titel Anakapoeno, en de Dorpshoofden dien van Marsaoli. Het contract, dat na de inlijving van dit rijkje bij het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden met den Vorst werd gesloten, is bij de optreding van den tegenwoordigen titularis in 1868 vernieuwd.

De voornaamste plaatsen zijn:

Toli-toli of Tontolo, tegenwoordig meer bekend als Kampoeng-baroe, het eigen Gouvernements-grondgebied, de hoofdplaats van het rijk aan eenen door eenige eilandjes gedekten inham der Baai van Toli-toli. Er wordt eenige handel gedreven, vooral door de in genoemde kampoeng gevestigde Boegineezen, die het grootste gedeelte der bevolking uitmaken.

Ngaloe, de residentie van den Vorst.

Laboean-Dedeh of Laboewang-Dêde, een weinig ten noorden van Kampoeng-baroe, de standplaats van den Civielen Gezaghebber en van het Hoofd der Boegineezen. Er is sedert 1889 eene Inlandsche school gevestigd. In de nabijheid bevindt zich een Gouvernements-steenkolen-depôt.

Noordwaarts van Toli-toli liggen langs de kust: Kalangbângang, Kaloempang, Kapas en Lingada; en zuidwaarts: Dondo, Dampal, Siool of Sodjol, alle door Boegineezen, Mandareezen en Kaïliers bewoond.

Langs de kust liggen verscheidene eilandjes, waaronder Poelo Samatan niet ver van Kaap Dondo, P. Pangasiyang of de Zeven Eilanden nabij Siool en Noordwachter ten noordwesten van de laatstgenoemde de voornaamste zijn.

§ 8. De Afdeeling Saleijer en onderhoorige eilanden [1].

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Saleijer.

Het eiland Saleijer (in het Mangkasaarsch Silàyara, in het Boegineesch Silàdja), ook wel Tana-dowang (garnalen-land) genaamd, ligt recht zuidwaarts van Oedj. Lasowa, op gemiddeld 120°30′ O. L. en tusschen 5°48′ (O. Tanètte, de Noordpunt) en 6°27′ Z. B., en wordt door de nagenoeg eene geogr. mijl breede Straat Saleijer van Selébes gescheiden. Het heeft eene gemiddelde breedte van twee, bij eene lengte van omstreeks tien mijlen, met eene oppervlakte van weinig meer dan 15 □ mijlen [2].

Het eiland is grootendeels rotsachtig en heeft over zijne geheele lengte eene het dichtst langs de oostzijde loopende keten, welke van vulkanischen aard is; het westelijke gedeelte is van kalk- en koraalformatie. Er zijn geene hooge bergen; de aanzienlijkste top is de Bontana-Haroe op de oostkust, welks hoogte ruim 1700 M. bedraagt. In het noorden ligt de piek van Rara. De westkust is laag, vlak en zandig, de oostkust steil en rotsachtig. Bevaarbare rivieren worden er niet gevonden; alleen eene menigte beken, die echter in den Westmoesson veelal uitdrogen en van welke de grootste zijn de Tamaroya, de Bang-Siang, de Toelang, de Appo-batoe, de Giring-Giring en de Pasobang, alle aan de westzijde. De afwisseling der moessons en de geheele luchtgesteldheid is ongeveer gelijk aan die in Bantaëng (bl. 249). Vooral in de maanden Mei, Juni en Juli valt veel regen, gepaard met hevige onweersbuien. Over 't geheel is Saleijer vooral in den Oostmoesson zeer ongezond.

De grond, hoewel vruchtbaar genoeg, is voor den natten rijstbouw niet zeer geschikt; de rijst op zoogenaamde droge gronden, inzonderheid in de Zuider-Regentschappen (zie beneden) geteeld, is van goede hoedanigheid; verder brengt het eiland voort: Turksch koren, het voornaamste voedingsmiddel der bevolking, gierst, peul- en aardvruchten, Spaansche peper, katoen, een weinig indigo, tabak en

---

[1] De uitvoerigste berichten omtrent Saleijer zijn gegeven door den Zendeling Donselaar in de *Mededeelingen van wege het Zendeling-genootschap*, Dl. I, bl. 277; door den Heer Van der Stok, in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 398; door den Heer H. E. D. Engelhard, in de *Indische Gids*, 1884, Dl. I, bl. 519 en volgg., en door denzelfden in de *Bijdragen*, vierde volgreeks, Dl. VIII, 5de stuk.

[2] Volgens Zollinger (*Verhand. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIII, bl. 9). Engelhard geeft voor de oppervlakte op 280 □ palen of 13588 □ kilometers.

koffie, en de meeste keerkringsvruchten; alsmede bamboes, kokos-, *arèn-* en *kanari*-boomen, en uitmuntend timmerhout, waaronder ook ebben- en *djati*-boomen, welke laatste als Gouvernements-eigendom worden beschouwd. Metalen worden er niet gevonden. Paarden, buffels, geiten, schapen, wilde zwijnen, herten, eene grijze soort van eekhorens (*kalabinting*), eene grijze soort van nachtaap, eene soort van boschkat, *lâkoe* genaamd, die uitsluitend hier gevonden wordt, de muskusrat, talrijke vleermuizen (paniki) en gevogelte, waaronder vooral veel duiven, zijn de voornaamste diersoorten. De zee in den omtrek is vischrijk, en aan de kusten houden zich veel krokodillen op. De veeteelt beteekent weinig ([1]).

Bevolking, verdeeling, bestuur, voornaamste plaatsen van Saleijer.

De bevolking bedroeg in het jaar 1880, volgens opgave van den heer ENGELHARD, 57143 zielen, waaronder slechts enkele Chineezen en Arabieren.

Zij is volgens hare overleveringen uit Loewoe afkomstig, doch thans een gemengd ras van Mangkasaren, Boegineezen, Loewoeërs, Boetonners en andere stammen, waaronder echter de eerstgenoemden het hoofdbestanddeel uitmaken, gelijk ook de taal het Mangkasaarsch is, hoewel met vele van genoemde volken overgenomen woorden vermengd; ook het letterschrift is het Mangkasaarsche; of wel bedient men zich van de Arabische karakters. Een eigene literatuur bestaat niet. De kennis van lezen en schrijven is verre van algemeen. In uiterlijk voorkomen komen deze eilanders met de Mangkasaren overeen, alleen zijn zij iets minder donker van huidkleur. Wat hun aard aangaat schijnen zij minder krijgshaftig te zijn dan de Mangkasaren, maar buigzamer, rustig en bescheiden, ijverig, ondernemend en niet ontbloot van verstandelijken aanleg; daarentegen schijnen zij leugenachtig en diefachtig te zijn en overigens worden zij afgeschilderd als zeer gesteld op hanengevechten, dansen ([2]) en dergelijke vermaken; het amfioenschuiven komt nog betrekkelijk weinig onder hen voor; van sirih (Dl. I, bl. 101) maken zij echter een bovenmatig gebruik.

De kleeding der mannen bestaat in eene lange, wijde broek (saloeara laboe) van gekleurde of bij plechtige gelegenheden van witte stof,

---

([1]) *Indische Gids*, 1884, II.

([2]) Het dansen, begeleid door gezang, geschiedt vooral door de Pakarena's, dat zijn de huwbare dochters der aanzienlijkste lieden, die daarin van der jeugd af worden onderwezen. Zie bij ENGELHARD, *Bijdragen*, bl. 311.

een wit hemd van eigen of Europeesch maaksel, of een wit katoenen buis aan den hals met gouden of zilveren knoopen gesloten. Bij den veldarbeid wordt de lange broek door een korte (*saloeara bodo*) vervangen. Bij deftige gelegenheden dragen zij daarover nog een buis van donkerblauw laken of satijn, met een met goud geborduurden kraag en van voren geheel open. Als hoofddeksel hebben de aanzienlijken en geestelijken de *songko*, dat is een zeer kunstig van paardenhaar of palmbladeren gevlochten kapje. Het gewone volk draagt gemeenlijk een hoofddoek van Europeesch linnen of uit eigen gesponnen garens vervaardigd. Het dragen van de kris is vrij algemeen. De vrouwen zijn gewoonlijk gekleed in een wijd baadje van sits of eenige andere gekleurde stof met open mouwen, aan den hals gesloten en afhangende tot over de knieën; daaronder een rok (kain) van eigen weefsel. Kinderen van beiderlei geslacht loopen doorgaans geheel naakt rond, alleen versierd met borstplaatjes, de meisjes bovendien van een *djempang* of metalen schaamdeelbekleeding in den vorm van een boomblad ([1]).

Behalve de enkele afstammelingen van Europeanen op de hoofdplaats, die in naam Christenen zijn, doch in groote onkunde leven, en de Chineezen, is de bevolking mohamedaansch. In elke hoofdplaats der Regentschappen en verder in enkele andere voorname kampoeng is een moskée ([2]); op kleinere plaatsen heeft men slechts eenvoudige bedehuizen, *langgara* (Deel I, bl. 411) genoemd. De godsdienstoefeningen worden geleid door priesters, die in de hoofdplaats der Regentschappen Goeroe bakka (Hoofdpriester), elders eenvoudig *Goeroe* heeten. Op een paar plaatsen staat ook wel een *Imâm* aan het hoofd van den tempel. De kennis en beoefening van den Islam laat overigens veel te wenschen over en gaat nog met veel afgoderij of heidensch bijgeloof gepaard; de vereering der booze geesten Poppokang, Parrakang, Poentiyânâ, Poeroe enz. en het offeren onder boomen, bij rotsen of op graven zijn nog algemeen in zwang. (3)

De bevolking vindt haar bestaan voornamelijk in handel en zeevaart; verder is landbouw, vischvangst, het vervaardigen van zout aan de zuidkust, het kalkbranden, het vervaardigen van fijn vlechtwerk, het weven van kleedjes, het bereiden van kokos-olie en de bekende

---

([1]) Zie verder, evenals over de wapens, woningen, muziek-instrumenten, enz., uitvoerig de boven aangehaalde *Bijdragen*.

([2]) ENGELHARD beschrijft deze bedehuizen als min of meer groote, logge gevaarten soms van planken, doch meestal van koraal of gehouwen zandsteen opgetrokken, voorzien van de traditioneele drie boven elkaar geplaatste daken.

([3]) Zie verder bij ENGELHARD.

Mangkasar-olie enz. Verder vindt men onder hen goede goud- en ijzersmeden en pottenbakkers. De arbeid op het veld wordt hoofdzakelijk verricht door slaven of pandelingen, die vrij talrijk zijn. Aan de westkust houden zich Tobadjo's of Toeri-djéné's (bl 172) op, die voor de schildpad- en *tripang*-vangst verre tochten ondernemen. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: ruw en bewerkt katoen, kokosnoten, kopra en olie, tabak, *tripang*, schildpad en zout; en die van invoer: rijst, tabak, *gambir*, ijzer- en koperwerk, Europeesche lijnwaden en kramerijen. De handel wordt vooral gedreven op Mangkasar, Palembang, de Lampongsche Districten, Bima, Boeton en Ambon. Hunne vaartuigen bezoeken zelfs Singapoera en Nieuw-Guinéa. Aangezien Saleijer niet voldoende in de behoeften der bevolking kan voldoen, verlaten velen hun eiland om elders in hun onderhoud te voorzien.

Hun eiland is verdeeld in negen Regentschappen, namelijk in het noorden: Tanêtte, Batammata of Batang-mata, waarbij het vroeger zelfstandige Regentschap Onto in 1865 is ingelijfd, Boeki en Bonėya in het zuiden: Bontobangoeng, Bàlla-boelo, Layolo, Barang-Barang of Barambarang en Bèntèng of Panggiliyang (de hoofdplaats) op de westkust. De vier eerstgenoemde heeten de Noorder-, de vier volgende de Zuider-Regentschappen.

Elk dezer Regentschappen of Districten (behalve de hoofdplaats, die door een Glarang wordt bestuurd) staat onder het bestuur van eenen Regent, hier vroeger algemeen Opoe geheeten, welke titel met het Mangkasaarsche Karaëng overeenkomt ([1]), gelijk enkelen hunner tegenwoordig ook wel dezen titel voeren; de anderen worden met Daëng aangesproken. Hij heeft nevens zich eenen Opoe-lolo of Onderregent, die hem bij ziekte of ontstentenis vervangt, en wordt voorts bijgestaan door een Tweede Hoofd, in sommige Regentschappen Baligaoe, in andere Poenggawa geheeten, die zijne bevelen aan de Gallàrrangs (Glarangs) of Kampoenghoofden overbrengt en hem ook somtijds vervangt. De Opoe van Bontobangoeng werd eertijds als de eerste in rang beschouwd, ook door het Nederlandsche bewind, en oefende als zoodanig eene zekere suprematie over de andere Opoe's uit. Deze Regenten zijn ondergeschikt aan het Europeesche bestuur, hetwelk wordt uitgeoefend door eenen Controleur, die tevens Magistraat, Havenmeester, Algemeen Ontvanger en Vendumeester is en wien twee Collecteurs der landelijke inkomsten, een Klerk, een Tolk, een Inlandsche Fiskaal en eenige mindere beambten zijn toe-

([1]) In Loewoe is dit de gewone benaming voor eenen Vorst.

gevoegd. Alleen de Regenten genieten traktement van het Gouvernement. Voorts hebben zij het vruchtgebruik van eenige apanagegronden, beschikken wel eens in 't geheim willekeurig over de diensten der bevolking of leggen aan deze verschillende belastingen op; van deze belastingen genieten ook dikwijls de mindere Hoofden hun aandeel.

De belangrijkste kampoengs liggen langs de westkust, en zijn van het noorden af:

Batammata, ook Patamata genoemd, Boeki, Djong, Panggilliyang, Matta lalong, Padang en Bàlla-boelo. Zij zijn alle door een vrij goeden weg met elkander verbonden. Te Padang wordt een drukke handel gedreven in tripang, schelpen, ebbenhout, huiden, was enz., welke artikelen hoofdzakelijk van de omliggende eilanden worden ingevoerd. Ook Batammata is eene belangrijke handelsplaats.

Panggiliyang of Bèntèng, ook wel Saleijer genoemd, op 3° 6′ 3″ Z B. en 120° 31′ 48″ O. L. aan de westkust gelegen, is de uit twee kampoengs, die thans één Glarangschap vormen, bestaande hoofdplaats (bl. 264) en de zetel van het Nederlandsche bestuur. Hier is ook de voor de Afdeeling bestemde Landraad gevestigd. Het is de beste ankerplaats van het geheele eiland, daar de reede geheel gedekt wordt door het onmiddellijk tegenover liggende P. Pasi of Varkenseiland; vroeger was er een zeehoofd. De sterkte Defensie, eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions, is ontwapend en ontruimd en aan het burgerlijk bestuur overgegeven om haar zoodanig te onderhouden dat zij, des noodig, later weder zoude kunnen worden bezet. Van tijd tot tijd dient zij tot kazerne voor de gewapende politie-dienaren, die anders op Bonerate zijn gestationeerd. Er is een Gouvernements-school voor inlanders, een passantenhuis en eene steenen gevangenis.

Eilanden tot de Afdeeling Saleijer behoorende.

P. Pasi, ook Soeriwa, P. Babi, Hog-island of Varkens-eiland genaamd, ligt tusschen 6° 6′ tot 6° 12′ Z. B. en op 120° 29′ O. L., onmiddellijk ten westen van Saleijer, waarvan het gescheiden is door eene smalle voor schepen van 12 vt. diepgang bevaarbare straat, die de reede van Panggiliyang vormt. Het is van kalkformatie en slechts met eene dunne aardlaag overdekt. De bevolking, wier sterkte niet bekend is, schijnt van denzelfden aard te zijn als die van Saleijer; administratief behoort het onder het Regentschap Bontobangoeng van laatstgenoemd eiland,

Voorts behooren onder Saleijer twee der drie Boegeroens-eilanden, nl. Saròntang en Pasi Tanètte en eene menigte zuid- en zuidoostwaarts van het hoofdeiland, tusschen dit en Flores, gelegen eilandjes, als Passi, Tambolongang, Polase, Batoeloeang of Bahoeloeang, Kayoeadi, Bonerate, Djampéa, Kalao of Lambégo, Kalao Toa, Madoe, enz. ([1]).

Tambolongang, Polase en Bahoeloewang, die gezamenlijk door een Hoofd, met den titel van Gallârrang (Glarang) worden bestuurd; en Kojoe-adi of Kayoe-wadi, dat een afzonderlijk Glarangschap vormt.

Djampéja of Tana-Djampêya, het grootste van alle, aan welks zuidkust in de Maringi-baai eene goede ankerplaats is. Het staat onder bestuur van een Hoofd, dat den titel van Poenggawa voert en ondergeschikt is aan den Posthouder van Bonerate. De zeer schaarsche en grootendeels vlottende bevolking bestaat uit Mangkasaren, lieden van Bonerate en Toe-ri-djénés (bl. 172), en houdt zich hoofdzakelijk bezig met vischvangst, het bouwen van prauwen en eenigen landbouw.

De eilanden Kalào en Bonerate ([2]), door de ruim een halfuur breede Straat Bonerate van elkander gescheiden, en een weinig ten zuidoosten van Tana-Djampêya tusschen 120°57′ 30″ tot 121°16′ O. L. en 7°15′ tot 7°21′ Z. B. gelegen. Zij zijn deels rots- deels zandachtig en bezet met heuvels, welke hoogstens 500 vt. bereiken. Hunne gezamenlijke grootte is ruim 82 □ palen; de bevolking, die zeer ruw en onbeschaafd is, bedraagt ongeveer 6000 zielen ([3]) en bestaat uit Mangkasaren, Boegineezen, Saleijereezen, Boetonners, Timoreezen en lieden van Soembawa en Flores, die in de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst, het inzamelen van vogelnestjes en den handel in deze voorwerpen hun bestaan vinden, en vroeger ook dikwijls, wanneer zij konden, gemeene zaak maakten met zeeroovers. Zij zijn, althans in naam, Mohamedanen. Wegens de onvruchtbaarheid van den bodem is de landbouw van zeer weinig beteekenis. Aan zoet water is gebrek. Op Kalào (hoofdplaats Lambêgo, waarnaar het geheele eiland ook wel zoo wordt genoemd) zijn vijf kampoengs met omstreeks 830, en op Bonerate (hoofdplaats Orawali) zes kampoengs met nagenoeg 4890 inwoners. Door de O. I. Compagnie waren

---

([1]) Zie *Regeerings-Almanak*, 1897, bl. 119.

([2]) Over deze twee eilanden vindt men een belangrijk artikel van den Heer BAKKERS in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 215 en volgg.

([3]) ENGELHARD geeft voor Kalào, Bonerate en Tana-Djampêya te zamen 6600 zielen.

deze twee eilanden aan Bône in leen afgestaan, doch bij het contract van 1860 zijn zij teruggenomen, met het doel om den invloed van Bône buiten Selébes te beperken en ook het heulen met zeeroovers beter te kunnen tegengegaan. In 1861 is het bestuur volgenderwijze georganiseerd: elk eiland maakte een Regentschap uit, bestuurd door een Regent en een Soelewatang of Onderregent en verder door Glarangs of Kampoenghoofden; de Regent van Kalào voerde den titel van Baligaoe, die van Bonerate dien van Bônto; zij stonden onder het toezicht van den Gezaghebber van Saleijer, die zich echter niet met de inwendige aangelegenheden der Regentschappen bemoeide. De Hoofden werden volgens landsgebruik gekozen en de Regenten en Soelewatangs van Gouvernementswege aangesteld. De Regent van Kàlao genoot van het Gouvernement een maandelijksch inkomen van *f* 25, die van Bonerate een van *f* 50; voorts bestonden hunne inkomsten in het heffen van rechten op dobbelspelen, *tripang*-visscherij, en geschenken bij gelegenheid van het sluiten van huwelijken, het verleenen van passen en het beslissen van geschillen. Met den aanvang van het jaar 1876 zijn deze eilanden echter onder rechtstreeksch Europeesch bestuur gebracht. De betrekkingen van Regent en Soelewatang zijn afgeschaft; er zijn thans zes Glarangs, staande onder het onmiddellijk toezicht van een Nederlandschen Posthouder tevens Collecteur (tegelijkertijd voor Tana-Djampêya), aan wien een Inlandsch Schrijver, een Vaccinateur en eenige gewapende politiedienaren zijn toegevoegd (1).

B. DE LEENROERIGE LANDEN.

§ 1. Bône met het achterleen Lamoeroe.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gestelheid, voortbrengselen.

Volgens het den 12den Maart 1868 tusschen het Gouvernement en Bône gesloten contract bestaat dit laatste thans uit: het eigenlijke rijk Bône met het achterleen Lamoeroe, Pitoempanoewâë en de kampoengs Tjimpoe, Malèla en Tjakeâwo.

Het eigenlijke Bône ligt aan de westzijde der golf van dien naam, en grenst ten zuiden aan de Ooster-districten, waarvan het gescheiden wordt door de op bl. 253 vermelde grenslijn; ten noorden aan

---

(1) Over de 9de tot het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden behoorende Afdeeling *Bima* zie beneden.

Wadjo, waar de rivier Tjenràna (bl. 160), voor het gedeelte gelegen tusschen de kampoengs Pompanoea en Lasolo de grensscheiding uitmaakt; verder loopt hier de grens westwaarts van Pompanoea, waar de rivier van Tobakko en de Tjenràna samenvloeien, langs eerstgenoemd stroompje tot aan kampoeng Lompoe, vervolgens west- en daarna noordwestwaarts tot aan de Salangrivier (zijtak van de Tjenrana); verder zuidwestelijk door de landstreek Polewali en zuidwaarts tot aan de samenkomst der Welannaë- en Barigang-rivieren en ten westen aan de Noorder-districten, het vazalstaatje Lamoeroe, Mariyo-riwawo, Sòppeng, Mariyo-riyawa en Wadjo, van welke drie laatste het voornamelijk door de rivier Welannaë (bl. 160) wordt gescheiden; de grensscheiding met Lamoeroe en de Noorder-districten is eene denkbeeldige lijn, welker hoofdpunten zijn de bergtoppen Baté-boeloe, Koöntjo, Tapitoe, Malimpo en Samaënré.

Het staatje Lamoeroe ligt ingesloten tusschen Mariyo-riwawo ten noorden, Bòne ten oosten, Tanètte ten westen, en de Noorder-districten ten zuiden. Het heeft een eigen Vorst, die vazal is van dien van Bòne. De hoofdplaats Lamoeroe ligt aan de rivier Salo-Lamoeroe (Rivier van Lamoeroe), een rechter-zijriviertje van de Welannaë. Overigens is van dit gewest weinig bekend.

Pitoempanoewâë of De zeven landen is een gedeelte van de kuststreek ten noorden van de Tjĕnrana, ten noorden grenzende aan Loewoe en overigens ingesloten door Wadjo en de Golf van Bòne, waarvan ons geen verdere bijzonderheden bekend zijn.

Tjimpoe, Malèla en Tjakeàwo zijn drie kampoengs in het zuiden van Loewoe aan den mond van het riviertje Tjimpoe gelegen.

Vóór de afscheiding van het zuidelijk gedeelte (bl. 254) had Bòne, volgens Melvill, eene grootte van 122,2 □ mijlen met eene bevolking van 200000 zielen; het zal dus thans omstreeks 100 □ mijlen bevatten ([1]). Het zielental zal op het oogenblik echter vermoedelijk niet meer dan 70000 bedragen.

Het binnenland van Bòne is geheel berg- en heuvelachtig; hooge toppen worden er echter niet gevonden; de voornaamste zijn in het zuiden en zuidwesten: Boeloe (berg) Pònre, de hoogste van ± 800 M., B. Malênteng, B. Karampoeang, B. Pationgi, B. Kalamisoe, B. Darapoeng, B. Salakang, B. Tanètte, B. Letempoe, B. Wawodada, B. Garattjing, B. Lawi en B. Atimatiroe; en in het noorden en noordwesten: B. Boea, B. Tamping, B. Kahoe, B. Kalling, B. Batoe-

([1]) Volgens Bakkers, *Het Leenvorstendom Bóni*, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 10, is de lengte ongeveer 65 en de breedte 45, dus de oppervlakte 2925 □ palen, hetgeen nagenoeg gelijk is aan 125 □ mijlen.

lâppa, B. Tjakareme, B. Mampoe, B. Sinri en B. Lapitoe, en andere lagere. De kustlanden zijn vlak en laag, en hier en daar moerassig. Zij worden doorsneden door eene groote menigte uit het binnenland afkomende riviertjes, onder welke de voornaamste zijn, van het noorden af: de Latônro en de Maroeloewatoe, zijnde twee monden van de Tjĕnrana, de Barang (een gedeelte der Wallannë, bl. 160), de Kadjoe, de Salangkêto, de Salomêko, de Tarasoe en de Taboene; sommige ervan zijn nabij den mond voor booten of kleine prauwen bevaarbaar, en vele zouden met vrucht aan den rijstbouw kunnen worden dienstbaar gemaakt. De Tjenrana met de Wallannaë zijn vermeld op bl. 160.

De belangrijkste voortbrengselen zijn: turksch koorn, rijst, peulvruchten (*katjang*), kokosnoten, tabak, katoen, suikerriet en koffie. Het delfstoffenrijk is nog niet voldoende onderzocht. Het dierenrijk levert paarden, oorspronkelijk van zeer goed ras, buffels, herten en wilde zwijnen. De bevolking houdt zich veel met de veeteelt (paarden en buffels) bezig; verder vindt zij haar bestaan hoofdzakelijk in den handel en de visscherij, het bewerken van goud, ijzer en katoen, het vervaardigen van mat- en mandwerk en het weven van grove kleedjes. Voor den landbouw bestaat weinig neiging.

Bestuur, bestanddeelen en voornaamste plaatsen.

Bòne wordt geregeerd door eenen Vorst, die den titel Aroe of Aroeng (eigenlijk Aroem-Pone, d. i. Aroeng van Bône, of ook wel Patta Mangkâoeë, dat is, onze regeerende Vorst) voert, welke met het Mangkasaarsche Karaëng overeenkomt; ook eene vrouw kan den troon bekleeden, hetgeen vóór het optreden van den tegenwoordigen Vorst het geval was. Hij wordt bijgestaan door eenen To-marïlâlang (de persoon, die binnen is) of Rijksbestuurder, en in zijne macht beperkt door den Raad der Aroe pitoe (Zeven Vorsten of Rijksgrooten), die den Hadat of Rijksraad vormen, alle regeeringszaken mede behandelen en tevens de Kiesheeren zijn, door welke bij overlijden of anderszins een nieuwe Vorst wordt gekozen ([1]), welke keuze door het Gouvernement moet worden goedgekeurd en bekrachtigd; deze Raad kan ook de afzetting van den Vorst aan het Gouvernement voordragen. De Rijksbestuurder wordt door den Vorst aangesteld en ontslagen na vooraf verkregen goedkeuring van het

([1]) Over den regeeringsvorm der staten van Zuidelijk Selébes zie men voorts bl. 188. Met den tegenwoordigen Vorst is het bestaande politiek Contract in 1895 vernieuwd.

Gouvernement. Hij wordt door den Gouverneur van Selébes en Onderhoorigheden in zijne waardigheid bevestigd.

De Hadat, die tevens opperste rechtbank is, wordt gepresideerd door den Rijksbestuurder. De waardigheid van lid van dien Raad is erfelijk zoowel in de vrouwelijke als in de mannelijke linie. Zij hebben elk eenen Soelewatang en deze weder eenen Mado als plaatsvervanger onder zich.

Verder zijn de aanzienlijkste beambten:

de Djêmma-tôngang, het Hoofd der Soero's of Zendelingen, die de brieven en bevelen van den Vorst of Hadat overal in het land moeten overbrengen. Deze zendelingen behooren 40 in getal te zijn, doch gewoonlijk zijn er slechts twaalf;

de Aronggoeroe anakaroeng of het Hoofd van de jonge Prinsen, die geene waardigheid in het bestuur bekleeden;

de To-malompôna Towangkê, het Hoofd der Towangkê's, afstammelingen van hen die in 1663 met Aroe Palakka naar Batavia vertrokken en met hem in dienst van de O.-I. C. den veldtocht naar Priaman mede maakten, en die hetvoornaamste gedeelte van de vorstelijke lijfwacht uitmaken;

de Panj-tjannângangs of Administrateurs van 's Vorsten goederen, omstreeks honderd in getal. Onder hen zijn de voornaamste: de Panjtjannângang tjilaong, die het beheer heeft over alle eigendommen van den Vorst, en de producten van den grond voor dezen doet inzamelen; de Sabĕnnara (*Sjahbandar*) of Havenmeester, die al wat van buiten af te Badjôwe wordt aangevoerd voor den Vorst verzamelt, en de ankerage-gelden en andere belastingen door handelsvaartuigen aldaar te betalen ontvangt; en de Anregoeroe Tjenrana of het Hoofd van Tjenrana, die te Tjenrana en voor de vaart op de rivier van dien naam hetzelfde te doen heeft als de Sabĕnnare te Badjôwe (¹);

de Poenggawa of Opperveldheer, de Pangoeloe's of veldheeren en de Doeloengs, welke laatsten zes in getal en ook krijgsbevelhebbers zijn; deze moeten altijd personen van vorstelijke afkomst zijn en hebben ook sommige inkomsten van den Vorst onder hun beheer; zij voeren als zoodanig den titel van Paonro, welke hooger is dan die van Panjtjannângang.

Voorts heeft men nog een groot aantal autoriteiten van minderen rang. De Dorpshoofden, die veelal Daëngs, d. i. adellijke personen, zijn, voeren den titel van Matoa Gallârrang (Glarang) of Gèlla.

(¹) Over deze en andere Hoofden zie men uitvoeriger MATTHES, *Berichten betreffende de Bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 54 en volgg.

Behalve het bovenvermelde Lamoeroe bestaat het rijk Bône uit de vazallanden: Tjitta, Bône-tĕnga, Adjangalĕ of Lili-riyadja, en Lili-rilaoe.

Het vazalschap Tjitta, waarvan de juiste ligging ons niet bekend is, heeft de hoofdnegeriën Lempong, Woengâë, Belawa, Kampiri, Tintjo, Data, Talla, Maroeala en Barang.

Het vazalschap Bône-tĕnga, dat het middengedeelte des rijks inneemt, bestaat uit de volgende landschappen:

Palâkka, met de hoofdnegeriën Tjinannoeng, het versterkte Pasêmpĕ en Oerang.

Awampône, met de hoofdnegeriën Pattjing, Matoedjoe, Djallang, Tjoempiga en Oenra.

Tjina, met de hoofdnegeriën Kampoeboe, Woela, Pao, Welanreng, Boeki, Ladjoe en Pationgi.

Barĕbbo, met de hoofdnegeriën Wowong-langi, Tjinong, Menegaloeng, Lampoko en Batjoe.

Het vazalschap Adjangâlĕ of Lili-riyadja, d. i. Westelijke vazallanden, bestaat uit de volgende landschappen van het noorden af:

Pitoe-taddoeng-tânre, met de hoofdnegeriën Mampoe, Saïlong, Timoeroeng, Amali, Oelâwĕng, Bêngo en Ponre.

Limampanoea, met de hoofdnegeriën Otting, Lantja, Woelo, Palongki en Tadjong.

Patangkâïe, met de hoofdnegeriën Mampoe-riyadja, Mampoe-riyawa, Koeng en Sidjĕlling.

Tĕlloempanoewâë, met de hoofdnegeriën Soera-Soera, Allinge en Téymoesoe.

Lappa-riyadja of Annange bila-bila, met de hoofdnegeriën Liboerang, Matjera, Boeloe, Téya, Tjempaga en Baringĕng.

Patampidange, met de hoofdnegeriën Lamontjong, Sanrego, Teko en Beroe.

Ennĕnge bila-bila-rilaoe, met de hoofdnegeriën Bolli, Mitjo, Sanjtjêra, Lônrong, Todja en Sawe.

Het vazalschap Lili-rilaoe, d. i. de Oostelijke vazallanden, beslaat het oostelijke gedeelte des rijks en bestaat uit de volgende landschappen van het noorden af:

Siboeloe, met de hoofdnegeriën Patiro, Kadjo Tjinong, Sampobia, Kalibong, Panjili, Boeloe en Baliëng.

Wawo-boeloe-riyawang, met de hoofdnegeriën Towang, Pationgi, Lemo, Pasaka, Soenabba, Alĕ en Tjenrana, eene vrij belangrijke handelplaats aan de rechterzijde der rivier van denzelfden naam op eenigen afstand van haren mond gelegen.

Tĕlloe-limpo-riyawang, met de hoofdnegeriën Måra, Salangketo en Tonra.

Awa-tångka, met de hoofdnegeriën Salomekko, Meroe, Tjina, Patimpeng, Boeloe-tana, Tjani en Gona.

Verder behooren nog tot Bône de volgende op zichzelf staande hoofdnegeriën, welke echter geen vazalschappen zijn: Malle, Padjakka, Karĕlla, Ampalang, Boeloe, Awo, Kawarrang, Tjalloe, Biroe, Bolakang, Boeloe, Maloi, Madoeri en Soga.

Behalve de bovengenoemde, door BAKKERS vermelde plaatsen heeft men nog:

Bône, eene weinig belangrijke plaats, met eenen aarden wal omgeven, op omstreeks zes uren gaans van hare havenplaats Badjoë aan een riviertje gelegen. Als hoofdplaats heet het Watampòne of Lalembata (binnen de omwalling); het is echter niet de vaste verblijfplaats van den Vorst.

Badjoë, gewoonlijk foutief Badjoa genoemd, aan den mond derzelfde rivier, vooral bekend uit de expeditie's van 1859 en 1860. Het is de voornaamste handelsplaats van het rijk en heeft eene talrijke bevolking. Noordwaarts is het verbonden met het dorp Bêna, dat weder aan Tipoeloeë grenst, waar de Vorst zich wel eens ophoudt.

Palåkka, westwaarts van Bône, in het tot het vazalschap Bône-tanga behoorende landschap Palåkka.

Oedjoeng, boven Tjenrana aan de rivier van dien naam.

Pompanoea, eene aanzienlijke kampoeng, mede aan de Tjenrana doch veel hoogerop gelegen, met een vrij belangrijken handel.

Palima, eene vrij aanzienlijke havenplaats gelegen aan de middenste der drie hoofdmondingen van de Tjênrana, niet ver van de kust.

Voorts liggen door het geheele binnenland eene menigte kampoengs verspreid, die alleen door voet- of paardenpaden met elkander gemeenschap hebben. Wegen worden door de bevolking uit eigen beweging nimmer aangelegd. In 1859 is er door de Nederlandsche troepen een gemaakt van Badjoë naar Palåkka; en in 1861 is door den toenmaligen Vorst beloofd dien voort te zetten noordwaarts naar Pompanoea en zuidwaarts naar Balang-nipa (Ooster-districten); aan die belofte is echter geen gevolg gegeven.

§ 2. Tanêtte met het achterleen Lipoekasi. ([1])

Ligging, grenzen, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid.

Het rijkje Tanêtte ligt aan de westzijde van het Zuidelijke schiereiland; het grenst ten zuiden aan de Noorder-districten, waarvan het door eene denkbeeldige zeer onregelmatige lijn, loopende van af Oedjoeng-batoe over de bergtoppen Latigangoro, Mapakka, Toerikapaya en Bontotanga gescheiden is; ten noorden aan Bĕrroe, waarmede de rivier Ladjâri gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt ([2]), en ten oosten aan Mariyo-riwawo en Lamoeroe, waarvan het ook gescheiden is door eene denkbeeldige lijn, wier hoofdpunten zijn de bergtoppen Oewaé-toeroeng, Oengaé, Potjiro, Barrang, Tjoppolawarĕ en het riviertje Balambaroe.

Volgens Bakkers bedraagt de grootte van dit gebied 219 □ palen of ongeveer 14 □ mijlen, en de bevolking (in 1861) 13362 zielen. In den *Regeerings-Almanak* voor 1897 wordt zij bij benadering op 14000 gesteld.

Het is verdeeld in de vijf districten: Lompo-rilâoe, Lompo-ritanga, Lompo-riyadja, Patappa en Gattarang.

Het westelijke gedeelte is vlak, het binnenland daarentegen heuvel- en bergachtig. De voornaamste rivieren zijn: de Panjtjana of Rivier van Tanêtte, welke ontstaat uit twee in het gebergte ontspringende hoofdarmen, die zich op eenigen afstand van de kust vereenigen; zij heeft eenen loop van ruim 16 palen en is over een klein gedeelte voor lichte prauwen bevaarbaar; en de Lipoekasi, die ook haren loop geheel tot Tanêtte bepaalt. Verscheidene andere riviertjes of beken, welke zich meest in de twee genoemde ontlasten, kunnen niet bevaren worden en zijn veelal doorwaadbaar. De lage kustlanden, welke door deze wateren besproeid worden, zijn grootendeels tot rijstvelden aangelegd. Het binnenslands gelegen gebergte verheft zich op vele plaatsen meer dan 1000 M. boven den zeespiegel. Het voornaamste voortbrengsel is rijst; het gebergte levert ook goud op, hoewel in geringe hoeveelheid.

([1]) Men zie hierover ook: *Tanette en Barroe*, door J. A. Bakkers, in het *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XII, bl. 255.

([2]) Volgens Matthes, wiens mededeelingen door uit Mangkasar ontvangen opgaven door ons zijn aangevuld. In de *Bijlagen der Ned. Staatscourant*, Zitting 1861—1862, bl. 786, komt eene nauwkeurige beschrijving der grenzen tusschen Tanêtte en Bêrroe voor, zooals zij toen zijn vastgesteld bij overeenkomst van 13 Oct. 1861. Deze grenzen worden afgebakend door rivieren en bergtoppen, welke niet alle op de kaarten te vinden zijn.

In 1865 heeft de Vorstin eenen weg doen aanleggen, die haar geheele gebied tot aan Bĕrroe doorkruist en zich aan dien in de Noorder-districten aansluit.

Bestuur en voornaamste plaatsen van Tanëtte.

De regeeringsvorm is in hoofdzaak dezelfde als in Bône en de meeste andere inlandsche staten van Zuid-Selébes. Het berust sedert 1856 bij eene Vorstin, met welke in 1868 een nieuw en in 1893 een suppletoir contract is gesloten. (¹) Zij wordt bijgestaan door een Hadat, en in belangrijke zaken worden ook de leenman en de Priesters geraadpleegd. De keus van de Vorsten geschiedt door den Hadat in overleg met de overige rijksgrooten en wordt door het Gouvernement bekrachtigd. De leden van den Hadat en de overige Volkshoofden worden in naam door den Hadat doch inderdaad door de Vorstin benoemd.

De hoofdplaats Padaëlo ligt op eenigen afstand van de kust aan de rivier van Lipoekasi; vroeger hield de Vorstin verblijf in de kampoeng Pompalalângeng, in het District Lompo-rilâoe (²). Verder behooren tot de voornaamste plaatsen: Boengi, Lisoe, Sappo-batoe, Djampoewe, Manjaka en Boetoeng. Eene opgave van vele kampoengs in dit gebied, met aanwijzing der Districten waarin zij gelegen zijn, is te vinden in de bovenaangehaalde beschrijving van BAKKERS.

Het achterleen Lipoekasi, noordwaarts van Tanëtte gelegen, wordt bestuurd door eenen aan de Vorstin van laatstgenoemd rijkje leenroerigen Vorst en een Hadat, die zeven leden telt. Het bevat 19 kampoengs, van welke Lipoekasi en Tjappa-banoea of Tjâppa-wanoea de voornaamste zijn.

Voorts zijn door het Gouvernement bij Tanëtte ingelijfd de voormalige vazalstaatjes: Lalôlang, met negen kampoengs, waarvan de voornaamste zijn Padaëlo en Soréyang; Panjtjana, met vier kampoengs, onder welke Panjtjana de belangrijkste is; en Tjinakko, met slechts ééne kampoeng van denzelfden naam.

Verder behoort tot Tanëtte het nabij de kust liggende eilandje Poete-ângieng, waarop slechts ééne kampoeng van denzelfden naam wordt gevonden.

(¹) *Indische Gids*, 1893, I, bl. 230.
(²) MATTHES, *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 29.

C. De Bondgenootschappelijke Landen (¹).

§ 1. Mandar.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Mandar (in het Mangkasaarsch Mândarà, in het Boegineesch Mĕnrĕ) strekt zich langs de westkust van centraal-Selébes uit van de Golf van Mandar noordwaarts tot aan de rivier van Soeramana, waar het tegen Kajéli (Kaïli) stuit. Ten oosten grenst het aan Masĕnrĕmpoeloe en het land der To-radja's.

Van de grenslijnen en grootte is niets zeker bekend.

De kuststreek is over het geheel laag en vlak. Het binnenland is bezet met heuvels en bergen, die evenwel geene aanzienlijke hoogte bereiken maar aan de zijde der To-radja's zeer woest en bijna ontoegankelijk zijn. Het benedenland wordt besproeid door onderscheidene rivieren, onder welke de voornaamste zijn: de Balang-nipa, die in de Golf van Mandar uitwatert, en de Tappàlang, die zich in de Straat van Mangkasar ontlast. De grond is vruchtbaar en vooral in de binnenlanden zeer geschikt voor den rijstbouw. De voortbrengselen zijn vooral: *djagoeng*, rijst, sagoe, kokosnoten, *pisang*, koffie, katoen, klapperolie, damar en rotan.

Bestanddeelen, bestuur, voornaamste plaatsen, bevolking.

Mandar bestaat uit zeven Vorstendommen: Binoeang, Balanipa (gewoonlijk geschreven Balangnipa) en Madjéné aan de zuidkust, en Pambaoeang, Tjenrana, Tappàlang en Mamoedjoe aan de westkust (²). Zij hebben elk eenen Vorst (of Vorstin), die den titel van Maradiya voert, en overigens denzelfden regeeringsvorm als elders in de onafhankelijke staten van Zuid-Selébes, en waren vroeger vereenigd tot een bondgenootschap, waarvan de Vorst van Balanipa het hoofd was, die als zoodanig eene zekere suprematie over de andere uitoefende; doch sedert 1868 is deze waardigheid afgeschaft en heeft hij slechts gelijke rechten en verantwoordelijkheid met de overige Vorsten (³). Zij zijn in 1674 voor het eerst tot het Boengaisch Contract toegetreden, en

---

(¹) Over de bondgenootschappelijke Landen *Toli-Toli* en *Kaïli* zie boven onder de Afdeelingen van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, bl. 258 en 259.

(²) *Regeerings-Almanak*, 1897, bl. 276, Tweede Gedeelte, waar echter de Vorst van *Mamoedjoe* niet wordt vermeld.

(³) *Koloniaal Verslag over* 1866, bl. 22.

in 1825 hebben de vier eerstgenoemden dit, op aansporing van den Vorst van Sidônreng, opnieuw onderteekend. Sedert dien tijd heeft het Gouvernement weinig of geene betrekking met hen onderhouden en het zich getroost dat zij in verscheidene opzichten de bepalingen van het contract overtraden ([1]), totdat het in 1850 en later weder in 1862 met alle zeven Vorsten vernieuwd is, vooral ook met het doel om hunne medewerking te bekomen tot beteugeling van den zeeroof. Die medewerking is echter nooit door hen verleend; integendeel hebben sommigen hunner zich na de genoemde hernieuwing van het contract herhaaldelijk aan strand- en menschenroof schuldig gemaakt, waarvoor zij in 1867 door een paar oorlogschepen ernstig getuchtigd zijn. Daarna zijn weder in 1867 en ook in 1878 bij het optreden van den tegenwoordigen Vorst met Madjené, in 1868 met Tappâlang en Mamoedjoe, en in 1888 met Binoeang nieuwe contracten gesloten ([2]).

De voornaamste plaatsen zijn, langs de zuidkust: Pasôboe, Binoeang, Tonjâmang, Mampië, Bombang, Pamboesoeang, Bala-nipa en Madjené; en langs de westkust: Sorêyang, Baoeroe, Rawang, Pambaoeang, Tjenrana, Lômbo, Batorang, Balàdong, Tappàlang, Sampêlang, Mamoedjoe en Kaloekoe. Meer noordwaarts liggen nog langs de kust: Tiporo, Karâma, Lama en andere aan Mamoedjoe onderhoorig.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is doch op ± 110000 zielen wordt geschat, kan worden onderscheiden in berg- en kustbewoners. De eersten zijn Alfoeren, geheel onbeschaafd en heidensch; de laatsten, onder den naam van Mandareezen bekend, behooren tot den Boegineeschen stam, spreken de Boegineesche taal, en belijden den Mohamedaanschen godsdienst. De Mandareezen zijn een ondernemend

---

([1]) *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1843, Dl. I, bl. 422; 1848, Dl. I, bl. 56, en 1860, Dl. I, bl. 429. Op de beide eerstgenoemde plaatsen wordt vermeld dat Mandar in vorige tijden uit tien staatjes (daar *stenden* genoemd) bestond, en worden behalve de in den tekst vermelde nog genoemd Mapili, Bonko (lees: Boekoe) en Tjampalagi (of Tjampalagiyang), van welke wordt gezegd dat zij uit vrijen wil tot de Compagnie zijn overgekomen. Hoe of wanneer dit geschied is blijkt niet; doch waarschijnlijk even voor het sluiten van het Boengaisch Contract; laatstgenoemd landschap werd in 1674 aan den toen op den troon van Bône geplaatsten AROE PALAKKA geschonken, nadat hij het kort te voren veroverd had op de door hem op eigen gezag ondernomen expeditie tegen Balanipa en een paar andere Mandarsche staatjes. Thans behooren de drie genoemde gewesten tot het rijkje Balanipa.

([2]) In het jaar 1893 zijn met de Vorsten van Madjené en Tappâlang en met de Vorstinnen van Pembaoeang en Tjenrana nogmaals overeenkomsten gesloten, hoofdzakelijk met het doel om de rechten en verplichtingen tusschen het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en die inlandsche potentaten meer met de eischen van den tegenwoordigen tijd in overeenstemming te brengen. Zie *Indische Gids*, 1895, Dl. II, bl. 1233.

en geslepen maar zeer leugenachtig en laf volk; zeevaart en handel zijn hunne geliefdste bezigheden. Zij voeren niet slechts hunne eigene producten, saroengs, kokosolie, vogelnestjes, *tripang*, enz. uit, maar varen ook naar andere kusten van Selébes, Borneo, Singapoera, Padang en Java, om de voortbrengselen vandaar in te koopen en in andere deelen van den Archipel weder van de hand te doen.

§ 2. ADJA-TAPPÅRĔNG.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Adja-tappårĕng (d. i. bewesten het Meer) ([1]) ligt in het noorden van het Zuidelijke schiereiland aan de westkust, waar het door de Golf van Mandar wordt bespoeld, ten noorden grenst het aan Masĕnrĕmpoeloe, ten oosten aan Loewoe en Wadjo, van welk laatste het gedeeltelijk gescheiden wordt door de rivier van Belåwa, die in het Meer van Têmpe valt; ten zuiden, aan dat Meer, Mario-riyåwa, Sòppeng en de daaraan onderhoorige Strand-districten. Met uitzondering van genoemde rivier, zijn alle grensscheidingen slechts denkbeeldige lijnen. Van het tot Adja-tappårĕng behoorende rijk Sidénreng is het ten zuiden daarvan gelegen Strand-district Nepo een vazalstaatje. MELVILL geeft voor Adja-tappårĕng *enz.* eene grootte van 86,9 □ mijlen met eene bevolking van 120000 zielen; het is echter niet duidelijk wat door dit *enz.* moet verstaan worden. Adja-tappårĕng zelf zal hoogstens 70 □ mijlen bedragen ([2]).

Het wordt van het noorden naar het zuidwesten doorsneden door de rivier Sadang. Het land ten westen van die rivier, en ook ten zuiden ervan tot aan de Baai van Paré-Paré, is nagenoeg geheel vlak; ten oosten ervan is het overal bezet met bergen, waarop verscheidene riviertjes ontspringen, die zich gedeeltelijk in de Sadang gedeeltelijk in het Meer ontlasten.

De voortbrengselen zijn: rijst, *djagoeng*, koffie, aard- en boomvruchten; het Meer van Têmpe, en ook dat van Sidênrêng, dat noordwestwaarts daarvan ligt (bl. 158), is rijk aan visch. De Boegineesche bevolking houdt zich, behalve met landbouw en visscherij, ook met den handel bezig; vooral onder de aanzienlijken vindt men voorname kooplieden.

([1]) Namelijk het Meer van Têmpe.

([2]) De grootte van Alitto wordt op ± 80, die van Sawitto op ± 200 en van Soeppa op ± 100 □ palen geschat.

Bestanddeelen, bestuur, voornaamste plaatsen.

Adja-tappârĕng bestaat uit vijf rijkjes: Sidênreng (vroeger Galıngkang geheeten), in het zuidoosten, met het vazalstaatje Nepo, dat ten zuiden van de Baai van Paré-Paré aan de kust ligt; Soeppa, langs de westkust; Alitta of Allitto, in het midden; Sawitto, in het noorden, en Râppang, in het noordoosten. Zij hebben elk hun eigen Vorst (Soeppa en Alitta eene Vorstin) en vormen te zamen een bondgenootschap, van hetwelk de Vorst van Sidênreng het hoofd is, die als zoodanig den titel van Adatoeang of Adatoeàtta (onze Vorst) voert. De regeeringsvorm verschilt weinig van dien der andere staten van Zuid-Selébes. De Rijksbestuurder, die den titel heeft van Patta Tĕlloe-làttaē, is gewoonlijk een der naaste bloedverwanten van den Vorst.

Adja-tappârĕng is reeds dadelijk bij de sluiting van het Boengaisch Contract daartoe toegetreden en er altijd getrouw aan gebleven. Bij het optreden der tegenwoordige Vorsten in de vijf rijken is A°. 1888 en 1890 een nieuw contract gesloten of het oude bevestigd ([1]).

Tot Soeppa behooren ook de in de baai van Paré-Paré gelegen eilandjes Kamarrang, Dapo en Laowakoang, waarvan echter slechts het eerstgenoemde bewoond is.

De voornaamste plaatsen zijn:

Tête-âdji, de ten noorden van het meer gelegen hoofdplaats van het rijk Sidênreng, eene groote kampoeng, met naar schatting 500 huizen; het is echter niet bestendig de residentie van den Vorst, die ook beurtelings te Alakkoeang, Batoemasappâē, Pamantingang, Rompegâding, Kampoeng-bêroe, Makôring en Palanro zijn verblijf houdt. Noch deze plaatsen, noch de vorstelijke woningen hebben iets bijzonders. Het Hoofd der plaats heeft gewoonlijk den titel van Aroeng en, wanneer hij aan het hoofd staat van de eenigszins op Europeesche wijze gekleede en geoefende soldaten, dien van Kapitang (Kapitein); ook is er een Toeang Sikâoe (verbastering van het Hollandsche Schout), die met de handhaving der politie is belast en een aantal Djówa's of politie-dienaren onder zijne bevelen heeft.

Paré-paré, eene handelsplaats aan de oostzijde der Baai van dien naam; het behoort sedert het jaar 1854 tot het rechtstreeksch grondgebied van het Gouvernement, maar is in leen afgestaan aan den Vorst van Sidênreng, die er steeds een vervanger heeft en er ook eene woning bezit. De plaats heeft echter geen behaaglijk voorkomen;

([1]) *Indische Gids*, 1893, Dl. I, bl. 390 en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXVI, bl. 193.

zij bestaat grootendeels uit bamboezen op palen gebouwde huizen, die onregelmatig door elkander staan, en is evenals alle Boegineesche plaatsen zeer vuil. Intusschen is zij door hare ligging de voornaamste handelsplaats van alle inlandsche rijkjes op Zuid-Selébes. Er is hier, evenals te Tète-adji, een Toeang Sikâoe.

Nepo, de hoofdplaats van het vazalstaatje van dien naam, aan de kust ten zuiden der baai van Paré-Paré.

Soeppa, aan de noordwestzijde der baai van Paré-Paré, de hoofdplaats van het rijkje Soeppa. Lanrissang aan den mond der Sadang, en Sadang iets hooger aan dezelfde rivier, behoorende mede tot dit rijkje.

Alitto, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam, aan de Sadang met ongeveer 90 huizen. Zuidelijker liggen Sàwang en Ala, nabij dezelfde rivier.

Sawitto, de hoofdplaats van het rijkje Sawitto, aan de Sadang nabij de grens van Masĕnrĕmpoeloe. Westwaarts daarvan liggen Lânga, Djarang en Ata.

Râppang, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam, in het noordoosten aan de grens van Masĕmrĕmpoeloe.

Verder liggen in het oostelijke gedeelte van Adja-tappârĕng nog: Tialo, Giloa, Mapempi, Waso, Mita, Malang en Paloeko; en in het westelijke gedeelte: Barra, Ritàba, Tamalâda, Boengeng, Milabbi, Marone, Masiri, Oeloe, Tangkôrang en andere.

§ 3. Sôppeng.

Ligging, grenzen en natuurlijke gesteldheid van Sôppeng.

Sôppeng ligt in het midden van het Zuidelijke schiereiland, ingesloten tusschen Bĕrroe en de Strand-districten ten westen, het vazalstaatje Mario-riyâwa ten noorden, Tanètte en het vazalstaatje Mario-riwâo ten zuiden, en hetzelfde vazalstaatje, Bône, Wâdjo en het Meer van Tèmpe ten oosten; van Bône wordt het gedeeltelijk door de rivier Walannâĕ gescheiden. Sòppeng met inbegrip der vazalstaatjes wordt begrensd door Tanětte, Bĕrroe, de Straat van Mangkasar en Nepo ten westen, Sidênreng, het Meer van Têmpe en Wâdjo ten noorden, Wâdjo en Bône ten oosten, en Lamoeroe met Tanêtte ten zuiden.

Het geheele land, dat uitstekend vruchtbaar is, bestaat uit bergen en valleien, waar zich onderscheidene rivieren vormen, die meerendeels eenen oostwaartschen loop hebben en zich in de Wallannâĕ ontlasten.

De hoofdvoortbrengselen van Sòppeng zijn: rijst, *djagoeng*, aard- en peulvruchten, kokosnoten, *pisang* en andere vruchten.

Bevolking, bestuur en voornaamste plaatsen van Sôppeng.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, behoort tot den Boegineeschen stam en spreekt ook de Boegineesche taal.

De regeeringsvorm is evenals in Bône. De macht van den Datoe of Vorst wordt beperkt door zeven Kiesheeren, onder welke vier, die Groote Kiesheeren genoemd worden en den titel van Pangêpa dragen, altijd van vorstelijke afkomst moeten zijn en mede recht hebben op den openvallenden troon, hetgeen met de drie andere of Kleine Kiesheeren, die Pabitjàra (1) heeten, niet het geval is. In 1824 was de Vorst van Sidênreng een der Groote Kiesheeren van Sòppeng. Overigens telde Sòppeng in 1840 twee en dertig kroonvazallen.

In 1824 is Sôppeng tot het Boengaisch Contract toegetreden; evenwel heulde het later, en ook in 1859, met Bône. Na de onderwerping van laatstgenoemd rijk is in 1860 met Sòppeng een nieuw contract gesloten, dat in 1867 hernieuwd en bij het optreden van de tegenwoordige *Vorstin* bevestigd werd.

De voornaamste plaatsen, van welke echter weinig bijzonderheden bekend zijn, zijn:

Watassòppeng, de hoofdplaats des rijks, in het westen daarvan gelegen.

Baráe, in het oosten gelegen, waar de Vorstin veelal haar verblijf houdt; Pisèng, Tadjoentjoeng, Akampèng en Maré-Maré.

Onderhoorigheden van Sôppeng.

De onderhoorigheden van Sòppeng zijn de vazalstaatjes Mario-riyàwa en Mario-riwâo benevens de Strand-districten (van het zuiden af) Labôso, Lampòko of Baloesoe, Kiroe-kiroe en Batoe Poete.

Mario-riyàwa of Beneden-Mario ligt ten noorden van Sòppeng aan het Meer van Têmpe, en wordt ten westen door de Strand-districten, ten noorden door Sidênrèng, ten oosten door Wadjo en het Meer van Têmpa en ten zuiden door Sôppeng begrensd. Het heeft zijn eigen Vorst, welke leenman is van dien van Sòppeng. De voor-

(1) *Pangéppa* beteekent: degene, die op den arm draagt, d. i. in dit geval, degene, die voor den Vorst zorg draagt gelijk eene moeder voor haar kind; *Pabitjára* beteekent: Raadsman.

naamste plaatsen zijn de hoofdplaats Bátoe-bâtoe of Paninjtjong, ten noorden van de plaats Wàtas-Sòppeng, en Lipenno, aan een riviertje nabij het Meer.

Mario-riwâo of Boven-Mario ligt ten zuiden van Sôppeng, en wordt verder ingesloten ten oosten door Bône, ten zuiden door Lamoeroe, en ten westen door Tanétte. De regeeringsvorm is gelijk in het voorgaande staatje. De voornaamste plaatsen zijn: de hoofdplaats Takalàlla, Gowariye of Lâlembàta de voormalige hoofdplaats, Lalangi, Latassi en Bodi. De natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van deze twee staatjes komen met die van Sòppeng overeen.

De Strand-districten beslaan de kuststreek van Bĕrroe af tot aan Nepo, dat een vazalstaatje is van Sidênreng (bl. 278); oostwaarts strekken zij zich uit tot aan Sòppeng. Zij zijn grootendeels laag en vlak, hier en daar moerassig, en deels met rijstvelden deels met bosschen bedekt; in het oosten is de grond hooger. De hiertoe behoorende gewesten hebben afzonderlijke Vorsten. De voornaamste plaatsen zijn: Labôso, in het District van dien naam, aan de kust; Baloesoe, meer landwaarts in, in het District Baloesoe; en Labàë, aan den mond der rivier van Batoepoete.

§ 4. Bĕrroe.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Bĕrroe ligt aan Selébes' westkust en grenst ten zuiden aan Tanétte, waarvan de rivier Ladjàri de grensscheiding uitmaakt (¹); ten oosten aan Sòppeng, en ten noorden aan het tot Sòppeng behoorende Strand-district Labôso.

Volgens Bakkers (²) bedraagt de grootte van Bĕrroe 71,85 □ palen of omstreeks 5 □ mijlen. Eene latere opgave geeft ± 70 □ palen. De kust is laag en vlak en gedeeltelijk moerassig; op sommige plaatsen is zij met rijstvelden, op andere met bosschen bedekt. Doch weldra rijst de bodem en verheft zich in het oostelijke grensgebergte, waarvan de Boeloe (berg) Maboeloe een der voornaamste gedeelten is, tot bijna 1000 M. Deze gebergten zijn met bosschen, kreupelhout en *alang-alang*-velden begroeid; slechts op enkele plaatsen zijn *djagoeng*- en *sirih*-plantages aangelegd. De voornaamste rivieren zijn: de Bĕrroe, die op den B. Lapôso ontspringt, 16 palen lang en

(¹) Over de grenzen tusschen Bĕrroe en Tanètte zie men de noot (²) op bl. 273.
(²) *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XII, bl. 329.

gedeeltelijk bevaarbaar is; de Takalas of Takalasse, die uit eene menigte beken op den B. Lapadjoeng ontstaat en onbevaarbaar is en de Ladjari. — De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, *djagoeng*, *sirih* en timmerhout.

De Vorst (Aroe) van Bĕrroe is in 1830 door bemiddeling van dien van Sidênreng tot het Contract toegetreden, dat in 1861 vernieuwd werd en in 1888 vervangen is door een Contract met de thans regeerende Vorstin ([1]).

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking van deze geheele kuststreek is Boegineesch; zij bedroeg voor Bèrroe alleen, in 1861, volgens Bakkers 9332 zielen; op het oogenblik wordt zij op 10000 zielen geschat.

Bĕrroe, niet in Districten verdeeld, is een kiesrijk, dat zoowel door eene vrouw als door een man kan worden bestuurd. De regeeringsvorm is dezelfde als in Tanètte en de meeste andere staten van Zuid-Selébes. Thans wordt het geregeerd door eene Vorstin, dochter van den Vorst van Gòa.

De hoofdplaats van Bĕrroe is Soempang-minanga, aan de rivier van Bĕrroe ([2]). De Vorstin houdt zich evenwel slechts zelden daar, maar meestal in Gôa op; het bestuur berust inmiddels bij den Hadat.

Mangempang (de vroegere hoofdplaats), Malawa, Padongko, Soempampalaĕ, Toehoeng, Madallo en Batoe-làppa zijn voorts de belangrijkste kampoengs in Bĕrroe.

§ 5. Gôa ([3]).

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Het rijk Gòa, in het zuiden van het Zuidelijke schiereiland gelegen, is het overblijfsel van het vroeger machtige rijk van dezen naam, dat zijn gebied over nagenoeg geheel Zuid-Selébes en verder noordwaarts uitstrekte. Het grenst ten noorden aan de Onder-afdeeling Tallo (bl. 244), de Onder-afdeeling Maros en de Bergdistricten (bl. 246) en de Onder-afdeeling Balangnipa (bl. 254), ten oosten aan de Onder-

---

([1]) *Indische Gids*, 1889, Dl. I, bl. 108.

([2]) Matthes, *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 23.

([3]) Zie over Gôa *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. L, 3de stuk, 1897. Vergelijk *Indische Gids*, 1896, Dl. I, bl. 190, waar men eene officiëele opgave vindt van de landschappen, die het gebied van Gôa vormen.

fdeeling Bikéroe (bl. 255) en Boeloekoempa (bl. 252), ten zuiden an de Onderafdeelingen Bantaëng, Binamoe (bl. 250), Bangkala en akalar (bl. 257) en ten westen aan het overig gedeelte der Afdeelingen Takalar en Mangkasar en het hier tusschen liggende gebied loor Straat Mangkasar. De grenzen zijn niet behoorlijk vastgesteld.

De grootte van het rijk bedraagt ± 880 □ palen.

In het noordelijk, oostelijk en zuidelijk gedeelte des lands is de odem zeer bergachtig, in het westen daarentegen vlak, aan het strand moerassig. Op de bergen ontspringen verscheidene rivieren, waaronder de Bêrang of Gòarivier de voornaamste is. Zij is echter lechts tot op korten afstand van de kust voor inlandsche vaartuigen bevaarbaar. Over het geheel is de bodem vruchtbaar te noemen; de laagvlakten en dalen zijn uitstekend geschikt voor den natten rijstbouw, welke daar op uitgebreide schaal gedreven wordt.

De voortbrengselen zijn vooral: *rijst*, djagoeng, koffie, suikerriet, katoen, ebben-, sandel- en sapanhout en eenige specerijen; en uit het dierenrijk inzonderheid paarden, runderen en geiten.

Goede wegen worden in het rijk niet aangetroffen.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking behoort grootendeels tot den Mangkasaarschen stam en kan op 60000 zielen worden geschat. De nabijheid van den hoofdzetel van het Europeesch bestuur schijnt op hare beschaving eenen gunstigen invloed uit te oefenen.

Aan het hoofd der regeering staat de Karâëng of Vorst (¹), die daarin vroeger werd bijgestaan door eenen Pabitjâra-boetta (²) of Rijksbestuurder, welke ambtenaar tevens de aangewezen persoon was om tijdens de minderjarigheid van den Vorst het land te regeeren. Sedert het jaar 1844 is deze betrekking echter onvervuld gebleven. Als Rijksbestierder treedt thans op de Toemailalang matoa, die de bevelen van den Vorst overbrengt en ook optreedt als Voorzitter van den Bâte-salâpang (³) (negen vaandels) of Raad van negen, bestaande uit de negen Kiesheeren van Gòa, welke den Hadat of Rijksraad

(¹) Ter onderscheiding van de vele Karâëngs, waarvan het land overvloeit, wordt hij gewoonlijk genoemd: *Karaëng magaoe* of »regeerend Vorst." De tegenwoordige Vorst is eerst in 1895 aan het bestuur gekomen, bij welke gelegenheid het in 1893 met zijnen Vader gesloten Contract vernieuwd werd. Bedoeld contract hield en houdt o. a. de bepaling in, dat het Indische Gouvernement het recht heeft militaire verkenningen in het rijk Gòa te doen plaats hebben.

(²) »De spreker van het land."

(³) De *Encyclopaedie* schrijft Bató-Salapanga.

vormen. Deze Raad oefende in den bloeitijd van Gôa den grootsten invloed op het bestuur uit. Tegenwoordig heeft die echter weinig meer te beteekenen. Alleen is de Bâte-salâpang nog altijd aangewezen om een nieuwen Vorst en, waar dit nogmaals mocht worden noodig geacht, een Pabitjâra-boetta te kiezen. De onderdeelen of districten des rijks worden bestuurd door Regenten, doch mogen dezen geene gewichtige besluiten nemen zonder de goedkeuring van den Vorst. Ook zij dragen veelal den titel van Karaëng, anders die van Gallarang, Djannang, enz. De dorps- of kampoenghoofden worden door de bevolking gekozen.

De oude hoofdplaats van het rijk is Gôa, een paar uren landwaarts in ter rechterzijde van de rivier gelegen en door eenen grooten weg met Mangkasar (Vlaardingen) verbonden. Zij is slechts het overblijfsel van eene vroeger aanzienlijke stad en levert thans weinig bijzonderheden op. In hare nabijheid vindt men eenige slecht onderhouden praalgraven der Vorsten.

Goenoeng-Sari, de tegenwoordige zetel van den Vorst, nabij Mangkasar.

Djongaya, de verblijfplaats van den kroonprins en eenige zijner naaste bloedverwanten.

Meer landwaarts in liggen aan de rivier: Boekitinggi, voormalige residentieplaats, en Borong-lôwe. In het oostelijke bergland liggen: Têko, Lantêbong, Tino, Pangirang, Têppo, Bêlo en Bâtoe-poete; en in het zuidoosten: Patambirang, Dilêmpang, Popo, Gantârrang, Pitoe en andere.

§ 6. Laïkang.

Laïkang is het westelijke, tot dusverre nog niet ingelijfde, gedeelte der Toeratéa-landen, grenzende ten westen aan de Afdeeling Takâllara, ten oosten aan de Onder-afdeeling Bângkala (bl. 257) en overigens door de Toeratéa-baai bespoeld. Het voornaamste gedeelte ervan is het schiereiland, dat in O. Laïkang eindigt en waarop ook de hoofdplaats Laïkang aan de zuidpunt ligt; verder vindt men daarop Poentâdo, Kâssi-boemboeng en Djongôa, en ten noorden van de Baai, Pasoewâkkang.

Bij de inlijving van het overige gedeelte der Toeratéa-landen in 1863 (bl. 249) is het staatje Laïkang daarvan uitgezonderd en met de toenmalige Vorstin een contract aangegaan, dat met den tegenwoordigen, in 1880 opgetreden, Vorst is vernieuwd. De regeeringsvorm is gelijk aan dien in de andere Mangkasaarsche gewesten,

Volgens laatstbedoeld contract bestaat dit rijk uit niet minder dan 38 afzonderlijke landschappen ([1]).

§ 7. LOEWOE EN ONDERHOORIGHEDEN ([2]).

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Loewoe.

Het rijk Loewoe, ook Loehoe en Loeboe genoemd, strekt zich ten noorden van Wâdjo uit langs de west- en noordzijde der Golf van Bône. Ten westen grenst het aan Adja-tappârĕng, Masĕnrĕmpoeloe en het land der To-radja's; ten noorden aan het land der To-radja's; en ten noordoosten aan Taboengkoe en Laïwoei. Een bergrug maakt overal de natuurlijke grensscheiding uit, behalve met Wâdjo, waar de mond der rivier Bariko en eene vandaar westwaarts loopende lijn de scheiding vormt. Op het Zuidoostelijke schiereiland strekt Loewoe zich uit tot Oedjoeng Towari (op de kaarten verkeerdelijk Tokari of Takari genaamd), waar de rivier van dien naam de grens met Poléyang daarstelt ([3]).

De westelijke en noordelijke kuststreken zijn grootendeels vlak en besproeid door eene menigte riviertjes, onder welke de Bariko, de Tjimpoe en de Palôpo de voornaamste zijn, terwijl daarentegen op het zuidoostelijk gedeelte vrij aanzienlijke rivieren, zooals de Oesoe, Tjarékang en Djéné-maëdjaé worden aangetroffen. Overigens is het land geheel bezet met gebergten, die oostwaarts tot aan de kust reiken en onder welke de B. Tjenrâna in het noordwesten, en de B. Tampôki in het noordoosten, de belangrijkste gedeelten zijn. De grond is zeer vruchtbaar en brengt veel rijst en koffie voort. Andere voortbrengselen zijn sagoe, damar en rotan. Door Arabieren wordt van hieruit veel handel met Poentianak en Singapoera gedreven.

([1]) Hunne namen worden opgegeven als volgt: 1. Bonto tjinde, 2. Djongowa, 3. Tjikowang, 4. Bonto tanga, 5 Djenelabaija, 6. Goesoenga, 7. Palemba, 8. Kassi boemboe, 9. Tamalaba, 10. Laikang, 11. Sapang, 12. Loere, 13. Panjakalang, 14. Talaka, 15. Bontopara, 16. Patopakang, 17. Batoelateija, 18. Boronglema, 19. Kampong beroe, 20. Poenpedo, 21. Palekokang, 22. Solisinga, 23. Koijokanga, 24. Boengoengleija, 25. Bonto tjowe, 26. Parangtjina, 27. Poenaga, 28. Pateloe, 29. Salaboe, 30. Toebaranija, 31. Tompobalang, 32. Bontomanai, 33. Bodija, 34. Poentodo, 35. Sogaija, 36. Sambelengan, 37. Poepoede, 38. Kampong para. Zie ook *Indische Gids*, 1882, I, bl. 680.

([2]) Zie over Loewoe *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, XXXII, bl. 498; id. van het *Aardrijkskundig Genootschap*, 1890, bl. 458.

([3]) Dat de binnen deze grenzen liggende kampoengs Tjimpoe, Malêla en Tjakeâwo, aan den mond der rivier Tjimpoe, tot Bône behooren is opgemerkt op bl. 267.

De bergen leveren uitmuntend ijzer en daaronder ook het zoogenaamde *Pamor*, dat tot het damasceeren van klingen wordt gebezigd. De rivieren bevatten stofgoud.

Bevolking en voornaamste plaatsen.

De bevolking, wier sterkte niet met juistheid bekend is maar op ± 180,000 zielen wordt geschat, kan worden onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners behooren tot den Boegineeschen stam en zijn Mohamedanen; men houdt zelfs Loewoe voor den moederstaat der Boegineezen. De bergbewoners zijn in het oosten, westen en noorden To-radja's. Het gebied van Loewoe zal ongeveer 560 □ mijlen groot zijn.

De regeeringsvorm verschilt niet van dien in andere Boegineesche staten. Het gezag van den Vorst of de Vorstin bepaalt zich tot de strandbewoners; de bergbewoners in het binnenland staan onder hunne eigene Hoofden, doch brengen geregeld schatting op.

Loewoe was vroeger een der machtigste staten van Zuid-Selébes, doch heeft door de opkomst van Gôa en Bône zijne grootheid en zijnen bloei grootendeels verloren. In 1667 behoorde het reeds tot de bondgenooten der O. I. Compagnie; in het volgende jaar viel het haar echter af om zich met het ons vijandige Tàllo te vereenigen; doch later heeft het doorgaans de zijde gehouden van het Bondgenootschap of juister van Bône, het machtigste lid daarvan, dat door zijne ligging en de familie-betrekking der Vorsten eenen overwegenden invloed op Loewoe uitoefende. De onderwerping van Bône heeft daaraan echter een einde gemaakt. In het jaar 1861 is met den toenmaligen Vorst, die ons Gouvernement zeer genegen was en als goed bondgenoot bekend stond, een contract aangegaan, gelijkluidend met dat hetwelk met den Vorst van Sòppeng is gesloten (¹). Na hem heeft eene Vorstin geregeerd, doch is sedert weder een Vorst op den troon gekomen, met wien in 1888 het contract vernieuwd is. (²).

De voornaamste plaatsen zijn:

La-Rômpong, aan een riviertje van denzelfden naam aan de westzijde der Golf van Bône, niet ver van de grenzen van Wâdjo.

Latenta en Lamario iets noordelijker aan de rivier Tjimpoe, beide in het binnenland.

(¹) *Kol. Verslag over* 1861, bl. 19.
(²) *Indische Gids*, 1890, Dl. I.

Palôpo, de hoofdplaats van Loewoe, aan de rivier Palôpo, mede aan de westzijde der Golf, op 2°57′ Z. B., eene vrij aanzienlijke handelsplaats, met eene talrijke bevolking, welke in 22 kampoengs bijeenwoont. In de buurt vangt de grens van het land der Toradja's aan.

Boea, een weinig ten noorden van Palôpo.

Tjappasalo, Tamekoe, Boeroeng en Watoe, aan de noordzijde der Golf.

Onderhoorigheden van Loewoe.

De onderhoorigheden van Loewoe zijn de vazalstaatjes Meengkoka of Bingkoka (waartoe de voor de Baai van Bingkoka liggende eilandjes Padamarang, Dâmara, Manang en Tampia behooren), Lelewaoe, Oesoe, Wotoe, Baeboenta, Seko, Boea, Olang Masambé, Waleenrang, Larompong, Soeling, Tjimpoe en Bariko. Deze staatjes liggen ten zuiden van Loewoe op de westzijde van het Zuidoostelijke schiereiland en verder langs de noord- en westzijde van de Golf van Bône. De drie eerstgenoemde grenzen dus ten oosten aan Taboengkoe, Laiwoeï en Polêyang, welk laatste eene onderhoorigheid is van het eiland Boeton, en worden voorts door de Golf van Bône bespoeld. De bevolking bestaat langs de kust uit Boegineezen, en in het binnenland grootendeels uit Alfoeren. Bijzonderheden zijn overigens omtrent deze gewesten niet bekend.

De voornaamste plaatsen zijn:

Oesoe, de hoofdplaats van het staatje van dien naam, aan den noordoosthoek der Golf.

Lelewaoe, de hoofdplaats van Lelewaoe, aan de oostzijde der Golf, op 3° 5′ Z. B.

Pâoe-pâoe, in het binnenland van Bingkoka, aan eene rivier welke zich ten zuiden van O. Kanakêa (bl. 156) in de Golf ontlast.

Tohoa en Kolako aan de kust bij de Baai van Bingkoka.

Passoelôi, de hoofdplaats van Bingkoka, aan dezelfde Baai. De Boegineesche bevolking drijft een vrij aanzienlijken handel vooral in rijst, sagoe, kokosnoten en olie.

Padamarang, het grootste der tot Bingkoka behoorende eilandjes, ligt voor de baai van dien naam (bl. 154) op 4°13′ Z. B. Dâmara en Manang liggen in de nabijheid daarvan. Tampiä, het noordelijkste, ligt bij O. Kanakêa. Van geen van deze eilandjes is iets belangrijks bekend.

§ 8. Laiwoeï.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Laiwoeï of Lawoeï, ook wel Kendâri genoemd, beslaat de oostzijde van het zuidelijke gedeelte van het Zuidoostelijk schiereiland, en grenst ten noorden aan het rijk Taboengkoe, ten westen aan Lelewaoe en Bingkoka, ten zuiden aan de landschappen Polèyang en Roembiya en Straat Tiworo, en wordt aan de oostzijde door de zee bespoeld. Het bestaat uit de rijkjes Laiwoeï of Arone-Maëto, Latoma en Koenàwé, de twee laatstgenoemde in het binnenland, terwijl het eerste het geheele kustgebied beslaat ([1]).

Van de grootte zijn geene opgaven bekend; zij zal op 95 of 100 □ mijlen kunnen worden geschat.

De kuststreek is bijna overal vlak en laag, het binnenland echter geheel heuvel- en bergachtig. Van de riviertjes, die aan de oostkust uitwateren, zijn de voornaamste: de Sampâra, die de uitwatering is van het binnenlands gelegen meertje Jopa en zich ten noorden van Oedj. Nipa-Nipa in de baai van dezen naam stort; en de Lépolépo, welke zich in de baai van Kendâri ontlast.

De voortbrengselen zijn vooral: rijst, sagoe, was, rotan, damar, houtsoorten, waaronder sommige voor den scheepsbouw geschikt, wilde buffels, herten en varkens.

Bevolking, bestuur.

De bevolking is te onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners zijn een gemengd ras van Boegineezen, Ternatanen, Sérammers en andere eilanders; zij zijn Mohamedanen, en leven grootendeels van handel en visscherij; hun aantal wordt, althans wat de Boegineezen betreft, op ongeveer 1300 geschat ([2]). De artikelen van uitvoer zijn: rijst, sagoe, was, vogelnestjes, *tripang* en schildpad; die van invoer hoofdzakelijk lijnwaden, ijzerwaren en tabak. De bergbewoners zijn To-radja's, hier To-kea's genoemd ([3]), die meerendeels, voor zoover bekend, dezelfde gewoonten hebben

---

([1]) Vergelijk *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Deel XVII.

([2]) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 19.

([3]) Ook Matthes noemt hen To-radja's en onderscheidt hen dus van de bevolking van Taboengkoe; zij zijn koppensnellers en de mannen steeds met eene bloote kléwang gewapend.

als het eigenlijke bergvolk. Hun aantal wordt op minstens 20000 begroot.

Elk landschap heeft zijnen Radja of Vorst; die van Koenâwé voert den titel van Lakina ([1]); die van Arona-maéto of Kêndari heeft een Rijksbestuurder met den titel Sapâti. Deze moet als de voornaamste Vorst beschouwd worden en werd met hem in 1859 een contract gesloten, dat in 1880 en 1885 vernieuwd is ([2]).

Vroeger matigde Bône zich de opperheerschappij over deze gewesten aan, en was o. a. de Vorst van Koenâwé verplicht aan dat rijk eene jaarlijksche schatting op te brengen, bestaande in één slaaf, 50 pikoels rijst en 50 houten lansstelen; dit heeft echter thans opgehouden.

Lépo-lépo, aan de rivier van dien naam, uitloopende in de baai van Kêndari, vijf uren roeiens landwaarts in, de tegenwoordige verblijfplaats van den Vorst.

Kêndari, hoewel de voornaamste handelsplaats, niets meer dan eene verzameling van kleine, onaanzienlijke kampoengs, bestaande uit een honderdtal op hooge stijlen gebouwde huizen, waarvan de erven bij den dagelijkschen vloed geheel onder water staan. Het is eene Boegineesche neerzetting, welke nu en dan door koppensnellers uit het binnenland wordt verontrust.

Aan de baai liggen verder de kampoengs To-Badjo, Tanjdjoeng-pemâli en Lahoendâpi. Verder landwaarts in de kampoeng Poedaï.

Koenâwé ligt vijf dagreizen van de kust.

§ 9. Het Boetonsche rijk.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Boeton.

Het Boetonsche rijk bestaat uit het eiland van dien naam, eenige nabij gelegen kleinere eilanden en eene landstreek aan de zuidpunt van het zuid-oostelijk schiereiland van Selébes.

Het eiland Boeton, door de bewoners Boliyo genoemd, ligt onmiddellijk ten zuidoosten van het Zuidoostelijke schiereiland van Selébes, tusschen 4°25′ tot 5°45′ Z. B. en 122°30′ tot 123°15′ O. L., en is van Selébes en het ten westen liggende eiland Moena gescheiden

([1]) Vosmaer t. a. p.. Ook de Vorst van het daar vermelde District Loepa-Loepa (Lépo-lépo) voert denzelfden titel. Zie ook Van der Hart, *Reis om Celébes*, bl. 37. Volgens eene mededeeling in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Vierde Volgreeks, Dl. II, bl. 16, is de titel Lelaki of Laki, waaraan het achtervoegsel *na* alleen wordt gehecht, wanneer de naam van het rijk er wordt bijgevoegd, dus: Lakina Koenâwé, de Vorst van Koenâwé.

([2]) *Indische Gids*, 1882 en 1888.

door Straat Boeton, die op sommige plaatsen vier en zes uren breed doch op andere zeer nauw is en een vrij sterken stroom heeft. Het heeft eene grootte van ongeveer 86,5 □ mijlen. ([1])

Het eiland bestaat grootendeels uit kalkgesteenten van betrekkelijk jonge formatie, evenals Madoera ([2]), en is geheel bergachtig hoewel het geene zeer hooge toppen heeft; de belangrijkste zijn de Loboeloboe, Bombo en Lambolo (niet Lambeli), de eerste op de kaart bekend als Tafelberg. Langs de zuid- en westzijde is de kust veelal steil en rotsachtig, met uitzondering der bochten en inhammen, welke een vlak en zandig strand hebben; de noordkust is op vele plaatsen moerassig en met Rhizophoren begroeid; aan de oostzijde is eene groote en diep inloopende baai, de Dwaalbaai of Baai Kalinsoesoe geheeten, die in den Westmoesson eene veilige ankerplaats aanbiedt. Aan haren zuidelijken ingang steekt eene landpunt ver oostwaarts uit, welke den naam draagt van Oostkaap en op 5°18′ Z. B. ligt. De zuidelijkste punt des eilands heet Zuidkaap.

De vruchtbaarheid is niet bijzonder groot; op sommige plaatsen is de plantengroei zelfs schraal en worden groote grasvelden en heiachtige plekken alleen door eenig in het wild groeiend geboomte afgewisseld. Evenwel zou meerdere vlijt der bevolking daarin veel verbetering kunnen aanbrengen.

De voornaamste voortbrengselen zijn: *djagoeng*, sagoe, koffie, aard- en peulvruchten, Spaansche peper, katoen, *kemiri*-boomen (voor olie), kokospalmen langs de kust, was, bamboes, rotting en goede houtsoorten. Het dierenrijk bevat buffels, paarden, geiten, varkens en gevogelte; de zee in den omtrek is rijk aan visch. Tot de uitvoerartikelen behooren ook nog tripang, schildpad, paarlen en agar-agar.

Bevolking, bestuur en voornaamste plaatsen van Boeton.

De bevolking van Boeton, die op 40000 zielen wordt geschat, komt in voorkomen en kleur met de Maleiers van de Moluksche eilanden overeen; ook de kleeding is nagenoeg dezelfde, doch de taal verschilt aanmerkelijk zoowel met het Maleisch als met het Mangkasaarsch en Boegineesch; de correspondentie met het Gouvernement geschiedt in eerstgenoemde taal. De huizen staan op palen en zijn of van hout of van bamboes vervaardigd en met *atap* gedekt; zij staan niet in geregelde orde in de kampoengs, en zijn van

---

([1]) Men zie over dit eiland en zijne geschiedenis ook de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Vierde volgreeks, Dl. II, bl. 1—112.

([2]) S. MÜLLER, *Reizen in den Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 13 der uitgave van 1857.

binnen zeer vuil, evenals de paden er tusschen. De Boetonners belijden den Mohamedaanschen godsdienst en zijn overigens traag, moord- en wraakzuchtig, bloedgierig en leugenachtig van aard; MÜLLER zag bij hen zware houwers, welker gevesten met bossen menschenhaar versierd waren. Verder staan zij bekend als verslaafd aan het opium-schuiven. Hunne van ouds bekende dapperheid schijnt voor lafheid te hebben plaats gemaakt. Aan den veldbouw besteden zij niet meer zorg dan volstrekt noodig is om in hunne behoeften te voorzien; overigens leven zij van visscherij en handel, waarvoor zij zelven de prauwen bouwen.

Het bestuur berust bij een Padjoeng of Sultan ([1]) en een Hadat of Rijksraad, bestaande uit den Sapâti of Rijksbestuurder, den Radja Kenipoeloe, den Eersten Kapitan Laoet of Kapita Laoe Mantanajo, den Tweeden Kapitan Laoet of Kapita Laoe Soekanajo, den Radja Soerabolio en den Radja Badia. Op hen volgen in rang twee mindere Rijksgrooten, de Bontogena Matanajo en de Bontogena Soekanajo, en voorts een aantal Bonto's, welke titel door het Maleische Mantri wordt vertaald. De Vorst had vroeger eene Europeesche lijfwacht, bestaande uit een sergeant, een korporaal en twee man. Op het oogenblik bevindt zich nog een klein detachement op Boeton, doch hoofdzakelijk dienende tot bewaking der Gouvernements-kolenloodsen.

In het jaar 1667 zijn de Boetonners, met wie trouwens reeds in 1613 eene overeenkomst was gesloten, tot het Boengaisch Contract toegetreden, en schoon zij van tijd tot tijd sommige bepalingen daarvan hebben geschonden heeft ons Bestuur zelden noemenswaardige onaangenaamheden met hen gehad. In 1824 heeft de Sultan eene afzonderlijke verbintenis met het Gouvernement aangegaan, en in 1826 het vernieuwde Boengaische Contract mede onderteekend. Met den in 1873 opgetreden Sultan is in het volgende jaar het contract vernieuwd, wat eveneens in 1887 met den tegenwoordigen Vorst plaats had ([2]). In 1827 hebben de Boetonsche hulptroepen ons in den Javaanschen oorlog goede diensten bewezen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Boeton of Boliyo, de hoofdplaats en gewone verblijfplaats van den Vorst, gelegen op eene hoogte in het zuidelijke gedeelte aan de westzijde des eilands, ongeveer een halfuur van de kust. Het is eene vrij groote plaats, door eenen muur omgeven, waarbinnen ook het raadhuis of *roemah bitjara* staat, dat o. a. dient om de officieele

([1]) De eigenlijke inlandsche titel schijnt ook hier Laki te zijn, of, met het achtervoegsel, Lakina; zie bl. 289, Noot 1.

([2]) *Indische Gids*, 1889, I, bl. 386.

bezoeken van Gouvernements ambtenaren te ontvangen. Het detachement van het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden hiervoren bedoeld bewoont thans eene woning even benoorden Baoe-Baoe (zie beneden) vlak naast de steenkolenloodsen. Het oude fort bestaat niet meer.

Badia, een weinig ten noorden van het voorgaande.

Bâoe-Bâoe, aan de baai, waar de schepen gewoonlijk ten anker komen. Het is de voornaamste handelsplaats van het rijk, en de eenige waar zich vreemdelingen mogen vestigen, die er hunne afzonderlijke wijken hebben.

Waméyoeng, aan dezelfde baai.

Batoeloe, mede aan het strand.

Soera-boliyo, landwaarts in gelegen, niet ver van de hoofdplaats.

Talloki, aan de westkust omstreeks het midden van Straat Boeton.

Goran of Kalinsoesoe, aan den noordelijken ingang van de Baai van laatstgenoemden naam (*Kalesoesoe* op de kaarten schijnt foutief te zijn).

Komboewaha en Takempo, aan de zuidoostkust.

Onderhoorigheden van Boeton.

De onderhoorigheden van Boeton zijn:

Poléyang en Roembiya, twee zeer weinig bekende gewesten op het uiteinde van het Zuidoostelijke schiereiland van Selébes gelegen, ten zuiden en oosten door Straat Tiworo bespoeld, ten westen door Bingkoka en ten noorden door Laiwoeï begrensd.

Het eiland Moena of Pangasane, onmiddellijk ten westen van Boeton en daarvan door Straat Boeton, en van Selébes door Straat Tiworo gescheiden. De noordwesthoek heet O. Tiworo, de noordoosthoek O. Tobêa. De grootte is 40,5 (of volgens eene andere opgave 49) □ mijlen. Het eiland is van dezelfde formatie als Boeton en heeft geen hoog gebergte; het is zeer boschrijk, en levert dezelfde voortbrengselen op als laatstgenoemd eiland. Op de koraalbanken in den omtrek wordt veel *tripang* gevischt, die het voornaamste handelsartikel uitmaakt. De talrijke bevolking komt met die van Boeton overeen doch spreekt een eenigszins verschillend dialect; onder haar houden zich eenige Wadjoërs op, die de voornaamste handelaars zijn. De belangrijkste plaatsen zijn van het noorden af; Tiworo, waar de meeste handel gedreven wordt, aan de noordkust; Lohia, aan Straat Boeton; Moena, de hoofdplaats des eilands, in het binnenland;

Lakabohe, Labora en Lambaka, aan Straat Boeton ([1]) en Wasaleke, aan de westkust.

In de vrij breede en goed bevaarbare Straat Tiworo liggen eene groote menigte eilandjes, onder welke Groot en Klein Tobêa, welk laatste ook Sampàlo schijnt te heeten, en Tikola, ten noorden van Groot Tobêa, de grootste zijn; zij liggen recht noordwaarts van O. Tobêa ([2]).

Kambaêna, bij de inboorlingen Koebaéna of Kobaéna, recht westwaarts van de zuidpunt van Moena op 5°21 Z. B. en 121°57′ O. L. gelegen. Het zal omstreeks 16 □ mijlen groot zijn, is bergachtig, en heeft eene vrij hooge piek, welke den zeelieden als verkenningsteeken dient. Het eiland is goed bebouwd, en bewoond door eene deels Mahomedaansche deels Heidensche bevolking, welke den naam heeft van jegens ons Gouvernement slecht gezind te zijn. De vaart is ten zuidwesten van het eiland onveilig wegens daar liggende koraalriffen ([3]).

Het Hagedis-eiland, een klein eilandje recht zuidwaarts van Boeton op 6°5′ Z. B. en 122°51′ O. L. gelegen. Recht oostwaarts daarvan ligt het even kleine Groenewoud, op 123°20′ O. L., en nog meer oostwaarts Binongko, op 124° O. L. en 6°13′ Z. B.

De Wangi-Wangi-eilanden, recht oostwaarts van Boeton's Oostkaap op 5°18′ Z. B. en 123°32′ O. L.; en op dezelfde breedte en 124°16′ O. L. de St. Mattheus-eilanden, die twee in getal en door een rif met elkander verbonden zijn.

Tusschen de Wangi-Wangi- en St. Mattheus-eilanden ten noorden, en Groenewoud en Binongko ten zuiden, liggen: de Toekang-besi-groep, bestaande uit eene menigte eilandjes, van welke Kadoepan of Kaledoepa het grootste is; de Boompjes-eilanden, die ook wel tot de Toekang-besi-groep worden gerekend en waarvan Toméja het grootste is; en het eiland Veldhoen of Langkesi, op 6° Z. B. en 124°45′ O. L. Behalve de genoemde bevinden zich op deze hoogte nog verscheidene andere eilandjes en riffen, welker namen en juiste ligging nog onbekend zijn.

De grootte van Boeton met zijne onderhoorigheden, behalve de gewesten Poléyang en Roembiya, wordt door MELVILL gesteld op

---

([1]) Volgens de kaart in de *Bijdragen van het Instituut* liggen in het zuiden van Moena aan Straat Boeton de plaatsen: Baroeta, Mengkoli, Wara, Lolona-Waribi, Katembe, Boneoge, Loeliboe en Mawasangka.

([2]) Tikola is volgens het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I, bl. 203 geen eiland, maar een schiereilandje van Selébes. Zie ook hiervóór, bl. 154.

([3]) VAN DER HART, *Reis om Celébes*, bl. 2.

167,2 □ mijlen, met eene bevolking van 100000 zielen. Van de kleine eilanden is overigens zeer weinig bekend.

§ 10. Bima. (Het eiland Soembawa en onderhoorigheden).

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, bevolking en verdeeling van Soembawa ([1]).

Soembawa (eigenlijk Sambawa), een der Kleine Soenda-eilanden, ligt tusschen 116°47′ tot 119°12′ O. L. en 8°6′ tot 9°3′ Z. B. onmiddellijk ten oosten van Lombok, waarvan het door de smalle Straat Alas is gescheiden; ten zuiden wordt het bespoeld door de Indische zee; ten noorden door de Soendazee, die hier ook reeds Zee van Flores begint genoemd te worden, en ten oosten door Straat Sapi, die tusschen Soembawa en het eiland Komodo stroomt. In de onmiddellijke nabijheid liggen nog verscheidene er toe behoorende kleine eilandjes, van welke de voornaamste later zullen vermeld worden. Ook het westelijk gedeelte van Flores, Manggarai genaamd, is eene onderhoorigheid van het Soembawasche rijk Bima en wordt daarmede gerekend tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

De grootte, door Melvill met de omliggende eilandjes op 285,3 □ mijlen gesteld, bedraagt volgens Zollinger slechts 223,84 of met de omliggende eilandjes 246,83 □ mijlen.

De zeer groote Baai van Saleh of Soembawa aan de noordzijde en de aan de zuidzijde daar tegenover liggende wel nauwe, maar ook diep inloopende Baai van Tjempi of Tjempé verdeelen Soembawa in twee groote schiereilanden, welke slechts door eene smalle landengte met elkander verbonden zijn. Het Oostelijke schiereiland wordt nog weder door de smalle, maar van het noorden af zeer ver landwaarts indringende, Baai van Bima (verdeeld in Buiten- en Binnenbaai en in alle moessons toegankelijk voor schepen) in twee deelen gescheiden. Behalve de drie genoemde baaien heeft het eiland nog verscheidene bochten of inhammen, van welke de grootste zijn:

De Laboe Taliwang of Bocht van Taliwang, eigenlijk Kerta Sahari geheeten, en onmiddellijk ten zuiden daarvan de Laboe of Bocht van

---

([1]) Eene zeer uitvoerige beschrijving van dit eiland door den Heer H. Zollinger komt voor in Dl. XXIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.* Wij hebben daaruit hier slechts de voornaamste bijzonderheden kunnen overnemen. Over het rijk Soembawa zie men ook het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII, bl. 555; over Bima, id., Dl. XXXIII en XXXIV.

Djarèweh, beide in het zuidelijk gedeelte van de westzijde des eilands aan Straat Alas.

De Bocht van Soembawa, aan de noordkust van het Westelijke schiereiland.

De Bocht Bangsa, Bocht Koeris en Bocht Tiris, inhammen in de westzijde van de Baai van Soembawa; de Bocht Kolong, Bocht Ampang, Bocht Kowangko en Bocht Napa, aan de zuidzijde, en Bocht Gempo aan de oostzijde van dezelfde baai.

De Bocht van Sanggar of Dompoe, aan de noordkust van het Oostelijke schiereiland, waarin weder de kleinere bochten van Bioe, Belambo of Sanggar, Kamboe en Kilo worden gevonden. Deze bocht maakt met de tegenover liggende Baai van Soembawa een gedeelte van dit schiereiland tot eene ver noordwestwaarts uitstekende landtong.

De Bocht Kalo en de Bocht Sapi, aan de oostzijde des eilands.

Behalve de hier genoemde zijn er nog verscheidene andere, die echter voor de scheepvaart niet van belang zijn.

De voornaamste bij name bekende kapen zijn: T. Laboe Boea ten westen, en T. Menangis ten oosten van de Bocht van Soembawa; T. Ai Raras aan de westzijde, en T. Peka aan de oostzijde van den ingang der Baai van Soembawa; T. Kilo, aan de westzijde van de Bocht van Sanggar; T. Naroe, de noordoostelijkste en T. Djati, de oostelijkste punt, en de Tafelberg of Tafelhoek, de zuidwesthoek des eilands.

Soembawa is geheel bergachtig en heeft geene vlakten van eenige uitgestrektheid; alleen langs de kusten worden hier en daar smalle strooken alluviaalgrond aangetroffen. Het gebergte is bijna uitsluitend van vulkanischen aard; slechts eenige heuvelrijen van kalkformatie vertoonen zich daartusschen. De voornaamste toppen zijn:

In het Westelijke schiereiland: G. Ngenges (5400 Rijnl. vt.); G. Lanteh (5090 vt.); G. Ropang (4000 vt.); G. Dodo (3600 vt.); en R. Djaran Poesan (3000 vt.).

In het Oostelijke schiereiland: G. Tambora, die gezegd wordt bij de uitbarsting van 1815 een derde gedeelte van zijne hoogte te hebben verloren (8747 vt.); G. Dempi (3000 vt.); G. Dende (4000 vt.); G. Dindi (5000 vt.); G. Sore Mandi of Vader Smit (4421 vt.); G. Aroe Hasa (5340 vt.); G. Djara Doendoe (2500 vt.); G. Lewi (3800 vt.); G. Tjéwoe (1660 vt.); G. Maria of Ara (5000 vt.); G. Tongo (2800 vt.); G. Sambori (4000 vt.); G. Masa (3800 vt.) en G. Lamboe (4500 vt.). Van deze allen is alleen de G. Tambora als werkende vulkaan bekend; de overige zijn uitgebrand of althans rustend.

Rivieren van eenig belang worden op het eiland niet gevonden.

Die er zijn, kunnen alleen in den regentijd nabij de monding met booten worden bevaren, hoewel de sterke stroom zulks dan nog moeielijk maakt; in den drogen moesson hebben de meeste volstrekt geen water. Tot de belangrijkste behooren, aan de westkust: de Djarêweh en de Taliwang, die in de Bochten van die namen vallen; aan de zuidkust: de Oeda, de Poenik en de Boeang amoek, in het Westelijke schiereiland; de Nangamiro, die in de Baai van Soembawa valt, op de noordwestwaarts loopende landtong, waar zij de grens vormt tusschen Dompoe en Sanggar; en de Kâmpo, die in de Bocht van Sanggar valt en daar dit rijkje van Dompoe scheidt.

De afwisseling der moessons is gelijk aan die op Java; evenwel is in den kwaden moesson de regen heviger, en in den goeden de droogte aanhoudender dan daar. De gemiddelde thermometerstand is ook hooger. Soembawa heeft den naam van ongezond te zijn; de meest voorkomende ziekten zijn: koortsen, vooral moeraskoortsen aan de kusten, huidziekte, keelziekten en oogontstekingen. Deze openbaren zich vooral van Juni tot September als de zuid-oostenwind, hier *angi-bolo* of *salata* genoemd, doorstaat.

De natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk zijn over het algemeen dezelfde als die van de drie benedenste Gordels van Java, schoon in minderen rijkdom. De cultuurgewassen zijn: rijst, *djagoeng*, aard- en peulvruchten, suikerriet, koffie, katoen, indigo, *kasoemba* (oranje-verfstof), *djati-* en andere houtsoorten voor timmer- en meubelwerk. De diersoorten zijn voornamelijk: paarden van zeer goed ras (hoewel die in het Bimasche bijzonder klein zijn), buffels, geiten, herten, wilde zwijnen, éêne soort van apen, wilde katten, slangen en krokodillen. Van de mineralen komen vooral zwavel, arsenicum, asphalt en aardolie in aanmerking. Zout wordt langs de kusten vervaardigd.

Omtrent de sterkte der bevolking bestaan geene betrouwbare gegevens. Volgens ZOLLINGER bedroeg zij in 1847 niet meer dan 74500 zielen; onder dezen waren ruim 11000 vreemdelingen, namelijk:

	70	Europeanen of met hen gelijkgestelden,
	6	Chineezen,
	2000	Arabieren, Maleiers, Balineezen, enz.
	8000	menschen van Selébes, Saleijer, enz.
	1000	menschen van Flores, Timor, Soemba, enz.
te zamen	11076	zielen.

De inheemsche bevolking behoort tot hetzelfde ras als die van het naburige Lombok, dus tot het Maleische, en wel tot denzelfden stam als de Soendaneezen. Zij is onderscheiden in twee stammen, van

welke de eene het Westelijke de andere het Oostelijke schiereiland bewoont. De eersten komen in uiterlijk voorkomen, kleeding, wapenen, zeden en gebruiken geheel overeen met de Sasaks van Lombok; ook hunne taal is nauw met die van dezen verwant. De laatsten zijn kleiner en meer inééngedrongen van gestalte, verschillen in zeden en gewoonten veel van hunne westelijke naburen, en spreken ook eene geheel andere taal; hoewel zij gekleed gaan en gewapend zijn als de Boegineezen en Mangkasaren schijnen zij toch ook niet aan deze stammen verwant te zijn. Een gewijzigd Mangkasaarsch letterschrift is op Soembawa in gebruik; men bedient zich echter meer van het Maleische (Arabische), gelijk ook de Maleische taal onder de voornaamste inlanders vrij algemeen bekend is; in haar wordt ook de correspondentie met het Gouvernement gevoerd. In Bima bestaat een oud letterschrift, waarvan bij RAFFLES en ZOLLINGER zeer verschillende afbeeldingen voorkomen; het volk kent dit echter niet, en men heeft daarin ook geen litteratuur. De enkele kleine geschriften, welke tot hiertoe op Soembawa gevonden werden, zijn in Mangkasaarsche of Arabische karakters opgesteld en naar Maleische of Mangkasaarsche bronnen bewerkt. Onder de beneden te vermelden Dòoe-Dônggo uit het binnenland van Bima schijnt eene taal gesproken te worden, welke zeer van die uit de andere deelen van dit landschap afwijkt en hoogstwaarschijnlijk voor het meest oorspronkelijke Bimaneesch moet gehouden worden. (1)

De heerschende godsdienst is over het geheele eiland de Islam; slechts in het Oostelijke schiereiland is een gedeelte der bergbewoners (Dòoe-dônggo of bergmenschen) nog heidensch. Over het algemeen is het volk verregaand bijgeloovig, vreesachtig en laf, kruipend onderdanig jegens zijne Hoofden, leugenachtig, traag, zeer aan oude gebruiken gehecht, en in verstandsontwikkeling ver beneden zijne naburen. Moord en andere zware misdrijven komen zelden, diefstal daarentegen menigvuldig voor. Verdere bijzonderheden omtrent de bevolking zullen worden medegedeeld bij het overzicht der afzonderlijke rijkjes.

Het eiland Soembawa is verdeeld in de vier op zichzelf staande rijkjes Soembawa, Dompoe, Sanggar en Bima. Vroeger bestonden

---

(1) Uitvoerige woordenlijsten van de talen van Soembawa zie men bij ZOLLINGER t. a. p. Van het *Bimaneesch*, dat in hoofdzaak ook gesproken wordt in Dompoe, Sanggar en hier en daar in West-Flores, heeft Dr. J. C. G. JONKER in Dl. XLVIII van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, naast een woordenboek en een lijvige spraakkunst, eene geheele serie van Texten (in lat. karakter) uitgegeven. Men zie ook: *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1898, Juni-aflevering.

nog de rijkjes Tambora en Papekat, te zamen 24 □ mijlen groot, op de noordelijke landtong des eilands, in den omtrek van den berg Tambora; door de verschrikkelijke uitbarsting van dien berg in 1815 (1), waarbij al hunne inwoners omkwamen, zijn zij geheel verwoest en langen tijd onbewoond gebleven of strekten tot schuilplaats aan boosdoeners, waarom zij in 1866 bij Dompoe en Sanggar zijn ingedeeld.

Overzicht der afzonderlijke rijkjes.

a. Soembawa.

Het rijk Soembawa strekt zich uit over het geheele Westelijke schiereiland en heeft, volgens ZOLLINGER, eene grootte van 90,8, of met de daartoe behoorende eilanden 98,8 □ mijlen, en is dus verreweg het grootste rijk. De oostelijke grens wordt gevormd door eene lijn, die van Oedjoeng Pekat aan de zuidzijde der Baai van Soembawa, over Ajer lampa, naar Batoe Karbo aan de Indische Zee loopt (2). Het heeft door de uitbarsting van den G. Tambora meer geleden dan het oostelijke gedeelte des eilands en zich minder daarvan hersteld; de voortbrengselen zijn dan ook hier minder belangrijk dan in de andere rijkjes.

Het bestuur berust bij eenen Sultan, die gekozen en in zijne macht zeer beperkt wordt door eenen Raad van vijf Rijksgrooten, zijnde de Dêa (3) Rânga of Nene Rânga (Rijksbestuurder), de Dêa Kàli-Belâ (Opperbevelhebber in oorlogstijd), de Dêa Kemàng, de Dêa Tàmmi en de Dêa Adipâti, van welke drie laatsten de bijzondere functiën ons niet bekend zijn. De in dezen Raad door overlijden openvallende plaatsen worden door den Sultan aangevuld. Verder zijn er Districts- en Dorpshoofden, van welke sommigen zich als onafhankelijk beschouwen van den Sultan, wien het in het algemeen aan macht ontbreekt om zich te doen gelden. Nederlandsche ambtenaren zijn in Soembawa niet gevestigd. In 1674 is dit rijk het eerst tot het Contract toegetreden, doch veelmalen daaraan ontrouw geworden; zoodat nu en dan de gewapende tusschenkomst van ons bewind

(1) Men zie over deze uitbarsting o. a. JUNGHUHN, *Java* enz., 2de Afd., 2de Hoofdstuk, bl. 1205 en volgg.

(2) *Kol. Verslag over* 1876, bl. 24. Vroeger werd als oostelijke grens van Soembawa beschouwd het riviertje Kowangko, dat zich ontlast in de Bocht van dien naam (bl. 295) op 118°12′ O. L. De juiste ligging van de tegenwoordige in den tekst vermelde grenspunten is ons niet bekend; zij komen op geene kaart voor.

(3) Dêa is een adellijke titel, overeenkomende met het Javaansche Radèn.

noodig was. Met den tegenwoordigen Sultan is het contract in het jaar 1885 vernieuwd ([1]).

De inkomsten van den Vorst en de Rijksgrooten bestaan hoofdzakelijk in de heerendiensten en willekeurige belastingen, welke zij het volk opleggen, en aandeelen in de boeten, die als straf voor sommige misdrijven worden betaald. De rechters zijn ter eerste instantie de Dorpshoofden, dan de Districtshoofden, en eindelijk de Déa Rånga met of zonder de overige Rijksgrooten.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soembawa, de door grachten en palissaden omgeven hoofdplaats des rijks en de residentie van den Sultan, op 117°25′ O.L. en 8°28′ Z.B. bij de Bocht van Soembawa op een uur afstands van de kust, in eene vruchtbare met riviertjes doorsneden vlakte gelegen. Tusschen de negeri en de kust ligt de, uit meer dan 200 huizen bestaande, Boegineesche kampoeng. Onmiddellijk naast de hoofdplaats ligt de kampoeng van eenen der Rijksgrooten, die zich als onafhankelijk beschouwt.

Re, twee of drie uren ten westen van Soembawa aan een riviertje van denzelfden naam omstreeks een uur van zee gelegen.

Oetan, iets meer westwaarts aan het riviertje van denzelfden naam een uur van de kust gelegen; het is eene groote en versterkte plaats. Van hier af liggen langs de noordwestkust vele dorpen, bewoond door Boegineezen, Mangkasaren en Badjau's, die als slecht volk bekend en gevreesd zijn.

Boeër, een groot dorp aan een riviertje, een uur van zee.

Alas, eene groote versterkte plaats op een uur afstands van de westkust gelegen. Het wordt omringd door drie dorpjes en verscheidene gehuchten, en vormt daarmede een zich als onafhankelijk beschouwend staatje, welks hoofd den titel voert van Dåmong.

Setèlok, meer zuidwaarts in een vruchtbaar dal twee uren van de kust gelegen. Het is mede een groot en versterkt dorp, dat zich met eenige omliggende plaatsen eveneens als een onafhankelijk staatje beschouwt onder een Hoofd met den titel Datoe.

Taliwang, aan de rivier van dien naam, welke op den G. Ngenges haren oorsprong heeft; het ligt in een schoon dal op eenigen afstand van de Bocht van Taliwang, en telt meer dan 400 huizen. Het vormt met het oostwaarts in het gebergte liggende Reba en eenige

([1]) Het Gouvernement moest jaarlijks van den Vorst van Soembawa 40, van dien van Bima 50 Kojans (1 Kojan = 30 pikoels) *sapan*-hout in ontvangst nemen tegen *f* 50 de Kojan. Bij een nieuw contract met Soembawa in 1875 is deze bepaling voor dat rijk vervallen. *Handelingen St.-Generaal*, 1886—87, N°. 101/14 en 16.

andere dorpen een op zichzelf staatje onder een Hoofd, dat zich Datoe Taliwang noemt.

Djarêweh, niet ver van den mond der rivier van denzelfden naam, die op den G. Songkar ontspringt en zich in de Bocht Djarêweh ontlast. Het vormt ook met eenige kampoengs een onafhankelijk staatje, welks Hoofd zich Datoe Djarêweh noemt.

Lapi, zuidoostwaarts van de hoofdplaats Soembawa, aan eene rivier, die zich in de Bocht Tiris ontlast, een paar uren van de kust in een met vulkanische overblijfselen bedekt heuvelland gelegen. Het is eene uitgestrekte, goed versterkte plaats, waartoe ook het noordwaarts gelegen, insgelijks versterkte Lopok en eenige andere kampoengs behooren, waarmede het een nagenoeg onafhankelijk staatje vormt onder het bestuur van een Districtshoofd of Onderkoning, Déa Aroen.

Koeris, gelegen ten noorden van Lapi aan de Bocht Koeris en den mond derzelfde rivier, aan welke hoogerop het zoo even vermelde Lopok ligt.

Ampang, eene groote en versterkte plaats in de vlakte ten zuiden van de Baai van Soembawa op eenigen afstand van de Bocht Ampang aan een riviertje gelegen. Er wordt een vrij levendige handel met Soembawa gedreven. De plaats staat ook onder een zoogenaamden Onderkoning of bijna onafhankelijk Hoofd.

Plambang, westwaarts van Ampang en ten zuiden van de Bocht Kolong, mede onder een nagenoeg onafhankelijk Hoofd.

Mata, bij de oostelijke grens van het rijk Soembawa in een vruchtbaar dal, $2^1/_2$ uur ten zuiden van de Bocht Kowangko. Het is eene versterkte plaats, die meer gemeenschap met het rijk Dompoe dan met Soembawa onderhoudt.

De bevolking wordt door Zollinger geschat op 26000 zielen, waaronder minstens 6000 Mangkasaren, Boegineezen, Badjau's en een 25tal Arabieren. De inheemsche bevolking komt, gelijk boven reeds gezegd is, in vele opzichten met de Sasaks overeen. De huizen, gedeeltelijk van hout gedeeltelijk van bamboes vervaardigd, staan altijd op zeer hooge palen; een bamboezen ladder leidt naar eene opene of overdekte gaanderij, waarop alle kamers, drie tot zes in getal, uitkomen. Het huisraad en de levenswijze zijn zeer eenvoudig; zoete en met onmatig veel olie toebereide spijzen zijn zeer geliefd. De drank is alleen water; het gebruik van *toewak* is verboden, evenals dat van amfioen, maar toch aan de westkust niet buiten gebruik. Gezang, muziek en dans zijn veracht; er zijn zelfs geene muziek-instrumenten. Scholen bestaan er niet; het onderwijs

in het lezen en schrijven wordt door de Priesters gegeven. Het eenige boek, dat zoogenaamd gelezen wordt, is de Koran. Een eigen letterschrift hebben de Soembawaërs niet, maar bedienen zich van het Maleische en somtijds van het Mangkasaarsche. De voorschriften van den Islam worden overal met de meeste nauwgezetheid betracht; niettemin heerscht er, vooral onder de Grooten, veel zedeloosheid.

De voornaamste takken van nijverheid zijn: de teelt van paarden en runderen, de landbouw (voornamelijk *rijst*), het smeden van zeer goede lansen, krissen en klêwangs, het weven en verven van grove katoenen stoffen, het vervaardigen van zout (niet voldoende voor de bevolking), grof aardewerk en vlechtwerk van *lontar*-bladeren.

In de kustplaatsen wordt een vrij levendige handel gedreven. De uitvoer bestaat vooral in: paarden, buffels, geiten, *dinding* (gedroogd vleesch), huiden, vogelnestjes, was, rijst, *katjang*, *sapan*-hout, katoen en geweven kleedjes; de invoer in: katoenen en zijden stoffen, ijzer- en koperwerk, wapenen, buffels, kokosolie en zout. Van alle vaartuigen worden naar gelang van hunne grootte haven- en ankerage-gelden gevorderd, en van alle koopwaren uitgaande rechten geheven ten bedrage van $1^1/_2$ of 2 pCt. van hare waarde. De ontvangst van deze gelden geschiedt door den Sabandar, te Laboean Soembawa (haven van de hoofdplaats), die ze aan den Sultan behoort te verantwoorden.

De voornaamste eilanden, welke tot het rijk Soembawa behooren, zijn:

Mojo, dat vlak voor den ingang van de Baai van Soembawa ligt en aan de zuidzijde door Straat Saleh en aan de noordoostzijde door Straat Batahai van het hoofdeiland is gescheiden. Het is 6 □ mijlen groot, van eene jonge kalkformatie, heuvelachtig en met bosch, struikgewas en alang-alang bedekt, doch tegenwoordig onbewoond, daar de vroegere bevolking het eiland wegens de gedurige aanvallen der zeeroovers heeft verlaten. De zuidoostpunt heet T. Taliwang; aan de westzijde is de bocht Laboe Hadji, welke den zeeroovers dikwijls tot schuilplaats of hinderlaag diende. Men vindt er veel verwilderde paarden en runderen, zoomede herten.

P. Madang, noordwestwaarts van P. Mojo, is onbewoond.

In de Baai van Soembawa liggen van het noorden naar het zuiden de eilandjes: Groot en Klein Dangar, Liang, Ngali, Tengar, Tapan, Dempoe, Taikebo, Ragi of Rakit en onderscheidene kleinere. Zij bestaan meest uit vulkanische overblijfselen, zijn met geboomte bedekt en onbewoond.

Langs de westkust van Soembawa liggen in Straat Alas van het noorden af de eilandjes: Kamoedoeng, Ai-tawar, Segatel, P. Pandjang

of Gili Belo, Boeser of P. Kalong, Genang of Rangeh, Pakoekoe Pasoenet, Tatagen, Belang, P. Boeroeng, P. Lawang en Gili Sato In de Bocht van Djarĕweh liggen twee eilandjes, Groen-eiland e Knop-eiland genaamd. Sommige van deze eilandjes zijn laag en va koraalvorming, andere hoog en van vulkanische formatie; zij zij alle onbewoond.

b. Dompoe.

Dompoe beslaat grootendeels de westelijke helft van het oostelijk schiereiland. Het grenst ten westen aan Soembawa (bl. 298); te oosten aan Bima, waarvan het gescheiden wordt door eene denk beeldige lijn, welke van 118°37′ aan de noordkust, over den G. W Sahe, naar 118°38′ (¹) op de zuidkust loopt; en ten zuiden aa de Indische zee. Van de noordwestwaarts uitstekende landtong de eilands (bl. 295), die vroeger de rijkjes Tambora en Papekat bevatt (bl. 298), behoort het zuidwestelijke gedeelte aan Dompoe, in die voege dat de grenslijn loopt van den mond van het riviertje Nangamir dwars over de landtong in zuidoostelijke richting tot aan het binnens lands gelegen Kilo en verder naar het riviertje Kâmbo, dat aa de oostzijde de grens tusschen Dompoe en Sanggar vormt en in d Bocht van Sanggar valt.

De grootte van Dompoe is nagenoeg 55 of, met inbegrip van eenig kleine onbewoonde eilandjes, ongeveer 59 □ mijlen.

De regeering berust bij eenen Rijksraad, samengesteld uit den Sultan, bijgestaan door den Radja Bitjara of Rijksbestuurder en eenige Rijksgrooten, van welke de voornaamsten de titels voeren van Sabandar of Djanêli en Boemi; van hen hangt ook de keuz van den nieuwen Sultan af, welke echter gewoonlijk op den oudste zoon of naasten bloedverwant van zijnen voorganger wordt bepaald Verder zijn er Mantri's, Districtshoofden met verschillende titels, en eindelijk Glarangs of Dorpshoofden. De Vorst heeft eenige inkomsten van belastingen, verplichte geschenken en heerendiensten van d bevolking, die evenwel slechts weinig opbrengen, en moet overigen uit zijne eigene bezittingen in zijne behoeften voorzien.

In 1669 is Dompoe tot het bondgenootschap met de O. I. Compagnie toegetreden en heeft zich doorgaans getrouw daaraan gehouden; in het jaar 1886 is het contract met den tegenwoordigen Sultan ver nieuwd. (²) Het Gouvernement heeft er geenen vertegenwoordiger.

(¹) Volgens eene latere opgave loopt deze lijn van 118°31′ tot 118°34′. Zie he onder Bima aangehaalde *Tijdschrift van het Bat. Genootschap.*

(²) *Indische Gids*, 1889; I, bl. 587.

De rechtspraak geschiedt ter eerste instantie door het Dorpshoofd, dan door het Districtshoofd, en indien deze de zaak niet kan uitmaken door den Boemi loema (rechter, fiskaal), van wiens uitspraak men nog in hooger beroep kan komen bij den boven vermelden Rijksraad. De straffen bestaan meest in boeten; slechts in enkele gevallen wordt de doodstraf toegepast.

De hoofdplaats Dompoe ligt in het midden des lands in eene vlakte ten westen van den G. Wo Sâhe aan eene vrij belangrijke rivier, die op den G. Aroe Hasa of den G. Dindi ontspringt en in de Baai van Tjempé uitwatert. Het is eene vrij groote negeri met omstreeks 1900 inwoners. De Sultan houdt echter zijn verblijf te Bada, westwaarts van Dompoe gelegen. De overige plaatsen zijn klein en weinig in getal; de belangrijkste zijn: Ranga, ten zuiden van Dompoe; Kowangko, aan de Bocht van dien naam; Bango, westwaarts van Dompoe, aan de rivier Lantji, die in de Bocht van Sanggar valt; Gempo, meer noordwestwaarts aan de Bocht van denzelfden naam; Tompo, iets noordelijker aan de Baai van Soembawa; en Kilo, aan de noordkust aan de Bocht van Sanggar. Voorts vermeldt ZOLLINGER nog: Roemoe, Hoe-oe, Rodi, Daha, Matoea, Sano of Sneho en Katoea. Deze plaatsen hebben alle door wegen gemeenschap met elkander.

De bevolking, die zeer fanatiek is en door ZOLLINGER op 3000 doch in het *Aardrijkskundig Woordenboek* op 6000 zielen wordt gesteld, komt veel met die van Bima overeen, bij welk rijk daarover meer zal gezegd worden; eenige Arabieren houden zich onder haar op.

Het land heeft veel paarden en buffels, en is ook zeer rijk aan herten, zoodat er veel gejaagd wordt vooral door den Sultan en de Rijksgrooten, die zich daarbij telkens door een gedeelte van het volk, bij wijze van heerendienst, doen vergezellen.

Hoewel de grond vrij vruchtbaar is wordt van den landbouw weinig werk gemaakt; rijst is het eenige belangrijke product, waarvan ook een gedeelte wordt uitgevoerd. *Sapan*-hout en *djati*-bosschen zijn er wel, doch worden wegens de geringheid der bevolking niet geëxploiteerd. Daar Dompoe geene handelsplaatsen aan de kust bezit, worden de handelsartikelen over land naar Bima en Soembawa gebracht en daar geruild; geld is in Dompoe weinig of niet voorhanden. De artikelen van uitvoer zijn: rijst, koffie, paarden, buffels, geiten, gedroogd vleesch, huiden en was; die van invoer dezelfde als in Soembawa. De nijverheid staat op lagen trap en bepaalt zich tot het vervaardigen van grove lijnwaden, aarden potten en eenige wapenen.

Tot het eiland Dompoe behooren de eilanden Kawangko, Poeloe-Poedoe, Poeloe Sora en Satonda.

c. Sanggar.

Het rijkje Sanggar beslaat het grootste gedeelte van de noordwestwaarts uitstekende landtong des eilands, en is aan de landzijde geheel ingesloten door Dompoe, volgens de grenslijn vermeld op bl. 302. Het zal ruim 20 □ mijlen groot zijn. Het noordelijke, onbewoonde gedeelte bestaat uit den vulkaan Tambora; het overige wordt grootendeels ingenomen door een vulkanisch gebergte met vier toppen, van welke de Dempi de belangrijkste is; de hoogere gedeelten zijn met bosschen, de lagere meest met *alang-alang* begroeid. De voornaamste rivier is de Lantji in het oosten des lands; zij komt uit het rijk Dompoe, waar zij langs Bango stroomt (bl. 303). en ontlast zich in de Bocht Kamboe (bl. 295). Iets meer westelijk vloeit de beek Koemposi of Sanggar, die in de bocht Belamboe valt.

Het rijkje bevatte in het jaar 1869 slechts de twee armoedige kampoengs Blambo en Tloko, in het zuidoosten gelegen, met eene bevolking van ongeveer 200 zielen, die haar bestaan vond in de vischvangst, de hertenjacht en eenigen handel in paarden, was, honig en enkele andere producten. Sedert is daarbij gekomen de uit ± 100 huizen bestaande kampoeng Koré op ongeveer 10 minuten gaans van de kust (baai van Sanggar) gelegen, waar de Vorst en Hadatsleden hun verblijf houden. Het bestuur berust bij een Vorst, die Radja wordt genoemd, een Rijksbestuurder en een achttal andere Rijksgrooten, onder welke ook de Sabandar of Havenmeester en de Imam of Opperpriester eene plaats bekleeden ([1]). De Vorst heeft als zoodanig geene andere inkomsten dan dat het volk zijne woning onderhoudt, zijne rijstvelden bebouwt, met hem op de hertenjacht gaat en hem somtijds kleine geschenken geeft. Het in 1858 met dit rijkje gesloten contract is in 1869 met den tegenwoordigen Vorst vernieuwd. Een Nederlandsch Ambtenaar is er niet gevestigd.

De bevolking van Sanggar wordt voorgesteld als goedhartig, gastvrij, vreedzaam, vlijtig en moedig. Zij heeft een afzonderlijke taal, welke echter met die van Bima nauw verwant is. De zeden en gebruiken zijn dezelfde als die in Bima en Dompoe. Handel en nijverheid zijn niet noemenswaardig; de welvaart is gering.

([1]) MATTHES in de *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgr., Dl. VII, bl. 85.

d. Bima (1).

Het rijk Bima of 'm Bodjo beslaat het oostelijke gedeelte des eilands en grenst ten westen aan Dompoe, waarvan het gescheiden is volgens de grenslijn vermeld op bl. 302, terwijl het aan alle zijden door de zee wordt bespoeld. Tot Bima behooren de eilandjes gelegen langs zijne zuidkust en in de Baai van Bima, alle eilanden in Straat Sapi, en het westelijke gedeelte van het eiland Flores (Manggerai); zij worden daarom ook geacht tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

De grootte van het rijk Bima op het eiland Soembawa is 57 □ mijlen, en wordt met de onderhoorige eilanden (zonder Flores) op 71,5 □ mijlen gesteld.

Het bestuur berust bij eenen Sultan, die bijgestaan wordt door eenen Rijksraad, samengesteld uit 24 leden en aan welks hoofd de Radja of Roema Bitjara of Rijksbestuurder geplaatst is; de andere leden worden onderscheiden in *Toreli's*, *Djaneli's* en *Boemi's*, de eersten *zes*, de tweeden eveneens *zes* en de laatsten *twaalf* in getal. De Toreli's en Djaneli's worden ook wel met den Maleischen titel van *Mantara* (Mantri) aangesproken. Verder heeft men twaalf Boemi-Naë of Onder-regenten en vier en twintig Boemi Nggěko of Kleinere Hoofden. Verscheidene van de hier vermelde waardigheid-bekleeders staan aan het hoofd der Dari's of Gilden (zie hierachter bl. 309), welker overige Hoofden ook tot de aanzienlijke beambten behooren. De Sultan heeft zijne eigene Afgezanten en Tolken, drie in getal, den Boemi Parisi 'm Bodjo, den Boemi Parisi Bolo en den Boemi Parisi Kaë. De Dorpshoofden heeten Galàra (Glarang).

De inkomsten van den Vorst bestaan in: de opbrengst van zijne eigene rijstvelden, en belasting op die zijner onderdanen; den paardenhandel; de opbrengst van de vogelnestjes en opiumpacht; de uitgaande rechten op de uitgevoerde paarden; een gedeelte van de winst op het *sapan* hout; verplichte geschenken of huldegeschenken, die het volk hem opbrengt, heerendiensten enz.

De rechtspraak geschiedt op dezelfde wijze als in Dompoe (bl. 303). De doodstraf wordt zelden anders toegepast dan op moord en echtbreuk, in welke gevallen de schuldige door een lancet of priem door den rug wordt doodgestoken. De gewone straffen zijn boeten, welke tusschen den Rijksbestuurder en de mindere Hoofden worden

---

(1) Zie, behalve bij ZOLLINGER, *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXIV.

verdeeld. Wat boven de 80 realen gaat is echter voor den Sultan.

Het eerste contract tusschen Bima en de O.I. Compagnie is gesloten in 1669, doch niet altijd getrouw nageleefd. In lateren tijd is het meermalen gewijzigd, en door den tegenwoordigen Sultan onderteekend bij zijne optreding in 1886 (1). Het Nederlandsche Gouvernement wordt hier vertegenwoordigd door eenen Controleur als Civiel Gezaghebber tevens Vendumeester en Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, een klerk, een vaccinateur en minder personeel.

Bina wordt verdeeld in drie districten, n.l. Belo, Bolo en Sapeh, aan het hoofd van elk waarvan een Galâra geplaatst is. Gezamenlijk bestaan zij uit 48 kampoengs. Verder bevat het rijk nog 42 andere kampoengs, die onder het onmiddellijk bestuur van den Sultan staan en eindelijk zes bergdorpen, waarin de beneden te vermelden *Dôoe-Dônggo* gevestigd zijn.

De voornaamste plaatsen zijn:

Bima of Bodjo, de hoofdplaats des rijks, gelegen aan de oostzijde der schoone Baai van eerstgemelden naam in eene vlakte, die doorsneden wordt door onderscheidene riviertjes, welke zich hier in de baai ontlasten. Het bestaat eigenlijk uit 26 wijken, met ongeveer 700 huizen; in elke wijk staat een Domo (Doeo?) donggo of Oudste aan het hoofd. Bima is de woonplaats van den Sultan of *Roema-Sangadji*, gelijk zijn inlandsche titel luidt, en van alle rijksgrooten. In eene der kampoengs staat de steenen en met pannen gedekte moskee. Ten westen van de plaats liggen langs het strand de kampoengs Wolanda, Boegi en Melajoe, die rechtstreeks aan het Gouvernement onderhoorig zijn. De Kampoeng Wolanda wordt bewoond door enkele Europeanen en inlanders, en staat onder een Hoofd met den titel Kapâla. Er is hier een Gouvernementsschool voor inlanders. Aan de baai ligt het Nederlandsche fortje, een vierhoekige aarden redoute met vier bastions en eene gracht; de bezetting bedraagt gewoonlijk 15 man, die uit het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden hierheen wordt gedetacheerd. Op eenigen afstand vandaar is de woning van den Controleur. De kampoeng Boegi, ten noorden van de vorige, wordt door Boegineezen bewoond en staat onder een Hoofd met den titel Matoa. In de nog meer noordwaarts gelegen Kampoeng Melajoe wonen de Maleiers en andere vreemde Oosterlingen, onder een Hoofd met den titel Panghoeloe. Deze drie Kampoengshoofden worden door de ingezetenen gekozen en door het

(1) Zie *Indische Gids*, 1889, I, bl. 579.

Gouvernement bevestigd. Nog een vierde kampoeng, de Kampoeng Bali, wordt thans weinig of niet meer door Balineezen bewoond ([1]).

Sapi, omstreeks 8 uren zuidoostwaarts van Bima, bij de Bocht van Sapi nagenoeg een uur van het strand aan een riviertje gelegen. Het is eene groote plaats met ruim 700 huizen; er bevindt zich een Roemah Kompani, dat is een huis voor den Gezaghebber, wanneer deze zich hier ophoudt. Vroeger was er ook een fortje, dat thans geheel vervallen is. Tusschen deze plaats en de kust bevinden zich de er toe behoorende kampoengs Boegi, Melajoe en Badjau. Aan den weg, die Sapi met Bima verbindt, liggen nog vele andere plaatsen.

Wira, in het noordoosten op eenigen afstand van de kust aan een riviertje gelegen, en in dat gedeelte des lands de belangrijkste plaats. Zij is door drie verschillende wegen, waaraan vele kleinere kampoengs liggen, met Bima verbonden.

In het westen des rijks op eenigen afstand van de zuidkust ligt het groote en goed bevolkte Prado. Het is met Bima verbonden door eenen weg, waaraan verschillende kampoengs gelegen zijn.

Ook langs de zuid- en westzijde der baai worden vele kampoengs aangetroffen ([2]).

Geen van deze dorpen is versterkt gelijk die hier en daar in het rijk Soembawa. De eenige inlandsche versterkingen, welke in Bima worden aangetroffen, zijn het zoogenaamde Zuider- en Noorderfort, gelegen aan weerszijden van de Baai van Bima, ongeveer ter plaatse waar deze het nauwst is; het zijn twee met eenige oude stukken bewapende verschansingen ter bescherming van die baai, doch die zelfs niet in staat zijn aan zeeroovers ontzag in te boezemen.

De bevolking van het Gouvernements grondgebied bestond in 1889 uit 125 Arabieren, 3 Chineezen, 1254 inlanders en 50 Europeanen; die van het geheele rijk wordt door ZOLLINGER op 45600, door VAN BRAAM MORRIS echter op ± 50500 zielen geschat; eene nauwkeurige telling heeft noch het Gouvernement noch de Sultan ooit durven ondernemen, omdat bij het volk de overtuiging bestaat dat daardoor aan het land groote onheilen zouden overkomen. De vreemdelingen, als Mangkasaren, Boegineezen, Maleiers, Badjau's, enz., wonen alleen te Bima, Sapi en Wira. De huizen worden laag bij den grond

---

([1]) Over verdere merkwaardigheden in den omtrek van Bima zie men bij MATTHES, t. a. p. bl. 88—90.

([2]) Het meerendeel der door ZOLLINGER vermelde kampoengs komt niet voor in de opgave bij VAN BRAAM MORRIS. Zie diens *Nota*.

gebouwd en bestaan uit eene opene voorgalerij en een groot binnenvertrek, waarin de kookplaats gevonden wordt en waarvan nog een paar kleine kamertjes zijn afgeschoten; de bouwstoffen zijn gedeeltelijk bamboes, gedeeltelijk de in smalle reepen gespleten bladscheeden van den *arèn*- en *lontar*-palm, die verschillende kleuren hebben en kunstig worden samengesteld. Het dak is van *alang-alang* of *sirappen* (Dl. I, bl, 431). De ruimte onder de huizen is zelden omheind; de stallen voor paarden, buffels en geiten staan gewoonlijk afzonderlijk; ook de padi wordt in een afzonderlijk huisje opgeborgen. De moskee, een groot vierkant gebouw met spits oploopend dak, staat gewoonlijk midden in het dorp. Het huisraad bestaat uit eenige potten, pannen, manden, spin-, weef- en landbouwgereedschappen. De slaapplaats is eene op den grond uitgespreide mat en eenige met kapoek gevulde kussens, waarvoor somtijds gordijnen hangen. De kleeding is over 't geheel zeer eenvoudig en van grof doek vervaardigd. De spijzen zijn *djagoeng*, rijst, buffel- en geitenvleesch, kippen, visch en gebak; de dranken, water, *toewak*, *broem* (een uit rijst vervaardigde bedwelmende drank) en koffie. Het gebruik van opium, *sirih* en tabak is algemeen. Het volk houdt veel van feesten, die met maaltijden, zang, muziek en dans gevierd worden. De muziek-instrumenten zijn alleen *gongs* en trommen; de dans wordt slechts door ongehuwde personen uitgeoefend. Jongelingen voeren somtijds gewapende dansen uit, die met eene soort van spiegelgevecht eindigen.

Bij het sluiten van een huwelijk moet de jongeling aan de ouders van het meisje, naar gelang van hunnen stand, een bruidschat ter waarde van 22, 44 of 88 realen betalen, die gewoonlijk in paarden, buffels, kleedingstukken of andere voorwerpen wordt voldaan. Erfenissen worden tusschen de zonen en dochters gelijkelijk verdeeld; ook de weduwe ontvangt een kindsgedeelte; bij ontstentenis van kinderen vervalt de nalatenschap aan de verdere bloedverwanten.

Het onderwijs bestaat in het van buiten leeren van eenige gebeden en gezangen; alleen de kinderen der aanzienlijken leeren het lezen en schrijven, vooral van het Maleisch en Mangkasaarsch. Voor de kinderen der Christen-inlanders bestond vroeger te Bima eene school, waar het lezen en schrijven der Nederlandsche en Maleische talen met Romeinsch karakter, alsook het rekenen werden onderwezen. In 1874 is daar ook voor kinderen van Europeanen en met hen gelijkgestelden eene Gouvernements lagere school opgericht. Beide scholen zijn echter weder opgeheven en bestaat er dus alleen nog de boven op bl. 306 vermelde school voor inlanders.

Het volk kan in hoofdzaak verdeeld worden in adel, middelstand, slaven en pandelingen. Onder de twee eerste standen bestaat nog eene eigenaardige verdeeling in Dari's of gilden, welke voornamelijk op de voor den Sultan te verrichten heerendiensten betrekking heeft. Zoo onderscheidt men onder meer:

de Dari Ratoe, wier hoofd den titel heeft van Boemi Loema Rasanaë; het is de klasse der adellijken of Mantri's, wier kinderen o. a. bij den Sultan moeten dansen en, als zij volwassen zijn, kamerheeren of hofdames worden.

de Dari Ngotjo, eveneens tot den adelstand behoorende, onder den Boemi Ngotjo 'mBodjo; het zijn de wapendragers van den Sultan.

de Dari Djara 'mBodjo, onder den Boemi Djara 'mBodjo, en de Dari Djara Bolo, onder den Boemi Djara Bolo, leden van den adel, die in hoofdzaak de lijfwacht van den Sultan uitmaken en overal voor diens veiligheid te waken hebben.

de Dari Ngadji of het gild der Priesters, onder den Imam of *Anang goeroe mangadji*; zij onderhouden de moskee, moeten bij den Sultan den Koran voorlezen en hebben in 't algemeen voor de handhaving van den Islam te zorgen.

de Dari Soeba Naë, onder den Boemi Renda; zij zijn degenen, die geene rijstvelden bezitten en als soldaten dienst doen; in oorlogstijd worden zij door de overige bevolking gevoed.

de Dari Dambe Mone ntoi, onder den Nenti Mone ntoi; zij hebben beurtelings het toezicht over de dagelijksche bezigheden in de woning van den Sultan, of verrichten die zelven.

de Dari Djara, onder den Djene Djara Asi en den Djene Djara Kapa; zij zijn de bevelhebbers der ruiters en hebben het opzicht over de paarden van den Sultan, die in de dorpen door de inwoners worden onderhouden; de beide Hoofden moeten de paarden voor den Sultan opzoeken en zorgen dat diens stallen steeds goed voorzien zijn. (1)

de Dari Padolo, onder den Boemi Bangga Djawe; zij zijn de timmerlieden, die de woning van den Sultan, den Radja Bitjara en den Controleur voor niet, en die van de Mantri's voor een gering loon moeten onderhouden.

de Dari Dede of Dari Mas Bolo, onder den Boemi Dede; zij zijn de goud- en zilversmeden.

---

(1) De Sultan bezit een zestal ornaments-paardenstoeterijen, waarvan een op het eiland Sangéang.

de Dari Pakora, onder den Boemi Djiro; zij zijn de schrijnwerkers, wagen- en geweermakers.

de Dari Owa, onder den Ananggoeroe (leermeester) Owa; zij zijn de koperslagers. De drie laatstgenoemde gilden moeten op dezelfde voorwaarden bij dezelfde personen als de Dari Padolo de werkzaamheden van hun beroep uitoefenen.

de Dari Pabise 'mbodjo, Pabise-bolo en Setoeroe-eli; dezen zijn de schippers, roeiers en verdere zeelieden. Zij staan onder drie Hoofden, den Ananggoeroe Pabise Bodjo, den Ananggoeroe Pabise Bolo en den Anoenggoeroe Pabise Seteroe-eli; de eerste moet de prauwen van den Sultan, de beide anderen die van zijn gevolg bemannen en met hen medevaren.

de Dari Tjindawa of geneeskundigen, onder den Ananggoeroe Tjindawa.

de Dari Kolo, vrouwen uit wier midden bij bevalling van de Sultane de minnen, bakers, enz. gekozen worden.

de Dari Mardéka, waartoe behooren personen uit alle klassen der inlandsche maatschappij, die om eene of andere verdienstelijke reden door den Sultan vrijstelling van heerendiensten ontvangen hebben, welke vrijstelling erfelijk is. Slaven zijn door hunne verheffing tot de Dari Mardéka, met hunne nakomelingen vanzelf vrij.

De Islam is omstreeks het midden der 17de eeuw, waarschijnlijk van Mangkasar, herwaarts overgebracht en telt thans het grootste deel der bevolking onder zijne belijders. Te Bima zijn eenige Christenen, deels Protestanten deels Katholieken; geestelijken zijn er echter niet gevestigd maar bezoeken deze plaats slechts van tijd tot tijd. Een klein gedeelte der bergbewoners, de Dôoe-dônggo of Orang goenoeng, is nog heidensch.

Deze Dôoe-dônggo, wier zielental op 2400 wordt geschat, wonen op het gebergte Padjo ten westen en den berg Kolo ten noordoosten van de Baai van Bima en hebben in levenswijze veel overeenkomst met de Heidenen van het Tengger-gebergte op Java. Zij zijn waarschijnlijk het overblijfsel van de oorspronkelijke bevolking des lands, en verschillen in gestalte niet van de overige Bimaneezen, alleen zijn zij, vooral de vrouwen, leelijker van voorkomen; ook hunne taal is dezelfde doch met een eenigszins verschillend dialect. Hunne zes op steile bergtoppen gebouwde dorpen bestaan uit kleine armoedige hutten, op hooge palen geplaatst; huisraad en kleeding zijn nagenoeg gelijk aan die der overige bevolking. Zij leven van landbouw, veeteelt en jacht en eten voorts alle dieren, welke zij kunnen machtig worden, dus ook varkens, waarom de Mohamedanen een afschuw

van hen hebben. Zij gelooven aan eene groote menigte goede en booze geesten, Déwa genaamd, die in bergen, boomen, steenen, enz. wonen, en in geval van nood worden aangeroepen zonder tusschenkomst van Priesters; en zijn overigens stille, arbeidzame en vreesachtige lieden, onder welke moord, diefstal en andere zware misdaden niet bekend zijn. De veelwijverij is bij hen geoorloofd doch komt zelden voor. Bij het huwelijk betaalt de man een bruidschat hoogstens ter waarde van 50 realen. Erfenissen worden gelijkelijk tusschen de nablijvenden verdeeld; ook de overledene krijgt een aandeel, dat gedeeltelijk verbrand gedeeltelijk met hem begraven wordt; zijn aandeel in het vee wordt geslacht en daarvan een feestmaal aangericht, dat aanhoudt totdat alles op is. Het begraven geschiedt op sommige plaatsen in een diepen kuil, waarin het lijk in eene zittende houding wordt geplaatst; op andere wordt het ook wel tusschen de twee helften van een uitgeholden boomstam ingepakt en in de wildernis weggezet.

Industrie bestaat in Bima zeer weinig; zij bepaalt zich hoofdzakelijk tot het weven van grof lijnwaad, het smeden van wapenen, het maken van matwerk uit bamboes en *lontar*-bladeren, en het bereiden van zout; goudsmederij, steen-, potten- en pannenbakkerij zijn van weinig belang. Landbouw, veeteelt en handel maken de hoofdbedrijven der bevolking uit. Rijst wordt zoowel op *sawahs* als op droge velden verbouwd; voorts worden aangekweekt: *djagoeng*, tabak, uien, peul- en aardvruchten, katoen, suikerriet, een weinig koffie (bij de Dònggoreezen) en indigo; en in het wild groeien kokos-, *sapan*- en *bingkoeroe*- (*bengkoedoe*-) boomen, van welke laatste de wortels eene roode verfstof opleveren. De veefokkerij bepaalt zich tot paarden en buffels, maar ook daarvan wordt weinig werk gemaakt. De meeste leven in het wild, vooral de paarden in zeer groote menigte, en worden slechts opgevangen als men ze noodig heeft. Deze beide diersoorten zijn een zeer belangrijk handelsartikel; zij werden vroeger over land naar Soembawa vervoerd en daar ingescheept; paarden gaan tegenwoordig rechtstreeks naar Java, ook wel naar Mauritius. Verdere artikelen van uitvoer zijn: geiten en geitenvachten, vogelnestjes (monopolie van den Sultan), schildpad, *tripang*, *dinding* (gedroogd vleesch), huiden, was, rijst, katoen, *katjang* (peulvruchten), uien, djatihout en andere van minder belang. Op alle uitgevoerde artikelen wordt door den Sultan een zeker recht geheven; ook moeten de handelsvaartuigen haven- en ankerage-geld betalen, verschillend naar hunne grootte. Ingevoerd worden: opium (monopolie van den Sultan), *gambir*, tabak, rotting, Europeesche dranken, katoenen en zijden stoffen, ijzer- en koperwerk, wapenen, aardewerk, goud en zilver,

enz. Hoewel de handel veel bij ruiling geschiedt, zijn bijna alle gouden en zilveren munten in Bima gangbaar tegen een vrij willekeurigen koers; als pasmunt gebruikt men de Chineesche *pitjes* (zie hier achter onder Bali); de reaal, een denkbeeldige munt, geldt op 't oogenblik *f* 2 zilver.

Tot Bima behooren de volgende eilandjes:

Sido en Tengani, nabij elkander aan de zuidkust gelegen (¹).

In de Baai van Bima van het noorden af: aan den ingang der Binnenbaai het eilandje, waarop het Noorderfort (bl. 307) staat; P. Kambing, tegenover Bima, met Gouvernements steenkolenloodsen en als heilig vereerde graven; en Nisa (eiland) Sedoe in den achtergrond der Baai, eveneens met heilige graven.

In de Bocht van Sapeh: Nisa Naë, Nisa Entosa en Nisa Todo. Ten zuiden van T. Djati niet ver van de kust Nisa Kamora.

In Straat Sapeh heeft men: aan den noordelijken ingang Goenoeng Api of Sangéang, op 8°11′ Z.B. en 119°5′ O.L., bestaande uit eenen vulkaan met twee toppen, ruim 2000 M. hoog; het heeft vroeger veel van de invallen der zeeroovers te lijden gehad; de tegenwoordige bevolking bedraagt ongeveer 500 zielen. Gili Bantah, op 8°21′ Z.B. en 119°18′ O.L., een bergachtig eiland, welks hoogste top 350 M. bereikt. Iets meer zuidwaarts liggen Mata Sétan en andere, die weinig meer dan klippen zijn. Komodo of Ratteneiland, 10 □ mijlen groot, gelegen tusschen 8°25′ en 8°45′ Z.B. en op 119°23′ O L. Het is met vulkanisch gebergte bezet en had vroeger eene kleine bevolking, die echter voor de zeeroovers is gevlucht (²).

Manggerai of Westelijk Flores zal met het overige gedeelte van dat eiland worden behandeld bij de Residentie Timor en Onderhoorigheden.

§ 11. Wâdjo.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Wâdjo ligt aan de westzijde der Golf van Bône, en grenst ten zuiden aan Bône, waarvan het voor het grootste gedeelte gescheiden is door de rivier Tjenrana; ten westen aan het Meer van Têmpe en

---

(¹) Zoo werd het vroeger voorgesteld op alle kaarten, ook op de nieuwere, doch volgens de mededeeling van Dr. Matthes, t. a. p. bl. 90 vormen Sido en Tengani te zamen één schiereiland, dat aan de westzijde met het vasteland van Bima verbonden is en (aan de noordoostzijde) de Baai van Karoemboe vormt.

(²) Zie eene opgave van deze en andere tot het landschap Bima behoorende eilandjes *Indische Gids*, 1889, I, bl. 580.

het rijk Adja-tappårĕng, welks oostelijke grens (bl. 277) hier de scheiding maakt, en ten noorden aan Loewoe, waar de mond der rivier Bariko en de vandaar westwaarts loopende lijn de grensscheiding vormt ([1]).

De grootte bedraagt volgens Melvill 92,2 □ mijlen.

Het land is grootendeels vlak en laag, hier en daar zelfs moerassig; alleen het zuidwestelijke gedeelte in den omtrek van het Meer van Tèmpe is heuvelachtig. Er zijn onderscheidene rivieren, die allen eene oostwaartsche richting hebben, en onder welke de Peneki, de Akotèngang en de Kera de belangrijkste zijn. Rijst en djagoeng zijn de hoofdvoortbrengselen van den grond. Voor het meerendeel leeft de bevolking van den handel en aan de kuststreek van de vischvangst.

Bevolking, regeeringsvorm, verhouding tot het Indisch Gouvernement, voornaamste plaatsen.

In 1849 werd de bevolking, die tot den Boegineeschen stam behoort, door Melvill geschat op 110000 zielen, wier hoofdbedrijven handel, visscherij en landbouw zijn. Deze raming is echter te hoog; het getal van 70000 zal der waarheid meer nabij komen. Volgens hare eigene overleveringen is zij afkomstig uit Loewoe, vanwaar voor eeuwen eene Prinses en eenige familiën naar het toen nog onbewoonde Wådjo verbannen of, volgens eene andere overlevering, vrijwillig verhuisd waren om de onderdrukking van hunnen Vorst te ontvluchten. Bij die vluchtelingen voegden zich weldra Boniërs; de Loewoesche prinses huwde met een prins van Bòne, en zoo nam de bevolking spoedig in aantal toe. Deze verdeelde zich langzamerhand in drie afdeelingen of stammen: de Bêtempôla, of zij die op het gebergte woonden; de Limpôweri-Toea, of zij die zich met de vischvangst bezig hielden; en de Tålo-tĕnreeng of zij die *sagoeweer* vervaardigden. Over elke van deze afdeelingen werd een der afstammelingen van de Loewoesche prinses Vorst, en zoo ontstonden dus de Pĕtta (Vorst, letterlijk: onze Heer) Bêtempôla, de Pĕtta Rânrange-i-Toea en de Pĕtta Rânrange Tålo-tĕnreeng. Elk hunner nam nevens zich eenen plaatsvervanger, namelijk de eerste den Pĕtta Pilåë of den Vorst met een rood vaandel; de tweede den Pĕtta Tjakoridiye of den Vorst met een geel vaandel; en de derde den Pĕtta Patolåë of den Vorst met

---

([1]) Dat de binnen deze grenzen liggende landstreek Pitoempanoewaë of De zeven landen aan Bône behoort is opgemerkt op bl. 267.

een veelkleurig vaandel. Deze vormden te zamen den Raad der Pĕtta ĕnnĕnge of Zes Vorsten, en kozen later, om bij beraadslagingen het bezwaar van het staken der stemmen te voorkomen, nog een zevenden als President, die den titel van Pĕtta Matoaé ôf Aroe Matoaé verkreeg, voor een onbepaalden tijd werd benoemd en door de zes anderen kon worden afgezet. Vervolgens werden uit elke der drie Afdeelingen nog tien Vorsten van minderen rang, bij wijze van Volksvertegenwoordigers, en een Soero of Zendeling, gekozen; zoodat de geheele regeeringsraad uit een aantal van veertig Vorsten werd samengesteld.

Het bovenstaande is het, hoofdzakelijk aan MATTHES ([1]) ontleende verhaal omtrent den oorsprong van den nog tegenwoordig in Wâdjo bestaanden regeeringsvorm. Wâdjo is namelijk nog heden eene aristocratische republiek, bestuurd door eenen Raad van veertig Vorsten, van welke de zes bovenvermelde Pĕtta's met den Aroe Matoaé de uitvoerende macht zijn, terwijl de drie-en-dertig anderen slechts worden opgeroepen bij de beraadslaging over vrede of oorlog, de keuze van eenen nieuwen Aroe Matoaé, of andere bijzonder gewichtige omstandigheden. Indien bij ontstentenis van een der leden de stemmen staken, heeft de Aroe Matoaé eene beslissende stem. Een nieuwe Pĕtta wordt altijd uit de naaste bloedverwanten van zijnen voorganger gekozen; bij den Aroe Matoaé of de overige Raadsleden behoeft daarop echter niet te worden gelet.

De drie Vorsten met de vaandels hebben het bestuur over de krijgszaken, en in oorlogstijd is de Pĕtta Piláĕ de Poenggawa of opperveldheer.

De drie andere Pĕtta's oefenen het burgerlijk bestuur uit; onder hen is de Pĕtta Bêtempôla de voornaamste. Zijne macht staat nagenoeg gelijk met die van den To-marilâlĕng of Rijksbestuurder in Bône. De Aroe Matoaé is de President der republiek.

De drie Soero's zijn de personen, aan welke gewichtige zendingen worden opgedragen; zij bekleeden dus ook bij voorkomende gelegenheden de betrekking van gezanten.

Vele Vorstelijke personen in Bône en Sidĕnreng zijn aan die van Wâdjo vermaagschapt en kunnen ook deel uitmaken van het bestuur in laatstgenoemd land. Zoo is de broeder van den Koning van

---

([1]) Men zie dit uitvoeriger in zijn werkje *Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek*, bl. 2 en volgg.; en *Berigten betreffende de Bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 66 en volgg. Vergelijk het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1840, Dl. I, bl. 572; 1843, Dl. I, bl. 418; 1848, Dl. I, bl. 58; en 1854, Dl. II, bl. 238.

Sidènreng, die in dit rijk de betrekking van Pĕtta Tĕlloe-làttoë (bl. 278) bekleedt, tevens Aroe Matoaé van Wâdjo.

Overigens heerscht ook in Wâdjo het leenstelsel en worden de familieleden der regeeringspersonen dienovereenkomstig met bezittingen beleend.

Wâdjo wordt verdeeld in 24 landschappen, nl. Tossaro, Gilirĕng, Bélawa, Lowa, de vereenigde landschappen Sompĕ, Tjanroe en Tjahéloë, Liyoeng, Wagé, Têmpe, Limpakimpa, Tjantjoeng, Soengkang, Oegi, Bila, Kabola, Anabanoea, Pamana, Pariya, Roempiya, Akotèngĕng, Akadjang, Pénéki, Bola, Pĕnrang en Palippoe. De gezamenlijke grootte dezer landschappen zal ± 50 □ mijlen bedragen.

Tot 1888 behoorde Wadjo tot de *Niet*-bondgenootschappelijke landen van Zuid-Selébes. In genoemd jaar is echter met den Vorst en de Rijksgrooten een Contract gesloten, waarbij dezen verklaren dat hun land een deel uitmaakt van het grondgebied van Nederlandsch-Indië. Aan bedoeld Contract is ook een opgave toegevoegd van de landschappen en kampoengs, waaruit het gebied van Wadjo is samengesteld. Bij het optreden van den tegenwoordigen Vorst in 1891 is dit Contract opnieuw plechtig beëedigd en geteekend ([1]).

De voornaamste plaatsen zijn:

Têmpe, de hoofdplaats des rijks in het District van dien naam.

Tossora, vroeger de zetel van het bestuur, in het binnenland niet ver van de rivier Tjenrana gelegen.

Sĕngkaäng, nabij Têmpe.

Akotèngang, op eenigen afstand van den mond der rivier van dien naam, districtshoofdplaatsen.

Verder liggen langs de rivier Tjenrana nog: Lagoesi, de voornaamste plaats van het District Pamâna, Bôla, Balâkang, Tampângang, enz.; en langs den oostelijken oever van het Meer van Têmpe: Kading, Oedjoeng, Bâtoe-roessa, Pirâhi, Tanjtjoeng, Belâwa enz.

§ 12. Masĕnrĕmpoeloe.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Het kleine landschap Masĕnrĕmpoeloe (d. i. Het nabij het gebergte gelegene), ook wel Masenreng Boeloe genoemd, ligt ten zuiden van het land der To-Radja's, waarvan het gescheiden wordt door eene denkbeeldige lijn, die van de noordzijde van het Meer Kariyângoeng

([1]) Zie *Indische Gids*, 1890, I, bl. 899 en 1893 I, bl. 589; *Kol. Verslag*, 1892, bl. 20.

noordoostwaarts loopt tot aan de rivier Sadang; ten oosten grenst het aan Loewoe, waarvan het gescheiden wordt door de rivier Sadang en vervolgens door eene bergketen, die zich vandaar zuidwaarts uitstrekt; ten westen wordt het van Mandar gescheiden door het Meer Kariyângoeng en diens uitwatering, het riviertje Sorêyang of Binânga-Karâëng; ten zuiden grenst het voor een klein gedeelte aan de Golf van Mandar en voorts aan Adja-Tappârĕng, waarvan het volgens eene onregelmatig noordwaarts loopende lijn is gescheiden.

Aan de oost- en westzijde is het bergachtig; het grootste gedeelte is vlak en wordt doorsneden door de rivier Sadang en hare zijrivieren, welke gedeeltelijk in het bergland der To-Radja's gedeeltelijk uit het Meer Kariyângoeng haren oorsprong hebben. Ook van het gebergte in het westen des lands stroomen riviertjes af, welke zich òf in de Golf van Mandar òf lager in de Sadang ontlasten.

Verdeeling, voornaamste plaatsen.

Dit gewest bestaat uit de vier rijkjes: Doeri, Maïwa, Kassa en Batoelàppa, die elk hun eigen Vorst en op de Boegineesche wijze ingericht bestuur hebben. Bij de vernieuwing van het Boengaisch Contract in 1824, tot welk Contract de Vorsten van Enrêkang en Lêtta, die vroeger ook tot het Bondgenootschap behoorden [1], reeds in 1669 waren toegetreden, werden, op aansporing van den Vorst van Sidênreng, die tot de Vorsten dezer rijkjes in familiebetrekking stond, door hen afgezanten naar Mangkasar gezonden om het Contract te teekenen. Dit werd den afgezanten niet toegestaan, maar hun te kennen gegeven dat men de Vorsten zelve te Mangkasar wenschte te zien verschijnen.

Eerst in het jaar 1890—91 is met den Vorst en de Rijksgrooten der vier staatjes een definitief contract gesloten, waarbij zij verklaard hebben, dat hun land een deel uitmaakt van het grondgebied van Neêrlandsch-Indië, ten gevolge waarvan dan ook Masĕnsĕmpoeloe heeft opgehouden tot de *Niet*-bondgenootschappelijke landen te behooren [2].

Doeri bestaat uit de landschappen of Districten: Maloea, Tobanga, Boentabatoe en het vazalstaatje Pelappo.

---

(1) Reeds in het jaar 1685 is Lêtta bij Boni ingelijfd, terwijl *Enrêkang* sedert geen nieuw contract met ons heeft willen aangaan en op het oogenblik eigenlijk een *Niet*-bondgenootschappelijk land vormt.

(2) *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1843 en 1850; *Indische Gids* 1893, I. Voor nadere bijzonderheden omtrent de vier genoemde landschappen zie men *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXXVI, 1893.

Maïwa bestaat uit het landschap Maïwa en de vazalstaatjes Baringang en Boenging.

Kassa bestaat uit de Districten: Baladjĕng, Garoengga, Marowanging, Bekaroe, Paké, Lomba en Saloebakoe.

Batoelâppa bestaat uit de Districten: Batoelâppa, Taloempanoea, Tapporang, Waroe, Pasolengang, Baraba, Watoëng, Boenging (?) en het vazalstaatje Lappa.

In elk der vier rijkjes staat een Aroeng aan het hoofd; in Batoelappa is dit eene vrouw. De bevolking behoort tot den Boegineeschen stam; die van Doeri wordt gerekend tot de ruwste en onbeschaafdste familie der Boegineesche bevolking te behooren. Hoofdplaatsen der vier rijkjes zijn: Doeri, Maroânging, Baladjeng en Batoelappa.

D. Het Niet-bondgenootschappelijk Land der To-Radja's.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Dit uitgestrekt, tot voor een tiental jaren geheel onbekend en op het oogenblik nog slechts ten deele bekend gewest in het centraal bergland van Selébes grenst ten noorden aan Saoesoe en Poso, ten westen aan Kaïli en Mandar, ten zuiden aan Masĕnrĕmpoeloe en Loewoe en ten oosten aan Taboengkoe. Het gebergte Latimodjong (bl. 151) neemt een aanzienlijk deel van dit geheel bergachtig land in. Daarop, of op de oostelijke voortzetting er van, ontspringt de rivier Sadang (bl. 159), die eene zuidwestwaarts loopende vallei doorstroomt en het van de bergen ter weerszijde afkomende water naar de Golf van Mandar voert. In het noorden ligt het ons bekende Ranoe Poso, dat in naam tot de Residentie Menado behoort, doch rondom door nog onafhankelijke stammen bewoond wordt. Het gebergte is zeer boschrijk; de voortbrengselen van het land bestaan voornamelijk uit rijst, koffie, djagoeng, sagoe, aard- en boomvruchten; paarden, buffels, varkens en geiten; verder goud, ijzer, damar en rotan. In het wild loopen veel herten en zwijnen, enz., op welke dieren door de bevolking met behulp van honden en door middel van basalo's of werpstrikken geregeld wordt jacht gemaakt.

Meerdere bijzonderheden omtrent de gesteldheid van dit moeielijk te bereiken land zijn niet bekend. (1)

(1) Toen dit reeds was afgedrukt verscheen Deel XLII van de *Mededeelingen*, waarin o. a. de hoogst belangrijke reis van den Zendeling Alb. C. Kruijt, »Van Paloppo (zie boven, bl. 287) naar Posso" voorkomt. Tevens vindt de lezer daarin nog nadere bijzonderheden over het Lindoe-meer (boven, bl. 158) en de talen van Centraal-Selébes.

Bevolking (1).

De bevolking bestaat uit de zoogenaamde To-Radja of To-ri-adja, d. i. Binnenlanders of Bergmenschen, in de zuidelijke grenslanden ook wel *Topantoenoeasoe* of »Hondenvleescheters" genoemd. Zij vormen den oorspronkelijken stam der Alfoeren van Selébes en staan nog op den laagsten trap van beschaving. Het koppensnellen is bij hen algemeen in gebruik. Zelfs bestaat de gewoonte dat de overwinnaars het bloed der verslagen vijanden drinken, terwijl de hersenen door de krijgsaanvoerders en de priesters gegeten worden. Van de gesnelde koppen wordt vaak het schedeldek afgenomen om er drinkbakken van te maken. Anders worden zij in de woning van het Hoofd der plaats als zegeteekenen opgehangen. Bij enkele stammen is het bekende tatoueeren in zoo verre in zwang, dat mannen en vrouwen zich lidteekens op de armen, de borst of ook wel in het gelaat laten prikken, dan wel branden. De mannen zijn over het geheel krachtig gebouwd en vlug van beweging. Zij worden ons afgeschilderd als ijverig in den landbouw en het smeden van *pamor* (bl. 228). Hun grootste genoegen schijnen zij echter te vinden in de jacht en het deelnemen aan sneltochten, die nog al eens voorkomen. Verder houden zij zich onledig met de visscherij op het Meer van Poso en in de rivieren, waarbij zij van eigengemaakte vaartuigen gebruik maken. De vrouwen zijn slank en welgevormd. Bij beide sexen worden de tanden tot op het vleesch afgeveild en verder zwart gemaakt, terwijl onder enkele stammen bij de vrouwen vóór het huwelijk ook nog de beide boventanden worden afgebroken. Dit en het voortdurend sirih-kauwen verhoogt hare schoonheid niet. Behalve met huiselijken en veldarbeid, houden de vrouwen zich bezig met het vlechten van manden en doozen en het vormen van aarden potten en pannen. De To-Radja's van beiderlei geslacht schijnen zich goed te voeden. De meest gezochte spijzen zijn rijst, djagoeng, aardvruchten, groenten met varkens- en hertenvleesch; ook honden-, slangen-, apen- en buideldierenvleesch wordt niet versmaad.

---

(1) De hier volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de studie van den heer J. G. F. Riedel, de *Topantoenoeasoe of oorspronkelijke volksstammen van Centraal-Selébes* in de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Rks. 5, Dl. I, bl. 77 en volgg., omtrent welk stuk alleen moet betreurd worden, dat het grootendeels uit den mond van »Inlanders" is opgeschreven. Wat de Generaal Lahure in zijn *Les Indes Orientales Neerlandaises*, p. 173—191 van zijn verblijf bij den Vorst van Toëradja vertelt is louter verdichting. Men leze ook de boven aangehaalde reisbeschrijving van den Zendeling Kruijt.

Bij vele stammen bestaat het gebruik om voor het eten op een stukje zout te knabbelen.

De dorpen worden bij voorkeur op de toppen der bergen en heuvels gebouwd en zijn gewoonlijk goed versterkt. De huizen, die aan meerdere gezinnen tot verblijf verstrekken, staan op palen, eenige meters boven den grond, en worden van hout, palmlatten of bamboes vervaardigd en met kokosbladen gedekt.

Het landschap is verdeeld naar de afzonderlijke stammen, welke het bewonen en wier aantal nog moeielijk is te bepalen. Het zielental zou naar gissing meer dan 100000 bedragen. Elke stam heeft zijn eigene Hoofden, waaronder de Kaboesenja de voornaamste is. Ook vrouwen kunnen als zoodanig optreden. Zij worden door de oudsten der gemeenten en de hoofden van huisgezinnen gekozen. Men onderscheidt vier standen, n.l. die van den adel, de aanzienlijken, de gewone vrije lieden en de slaven. De laatsten worden nog weer onderscheiden in geërfde slaven, koopslaven en in den krijg buitgemaakte slaven en hunne afstammelingen. Ook kent men pandelingen. Een groote rol, vooral bij het koppensnellen en gewone krijgsverrichtingen, spelen de *tadoenja*, oude vrouwen, waarvan er in elke kampoeng eene wordt aangetroffen en die ook bij ziekten als anderszins geraadpleegd worden.

Eene bepaalde voorstelling van een hooger wezen hebben de To-Radja's niet. Hun godsdienst bestaat in de vereering van allerlei goede en kwade geesten. Onder de laatsten komt ook de bekende Poentianá of Poentidiri voor, die het hier echter op de *mannen* schijnt voorzien te hebben. Bij de offerplechtigheden gaan priesters (*tadoenja* of *boelia*) en priesteressen (*tadoenja*) voor ([1]). In elke woning schijnt een beeld te worden bewaard, de geesten der voorouders voorstellende, waaraan door de familie bij verschillende gelegenheden offers worden gebracht.

Bij het sluiten van een huwelijk, dat zoowel in als buiten den stam kan geschieden, hebben geene bijzondere plechtigheden plaats. De jonggehuwden kunnen zich naar verkiezing in elkanders stam doen opnemen. Voor de vrouw wordt een bruidschat betaald.

Voor verdere bijzonderheden moeten wij naar de bovenvermelde stukken van de heeren Riedel en Kruijt verwijzen.

([1]) Zie ook Kruijt in de *Mededeelingen*, 1895 en *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1890.

VIJFDE HOOFDGROEP.

DE MOLUKSCHE EILANDEN EN NIEUW GUINEA MET DE PAPOEA-EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE MOLUKSCHE EN VERDERE BOVENGENOEMDE EILANDEN.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, BESTANDDEELEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen.

De Moluksche of Specerij-eilanden zijn oorspronkelijk eigenlijk alleen de Ternataansche eilanden; men verstaat echter tegenwoordig onder de benaming van Moluksche eilanden of Archipel der Molukken, vroeger ook wel de Groote Oost genoemd, al de eilanden, gelegen tusschen Selébes ten westen, de Papoea-eilanden en Nieuw Guinea ten oosten, Timor ten zuiden, en den Grooten Oceaan ten noorden. Zij liggen dus tusschen 2°43′ N.B. (de noordelijkste punt van Morotaï of Moro) tot 8°23′ Z.B. (de zuidelijkste punt van het eiland Selaroe) en 124°22′ (de westelijkste punt van Taliaboe) tot het oostelijkste der Aroe-eilanden (± 135° O.L.).

De Papoea-eilanden en onze bezittingen op Nieuw Guinea strekken zich uit van 129°20′ (het eiland Gébé) tot 141° O.L., en liggen tusschen 1°3′ N.B. (de Asia- en de St. Davids-eilanden) en 9°10′ Z.B.

Bestanddeelen, grootte.

Volgens de bovenstaande bepaling behooren dus tot de Moluksche eilanden de volgende: de Ternataansche of eigenlijk Moluksche eilanden van welke Halémahéra of Djailolo het grootste en Ternate het hoofd-eiland is; zuidwaarts vandaar de Batjan- en Obi-groepen, en zuidwestwaarts de Soela-eilanden; de Ambonsche eilanden, zuidwaarts van Halémahéra, van welke Séram en Boeroe de grootste zijn en Ambon het hoofdeiland is; ten zuiden van Séram de Banda-eilanden, van welke Lontor of Lontar of Groot-Banda het grootste en Neira het hoofdeiland is; de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden, benevens de Aroe-, Kei-, Tanimber- en Timor laoet-groepen, alle zuidoost- en zuidwaarts van Séram ([1]). Van de Papoea-eilanden zijn de voornaamste Gébé, Waigéoe, Salawati en Misol, tusschen Halémahéra en Nieuw Guinea gelegen.

Van deze eilanden hebben (Nieuw Guinea, dat op Australisch gebied ligt, buiten rekening gelaten) alleen Halémahéra, Séram en Boeroe eene eenigszins belangrijke uitgestrektheid; alle overige kunnen tot de kleine eilanden gerekend worden. Van vele is de grootte niet nauwkeurig maar slechts bij benadering bekend. Volgens MELVILL ([2]) hebben

de Ternataansche eilanden	eene	grootte	van	360,4 □	mijlen.
de Batjan-, Obi- en Soela-groepen.	»	»	»	157,6	»
de Ambonsche eilanden ([3])	»	»	»	543,6	»
de Banda-eilanden.	»	»	»	0,9	»
de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden	»	»	»	105,4	»
de Aroe-, Kei- en Tanimber-groepen ([4])	»	»	»	250,0	»
de Papoea-eilanden	»	»	»	160,0	»
de Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea	»	»	»	3210,0	»
Dus de Moluksche en Papoea-eilanden en onze bezittingen op Nieuw Guinea te zamen				4787,9 □	mijlen.

Hierbij valt echter op te merken, dat de opgave omtrent Nieuw Guinea veel te klein is, daar de grootte van dit eiland op 12 of

([1]) Zie over de juiste spelling van deze en andere namen beneden bij de behandeling der afzonderlijke deelen.

([2]) *Moniteur des Indes*, 1846, en de Statistieke Kaart in het *Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1849, Dl. II. Deze opgaven verschillen echter in onderscheidene opzichten van die van denzelfden Schrijver in den *Moniteur* van 1846 en het *Tijdschr. v. N. I.*, 1843, Dl. II.

([3]) Vergelijk BLEEKER, *Reis door de Minahassa* enz. Dl. II, bl. 5.

([4]) Hiervoor leze men de Aroe-, Kei-, Tanimber- en Timor laoet-groepen.

13000 □ mijlen kan geschat worden, waarvan de grootste helft geacht wordt aan Nederland te behooren ([1]).

Natuurlijke gesteldheid.

De Moluksche eilanden zijn allen bezet met bergen, welke grootendeels van vulkanischen aard zijn en waaronder zich verscheidene nog werkende vulkanen bevinden. Het niet-vulkanische gedeelte der bergen is van verschillende formatie, gelijk bij de behandeling der afzonderlijke eilanden, voor zooveel noodig, zal worden aangewezen. Bijzonder hooge toppen worden slechts op enkele eilanden gevonden; daartoe behooren vooral de G. Tomahoe of Piek van Boeroe, op het eiland van laatstgemelden naam; de G. Noesa Heli op Séram; de Piek van Ternate en die van Tidore, op de eilanden van deze namen.

Daar de meeste eilanden zeer klein zijn en de grootere over het algemeen eene smalle langwerpige gedaante hebben of uit zoodanige schiereilanden zijn samengesteld en volgens hunne lengte-as door de bergketenen worden doorsneden, worden er nergens in de Molukken belangrijke rivieren aangetroffen en zijn er slechts enkele over een gedeelte van haren benedenloop voor booten of kleine inlandsche prauwen bevaarbaar; de meeste drogen in den goeden moesson geheel uit of blijven niets dan gemakkelijk doorwaadbare beken, en zijn dus noch voor den landbouw noch voor den handel belangrijk. Op Nieuw Guinea komen groote rivieren voor; maar onze kennis van dit eiland laat ook in dit opzicht nog veel te wenschen over.

De mate van vruchtbaarheid van den grond is op de onderscheidene plaatsen verschillend, en Boeroe schijnt in dit opzicht tot de meest begunstigde te behooren; maar in het algemeen is zij minder dan die van de westelijker gelegen landen. De rijstbouw is dan ook van weinig belang, en, voor zooverre dat product niet wordt aangevoerd, maakt de sagoe het hoofdvoedsel der bevolking uit. Evenwel is de grond bij uitstek geschikt voor de teelt van specerijen, vooral muskaatnoten en kruidnagelen, die hier haar vaderland hebben en vroeger den grooten rijkdom dezer gewesten uitmaakten. Overigens zijn de meeste eilanden met meer of minder zware bosschen bedekt, die vele houtsoorten opleveren.

In het zuidelijk gedeelte van den Molukschen Archipel heerscht

([1]) Over de later gebleken uitgestrektheid van enkele afzonderlijke deelen zie beneden. In den *Regeerings-Almanak* voor 1897 staat voor Ternate en Onderhoorigheden opgegeven een totaal van 8306,5 □ mijlen en voor de Residentie Ambon 934,6, wat een totaal geeft van 9241,1 □ mijlen.

van Mei tot October de Oostmoesson, die hier de regentijd is en dikwijls met stormen gepaard gaat, terwijl daarentegen de Westmoesson in het overige gedeelte des jaars zelden regen aanbrengt. Op de noordelijkste eilanden, welke nagenoeg onder den Evenaar liggen, is de afwisseling der seizoenen meer onregelmatig. Over de afwijkingen op Boeroe, Séram en elders zie men hieronder, bij de behandeling van die eilanden.

§ 2. STAATKUNDIGE VERDEELING, BESTUUR, REGHTSWEZEN EN MILITAIRE MACHT.

Verdeeling en bestuur.

De in deze hoofdgroep te behandelen gewesten vormen te zamen de Residentiën Ternate en Ambon; tot de eerstgenoemde behooren de Ternataansche eilanden, de Batjan-, Obi- en Soela-groepen, de Papoea-eilanden en de westelijke helft van Nieuw Guinea; tot de laatste, al de overige op bl. 321 vermelde eilanden ([1]).

Over de tot de Residentie Ternate behoorende eilandengroepen oefent het Gouvernement slechts middellijk gezag uit, behalve over de Obi-eilanden en kleine gedeelten van de eilanden Ternate, Halémahéra en Batjan, die Gouvernements grondgebied zijn; maar overigens staan zij onder het rechtstreeksch bestuur van Inlandsche Vorsten, die hun gebied in leen hebben van het Gouvernement. Deze Vorsten zijn: de Sultan van Ternate, aan wien behalve het eiland van dezen naam ook een groot deel van Halémahéra met Morotaï en vele omliggende eilandjes, benevens Moti, Makian, de Kajoa- en Goaritjigroepen en de Soela-eilanden behooren ([2]); de Sultan van Tidore, wiens gebied zich uitstrekt over Tidore, Maré en eenige kleinere eilanden, een deel van Halémahéra, de Papoea-eilanden, de westelijke helft van Nieuw Guinea en de eilanden in de Geelvink-baai; en de Sultan van Batjan, die de Batjan-groep beheerscht en aan wien vroeger ook de Obi-groep en eenige daar nabij gelegen eilanden toebehoorden.

([1]) Deze verdeeling is vastgesteld bij besluit van 6 December 1866. Vroeger vormden de hier bedoelde eilanden met de landen en eilanden om en in de Golf van Tolo gelegen (bl. 231) het Gouvernement der Moluksche eilanden, dat bestuurd werd door eenen Gouverneur en verdeeld was in de drie Residentiën Amboina, Banda en Ternate. Tot het jaar 1864 behoorde tot dat Gouvernement ook de Residentie Menado op Selébes.

([2]) Dat ook de Banggai-eilanden, de landen om de Tolo-golf en eenige eilanden in het zuiden van die Golf gelegen aan den Sultan van Ternate onderhoorig zijn, is reeds vermeld op bl. 161 en bij de behandeling dier gewesten op bl. 231 en volgg.

Op het eiland Ternate is een Resident gevestigd, die de Vorsten leidt en bewaakt en voor de belangen van het Gouvernement zorgt; hij wordt bijgestaan door eenen Secretaris, die tevens de functiën van Magistraat, Notaris en Vendumeester waarneemt, en door eenige mindere ambtenaren. Voorts zijn alleen op de eilanden Halémahéra (twee Posthouders), Besi (Soela-eilanden) (één Posthouder), Batjan (Controleur) en in de tot Selébes behoorende bezittingen van den Sultan van Ternate (Posthouder) Europeesche ambtenaren gevestigd.

De Residentie Ambon, staande onder het rechtstreeksch bestuur van een ter hoofdplaats Ambon gevestigden Resident, is gesplitst in de volgende Afdeelingen (¹).

A. Ambon (Amboina), bestaande uit het eiland van dien naam met de Lucipara- en Schildpad-eilanden, onder het bestuur van een Controleur, gevestigd ter hoofdplaats.

B. Saparoea, bestaande uit het eiland van dien naam, benevens Noesa laoet, Oma en de kleinere daaromheen gelegen eilanden; onder een Controleur te Saparoea.

C. Kajéli (Kaili) bestaande uit het oostelijke gedeelte van het eiland Boeroe benevens het eiland Amblaoe (Amblau) en de kleinere daaromheen gelegen eilanden; onder een Posthouder, te Kaili op Boeroe.

D. Masarète, bestaande uit het westelijke gedeelte van het eiland Boeroe en de kleinere daaromheen gelegen eilanden; onder een Posthouder, te Masarète op Boeroe.

E. Kairatoe, bestaande uit het westelijke gedeelte van het eiland Séram, benevens de eilanden Manipa, Kélang, Boano en de kleinere daaromheen gelegen eilanden; onder een Posthouder, te Kairatoe op Séram.

F. Amahai, bestaande uit het zuidelijk gedeelte van Midden-Séram; onder een Posthouder, te Amahai op Séram.

G. Wahai, bevattende het noordelijk gedeelte van Midden-Séram; onder een Civiel Gezaghebber, te Wahai.

H. De Aroe-, Kei-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden; onder eenen Controleur gevestigd te Toeal, en gesplitst in de volgende Onder-afdeelingen:

a. Klein-Kei, waartoe behooren de eilanden Noehoetaoeu, Noehoetoetoet, Doelalaoet, met de daaromheen gelegen kleinere eilandjes en verder de meer westelijk en zuidelijk daarvan gelegen Kei-, Tanimber-, Taiandoe- en Koer-groepen; onder den Controleur te Toeal op Noehoetaoen.

(¹) Volgens den *Regeerings-Almanak* voor 1897, met een paar veranderingen.

b. Groot-Kei, bestaande uit het eiland Groot-Kei of Noehoejoet; onder eenen Postbouder gevestigd te Elat.

c. Aroe-eilanden, bestaande uit de eilandengroep van dien naam; onder eenen Posthouder gevestigd te Dobo op Wamar.

d. Larat, bestaande uit het noordelijk gedeelte van het eiland Jamdéna, benevens de eilanden Larat, Fordate, Moloe, Maroe, Loetoer en de kleinere in de nabijheid gelegen eilanden; onder een Posthouder, te Lelingloean.

e. Séra, bestaande uit het zuidelijk gedeelte van het eiland Jamdéna, benevens de eilanden Séra, Selaroe, Seloe, Woeliaroe (Oeliaroe) en de kleinere daaromheen gelegen eilandjes, de groep waarin Laibobar, Teen en Nemaan liggen daaronder begrepen; onder een Posthouder, te Oearatan op Séra.

f. Babar, Loeang en Sermata, bestaande uit de eilanden van die namen en de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegene; onder een Posthouder, te Tepa op Babar.

g. Damar (Dama), Teoen, Nila en Seroea, bestaande uit de eilanden van die namen en de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen kleinere; onder een Posthouder, te Woeloer op Damar.

h. Leti, Moa, Laikor, Kisar en Roma, bestaande uit de aldus genaamde en de kleinere daaromheen gelegen eilanden; onder een Posthouder, te Serwaroe op Leti.

i. Wetar, bestaande uit het eiland van dien naam en de kleinere daaromheen liggende; onder een Posthouder, te Ilwaki op Wetar.

l. Banda, bevattende de Banda-groep, den oosthoek van Séram, gewoonlijk Tobo of Waroe genoemd, en de zuidoost- en zuidwaarts van Séram gelegen groepen zooverre die niet in de bovengenoemde Afdeelingen zijn begrepen. Deze Afdeeling staat onder het bestuur van een te Neira op het eiland van dien naam gevestigden Adsistent Resident, die tevens fungeerend Notaris, Vendumeester en Algemeen Ontvanger van 's lands kas is. Buiten de eigenlijke Banda-eilanden heeft deze Afdeeling twee Onder-afdeelingen namelijk:

1°. Waroe, bestaande uit het oostelijke gedeelte van Séram en de daaromheen gelegen eilandjes, behalve Kefing en de ten oosten daarvan liggende eilanden; onder een Posthouder, te Waroe op Séram.

2°. Séram laoet en Goram (Gorom), bestaande uit de eilanden Kefing, Klein Kefing, Géser, Kiliwaroe, Séram laoet, Salowaki of Soeroeaki (¹), Goram (Gorom), Manoewoka, Watoebela (Watoebella), Kassewooi (Kasioei), Tehor (Toeoer) en verdere kleinere eilanden van de Séram-laoet- en Watoebela-groepen; onder een Posthouder op het eiland Géser.

Rechtswezen.

Voor belangrijke zaken van Europeanen en met hen gelijkgestelden had men vroeger te Ambon, Neira (Banda) en Ternate Raden van Justitie, die echter vervallen zijn bij de invoering der nieuwe regeling van het rechtswezen in deze beide Residenties in 1882. Thans ressorteeren zij onder den Raad van Justitie te Mangkasar.

In de Residentie Amboina wordt de rechtspleging uitgeoefend door de Regentsgerechten, de Magistraten, de Landraden en de Residentiegerechten. — In elke negeri der Residentie (behalve in de Afdeeling Banda) is een Regentsgerecht, bestaande uit den Regent of diens wettigen plaatsvervanger, bijgestaan door de Oudsten der negeri als raadslieden. Zij oordeelen over alle klachten tegen onderhoorigen hunner negeri wegens overtredingen van wettelijke bepalingen, op welke is gesteld eene boete van niet meer dan *f* 15 of gevangenisstraf van hoogstens zes dagen. In sommige gevallen is van hunne vonnissen beroep op den Magistraat. — De Magistratuur wordt uitgeoefend door den in elk gewest bescheiden Europeeschen gezagvoerenden Ambtenaar, ieder binnen de grenzen van het gebied, waarover hem het dagelijksch bestuur is opgedragen; daaronder begrepen de Opziener der eilanden Ai en Run (Ron) der Afdeeling Banda (zie beneden onder Banda). Bij hunne rechtspraak zijn tegenwoordig een inlandsch Officier van Justitie en de Regenten of Hoofden der gedaagden. Zij nemen kennis: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 25 bedraagt; 2°. van alle klachten tegen inlanders of met hen gelijkgestelden, ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, of ten arbeidsstelling aan de publieke werken voor den tijd van drie maanden, of gevangenisstraf van acht dagen. — Landraden zijn gevestigd te Ambon, Saparoea, Neira en Wahai; te Ambon en Neira houden zij wekelijks zitting, elders alleen wanneer zulks wordt vereischt. Zij bestaan uit zooveel

(¹) In den *Regeerings-Almanak* wordt dit eiland ten onrechte Selawati genoemd.

leden als daartoe door den Gouverneur Generaal uit de voornaamste en bekwaamste inlanders worden benoemd, onder voorzitting van een Europeeschen rechter, bijgestaan door een eveneens gegradueerden Griffier en een Inlandschen Officier van Justitie. De Voorzitter en Griffier van den Landraad ter hoofdplaats treden ook als zoodanig te Saparoea en Wahai op. Het rechtsgebied van deze Landraden strekt zich uit: dat van dien te Neira over de Banda-eilanden en de Afdeelingen Waroe, Séram laoet en Goram; dat van die te Wahai en te Saparoea over de Afdeelingen van die namen; dat van dien te Ambon over de overige gedeelten der Residentie. Zij nemen kennis: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. van alle misdrijven, overtredingen van politiereglementen en plaatselijke keuren, en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraken der Landraden hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar. — De Residentiegerechten worden gehouden door de rechterlijke ambtenaren, die de Landraden voorzitten, bijgestaan door de Griffiers dier rechtbanken; de functiën van het Openbaar Ministerie worden in de Afdeeling Banda waargenomen door een Commies op het bureau van den Adsistent Resident, elders door den Magistraat. Hun rechtsgebied strekt zich evenver uit als dat van de Landraden. Zij houden wekelijks zitting in de hoofdplaatsen Ambon en Neira, tenzij de Gouverneur Generaal vergunt dat dit ook op andere plaatsen geschiede; elders zoo vaak dit noodig blijkt. Hunne rechtsbevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Menado (bl. 165). In sommige gevallen is hooger beroep toegestaan bij den Raad van Justitie te Mangkasar.

In de Residentie Ternate is, voor zooverre de rechtsbedeeling niet krachtens de met de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan gesloten contracten aan inlandsche rechtbanken is overgelaten of voorbehouden aan den hieronder te vermelden Rijksraad, de rechtspraak opgedragen aan de Magistraten, den Landraad en het Residentiegerecht. — De Magistratuur wordt binnen het gebied der hoofdplaats Ternate uitgeoefend door den Secretaris der Residentie, elders door den gezagvoerenden Europeeschen ambtenaar of Posthouder, ieder voor zoover zijn ressort zich uitstrekt. Hunne bevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Ambon. — De Landraad is op de hoofdplaats Ternate gevestigd en bestaat uit den Resident als Voorzitter, den Commies van het Residentiekantoor als Griffier, en zoovele leden als door den Gouverneur Generaal uit de inlandsche of met haar gelijkgestelde bevolking worden benoemd; voorts is daarbij tegenwoordig een

Inlandsch Officier van Justitie, een Mohamedaansch priester of een tot den landaard des gedaagden behoorend Hoofd. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als die van de Landraden in de Residentie Ambon. — Het Residentiegerecht wordt wekelijks ter hoofdplaats Ternate gehouden door den Resident, bijgestaan door den Commies van het Residentiekantoor als Griffier, en den Secretaris der Residentie waarnemende de functiën van het Openbaar Ministerie. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Ambon.

Voorts is ter hoofdplaats Ternate gevestigd een Rijksraad (vroeger Landraad geheeten), samengesteld uit den Resident als Voorzitter, een Gouvernements-ambtenaar als Griffier, een Djaksa, en den Djoegoegoe (Rijksbestuurder), den Kadi (Hoogepriester) en een Imam (Priester) van het rijk Ternate, Tidore of Batjan, naar gelang de gedaagden tot een van deze rijken behooren; de Secretaris van dat rijk neemt dan ook de functiën van het Openbaar Ministerie waar. Hoewel deze Rijksraad maandelijks te Ternate moet zitting houden, kan zulks buitendien op last van den Resident ook op de hoofdplaats van Tidore of Batjan geschieden. Deze Rijksraad oordeelt: 1°. over alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld door onderdanen van het Gouvernement tegen onderdanen der Sultans van Ternate, Tidore en Batjan; 2°. over alle door onderdanen van die Sultans begane overtredingen van door het Gouvernement vastgestelde pachtvoorwaarden; 3°. over alle door onderdanen van die Sultans gepleegde misdrijven, welke met den dood of met de straf naast die des doods kunnen worden gestraft, als: moord, doodslag, menschenroof, slavenhandel, brandstichting, vervalsching of besnoeiing van munten, oproer, diefstal, enz.; 4°. over alle door onderdanen der Sultans tegen dienaren van het Gouvernement begane misdrijven, geene uitgezonderd. — Alle veroordeelende vonnissen van den Rijksraad zijn onderworpen aan de revisie van den Raad van Justitie te Mangkasar.

Onderdanen van een der Sultans, die misdrijven plegen te zamen met onderdanen van het Gouvernement of van een der andere Sultans, staan terecht voor de rechtbanken, waarvoor de Gouvernements onderdanen justiciabel zijn [1].

Militaire macht.

De militaire macht bestaat uit het Garnizoens-bataljon der Moluksche eilanden, samengesteld uit den Staf en vijf compagnieën, benevens de 11de compagnie Artillerie. Zij staat onder het bevel van een Luitenant-

(1) *Indisch Staatsblad*, 1882, N°. 29, 32, 33 en 235; 1874 N°. 144.

Kolonel, Militairen Commandant der Molukken, en is thans gestationneerd als volgt:

de Infanterie: Staf en drie compagnieën te Ambon (fort Nieuw Victoria); detachementen te Saparoea (fort Duurstede), Wahai en Amahai op Séram; eene compagnie te Neira (forten Belgica en Nassau), detachement op Ai, eene compagnie te Ternate (fort Oranje), detachementen op Tidore en Batjan (fort Barneveld) en een subsistentenkader te Ambon.

de Artillerie te Ambon (fort nieuw Victoria) en te Neira in een van de forten Belgica of Nassau.

Buitendien heeft men schutterijen:

in de Residentie Ambon: op Ambon te Ambon en Hila, op Saparoea, Boeroe, Neira en Ai.

in de Residentie Ternate: te Ternate.

De schutterijen bestaan meerendeels uit Christen-Inlanders, en te Ternate uit de Christenen, Arabieren, Mangkasaren en Javanen ter hoofdplaats, die onder het onmiddellijk bestuur van het Gouvernement staan. Zij zijn deels met geweren deels (die te Ambon, op Saparoea en Boeroe) met pieken gewapend. In gewone tijden bestaan de diensten in het betrekken van eenige wachten, het verleenen van hulp aan de politie, het transporteeren van gevangenen, enz.; in oorlogstijd kunnen zij mobiel verklaard worden en hebben meermalen goede diensten bewezen.

§ 3. Voortbrengselen.

Plantenrijk.

Van de natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk vermelden wij als de belangrijkste alleen de houtsoorten, die op de meeste eilanden in overvloed voorkomen en deels voor meubelhout, deels voor den scheepsbouw, deels voor gewoon timmerwerk, deels ook voor brandhout en verfstof geschikt zijn. Eene uitvoerige opgave met aanwijzing van het gebruik der verschillende soorten komt voor in het *Indisch Archief*, Dl. III, bl. 183 en volgg. Wij noemen hier als voorbeelden slechts: het ebbenhout, ijzerhout, *djati*-hout (op Boeroe en Rosengain), *lingua*-hout, wortelhout, *kajoe mérah*, *kajoe samar*, *kajoe nani*, *kajoe bintangor*, *kajoe kamoeni*, *kajoe nangka*, *kajoe kanari*, *kajoe poetih* (vooral op Boeroe en Ambon), enz.

Van de cultuurgewassen komen inzonderheid in aanmerking: muskaatnoot- en kruidnagelboomen, kokos- en sagoepalmen, *djagoeng*,

weinig rijst, koffie, cacao, tabak en katoen. Ook op de aanplanting van *djati*-boomen wordt door het Gouvernement geregeld toezicht gehouden. Omtrent de hoeveelheid der geproduceerde specerijen in de Residentie Ambon zijn, sedert de verplichte levering aan het Gouvernement heeft opgehouden en zij thans door de planters zelven worden verkocht, geene nauwkeurige mededeelingen meer mogelijk.

Dierenrijk.

Van de wilde dieren van den Indischen Archipel komen de groote soorten in de Molukken niet voor. Men vindt er zwijnen, herten, geiten, civetkatten, egels, weinig apen, slangen, schildpadden en aan de mondingen der rivieren krokodillen. Rundvee, paarden en schapen schijnen nergens inheemsch te zijn, maar van elders aangebracht; het getal runderen en paarden is over het geheel uiterst gering. De Moluksche zeeën zijn bij uitstek rijk aan vischsoorten; ook walvisschen houden er zich op. In de nabijheid van Halémahéra en der Aroe-eilanden bevinden zich uitgestrekte parelbanken.

Delfstoffenrijk.

Op vele eilanden, inzonderheid op Ambon, Séram, Saparoea en Haroekoe, worden een aantal warme en koude minerale bronnen gevonden ([1]). Overigens zijn de Molukken, voor zooverre bekend is, armer aan delfstoffen dan het overige gedeelte van den Archipel. Op de zuidkust van Séram zijn op verschillende plaatsen meer of minder rijke tingronden, steenkolenlagen en aardolie-bronnen ontdekt; het eiland Batjan bevat steenkolenlagen, welke zeer goede kolen opleveren, benevens goud ([2]). Voorts wordt op enkele plaatsen ijzerhoudende grond, stofgoud en aluin gevonden. Sommige Ambonsche eilanden leveren kalksteen en krijt op. Op de eilanden ten oosten van Ambon (Oeliasers) komt eene soort van klei voor, *ampo* ook *batoe poan* of *poang* geheeten, die somtijds door de inboorlingen, vooral door de vrouwen, wordt gegeten ([3]). In de laatste jaren zijn omtrent de *geologische* gesteldheid der Molukken vele tot hiertoe

---

([1]) Zie o.a. het *Natuurk. Tijdschr. v. N. Indië*, Dl. XX, bl. 209.

([2]) *Natuurk. Tijdschr.*, Dl. IV, bl. 204, Dl. VI, bl. 163 en 365, Dl. XII, bl. 325 en 482, Dl XXVI, bl. 117.

([3]) Zie o.a. *Bijdragen van het Instit*, Derde Volgreeks, Dl. VIII, bl. 287. De *ampo* komt ook op Java voor en wordt daar insgelijks gegeten. VETH, *Java*, Dl. I, bl. 122 en *Encyclopaedie*, bl. 4.

onbekende bijzonderheden bekend geworden. Wij verwijzen daarvoor inzonderheid naar de geschriften van de heeren J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK en Dr. MARTIN. Men zie ook beneden bij de behandeling der afzonderlijke gewesten.

§ 4. BEVOLKING.

Getalsterkte.

Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1897 was de bevolking der Molukken op 31 December 1895 als volgt:

Residentie Ternate:		
Europeanen	308	
Chineezen	566	
Arabieren	124	
Inlanders (bij benadering)	102078	
Totaal		103076
Residentie Ambon:		
Europeanen	2346	
Chineezen	913	
Arabieren	722	
Andere Vreemde Oosterlingen	24	
Inlanders	291663	
Totaal		295668
Dus te zamen		398744 zielen.

Stamverdeeling.

Volgens sommigen zouden van de Moluksche eilanden oorspronkelijk alleen Séram, Boeroe en Halémahéra eene inheemsche tot den zoogenaamden Alfoerschen stam (onbeschaafde Maleiers; Dl. I, bl. 114) behoorende bevolking hebben gehad ([1]), en alle andere eilanden eerst in latere eeuwen langzamerhand door vreemde kolonisten bevolkt zijn. En zeker is het, dat vele kleine eilanden tegenwoordig alleen door volkplanters zijn bewoond; maar wanneer men in aanmerking neemt dat ook nu nog op sommige van deze eilanden (b. v. de Banggai-, de Aroe- en Kei-eilanden) zich Alfoersche stammen en Papoea's

([1]) VALENTYN, uitgave van KEYSER, Dl. II, bl. 377. *Tijdschrift v. Neêrl. Indië*, 1856, Dl. I, bl. 76. Vergelijk over deze benaming ook nog *Encyclopaedie*, bl. 18.

bevinden, is het, bij den bekenden afkeer, dien deze volken meest van de zeevaart hebben, toch niet waarschijnlijk dat zij in lateren tijd derwaarts zijn overgestoken, en komt men eer tot het vermoeden dat zij vroeger ook nog wel op andere eilanden werden aangetroffen maar daar door de kolonisten zijn verdrongen of uitgeroeid, gelijk altijd het geval is waar geheel ruwe stammen met minder onbeschaafde in aanraking komen.

De onbetwiste hoofdzaak is echter deze, dat de inheemsche bevolking der Molukken bestaat uit een ras der Onbeschaafde Maleiers (¹) die de binnenlanden der grootere en ook sommige kleine eilanden bewonen en slechts weinig aan de kusten worden aangetroffen. Zij zijn grootendeels Heidenen, ruw en onbeschaafd, en komen in de hoofdtrekken met de boven besproken bevolking van de binnenlanden van Selébes overeen. Bijzonderheden daaromtrent zullen, zooveel noodig, later worden opgegeven. Zij, die zich hier en daar aan de stranden hebben nedergezet, zijn minder onbeschaafd maar vermengen zich toch weinig met de overige kustbewoners.

Deze kustbewoners der grootere eilanden en de geheele bevolking der meeste kleine zijn voor een goed deel volkplanters uit onderscheidene oorden van den Indischen Archipel, en behooren tot verschillende stammen, waaronder de Maleische het hoofdbestanddeel schijnt uit te maken. Zij zijn deels Mohamedanen; doch velen hunner, vooral in de Residentie Ambon, hebben het Christendom aangenomen. In het jaar 1895 waren in de Residentie Ambon 67736 inlandsche Christenen (²). Dat echter onder Mohamedanen en Christenen nog zeer vele, trouwens niet te verwonderen, bijgeloovige begrippen heerschen kan blijken uit de bijzonderheden, welke te dien opzichte worden medegedeeld omtrent de bevolking der eilanden Saparoea, Haroekoe, Noesa laoet en de zuidkust van Séram, in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1843, Dl. II, door G. W. W. C. VAN HOËVELL in zijn werk *Ambon en de Oeliasers*, bl. 115 en volgg. en bij latere schrijvers.

De bevolking van Nieuw Guinea en de omliggende eilanden bestaat uit Papoea's of Austraalnegers, van welke eene algemeene beschrijving gegeven is in Dl. I, bl. 112; de verder omtrent hen bekende bijzonderheden zullen worden medegedeeld bij de behandeling van Nieuw Guinea.

(¹) Dat zij hier en daar sterk met Papoea's vermengd zijn zal bij de behandeling der afzonderlijke eilanden blijken.

(²) *Koloniaal Verslag over* 1895.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE TERNATE.

§ 1. LIGGING, BESTANDDEELEN EN GROOTTE VAN DEZE RESIDENTIE.

De Residentie Ternate bestaat uit vele, deels ver van elkander verwijderd liggende, eilanden en gewesten tusschen 121° (het westen van het landschap Tomori) tot bijna 141° (de oostelijke grens van onze bezittingen op Nieuw Guinea) O. L. en 2°43′ N. B. (de noordelijkste punt van het eiland Morotaï) tot 8°45′ Z. B. (waar de meridiaan van den 141sten graad O. L. de zuidkust van Nieuw Guinea snijdt).

Behalve de boven (bl. 231—241) behandelde gewesten om de Golf van Tolo op Selébes en de eilanden in en voor die Golf gelegen, behooren tot deze Residentie:

1°. De Halémahéra-groep, bestaande uit de eilanden Halémahéra, dat gedeeltelijk aan den Sultan van Ternate gedeeltelijk aan dien van Tidore behoort, Morotai, Raoe, Ternate, Hiri, Tofoeré, Mojaoe, Makian, Moti, Miskin, Kajoa, Waidoba, de Goaritji-eilanden, Gaäné, Damar, welke allen tot het gebied van den Sultan van Ternate behooren, en Tidore, Maitara, Tilango en Maré, die de verdere bezitting vormen van den Sultan van Tidore; en andere kleinere ([1]).

2°. De Batjan-groep, bestaande uit de eilanden: Batjan, Mandioli, Botang-Lomang, Tawali of Kasiroeta, Tambeli, Lata-Lata, Tawali-ketjil, Mamboeat en eenige kleinere, alle behoorende aan den Sultan van Batjan, behalve een der eilanden van de Lata-Lata-groep, dat aan dien van Ternate is toegewezen ([2]).

3°. De Obi-groep, zijnde de eilanden Obi of Ombirah, Gomoemoe, Obi-Latoe, Tapa, Bisa, Gaseh en eenige kleinere ([1]).

4°. De Soela-eilanden, zijnde: Taliaboe, Mangolé, Soela-Besi, Lifoe-Matola, Pasi Koré ([3]), Panghaja en eenige kleinere ([4]).

5°. De zoogenaamde Papoea-eilanden, waartoe algemeen gerekend worden de vier groepen: Gébé, Waigéoe, Salawati en Misol ([1]).

([1]) De spelling van deze namen is grootendeels volgens DE CLERQ.
([2]) *Kol. Verslag* over 1881, bl. 21.
([3]) Op de kaarten Liffa Matoela en Passi Korra.
([4]) Zie beneden bij de behandeling dezer eilanden.

6°. De westelijke helft van Nieuw Guinea tot op 140° 47′ O. L., benevens de eilanden in de Groote Geelvink-baai gelegen, van welke de voornaamste zijn: de Willem Schouten-eilanden (Wiak, Korido of Soepiori, enz.) Japen, Koeroedoe, Rhoon of Ron, Meos-wâr (water-eiland [1]), Amberpon en Mefoor of Noefoer en Noemfoer alsmede het Prins Frederik Hendrik-eiland, Adi, en vele kleinere langs de zuidwestkust, en eenige eilandjes in de baaien van de westkust van Nieuw Guinea.

Volgens de op bl. 321 medegedeelde officieele opgave hebben de hier vermelde gewesten te zamen eene grootte van 8306,5 □ mijlen, in welk cijfer ook het Nederlandsche gedeelte van Nieuw-Guinea moet begrepen zijn.

Omtrent de totaal-sterkte der bevolking zie men bl. 331; en omtrent de verdeeling der tot deze Residentie behoorende eilanden tusschen de Vorsten van Ternate, Tidore en Batjan, bl. 323 en 333.

§ 2. De Halémahéra-groep.

Het eiland Halémahéra [2].

Het eiland Halémahéra of Halmahéra, zooals het gewoonlijk genoemd wordt, ook wel Djilolo (eigenlijk Djaïlolo) genoemd naar een District van dien naam op de westkust, is verreweg het grootste van de groep en heeft eene oppervlakte van 313 of, met de talrijke kleine eilandjes langs zijne kusten, van 353 □ mijlen. Het ligt [3] tusschen 2° 14′ N. B. tot 0° 56′ 20″ Z. B. en 127° 21′ 10″ tot 128° 53′ 15″ O. L., en bestaat uit vier groote schiereilanden, het Noordelijke, het Noordoostelijke, het Zuidoostelijke en het Zuidelijke, welke door diep inloopende golven van elkander gescheiden zijn en zich in een centraalland van betrekkelijk geringe uitgestrektheid vereenigen. De Straat der Molukken bespoelt het eiland aan de westzijde, de Groote

---

(1) Het op sommige kaarten voorkomende *Roswaar* is de naam eener kampoeng op dit eiland.

(2) De naam Halémahéra beteekent »moederland" of »groot land." Volgens de Woordenlijst van den zendeling Van Baarda is het eene Ternataansch-Tidoreesche samenstelling, welke in het Alfoersch *tòna-ma-awa* zou heeten. De inboorlingen zeggen ook wel *Haloemahéra*. Bernstein deelt mede dat dit eiland door de Ternatanen Tanah besar (groot land) en door de Tidoreezen Hallijohrat wordt genoemd. *Tijdschr.* enz.. Dl. XVII, bl. 102.

(3) Men zie over dit eiland de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, Vierde volgreeks, Dl. I, bl. 495; het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bl. 438, Dl. XXVIII, bl. 240 en 337; verschillende opstellen in de *Indische Gids* voor 1882 en 1883 en beneden.

Oceaan aan de noordzijde, de Zee van Halémahéra of Straat van Djaïlolo aan de oostzijde, en de Séramsche Zee of Pitt's Straat aan de zuidzijde; de Straat Patientie scheidt het Zuidwestelijke gedeelte van dit eiland van de Batjan-groep.

De drie groote golven zijn: die van Kaoe tusschen het Noordelijke en het Noordoostelijke, die van Bitjoli of Boeli tusschen het Noordoostelijke en het Zuidoostelijke, die van Wéda tusschen het Zuidoostelijke en het Zuidelijke schiereiland. De Baai van Dodinga scheidt aan de westzijde het Noordelijke schiereiland van het centraalland. Behalve deze hebben de kusten nog eene menigte kleinere inhammen (*djiko*), van welke meerendeels geene namen bekend zijn ([1]), doch waaronder de belangrijkste zijn: de Baaien van Djaïlolo, Saoe en Lolòda aan de west-, die van Galéla aan de oostzijde van het Noordelijke schiereiland, en die van Lolobata aan de westzijde van het Noordoostelijke schiereiland in de Golf van Kaoe. Geschikte ankerplaatsen voor stoomschepen zijn o. a.: de Baaien van Lolòda, Djaïlolo, Dodinga, Pajahé, Sakèta, Gaäné, Foja, Wéda, Bitjoli, Maba, Boero-Boero, Lolobata, Bohané, Kaoe en Galéla; voor zeilschepen is alleen die van Lolòda in alle moessons veilig.

De vier schiereilanden worden elk in de richting van zijn lengte-as door eene zware met dichte wouden begroeide bergketen doorsneden, wier zijtakken zich op vele plaatsen tot aan de stranden uitstrekken en de gemeenschap over land tusschen de kustplaatsen belemmeren. Zij eindigen in het noorden in Tandj. ([2]) Batoe Bisoa en T. Djodjéfa, in het noordoosten in T. Léléi of Salawai, in het oosten in T. Ngolo Popo, ook T. Tabo of Toetoeli, elders T. Patani genoemd, en in het zuiden in T. Liboba. Behalve deze kapen zijn nog belangrijk T. Podo en T. Foja, recht tegenover elkander, op de west- en oostzijde van het Zuidelijke schiereiland op nagenoeg 0°10′ Z.B. gelegen, en T. Wajaméli op de oostkust van het Noordoostelijke schiereiland.

Slechts op enkele plaatsen wordt het bergachtige terrein door kleine, meest met *alang-alang* bedekte, vlakten afgewisseld. Van den aard van deze bergketenen is nog weinig bekend; men weet echter dat er zich talrijke vulkanen uit verheffen. In het zuidwesten van het Noordelijke schiereiland vindt men ([3]) den Doeon (4200 vt.), den

([1]) Zie overigens voor het Noorder-schiereiland het kaartje van den heer CAMPEN in de hieronder vermelde *Bijdragen*.

([2]) Het hier en daar voor *Tandjoeng* voorkomende *Dèhè* of *Dèto* is Ternataansch. Op Halémahéra zegt men *Doto*.

([3]) VALENTIJN en JUNGHUHN, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1285. *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1856, Dl. III, bl. 209. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV, bl. 399, Dl. XXVII bl. 246. *Bijdragen*, 5de Volgrks., Dl. III, 1888 en elders.

Toedoekoe (3900 vt), den Onoe (2900 vt.), den Gamkonora of Gamoekonora, een werkenden vulkaan van 5000 vt. hoogte, met een koud zwavelmeer in den top; noordoostwaarts vandaar den uitgebranden vulkaan Iboe of Tabaroe (± 4800 vt.) (1); meer noordwaarts den Lolòda (2700 vt.); bij de Baai van Galéla den Mowoja (3200 vt.) en den 3000 vt. hoogen Dodoeko of Doeko (vuurberg), dezelfde die op de kaarten G. Api heet; zuidelijker den Togoeïs (3200 vt.) en aan de Oostkust den 900 vt. hoogen uitgebranden Tarakaän. In de buurt van dezen laatsten top ligt de Tala-matjetjèké of Kleine berg, de zoogenaamde »Doodkisten" van de kaarten. Op de Noord- en Zuidoostelijke schiereilanden, die een samenhangende bergreeks vormen, zijn de voornaamste toppen de Tatam, de Papoedoi (± 2500 vt.) de Lolobata, de Watoe-Watoe-nonau (± 2500 vt.), de Watoe-Watoe fohéka (mannelijke en vrouwelijke W.), de Toeboelang (± 3500 vt.), de Watiléo (± 4000 vt.), enz., waarna de reeks overgaat in het Gebergte van Patani, dat in den lagen tafelberg Gohèba eindigt. De bergketen van het Zuidelijke schiereiland begint, ten zuiden van de vlakte van Kobé of Kobi, met den ± 2700 vt. hoogen Obahlata, draagt vervolgens de namen Bait, Wéda, Pajahi, Sinopa, Sakèta en Ohan, om in den heuvel Liboba aan de zuidpunt te eindigen.

De rivieren (Aké) (2) zijn zeer talrijk maar uit den aard der zaak van weinig belang; de meeste zijn niet meer dan beken, die in den drogen moesson geen water houden. Als de belangrijkste, die een eind landwaarts in voor inlandsche vaartuigen bruikbaar zijn, worden vermeld: de Lolòda, die in de baai van dezen naam valt; de Dodinga en de Tonikoe, die gedeeltelijk het Noordelijk schiereiland van het centraalland scheidt, beide uitwaterende in de baai van Dodinga; de Ira en de Tiabo in het westen van het dal van Galéla; de *Wasi*, het voornaamste riviertje, dat in het Meer van Galéla uitmondt; de Kaoe en de Towolas, in de Baai van Kaoe; en de Sengadji met de Kimalaha, in de Baai van Bitjoli. Van minder belang zijn de Aké lamo (groote rivier), die in de Baai van Saoe valt, en de Kajasa, een weinig bezuiden de Tonikoe (3).

---

(1) *Tabaroe* is de naam van het landschap en *Iboe* de woonplaats van het inlandsche Hoofd of Sangadja.

(2) *Aké* beteekent zoowel *rivier* als *water*. Voor het eerste heeft men echter ook het woord *saléra*.

(3) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 242, gewijzigd naar schriftelijke inlichtingen van den Schrijver, den Luit. C. F. H. CAMPEN en latere opgaven. Door de belangrijke mededeelingen van genoemden heer zijn al dadelijk verbeterd de berichten van WILLER in het *Indisch Archief*, Dl. I, bl. 345 en *Het eiland Boeroe*, enz., bl. 83. Nog verscheidene andere riviertjes worden opgenoemd in het *Tijdschr. van N. I.*, Dl. II, bl. 210, en op de kaart van MELVILL, die hier echter niet nauwkeurig is.

Inzonderheid in het District Galéla worden verscheidene meren aangetroffen, waaronder het Aké-lamo of Groote Meer (zie beneden) vermelding verdient.

Aan de kusten is de gemiddelde temperatuur op den middag ruim 85° F., des nachts daalt zij nooit lager dan tot 73°. De dampkring is over het algemeen vochtig. Het klimaat kan als vrij gezond worden beschouwd; zelfs de moerassige streken, die op sommige plaatsen langs de kusten worden gevonden, schijnen voor de inboorlingen niet nadeelig te zijn; de dagelijksche afwisseling van land- en zeewind, die zich door den vorm van het eiland overal laat gevoelen, draagt hiertoe in groote mate bij. De West- of regenmoesson begint tegen het einde van November en duurt met de Kentering tot Maart; in het zuidelijke gedeelte des eilands kenmerkt hij zich door hevige wind- en regenvlagen uit het noorden en noordwesten (1).

Omtrent de voortbrengselen van Halêmahéra is in de laatste jaren een en ander bekend geworden. Muskaat- en kruidnagel-boomen groeien hier en daar in het wild, doch hunne vruchten worden zelden ingezameld; op eenigszins belangrijke schaal heeft dit alleen plaats in Maba en Patani, waar ze ook worden uitgevoerd. Sagoe-palmen (*péda*) komen op vochtige kustplaatsen voor en worden opzettelijk aangekweekt. Rijst (*tamo*) wordt hier en daar in tamelijke hoeveelheid geteeld; *djagoeng* (*kahitéla*) zeer weinig; tabak in Galéla, waar met goed gevolg ook de arrowroot (*péda-soela*) door den zendeling VAN DIJKEN is ingevoerd. Kokos- en andere vruchtboomen benevens vele goede houtsoorten (2) komen er rijkelijk voor, van welke laatste echter voor uitvoer geen gebruik wordt gemaakt. Het dierenrijk levert buffels, eene menigte wilde zwijnen en herten, papegaaien, duiven, raven en ander wild gevogelte, eetbare vogelnestjes, vooral op Raoe, schildpadden, leguanen, eenen overvloed van visch, en in de baai van Kaoe parelbanken, die voor rekening van den Sultan van Ternate worden

---

(1) Volgens den heer VAN BAARDA kent men in Galéla geen afscheiding tusschen nat en droog jaargetijde (*moesoeng*), aangezien de regen het geheele jaar door van tijd tot tijd neervalt. Het verschil schijnt daar alleen te liggen in den wind, die van December tot April uit het noorden en van Juni tot October bijna geregeld uit het zuiden waait. De inlanders rekenen hier — in verband met hunnen rijstbouw — bij halve jaren van zes maanden, waarbij de stand van het zevengesternte (pariama) tot leiddraad dient. Bij de Tabaroeneezen of Berg-Alfoeren bezigt men een soort van weekkalender — een plaatje met zeven gaatjes en een houten pennetje, dat elken dag wordt verzet —. Ook elders schijnt dit in gebruik te zijn.

(2) Eene opgave van deze houtsoorten en haar gebruik komt voor in de *Indische Gids*, van 1883, Dl. I, bl. 139.

geëxploiteerd. Het delfstoffenrijk is nog onbekend, evenals de geheele geologische formatie des eilands ([1]).

Wanneer men den uitvoer van rijst (weinig), sagoe en tabak van Galéla naar Ternate uitzondert, is de handel van weinig belang. Hij wordt door Chineezen, Mangkasaren, Ternatanen en Tidoreezen gedreven. Ingevoerd worden: wapenen, aarde- en ijzerwerk, lijnwaden, oude Europeesche kleederen en andere voorwerpen voor den opschik, kramerijen, zout en, waar mogelijk, sterke dranken. De hoofdartikelen van den uitvoer zijn: rijst, sagoe en schildpad. De handel geschiedt hoofdzakelijk bij ruiling; aan de kusten is echter ook eenig zilver- en kopergeld in omloop. Van het bedrag van den in- en uitvoer zijn geene opgaven bekend.

Het Noordelijk schiereiland is gesplitst in *tien* Djiko's of Districten, van welke zeven in de westelijke helft liggen, namelijk van het zuiden af: Dodinga, Sidangoli, Djaïlolo, Saoe, Gamkonora, Tolofoeö en Lolòda. De drie andere bevinden zich aan de oostzijde en zijn van het noorden af: Galéla, Tobélo (of Tobèlo) en Kaoe. Bij de gelijknamige hoofdplaats van Dodinga vindt men nog de puinhoopen van het Nederlandsch fortje, vroeger gebouwd op het terrein dat, zooals wij boven opmerkten, tot het rechtstreeksch Gouvernements grondgebied behoort. Het is het laatst in 1877 bezet geweest ([2]). In het binnen-

---

([1]) De heer CAMPEN gaf hieromtrent vroeger de volgende schriftelijke mededeeling: »Halémahéra bestaat, voorzooverre zich uit de blootliggende gedeelten laat opmaken, uit opheffingen van sedimentair gesteente, dat bedekt wordt door tertiaire of secondaire lagen, die op hare beurt bekroond worden door alluvium of koraal. Door dit gesteente en deze lagen hebben zich dan waarschijnlijk, behalve de andere doorbraken van Plutonische structuur, ook de vulkanische massa's met schrikbarende kracht een uitweg gebaand en daardoor aan het eiland zijn tegenwoordig karakter en voorkomen gegeven. Deze onderstelling schijnt wel niet zeer aannemelijk, wanneer men alleen rekening houdt met de twee, slechts nog zwakjes rookende, vulkanen, die daar thans gevonden worden; doch wanneer men een blik slaat op de menigte uit trachiet bestaande en met lava overtrokken uitgedoofde vulkanen met hunne zuiver of afgeknotte kegelachtige gedaante of grillig gescheurde en soms door ontzettende uitbarstingen geheel in puin liggende vormen; — beschouwt men daarbij tevens de massa's van vulkanisch zand en rapilli, of de uitgestrekte met vulkanische steenen bezaaide terreinen en de enorme basaltbrokken, allen vaak op uren afstands van den vuurhaard gelegen, — dan verkrijgt men de zekere overtuiging, dat zulke krachten, als hier werkzaam waren, ook in staat geweest zijn om eene geheele landstreek te doen dalen of rijzen. Daar echter fossielen van dieren en planten, zoo belangrijk voor eene determinatie, tot nu toe niet zijn opgespoord, noch de aanwezigheid van kolenlagen en kostbare en nuttige metalen en aardsoorten (die toch op het naburige Batjan niet ontbreken) evenmin als die van petroleum en geneeskrachtige minerale bronnen is aangetoond, zal Halémahéra vrijwel eene *terra incognita* blijven, totdat er meer methodische onderzoekingen door deskundigen hebben plaats gehad."

([2]) Dit had plaats bij gelegenheid van den opstand van DANOE HASAN (Deel I, bl. 56) of DANOE BABOE HASAN, een afstammeling van het in 1832 opgeheven Sé-

land ligt de kampoeng *Bobané Igo*, waar eenige *Orang Gorap* (zie beneden) gevestigd zijn. Noordwaarts van Dodinga en hiervan gescheiden door de Aké Laha ligt het district Sidangoli met gelijknamige hoofdplaats, eene Ternataansche neerzetting, onder een Hoofd met den titel van *Sodéka*. Hier bevindt zich een zoogenaamde *Falah-Soeltan* of posthuis van den Vorst van Ternate. De hoofdplaats van Djaïlolo is *Soasio*, gelegen op ongeveer 1/4 uur afstand van het strand. Het is, gelijk trouwens ook de andere districts-hoofdplaatsen, de zetel van de Ternataansche Hoofden (Oetoesan, Alferes, enz.). Verder noordwaarts liggen *Saoe* of *Soa Raha* en *Pasroro*, de hoofdplaatsen van de Districten Saoe en Gamkonora. De laatste wordt uitsluitend door Mohamedanen bewoond. Vele inboorlingen uit dit District, waarin de bovenvermelde berg Tabaroe, bewoond door een afzonderlijken stam der Alfoeren, doen te Ternate dienst als huisbedienden. Tolofoeö schijnt slechts uit een paar Alfoersche kampoengs te bestaan, waarvan Tatala en Toegoei de voornaamste zijn. Even benoorden Saoe ligt de negorij *Todahé*, met eene veilige haven voor kleine vaartuigen. Eindelijk volgt het District Lolòda, onder het bestuur van eenen Kolano of Radja en bestaande uit twee Mohamedaansche en drie Alfoersche kampoengs. De bevolking van de eerste is belast met de bewaking van de vogelnestklippen op de naburige eilandjes. Langs de kust vindt men kleine neerzettingen van de boven reeds genoemde *Orang Gorap*, lieden oorspronkelijk afkomstig van Flores, Saleijer en elders en door zeeroovers als slaven naar hier overgebracht. Zij staan rechtstreeks onder den Radja, buiten bemoeienis van het Ternataansch bestuur.

De drie op de oostzijde gelegen Districten hebben tot hoofdplaats Galéla (1), Tobélo en Kaoe (2). Langs het strand van Galéla zijn enkele Mohamedanen gevestigd. Op ongeveer een uur gaans van de kust ligt het belangrijke Meer van Galéla, waaromheen tal van inlandsche kampoengs gevonden worden. Hier bevindt zich ook het bekende door den zendeling H. VAN DIJKEN gestichte christendorp *Duma*, met eene bevolking van ± 125 zielen. Eene andere plaats

---

ramsche rijk, die op Halémahéra een nieuw Sultanaat Djaïlolo wilde stichten, doch gevangen genomen en naar Muntok verbannen werd. In het jaar 1883 poogde zijn broeder een nieuwen opstand te verwekken, welke echter in tijds kon worden onderdrukt.

(1) Het bij DE CLERCQ als hoofdplaats voorkomende *Soahsio* (lees: *Soasio*) is de naam die aan de negen (sio) *mohamedaansche* dorpen (soa) in het District Galéla gegeven wordt, in onderscheiding van de *soa-mogiowo* of tien *Alfoersche* dorpen.

(2) Zie over de Districten Kaoe en Tobélo, behalve bij DE CLERCQ, ook *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1884.

heet *Soa-Konora*, waar eveneens sedert langen tijd een zendingspost is gevestigd geweest, welke nu echter naar Lalonga verplaatst is (¹). Het district Tobélo was vroeger berucht als verblijfplaats van zeeroovers, die de wateren en kustplaatsen in de Molukken onveilig maakten. Sedert zij zich echter aan het gezag onderworpen hebben, houden zij zich uitsluitend met den landbouw en de vischvangst bezig. De gelijknamige hoofdplaats, waar sedert kort een zendingspost gevestigd is, bestaat uit vier kampoengs, Mamoeliti, Lina, Soeboto en Saboea Lama geheeten. Tot Tobélo behooren eenige kleine eilanden en zoo ook het zuidoostelijk gedeelte van Morotaï (²), waarvan de rest onder Galéla ressorteert. De hoofdplaats Kaoe, eindelijk, bestaat uit eene Mohamedaansche, Alfoersche en Chineesche kampoeng. Zij is mede vlak aan het strand gelegen. Eene tweede belangrijke plaats is *Soa-totkangi*, aldus genaamd omdat zij acht afzonderlijke wijken bevat. Het geheele District is verdeeld in vier Sangadji-schappen, nl. Kaoe, Boïng, Pagoe en Madolé. De Sangadji van Kaoe schijnt echter ook over de andere gezag uit te oefenen. Aan de baai bevinden zich nog de gehuchten Aké-lamo en Aké-saoe.

De drie andere Schiereilanden bevatten de volgende landschappen of districten, sommige ook wel *Positie* geheeten: het noordoostelijke langs de westzijde van het zuiden af: Tafongo, Panga, Wasilé en Lolobata; langs de oostzijde van het noorden af: Wajaméli, Sangadji en Boeli; het zuidoostelijke, langs de noordzijde van het westen af, de Positie Maba, Bitjoli, Gali, het laatste gedeeltelijk ook op de oostzijde, waar nog Doloféï en Gemia gelegen zijn; langs de zuidzijde Kobi en verder zich uitstrekkende langs de oostzijde tot aan T. Foja, de Positie Wéda; Wali, Bôte en Patani; eindelijk het Zuidelijke Schiereiland, langs de westzijde van het noorden af, eene uitgestrekte Tidoreesche vestiging Oba, en vervolgens de landschappen Kalam, Maïdi, Sakèta en Gaäné-ma-raba, en langs de oostzijde van het zuiden af, Gaäné-ma-doedoe (³), Wasi, Boli en Foja.

De meest belangrijke kustplaatsen zijn: langs de westkust van het Centraalland en het Zuidelijke Schiereiland: Taoena, Gita, Pajahi, Wamo, Maïdi, Sakèta, Gaäné-ma-raba en Talangani; en langs de oost-

(¹) Deze plaats ligt ten noorden van Galéla. Aan het meer liggen nog Balé, Dokoelamo, Ngidiho (met eene Zendingsschool), Sosora (id.), Togawa, Soelabatangi, enz. De aanlegplaats voor prauwen aan het meer is Seki.

(²) Zie over Morotaï of Moro, *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XIV, en WALLACE, *Insulinde*, Deel II, bl. 25. De op sommige kaarten vermelde vulkaan *Tolo* bestaat hier niet.

(³) Het Gani (Gaäné) di dalam en G. di loewar op de kaarten is eenvoudig de Maleische vertaling van het Alfoersche ma-raba (binnen) en ma-doedoe (buiten).

kust: Gaäné-ma-doedoe, Wosi, Boli, Foja en Wéda. Het Noordoostelijke Schiereiland heeft aan de westzijde: Tofongo, Panggo, Wasilé en Lolobata en aan de zuidoostzijde: Leléoe en Maba; het Zuidoostelijke: Gotowasi, Wadji, Bitjoli en Sakam; verder: Gamoe-Soengé, Bôte, Wali en Kobi.

Gelijk boven reeds is gezegd, bestaat het rechtstreeksche Nederlandsche grondgebied alleen uit het terrein, waar voorheen het fortje Dodinga gebouwd werd. *Posthouders* zijn geplaatst te Galéla, voor Noord- en te Patani voor Zuid- en Oost-Halémahéra.

Overigens is het eiland staatkundig verdeeld in Onderhoorigheden van den Sultan van Ternate en van dien van Tidore. Aan Ternate behoort het geheele Noordelijke Schiereiland tot aan den mond der rivier Kajasa op de westkust en voorts volgens eene noordoostwaarts loopende lijn tot Tofongo ([1]) aan de baai van Kaoe, benevens de zuidelijke helft van het Zuidelijke Schiereiland, bezuiden 0°10′ ZB., volgens eene denkbeeldige grenslijn, welke van Dèhè Podo op de westkust naar T. Foja op de oostkust loopt ([2]). Hiertoe behooren, volgens opgave bij De Clercq, de volgende eilandjes: langs de westkust van het Noordelijke Schiereiland: Manamedé, Dowongi-Ratoe en een veertigtal ongenoemde in de bocht van Sidangoli, Doi, Tongoai, Tjira (4), Toeakara (3), Goeai (2), Salangadé (6), Diti (2), Goera-Lamo (4), Arbai, Sengaroe (3), Togasoengi, Mariparotjo, Toetoe, Goha Kahé, Njaoe Lako, Adoi, Sidoea (3), Tamoe, Djéré, Moesa Togi-togi, Lélo, Soearaga, Siboela en Oesaloeli; langs de Oostkust van hetzelfde Schiereiland: Miti, Kolorai, Tokoöe, Toepoe-Toepoe, Raranganè, Bobi, Tolonoeö, Koemo, Kakara-Lamo, Kakara-Itji, Paolé, Médé, Popilo en een vijftal ongenoemde; ten oosten en zuiden van het Zuidelijke Schiereiland: Doöra-Lamo, Doöra-Itji, Katinai-Lamo, Katinai-Itji, Gaäné, Widi (en vele zeer kleine), Djerongan, Kobi, Orangkaja, Topa, Saloma-Kië, Katoedoekoe, Djolo-Kaïla en een twintigtal ongenoemde ([3]); in het noorden: Ngaäi-ma-Dodéra ([4]), Ngélé-Ngélé-

---

([1]) In den *Regeerings-Almanak* Jofongo.

([2]) Volgens den *Regeerings-Almanak* loopt deze lijn van Taja op de oostkust recht naar Djojopa op de westkust.

([3]) Deze opgave stemt, behalve de spelling, vrijwel overeen met die van Bleeker, doch wijkt zeer af van die op de Kaart in de *Indische Gids* van 1883 en bij Campen. De laatste vermeldt voor de eilanden langs de westkust van het noorden af: de Noorder-Lolòda(h)groep, bestaande uit zes grootere (Tjerat, Doïtaï, Toeakara, Goewai, Kaharoriba en Salengading) en een dertiental kleinere eilanden, en de Zuider-Lolòda(h)-groep bij de bocht van Lolòda: Doea-Sétan, Kahatola, Kahatola-Lamo, Nonasi en Sidoea.

([4]) Op dit eiland wonen eenige Badjo's, waarvan enkelen in kleine hutten, anderen in hunne prauwen huisvesten. Van de volgende eilandjes zijn vele slechts ophoopingen van slijk en koraal, die alleen bij laag water droog liggen. Op het later genoemde Raoe worden veel eetbare vogelnestjes (*salemboerang*) gevonden, die eigendom zijn van den Sultan van Ternate, aan wien ook deze noordelijk gelegen eilanden toebehooren.

Lamo en Itji, Lobéba Lamo en Itji, Dodola L. en I., Pèlo, Galo-Galo L. en I., Tagalaja, Kokoja, Sasoema L. en I,, Gado-Goro (2), Sakèta, Pidang, Raoe met 5 kleinere en het grootere Morotaï of Moro (zie boven). Behalve Morotaï zijn deze noordelijke eilanden onbewoond.

Aan den Sultan van Tidore is het geheele overige gedeelte van Halémahéra onderworpen. Daartoe behooren de eilandjes Jehoe en Roniri aan de westkust; Woda, Radja, Liawohoe, Tamin, Goratoe, Djodi, Baja-eh, Kapal, Ef-pakal, Gee-eeh, Samedi, Saoe, Ef-miloeas, Nailoei-pakal, Seloton, Saje, Nasloei-miakol, Man, Belengsel, Lai-lai, Ef-mia, Kapaja, Oroe, Ingalan, Ota, Tjampanes-moleles, Se-ofi, Lan, Eeoë, Mor, Moetoe-maja, Oe-ef en Telingimendi, in de Baai van Bitjoli; en Liab, Je-ef, Oelo-i-ef en Salotan, langs de oostkust van het Zuidelijke schiereiland ([1]).

In de hoofdplaats van elk District (Djiko of Positie) is het Ternataansch of Tidoreesch bestuur gevestigd, bestaande in den regel uit een Oetoesan (Oetoesang) of Gecommitteerde van den Sultan, een Djoeroe toelis of Secretaris, een Littenan (Luitenant), een Alferez of *Alifirisi* (politiehoofd), een Seredièti (Sergeant), eenige Kalodie's (oppassers) en verder Kabo's (Politie-oppassers) en Baroe-Baroe's (id.). Naast en onder dit bestuur staat het inlandsche Districtshoofd, dat veelal den titel van Sangadji (Tidoreesch Songadji) of Djogoegoe, in Lolòda dien van Kolano of Radja, voert, en aan wien gewoonlijk een Hoekoem of Rechter, en een Imam (Imamoe) of Priester, voor den Mohamedaanschen godsdienst en daarmede in verband staande zaken, zijn toegevoegd. Deze personen vormen te zamen den Districtsraad, op sommige plaatsen *Sahè kamatahoe woka* genaamd, die

([1]) Deze laatste opgave is geheel volgens BLEEKER. Op de bovenbedoelde Kaart in de *Indische Gids* komen voor: langs de westkust van het noorden naar het zuiden: de Noord-Loloda- en de Zuid-Loloda-eilanden, tegenover het District Lolòda; de groep in de Bocht van Sidangoli; twee kleine eilandjes, tegenover Gita, Dorro Somola en Dorro Koessoe, tegenover Sakèta in Straat Patientie; de Ganeh- (Gaäné) eilanden, tegenover Gaäné di dalam; tegenover de zuidpunt van Halémahéra: de Damar-groep, Djeronga, Salo-ma-kieë en Libobo; en langs de oostkust van het noorden naar het zuiden: de Tobélo-eilanden, tegenover het District van dien naam; Bobalé in de Golf van Kaoe; twee ongenoemde groepen in de Golf van Bitjoli, tegenover Maba-proper en Bitjoli en Sakam; de Wéda-eilanden, in de Golf van Wéda tegenover Wéda-proper; Mof, tegenover T. Foja; de Widi-eilanden en Madodéra, tegenover Gaäné di loewar. — Bij het in 1880 met den Sultan van Ternate gesloten contract zijn ook de namen der tot zijn gebied behoorende eilandjes vermeld (*Indische Gids*, 1882, Dl. I, bl. 704), meerendeels met die van BLEEKER overeenkomende; maar de namen zelfs van goed bekende plaatsen op Halémahéra zijn in dat officieele stuk zoo verbasterd, dat het evenmin als de opgave bij laatstgenoemden schrijver als betrouwbare bron kan worden aangenomen.

wanneer er belangrijke zaken voorvallen ten huize van den Oetoesan vergadert. Die Raad handelt over de wijze van uitvoering van de bevelen des Sultans en voorts over alle aangelegenheden, welke het geheele District aangaan. Ook spreekt hij recht in alle zaken tusschen Heidenen en Mohamedanen; en in zulke, die de rechtsmacht der Dorpsbesturen te boven gaan, doch waarvoor geene zwaardere straf dan 24 rottingslagen of 30 realen boete kan worden opgelegd. Zaken van meer belang moeten te Ternate of Tidore worden behandeld. De straffen bestaan in blok-arrest, geldboeten en rottingslagen, welke echter ook kunnen worden afgekocht. De geldboeten worden verdeeld tusschen den Oetoesan, den Sangadji en het Dorpshoofd van den veroordeelde, die echter weder met hunne ondergeschikten moeten deelen. De rechtspraak geschiedt volgens de niet beschreven oude instellingen, en volgens de bevelen des Sultans voorzooverre deze niet met die adat in strijd zijn.

De Districten zijn veelal verdeeld in Gamoe's (Gams) of Landschappen, die een zeker aantal Soa's of dorpen bevatten; in sommige Districten bestaat de verdeeling in Gamoe's echter niet. Elke Soa heeft zijn eigen bestuur, bestaande uit een Kimalaha (Tidoreesch *Gimalaha*), een Hoekoema en een Kapita (het Hoofd in oorlogstijd), die rechtstreeks onder het inlandsche Districtshoofd staan en met de Himo's of Oudsten den Dorpsraad vormen. Deze Raad houdt zijne vergaderingen in een daartoe bestemd gebouw, *Siboea* of *Orom* (zie beneden) geheeten, regelt de verdeeling der belastingen en werkzaamheden, die door de gemeenteleden gemeenschappelijk moeten worden verricht, en doet ook uitspraak in kleine zaken, waarop geene zwaardere straf staat dan 12 rottingslagen of eene boete van 5 realen. Als bezoldiging genieten de Dorpshoofden slechts een gering deel van de belasting en hun aandeel in de opgelegde boeten; echter weten zoowel zij als de hoogere Hoofden hunne inkomsten door allerlei ongeoorloofde middelen te vermeerderen.

De waardigheid der Districts- en Dorpshoofden blijft meestal in hetzelfde geslacht; doch de persoon wordt door de gezamenlijke Hoofden en Oudsten gekozen, welke keuze door het bestuur van den Sultan of door dat van het District moet worden goedgekeurd. De voornaamste Hoofden ontvangen thans mede eene aanstelling van het Gouvernement, waaraan zij ook den eed van trouw moeten afleggen.

Behalve het bovenvermelde aandeel in boeten en belastingen genieten noch de Ternataansche en Tidoreesche noch de Inlandsche Hoofden eenige wettige inkomsten, maar moeten zij door landbouw, handel of op andere wijzen in hun eigen onderhoud voorzien. Alleen

in het District Sahoe ontvangen de Oetoesan en de Sangadji eene kleine hoeveelheid rijst van elk gewas. Voorts heeft, of had althans vroeger, overal de Oetoesan te zijner beschikking eenige *koki's*, dat zijn lieden, die zonder belooning allen huis- of veldarbeid voor hem moeten verrichten en om de maand worden afgewisseld; evenzoo heeft de Sangadji recht op één *Ngongaré itji*, dat is een knaap uit den gegoeden stand, die hem overal vergezellen en lichte diensten bewijzen moet. De woningen der Hoofden worden door hunne onderhoorigen kosteloos gebouwd maar niet onderhouden; doch van de openbare gebouwen, de raadzaal (*Siboea*), het Geestenhuis (zie beneden) en de moskee komt zoowel het onderhoud als de oprichting voor rekening der bevolking.

De lasten en diensten, waartoe de bevolking ten behoeve van den Sultan van Ternate verplicht was, waren vroeger (en zijn gedeeltelijk nog) de volgende: behalve Dodinga, Djaïlolo en Sahoe leverde ieder District voor elken krijgstocht van den Sultan zooveel man als hij behoefde, waaraan gaarne werd voldaan omdat deze tochten hen in de gelegenheid stelden om te rooven, koppen te snellen, of althans de scherpte van hun zwaard op een afgehouwen vijandelijken kop te beproeven. Behalve Dodinga en Djaïlolo leverde verder elk District jaarlijks één tot vier Korakora's of geheel uitgeruste, bewapende en met 30 tot 40 koppen bemande vaartuigen, die dan door een Ternataansch Gezaghebber werden gecommandeerd; de munitie werd door den Sultan verstrekt, en ook de voeding der manschappen nadat de medegebrachte voorraad was opgeteerd. Het District Sahoe moest voortdurend aan den Sultan op Ternate leveren de *manoesia-ratoes*, dat zijn *honderd* volwassen *mannen*, die daar alleen voor den kost werkten en van tijd tot tijd werden afgewisseld; dertig van hen werden door den Sultan beschikbaar gesteld om bij de Europeesche ingezetenen als bedienden werkzaam te zijn; ook de anderen hadden dikwijls gelegenheid om als roeiers of koeli's iets te verdienen; over deze verdiensten konden zij vrij beschikken. De Districten Galéla, Sahoe en Djaïlolo leverden jaarlijks aan den Sultan eene bepaalde hoeveelheid rijst, het eerste zonder, de beide andere tegen geringe betaling, en hij had het recht om, wanneer hij meer rijst behoefde, het ontbrekende tegen betaling te doen leveren door de Districten Tabaroe en Tobélo. Door het District Lolòda moesten jaarlijks de daar voorkomende vogelnestjes kosteloos voor den Sultan worden ingezameld, en door Tabaroe en Dodinga een zekere hoeveelheid *damar* (hars). Eindelijk moest het District Kaoe kosteloos de prauwtjes en manschappen leveren, die noodig waren voor de exploitatie van de parelbanken in de Baai van Kaoe, die een monopolie van den Sultan zijn.

Voor den Sultan van Tidore waren de gewone lasten hoofdzakelijk de volgende: wanneer de Sultan Korakora's verlangde, moesten zij gebouwd en met bewapening en bemanning geleverd worden. De districten Maba, Bitjoli en Wéda moesten eene bepaalde hoeveelheid sagoe leveren, en daarbij als geschenk eene onbepaalde hoeveelheid pijlen, bogen, werpspiesen, tifa's (trommen), zonneschermen, linnen en zijden stoffen en slaven. De belasting van het District Patani bestond alleen in slaven. Voorts moesten alle transporten van goederen enz. zonder betaling door de bevolking worden verricht, en waren sommige negeriën aangewezen als *Roemah dapor*, dat wil zeggen dat zij de woning en de tuinen van den Sultan moesten schoon- en in orde houden en al het particuliere werk voor hem verrichten.

Na den opstand van 1877 zijn daarin door het Gouvernement veranderingen gebracht, waarvan de volgende de voornaamste zijn: De Districten Tobélo en Galéla zijn nu vrij van heerendiensten; in plaats van de vroegere belasting betalen zij een hoofdgeld van *f* 2 voor elk ongetrouwd man en van *f* 4 per huisgezin (1). De oostkust van Tidoreesch Halémahéra is aan het rechtstreeksche bewind van Tidore onttrokken; de verschillende Districten hebben hun eigen bestuur; ook zij brengen de bovengemelde hoofdelijke belasting aan hunnen Sultan op. Met geheel zuidelijk Halémahéra is hetzelfde het geval ten opzichte van het Sultanaat van Ternate. Op de belangrijkste plaatsen worden Nederlandsche Posthouders gestationneerd (zie boven). Geen der Ternataansche of Tidoreesche Prinsen of Rijksgrooten mag zich zonder toestemming van den Resident naar Halémahéra begeven. De levering van de rijst, de *damar* en de *manoesia ratoes* door noord-Halémahéra aan den Sultan van Ternate zijn daarbij onveranderd gebleven (2).

Volgens de mededeelingen van BLEEKER bedroeg de bevolking (3) van Halémahéra omstreeks het jaar 1854 nagenoeg 27700 zielen, van welke ruim 4600 in het Tidoreesche en 23000 in het Ternataansche

---

(1) In de kustnegeriën betalen de *mohamedanen* een hoofdgeld van *f* 1.— ter voorziening in de jaarlijksche levering van eene *déroe-djoeanga* (kòra-kòra) aan den Sultan.

(2) Zie *Indische Gids*, 1881, Dl II, bl. 396 en 1882, Dl. I, bl. 706.

(3) Wat de sterkte der bevolking van Tidoreesch Halémahéra en van het Ternataansche gedeelte van het Zuidelijke schiereiland betreft, komen de berichten van BLEEKER vrij goed overeen met het medegedeelde in de *Bijdragen*, t. a. p bl. 250. VAN DER CRAB, *de Moluksche eilanden*, stelt echter de eerste op 8000 en de laatste op 500. Men zie ook over de bevolking: *Eenige mededeelingen over de Alfoeren van Halémahéra* in de *Bijdragen*, vierde volgreeks, Dl. VIII, met enkele verbeteringen in Deel X, en de beneden vermelde *Woordenlijst* van den zendeling VAN BAARDA, waarin vele belangrijke ethnographische bijzonderheden voorkomen,

gedeelte des eilands woonden; van deze laatsten bevonden zich meer dan 20000 op het Noordelijke schiereiland, zoodat dit verreweg het sterkst bevolkt was. Dit was ook nog het geval in 1881, toen die bevolking berekend werd op ruim 23350 zielen, namelijk in Gamkonora 5900, in Lolòda 1900, in Tolofoeö 300, in Saoe 5000, in Djaïlolo 320, in Dodinga 253, in Kaoe 3204, in Tobélo 2540 en in Galéla 3940 (¹). In de jongste berichten over Halémahéra wordt het zielental geschat op 30000, waarvan ongeveer 5000 op Tidoreesch gebied.

De eigenlijk gezegde inboorlingen behooren tot het onbeschaafde Maleische ras (²), worden gewoonlijk Alfoeren genoemd, zijn van het Noordelijke schiereiland afkomstig en bewonen meerendeels het Ternataansche gebied; Tidoreesch Halémahéra is voor verre het grootste gedeelte bevolkt met afstammelingen van de omliggende eilanden Maré, Moti, Makian en Kajoa, die in vroegere eeuwen vandaar uitgeweken of overgebracht zijn (³). De Alfoeren zijn over het algemeen vrij groot van gestalte en sterk gespierd, de vrouwen kleiner en weinig bevallig van uitzicht. In het gewone leven zijn zij matig, gehard tegen vermoeienissen, ijverig, zacht van inborst, gehoorzaam aan hunne Hoofden, zoolang dezen niet vorderen wat tegen de oude gebruiken

---

(¹) *Indische Gids*, 1882, Dl. II, bl. 843.

(²) WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 488 zegt: »Het Noordelijk schiereiland van »Halmaheira wordt bewoond door een ras van inboorlingen, de Alfoeren van Sahoe »en Galéla. Deze lieden zijn geheel verschillend van de Maleiers, maar bijna even»zeer van de Papoea's. Zij zijn lang en welgemaakt, met Papoesche gelaatstrekken »en krullend haar, zij zijn gebaard en behaard van huid, maar schier even licht van »kleur als de Maleiers. Zij zijn een arbeidzaam en ondernemend ras, telen rijst en »groenten, en zijn onvermoeid in het opsporen van wild, visch, *tripang*, parelen en »karet." En op bl. 23: »Zij verschillen radicaal van alle Maleische rassen. Hunne »gestalte en trekken zoowel als hunne levenswijze en neigingen zijn nagenoeg dezelfde »als die der Papoea's. Hun haar is half Papoesch; het is noch recht, zacht en »glanzig, zooals bij alle echte Maleiers, noch zoo kroezig en wollig als het volkomen »Papoesche type, maar altijd krullend, golvend en stug, zooals het dikwijls onder de »echte Papoea's en nooit onder de Maleiers voorkomt." Uit deze omstandigheden trekt WALLACE het besluit »dat op Halmaheira de ware grenslijn tusschen het Maleische »en Papoesche ras wordt gevonden," hetgeen zal willen zeggen dat die bevolking den overgang tusschen de twee rassen uitmaakt. Het is echter ook zeer licht mogelijk dat die gedeeltelijke overeenkomst met de Papoea's eenvoudig het gevolg is van vermenging der inboorlingen met de slaven, die gedurende eeuwen door de Sultans van Tidore uit Nieuw Guinea naar Halémahéra zijn overgevoerd. — Ook volgens WALLACE hebben de Oostelijke en Zuidelijke schiereilanden van Halémahéra geene echte inheemsche bevolking. In de *Woordenlijst* komt het woord *Haléfoeroe* voor in de beteekenis van »woest land", welke naam ook op de oorspronkelijke bewoners van het eiland (boschmenschen, bewoners van het wilde land) wordt toegepast.

(³) Die van *Patani* zouden afkomstig zijn van *Mambroe Sawai* (Haarlem-eilanden) in den zuidoosthoek van de Geelvinkbaai en dus oorspronkelijk Papoea's zijn.

strijdt, en geene dobbelaars en amfioenschuivers; daarentegen zijn zij verregaand bijgeloovig en liefhebbers van sterken drank. ([1]) Het koppensnellen komt nog onder hen voor; aan in den strijd verslagen vijanden wordt, althans in de binnenlanden, het hoofd afgehouwen, hun bloed gedronken, hun lichaam vaak verminkt, terwijl het hoofdhaar als versiering van de wapens dient ([2]).

De bewoners van de Districten Tobélo en Galéla zijn het ruwst van zeden en waren vroeger als zeeroovers in den Molukschen Archipel algemeen gevreesd; die van het District Tabaroe worden nog als de meest oorspronkelijke Alfoeren beschouwd. Landbouw, jacht en visscherij zijn de voornaamste middelen van bestaan. De nijverheid is zeer gering; het spinnen en weven zijn hun onbekend; de vrouwen vervaardigen alleen zakken van *boboro* of nipahbladen. Uit Maba komen doozen (*kabila*) van sagoe- en pandan-bladen gemaakt. Ambachtslieden zijn er niet en het noodige smidswerk wordt door reizende Tidoreezen verricht. Alleen vindt men in elk District personen, die vaartuigen (déroe) van verschillende grootte vervaardigen, welke echter weinig duurzaam zijn.

De gewone kleeding der mannen bestaat in de *tjidako* of *pisa* van geprepareerde boomschors (bij voorkeur van den *gado*), die bij feesten geverfd en gekleurd is door middel van plantensap, en eenen hoofddoek van dezelfde stof. Bij den arbeid hebben zij slechts een smallen schaamgordel aan, die *sabéba* heet. De vrouwen dragen een soort saroeng, *baro* geheeten, eveneens van boombast; buitenshuis hebben zij ook wel een buisje aan of trekken zij een tweede saroeng aan, welke over de borsten geslagen wordt. In de Districten Djaïlolo en Saoe dragen de mannen in plaats van de pisa korte katoenen broeken, welke gewoonte ook elders navolging begint te vinden. Kleedingstukken van katoen komen trouwens overal meer en meer in gebruik. Gouden en zilveren sieraden waren vroeger, wegens hun hoogen prijs, weinig en tegenwoordig nog alleen onder de meer aanzienlijken in gebruik; de ringen en banden, waarmede groot en klein zich gaarne siert, zijn meest van schelpen, rotan, schildpad of koper vervaardigd. In den haarwrong prijkt bij mannen en vrouwen meest eene sierlijke kam, die *woesi* wordt genoemd. Bij de kleeding der mannen behoort ook de *péda* of *taito*, een soort houwer of kapmes, dat in den gordel gestoken wordt. Ook hebben zij steeds bij zich

---

([1]) Hoewel de Sultan van Ternate den invoer van sterke dranken verboden heeft, weten toch de handelaars het volk daarvan wel te voorzien.

([2]) Dit laatste volgens CAMPEN, die echter ook opmerkt, dat het koppensnellen geen bepaalde landsinstelling is.

de *mokoema-dodaï* of *kabila*, eene soort tasch, waarin de ingrediënten voor de sirih, enz. bewaard worden ([1]). Het tatoueeren is onbekend; alleen in Kaoe prikken zich de jongelieden door middel van plantensap figuren op de huid. De tanden worden als teeken van huwbaarheid afgevijld (roko) en verder zwart gemaakt; niet zelden geschiedt deze kunstbewerking ook eerst lang nadat het huwelijk gesloten is.

De woningen (*tahoe*) zijn vrij groot, in sommige Districten op palen, elders onmiddellijk op den grond gebouwd, en wel uit lichte houten stijlen met wanden van bladstelen van den nipah- of sagoepalm (*katoe*) en een dak van bladeren; hoewel zij slechts één huisgezin bevatten zijn zij in verscheidene kamers verdeeld, omdat elk volwassen vrouwelijk lid des gezins een afzonderlijk vertrek (*djongiki*) moet hebben. In Galéla wordt ook veel *aoelota* (een soort bamboe) voor huizenbouw gebezigd. Het huisraad is zeer eenvoudig: eene rustbank, wat matten (*salipi*) om op te slapen, blaaspijpen, zeeften en doozen is vaak alles. In de kuststreken komt het gebruik van aarde-, glas- en ijzerwerk meer en meer in zwang. De dorpen (*gamoe* of *soa*) bestaan meest uit niet meer dan vier of vijf groote huizen. Versterkte kampoengs gelijk elders schijnt men hier niet te kennen. Alleen hebben de meeste dorpen eene natuurlijke omheining van vruchtboomen, laag hout en struikgewas, die ze voor vreemden schier ontoegankelijk maken. In de kom van elke gemeente, groot of klein, vindt men de *Siboea*, eene groote op allerlei wijzen versierde open loods, waarin de dorpelingen bij feestelijke gelegenheden als anderszins bijeenkomen; ook dient het tot opberging van gesnelde koppen en andere zegeteekenen.

Als muziekinstrumenten zijn, behalve de bekende *tifa*, hier *gosoma* geheeten, in gebruik de *arababoe*, eene soort viool van een klapperdop vervaardigd, de *soelèpé*, soort éénsnarige gitaar, eveneens van zulk eene noot en verder eene fluit van bamboe, *bangséli* geheeten en van een mondstuk aan het uiteinde voorzien ([2]).

De meest gebruikelijke wapens zijn, behalve de reeds genoemde péda, de *ngami* of boog, de *sagoe-sagoe* of lans, in verschillende soorten en de *kléwang*. In den strijd bedient men zich ook van

---

([1]) In het district Galéla schijnen de mannen vaak ook een hoofddeksel van inlandsch maaksel te dragen, dat *saraoe* genoemd wordt.

([2]) In de Woordenlijst van den heer VAN BAARDA staat ook vermeld de *lipa*, eene gong of bekken van gegoten metaal, welk instrument toch zeker niet inlandsch is. Zie verder over al deze onderwerpen ook bij CAMPEN.

schilden (*salawako*), welke van lichte houtsoorten vervaardigd worden en van een soort van maliënkolder (*baroeti*) uit touw geknoopt. Langs de kusten komen ook vuurwapens in gebruik. Wanneer een stam ten oorlog uitrukt, wordt hij door speciaal daarvoor aangewezen personen aangevoerd, die, naar het schijnt, algemeen den naam van *kapita* dragen. Aan elken strijd gaat de bekende *tjakalélé* (dans) vooraf, die in Galéla en elders *soda* genoemd wordt.

Het hoofdvoedsel der bevolking is sagoe (*hoeda*), welke hier gewoonlijk tot een soort van brij (*papéda*) gekookt of ook wel in den vorm van koeken (*lempé*) genuttigd wordt, en verder djagoeng. Rijst dient in de meeste streken alleen tot versnapering. Voor toespijs is zeer gezocht de *ngawaro*, een klein zeevischje dat in bepaalde maanden bij groote scholen langs de kust verschijnt en dan gevangen wordt. In Galéla voedt een gedeelte der bevolking zich hoofdzakelijk met bananen (bolé). Als dierlijk voedsel geldt alles wat slechts eenigszins eetbaar is. De spijzen worden meest zonder zout gekookt. De gewone drank is water; bij feestelijke gelegenheden ontbreekt echter nergens de *sagoewéroe*, hier *daloe* genoemd, het bekende gegiste sap uit den arèn- of andere palmsoorten, waarvan dan algemeen misbruik wordt gemaakt.

Een huwelijk kan alleen buiten de soa, met goedvinden van beide partijen en met toestemming der wederzijdsche ouders, gesloten worden. Aan die van het meisje wordt vóór het eigenlijk aanzoek plaats heeft een verlovingsprijs (*soekoe* of *tahoe-ma-ngöi*) gezonden, welke vroeger eenvoudig uit een hakmes bestond, doch tegenwoordig, vooral in de kustplaatsen, met allerlei wordt uitgebreid. Wordt nu deze Soekoe, hetzij door de ouders, hetzij door het meisje geweigerd, dan behoeft de jonkman geen verdere moeite te doen. Anders volgt zoo spoedig mogelijk de toezending van de *Soeba* of bruidschat (koopprijs), die, naar het schijnt, in den regel 30 realen of *f* 60 bedraagt, behalve de daarbij behoorende *Gogerèmo* of »rommelzoodje", bestaande uit 3 kléwang's, 3 schilden, 3 hakmessen, 3 porseleinen schotels, 3 dito borden en een stuk katoen. Het gebruik wil, dat de familie der bruid deze zending beantwoordt met een geschenk (*sosoka*), waardoor zij zich meteen van de verplichting ontslaat om ooit de Soeba te moeten terugbetalen. Is de aanstaande echtgenoot niet bij machte het noodige geld met wat er bij behoort af te dragen, dan kan het huwelijk toch doorgaan, maar mag hij zijne vrouw niet naar zijne eigene soa overbrengen. Bovendien blijven zijne kinderen het eigendom van de schoonouders, bij wie hij moet inwonen tot tijd en wijle de koopprijs betaald is. Een alzoo op krediet getrouwd

man mag niets van de *Arĕta* ([1]) (de *harta-poesaka*) zijner soa in di van zijne wederhelft overbrengen. Uithuwelijking van kinderen schijn hier niet voor te komen. Daarentegen kent men er ook het schaken der bruid, waaromtrent bij deze Alfoeren de zonderlinge bepaling bestaat, dat een meisje, hetwelk weigert haren schaker te trouwen eene boete moet betalen, die *Rohé-ma-ginita* of *Rohé-madĕdébi* (d. i het lichaam luchtig of licht maken) genoemd wordt.

Veelwijverij is hier niet in gebruik; daarentegen komt echtscheiding menigvuldig voor. Heeft deze plaats tengevolge van ontrouw van den kant der vrouw, dan is hare familie verplicht den bruidschat terug te betalen, in geval zij namelijk verzuimd heeft bijtijds de Sosoka (zie boven) aan te bieden. Terugbetaling van de Soeba wordt ook wel geëischt als een der echtgenooten wat kort na het huwelijk komt te overlijden. Bij gebleken overspel van den man, wordt hij eenvoudig tot betaling eener boete veroordeeld. Bij scheiding blijven de kinderen steeds bij den vader, tot wiens stam zij gerekend worden te behooren. Sterft de man, dan kan zijne vrouw na afloop van het doodenfeest (*boòsoe-ma-odo*) naar hare familie terugkeeren, doch komt de nalatenschap geheel onder beheer van den oudsten zoon of, bij ontstentenis van mannelijk oir, van den oudsten broeder, die dan ook verplicht is voor de ongehuwde dochters te zorgen. Vrouwen erven volgens de adat (*adati*) niet.

In het Ternataansch gedeelte van Halémahéra worden alleen langs de kusten Mohamedanen aangetroffen, die steeds in afzonderlijke gehuchten of kampoengs wonen. In de onderhoorigheid van Tidore daarentegen belijdt de bevolking grootendeels den Islam. Christenen vindt men nog alleen in het vroeger vermelde Duma aan het Meer van Galéla ([2]). Overigens zijn de bewoners van het groote eiland nog heidensch. Voor zoover bekend gelooven dezen in een almachtig Opperwezen, *Djooe Doehoetoe* (de Heer, eigenaar van alles) of, meer gebruikelijk, *Gikimoï* (de Eéne, het Opperwezen) genaamd, dat alles geschapen heeft, maar te verheven is om door menschen te worden aangebeden ([3]). Een bepaalde vereering van Gikimoï bestaat dan ook niet. Gelijk elders in den Archipel, waar het Polynesisch Heidendom nog in volle kracht heerscht, bestaat de volksgodsdienst uitsluitend in de vereering van een aantal goede en booze geesten, die recht-

([1]) Tot deze Arĕta rekent men hier: tuingrond, aanplantingen, feestkleeren, porceleinen vaatwerk, geld, enz.

([2]) Zie over de beweging in *Tobélo* het juist verschenen N°. 7 van de *Berichten der Utr. Zend. Vereeniging*, 1898.

([3]) Wat Willer mededeelt van zekeren wijze *Gosoeong*, door Gikimoï naar de aarde gezonden om de menschen te onderwijzen, is volgens de heeren Campen en Van Baarda geheel uit de lucht gegrepen. Vergelijk onder Boeroe.

streeks invloed uitoefenen op 's menschen lotgevallen en waaronder de *Goma's*, de *Wongé's*, de *Toka's*, de *Koelé's*, de *Djini's* en de *Méki's* de voornaamste zijn.

Onder *Goma's* verstaat men de zielen van overleden huisgenooten en voorouders, de alom gevierde beschermgeesten der Alfoeren. Aan het hoofd staat de *Wongé*, de geest van den eersten familie- of stamvader, ter wiens eere eigenlijk de *Séri* of oorlogstempel is opgericht, zooals er in bijna elk dorp een wordt aangetroffen. Evenzoo vindt men in elke woning eene afzonderlijke plaats, soms een soort zoldertje (*salabé* of *taba*), soms een klein slaapbankje (*kokiroba*), waarop aan de Goma's geofferd wordt. De *Toka's* zijn de *Soewangi* van elders en hier als kwelgeesten zeer gevreesd. Naar het volksgeloof nemen zij des nachts de gedaante van vogels aan en maken zij zich van de zielen van levenden en dooden meester. Niet minder ontzag koestert men voor de *Méki's*, een soort weerwolf, die eigenlijk in Kaoe schijnen thuis te behooren, maar zich ook elders vertoonen en de *Koelé's*, die de menschen krankzinnig maken. Eindelijk heeft men de *Djini's*, klaarblijkelijk dezelfde als de mohamedaansche *djins*, doch die tegenwoordig onder de Alfoeren algemeen bekend zijn en door het volk voor verdwaalde Goma's gehouden worden. Volgens den heer VAN BAARDA bestaat er zelfs een afzonderlijke *djini-dienst*, waaraan sommige personen zich speciaal wijden.

De ziel van een overleden Alfoer wordt terstond door een Toka de lucht ingevoerd, doch keert even spoedig terug, *opgevangen* als zij is door een *Gomahaté* (¹), onder welk woord hier alle personen verstaan worden, die als clairvoyants, toovenaars, wichelaars, geneeskundigen, enz. dienst doen. Op aarde teruggekeerd, verhuist de ziel onmiddellijk naar de bovenvermelde Séri of Salabé, die als geestenverblijf ook *Goma-ma-fala* en *Diliké-ma-fala* genoemd worden (²). Sommige zielen nemen hun intrek ook wel in de vroeger vermelde Siboea, waar voor dat doel gewoonlijk een gedeelte is afgeschoten. In vele dorpen schijnt men ook nog afzonderlijke Goma-ma-fala's of geestenhuisjes te hebben. Het is vooral aan deze Goma's dat bij ziekten als anderszins geofferd wordt.

Eigenlijke priesters of priesteressen heeft men niet. Bij alle mogelijke gelegenheden neemt het volk echter zijn toevlucht tot de boven vermelde Gomahaté's (mannelijke en vrouwelijke), zielenvangers en duivelbanners, die bij hunnen arbeid vooraf in een kunstmatigen

(¹) Waarschijnlijk de *Gomatir* bij WILLER.
(²) In Tobélo schijnt hiervoor ook de uitdrukking *Dodadi-matahoe* en *Goma-matahoe* gebruikelijk te zijn.

slaap worden gebracht en daarom ook *Idoe-idoe* of »slapers" heeten. Naar het te pas komt treden zij evenzoo op als *Maï-maï* of wichelaars, *sosooe's* of geneeskundigen, enz. Ieder Alfoer kan Gomahaté worden; hij behoeft daartoe slechts bij een bekend medium in de leer te gaan, die dan zijn *Goeroe* (meester) wordt (¹).

Het spreekt vanzelf dat bij zulk een bijgeloovig volk sterfgevallen tot allerlei plechtigheden aanleiding geven. Zoodra een familielid den geest gegeven heeft wordt het lijk, geheel en al, dus ook het hoofd, in doeken of fraai versierde boombast omwonden, op een soort van praalbed (*gari-ma-ngihi*) gelegd, waar het soms drie à vier dagen blijft liggen om door de huisgenooten en vrienden met veel misbaar »beweend" te worden (²). Kan de familie het betalen dan volgt daarop — anders komt dit later — het *boòsoe-ma-odo* of doodenfeest, dat door een *lègoe* of rondedans geopend en waarop veel gegeten en gedronken wordt. Na afloop hiervan wordt de doode in eene van hout of stelen van den arenpalm (soms enkel een uitgeholde boomstam) vervaardigde en eveneens bekleede kist (*bakili* en *lalona*) gelegd en naar zijn graf gedragen, dat men vooraf ergens in de onmiddellijke nabijheid der woning gedolven heeft. Stukken van het gebruikte katoen of boombast worden onder de naastbestaanden verdeeld om als rouwteekenen gedragen te worden. Alleen de lijken van kinderen worden soms onder een afdakje op palen in eene goed sluitende kist neergelegd. Bij gelegenheid der begrafenis slaan de huisgenooten elkander met een bosje takjes op hoofd en schouders, waarmede vooraf ook het lijk is aangeraakt. Evenzoo worden boven het graf porceleinen borden, schotels en andere zaken die den overledene hebben toebehoord stuk geslagen, opdat deze niet met ledige handen in de andere wereld aankome. Eenige dagen na de teraardebestelling wordt het graf behoorlijk omheind, waarop men nogmaals feest viert en de familie tot hare gewone bezigheden terugkeert. De beenderen der overledenen schijnen later in een afzonderlijk huisje te worden bewaard. In het Tidoreesch gedeelte van Halémahéra worden de

(¹) Zie over dit onderwerp en andere bijgeloovigheden der Alfoeren het *Tijdschrift voor Indische t.-, l.- en volkenkunde*, Dl. XXVII, XXVIII en XXX; verschillende Jaargangen van de *Berichten der Utrechtsche Zending-Vereeniging* en VAN BAARDA'S *Woordenlijst*. Volgens deze laatste bron is op Halémahéra ook de *Poentianak* (*Poetiana*) bekend, welke geest hier als een vogel met groote vurige oogen en vreeselijke klauwen wordt voorgesteld. Over *eedzweren* en *godsoordeelen*, zie daar onder *sasi* en *toemoe*.

(²) Opmerking verdient dat het aan echtgenooten verboden is bij elkanders lijk aan dit geween deel te nemen. Wie van de familie toevallig verhinderd is bij de begrafenis tegenwoordig te zijn, moet later zijn schade inhalen. Zie verder voor meer bijzonderheden bij begrafenissen de *Woordenlijst* onder *maké*, *padji*, enz.

dooden ook wel in een grooten boom neergelegd of anders in kleine huisjes bijgezet. Waarschijnlijk bestaat dit gebruik eveneens bij de Alfoeren elders in het binnenland.

Een groote rol in de samenleving der Alfoeren speelt het ons bekende *pĕmali*, dat hier *boboso* genoemd en op tal van zaken en verrichtingen wordt toegepast. Inzonderheid zijn de tijdelijke verbodsbepalingen menigvuldig voor familie's, die een doode boven aarde hebben staan. Algemeen is ook het dragen van amuletten (*panawa* en *bobati*) ter afwering van booze geesten. Krijgslieden in den oorlog dragen meestal aan een versierd koord een kruikje met gewijde olie bij zich, waardoor zij onkwetsbaar heeten te zijn.

Behalve de bovengenoemde *légoe* en de vroeger vermelde *soda* (tjakalélé), behooren nog tot de nationaal-dansen dezer Alfoeren de *rogé*, iets als het tandakken der Javanen en de *djini-ma-sisi*, een soort van godsdienstige dans, waaraan òf alleen getrouwde vrouwen òf mannen en vrouwen deelnemen. Ook zang (*oelè*; rei- en beurtzangen) en muziek ontbreken niet. Vele liederen zijn in het Ternataansch opgesteld en worden ook in die taal gezongen ([1]).

Over de *taal* der Alfoeren is in den laatsten tijd meer licht verspreid. Men onderscheidt twee hoofddialecten, nl. het Galélareesch en het Tobélosch, die met de overige en het Ternataansch en Tidoreesch, volgens Professor KERN, een eigenaardige groep vormen, welke zich scherp van alle andere Maleisch-Polynesische talen onderscheidt. Dank zij de langdurige overheersching van Ternatanen en Tidoreezen, zijn overal op het eiland tal van woorden uit beide laatstgenoemde talen in gebruik gekomen. Eene eigenaardigheid van de volkstaal — trouwens ook bij andere Indische stammen voorkomende — is het verplicht gebruik van andere woorden dan de gewone, zoodra men de namen van oudere leden der *aangetrouwde* familie noemen moet. Zelfs woorden, welke met die namen eenzelfden uitgang of klank hebben behooren vermeden te worden. Men noemt dit gebruik *saäli* ([2]). Een letterschrift bestaat niet.

([1]) Zie over de dansen en andere volksvermaken bij deze Alfoeren ook het bovenaangehaalde stuk van den heer CAMPEN (*Bijdragen*, 4de volgreeks, Dl. 8). Zoo ook over de Alfoersche zangen, vergeleken met *Woordenlijst* op *wéla*, *djoma-djoma*, enz.

([2]) Zie over de taal op Halémahéra: *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Deel VII van Reeks 3, waarin een woordenlijst van talen op Tidoreesch H. is opgenomen; *Beknopte Spraakkunst van de Galélareesche Taal* door M. J. VAN BAARDA (Utrecht, KEMINK & ZOON, 1891); *Galélareesche Woordenlijst* van ib. ('s Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1895); *Fabelen, Verhalen en Overleveringen der Galélareezen* vertaald door denzelfden (*Bijdragen*, 6de Volgreeks, I); *Opmerkingen over het Galélareesch* en *Woordverwisseling* (Saäli) in die taal, van Prof. KERN in de *Bijdragen*, 5de volgreeks, Dl. VI, VII en VIII. Verder zijn in het hier bedoeld district eenige godsdienstige leerschriften van de hand der zendelingen verschenen.

Over de tijdrekenkunde bij deze Alfoeren zie de Noot op bl. 337. Sedert de opheffing van de slavernij en het pandelingschap in 1879 worden bij de bevolking van Halémahéra officiëel slechts twee standen onderscheiden, die in het Tidoreesche gedeelte *Dopolo* en *Bala* heeten, elders *Wasi* en *Kawasa* worden genoemd. Onder Bala en Kawasa worden allen saamgevat, die onder een hoofd of vorst gesteld zijn. Uit hetgeen omtrent de stamverdeeling is bekend geworden, schijnt eenvoudig te moeten worden opgemaakt, dat elk dorp (soa) door eene afzonderlijke familie of geslacht (soa) bewoond wordt. Een nader onderzoek moet nog uitmaken, door welke banden de gezamenlijke dorpelingen uit een district aan elkander verbonden zijn. Wat het *grondbezit* betreft vinden wij bij VAN BAARDA melding gemaakt van *godoa*, erf- of familie-tuingronden, *samoeda*, gemeene gronden of bosschen, waaruit ieder kan halen wat hij verlangt of waarvan men voor eigen rekening een stuk kan ontginnen en *doro*, bebouwde akkers, inzonderheid rijsttuinen. Elk dorp heeft verder zijn eigen *daira* of grondgebied. Andere schrijvers spreken van *Ofongana* of ver afgelegen wildernissen, die aan het geheele district toebehooren, *Madjiko malalata* of sagoe-aanplantingen, eveneens eigendom van het District en *Ngori lalata* of particuliere sagoe-tuinen. Volgens sommigen kunnen alleen deze laatste worden verkocht of bij erfopvolging overgaan; alle andere gronden van districten, gemeenten en particulieren zouden onvervreemdbaar zijn.

De eilanden Ternate, Hiri, Tifoeré en Mojaoe.

Het eiland Ternate of Tarinaté ligt op geringen afstand van de westkust van Halémahéra, voor de Baai van Dodinga, op 0°50′ N.B. en 127°20′ O.L., en is iets minder dan ééne □ mijl groot (¹). Het bestaat geheel uit eenen nog werkzamen vulkaan, den bekenden Piek van Ternate, van ongeveer 1600 M. hoogte, wiens voet aan de oostzijde de zachtste helling en de grootste uitgestrektheid heeft, en wiens kruin door vroegere uitbarstingen thans is gesplitst in vier toppen, den Mekah of eigenlijken piek, den Medina, den Wakah (op de kaarten Arfat) en den Terkan; in de nabijheid van den Wakah bevindt zich de krater, die van de noordkust des eilands duidelijk zichtbaar is (²). Langs de zijden van den berg vertoonen zich aan

(¹) Volgens MELVILL's *Statistieke Kaart* is het 1,6 □ mijlen groot.

(²) Talrijke uitbarstingen van dezen vulkaan zijn bekend, als in 1608, 1635, 1653, 1673, 1686, 1763, 1812, 1838, 1839, 1840, 1847, 1849, 1855, 1862, 1868, en vele van minder belang, o. a. nog jongstleden (Sept. 1897), bij welke gelegenheid een mod-

verschillende kanten verticale ribben, welke door uit den krater gevloeide lavastroomen zijn ontstaan; eene van de jongst gevormde (men zegt in 1837; volgens anderen eerst jaren later) bevindt zich aan de noordzijde des eilands en loopt als een breede zwarte streep door tot aan het strand, waarom dat gedeelte der kust Batoe angoes of Verbrande hoek wordt genoemd. Het benedengedeelte van den berg is, althans aan de oostzijde, met vruchtboomen beplant; tusschen de twee en drieduizend vt. hoogte strekt zich een gordel van bebouwden grond uit; hoogerop vindt men oorspronkelijke wouden, terwijl de kruin grootendeels met *alang-alang* is begroeid.

Aan de noordkust (waar men de kleine Baai Saumatiha vindt) en de noordoostkust des eilands liggen tusschen de lavaribben kleine vruchtbare vlakten met rijst, *djagoeng* en kokospalmen beplant. Aan de oost- en zuidzijde heeft de bebouwbare grond eenige meerdere uitgestrektheid, doch ook hier is de land- en tuinbouw van weinig beteekenis. Aan de zuidoostzijde is de kuststreek op sommige plaatsen moerassig en met rhizophoren begroeid. Hier bevindt zich ook bij de kampoeng Talangami een klein riviertje, waarschijnlijk het eenige op het eiland.

De voornaamste cultuurgewassen op Ternate zijn, behalve de zoo even genoemde rijst en *djagoeng*, wier hoeveelheid op verre na niet voldoende is voor de bevolking: sagoepalmen, koffie, peper, kruidnagels, muskaatnooten, cacao en katoen, alles in zeer geringe hoeveelheid en slechts weinig voor den uitvoer; eenig meerder werk wordt gemaakt van *sagoeweer*-palmen, vruchtboomen en aardvruchten. De pogingen, welke van tijd tot tijd zijn aangewend tot het aankweeken van cacao, tabak, indigo en *djati*-boomen zijn met uitzondering van de eerstgenoemde geheel mislukt. Gebrek aan ijver en zorg van de zijde der bevolking schijnt echter de hoofdoorzaak van deze uitkomst te zijn. Van de zonder aankweeking voorkomende boomen en gewassen zijn ons geene opgaven bekend; er worden echter goede houtsoorten op de berghellingen aangetroffen, doch waarvan wegens de moeielijkheid van het vervoer geen gebruik wordt gemaakt. — Herten en zwijnen zijn de voornaamste viervoetige diersoorten welke in het wild voorkomen; voorts zijn er eene menigte papegaaien en andere roofvogels, duiven en vledermuizen; langs de kusten krokodillen en een overvloed van visschen, schaal- en weekdieren. De veefokkerij bepaalt zich tot een paarhonderd runderen, weinige paarden en

---

derstroom naar zee vloeide. Bij vroegere schrijvers wordt deze vulkaan algemeen *Gama-Lama* genoemd. Volgens DE CLERCQ zou deze naam echter op Ternate onbekend zijn.

varkens, en een duizendtal schapen en geiten. — Het delfstoffenrijk is nog niet onderzocht, doch levert waarschijnlijk niets anders op dan zwavel en andere vulkanische producten.

De handel van Ternate bestaat wat den uitvoer betreft bijna alleen in artikelen, die eerst van Halémahéra, Nieuw Guinea, de Papoea- en andere naburige eilanden daar worden aangebracht, zooals voornamelijk: wilde muskaatnoten, schildpad, parelen, paarlmoerschelpen, *tripang*, vogelnestjes, vogelhuiden, kopra, cacao, was, verfhout en masoi (*masoei*). Ingevoerd worden: Europeesche en inlandsche lijnwaden, garens, koper- en ijzerwerk, steenkolen, petroleum, opium, rijst, sagoe, zout en olie. Deze handel wordt echter grootendeels gedreven tusschen de op dit eiland gevestigde vreemdelingen en den Sultan en zijne familie, zoodat de bevolking daarvan weinig voordeelen geniet.

Het klimaat is zeer gezond; de dampkring is helder en zuiver, en de hitte overdag aan het strand zelden hooger dan 85° F. Bepaalde moessons heerschen er niet; evenwel hebben van April tot November noorden- en noordwesten- en in het overige gedeelte des jaars zuiden- en zuidoostenwinden de overhand.

De hoofdplaats Ternate, de zetel van den Sultan en van het Europeesch bestuur der geheele Residentie, strekt zich langs een aanmerkelijk gedeelte van de oostkust des eilands uit in drie hoofdstraten, welke evenwijdig met het strand loopen en door dwarsstraten met elkander verbonden zijn. Eigenlijk heet alleen het noordelijke gedeelte Ternate; het vangt aan bij de ruïne van het voormalig fortje Toloko of Hollandia, dat op eene in zee uitstekende rots van steen opgetrokken werd. Hierop volgen de door de Ternatanen bewoonde wijken, de zoogenaamde Soahsio of Soasio of negen kampoengs, in wier midden de moskee en aan wier zuidelijk uiteinde het paleis des Sultans ligt, een vervallen steenen gebouw, in Europeeschen stijl op eenen heuvel gebouwd. Zuidwaarts van het paleis is eerst de wijk der zoogenaamde Mangkasaren en andere Oostersche vreemdelingen, dan die der Chineezen, en eindelijk die der Europeanen. Alleen dit zuidelijk gedeelte der stad is Gouvernements grondgebied (¹). Tusschen de Mangkasaarsche en Chineesche wijken ligt het fortje Oranje, vroeger Malajoe geheeten, een groote met steenen wallen voorziene gebastionneerde vierhoek, waarbinnen zich kazernen, officierswoningen en magazijnen bevinden; het is bezet door eene compagnie van het Garnizoens-bataljon der Molukken,

(¹) *Indisch Staatsblad* 1885, no. 186.

van welke echter een detachement op Tidore en een op Batjan ligt. Achter het fort heeft men het exercitieplein Oranjeveld en op eenigen afstand daarvan de infirmerie, door eenen steenen ringmuur omgeven (1). In de Europeesche wijk vindt men het Residentiehuis, eene Protestantsche kerk, eene school voor inlandsche Christenen, eene Gouvernements lagere school, de societeit Minerva, eene marktplaats en pakhuizen; hier, evenals in de Chineesche kampoeng, zijn de huizen meest van steen gebouwd. Voorts is er eene wees- en boedelkamer, een armenhuis, eene gevangenis en op geruimen afstand zuidwaarts van de stad een leprozengesticht. Recht tegenover het residentiekantoor bevindt zich een voor Gouvernements-rekening gebouwd havenhoofd, de gewone aanlegplaats der sloepen, waar ook het havenlicht wordt ontstoken. Even voorbij dit havenhoofd ligt aan den zeeweg de Kadatoe Todore, een soort lusthuis, waar de Sultan van Tidore, zoo vaak hij op Ternate vertoeft, zijn intrek neemt. De geheele bevolking der hoofdplaats bedroeg einde 1895 bijna 3000 zielen, waaronder 291 Europeanen, 2144 inlanders, 472 Chineezen en 121 andere vreemde Oosterlingen. De inlanders zijn onderdanen van den Sultan; de anderen van het Gouvernement.

Buiten de hoofdplaats heeft men nog de kampoengs Kastèla aan de zuidweskust, grootendeels door Mangkasaren bewoond, ter plaatse waar de Portugeezen vroeger hunne sterkte *Gam-Lamo* bouwden; in de nabijheid bevindt zich een meertje, dat door de Ternatanen *Ngadé* wordt genoemd, doch bij de vreemdelingen meer onder den naam van *Lagoena* bekend staat; *Takomé* bij de noordelijkste punt van het eiland, waar volgens sommige schrijvers vroeger een paar meertjes moeten hebben gelegen, bekend als Soela Takomi di bawah en Soela Takomi di atas, welke echter door De Clercq niet worden vermeld; Doefa-doefa ten noorden van de hoofdplaats en een paar andere.

Het bestuur van Ternate (buiten het kleine Gouvernements grondgebied) en der overige tot dit rijk behoorende eilanden en gewesten (bl. 323) berust bij den Sultan, wiens inlandsche titel Kolano is. Hij wordt, zonder bepaalde erfopvolging, aangesteld door het Nederlandsche Gouvernement, van hetwelk hij zijn gebied in leen heeft, en bestuurt zijn rijk naar welgevallen behoudens de inachtneming van het met het Gouvernement gesloten contract. Dit contract,

(1) Het fortje Kajoe mérah ten zuiden van de Europeesche wijk, dat nog op de kaart van Pijnappel en in het *Aardrijkskundig woordenboek* voorkomt, wordt niet meer bewapend. Andere oude sterkten zijn geheel ontmanteld. Over de Schutterij op Ternate zie men bl. 329.

in 1880 met den 's jaars tevoren opgetreden Sultan gesloten, behelst in hoofdzaak de volgende bepalingen: De Sultan mag zijn rijk aan geene andere natie dan de Nederlandsche afstaan of met haar overeenkomsten of betrekkingen aangaan. Hij zal met de Sultans van Tidore en Batjan in vrede en vriendschap leven, evenals met het Gouvernement, en aan dit laatste desgevorderd alle mogelijke hulp verleenen door het leveren van manschappen, wapenen en vaartuigen, tegen zoodanige vergoeding als het Gouvernement billijk zal achten. De binnen zijn rijk bestaande versterkingen moeten op de eerste aanzegging van het Gouvernement worden geslecht. Het Gouvernement heeft het recht om alle Rijksgrooten en ambtenaren zonder uitzondering te benoemen en te ontslaan; benoemingen door den Sultan moeten vooraf aan het Gouvernement voorgedragen en daardoor goedgekeurd worden; de benoemden leggen den eed van trouw aan het Gouvernement af en ontvangen daarvan eene acte van aanstelling. Het Gouvernement kan, waar het zulks verlangt, Europeesche ambtenaren vestigen en, zoodra het dit goedvindt, zelf het bestuur over het geheele Sultanaat in handen nemen; het kan, waar het zulks verkiest, versterkingen en etablissementen aanleggen, waarvoor de Sultan tegen billijke vergoeding terrein en, zoo noodig, werklieden en materialen zal leveren. Ter vergoeding van de in vroeger tijd uitgeroeide specerijboomen geniet de Sultan jaarlijks een subsidie, evenzoo de Rijksgrooten en Hoofden van Ternate en Moti met de Hoofden van Makian. Alle vreemdelingen, die zich in het rijk vestigen, worden beschouwd als onderdanen van het Gouvernement; zoodanige vestiging mag buiten de havenplaatsen niet geschieden zonder voorkennis of toestemming van het Gouvernement; handelaars, niet behoorende tot de inheemsche bevolking van Nederlandsch Indië, mogen zich zonder zoodanige voorkennis niet langer dan drie maanden in die havens ophouden. De handhaving der politie blijft, onder de leiding van het Gouvernement, opgedragen aan den Sultan en zijne Rijksgrooten, zoo ook de rechtspleging over zijne onderdanen, voor zooverre zij aan zijne rechtsmacht onderworpen zijn ([1]). De slavernij en het pandelingschap zijn sedert September 1879 in het geheele Sultanaat afgeschaft; invoer van slaven en pandelingen is dus verboden. De Sultan zal zee-, strand- en rivierroof zooveel mogelijk tegengaan; daarentegen handel, landbouw en nijverheid beschermen en bevorderen. Ondernemingen van landbouw of mijnontginning mogen aan vreemdelingen niet worden toegestaan zonder vergunning van het Gouvernement. De Sultan en de Rijksgrooten mogen ten hunnen

([1]) Vergelijk bl. 327.

behoeve geene nieuwe belastingen invoeren zonder toestemming van het Gouvernement. Alle door het Gouvernement vastgestelde verordeningen betreffende rechten, belastingen of andere inkomsten van het Gouvernement zijn van verbindende kracht voor alle ingezetenen van die plaatsen in het Sultanaat van Ternate, waar zoodanige inkomsten aan het Gouvernement zijn of zullen worden afgestaan. Alle door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement in omloop gebrachte muntsoorten hebben in het gebied van Ternate wettigen koers ([1]).

De Sultan wordt bijgestaan, of eigenlijk de regeering wordt voor hem waargenomen, door eenen Rijksbestuurder, die den titel van Djogoegoe voert en uit de volksklasse gekozen wordt door den Sultan onder bekrachtiging van den Resident. De Rijks- of Regeeringsraad, zonder welken geene belangrijke zaken mogen behandeld worden en wier leden als zoodanig den titel van Bobato's hebben, is samengesteld uit den Djogoegoe, den Kapitan laoet, die het oppertoezicht over het zeewezen heeft en gewoonlijk een bloedverwant van den Sultan is, de Sengadji's of Districtshoofden en de Kimelaha's en Pomenila's of Ngofamanira's of Dorpshoofden. Deze Raad, vroeger veelal de Raad van achttienen genoemd, vormt onder voorzitterschap van den Djogoegoe tevens het hoogste rechterlijk lichaam, dat uitspraak doet in zaken van misdrijf of overtreding door de onderdanen van den Sultan begaan binnen het rechtsgebied van Ternate of van de Sultanaten van Tidore en Batjan, voor zooverre zij niet vervolgbaar zijn voor den Rijksraad (den vroegeren Landraad; bl. 328) of eene andere der boven vermelde rechtbanken. Deze Raad mag echter geene lijfstraffen of algemeene verbeurdverklaring van goederen uitspreken. De Chineezen, Mangkasaren en andere Vreemde Oosterlingen hebben hunne eigene Hoofden, die rechtstreeks aan de Nederlandsche autoriteit onderworpen zijn; zij staan terecht voor de door het Gouvernement ingestelde rechtbanken. Overigens zie men over de rechtspraak voor Europeanen en de inlanders op Gouvernements grondgebied hierboven, bl. 327 en 328.

De Sultan heeft zijne eigene krijgsmacht, die eenigszins op Europeesche wijze gekleed en gewapend is, en waaruit ook, des gevorderd, aan het Gouvernement hulptroepen moeten worden verstrekt; en eene zeemacht, bestaande uit Korakora's, die insgelijks diensten ten behoeve van het Gouvernement moet verrichten.

([1]) Men vindt dit contract in zijn geheel in de *Indische Gids*, 1883, Dl. I, bl. 693. In 1894 is eene suppletoire overeenkomst gesloten, waarbij de rechtspraak in het rijk Ternate herzien is. *Koloniaal Verslag*, 1896.

De bevolking van het geheele eiland zal ongeveer 9000 zielen bedragen, bestaande voor $^1/_3$ uit Gouvernements-onderdanen (Europeanen, kleurlingen, Chineezen, Arabieren, Mangkasaren en andere inlanders) en voor de rest uit onderdanen van den Sultan.

De Europeanen zijn Gouvernements-ambtenaren of kooplieden. De kleurlingen, gewoonlijk Serani (Arab. Naçrani, d. i. Nazarener, Christen) genoemd, zijn meerendeels nog afstammelingen van de Portugeezen. Onder hen bevinden zich eenige ondergeschikte ambtenaren; sommigen oefenen het een of ander beroep uit, en velen leven armoedig van de opbrengst van een klein tuintje of van het overschot der hun door hunne ouders of voorouders nagelatene bezitting, zonder zelfs iets ter vermeerdering van hunnen welstand te doen. De Arabieren en Chineezen vinden hun bestaan in den handel; de laatstgenoemden ook in het pachten van 's lands belastingen op den opium, arak, *sagoeweer* en het slachten van varkens en rundvee; (¹) zij schijnen zich in vele opzichten gunstig van hunne landgenooten in andere deelen van den Archipel te onderscheiden. De Mangkasaren en overige Inlandsche Gouvernements-onderdanen leven van de vischvangst, den landbouw, den kleinhandel, en enkelen van eenig ambacht; zij genieten over het algemeen weinig welvaart. De onderdanen van den Sultan hebben dezelfde middelen van bestaan en genieten even weinig voorspoed. De oorzaken van dezen ongunstigen toestand zijn de traagheid der bevolking en, wat de onderdanen van den Sultan betreft, de drukkende lasten, waaronder zij vroeger gebukt gingen, doch die door de tusschenkomst van het Gouvernement aanmerkelijk zijn beperkt. Thans moeten steeds 152 heerendienstplichtigen worden geleverd, van welke 6 dienst doen bij den Sultan en de overigen als oppassers of wachters bij de gevangenis enz. worden gebezigd. Voorts zijn vele der van elders aangevoerde benoodigdheden der bevolking een monopolie van den Sultan en de Prinsen, die ze aan haar tegen dikwijls onevenredig hooge prijzen verkoopen.

De eigenlijk-gezegde Ternatanen, die door JUNGHUHN onder de Maleische cosmopolieten worden gerekend (zie Dl. I, bl. 119) en door anderen, zeker met veel minder recht, wel eens als van Chineeschen oorsprong zijn voorgesteld, zijn een zeer gemengd ras, welks afkomst bezwaarlijk te bepalen is. Volgens WALLACE zouden zij verwant zijn met de Mangkasaren, die de oorspronkelijke bewoners, welke zeker

(¹) Andere lands-inkomsten worden niet verpacht maar rechtstreeks door de Gouvernements-ambtenaren ontvangen.

van hetzelfde ras waren als die van het naburige Halémahéra, hebben verdreven en uit dezen wellicht meerendeels hunne vrouwen genomen. Zij hebben eene middelmatige gestalte, fijnen lichaamsbouw, een vrij rond gelaat, en in wezenstrekken meer gelijkenis op Europeanen dan op eenig volk uit den Indischen Archipel ([1]). Aan wellevendheid in den omgang paren zij eene zekere fierheid. Zij zijn traag en onverschillig omtrent hunne tijdelijke welvaart, maar zeer gezet op den dans (*menari*) en andere zinnelijke vermaken; ook *sagoeweer* en arak vallen zeer in hunnen smaak. Het gewone voedsel bestaat in sagoe, visch en groenten; rijst en vleesch worden slechts bij bijzondere gelegenheden gebruikt. De kleeding is nagenoeg dezelfde als die der Maleiers, behalve dat de mannen geen *kris* of ander wapen bij zich dragen; doch de Sultan, de Prinsen en Rijksgrooten kleeden zich veelal op Europeesche wijze, hoewel altijd met een doek of tulband tot hoofddeksel. De Godsdienst en tijdrekening zijn de Mohamedaansche; de taal is tegenwoordig hoofdzakelijk Maleisch ([2]). Als bijzondere volksvermaken worden vermeld de Dodingo, de La Galéga en de Tjakalélé. De Dodinga is eene soort van spiegelgevecht, dat gedurende de maand Ramadlan (de vastenmaand) door een paarhonderd met stokken en *salawako's* (bl. 349) gewapende mannen op de marktplaats geleverd wordt, en waarbij somtijds ernstige verwondingen plaats hebben ([3]). De La Galéga is een dans, die op onbepaalde tijden door opzettelijk daartoe afgerichte danseressen in oud-Spaansche kleeding in het paleis van den Sultan wordt uitgevoerd, vooral wanneer er Europeanen tegenwoordig zijn. De Tjakalélé wordt bij bijzondere gelegenheden bij den Sultan of den Resident uitgevoerd, door met vederen en bonte doeken en andere versierselen opgeschikte knapen, die met een rotting en *salawako* gewapend, onder begeleiding van Europeesche en inlandsche muziek (*gongs* en *tifa's*) eene soort van krijgsdans uitvoeren, waarbij zij echter nauwkeurig toezien elkander niet te treffen.

Een ander gebruik, hetwelk men zegt van Portugeeschen oorsprong te zijn en waaraan alleen Christenen deelnemen, is de Tjakaïba. Op den tijd wanneer het Chineesche Nieuwjaar invalt, welk feest hier ook door de zonen van het Hemelsche rijk lustig wordt gevierd,

---

([1]) *Tijdschr. v. Neérl. Indië* 1884, Dl. II, bl. 210.

([2]) Zie over het *Ternataansch* de *Bijdragen* van DE CLERCQ. Vergelijk *Indische Gids* 1890, Dl. II, bl. 2561. Over Ternataansche *Pantoen's*, *Tijdschrift voor Ind. t.-, l.- en volkenkunde*, Dl. XXX, bl. 442 en volgende.

([3]) Iets dergelijks, doch slechts tusschen twee personen, geschiedt ook in Palembang; zie Dl. I, bl. 710.

trekken eenige min gegoede lieden in oud-Hollandsche kleeding en maskers (*tjakaïba*) voor met muziek door de geheele stad, en dansen voor de huizen der voornaamste ingezetenen totdat hun eenig geschenk gegeven wordt, waarna zij hunnen tocht voortzetten.

Het eilandje Hiri ligt ten noorden van Ternate en is daarvan slechts door eene nauwe doch goed bevaarbare straat gescheiden. Het bestaat alleen uit eenen vulkaankegel van ongeveer 600 M. hoogte, is geheel met dicht geboomte begroeid doch onbewoond.

Het eilandje Tifoeré ligt in de Straat der Molukken, nagenoeg in het midden tusschen de Minahasa en Halémahéra op 1° N.B. en 126°20′ O.L. Het is bezet met heuvelrijen van 100 of 125 M. hoogte en heeft geen vulkanisch voorkomen. Het is bedekt met geboomte, waaronder zich vooral kokospalmen bevinden. Er houden zich veel wilde geiten op. Het is onbewoond doch wordt dikwijls gebruikt als ververschingsplaats door de Sangireezen en andere zeevaarders op hunne tochten naar Ternate.

Mojaoe ligt noordoostwaarts van Tifoeré op 1°17′ N.B. en 126°32′ O.L. Het komt in alle opzichten met laatstgenoemd eilandje overeen, doch is omtrent dubbel zoo hoog.

Deze drie eilandjes zijn onderhoorigheden van den Sultan van Ternate.

De eilanden Makian, Moti, Miskîn, Kajoa, Waidoba, de Goaritji-groep, Gaäné en Damar.

Het eiland Makian (1) (verbastering van *Waikiong?*), iets kleiner dan Ternate, ligt recht zuidwaarts vandaar op 0°18′ N. B. en bestaat evenals dit uit eenen vulkaan, die in December 1861 vreeselijk heeft gewoed en ook vroeger, o. a. in 1646 en 1760, toen de top in tweeën gespleten werd, hevige uitbarstingen moet hebben gehad; bij die van 1861 heeft de berg weder eene aanmerkelijke verandering van gedaante ondergaan. De laatste hevige eruptie had plaats in Juni 1890. De kusten zijn steil en met koraalriffen omgeven. Het geheele eiland heeft een ruw en door groote overal verspreid liggende rotsblokken oneffen voorkomen, het terrein is algemeen sterk hellend, behalve aan de oostzijde waar de vlakte *Malo Tangtèng* zich uitstrekt, doch moet bijzonder vruchtbaar zijn. Voor sagoepalmen is de grond

(1) Behalve de oudere berichten zie men over dit eiland, dat ook *Mara* wordt genoemd, de *Reis* van BLEEKER, Dl. I, bl. 225; BRUMUND, *Fragment mijner reise door de Molukko's; Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 485 en Dl. XVII, bl. 81, waar echter, door het gemis van eene kaart, de geographische beschrijving niet zeer duidelijk is.

niet geschikt; ook groeien er geen kokos- en arènpalmen, maar rijst, *djagoeng*, tabak, *kanari*-boomen (voor olie), aard- en boomvruchten worden er met zeer goed gevolg gekweekt. De specerijboomen, die er vroeger welig groeiden, zijn door de O. I. Compagnie uitgeroeid; voor deze en ook voor de koffiecultuur biedt het eiland anders uitmuntende gelegenheid aan.

Tabak van zeer goede hoedanigheid, *kanari*-olie en sommige andere producten, ook gezouten en gedroogde visch en saroengs worden als handelsartikelen uitgevoerd.

De voornaamste takken van nijverheid zijn het weven van saroengs van Europeesche garens en het vervaardigen van fijn vlechtwerk. De mannen houden zich behalve met den landbouw ook met de vischvangst bezig.

Makian heeft verscheidene groote en welvarende negeriën, onder welke, behalve de hoofdplaats Ngofakiaha in het noordoosten, Ngofagita in het noorden en Tahané Soatia met Tahané Soatai aan de zuidkust; eindelijk Pawaté op de oostkust, de voornaamste handelsplaats. Bij de uitbarsting van den vulkaan in 1861 zijn vijftien negeriën, en daaronder de hoofdplaats, geheel of gedeeltelijk verwoest; van deze ramp schijnt het eiland zich thans echter weder geheel te hebben hersteld. Onder de na de verwoesting nieuw aangelegde dorpen wordt ook het bovenstaande Tahané Soatai, met eene kleine aanlegplaats voor prauwen, vermeld (¹).

De geheel Mohamedaansche bevolking, omtrent wier afkomst wij niets weten, zal ongeveer 8000 zielen bedragen. Zij is ijverig en geniet eene tamelijke welvaart uit landbouw, handel en vischvangst. De woningen, hoewel vrij groot, vertoonen echter geene sporen van weelde; zij zijn van bamboes op den grond gebouwd, gewoonlijk in twee vertrekken verdeeld, en van voren met eene smalle gaanderij onder het laag afloopend dak voorzien; het huisraad is daaraan geëvenredigd. De bevolking van de westkust schijnt eene andere taal te spreken dan die van de oostkust; beide zijn verschillend van het Ternataansch, dat velen ook spreken.

De Hoofden der negeriën en kampoengs dragen de in de Molukken gewone titels van Sangadji en Kimalaha. Boven of naast deze Hoofden staat echter een ambtenaar van den Sultan van Ternate, die als zoodanig den titel van Oetoesan voert, in naam van zijn Vorst het gezag uitoefent, en zorgen moet dat de tot heerendiensten ver-

---

(¹) *Kol. Verslag over* 1874, bl. 21. *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 88.

plichte ingezetenen, tachtig man per jaar, behalve nog enkelen als politiesoldaten naar Ternate worden opgezonden; ook moeten jaarlijks twee Korakora's aan den Sultan worden geleverd. De Makianners verdragen echter slechts zeer noode de overheersching van den Sultan, tegen wien zij zelfs nu en dan in openlijk verzet komen ([1]), maar zouden gaarne weder Nederlandsche ambtenaren op hun eiland gevestigd zien gelijk in vroegere tijden het geval was. Van oude Nederlandsche forten zijn hier en daar overblijfselen te zien o. a. bij Ngofakiaha en Tafasoho.

Het eilandje Moti of Kétèn ligt recht noordwaarts van Makian op 0°28′ N. B., en is evenals dit een vulkaankegel doch veel kleiner en slechts ruim 700 M. hoog; eene uitbarsting daarvan in 1774 wordt door enkele schrijvers vermeld, doch schijnt dit verhaal op eene misvatting te berusten. Het wordt alleen bewoond door eenige Ternatanen en Tidoreezen, die hier onder toelating van den Sultan katoenplantages hebben. Oostwaarts van Moti ligt eene vrij uitgestrekte parelbank.

Miskin is gedeeltelijk slechts eene opgeheven koraalrots, recht zuidwaarts van Makian op 0°8′ N. B. gelegen. Op de oostkust, waar de Rhizophoren welig groeien, treft men eene geheimzinnige grot aan, bij de inboorlingen bekend onder den naam van *Lijang Sangsoeng*.

Kajoa ligt recht ten zuiden van Miskin tusschen 0°8′ N. B. en 0°1′ Z. B., en zal in grootte niet veel van Makian verschillen. Het terrein is heuvelachtig; het hoogste punt Likil genaamd (ruim 30 M. hoog) bevindt zich ongeveer in het midden. Het eiland heeft slechts ééne kampoeng, Goeroeah Ping ([3]), met eene vrij goede ankerplaats. De mohamedaansche bevolking, die volgens WALLACE zoowel tot de Maleiers als tot de Papoea's in betrekking staat en nauw verwant is met die van de oostkust van Makian, bedraagt ± 200 zielen; zij wordt bestuurd door een Sangadji onder toezicht van een Oetoesan. Door lieden van Makian worden aan de noordkust tuinen aangelegd. Behalve rijst, brengt het eiland kokosnoten, vogelnestjes, goede houtsoorten, *tripang*, paarlen en schildpad voort. Aan Ternate moeten jaarlijks twee heerendienstplichtigen, twee Korakora's en ééne Sultansprauw geleverd worden. Kajoa vormt met Miskin, Goeroeah, Waidobo, Towado en enkele kleine een afzonderlijke groep,

---

([1]) Onder andere in 1848 en 1849, toen de tusschenkomt van het Nederlandsche Gouvernement vereischt werd om hen weder in onderwerping te brengen.

([2]) VETH, *Insulinde*, II, bl. 40.

([3]) Elders *Goerapingi* genoemd.

op sommige kaarten ten onrechte als *Goearitji*-groep vermeld (Zie beneden).

Waidoba ligt onmiddellijk ten zuiden van Kajoa en is daarvan slechts door eene zeer smalle en onveilige zee-engte gescheiden. Het heeft aan de oostzijde eene vrij ruime baai, waarvoor enkele kleine eilandjes als Wérimdi, Logolian, Dobamĕloem en Dok liggen. Men vindt op Waidoba veel padituinen van bewoners van Kajoa.

De eigenlijk-gezegde Goaritji-eilanden, die ten westen van Kajoa verspreid liggen, zijn Goenangi, Laigoma, Siko, Tomako Mafotoe, Gafi, Lélé, Goerah-Itji, Kêlo, Talimaoe, Taméti en Moari. Zij staan onder toezicht van den Sangadji van Ngofakiaha op Makian. Op Lélé worden sagoeboomen aangetroffen; op Goerah-Itji eenige klapperaanplantingen, terwijl op de drie laatstgenoemde eilandjes padituinen worden aangelegd; Gafi levert vogelnestjes.

Gaāné wordt vermeld als een klein eilandje, gelegen ten westen van de zuidpunt van Halémahéra op 0° 52′ Z. B. en 123° 10′ O. L., doch van hetwelk verder geene bijzonderheden bekend zijn. Waarschijnlijk is het echter geen eiland, maar een deel van het District Gaāné op het zuidelijk schiereiland (zie boven). Noordoostwaarts vandaar ligt, niet ver uit den wal van Halémahéra, Dowora.

Damar of Salo-ma-kiē, zooals het door de Ternatanen wordt genoemd, ligt op 1° Z. B. en 128° 22′ O. L., recht tegenover Halémahéra's zuidpunt, waarvan het gescheiden is door de ruime en veilig bevaarbare Straat Damar of Liboba, in welke P. Babi, Liboba en andere zeer kleine eilandjes liggen. Het is met lage heuvelrijen van kalkformatie bezet en onbewoond. Ten zuidoosten van Damar en door de nauwe Straat Katinai daarvan gescheiden ligt het veel kleinere Djeronga of Hasselt, en ten westen en zuidwesten de Vijf eilanden of Leledjaä, Woka of Groot Geelmuiden, Goewori ketjil, Goewori besar en nog een klein rotseiland ten zuiden van het laatstgenoemde.

Al deze eilanden zijn onderhoorigheden van den Sultan van Ternate.

De eilanden Tidore, Maitara, Maré en Tilango.

Het eiland Tidore (of misschien eigenlijk Todoré), de verblijfplaats des Sultans van het rijk van dien naam (¹), ligt een weinig ten zuidoosten van Ternate, waarvan het slechts door eene smalle zee-

---

(¹) De voornaamste der verdere bezittingen van den Sultan zijn opgegeven op bl. 333.

engte gescheiden is, op 0° 45′ N. B. en komt ook in grootte nagenoeg met dit eiland overeen. De zuidelijke helft des eilands bestaat uit een regelmatig gevormden vulkaankegel van ongeveer 1500 M. hoogte, welks top kaal en welks middelste gedeelte met zwaar woud begroeid is; beneden de 300 M. zijn de zachte hellingen, die zich vooral naar de oostzijde uitstrekken, met vruchtbaren grond bedekt en geheel bebouwd. Uitbarstingen van dezen vulkaan zijn niet bekend. De noordelijke helft is een ruw vulkanisch voorgebergte, dat bijna overal steil in zee afdaalt en slechts hier en daar aan het strand eenige kleine vlakke plaatsen heeft. Het eiland is van tijd tot tijd aan sterke aardbevingen onderhevig. In het jaar 1866 ontstond op de helling van den berg boven de kampoeng Toegoeiha een moddervloed, waardoor enkele ongelukken werden veroorzaakt.

Het klimaat van Tidore komt met dat van Ternate overeen; ook de voortbrengselen der drie natuurrijken zijn, voor zooverre men ze kent, nagenoeg dezelfde. Voor den rijstbouw is het eiland niet geschikt, doch aard- en boomvruchten, katoen, tabak, muskaatnoten en inzonderheid *djagoeng* en koffie worden met gunstig gevolg aangekweekt vooral in het zuidoostelijk gedeelte. De *sagoeweer*-palmen heeft een vroegere Sultan doen uitroeien, opdat zijne onderdanen zich niet aan dien drank zouden te buiten gaan.

De handel schijnt zich hoofdzakelijk tot de omliggende eilanden te bepalen. Een voornaam artikel van uitvoer is visch, die veel naar Ternate wordt gebracht; ingevoerd worden: rijst (van Java), sagoe en sagoeweer (van Halémahéra) en verder de producten, die den Sultan door zijne onderhoorigheden op Halémahéra en de Papoea-eilanden moeten worden opgebracht.

De hoofdplaats Tidore, als residentie des Sultans ook Soasio geheeten, met het door de Portugeezen gestichte fortje Kota Hoela of Tohoela, ligt aan het oosterstrand amphitheatersgewijze op den voet des bergs, en bestaat grootendeels uit steenen wit gepleisterde huizen. Van de sterkte harer bevolking is geene opgave bekend. Het op den achtergrond gelegen paleis van den Vorst onderscheidt zich van de overige gebouwen weinig anders dan door zijne meerdere grootte. Voor Soasio strekt zich een kunstmatig opgehoogd rif in zee uit, waardoor slechts vaartuigen van weinig diepgang aan de hoofdplaats kunnen komen over een smal niet opgehoogd gedeelte van het rif. Er ligt een detachement van het garnizoen van Ternate. Vroeger was er een Controleur gevestigd.

(¹) DE CLERCQ schrijft hier en elders geregeld *Soah*, wat minder juist schijnt te zijn.

Langs de oostkust bevinden zich nog enkele negeriën, als Toegoeiha, Tomaloöe, Goerahbati, Toengoeai, Sélé, Toeloemaoe en Toegoeai; en aan het noorderstrand liggen een paar kampoengs en verder hier en daar op de kleine vlakten woningen van visschers of landbouwers, die zich daar tijdelijk ophouden tot uitoefening van hun bedrijf; in deze buurt vindt men o. a. de kampoengs Roem en Omé, elk met eene hoog gebouwde moskée. Op de plek van eerstgenoemde kampoeng stond vroeger waarschijnlijk een der Portugeesche forten *Kota Roem* geheeten; een ander fort *Mareico* droeg zijn naam naar de plaats Mariékoe, volgens VALENTIJN de vroegere residentie van den Sultan; zij ligt eveneens bij het noorderstrand.

Het bestuur van Tidore en zijne onderhoorigheden berust bij den Sultan of Kolano, en is nagenoeg geheel op dezelfde wijze ingericht als dat van Ternate; zijn Djogoegoe (bl. 359) wordt hier Djodjaoe genoemd. Ook hij heeft zijn gebied in leen van het Nederlandsche Gouvernement, en is gebonden aan een contract, dat in 1872 vernieuwd en hoofdzakelijk van denzelfden inhoud is als dat met Ternate (bl. 358); aan dat contract is in 1879 een supplement toegevoegd, waarbij met den 1sten Juli van dat jaar in het geheele gebied van Tidore, met uitzondering van Nieuw Guinea en de daaronder ressorteerende eilanden, de slavernij wordt afgeschaft en het houden van slaven verboden. — De vergoeding voor de vroeger uitgeroeide specerijboomen bedraagt hier voor den Sultan *f* 6400, voor de Rijksgrooten, Sangadji's en Kimalaha's van Tidore *f* 4200, en voor de Hoofden der aan Tidore onderhoorige negeriën Maba, Wéda en Patani op Halémahéra *f* 2200 (¹).

De eigene krijgsmacht des Sultans, uit infanterie en artillerie bestaande, is gebrekkig op Europeesche wijze gekleed en gewapend. Zijne zeemacht, uit Korakora's samengesteld en onder bevel van den Kapita-laoe (Kapitan-laoet) staande, diende vroeger hoofdzakelijk om de aan hem onderhoorige eilanden in onderwerping te houden en door de jaarlijksche zoogenaamde hongi-tochten de verplichte schatting van hen te innen; doch in het jaar 1861 zijn door het Gouvernement maatregelen genomen tot het beperken der hongi-tochten zoowel van den Sultan van Ternate als van dien van Tidore. Zij mogen die niet meer op eigen gezag doen plaats hebben, en ook de Resident van Ternate mag daartoe geene vergunning geven; alleen wanneer het blijkt dat zoodanige tocht tot het doen gelden van het gezag der

(¹) In het jaar 1894 bij het optreden van den tegenwoordigen Sultan is het bestaande contract op nieuw eenigszins gewijzigd. *Kol. Verslag*, 1896.

Vorsten onvermijdelijk is, behoort de toestemming daartoe aan den Gouverneur Generaal te worden gevraagd, die deze niet zal verleenen dan nadat overtuigend is aangetoond dat geene andere middelen tot handhaving of herstel van het gezag der Vorsten of tot invordering der verschuldigde belasting door hen kunnen worden aangewend (1).

Zoowel land- als zeemacht moet, des gevorderd, aan het Nederlandsche Gouvernement hulptroepen verstrekken. Daarenboven moet elke aan het strand gelegen negeri steeds eene Korakora ten dienste van het bestuur beschikbaar houden.

Omtrent de sterkte der bevolking van het eiland Tidore is ons geene latere nauwkeurige opgave bekend dan die over het jaar 1854, toen zij 8157 zielen bedroeg (2). Zij is op de oostkust samengedrongen en leeft daar van landbouw en visscherij; ook het breien of knoopen van netten en het ijzersmeden maken belangrijke takken van nijverheid uit. Om het laatstgenoemde ambacht uit te oefenen reizen zij zelfs naar de naburige eilanden (bl. 347) en tot Menado. De Tidoreezen genieten eene grootere mate van welvaart dan de Ternatanen, doordat zij werkzamer en ondernemender van aard zijn en ook omdat zij niet aan zoo zware lasten als de laatstgenoemden zijn onderworpen, daar de Sultan vrij belangrijke inkomsten trekt van zijne bezittingen op Halémahéra en de Papoea-eilanden, die hem sagoe, masoi, schildpad, *tripang* en paradijsvogels leveren. Overigens zijn de Tidoreezen van eene dergelijke gemengde afkomst als de Ternatanen, met wie zij ook in levenswijze, vermaken, kleeding, taal en godsdienst overeenkomen.

Het eilandje Maitara, op sommige kaarten ook Noorwegen genoemd, in de nauwe straat tusschen Ternate en Tidore gelegen, bestaat uit eenen ongeveer 1200 M. hoogen doch niet werkenden vulkaankegel, die steil in zee afloopt. Het is niet op den duur bewoond, doch tijdelijk vestigen er zich landbouwers en visschers van Tidore; de eersten houden zich vooral bezig met den aanplant van kokosboomen, die op het hoofdeiland niet willen tieren.

Maré, of het Pottenbakkers-eiland op sommige kaarten, ligt recht zuidwaarts van Tidore op 0°34′ N. B. en schijnt het overblijfsel te zijn van een ingestorten vulkaan, die thans nog ongeveer 300 M. hoogte heeft. Het is zeer klein en bevolkt met een paarhonderd

---

(1) *Kol. Verslag over* 1861.

(2) BLEEKER, *Reis* enz., Dl. I, bl. 222. In het jaar 1846 bedroeg zij volgens denzelfden Schrijver 7338; terwijl MELVILL haar op zijne *Statistieke Kaart* van 1849 met Maré te zamen slechts op 5924 zielen stelt. BICKMORE schat de bevolking van Tidore en Maré in 1865 op 7500 zielen.

Tidoreezen, die hun bestaan vinden in de vischvangst en het vervaardigen van aardewerk, waarvoor de grond goede klei bevat.

Tilango, in den *Regeerings-Almanak* vermeld, is waarschijnlijk hetzelfde dat vroeger Filonga werd genoemd; het ligt ten noordoosten van Tidore en is niet meer dan eene begroeide doch onbewoonde rots.

Deze drie eilandjes zijn onderhoorigheden van den Sultan van Tidore.

§ 3. De Batjan-groep ([1]).

Het eiland Batjan.

Batjan, het hoofdeiland van de groep, ligt tusschen 0°13′ tot 0°55′ Z. B. en 127°23′ tot 128° O. L., ten westen van het Zuidelijke schiereiland van Halémahéra, waarvan het door de Straat Patientie (door de inlanders Dorokoesoe genoemd, naar een in het noorden gelegen eilandje van dien naam) gescheiden is, terwijl aan de westzijde des eilands Straat Herberg (door de inlanders Straat Beroe genoemd) tusschen Batjan en Groot Tawali, Mandioli en andere kleinere eilanden stroomt. Deze Straat Herberg wordt ook nog wel in drie deelen onderscheiden, van welke dan het noordelijkste Straat Sembaki, het middelste Straat Herberg, en het zuidelijkste Straat Batjan of Mamboeat heet. Batjan, dat volgens Melvill 50 □ mijlen groot is, bestaat uit twee schiereilanden, van welke het Noordelijke en grootste Batjan of Ombatjan en het Zuidelijke Laboeha heet. Deze schiereilanden

---

([1]) Volgens de opgave van Bleeker, Dl. I, bl. 245, bestaat deze groep uit de eilanden: Batjan, Mandioli, Botang loman, Ora-Ora, Embatoe, Waindi (drie eilandjes), Jojo, Embatin, Kasiroeta of Groot Tawali, Wiri, Batoe ampat, Wai-Apokan, Nanoang, Lintang barat, Oewah, Bamilajoe, Tambeli, Tiwada, Onoh, Beroe, Lintang timor, Salipogat, Tawalla (drie eilanden), Raloeit, Babi, Djilalan, Allang-Allang, Roewo, Pigiradja, Latta-Latta (Lawe en Moring), Towapin, Goranofodjojo en Kappal, die echter behalve het hoofdeiland allen onbewoond zijn. Daarenboven vermeldt hij, op bl. 235, nog de eilandjes Mamboeat, Ra en Dekat (Dikit of Noesa Dikit). Op verre na niet alle komen op de ons bekende kaarten voor; de meesten worden nog gevonden, hoewel gedeeltelijk met eenigszins verschillende namen, op de *Figurative schets van Batjan* door den Heer Cornets de Groot, voorkomende in het *Fragment der reis door de Molukko's* van Brumund. Voorts vergelijke men over Batjan nog het belangrijke opstel van Dr. Bernelot Moens, in het XIIde Dl. van het *Natuurkundig Tijdschr. v. Ned. Indië*, waar voor de kleine eilanden weder grootendeels andere namen worden opgegeven; Wallace, *Insulinde*. Dl. II, bl, 43; *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XVII bl. 90 en volgg., waar insgelijks verschillende namen voorkomen; *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1881, Dl. II, bl. 161, 241 en 321, en *Berichten der Utrechtsche Zendingsvereeniging*, 1879 en 1881. Vergelijk ook boven bl. 333.

zijn van elkander gescheiden door de Baai van Laboeha of Amasing of Batjan aan de west-, en die van Lèpan aan de oostzijde (1), tusschen welke zich eene vlakke en lage landengte bevindt van ongeveer anderhalf uur gaans breedte. Behalve deze twee baaien heeft men nog aan de zuidzijde de Baaien Waja Oewa of Waja Oga en Silang, en aan de noordoostzijde de Baai Loid of Loeit; in laatstgenoemde liggen de onbewoonde eilandjes Raloid of Raloeit en Babi.

Van de kapen worden o. a. met name vermeld: T. Papaliwang (2), zoo het schijnt dezelfde, die bij BERNSTEIN T. Panamboang heet, waarbij eene ankerplaats is, aan den hoek van den zuidelijken ingang der Baai van Laboeha; T. Lia-rampa en T. Maleiafeh, tusschen welke eene groote baai ligt, aan den noordwesthoek des eilands.

Het Noordelijk schiereiland is bezet met door vlakten afgewisselde heuvels, die niet van vulkanischen aard zijn (3) en geene aanmerkelijke hoogte bereiken; de voornaamste zijn van het noorden af: de Boekit Sapatan, B. Loeit, B. Sembaki, B. Amas en B. Tepoek. Het zuidelijke gedeelte des eilands, hetwelk althans gedeeltelijk vulkanisch schijnt te zijn, heeft hoogere toppen, waaronder vooral de B. Sindapa, B. Sibéla (± 4500 vt.), B. Paloe en B. Sigaroe. Volgens BLEEKER heeft de Sibéla een kegelvormige gedaante; volgens de meer betrouwbare berichten van CORNETS DE GROOT (4), ook door latere opgaven bevestigd, is dat echter niet het geval, maar zou de Sindapa waarschijnlijk een vulkaan zijn; niet ver beneden de niet hooge kruin van dezen laatste bevindt zich een meer, dat geheel het voorkomen van een kratermeer heeft; en nabij den berg zijn heete bronnen, in welker omtrek zwaveldampen uit spleten in den grond

---

(1) De Baai van Lèpan is eigenlijk alleen het noordelijkste gedeelte van de groote baai, die door eene landpunt in tweeën wordt gesplitst, en van wier zuidelijk gedeelte de tegenwoordige naam ons niet bekend is.

(2) Volgens VON ROSENBERG, *Reistochten naar de Geelvinkbaai*, bl. 71, moest deze kaap Maringoerango heeten; doch volgens den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG ligt Maringoerango geheel aan de zuidkust van Batjan. Op de kaart van GREGORY is Marigorang een andere naam voor Mandoli; zie ook *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. II, bl. 113.

(3) BERNSTEIN vermeldt hier echter de heete Bron Alori en andere sporen van vulkanische werking. *Tijdschr.* enz., Dl. XVII, bl. 96.

(4) In het *Fragment der reis* van BRUMUND, bl. 24 en volgg. De Heer CORNETS DE GROOT heeft zich als Ingenieur van het mijnwezen geruimen tijd op Batjan opgehouden, terwijl BLEEKER dit eiland slechts ter loops bezocht. — BERNSTEIN noemt dezen berg het Labellat-gebergte, en eene van de meer oostwaarts nabij de zuidkust gelegene bronnen de warme bron Taubenkit. *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 91. VON ROSENBERG, *Reistochten*, bl. 73 spreekt van den berg Sebela of Laboea. De Sibéla is met muskaatnotenbosschen en overigens met zwaar geboomte begroeid.

oprijzen. De kusten zijn afwisselend steil en vlak. — Het klimaat is gezond, niettegenstaande de temperatuur dikwijls des middags 97° en des avonds 70° F. is. De afwisseling der jaargetijden is zeer ongeregeld. Met dit voorbehoud kan gezegd worden dat de droge moesson, gedurende welken de wind meest zuidelijk is, heerscht van Mei tot October of November; in December valt gewoonlijk de meeste regen, met noordenwind.

Van de heuvels of bergen stroomen eene menigte beken en riviertjes zeewaarts, die wel somtijds overstroomen doch van welke slechts weinige over een zeer klein gedeelte van hunnen loop voor lichte prauwtjes bevaarbaar zijn. De voornaamste zijn: de Soengei Amasing, die op den B. Tepoek ontspringt en, na de Ajer Limon en de Ajer Mombia te hebben opgenomen, in de Baai van Amasing of Laboeha valt; de S. Besar of Ajer Besar en de S. Poean, die op den B. Amas ontstaan en iets noordelijker aan de westkust uitwateren; de S. Loid, welke in de Baai van dien naam valt; en de grootste van alle, de S. Sajoan, die op de hellingen in het midden van het Noordelijke schiereiland ontstaat en zich aan de oostkust in de Baai van Lèpan ontlast.

De heuvels en bergen zijn bedekt met in het wild groeiende specerij- vooral kruidnagelboomen en ook met zwaar geboomte, dat uitmuntend timmer- en meubelhout oplevert. De vlakten, die hier en daar moerassig zijn, zijn begroeid met sagoepalmen, bamboes, varens en eene menigte andere boom- en heestersoorten; terwijl de kusten met een overvloed van kokospalmen prijken. Aan den landbouw wordt door de geringe en trage bevolking weinig gedaan; eenige rijst, aardvruchten, tabak en cacao zijn zijne voornaamste producten. — Van het dierenrijk weet men weinig meer dan dat eene menigte herten, wilde zwijnen, apen en papegaaien en ook paradijsvogels de wouden bevolken. De zee is rijk aan visch en schelpdieren; de kust, aan krokodillen en leguanen; en in Straat Sembaki ligt eene parelbank.

Het delfstoffenrijk, hoewel nog slechts ten deele bekend, moet zeer belangrijk zijn. Steenkolenlagen worden aangetroffen in de vlakte van Mombia of Ajer Mombia ruim 2 uren landwaarts in aan de S. Amasing, en in de daar omliggende heuvels; de resultaten van een van Gouvernementswege daarnaar ingesteld onderzoek zijn echter niet van dien aard geweest, dat zij tot de ontginning deden besluiten. Goud moet op vele plaatsen in overvloed aanwezig zijn en ook koper komt voor (¹). In 1881 is door den Sultan onder goed-

(¹) Zie ook hiervóór, bl. 330 en de Noot (²) aldaar.

keuring van de Nederlandsche regeering eene overeenkomst tot exploitatie van Batjan aangegaan met eenen Nederlander, den, sedert overleden, heer ELOUT. Deze concessie is in 1882 overgegaan op de te 's Gravenhage gevestigde Batjan-maatschappij; zij heeft voor een tijdvak van 75 jaren het uitsluitend recht tot exploitatie van alle delfstoffen, bosschen, woeste gronden en parelbanken in het gebied van Batjan, tegen betaling aan den Sultan van eene vaste jaarlijksche cijns van *f* 1000, en eene pachtsom van *f* 1 per bouw (7096,5 □ meter), die in exploitatie wordt genomen. Tot dusverre houdt de Maatschappij zich hoofdzakelijk bezig met de cultuur van muskaatnoten, cacao, koffie-, kapoek- en klapperboomen, het inzamelen van sagoe, gom-elastiek en gom-copal en met gouddelving. De tot hiertoe behaalde winsten zijn echter nog gering. (¹)

De bevolking van Batjan, die ongeveer 3000 zielen bedraagt, woont grootendeels in de hoofdnegeri Batjan of Laboeha. Deze negeri bestaat uit de Christenkampoeng, die eigenlijk Laboeha heet, en de Mohamedaansche, welke naar de rivier, die haar besproeit, Amasing wordt genoemd. Tusschen de beide kampoengs ligt het paleis van den Sultan, een vervallen steenen gebouw; overigens zijn de huizen der ingezetenen alle van bamboes of *gabba-gabba* en met *atap* gedekt. In de kampoeng Laboeha staat het Gouvernementsgebouw op een steenen fondament van planken opgetrokken, eene steenen Protestantsche Kerk, eene Gouvernements- en eene Christenschool en een zeer goed ingericht hospitaal; achter haar ligt het fort Barneveld, eene vierkante steenen redoute met eene bezetting van 25 man, die van Ternate derwaarts wordt gedetacheerd (bl. 329). De Mohamedaansche kampoeng bevat behalve de steenen moskee geene bijzondere gebouwen.

Het aantal Christenen bedroeg einde 1892 ruim 600, verdeeld over twee gemeenten en toevertrouwd aan de zorg van eenen hulpprediker. Voor verreweg het grootste gedeelte zijn het kleurlingen, Orang Serani (bl. 360), zoowel van Batjan als van Ambon en elders afkomstig (²), die in hun voorkomen en hunne gebruiken nog veel van hunne Portugeesche voorouders hebben overgehouden, en groote liefhebbers zijn van muziek en Europeesche dansen. Zij staan onder een Hoofd met den titel van Sergeant Laboeha of Kapala dijang Laboeha (officiëel Sergeant-Wijkmeester), die een paar Wijkmeesters

(¹) *Kol. Verslag over* 1883, bl. 212 en 220, *Tijdschr. van Neérl.-Indie* 1881 en *Ind. Gids*, 1883, Dl. II, bl. 526.
(²) *Kol. Verslag over* 1879, bl. 29.

onder zich heeft en door het Gouvernement bezoldigd wordt. Hun hoofdmiddel van bestaan is de kleinhandel.

De Mohamedaansche bevolking van het eiland, de eigenlijke Batjanners, waaronder ook verscheidene Ternatanen en Tidoreezen voorkomen, is mede een gemengd ras van een zeer goed uiterlijk; vooral hebben de vrouwen een goeden gelaatsvorm en eene vrij blanke huidkleur. Zij zijn ijverige Moslems en nemen de voorschriften van den Koran nauwkeurig in acht; doch niettemin zijn ze verregaand bijgeloovig en zeer voor *soewangi's* en andere booze geesten beducht, aan welke zij ook hunne ziekten toeschrijven, die dus meest door tooverformulieren moeten worden genezen; voorts zijn zij trotsch, lafhartig, wreed, tot diefstal geneigd, lui en zorgeloos. Zij leven hoofdzakelijk van de visscherij; hun handel en landbouw zijn van weinig beteekenis. Men vindt onder hen vele amfioenschuivers. Het gewone voedsel is sagoe en visch; rijst wordt alleen bij feesten gebruikt. De kleeding is voor de Christenen kabaaien en *saroengs*, voor de Mohamedanen alleen eene lange gesloten *badjoe*. De Sultan en de Prinsen kleeden zich zooveel mogelijk op Europeesche wijze, en hunne vrouwen met kabaai en *saroeng*.

Langs de kusten wonen ook vele Galélareezen van Halémahéra; evenzoo vindt men er nog afstammelingen van de Tomoriërs, die na de expeditie van 1856 van Tomori (bl. 240) naar Batjan zijn overgebracht. ([1])

Het hoofdbestanddeel van de taal dezer eilanders is het Maleisch, doch met Ternataansch, Mangkasaarsch en andere tongvallen vermengd; het Maleisch der Orang Serani bevat vele Portugeesche woorden. Velen verstaan echter ook het zuivere Maleisch.

Het inlandsch bestuur is geheel op dezelfde wijze ingericht als op Ternate en Tidore; de Sultan, die wordt bijgestaan door een Djogoegoe of Rijksbestuurder, staat ook in dezelfde verhouding tot ons Gouvernement, dat hier door een Controleur wordt vertegenwoordigd, die op het oogenblik ook het inlandsch bestuur waarneemt, bijgestaan door eenen Raad van inlandsche Grooten. De vorige Sultan was in 1862 aan de regeering gekomen; het toen met hem gesloten contract is in 1865 vernieuwd ([2]) en in 1878 uitgebreid met het verbod van slavenhandel en het houden van slaven. Hij genoot jaarlijks van het Gouvernement *f* 1920 tot vergoeding voor de vroeger uitgeroeide specerijboomen. De eigene krijgs- en zeemacht van den Sultan is

---

([1]) *Kol. verslag over* 1877, bl. 35 en bij WALLACE.
([2]) *Bijdragen van de Ned. Staatscourant*, Zitting 1865—1866.

zeer gering; de troonopvolger bekleedt echter den rang van Kapitan laoet of Admiraal en draagt als zoodanig eene soort van Europeesche kolonels-uniform.

Behalve ter hoofdplaats Batjan wonen eenige menschen bij de mijnwerken van Membia en Soengei Poang; voorts worden nog vermeld de gehuchten of kampoengs Ajer besar, aan den mond der rivier van dien naam, Ne-neri en Indomoet, in het binnenland, waar eenige tuinbouw wordt gedreven, meest door vreemdelingen; en aan Straat Sembaki nog Salap, Sampatari en Sembaki, welke laatste de voornaamste kampoeng schijnt te zijn.

Behalve de weg naar de hoofdplaats vindt men op Batjan slechts gewone voetpaden.

De eilandjes Mandioli, Botang loman, Tawali of Kasiroeta, Tambeli, Lata-Lata, Tawali ketjil, enz.

Mandioli ligt tegenover de Baai van Batjan op 0°45′ Z.B. en 127°20′ O.L. Het is van Batjan gescheiden door het zuidelijke gedeelte van Straat Herberg (Straat Mamboeat), waarin ook het kleinere eiland Botang loman en de nog kleinere Mamboeat, Ra en Noesa Dikit liggen. Ten noorden van Mandioli, tusschen dit en Kasiroeta, liggen Siao en Bali.

Tawali of Groot Tawali, ook Sigara en Kasiroeta geheeten, wordt door het Noordelijke gedeelte van Straat Herberg (Straat Sembaki) van de westkust van het Noordelijke schiereiland van Batjan gescheiden. Het ligt op 0°13′ tot 0°30′ Z.B. en 127°12′ O.L., en is na het hoofdeiland verreweg het grootste van de groep. Vroeger hebben de Sultans hier, althans tijdelijk, verblijf gehouden in het dorp Kasiroeta; hunne woning bestaat er nog. De weinig talrijke bevolking houdt zich bezig met jacht, visscherij en het inzamelen van sagoe en andere natuurlijke producten. Aan den zuidelijken ingang van de Straat liggen nog enkele kleinere eilandjes en aan den noordelijken Lintang.

Tawali ketjil of Klein Tawali ligt recht noordwaarts van Groot Tawali op 0°5′ Z.B.

Wij hebben hier de namen Tawali of Kasiroeta en Tawali ketjil blijven geven aan de eilanden, die er op de kaarten mede worden aangeduid. Groot Tawali of Kasiroeta, welken laatsten naam het ontleent aan een daarop gelegen dorp, zou volgens anderen moeten heeten Manéné; twee eilandjes bij den noordoosthoek hiervan gelegen

zouden Groot en Klein Tawali en het eilandje, dat op de kaarten Tawali ketjil heet, Toméli moeten zijn (1).

Lata-Lata zijn eigenlijk twee eilanden, van welke het eene Lawé en het andere Moeari of Moring heet; dit laatste behoort sedert 1880 aan den Sultan van Ternate, die er een Sangadji heeft (2). Zij liggen ten westen van de noordelijke helft van Groot Tawali tusschen 0°12′ en 0°20′ Z. B, en zijn nog door andere kleine eilandjes of rotsen omgeven.

De Salipogat-eilanden, vijf in getal, liggen bij den noordwesthoek van Batjan; de twee Bori-eilanden en Atori bij de noordkust.

Raloeit en P. Babi liggen in de Baai van Loid; en in Straat Patientie liggen er verscheidene, van welke Djilalang of Ngilalang, Alang-Alang of Dorokoesoe en Atori de voornaamste zijn, die op de kaarten worden vermeld.

Al deze eilanden, die tot het gebied van den Sultan van Batjan behooren, zijn, met uitzondering van Tawali en enkele andere, geheel onbewoond. Vele van de kleine zijn niet meer dan rotsen of koraalriffen; de grootere zijn bergachtig doch niet zeer hoog noch vulkanisch; zij zijn alle met een weelderigen plantengroei bedekt. Op het kleine eilandje Langoendi, tusschen Tawali en Batjan, hielden zich tijdens het bezoek van WALLACE eenige Galélareezen op, tot het inzamelen van *damar* (hars), waarvan zij fakkels maakten, die te Ternate in den handel werden gebracht.

§ 4. DE OBI-GROEP (3).

De Obi-groep, met inbegrip van de zoogenaamde Pekik- en Lawin-eilanden (zie beneden) is gelegen tusschen 1°14′ en 1°48′ Z. B. en 127°23′ tot 128°56′ O. L. Hij bestaat uit Groot-Obi, Bisa, Tapa, Obi-latoe, Gomomoe en Gaseh met verscheidene kleinere. Alle eilanden zijn berg- of heuvelachtig. Sporen van vulkanischen oorsprong ontbreken. De bodem is over 't geheel zeer vruchtbaar. Op Groot-Obi, Lata en Tapa komen vele in het wild groeiende muskaatnootboomen

(1) Zie VON ROSENBERG, *Reistochten naar de Geelvinkbaai*, bl. 71, en de Aanteekening van den Heer ROBIDÉ VAN DER AA aldaar. In den *Regeerings-Almanak* worden als Onderhoorigheden van Batjan genoemd: de Lata-Lata-groep, Kasiroeta of Groot-Tawali c. a., Batang-Loman c. a. en Mandioli c. a.

(2) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21. Ook in het bijvoegsel bij het nieuwe contract met den Sultan van Ternate wordt het onder zijne bezittingen genoemd.

(3) Zie over de Obi-groep inzonderheid *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van N.-Indie*, Dl. XXXII, 1889 (met een schetskaartje van den heer STORMER).

voor, die uitmuntende vruchten opleveren. De hier en daar voorkomende moerassige streken zijn met sagoebosschen bedekt. De bosschen op de heuvels en hoogere toppen leveren goede houtsoorten op, waaronder ook kajoe-poetih-, ebben- en ijzerhout. Verder leveren deze eilanden rotan, bamboe, getah-pertja en inzonderheid uitmuntende damarsoorten. Volgens inlandsche berichten zou inzonderheid de bodem op het hoofdeiland uitstekend voor de cultuur van rijst, djagoeng en tabak geschikt zijn. Op sommige plaatsen zouden hier en op Bisa steenkolen, zelfs goud gevonden worden. Voor zoover bekend wemelt het op de grootere eilanden van wilde varkens. Herten en apen schijnen te ontbreken. Daarentegen zijn buideldieren niet zeldzaam. Inzonderheid op Groot-Obi moeten veel paradijsvogels voorkomen. De zee rondom de eilanden is bijzonder rijk aan gezochte vischsoorten. Op de noordkust van Groot-Obi, de oostkust van Bisa en in de buurt van Bélang-Bélang en Mala-Mala worden veel paarlen en paarlemoerschelpen aangetroffen.

Eene eigenlijke inheemsche bevolking heeft de Obi-groep niet. De eilanden worden slechts tijdelijk bezocht door lieden van Batjan, Galéla, Tobélo, Tidore en Makian, die er soms een half jaar vertoeven en de ingezamelde boschproducten als anderszins naar Batjan en elders uitvoeren.

Op de Westkust van Groot-Obi ligt eene plaats bekend onder den naam van *Lodji*, waar nu nog de ruïne van het in 1671 door de Nederlanders aldaar gebouwde blokhuis de Bril (Deel I, bl. 16, Noot) wordt aangetroffen. Op geringen afstand ten oosten hiervan staat ook nog een uit graniet gehouwen merkpaal, waarop eene N. met het monogram der O. I. Compagnie. Zooals bekend is, hebben onze landgenooten in het jaar 1683 deze geheele groep voor 800 rijksdaalders van den Sultan van Batjan gekocht, ten gevolge waarvan al deze eilanden nu nog als rechtstreeksch Gouvernements-grondgebied beschouwd worden. Na 1738 heeft men ze echter aan hun lot overgelaten.

Bijzonderheden van de afzonderlijke eilanden.

Obi, Groot-Obi, Ombi of Ombirah ([1]) ligt ten zuiden van Batjan en Halémahéra tusschen 1°20′ en 1°42′ Z. B. en 127°28 en 128°5′ O. L. en heeft eene grootte van ongeveer 35 □ mijlen. De westelijke punt heet Pala. Andere kapen zijn Akélamo, ten zuiden van de

([1]) Rah of Ra beteekent »groot". De heer RIEDEL noemt het eiland ergens *Oebi-héa.*

vorige, Serang-maloleoe aan de oostkust, Djoboeboe, de noordoostelijke uithoek en Sésépé aan de noordkust. Het eiland is over het algemeen hoog en bergachtig; de hoogste top verheft zich tot op ruim 1500 M. boven den zeespiegel. Aan de kusten en hier en daar meer naar het binnenland is de grond moerassig. Het eiland wordt door tal van rivieren besproeid, waaronder de Wooi-besar ([1]) en Poloekoe de belangrijkste zijn. Op de westkust bevindt zich een groot zoet-watermeer. Aan rijkdom in natuurlijke voortbrengselen en vruchtbaarheid van den bodem overtreft Groot-Obi de andere eilanden. De belangrijkste plaatsen zijn: Lodji, Akélamo, Poloekoe en Wooi-besar, waar schepen, ook van grooteren diepgang, eene geschikte gelegenheid tot ankeren vinden.

Gomoemoe, ten zuiden van het voorgaande. Hier groeit vooral veel sagoe.

Obi-Latoe of Ombi-Latoe, gewoonlijk Bilatoe genoemd, ten noordwesten van Groot-Obi, een zeer bergachtig eiland met een steile piek van ± 500 M. hoogte. Het eiland heeft drie groote baaien, waaronder die van Pala op de oostzijde. Bij den ingang hiervan ligt het eilandje Toesah of Koetjing.

Tapa, eigenlijk Tapat, ten noorden van het vorige. Het is eveneens zeer steil en bezit zoo goed als geen strand. Er wordt veel damar gevonden.

Bisa of Selilé, ten oosten van het vorige. De kusten zijn steil; alleen aan de noord- en hier en daar aan de zuidkust worden kleine strandvlakten aangetroffen. Evenals op Tapa groeien er veel wilde notenmuskaatboomen; overigens is het met dicht struikgewas bedekt. Bij Dowongi-Kasoeba op de zuidkust bevindt zich eene geschikte ankerplaats. Tusschen de drie laatstgenoemde eilanden liggen nog tal van kleinere, waaronder het bovengenoemde Bélang-Bélang ([2]), Kadéra en Kèlor; oostwaarts doch nog ten noorden van Groot-Obi ligt o. a. Sambiki met de Santara- en Morasa-groepen; deze alle zijn echter niet anders dan begroeide koraalriffen.

Gaseh, bij de inlanders bekend onder den naam van Toebalai, ligt op eenigen afstand ten oosten van het hoofdeiland. Het is ongeveer zoo groot als Goemoemoe en even hoog. Oostwaarts hiervan bevindt zich het eiland Lojang, eigenlijk Silojang, dat op de kaart ten onrechte aan de westzijde geplaatst is.

([1]) Aldus bij STORMER. Moet hiervoor misschien Oei of Woei-lamo of O.-rah gelezen worden?

([2]) Ook *Poeloe Makasar* genoemd.

De Pekik- (of Kateek-) ([1]) en Lawingroepen, op de kaart ten noordoosten van Toebalai gelegen, zijn volgens den heer STORMER in de buurt niet onder deze namen bekend. Zij heeten Watengèr, Silojang, Waï-ola, Tapiola, Liliola en Koi-maki (het *Pisang* van de kaart).

§ 5. DE SOELA-EILANDEN.

Algemeen overzicht der ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking; bestuur.

De Soela-eilanden, eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, liggen in de Moluksche zee, onmiddellijk ten oosten van de Banggai-eilanden, van welke zij door Straat Greyhound gescheiden zijn. (Zie bl. 231).

Zij strekken zich uit tusschen 124°10′ en 126°30′ O.L. en 1°40′ en 2°20′ Z.B. Hunne gezamenlijke grootte is door MELVILL berekend op 67 □ mijlen. Zij zijn bergachtig — op eenigen afstand van de kust begint het terrein reeds te stijgen — en bedekt met bosschen, die niet slechts een overvloed van sagoe- en kokospalmen maar ook uitmuntende houtsoorten voor scheepsbouw, timmer- en meubelwerk opleveren. Voorts is de grond in het algemeen zeer vruchtbaar en brengt eene aanzienlijke hoeveelheid rijst en andere voedingsmiddelen voort; ook wordt er eenige katoen en tabak verbouwd. Was, damar, vogelnestjes en rotan worden in de bosschen ingezameld, *tripang*, agar-agar en schildpad in menigte langs de kusten gevangen.

Op Bési, waar de baai Sanana eene zeer goede ankerplaats aanbiedt, en te Likiboti op de zuidkust van Taliaboe bestaat eenige

---

([1]) Vergelijk de door het Instituut uitgegeven *Reizen naar Nieuw-Guinea*, bl. 468.

([2]) BLEEKER, *Reis*, Dl. I, bl. 183, geeft de volgende eilanden op: Taliabo, Sehoe, Bawana, Djeni, Lemboe, Daloema, Aroe, Sano, Kano, Mangkololi, Toenasim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh. Noesa Hai, Noesa Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Passikaja, Toentangan, Lahi, Penoe, Soela Mangoli (waaronder Toeboeloe en Paskoro), Soela Besi, Liffa Matoela, Pagama, Paskora en twee ongenoemde eilanden; en zij worden ook in het contract met den Sultan van Ternate zoo genoemd. VERSTEEG noemt in zijn *Maleischen Atlas* P. Tiga, Samadan, Massawi, Tipan, Limba (waarschijnlijk het Lemboe van BLEEKER), Sehoe en Kano, allen ten westen van Taliaboe gelegen. Daarentegen vermeld DE CLERQ, wiens werk ook hier in hoofdzaak wordt gevolgd: *Taliaboe* met de kleinere eilanden Ohoe, Kaliangan, Kano, Sého, Karama, Wojo, Nanas. Noesa Kéwa, Papoea, Pasikaja, Ala, Noesa-Tangan, Masoni, Limbo, Posoe, Magoa, Tonasi, Mangkaloli, Oelang, Katopoe, Botolino, Panghaja, Tabalang en Galoema; *Mangolé*, met de kleinere eilanden Lifoematola, Pagama, Tobokolé. Kimakolé, Mantjari, Pasikoré, Sambiki, Kédafota, Lofanini, Pasiipa, Léko en Pasikéna; *Soela Bési*,

handel, die vooral met Mandareezen (westkust van Selébes), Amboneezen en Ternatanen wordt gedreven. De invoer bestaat hoofdzakelijk in: sitsen, wit en zwart katoen, *parangs* (zwaarden), Chineesch aardewerk, zout en kramerijen; de uitvoer in: rijst, sagoe, *dinding* (gedroogd vleesch), was, vogelnestjes, tripang en schildpad. De belangrijkste invoer-artikelen worden echter door of voor rekening van den Sultan en zijne familie gemonopoliseerd, zoodat de bevolking daarvan geen voordeel trekt.

De nijverheid heeft niet veel te beteekenen; zij bepaalt zich hoofdzakelijk tot het weven van saroengs, de vervaardiging van ligmatjes (*balajon*) en het bouwen van kleine visscherspranwen en andere vaartuigen.

De inheemsche bevolking, omtrent wier getalsterkte geen betrouwbare opgaven bekend zijn, bestaat voor het grootste gedeelte uit halfwilde Maleiers, die met de oorspronkelijke bewoners van centraal Selébes verwant zijn, alle beschaving ten eenenmale missen, den omgang met de strandbewoners schuwen, en het gezag van den Sultan van Ternate nauwelijks of in het geheel niet erkennen (¹).

Het overige gedeelte der bevolking, dat in verscheidene negeriën langs de kusten woont, is een gemengd ras waarschijnlijk van de verschillende naburige eilanden afkomstig, en belijdt althans in naam den Mohamedaanschen godsdienst. Dezen zijn bekend als goede landbouwers, scheepstimmerlieden en meubelmakers. Op de noordkust van Soelabési hebben zich in een paar kampoengs Badjoreezen van Selébes gevestigd, die zich hoofdzakelijk met de vischvangst bezighouden. Over 't geheel geniet de bevolking geen bijzondere welvaart, ook ten gevolge van de lasten — voor zoover zij die althans opbrengen — welke hun door den Sultan worden opgelegd; behalve tot het leveren van eene bepaalde hoeveelheid rijst en sagoe zijn zij verplicht tot het vervaardigen en herstellen van vaartuigen en meubelen, het doen van koeli-werk, het vellen van hout, en andere zoodanige heerendiensten meer. Zij hebben hunne eigene Hoofden, die evenals elders in de Molukken den titel van Sangadji en dergelijke voeren doch ondergeschikt zijn aan eenen Ternataanschen ambtenaar, die hier Salahakan heet en op Bési gevestigd is; een aan den Salahakan ondergeschikt Ternataansch beambte, met den titel van Oetoesan, houdt zijn verblijf op Taliaboe. De Salahakan

(¹) Zie over de gebruiken bij huwelijken, geboorten enz. J. G. F. RIEDEL in de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, 4de Volgrks., Dl. X (1885). Vergelijk de studie van denzelfden schrijver over de Topantoenoeasoe (boven bl. 318).

met de Sangadji's vormen eenen Raad van bestuur, die ook in kleine rechtszaken beslist; zware misdrijven of gewichtige geschillen moeten echter te Ternate worden behandeld.

Bijzonderheden omtrent de voornaamste eilanden.

Taliaboe, het grootste der eilanden, wordt ten westen van de Banggai-eilanden door de Straat Greyhound, en van het ten oosten liggende Mangolé door de nauwe Straat Tjapaloeloe gescheiden. De noordelijkste punt heet T. Damar. Het heeft van het westen naar het oosten eene lengte van ongeveer 15 mijlen, doch zal gemiddeld niet meer dan 2 mijlen breed zijn. Het is in zes Districten verdeeld n. l. Tonghaja (n. o.), Likiboti, (z), Wojo (z), Samada (n.), Kabihoe (z. w.) en Lédé (n. w.). Als hoofdplaats kan beschouwd worden Likiboti op de zuidkust, waar de Oetoesan en verdere aan dezen ondergeschikte beambten van den Sultan gevestigd zijn en tevens de zes Districtshoofden of Sangadji's verblijf houden. De heidensche bevolking, die hier het talrijkst is, bewoont de binnenlanden onder hare eigene Hoofden, die den titel van Kimalaha en Hoekoem voeren. Zij vermijdt zooveel mogelijk elke aanraking met vreemdelingen. Het is vooral hier dat het gezag van den Sultan weinig te beteekenen heeft. Hoofdvoedsel der bevolking is sagoe.

Mangolé, omstreeks even lang doch niet zoo breed als Taliaboe, ligt recht oostwaarts van dit eiland in eene eenigszins noordoostwaartsche richting. Het is in vier Districten, Waëtina (o), Mangolé (z), Alfola (z) en Tjapaloeloe (n. en w.) verdeeld. De niet zeer talrijke bevolking, die zich eveneens hoofdzakelijk met sagoe voedt, bestaat slechts voor een gering deel uit vreemdelingen, en woont meest in de binnenlanden. Langs het strand worden enkele kleine neerzettingen aangetroffen. In de Districten Mangolé en Alfola komen uitgestrekte sagoebosschen voor.

Bési of, gewoonlijk, Soela-Bési strekt zich, op 126° O. L., ten zuiden van Mangolé in eene noord- en zuidwaartsche richting uit tot 2° 20′ Z. B.; het zal eene grootte hebben van ongeveer 12 □ mijlen. De zuidelijkste punt is T. Waka. De smalle straat tusschen de beide eilanden is met riffen en klippen bezet. Het is het belangrijkste eiland der Soela-groep en vrij goed bevolkt. Het bestaat uit de acht Districten Talahoe, Kabaoe, Fagoedoe, Fatjé, Gaë, Béga, Ipa en Pohéa, benevens drie afzonderlijke kampoengs Malboefa, Takoeë en Koloboti. De hoofdplaats, gelegen op de noordoostkust aan de monding der gelijknamige rivier, is Sasana, waar ook de

hoofdvertegenwoordiger of Salabakan van den Sultan, een Nederlandsch Posthouder en de Hoofden of Sangadji's der Districten van Soela-Bési en Mangolé gevestigd zijn. De Ternataansche ambtenaren wonen allen binnen een oud fort, dat vroeger het Klaverblad heette. Andere voorname plaatsen zijn: Ipa Gaë, Fagoedoe, Fatahoe en Fatjé, alle aan de kust. Aan het noorderstrand liggen de kampoengs Pohéa en Kambawa, waar de Badjoreezen verblijf houden. De inheemsche bevolking voedt zich hoofdzakelijk met maïs.

Lifoe Matola, het oostelijkste der Soela-eilanden, ligt recht tegenover de noordoostpunt van Mangolé, waarvan het door de enge Straat Lifoe-Matola gescheiden is. Het eiland zal omstreeks 1½ □ mijl groot zijn en is onbewoond. Men vindt er nog al veel vogelnestjes, die eens om de drie maanden voor rekening van den Sultan worden ingezameld.

§ 6. De Papoea-eilanden.

Algemeen overzicht der ligging, bestanddeelen, voortbrengselen en bevolking.

Onder den naam van Papoea-eilanden, ook wel de Waigéoe-Misol en Radja-Ampat-eilanden (de eilanden der vier Vorsten, in de landstaal *Kalana*(¹)-*Fat*) geheeten, verstond men tot hiertoe algemeen de vier groepen (Gébé, Waigéoe, Salawati en Misol) gelegen tusschen Halémahéra en de Obi-groep ten westen, Séram ten zuiden en Nieuw Guinea ten oosten, of nader tusschen 128° 50′ tot 131° 42′ O. L. en 1° N. B. tot 2° 40′ Z. B. Volgens de nieuwste en zeer belangrijke beschrijving van den heer De Clercq (²) slaat het Radja-Ampat echter op *Waigéoe*, *Salawati* en *Misol*, het laatste verdeeld in *Waigama*, het noordwestelijk en *Lalinta*, het zuidoostelijk gedeelte van laatstgenoemd eiland. De Gébé-groep, waar slechts een Songadji aan het hoofd staat, zou dus daarbuiten vallen. Voor het gemak zullen wij echter de traditie getrouw blijven en deze eilanden beneden als een onderdeel van den Waigéoe-Misol-Archipel behandelen.

Hoewel wij ons hier in een afgelegen hoek onzer Oost-Indische Bezittingen bevinden, is de litteratuur over deze eilanden tamelijk uitgebreid. Tal van schrijvers, waaronder wij alleen noemen Wallace, Bernstein, Von Rosenberg, Bleeker, Robidé van der Aa, Haga,

---

(¹) Vergelijk het Ternataansche *Kolano*.
(²) *Tijdschrift van het Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, 2de serie, 1893 en *Indische Gids*, 1889, II, het eerste met eene kaart.

GOLDMAN, hebben zich beijverd de vrucht van eigen of anderer onderzoek door den druk openbaar te maken of, zooals MELVILL, DORNSEIFFEN en anderen, in kaart te brengen. De elders door ons gemaakte opmerking, dat de onbeschaafde inboorlingen dikwijls, soms om de, in ons oog, kinderachtigste redenen van woonplaats veranderen, waardoor bestaande dorpen langzamerhand geheel verdwijnen, geldt vooral van deze streken en schrijven wij voor een deel daaraan de vele tegenstrijdigheden toe, welke in de berichten der elkander opvolgende reizigers worden aangetroffen. Ook herhalen wij hier de vroeger door ons geuite klacht, dat in afgelegen oorden als deze, zelfs door de nauwkeurigste onderzoekers, nog zooveel »uit den mond van inboorlingen" moet worden opgeschreven. Tot de binnenlanden van de grootere eilanden drong nog bijna niemand door. Het is dan ook alleen met deze dubbele terughouding dat wij bij de nu volgende beschrijving van den Waigéoe-Misol-Archipel de boven aangehaalde studie van den heer DE CLERQ in hoofdzaak volgen.

De eilanden, welke tot dezen Archipel behooren zijn: *Gébé* met Faoe, Joe, Oeta, Gag en eenige kleinere; *Waigéoe* met Gaman, Mios-Mansar of Jèf ([1]) Njè, Saonèk of Wéëm, Groot Saonèk of Bondé, Bon, Lak of Lawai, Manorom, de Ajoeagroep, Rioeb, Batan Palé met eenige kleinere, Moetoe, Biantji, Moestika, de Fam-eilanden, enz.; *Salawati* met Batan-Ta, Ram, Dom, Sop, Sakaboe, Doef, Kafioe, Bam, Roembobo, Ef-Man, Matan, Kasim, Sagawin, Déni, Oemat, Minlo, Loesja, Tawat, Tĕwè, Kalobolol, Jèf Joes, Jèf Jal, Jèf Kabalam, Métal, de vier laatste onder den vasten wal van Nieuw Guinea; *Misol* met Wéëm, Noesa Loe, Kaloef, Bi, Gam, Moesèl, Djoesèt, Foè Loe, Fanagalais, Senioe, Moeslat, Wif, Pian, Loemoe Lol, Loemoe Lé, Fatoel, Wanisa, Aroa, Nam Palé, Kalis Kalé, Kamit, Toeplé, Sabasan, Kasèt, Fafan, Gòsò, Samĕga, Kanioen, Tjoen, Katĕpoe, Waf, Jèf Palé, Li, Fèmèn, Kafal, Wajèl, Walèp, Karawa Pòpò, Kalèd, Bat Bétim, Féabéa, Sapènipnoe, Jèlit, Jèf Galijoe, Kanèm, Walaka Kéto, Fatjèt, Jos, Sisi, Matè, Jèf Gèlèm, Wajaban, Sĕgaf, Olobi, Jam, Lasè, Panoen, Jèf Na, Gam Fi, Bolboelòlò, Sagof, Elèpian, de Daram-eilanden en vele kleinere, die weinig meer dan modderbanken en onbeduidende koraalopheffingen zijn ([2]).

([1]) Jèf en Ef beteekenen *eiland*.

([2]) Om den lezer in staat te stellen zelf een oordeel te vellen over het verschil waarop wij boven wezen, laten wij hier de opgave volgen, zooals die o. a. bij BLEEKER voorkomt: Waigaoe of Wageoe, Batampele, Roeib, Wiang, Sajang (Siang), Tamagoei,

De boven genoemde eilanden zijn, althans wat de grootere betreft, bezet met bergen van verschillende hoogte, doch niet van vulkanischen aard. Zij zijn bedekt met bosschen, die uitmuntend timmerhout, waaronder ook het ijzerharde *Kaboe* (Nania Vera) bevatten; sagoe en kokospalmen, muskaatnoten en de Masoi-boom komen er in overvloed voor. Ook voor de cultuur van vele andere gewassen, als rijst, suikerriet, djagoeng, enz. is de grond hier en daar zeer geschikt. Van het dierenrijk kent men: wilde varkens (bò), slangen, buideldieren, springhazen (tjamtam), krokodillen, leguanen en hagedissen; en onder de vogelen vooral de beroemde paradijsvogels en eene menigte velerlei gekleurde papegaaien en duiven. De zee is rijk aan visch, schildpad en tripang. Dicht bij de kust van Nieuw Guinea worden parelbanken aangetroffen. Het delfstoffenrijk is nog onbekend.

Al de opgenoemde eilanden behooren *officiëel* tot het gebied van den Sultan van Tidore en maken als zoodanig een onderdeel uit van de Residentie Ternate. Vroeger waren op de voornaamste eilanden Tidoreesche ambtenaren geplaatst, doch sedert het verbod van de Hongi-tochten (1861) is het gezag van den Sultan overal zeer achteruit gegaan, waarom ook het aanstellen van ambtenaren achterwege blijft. Op het oogenblik benoemt de Sultan nog alleen de Radja's en hier en daar nog een Kapitalaoet, die de te innen belastingen — sagoe, masoi, schildpad, tripang, paradijsvogels, enz. — voor zoover deze binnenkomen, rechtstreeks aan hem afdragen. De benoeming der ondergeschikte Hoofden als Djodjaoe, Gimalaha, Songadji, enz. geschiedt eveneens door de Radja's.

Lontjoei, Wagloel, Alioe-Keteo, Esmal. Eritopago, Kamtoem, Alebas, Fagi, Tip, Keboe, Moeter, Biantji, Beankeli, Gof-pial, Gof-kali, Kofani, Kapegog, Gemien, Koning Willem's eiland, Mangoleh, Oewoffo, Kapatboes, Boeiem, Ballabollah, Oewajagoe, Metjee, Jen, Bag, Patjao, Alifin, Oneh, Sipasipa, Mammau, Lau-lau, Asia (drie eilanden), Ajoe (negen eilanden), Gebeh of Gebe (waaronder Ajoe, Oetoe, Tanau, Solil, Fau of Fow, Gag en Yoe), Gagi met Ajoe, de Faamgroep (vijftien eilanden), Pisang (twee eilanden), Boo of Boh (twee eilanden), Poppa of Koffiau (tien eilanden), Salawatti, Batanta, Ijoef, Wariri, Man, Man ketjii, Kessim, Djaudjaha, Kebiah, Balbil, Mai-mai, Iref, Menil, Moh, Bih, Messigit, Gellewoh, Peleh, Labah. Pahan, Denneh, Jegin (vier eilanden), Misool, Temmee (dertien eilanden), Daram (zevenentwintig eilanden), Oea (vierentwintig eilanden), Mateloh (acht eilanden), Kanari (dertien eilanden) en Onim-laoet (zes eilanden).

Men vergelijke verder: *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XIV, XV en XVII; *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgreeks, Deel X, Vierde Volgreeks, Deel VII en VIII; WALLACE, *Insulinde*, Deel II; *Natuurkundig Tijdschrift voor Ned. Indië*, XXIV; *Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden* van A. HAGA (twee deelen, uitgegeven door het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1884); *Indische Gids*, 1887 en 1888; Feestuitgave van het *Kon. Instituut*, 1883, enz.

De gezamenlijke grootte dezer eilanden wordt door MELVILL ([1]) op 160 □ mijlen en hunne bevolking op 10000 zielen gesteld. Doch indien men al kan aannemen, dat deze opgave wat de grootte betreft niet ver van de waarheid afwijkt, is zulks waarschijnlijk omtrent de bevolking minder het geval en kan men haar voor niet meer dan eene gissing houden. Dit geldt ook voor latere opgaven. Zooveel staat alleen vast, dat de meeste eilanden onbewoond zijn, vele andere slechts eene tijdelijke bevolking hebben en het zielental op de hoofd-eilanden nergens bijzonder groot is.

De bevolking behoort, wat de inboorlingen betreft, tot het Papoea-ras ([2]); zij houdt zich bij voorkeur in de binnenlanden op en is nagenoeg van alle beschaving verstoken. Op de kusten zijn sedert lang vele vreemdelingen gevestigd van Halémahéra, Ternate, Tidore en de Séramsche eilanden afkomstig; door huwelijken hebben velen van hen zich met inboorlingen verbonden, tengevolge waarvan hunne afstammelingen, hier en daar zelfs in het oogloopend, hunne half-Papoeasche afkomst verraden. Enkele bijzonderheden omtrent de bevolking zullen bij de behandeling der afzonderlijke groepen worden medegedeeld. Voor het overige moeten wij naar de beschrijving van DE CLERCQ verwijzen ([3]).

De Gébé-groep.

Deze westelijkste der hoofdgroepen ligt in Straat Djaïlolo of de Zee van Halémahéra onder den Evenaar tusschen 129°18′ en 129°40′ O. L.

Het hoofdeiland Gébé strekt zich in eene noordwest- en zuidoost-waartsche richting ongeveer $6^1/_2$ mijl uit, doch heeft slechts eene geringe breedte. Aan de zuidzijde, tusschen dit eiland en Faoe, is eene veilige ankerplaats, en aan de zuidoostzijde zijn de twee tot havens voor prauwen geschikte inhammen Ataloh en Ingaloh. Gébé is 400 tot 500 vt. hoog, en heeft overvloed van aard- en boomvruchten, en timmer- en brandhout; er wordt ook een weinig rijst, *djagoeng*, tabak en suikerriet gekweekt. Varkens, krokodillen, papegaaien, duiven en snippen zijn de voornaamste daar voorkomende diersoorten.

Het eiland heeft vijf kampoengs, alle langs de noordoostkust gelegen, namelijk Katjepi, Ali-Ali, Sanafe, Oemara en Alai, wier huizen meestal armoedig van *gabba-gabba* gebouwd en met *atap* gedekt

---

([1]) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschrift van N. Indië*, 1849.

([2]) Zie over het woord *Papoea*, Deel I, bl. 112, Noot.

([3]) Zie over de Voortbrengselen en de Bevolking diens mededeelingen op bl. 183 en volgd. van het aangehaalde *Tijdschrift*.

zijn. De bevolking, wier sterkte op 1000 zielen geschat is, bestaat grootendeels uit lieden van de Ternataansche of Tidoreesche eilanden afkomstig. Allen belijden den Islam. Zij staan onder het bestuur van eenen Sangadji, die te Katjepi woont, en vier aan hem ondergeschikte Kimalaha's, die in de andere dorpen gevestigd zijn; de eerste kleedt zich, behalve dat hij den hoofddoek draagt, geheel op Europeesche wijze in het zwart; de anderen met een kabaai en broek. Hoewel de Sangadji aan den Sultan van Tidore onderhoorig is, bekreunt hij zich tegenwoordig weinig om diens bevelen. Met de meeste Hoofden kan men zich in het Maleisch onderhouden; sommigen verstaan ook een weinig Engelsch, hetwelk zij hebben overgenomen van de Britsche en Amerikaansche walvischvaarders, die vroeger dikwijls dit eiland aandeden.

Faoe (op de kaarten Fau) op 0°6′ Z.B. en 129°35′ O.L. is een klein eiland onder den zuidwal van Gébé, waarvan het gescheiden is door eene smalle straat, die in het midden 15 tot 20 vadem diep is doch aan de kanten riffen en zandbanken heeft. Aan de noordzijde van het eiland is eene diepe baai, welke groot genoeg is om aan een aantal schepen eene veilige ligplaats aan te bieden. Het is onbewoond doch schijnt sterk bevolkt te zijn met *kalongs* (vliegende honden).

Joe en Oeta zijn twee kleine en lage eilandjes, omstreeks 1½ mijl ten noordoosten van Gébé gelegen; zij zijn zeer rijk aan kokospalmen. Een gedeelte van de bevolking van laatstgenoemd eiland heeft hier tuinen aangelegd en houdt er voortdurend of tijdelijk verblijf.

Gag (vroeger ten onrechte tot Waigéoe gerekend), ongeveer 1 □ mijl groot, ligt op verderen afstand dicht bij de Fam-eilanden op 0°23′ Z.B. en 129°55′ O.L. Het is geheel en al met heuvels van 2—500 vt. hoogte bedekt, doch niet bewoond. Slechts houden zich hier van tijd tot tijd visschers op om zich van sagoe en drinkwater (aan den noordoosthoek mondt een zoetwater-beekje uit) te voorzien of er hunne vaartuigen te herstellen (¹).

Van de overige eilandjes, die tot deze groep zouden behooren, zooals Solil, Ajoe, enz., is niets bekend.

De Waigéoe-groep.

De Waigéoe-groep ligt oostwaarts van de Gébé-groep, tusschen deze en Nieuw Guinea, en wordt ten zuiden door Straat Dampir van de Salawati-groep gescheiden, terwijl zij zich noordwaarts tot

(¹) Zie het op bl. 381, Noot (²) aangehaalde Gids-artikel, bl. 1301.

en met de Asia-eilanden uitstrekt. Zij ligt dus tusschen 1° N.B. tot 0°35′ Z. B. en 129°50′ tot 131°25′ O.L.

Het hoofdeiland Waigéoe of Batan Wagé tusschen 0° tot 0°20′ Z B. en 130°12′ tot 131°20′ O.L. gelegen, is van het westen naar het oosten ongeveer 16 mijlen lang doch op verre na niet zoo breed; de grootte wordt geschat op 60 □ mijlen. Het heeft aan de zuidzijde twee zeer diep inloopende baaien, van welke de oostelijkste Tip Wagé of Dojo Wagé (op de kaarten Baai Chabol) geheeten, het eiland verdeelt in twee schiereilanden, die slechts door eene smalle landengte, die van Fafak, in het noorden verbonden zijn; zij is echter eigenlijk een binnenmeer, door de vreemdelingen Talagoe Waigéoe geheeten, ongeveer 11 mijlen lang en 3 tot 5 mijlen breed, dat aan de zuidzijde door eene kreek, Straat Rabiai genaamd, met de zee gemeenschap heeft. In deze binnenzee liggen vele kleine eilandjes, terwijl er tal van beekjes in uitloopen.

De westelijke baai is minder diep inloopend doch binnenslands veel wijder; voor den ingang ligt het eiland Gaman (het *Gemien* der kaart), waarnaar men haar de Straat of Baai van Gaman heeft genoemd. Haar ware naam schijnt echter Kaboei te zijn. Tusschen deze twee baaien strekt zich zuidoostwaarts eene landtong uit, welke in vorm wel eenige overeenkomst heeft met het schiereiland Italië. Aan de noordkust bevindt zich de Fafak-baai, recht tegenover de Tip Wagé; zij is veilig en voor groote schepen bruikbaar. De kust telt bovendien nog vele kleinere inhammen. De noordoostpunt des eilands heet Kaap Lamarche, de zuidoostpunt Kaap Pigot. Het binnenland is geheel met heuvels bezet, die naar de oost- en noordzijde hunne grootste hoogte — 1000-2000 vt. — bereiken. Volgens enkele schrijvers zou in het westelijk gedeelte des eilands een bergtop, de zoogenaamde Buffelspiek, van ongeveer 8000 vt. gevonden worden. In de stukken van den heer De Clercq vinden wij hiervan echter geen melding gemaakt.

De kusten zijn vooral in het zuidwesten laag en op vele plaatsen moerassig; het klimaat is vochtig en heet. Het eiland is overal met eene rijke vegetatie bedekt; kokos- en sagoepalmen komen in overvloed voor; de laatste leveren aan de bewoners hun hoofdvoedsel. De grootere diersoorten en de vogels schijnen hoofdzakelijk dezelfde te zijn als op de voorgaande groep; voorts vermeldt Bleeker eene menigte insecten, schaaldieren en visschen, welke op en bij dit eiland gevonden worden. — Van het zielental der bevolking is geene betrouwbare opgave bekend; volgens De Clercq kan in 't algemeen worden gezegd dat Waigéoe niet sterk bevolkt is. Die der binnen-

landen bestaat uit Papoea's, wier taal Papoesch is en dezelfde, die ook op Misol, Salawati, de noordwestkust van Nieuw Guinea en de eilanden in de Groote Geelvinkbaai wordt gesproken; die der kusten grootendeels uit een gemengd ras van volken uit het oostelijk gedeelte van den Archipel. De eersten zijn in verschillende stammen verdeeld, waaronder de Kawé, de Wajai, de Oemka, de Wakaré en de Ambèr; deze laatsten schijnen eene afzonderlijke taal te spreken. Allen zijn onderhoorig aan den door den Sultan van Tidore aangestelden Radja of Kalana. In de strandnegeriën heeft men ondergeschikte hoofden met de titels van Kapita-Laoet, Djodjaroe, Gimalaha en Songadji. Bij de bewoners van het binnenland berust het gewone gezag bij de oudsten der familie, hier en daar *Matjoelal* geheeten. Zij schijnen bijzonder vaak van woonplaats te veranderen.

De voornaamste kampoeng, woonplaats van den Radja, is *Moemoes*, (¹) aan den oostelijken ingang van bovenvermelde binnenzee, met een moskee en eene gedeeltelijk mohamedaansche bevolking. Verder vindt men langs de kust: *Napirboi* (verbasterd *Kapiboi*), tegenover het eiland Gaman ten westen van het riviertje Waiwo, met eene geheel islamsche bevolking, meest Boegineezen, Ternatanen en Tidoreezen; *Saléo*, westelijk van de voorgaande met slechts enkele huizen, waaronder dat van den Songadji en van een zoogenaamden *Dano*, gelijk hier en elders mannelijke afstammelingen der Sultans-familie genoemd worden; *Oemka*, oostwaarts van Napirboi, aan het bovengenoemde riviertje, woonplaats van een Kapita-laoet en verder eenige kleine neerzettingen, zoo van inboorlingen als vreemdelingen. De bevolking van laatstvermelde plaats zou afkomstig zijn van den vasten wal van N. Guinea en heeft hare stamgenooten te Wakaré, Wardo, Oesba, (op Waigéoe), Bèsèr (op Gaman), Warfandoe (op Dom), Mansèmbèr (id.), op Mar en Warsa (noordkust van N. Guinea), te samen de *Negen Negeriën* of, gelijk de vreemdelingen zeggen, Sembilan-negeri vormende (²).

Onmiddellijk onder de zuidkust van Waigéoe ligt het eilandje Saonèk (Wéëm), aan welks noordzijde eene geschikte ankerplaats is bij de gelijknamige kampoeng, die onder het bestuur staat van een Songadji. De weinige bewoners zijn afkomstig van Oemka en mohamedanen. Het naburige Groot-Saonèk is volgens DE CLERCQ onbewoond.

(¹) Vroeger woonde de Radja te Wai-Omin in het binnenland beoosten de Tip Wagé, even bezuiden het door sommige schrijvers vermelde *Samsam*, dat echter geen dorp maar een riviertje schijnt te zijn, ten rechte Sjiam of Sjam geheeten.

(²) In het stuk van Dr. HORST (*Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXII) heeten deze negeriën: Omka, Wakéré, Wardoe, Oesba, Besoor, Tafdaroen, Sorong, Maar en Warsay.

Gaman (het *Gemien* der kaarten), ten zuiden van straat Kaboei, is een vrij groot eiland. De westhoek schijnt T. Waisilip te heeten. De Papoesche bevolking woont grootendeels in de bovengenoemde kampoeng Bèsèr op de zuidkust bijeen.

Koning Willem's eiland of Mios-Mansar (1), ook wel Jèf Njè genoemd, ligt ten zuiden van Gaman. Het is hoog en vertoont zich op eenigen afstand uit het oosten gezien als drie afzonderlijke eilanden. De kusten dalen bijna overal steil in zee af. Het heeft slechts eene tijdelijke bevolking.

Bon of Boni, bij de noordoostkust van Waigéoe, met ééne kampoeng, Wardo geheeten.

Lak (2), westwaarts van het vorige, met de kampoeng Oesba.

Batan-Palé, het grootste van eene groep onbewoonde eilandjes, bij de noordwestpunt van Waigéoe, waar ook Rioeb (3) met eenen hoogen kegelberg gelegen is.

De Ajoea-eilanden, volgens Bleeker negen in getal, ook wel Fan-eilanden geheeten, liggen ten noorden van Waigéoe tusschen 0°22′ tot 0°45′ N. B. en 130°55′ tot 131°20′ O. L. Het zijn kleine eilandjes en klippen (volgens de kaarten meer dan negen), van welke slechts drie bewoond zijn door ongeveer 1500 zielen. Op het hoofdeiland Ajoe Baba is in de voornaamste kampoeng Otba een door den Radja van Waigéoe aangestelde Kimalaha gevestigd; op Abdon woont een dergelijk Hoofd; het derde bewoonde eiland heet Konibar. Onbewoond zijn Moesbekan, Kapamoeki, Sebemoeki, Roetni, Réni en Popi (4). Op grooteren afstand liggen nog Kafoli, Jauri en Wirisoi. De zee in den omtrek is rijk aan schildpadden.

De Asia- of Pani-eilanden (op vele vroegere kaarten ten onrechte Passi-eilanden genoemd), drie in getal, liggen ten noorden van de Ajoea-eilanden op 1° N.B. en tusschen 131°10′ tot 131°15′ O.L. Zij zijn zeer klein en onbewoond, doch worden nu en dan om de schildpadvangst door de bewoners van naburige eilanden bezocht.

Moetoe, langs de westkust van Waigéoe.

Biantji, ten zuiden van het vorige, met de kampoeng Ompain, waarin eene kleine mohamedaansche bevolking.

(1) Ten onrechte wordt dit eiland veelal Mesmessari genoemd. Het woord *méos* en *mios*, dat hier in de samenstelling van vele eilandennamen voorkomt, beteekent in het Noemfoersch *eiland*, evenals het bovenvermelde *èf* of *jèf* in de taal der vier Radja's.

(2) *Rawak* op de kaarten.

(3) *Roeib* op de kaarten.

(4) Deze laatste naam wordt op sommige kaarten ten onrechte aan Abdon gegeven. Volgens het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 410, is Popi bewoond en bevindt zich daar de tweede Kimalaha.

De Fam-eilanden ([1]), westwaarts van Mios-Mansar, alle onbewoond; het zijn slechts kleine koraalverheffingen en klippen, gelegen in het westelijk gedeelte van Straat Wai (op de kaarten Dampir).

De Salawati-groep.

De Salawati-groep bevat de eilanden tusschen de Waigéoe-groep ten noorden, de Misol-groep ten zuiden, Halémahéra en de Obi-groep ten westen, en Nieuw Guinea ten oosten. Zij strekt zich ongeveer uit tusschen 0°35′ tot 1°30′ Z.B. en 128°50′ tot 131°12′ O.L.

Het hoofdeiland Salawati (verbastering van *Séléwat*) ligt nabij de westkust van Nieuw Guinea tusschen 0°40′ tot 1°30 Z.B. en 130°35′ tot 131°10′ O.L., en wordt geschat op eene grootte van ongeveer 33 □ mijlen. De straat tusschen Salawati en de westelijke punt van Nieuw Guinea heet op de kaarten Straat Galéwo ([2]) of Sakaboe (volgens Von Rosenberg Gallowelo) en ligt vol kleine eilandjes en klippen; van het bovenvermelde eiland Batan Ta wordt het door Straat Sagawin gescheiden.

Door het noordelijke gedeelte van het eiland loopt van het westen naar het oosten eene bergketen, die grootendeels uit kalkgesteente bestaat en gemiddeld 1000 voet hoog is. Aan de noordzijde daalt dit gebergte steil in zee af; maar aan de zuidzijde gaat het langzamerhand over in eene vlakte, die aan de kusten zelfs moerassig is. De riviertjes, die van dit gebergte afstroomen, zijn van weinig belang. De voornaamste kapen zijn: T. Samaté en T. Matoefagélé onmiddellijk ten zuiden en ten noorden van de hoofdplaats Samaté aan de oostkust, tusschen welke kapen een goede ankerplaats is; T. Manamba, aan den noordoost- en T. Salawak of Salawaho, aan den noordwesthoek des eilands; en T. Gelakasoe, in het zuiden, aan den westelijken ingang van boven vermelde straat. Het eiland brengt veel sagoe en wilde muskaatnoten voort; de zee in den omtrek is rijk aan schildpad en *tripang*. Er wordt door de bewoners een vrij uitgebreide handel gedreven, op Waigéoe met hunne eigene vaartuigen, op Tidore, Ternate, Séram, Mangkasar en Mandar met vaartuigen van die plaatsen; uitgevoerd worden vooral: *tripang*, schildpad en sagoe. De bevolking word door Von Rosenberg geschat

([1]) *Tamian* of *Tameai* op de kaarten.

([2]) Bij de inlanders schijnt deze straat geen bepaalden naam te dragen. Waarschijnlijk is hij afgeleid van *Galawoléo*, zooals een klein eilandje aan den westelijken ingang genoemd wordt. Deze ingang heet bij hen Kalobolol. Zoo ook ligt aan den noordelijken ingang een eilandje *Sakaboe*.

op hoogstens 3000 zielen, van welke 700 in de langs het strand liggende Mohamedaansche dorpen, de overigen in het binnenland ([1]). Zij bestaat dus slechts voor een klein gedeelte uit Mohamedanen van de Moluksche eilanden afkomstig; de kustnegeriën, welke zij bewonen, zijn hoofdzakelijk *Samaté* op de noordoostkust en *Sailòlof* op de zuidwestpunt; verder vindt men hen in Motabé en Mosaprang (westkust), Bakalapi, Wajom en Tipin (noordkust), Wapalélen (oostkust), enz., doch dienen deze kleine negeriën meest ook tot tijdelijke woonplaats voor de inboorlingen. Deze laatsten behooren tot verschillende Papoesche stammen ([2]), die zich bij voorkeur in het binnenland ophouden. Wat door vroegere schrijvers over hunne woestheid en kanibalisme wordt medegedeeld, schijnt geheel bezijden de waarheid te zijn. Aangezien zij echter met de strandbewoners geene gemeenschap houden dan voor zooverre noodig is om hunne producten tegen andere artikelen in te ruilen, is het voor vreemdelingen moeielijk ware berichten omtrent hun karakter, maatschappelijke instellingen, enz. in te winnen.

Het bestuur berust gedeeltelijk bij eenen Radja, die te Samaté gevestigd is en daar wordt bijgestaan door eenen Djogoegoe, een Majoor, een Sangadji, een Imam (priester) en een Hoekoem of Hakim (rechter); anderdeels bij den te Sailòlof gevestigden Kapitan-laoet, die eveneens een Djogoegoe en een Imam naast zich heeft. De Radja en de Kapitan-laoet worden door de bevolking uit de familie hunner voorgangers gekozen, welke keuzen door den Sultan van Tidore en, volgens het contract, ook door het Nederlandsche Gouvernement moeten worden bekrachtigd; de overige Hoofden worden door den Radja benoemd onder nadere goedkeuring des Sultans. De rechtspleging berust, wat gewone zaken betreft, bij den Radja en den Kapitan; belangrijke gevallen moeten volgens de oude regeling voor den Rijksraad te Tidore worden gebracht, wat echter zelden voorkomt. Het gezag dezer Hoofden bepaalt zich feitelijk alleen tot

---

([1]) Volgens GOLDMAN, die daaronder dan nog niet de Mohamedaansche bevolking begrijpt, zou zij 8000 of 10000 zielen sterk zijn; *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, bl. 206. BLEEKER spreekt ook slechts van eene binnenlandsche bevolking van 4000 zielen; *Reis*, Dl. I, bl. 223.

([2]) Ook volgens VON ROSENBERG en het verslag der Gouvernements Commissie die in 1858 Nieuw Guinea bezocht en deze eilanden passeerde. Zie de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. I.*, Nieuwe Volgreeks, Dl. V bl. 65. GOLDMAN daarentegen noemt ze ten onrechte Alfoersche stammen; deze laatste benaming kan voor de inheemsche bevolking der Papoea-eilanden alleen dan gelden als de naam *Alfoer* in zijne eigenlijke beteekenis van »wilden" genomen wordt (vergelijk Dl. I. bl. 120, noot), zooals dit ook met de bergbewoners van N. Guinea geschiedt (bl. 400).

de Mohamedaansche bevolking en de weinige inboorlingen, die zich (zie boven) nabij de kust hebben nedergezet; de bevolking van het binnenland leeft geheel onafhankelijk onder eigen Hoofden, *Kaoet* genaamd, en brengt geen schatting op. De jaarlijksche schatting aan den Sultan op te brengen bestaat in honderd pakken sagoe en honderd paradijsvogels; de laatste worden door den Radja getrokken van Nieuw Guinea's noord- en noordwestkust, waar de landschappen ten noorden van de Golf van Mac Cluer tot aan de Kaap Goede Hoop of Jèrmoersba aan Salawati onderhoorig zijn (vergelijk § 7).

Batan Ta, eene onderhoorigheid van Salawati, ligt noordwestwaarts daarvan op 0°50′ Z. B. en 132°22′ tot 131° O. L. Het wordt ten noorden door Straat Wai, ten zuiden door Straat Sagawin (naar een aldaar gelegen eilandje) of Pit's-Straat ([1]) bespoeld en is 13 of volgens anderen slechts 9 □ mijlen groot. Dc westelijkste punt van het eiland heet Kaap Mabo, de oostelijkste Kaap Enanas of Efanas. Ten noorden van Batan Ta ligt een uitgestrekt rif, van Sittart's rif genaamd, en drie mijlen ten oosten ervan het rif van Batan Ta. Het eiland brengt sagoe, vruchten en gevogelte voort. Het heeft geene vaste bevolking, maar wordt jaarlijks op bepaalde tijden door de bewoners der naburige eilanden bezocht voor de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst en ter inzameling van boschproducten. De op de kaarten voorkomende plaatsnamen schijnen geheel verdicht te zijn, ook al spreken MELVILL en GOLDMAN van een duizendtal Papoea's (GOLDMAN zegt Alfoeren), die zich grootendeels aan de zuidkust ophouden, van sagoe en visch leven, en wier voornaamste negeri nabij den zuidoosthoek van Straat Sagawin zou liggen. Lieden van Waigéoe houden zich bij voorkeur aan de noordkust op. Bij den noordoosthoek wordt eene geschikte ankerplaats voor kleine vaartuigen aangetroffen.

Bij den noordelijken ingang van de zoogenaamde Straat Galéwo ligt een klein eiland Doef, dat naar zijnen vorm ook wel P. Snapan (snaphaan) en Lepel-eiland wordt genoemd, en ook Jackson heet.

Noordoostwaarts van het vorige, dicht bij de kust van N. Guinea, vindt men het eilandje Dom, met een vaste bevolking, welke tot drie verschillende stammen behoort, elk onder het bestuur van een eigen Songadji. Allen belijden den Islam.

([1]) Wel te onderscheiden van de Pitt's-Straat of Séramsche zee ten noorden van Séram. Op eene kaart in PETERMANN'S *Mittheilungen*, 1873, heet deze straat Rogewin, welke naam wel aan dien van den Nederlandschen zeevaarder ROGGEVEEN doet denken, die in 1722 deze streken bezocht, maar toch slechts eene schrijffout is voor Sagawin. Bovendien is het niet bekend, dat ROGGEVEEN deze Straat ooit bevaren heeft.

Ef-Man, niet ver van Samaté, met kleine aanplantingen van pisang en aardvruchten.

Kafiaoe (op de kaarten Popa), het voornaamste van eene groep van tien eilandjes, welk echter weinig meer dan klippen zijn, ligt ten westen van Salawati op 1°9′ Z. B. en 129°45′ O. L. Het is bijna 6 □ mijlen groot, in het westelijke gedeelte heuvelachtig en in het oosten vrij vlak. Het wordt slechts tijdelijk bewoond door Papoea's, die hier sagoe inzamelen en op de tripangvangst gaan. Noordelijk van hier liggen de Jèf-Doïf, een groep van vier eilanden, welke op de kaarten met de namen Vlaming, Schoteroog, Klaarbeek en Kommerrust onderscheiden worden.

De Jèf-Dé-groep, ten westen van Kafiaoe, de Boh-eilanden van de kaarten, waarvan enkele eene kleine bevolking hebben. Zij leveren sagoe, kokosnoten, visch en geiten op.

Jèf-Joes en Jèf-Jaf (*Pinon* en *Djaroe* der kaarten) zuidoostwaarts van Salawati.

De Misol-groep.

De Misol-groep is de zuidelijkste der tot de Papoea-eilanden behoorende groepen, en ligt tusschen de Salawati-groep en Séram, van welk laatste zij door de Séramsche zee of Pitt's Straat is gescheiden. Zij bevat de eilanden gelegen tusschen 1° 22′ tot 2° 45′ Z. B. en 129° 37′ tot 131° 45′ O. L.

Het hoofdeiland Misol, ook wel Waigama en door de inboorlingen Batan-Mè genoemd, ligt tusschen 1° 40′ tot 2° 4′ Z. B. en 129° 46′ tot 130° 25′ O. L. en is ongeveer 36 □ mijlen groot. Waigama is eigenlijk de naam van de noordwest- en zuidwestkust, Misol die van het overig gedeelte des eilands. De noordoosthoek heet T. Opondo, de westpunt T. Loemoet. Het binnenland is bergachtig, de kusten zijn op vele plaatsen vlak en laag. Aan de oostzijde is eene ruime, diep inloopende doch met kleine eilandjes en klippen bezette baai, aan welker zuidzijde de negeri Kofopop ligt, waar, volgens mededeeling van de inlanders, eene doodengrot zou gevonden worden; aan de noordwestzijde is eene uitmuntende baai, die vele schepen kan bevatten, en aan welke de negeri Fagéoe of Waigama ligt. Het eiland is verdeeld tusschen twee Radja's, die op dezelfde wijze als hunne collega's van Salawati door den Sultan van Tidore worden aangesteld. De Radja van het boven omschreven Waigama woonde vroeger te Fagéoe, later te Kasim, doch houdt thans zijn verblijf te Katèpoe, eene sedert eenige jaren gestichte doch betrek-

kelijk welvarende plaats en welke volgens den heer De Clercq op het gelijknamig eilandje vlak onder den vasten wal gelegen is. De Radja van het overig gedeelte, meer bepaaldelijk Misol geheeten, was voorheen gevestigd te *Lalinta* (¹), eene kustplaats, waar de bewoners van het binnenland gewoon waren hunne sagoe te brengen, doch woont nu te *Sèl Palèkèt*, eene vrij belangrijke negeri, eveneens met een mohamedaansche bevolking van ongeveer 150 zielen. Te Tafanlap is een Kapita-laoet en te Gam Ta een Djodjaoe gevestigd, eerstgenoemde kampoeng met 150, de laatste met ± 100 zielen, allen belijders van den Islam. Overigens heeft men hier het bestuur van Oudsten, die Sowohi, Marinjo en Songadji heeten. Eene andere belangrijke plaats is Biga, oostelijk van Sèl Palèkèt, met ongeveer 200 inwoners, naar het schijnt allen nog echte Papoea's, die onder een afzonderlijk Hoofd met den titel van *Merimpnoe* geplaatst zijn. Deze negeri maakt daardoor eene uitzondering op de overige strandkampoengs, waar de bewoners bijna zonder uitzondering uit Mohamedanen van de Molukken en hunne afstammelingen bestaan. In het binnenland wonen slechts Papoea's of zoogenaamde Alfoeren, onder hunne eigene Hoofden, die meest *Kaoel* worden genoemd. Het gezag der Radja's heeft daar weinig te beteekenen. De bekende voortbrengselen van Misol zijn: sagoe, paradijsvogels, papegaaien; schildpad en tripang.

Eene menigte kleine eilandjes, weinig meer dan klippen, omringen Misol aan alle zijden; de voornaamste daaronder zijn: Ef-Palé ten zuiden, en Lobi ten zuidoosten des eilands; en op iets grooteren afstand zuidoostwaarts de Valsche Pisangs of Pinangs, van welke groep Daram het grootste eiland is, en onmiddellijk ten noordwesten daarvan de Zeven eilanden.

Los of Groot-Kanari (in den *Maleischen Atlas* van Versteeg P. Loemolol genoemd), het voornaamste van het uit dertien kleine eilandjes bestaande groepje der Kanari-eilanden, eene onderhoorigheid van Misol, ligt westwaarts vandaar op 1°48′ Z. B. en 129°35′ O. L., doch is overigens weinig of niet bekend. Loemolol, eigenlijk Loemoe-

(¹) Volgens het *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, Dl. V, bl. 84, zou hij ook te *Adoa* (eene thans, naar het schijnt, verdwenen kampoeng) gewoond hebben. Hoewel de heer De Clercq verzekert, dat de bewoners van Lalinta *sedert menschengeheugenis* naar het meer oostelijk gelegen Sèl Palèkèt verhuisd zijn, spreekt de *Regeerings-Almanak* nog altijd van den Radja van Lalinta, onder welken naam wij dus het zuidoostelijk en noordoostelijk gedeelte van Misol hebben te verstaan. De bestaande meening, dat aan dezen Radja ook eenige plaatsen op Nieuw Guinea's Westkust langs de zuidzijde van de Golf van Mac Cluer onderhoorig zijn, berust op eene dwaling. (Zie bij De Clercq, bl. 161.)

Lol, is de naam van een ander eilandje van dezelfde groep. Noordoostwaarts van de eigenlijke Kanari-eilanden strekken zich eene reeks kleine eilanden uit, waaronder de Duiven-eilanden, Mateloh enz., die ook wel alle tot de Kanari-eilanden worden gerekend tot en met Weoem, Weiëm of Wien (1).

Onim-laoet of Saboeda-groep (volgens DE CLERCQ Noesa Foegi *of* »Pisang-eilanden" en Onim-Lol (Onim in zee)), gelegen zuidoostwaarts van Misol, vóór de Golf van Mac Cluer, op 2°40′ Z. B. en 131°40′ O. L. en waarvan Waraboi, Aboeam, Siroriwain en Emar de voornaamste zijn. Zij zijn niet bewoond. Deze eilanden schijnen ten onrechte tot Misol gerekend te worden (2).

§ 7. NIEUW GUINEA.

Algemeen overzicht van het eiland.

Het eiland Nieuw Guinea ligt tusschen 130°55′ tot 151°5′ O. L. en 0°21′ tot 10°40′ Z. B. Het wordt ten westen door de Moluksche zee, en ten noorden, oosten en zuiden door den Grooten Oceaan bespoeld; Straat Torres stroomt tusschen de noordelijkste punt van Nieuw Holland en een gedeelte van Nieuw Guinea's zuidkust (3). De grootte wordt gesteld op minstens 12000 □ mijlen, ongeveer zoo groot als Noord- en Midden-Italië (4).

Het eiland, welks lengte-as zich in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting uitstrekt, heeft eenen zeer onregelmatigen vorm. Terwijl het middengedeelte van het noorden naar het zuiden eene breedte van meer dan 80 mijlen heeft en de kusten daar geene noemenswaardige bochten aanbieden, worden de beide uiteinden eensklaps slechts betrekkelijk smalle landtongen, die door diep inloopende baaien in schiereilanden worden gesplitst; dit laatste is inzonderheid

(1) De kaarten van de Engelsche Admiraliteit hebben van dit Wien Vienna gemaakt, en ook DORNSEIFFEN heeft zich tot Weenen laten verleiden; de CLERCQ vermeldt het onder den naam van *Wéëm*.

(2) Op enkele kaarten worden nog de *Pisang's* vermeld, kleine eilandjes ten zuidoosten van Noesa Foegi gelegen. Uit het hier vermelde zou echter blijken, dat hier dezelfde groep bedoeld is. *Onim* en niet *Onin* schijnt de juiste spelling te zijn.

(3) De grootste diepte der zee tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland, die zij slechts op een enkel punt, ten zuidwesten van het Frederik Hendrik-eiland, bereikt, is 62 vadem; overigens wisselt zij af tusschen de 40 en 20 vadem. Zie *Tiefen-karte des Indischen Oceans*, *von* OTTO KRÜMMEL, in het *Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie*, *von* J. I. KETTLER, 2ter Jahrg. 1882.

(4) *Handbuch der Geographie und Statistik*, *begründet durch* Dr. STEIN *und* Dr. HÖRSCHELMANN, *neu bearbeitet von* Dr. WAPPÄUS. Band II, Abth. II, S. 386.

in het westelijk gedeelte het geval. De Groote Geelvink-baai aan de noordzijde, die aan haren ingang meer dan 50 mijlen breed is en omtrent 40 mijlen landwaarts inloopt, scheidt in het westen een groot schiereiland af, dat door eene landengte van slechts 6 mijlen breedte met het centraalgedeelte des eilands verbonden blijft; en dat schiereiland zelf wordt door de Golf van Mac Cluer (vroeger Vinck's Golf, naar NICOLAAS VINK den eersten ontdekker in 1662, genoemd), die van de westzijde af ongeveer 25 mijlen diep landwaarts ingaat, weder in twee schiereilanden gesplitst, welke men het Noordwestelijke en het Zuidwestelijke schiereiland kan noemen ([1]). De zuidwesthoek van laatstgenoemd schiereiland vormt weder een schiereiland, Koemawa of Oranje Nassau geheeten, dat vroeger voor eene eilandengroep gehouden en toen Archipel van Oranje Nassau genoemd werd.

Behalve de twee genoemde groote golven heeft men nog eene menigte kleinere baaien, van welke de voornaamste zijn:

aan de noordkust van het westen naar het oosten:

de Kleine Geelvink-baai, op 133°45′ O. L.; de Doré-baai, in de westkust van de Groote Geelvink-baai, op ongeveer 1° Z. B., en meer zuidwaarts aan diezelfde kust Telok Boesoek (Vuile Bocht) of de Baai van Woroboesi, tegenover het eiland Ambarpon; de Baai van Wéror; de belangrijke Baai van Wandamèn, die aan de oostzijde wordt ingesloten door een groot schiereiland, aan welks oostzijde men de Telok Oemar vindt. Ten oosten van de Groote Geelvink-baai heeft men aan de noordkust de Walckenaersbaai, op 139°48′, de Matterer-baai, op 140°8′, de Sadipi- of Sadipi Doré- of Tanah-Mérah-baai, op 140°30′ O. L., Jaoetéfa of Humboldt's-baai, op 140°45′, Broken Water-baai, op 144°35′, en de Golf der Astrolabe, op 145°50′ O. L.

aan de oostzijde:

de Golf Huon op 147° O. L. en 7° Z. B.;

de Dyke Acland-baai op 148°40′ O. L. en 9° Z. B.

aan de westzijde:

Telok Serni of Kaiboes, in het Noordwestelijke schiereiland op 1°50′ Z. B.; Telok Kaoer en Telok Sebakor of Rijklof van Goensbaai, in het Zuidwestelijke schiereiland, ten noordwesten van het schiereiland Koemawa, op 3° en 3°30′ Z. B.; in deze baai liggen de eilandjes

---

([1]) Zie over deze Golf de kaart bij ROBIDÉ VAN DER AA. De inboorlingen hebben voor deze Golf geen algemeenen naam; alleen is het binnenste gedeelte bij hen bekend onder den naam van Bentoeni. De naam Talok Berau (juister Beraoe) op de kaarten voorkomende wordt door de vreemde handelaren slechts aan eenen inham nabij den noordwestelijken ingang gegeven.

Faoer, Karas en Toeboeroeasa, gezamenlijk Koning Willem III-eilanden genoemd ([1]); de Speelmansbaai, ten zuiden van de voorgaande ([2]);

aan de zuidzijde:

de Kamrau-baai, ten oosten van het schiereiland Koemawa, op 133°40′; de Argoeni-baai, eene diep het land indringende Baai ten noordoosten van de vorige, op ongeveer 133°47′; de Bocht of Baai van Kaimani, op 3°40′ Z. B. en 133°50′ O. L. ten noordwesten van het eilandje Namatote; de T. Bitjaroe of Quaelberghs-baai of bocht, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande en slechts door eene smalle bergachtige landtong daarvan gescheiden, aan welker ingang het zoo even genoemde eilandje ligt; de Tritonbaai, op 134°15′; T. Kajoe mérah, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande; de Baai van Lakahia met de Etna- of Kiroeroe-baai, ook T. Tiamba en T. Bavia genoemd, op 3°55′ Z. B. en 134°5′ O. L.; de Pisang-baai, op 136°25′ O. L. en 4°36 Z. B.; de Papoea-golf aan de zuidkust van Britsch Nieuw Guinea.

De voornaamste met name bekende kapen zijn:

aan de noordkust:

T. Bakale, de noordwestelijkste punt; T. Elpapa of Drempel-kaap (Tresholdpoint); T. Asi of Harafoeroe; T. Sedari, westwaarts van de twee kleine Miospaloe- of Miossoeroe-eilanden ([3]), op 132°12′; T. Jèrmoersba (op de kaarten Jamoeseba) of Kaap de Goede Hoop, op 132°30′; T. Ambarbakèn; T. Rata of T. Ignesoi en T. Mangkanèk, ten oosten van de Kleine Geelvink-baai; T. Mamorisbari, aan den westelijken ingang der Groote Geelvink-baai; T. Woransbari of Oranswari, aan de westzijde dier Baai; de Boezeroenshoek, het uiteinde van het schiereiland Jop Anggar (op de kaarten Jopengaar); T. Fakir of Monnikshoek, ten oosten van Telok Oemar; T. Mambèramo of

---

([1]) Dezen laatsten naam ontvingen die eilanden van de Commissie aan boord van de *Soerabaja*, welke ze op 19 Februari 1876, 's Konings geboortedag, bezocht. — Op de kaart van GREGORY liggen deze eilanden te noordelijk, voor de Golf van Mac Cluer.

([2]) Het is thans zeker, dat de Speelmans-baai hier moet geplaatst worden en niet ergens ten oosten van het schiereiland Koemawa; de verwarring is ontstaan doordat men deze baai voor dezelfde hield als de T. Bitjaroe bij het eiland Nametote. Zie de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl, 156 en de kaarten aldaar. Over de verschillende meeningen daaromtrent zie men voorts de *Schets der Zuidwestkust van Nieuw Guinea*, behoorende bij het verslag der Gouvernements Commissie, dat medegedeeld is in de *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I.* Nieuwe volgreeks, Dl. V; het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XIX, bl. 407; O. FINSCH, *Neu Guinea und seine Bewohner*, S. 73; den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG; en de *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgr. Dl. VI, bl. 128 en Dl. X, bl. 77.

([3]) Op de kaarten Amsterdam en Middelburg.

Kaap d'Urville; T. Caillé, aan de west- en T. Bonpland ([1]) of Séko, aan de oostzijde van de Humboldt's Baai; T. Della Forre, ten westen van de Broken-Water-Baai, enz.

aan de oostkust:

Koning Willem's Kaap, op 6°20′ Z.B. en 147°40′ O.L.; de Oostkaap, op 151° O.L. en 10°12′ Z.B.

aan de westkust:

Kaap Spencer of T. Sorong, ten noordoosten van het eiland Salawati; T. Sélé of Engelsche Punt en Westhoek, de westelijkste punt van Nieuw Guinea, ten zuiden van genoemd eiland; T. Wai of Wain (op de kaarten Boeba-Kain, verbastering van Roemakain); T. Batoe Mafoeliré in het landschap Kafaoer en T. Baik, aan de zuidzijde van de Rijklof van Goens-baai.

aan de zuidkust:

Kaap Van den Bosch (T. Kamawa), zuidoostwaarts van de vorige ([2]); T. Awoera, ten westen en T. Bohia, ten oosten van den ingang der Baai van Lakahia; T. Boeroe, op 135° O.L. en 4°16′ Z.B.; T. Debelle of Vlakke Hoek (Kaap Steenboom), aan de westzijde der Pisang-baai; T. Kaja-Kaja, voorbij Prins Frederik Hendrik-eiland, en voorts langs de zuidzijde van de oostelijke landtong verscheidene kapen, welke meest van de Engelschen hunne namen hebben ontvangen en waaronder de Zuid-Kaap, op 150°20′ O.L. en 11° Z.B.

Het centraal gedeelte van Nieuw Guinea is zoowel wat zijne natuurlijke gesteldheid betreft als ook in andere opzichten nagenoeg geheel onbekend, zoodat zelfs de kusten nog niet overal nauwkeurig bepaald zijn; dit laatste is ook met de noordkust van de Oostelijke landtong het geval. Maar ook omtrent het overig gedeelte des eilands strekt onze wetenschap zich weinig verder uit dan tot de kuststreken. De west- en zuidwestkusten tot op 135° O.L. zijn over het algemeen laag en vlak en op sommige plaatsen moerassig. De voornaamste bergen, welke zich in dit gedeelte verheffen, zijn: het Baik-gebergte (1200 M.), in het schiereiland van dien naam, dat zich ook noordwaarts uitstrekt in de richting van de Golf van Mac Cluer; de G. Gnuffo (1500 M.), ten oosten van de Kamrau-baai; de G. Lamantjiri of Lamansiri (700 M.), bij de Triton-baai; en de G. Mairasi, ten noorden van dezelfde baai. Op 135° O.L. begint

---

([1]) Deze kaap wordt ten onrechte ook T. Saprop mani genoemd, terwijl men ook niet recht weet, hoe een gedeelte van de noordkust aan dezen naam gekomen is. Zie beneden.

([2]) In de Atlassen van VERSTEEG wordt deze kaap ook T. Katimoen genoemd, naar een eiland dat op betrekkelijk grooten afstand noordwaarts van hier gelegen is.

met den G. Lakahia (1400 M.) bij Tandj. Boeroe eene bergketen; welke zich oostwaarts naar het binnenland voortzet, tot op omstreeks 137°30′ den naam draagt van Gebergte Charles Louis, en meer oostwaarts den naam krijgt van Sneeuwgebergte en stijgt, op 137°20′ tot omstreeks 5000 M. Langs de noordkust van het Westelijke schiereiland strekt zich eene bergketen uit, die bij de Kaap de Goede Hoop ± 2300, bij Kaap Ambarbakèn ± 2750 M. hoog is, en zich in den G. Arfak aan de Doré-baai tot ruim 2902 M. verheft. Bij Kaap de Goede Hoop draagt zij (op de kaarten) de namen van Morait en Dicéras of Gehoornde bergtop. Zuidwaarts loopt dit gebergte nog op eenigen afstand van de kust der Groote Geelvink-baai voort tot aan de Golf van Mac Cluer; ten zuiden daarvan schijnen zich slechts heuvelen te bevinden, die echter ten zuiden der Baai weder in eene eenigszins hoogere bergketen overgaan. De oostkust der Baai schijnt, met uitzondering van enkele hier en daar verspreide hoogten, grootendeels vlak te zijn en op sommige plaatsen moerassig, welk laatste inzonderheid het geval is in het noordelijk gedeelte en tot voorbij Kaap d'Urville. Meer oostwaarts verheffen zich langs de noordkust gebergten, onder welke het Van Reesgebergte tusschen 137° en 138° O.L., de G. Wakséri, de G. Basbasi, aan de kust op 138°42′, het Gautier-gebergte (± 2500 M.), meer landwaarts in op 139°, de G. Benoist op 139°41′ O.L., de G. Sadipi, voorbij de Matterer-baai, en de Doffon of het Cycloop-gebergte (± 1000 M.), ten westen van de Humboldt's-Baai de voornaamste zijn. Ten zuiden van deze Baai verheffen zich nog tal van andere toppen. Ten oosten van de Golf der Astrolabe ligt het Gebergte van Finisterre, elders Victor Emmanuel-gebergte genoemd, dat van 10000 tot 12000 vt. hoog is; en de Oostelijke landtong is geheel bezet met een bergketen, die den algemeenen naam van Owen Stanley-gebergte draagt en in den Owen Stanley, op 147°30′ O.L., eene hoogte van 13120 vt. bereikt; andere toppen van dezelfde keten zijn: de Yule (9200 vt.), de Obree (9400 vt.), de Suckling (12230 vt.), de Simpson (9100 vt.), de Thompson, de Cloudy en andere, die langzamerhand in hoogte afnemen totdat de keten in de Zuidoostkaap eindigt. Hoewel het westelijk gedeelte des eilands van tijd tot tijd aan aardbevingen onderhevig was, hield men echter de gebergten aldaar voor niet-vulkanisch; doch in het voorjaar van 1864 is het tegendeel gebleken, toen de G. Arfak onverwachts eene hevige uitbarsting gepaard met aard- en zeebeving onderging [1]. Ook verder naar het oosten ver-

[1] *Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië*, Dl. XXVIII, bl. 285.

moedt men vulkanen, welke met die der West-Australische eilanden zouden samenhangen ([1]).

De grootste bekende rivier is de Amberno of Rochussen, bij de inboorlingen bekend onder den naam van Mamberan of Mambèramo, d. i. »Groot Water", die op het Van Reesgebergte haren oorsprong schijnt te hebben, eerst noordwest- en vervolgens noordwaarts loopt, en met vele armen zich deels in de Groote Geelvink-baai deels in den Grooten Oceaan ter wederzijde van T. d'Urville ontlast ([2]). Vóór haren hoofdmond aan de noordkust ligt het Koning Willem's eiland, terwijl binnenin het Havik-eiland op 2° 20′ Z. B. gevonden wordt. Zij is over 60 Engelsche mijlen voor zeeschepen bevaarbaar. Twee van hare zijtakken, de Mainai en de Kai, monden in de Geelvinkbaai uit. Oostwaarts van Straat Sakaboe ontlast zich de Samsom. In het hooge gebergte langs de westzijde der Geelvink-baai ontspringt de Jakati-rivier, die hare uitwatering heeft in het diepste gedeelte der Mac Cluer-golf, eene rivier die van het Arfak-gebergte komende in eene westwaartsche richting het geheele noordwestelijke schiereiland doorloopt en dus den voornaamsten waterafvoer daarvan vormt. Vele kleinere rivieren vallen op verscheidene plaatsen der kusten in zee; doch van haren loop is weinig of niets bekend. Hiertoe behooren de Karabéra bij T. Sélé, de Karoefa, aan de oostzijde van het schiereiland Koemawa ten zuiden vau de Kamrau-baai, en de Wamoeka en Oetanata, die aan de zuidkust op ongeveer 136° 16′ in zee vallen en op de kaarten worden voorgesteld als twee takken van ééne rivier, welke op het oostelijke gedeelte van het gebergte Charles Louis haren oorsprong heeft; in hoeverre deze voorstelling juist is valt nog niet te bepalen. De Fly-rivier valt ten oosten van 141° aan de zuidkust in zee, doch heeft haren oorsprong en haren loop tot op 7° 30′ Z. B. ten westen van dien meridiaan ([3]). In het niet aan Nederland behoorende gedeelte van Nieuw Guinea zijn de Kaiserin-

---

([1]) Volgens mededeeling van den heer DE CLERCQ zou in het binnenland achter Tanah-Mérah de vulkaan *Dojo* gelegen zijn. Ook de zendeling BINK meent dat het gebergte achter de Humboldt's-baai vulkanisch is.

([2]) Deze rivier is in 1875 ontdekt door den Italiaanschen reiziger, Dr. G. BECCARI, die de bovenvermelde reis der *Soerabaja* mede maakte. De door VON ROSENBERG (*Reistochten*, bl. 17) vermelde rivieren Mamoeia, Kassoeni en Koeran, »van welke de twee eerste een uur ver met kano's kunnen bevaren worden," schijnen dus ten noorden van de Samsom in zee te vallen. Zie over de Amberno inzonderheid *Bijdragen*, 4e volgreeks, Dl. X, met een Schetskaartje, en *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2e Serie, III. Volgens den heer DE CLERCQ zou de *Mainai* de eenige westelijke tak van de Amberno zijn.

([3]) Zie D'ALBERTIS, *New Guinea*, II, p. 373 en *Tijdschr. van het Ind. Aardrijksk. Genootschap*, Jaargang I, bl. 12.

Augusta, uitmondende bij Kaap Della Torre, en de Palmer, met haren belangrijken zijtak de Strickland, de voornaamste rivieren. De laatste heeft haren mond aan de zuidwestzijde van de Papoea-golf.

De hitte is zeer hevig en stijgt aan de noordkust in den Oostmoesson somtijds tot 90° F.; de geregelde afwisseling van land- en zeewind brengt hier echter eenige verfrissching te weeg. Ook op dit eiland valt, evenals op Séram, Boeroe en andere, op te merken dat het binnenlandsche gebergte eene afscheiding tusschen de moessons schijnt te veroorzaken; op de noordkust heerscht van September tot April de Westmoesson of regentijd, terwijl gedurende dezelfde maanden aan de zuidkust de Oostmoesson waait; en eveneens is in de andere maanden des jaars op de noordkust de Oostmoesson, terwijl op de zuidkust de Westmoesson heerscht. Echter is, gelijk elders onder of nabij den Evenaar, ook hier de werking der moessons niet regelmatig, en ook gedurende den Oostmoesson regent het bijna dagelijks in meerdere of mindere mate (¹).

De bekende voortbrengselen van Nieuw Guinea zijn voornamelijk: sagoe- en andere palmsoorten, kruidnagel- en muskaatnotenboomen, welke laatste even goede vruchten opleveren als die op Banda (²), ebben-, ijzer- en andere houtsoorten, ook dezulke die welriekende harsen bevatten en als reukwerk gebruikt worden, *masoi* in groote hoeveelheid, bamboes, rotting, boom- en aardvruchten, en hars; en uit het dierenrijk: wilde zwijnen, kangoeroe's, slangen, krokodillen, hagedissen, land-schildpadden, paradijsvogels, papegaaien, duiven, *boeroeng lawit* (zie Dl. I, bl. 108), eene menigte insecten; en van de zeedieren: vele vischsoorten, schildpadden, parel-oesters, *tripang*, en andere schaal- en weekdieren (³). Metalen zijn er tot dusverre niet ontdekt.

De bevolking, omtrent wier gezamenlijke sterkte bij de volstrekte onbekendheid met het binnenland zelfs bij gissing geene opgave is te doen, bestaat in de kust- en berglanden uit Papoea's; de laatsten worden ook wel ter onderscheiding Alfoeroe of Alfoeren genaamd. Beide afdeelingen zijn in tal van afzonderlijke families gesplitst, die wat voorkomen, taal, zeden en gebruiken aangaat meer of min

(¹) Zie o. a. de regenwaarnemingen vermeld op bl. 866 van het *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1893.

(²) *Tijdschr. van het Aardr. Genootschap*, Dl. II, bl. 69.

(³) Uitvoerige opgaven van de diersoorten van Nieuw Guinea zijn door Bleeker medegedeeld in zijne *Reis*, Dl. I, bl. 276 en volgg.; in de *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap*, Dl. VI, en in het *Natuurkundig Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Dl. XXII.

dezelfde afkomst verraden, doch in vele opzichten weer van andere Papoesche stammen onderscheiden zijn. ([1]) De bergbewoners zijn geheel woest en leven in den natuurstaat, zoodat zij in dit opzicht ver beneden de kust-Papoea's staan, bij welke intusschen de beschaving ook zeer gering is. Aan de kusten hebben zich hier en daar tal van Maleische kosmopolieten gevestigd. In de westelijke helft van Nieuw Guinea zijn die kustlanden veelal onderworpen aan de in hunne nabijheid liggende kleinere eilanden, en erkennen zij met deze het oppergezag van den Sultan van Tidore, voor zooverre hij namelijk in staat is dit te doen gelden.

De Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea.

Zooals vroeger reeds door ons is medegedeeld, behoort alleen het noordwestelijk gedeelte van Nieuw Guinea tot de Nederlandsche Bezittingen en wel nader tot eene lijn, welke van 140° 47′ O. L. (Humboldtsbaai) dwars door het eiland tot 141° op de zuidkust (westwaarts van Heathbay aan de monding der Morehead) voortloopt. Wat oostwaarts hiervan ligt vormt met den Bismarck-Archipel de Duitsche Bezitting Kaiser-Wilhelmsland (van 5° tot 8° Z. B. bij Kaap-Ward-Hunt), en Britsch Nieuw Guinea, zijnde het overig gedeelte van het eiland ([2]). Wat boven van de uitgebreidheid der literatuur over de Papoea-eilanden gezegd is, geldt in nog hoogere mate van het vader-

([1]) *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenk.*, Nieuwe volgr., Dl. V, bl. 187. — De oorsprong en beteekenis van de benaming Alfoeren (ook Alifoeren en Arafoeren of Harafoeren) is niet bekend. Prof. NIEMANN geeft de volgende gissing: in het binnenland van Doré (eigenlijk bewesten Kaap de Goede Hoop) woont een stam, die onder den naam Arfoeren (Arfoe) onderscheiden wordt van de Arfakkers en van de Meforen langs de kust; wellicht is die stamnaam Arfoeren door Ternatanen en Tidoreezen naar de Molukken en Selébes overgebracht als volksnaam voor de bewoners der binnenlanden of de bergvolkeren der verschillende eilanden. *Mededeelingen van wege het Zendelinggenootschap*, Dl. XVI, bl. 56. Het komt ons echter niet zeer waarschijnlijk voor dat een weinig of niet bekende stam op Nieuw Guinea op die wijze zijn naam zou hebben medegedeeld aan een groot gedeelte der bevolking van het oostelijk gedeelte van den Archipel. Andere verklaringen van dien naam zie men dan ook Dl. I, bl. 109 en hiervóór bl. 198 Noot ([3]), met bl. 370, Noot ([4]). Volgens eene schriftelijke mededeeling van den zendeling VAN HASSELT zou er in het gebergte eene *kampoeng* Arfoe bestaan, welker bewoners *Arfoesi* genaamd worden.

([2]) Evenals vroeger met *Borneo* is geschied, zullen wij ook hier het niet aan Nederland behoorend deel van Nieuw Guinea verder onbesproken laten. Voor lezers, die iets meer van deze Duitsche en Britsche koloniën wenschen te weten, verwijzen wij naar de lange lijst van geschriften in het *Repertorium* van A. HARTMANN ('s Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1895), waarbij nog gevoegd kan worden het in 1893 verschenen werk van de heeren DE CLERCQ en SCHMELTZ, waarin o. a. een vervolg op RIJE's »Bibliography of New-Guinea", loopende tot het jaar 1884, te vinden is.

land der Papoea's zelf, dat, hoewel buiten den kring der beschaafde wereld liggende, in betrekkelijken zin tot de meest bezochte en beschreven deelen onzer Bezittingen kan worden gerekend. Tal van reizigers en natuuronderzoekers, zoo vreemdelingen als Nederlanders, hebben zich de moeite getroost tot dezen afgelegen en over 't geheel weinig toegankelijken hoek door te dringen. Bovendien zijn op de noordkust, in de Geelvink-baai, sedert 1858 Duitsche en Nederlandsche zendelingen werkzaam geweest, aan wier hand menige belangrijke mededeeling over land en volk te danken is. Jammer slechts, dat ook hier in de bestaande beschrijvingen zoovele afwijkingen en tegenstrijdigheden voorkomen, dat de lezer ten laatste niet weet waaraan zich te moeten houden. En wat men dan ten slotte van het eiland weet, bepaalt zich ook hier hoofdzakelijk tot de kuststreken en omliggende eilanden. De rest is en blijft nog terra incognita voor ons.

Bij het aandachtig doorlezen van den grooten stapel beschrijvingen van Nederlandsch Nieuw Guinea, komt ons de vroeger reeds vermelde van de hand van den heer F. S. A. de Clercq de meest betrouwbare voor. Wij zullen deze dan ook hier, evenals zijne »Nota over drie reizen naar het Nederlandsch gedeelte van Nieuw Guinea" ([1]) tot leiddraad nemen. Voor zooveel dit noodig mocht blijken zullen ook andere bronnen worden vermeld.

Op den 24sten Augustus 1828 werd het westelijk gedeelte van Nieuw Guinea met de omliggende eilanden in bezit genomen van den 141sten graad op de zuidkust tot aan de Kaap de Goede Hoop, op 132° 45′ aan de noordkust. Bij besluit van 30 Juni 1848 werd echter als oostelijke grens vastgesteld eene denkbeeldige lijn, die van 141° op de zuidkust dwars over het eiland loopt tot Hoek Bonpland (toen T. Seprop mani genoemd; zie bl. 397) op 140° 47′ aan de noordkust. Het aanvankelijk in bezit genomen gedeelte besloeg, volgens Melvill, eene oppervlakte van 3210 □ mijlen, met eene bevolking van naar gissing 200000 zielen; daar onze tegenwoordige bezitting echter ongeveer de helft van het eiland inneemt, kan men daarvoor eene oppervlakte van 6000 □ mijlen stellen. Bij de eerste officiëele inbezitneming is aan de Triton-baai het Nederlandsche etablissement Merkus-oord met het fortje Du Bus gesticht; doch in 1838 is, om de ongezondheid der plaats of om andere redenen, die vestiging weder opgeheven en de sterkte geslecht, waarvan nu alleen nog een paar overblijfselen te zien zijn bij de armoedige kampoeng Lobo. In de latere jaren zijn wel een en andermaal op last van

([1]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1891.

het Gouvernement onderzoekingen gedaan naar eene geschikte plaats voor eene nieuwe vestiging op de noordkust, doch tot dusverre zonder gevolg. Vermits wij er nu nergens eenigen post of ambtenaar hebben, berust ons gezag over dit uitgestrekt gebied tot hiertoe feitelijk alleen op onze suprematie over den Sultan van Tidore, die een groot gedeelte van de kustlanden als zijne onderhoorigheid beschouwt, en op merkpalen (¹), welke hier en daar langs de kusten en op een aantal der kleinere eilanden zijn opgericht. Eerst in het jaar 1891 is het Indisch Gouvernement begonnen iets meer aandacht aan Nieuw Guinea te wijden, door ook deze Bezitting op te nemen in het stoombootnet van de toen in werking getreden gesubsidieerde Indische Paketvaart, onder bepaling dat de langs de noordkust gelegen plaatsen Doré, Ron, Ansoes, Djamna, Humboldt'sbaai en die langs de west- en zuidkust Sekar, Sekeroë en Dobo eenmaal in de *twaalf* weken door een stoomschip zullen worden aangedaan. Bovendien werd onlangs het belangrijk besluit genomen om het Gouvernement door speciaal daarvoor aangewezen ambtenaren op Nieuw Guinea te doen vertegenwoordigen (²).

Op het oogenblik behooren al onze bezittingen op en langs Nieuw Guinea tot de Residentie Ternate. Eenige jaren geleden werden de zuidkustlanden van omstreeks 133° tot 141° O. L. met de daar langs gelegene eilanden, waar het gezag van den Sultan van Tidore geheel niet wordt erkend, administratief onder de toenmalige Residentie, thans Afdeeling, Banda gebracht, en werd het toezicht daarover uitgeoefend door eenen aan den Resident van Ambon toegevoegden ambtenaar. Later is men echter op dezen maatregel teruggekomen.

Volgens vroegere beschrijvingen zouden de west- en zuidkustlanden verdeeld zijn in de twee groote afdeelingen Onim di atas (Boven-Onim) en Onim di bawah (Beneden-Onim); de eerste bevatte dan het Noordwestelijke en het Zuidwestelijke schiereiland tot omstreeks de Kamrau-baai, de laatste, de kustlanden van de Kamrau-baai af oostwaarts. Volgens de *Reizen naar Nieuw Guinea* en de kaart aldaar, door latere schrijvers bevestigd, hebben echter deze benamingen alleen betrekking op het schiereiland tusschen de Golf van Mac Cluer en de Kamrau-baai; het oostelijke gedeelte van de kuststreek langs die Golf, zijnde de landschappen Bentoeni en Kowiai, is dan Onim of Wonim di

(¹) Deze merkpalen zijn voorzien van eene ijzeren somtijds vergulde plaat, waarop het Nederlandsche wapen met het omschrift *Nederlandsch Indië.*

(²) Volgens de jongste berichten uit Indië zal Nieuw Guinea administratief gesplitst worden in eene *Noord-* en eene *West-* en *Zuid-Afdeeling*, beide onder eenen Controleur, gevestigd te *Manokwari* (Monokwari; zie beneden) en te *Fakfak* (?) in het landschap Capauer (lees: Kafaoer).

atas en Onim of Wonim di bawah de noordwestelijke streek, waar de radjaschappen Roembati, Patipi, Fatanggar en Ati-Ati (zie beneden) gelegen zijn ([1]). Ten opzichte van de staatkundige verdeeling, voorzooverre men daarvan op Nieuw Guinea kan spreken, is het binnenland grootendeels onbekend; langs de kusten schijnen op sommige plaatsen de verspreide dorpen elk geheel op zichzelf te staan; op andere is eene grootere of kleinere uitgestrektheid lands aan het Hoofd van eene groote negeri onderhoorig; terwijl elders weder de kuststreek aan den Vorst van een nabijliggend eiland is onderworpen. Die Vorsten voeren veelal den titel van Radja of Naté, Kolano en Sangadji, terwijl de mindere Hoofden Kapita-laoet, Hoekoem, Majoor, Djodjaoe, Gimalaha, Kapita, Tanadi, Sanadi, Saoe, Djoerbasa, Faker, Soeroehan, Sahada, enz. heeten ([2]). Zoover het gebied van den Sultan van Tidore zich uitstrekt, worden zij door dezen of ook wel door aan hem ondergeschikte Hoofden aangesteld en zijn hem het opbrengen van eene jaarlijksche schatting schuldig, eene verplichting waaraan echter niet altijd voldaan wordt. Hun gezag heeft in den regel weinig te beteekenen. De Radja's van Roembati, Sekar, Patipi en Ati-Ati zijn ook door het Indisch Gouvernement als zoodanig erkend. In plaats van Sekar behoorde hiertoe vroeger Fatanggar, wordende deze vier radjaschappen in de wandeling ook de Vier Radja's of *Natéfaät* genoemd. Bedoelde rijkjes of gebieden en onze verdere onderhoorigheden op Nieuw Guinea zijn de volgende:

a. Langs de zuidkust van het oosten af([3]):

Timakowa of Timoraka, dat zich schijnt uit te strekken tot omstreeks de Pisang-baai. Bijzonderheden hiervan zijn niet bekend.

Kapia, waarvan de oostelijke grens niet bepaald is, doch dat zich westwaarts uitstrekt tot aan de Etna- of Kiroeroe-baai. Het wordt bestuurd door eenen Radja, die gevestigd is in de negeri Kapia een weinig ten oosten van Kaap Boeroe. Aan den mond van de rivier Oetanata ligt de negeri Oeta. Nog verder oostwaarts worden op de Kaart van MELVILL dertien negeriën vermeld, van welke wij evenwel niet weten of zij ook tot dit rijk gerekend worden; op die kaart heet de kuststreek daar Timakowa, en meer westwaarts, waar Kapia ligt, Koiwai. Dit Koiwai of juister Kowiai is echter de benaming van de geheele landstreek, die, zooals wij boven zagen, tot Onim-di atas behoort.

([1]) Bij de inboorlingen is Onimdibawah bekend onder den naam van *Manjèwas*.

([2]) Op het eiland Toeboeroeasa (zie beneden) is een Hoofd met den Amboneeschen titel van *Orangkaja*.

([3]) Over het gedeelte der Zuidkust, voorbij Prins Frederik Hendrik-eiland, zie beneden bl. 406.

Aidoema, zich uitstrekkende van Kaap Awoera tot op de helft der Triton-baai ([1]). Het staat onder eenen Radja, die gevestigd is op het eiland Aidoema, dat aan den oostelijken ingang van die baai ligt en door Straat Sarawéri of de Iris-straat van den vasten wal wordt gescheiden. Meer oostwaarts liggen langs de kust van dit rijk de daaraan onderhoorige eilandjes Dramai, Kajoe Mérah en andere kleinere. Het eiland Lakahia ligt in de daarnaar genoemde baai ten westen van T. Bohia, tusschen het gebied van Kapia en Aidoema. Het wordt bestuurd door een Radja, die in naam ondergeschikt schijnt te zijn aan dien van het westelijker gelegene Namatote en behalve de kampoeng Ola, waar hij verblijf houdt, nog vijf kampoengs aan de Baai van Lakahia onder zijn gezag heeft, met eene gezamenlijke bevolking van omstreeks 300 zielen. De Sultan van Tidore wordt er niet erkend. Het eiland Lakahia zelf bevat steenkolenlagen (bruinkool) van zeer jonge formatie en levert sagoe op, waarin handel wordt gedreven ([2]). Voorts worden in dit gebied op den vasten wal op de kaart nog vermeld de negeriën Tamsoeroean en Basaroeaka.

Namatote, van het midden der Triton-baai tot aan Kamrau in de baai van dien naam. Het staat onder eenen Radja, die op het eiland Namatote zijn verblijf houdt; bij het bezoek van de *Soerabaja* was echter het eiland pas door de bevolking verlaten, en vernam men dat de Radja zich tijdelijk op het eilandje Kajoe Mérah ophield ([3]). Het eiland Namatote ligt voor den ingang der T. Bitjaroe of Quaelbergh's-baai ([4]) ten westen van de Triton-baai en wordt aan de oostzijde van den vasten wal gescheiden door de Koningin Sophia-straat. Het bestaat uit kalksteengebergte van omstreeks 300 M. hoogte, dat bijna overal steil in zee afloopt, en zal ongeveer 2 □ mijlen groot zijn. Het noordelijke gedeelte des eilands heet Eirani en is weinig bewoond; en ook in het zuidelijk deel is de bevolking niet sterk. In dit laatste gedeelte ligt de voornaamste plaats Namatote. Het eiland is een belangrijke stapelplaats voor den *masoi*-handel, die daar vooral door de Sérammers gedreven wordt; ook

---

([1]) In de buurt van de ruïnen van het Fort du Bus ligt hier het Meer *Kamaka*.

([2]) *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XIX, bl. 413, en het verslag van de reis der *Soerabaja* in het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap* en het *Kol. Verslag*.

([3]) Dit eilandje schijnt dus, evenals Lakahia, eene onderhoorigheid van Namatote te zijn. Misschien had de bevolking de vlucht genomen uit vrees voor de *Soerabaja*; althans de vuren waren pas uitgebluscht, en er waren geregelde klapperaanplantingen.

([4]) Op de kaart in het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap* ligt het veel westelijker, ten zuidwesten van de Kamrau-baai.

worden er ebbenbout en slaven gehaald. Een en ander wordt vooral met rijst en groote glaskralen betaald. Onmiddellijk ten zuiden van Namatote bij Kaap Aiwa ligt het kleine eilandje Sagil. — Volgens de kaart behooren tot dit rijk op de vaste kust, waar dicht langs het strand de berg Lamansiri ligt, vier-en-veertig negeriën.

Adi, zich uitstrekkende van Kamrau tot T. Baik met inbegrip van de eilanden Adi en de Waardenburgs-eilanden (Simba, Oenaga, Basadi, Toekar watoe en Selim alam). Het staat onder eenen Radja, die eenen Kapita-laoet, een Majoor en een Sahada onder zich heeft. Het eiland Adi of Wezel-eiland, omstreeks 12 □ mijlen groot, ligt ten zuidoosten van Kaap Kamama of Van den Bosch, recht zuidwaarts van de Kamrau-baai op 4° 10′ Z. B. en 133° 30′ O. L. en is door Straat Nautilus van het, met uitzondering van een paar neerzettingen aan de kust, onbewoonde schiereiland Koemawa gescheiden. Het bestaat uit eene koraalrots, welke zich slechts op weinig plaatsen meer dan 50 vt. boven den zeespiegel verheft, is over het geheel vruchtbaar doch slecht bebouwd. De hoofdkampoeng Mangawitoe ligt aan de noordkust en bestaat uit slechts vijf huizen. Ten oosten daarvan ligt de kampoeng Tawasi, waar vroeger de Radja verblijf hield; doch tengevolge van een inval van zeeroovers, in het begin van het jaar 1876, was hij met het grootste gedeelte der bevolking, die ongeveer 200 zielen bedroeg, naar den vasten wal van Nieuw Guinea verhuisd, en zou zich daar waarschijnlijk vestigen in de kampoeng Rarawawi, ten oosten van Kaap van den Bosch. Ook op Adi wordt, vooral door de Sérammers, handel gedreven in lijnwaden, koperdraad, *parangs*, aard- en ijzerwerk en tabak, waarvoor zij *tripang*, schildpad en paarlen inruilen, welke op de ten noorden van Adi liggende onbewoonde Waardenburgs-eilanden worden gevischt. — Op den vasten wal behooren, volgens de kaart, dertig negeriën tot dit rijk. Zuidwaarts van Adi liggen de Toemboe-Toemboe- of Vogel-eilanden en westwaarts de Ruloffseilanden.

Bij de zuidkustlanden van Nieuw Guinea moet nog vermeld worden het groote Prins Frederik Hendrik-eiland, dat bezuiden Timakowa ligt, tusschen 7° 23′ tot 8° 30′ Z. B. en 137° 35′ tot 139° 10′ O. L. Het heeft de gedaante van eenen driehoek, welks oostelijke zijde door de nauwe Prinses Marianne-Straat (vroeger gehouden voor eene rivier, die de Doerga genoemd werd) van Nieuw Guinea is gescheiden. De noordpunt heet Kaap Kolff, de zuidoostpunt Kaap Kool, en de westpunt Kaap Valsch. Het heeft eene geheel woeste bevolking. Aan de genoemde Straat schijnt de kampoeng Ralopimka te liggen. Oostwaarts van dit eiland bevindt zich het Vleermuis- of St. Bartholomeus-

eiland, dat slechts tijdelijk wordt bewoond. Men treft er groote hoeveelheden van witte kleiaarde aan. De tegenover liggende vaste wal is gedeeltelijk bekend onder den naam van Klapperkust. Men heeft er de stranddorpen Joke (elders Joko donimka en ook Jakoed), Jaribka en tal van andere ([1]).

b. Langs de westkust, van het zuiden af:

De kustlanden van T. Baik noordoostwaarts en langs de zuidzijde van de Golf van Mac Cluer zijn lang (zie bl. 399) voor eene onderhoorigheid van den Radja van Lalinta (Misol) gehouden. Sedert is echter gebleken dat dit niet het geval is ([2]). De kusten van de Rijklof van Goens- en Kafaoer-baaien schijnen weinig bewoond te zijn; aan laatstgenoemde heeft men de negeri Woerbo. Doch ten noorden van de Kafaoer-baai en langs de zuidzijde der genoemde Golf vindt men de vrij goed bevolkte landschappen Fatanggar, Ati-Ati ([3]), Roembati en Patipi, in Onim de bawah; verder de negeriën Sisir, Kabitoear, Patiboerak en Mandoni (alle vier aan de Baai van Sekar), Oegar op een eilandje, en Argoenoeng (eveneens op een eilandje, onder eenen Radja ondergeschikt aan dien van Roembati), dat zijn naam schijnt gegeven te hebben aan de geheele tegenover liggende kuststreek tot aan Bentoeni en alwaar nog de kampoengs Fioer, Foerin, Darèmbang, Goras, Bonggosĕ en Sirito gevonden worden, onderscheidenlijk onder een Songadji, Kapita, Majoor, Radja en Djodjaoe. Bij de bewoners is deze streek ook bekend onder de namen Erikwanas en Tawi. De Radja's van Roembati en Ati-Ati schijnen de machtigste te zijn; de eerste voert ook gezag uit over de landschappen Sekar en Argoenoeng. De laatste, tot wiens gebied ook het vroegere Fatanggar met het daaraan ondergeschikte Kafaoer behoort, is sedert enkele jaren gevestigd in de negeri Ati-Ati op het eilandje Ega, met eene gemengde bevolking van Mahomedanen en Papoea's, in het geheel een honderdtal zielen uitmakende. Op den vasten wal liggen, in Kafaoer, de kampoengs Sakertemin onder eenen Gimalaha en Sekeroë, de laatste met eene gemengde Mohamedaansche en Papoeasche bevolking, die eenen levendigen ruilhandel drijven met

---

([1]) *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, 1895, bl. 258 en *Tijdschrift Bat. Genootschap*, 1882.

([2]) De onjuiste meening schijnt zijn grond gevonden te hebben in de omstandigheid, dat de Radja van Lalinta wel eens (doch nu sedert lang niet meer) voor eigen rekening of op last van den Sultan van Tidore een Hongi-tocht naar deze streek ondernam.

([3]) Volgens het *Kol. Verslag over* 1881, bl. 22, was de negeri Ati-Ati geheel verloopen en had de Radja zich op het eiland Ega bij de Kafaoer-baai gevestigd; dientengevolge was ook het Nederlandsche wapenbord vandaar verplaatst naar Roembati.

kooplieden van Séram, Gorom en Banda. Ook zijn er een paar Arabieren gevestigd. Tot Ati-Ati (Ega) behooren verder de onder de kust gelegen eilandjes Karas (met de drie kampoengs Sigar, Bégor en Soewan), Faoer (met de kampoengs Faoer, Kiaba en Padpadaba), Toeboeroeasa (bl. 398; met Dokopoenoean en Tarak), Samoi (op de kaarten Samei) en Poeloe Pandjang. De kampoeng Roembati, woonplaats van den Radja of Naté, is gelegen op een rotsachtig schiereilandje; zij heeft eene vrij talrijke bevolking, die een levendigen handel drijft. De hier in het binnenland woonachtige Papoea's dragen den naam van Sopi. Verderop ligt de kampoeng Salakiti, dicht bij de grens van het landschap Patipi, met twee grootere kampoengs, waarvan de eerste door den Radja, de andere door een Djodjaoe wordt bestuurd; beide hebben eene talrijke mohamedaansche bevolking. Patipi ligt aan eene baai, die door de vreemdelingen Sosolot Lèn wordt genoemd, eigenlijk eene vertaling van het inlandsche Wéri-aboeam of »Groote inham". Verder oostwaarts volgt het gebied van Sekar rondom de gelijknamige baai gelegen met de vier boven reeds genoemde kampoengs. De Radja woont te Kabitoear, eene mohamedaansche kampoeng op het eilandje Toepil ([1]), waar veel vreemdelingen komen handel drijven. Aan Sekar grenst het mede reeds vermelde landschap Argoenoeng ([2]), dat door de rivieren Wedi en Wir Jaäs doorstroomd wordt en in welks binnenland de Basènsap-Papoea's hunne woonplaats hebben. Voorbij Sirito, dat door een Djodjaoe wordt bestuurd, komt men aan de landstreek Bentoeni, die enkel door Papoea's wordt bewoond en nog zoo goed als onbekend is.

Van de noordzijde van de Golf van Mac Cluer, aanvangende bij Kaap Wain (op de kaarten K. Boeba Kaïn) tot aan de Kaap Jèrmoersba ([3]) of Kaap de Goede Hoop, strekt zich langs de kust het zoogenaamde gebied van Salawati uit ([4]). Dit gedeelte bevat, volgens VON ROSENBERG, de landschappen Sorong, As, Mega, Berau, Karbia, Sarewoek, Samei, Roebakain, Karroro en Argoen, die te zamen den noordwesthoek van Nieuw Guinea zouden innemen. Omtrent de ligging van enkele dezer landschappen laat hij ons echter in het onzekere. Sorrong

---

([1]) Op de Kaarten Argoeni.

([2]) Bij den ingang der Baai liggen ook nog de Oegar-eilanden (op de kaarten Ogir), waaronder Oegar, Sariga en Roemoain, doch waarvan alleen het eerste bewoond is.

([3]) Elders Jamoeseba.

([4]) Volgens de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 43, zouden zoowel de noord- als de zuidkusthoek van de Golf van Mac Cluer tot het gebied van den Radja van Misol behooren, wat echter, zooals wij boven reeds opmerkten, onjuist is.

(Sorong) ligt, volgens DE CLERCQ, op een eilandje onder den vasten wal; As (in de *Reizen* Asi genoemd), Wéwé, Mar en Warsai oostwaarts van Kaap Spencer; Berau of, beter, Beraoe, is de landstreek langs de noordwestzijde van de Golf van Mac Cluer, door de inboorlingen Jaban genoemd; Roebakain, eene verbastering van Roemakoin, ligt zuidoostwaarts van Karbra (Karabra), welke laatste landstreek haren naam aan eene belangrijke rivier ontleent. Oostwaarts ligt, voorbij Kaap Sabra, Roemakai en verder, tegenover Bentoeni, het land der Asra. Op de Kaart van MELVILL vindt men nog de kampoeng Sélé aan den zuidelijken ingang van Straat Kalobolol, terwijl DE CLERCQ hier de kampoeng Sègèt vermeldt. Op beider kaart komt ook de negerie Tambani (¹), ten oosten van Roemakoin voor. Volgens MELVILL zouden oostwaarts van laatstgenoemde plaats in het binnenland nog dertig negeriën liggen, met eene bevolking van wellicht 40,000 zielen. Van dit binnenland is echter verder zoo goed als niets bekend, weshalve wij deze cijfers moeten laten voor hetgeen ze zijn. Het gezag van den Radja van Salawati bepaalt zich alleen tot de kustplaatsen en heeft ook daar weinig te beteekenen.

C. LANGS DE NOORDKUST VAN HET WESTEN AF.

Ten oosten van de Kaap de Goede Hoop liggen de landschappen Arfoe, Karon en Amberbakèn, wier bewoners grootendeels in het binnenland verspreid leven; alleen in Karon liggen aan de kust de kleine kampoengs Saoekris en Saoekorèm, beide bewesten Kaap Waoe (op de kaart Roewé). De bevolking van Amberbakèn houdt zich met handel en landbouw bezig; die der beide andere landschappen is uiterst onbeschaafd en woest; de Karon zijn zelfs menscheneters. Ten zuiden van Amberbakèn ligt in het binnenland het landschap der Kèbars, ook een zeer onbeschaafde volksstam, die echter eenigen meerderen landbouw drijven, hoofdzakelijk in tabak, aardvruchten en groenten, welke producten zij aan hunne noordelijke naburen verruilen tegen voorwerpen, welke dezen bekomen van de prauwen, die nu en dan te Saoekris komen handel drijven (²).

Van de Kleine Geelvink-baai of Saoe-Béba tot aan Kaap Sanggèn strekt zich het gebied van Doré uit, langs de kust hoofdzakelijk bestaande uit de vier aan de Doré-baai gelegen kampoengs Rodi, Rasambéri, Kwawé en Ambobridoi, de drie laatste door eene weinig

---

(¹) *Reizen*, bl. 47. Op eene andere kaart Tabini.
(²) *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. III, bl. 102. Vergelijk bij DE CLERCQ.

uitstekende landtong van Rodi (DE CLERCQ Raoedi) gescheiden. De elders vermelde kampoeng Roemfabi bestaat sedert lang niet meer. Dit is ook het geval met Monokwari (niet *Makwari*). Naar Roemfabi worden de Doreezen nog algemeen *Roemfabési* (1) genoemd. Te Monokwari, waar van 1872—84 een zendingspost bestond, heeft in het laatst der vorige eeuw een Engelsche kolonie bestaan; thans is de plaats ook door de Papoea's verlaten (2). De vier gemelde kampoengs tellen gezamenlijk slechts een dertigtal huizen, met eene bevolking echter van 800—1000 zielen. Er is een Gouvernements steenkolendepôt gevestigd. Het bestuur berust bij een officiëel aangesteld Hoofd met den titel van Sangadji. Hij is gevestigd in Ambobridoi. Zijn gezag heeft echter weinig te beteekenen; in elke kampoeng volgt de bevolking weer de bevelen van andere Hoofden. Ongeveer een uur landwaarts in lag vroeger de kampoeng Ajambori, die echter door de Arfakkers geheel is uitgemoord; er zijn thans eenige Hatammers gevestigd. Hier in de buurt, doch aan de kust, is in den laatsten tijd een nieuwe kampoeng *Amban* aangelegd, waar een zendingspost zal worden gevestigd.

Vlak onder de kust ligt het eilandje Mios Noesmapi, waar de Doreezen hunne dooden begraven. Iets verder in de baai komt men aan het eilandje Manaswari (bij DE CLERCQ Manasbari), dat zich ± 250 vt. boven den zeespiegel verheft en waarop o. a. de bekende kampoeng Mansinam gelegen is. Hier bevindt zich, ook geheel op den vasten wal gebouwd, de Christen-kampoeng *Bethel*, met eene kerk en eene vrij goed bezochte school. Er zijn op het oogenblik twee zendelingen gevestigd. Noordoost van Mansinam ligt de kampoeng Saraoendiboi en ten zuiden Mènoebabo (bij de CLERCQ Insaroendibo en Noebabo). Het eiland wordt bestuurd door een tweetal Hoofden met den titel van Sangadji, waarvan een ook nog eenig gezag over de Doreezen uitoefent (3). Bovendien heeft Mènoebabo nog een afzonderlijk Hoofd met den titel van Gimalaha of Sawoi. De handel der bewoners van

(1) De uitgang *si* drukt in de Papoesch-Mefoersche taal het meervoud uit.

(2) Zie bij HAGA, Dl. II, bl. 336 en bij BINK. Wat bij sommige schrijvers de overblijfselen eener Engelsche versterking worden genoemd (zie o. a. bij ROBIDÉ VAN DER AA, bl. 226) zijn eenvoudig ruïnes van een vroeger door de zendelingen gebouwd kerkje, gelegen op dezelfde plek, waar later een ander bedehuis is opgericht.

(3) In de vele berichten over Nieuw Guinea heerscht nog al eens verschil in de opgaven van het aantal Hoofden en hunne titels. Dit moet voor een deel worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat Ternataansche en andere vreemde handelaren zich wel eens de vrijheid veroorloven aan dienstvaardige inboorlingen eene aanstelling tot Hoofd te verleenen en hun als teeken hunner waardigheid een gekleurde rok of andere kleedingstukken ten geschenke te geven.

de Doré-baai is van weinig belang, doch neemt toe; hij bepaalt zich vooral tot *masoi*, parelmoer, schildpad en *tripang*, welke artikelen zij naar andere eilanden, tot zelfs naar Tidore, brengen in ruil tegen lijnwaden, koperdraad, messen, *parangs* en ander ijzerwerk en gekleurde glaskralen.

Ten zuiden van Kaap Sanggèn strekt zich het bergachtige landschap Arfak uit tot ten zuiden van Kaap Woransbari (op de kaarten Oeranswari en Oransbari) (¹). De voornaamste plaats, Andai, waar ook een zendeling is gevestigd, ligt ongeveer een uur landwaarts in aan eene weinig bevaarbare rivier. De Arfakkers of Andaiers, die de kuststreken bewonen, zijn een tamelijke vreedzame stam en staan onder het bestuur van eenen Korano. Het Arfaksche bergland draagt, althans gedeeltelijk, den naam van Hatam en wordt bewoond door den geheel onbeschaafden stam der Hatammers.

Hierop volgt zuidwaarts het landschap Wariap tot aan Telok Boesoek of de Vuile bocht. Men vindt er langs de kust de negeriën Wariap, Warboesi en Moari. Laatstgenoemde plaats wordt veel bezocht door de in het binnenland woonachtige Manam-Papoea's (²). Een Korano of dergelijk algemeen Opperhoofd schijnt er niet te zijn. Te Mom, welke plaats nu echter door de bevolking verlaten is, was vroeger een zendeling gevestigd.

Ten zuiden van Wariap ligt, aanvangende bij de vroegere kampoeng Sjiari aan het riviertje Sèndasi, het landschap Windèsi (³) met de gelijknamige hoofdnegeri aan de baai van Windèsi. Volgens De Clercq vindt men hier een achttal kampoengs, door hem Parei-Dawai, Kawiai, Karoewoei, Padoeai, Marani, Windèsi, Mariai en Kajok Katoei genoemd. Eene elders vermelde kampoeng Wairoor (beter: Wéror) zou slechts de naam zijn van de kuststreek, waarheen de berg-Papoea's, Wéror of Weiror geheeten, afdalen om er hunne boschproducten in te ruilen. Een Korano heeft het bestuur over dit landschap in handen. Te Windèsi bestaat een zendingspost. Langs de bedding der riviertjes, welke dit landschap doorstroomen, voeren voetpaden naar Jakati (bl. 399) (⁴).

Op Windèsi volgt Waudamèn, dat zich uitstrekt langs de oostzijde van de daarnaar genoemde Baai op het schiereiland Jop Anggar (het

---

(¹) Het woord Sba of Sbari beteekent *kaap*.

(²) De vroegere kampoeng *Sjari* of Sjiari bestaat niet meer; hare bevolking, bekend als *Sjarisi*, woont nu te Warboesi.

(³) *Berichten der Utrechtsche Zending-Vereeniging*, Jaargang 1885 en 1886 en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1897.

(⁴) Zie *Reisverhaal* van Dr. A. B. Meijer.

Jopengaar van de kaarten), dat aan de andere zijde door het Wondiwoi-gebergte wordt ingenomen. Zeer in afwijking van de vroeger door MELVILL, VON ROSENBERG en anderen vermelde kampoengs in dit landschap, geeft DE CLERCQ het volgende dertiental op: Sowé, Mawoi, Diotir, Warasjar, Wasior, Kamboeni, Miei, Manop, Ramiki, Kabo, Isoei, Rasjé en Tandia [1]. Er zijn verschillende Hoofden met den titel van Korano, Majoor en Sadaha.

Het overig gedeelte van de zuidwestkust der Geelvink-baai wordt ingenomen door het landschap Jaoer, waarin de kampoengs Napan, Manoekwar en Siéboe worden aangetroffen. Manoekwar ligt achter het eilandje Noegraga, Napan het meest noordelijk aan eene baai. Achter laatstgenoemde plaats wonen de Papoea's van Oemar, terwijl zuidelijker van dezen nog eenige andere stammen, waaronder de Gomabra, verspreid wonen. De drie genoemde dorpen schijnen onder één Sanadi te staan.

Een gedeelte van de zuidkust der Geelvink-baai draagt op sommige kaarten den naam van Taroega, waarschijnlijk naar de in het binnenland gevestigde *Taroegaré*-Papoea's, die bekend schijnen te staan als kannibalen, althans alom zeer gevreesd zijn. Men vindt hier ook nog de stammen Jerisiam en Jamor.

Langs de nog weinig bekende oostkust der Geelvink-baai, die grootendeels als eene aanslibbing van tal van grootere en kleine rivieren moet worden beschouwd, ligt tusschen 2° en ongeveer 3° 25′ Z. B. de landstreek Waropèn met de elf stranddorpen (van noord naar zuid) Sorawi, Wampari, Wonti, Risei, Kai, Pareiroi, Wojoe, Sanggei, Warèni, Weinami en Makini [2]. Tusschen Warèni en Weinami liggen de *Olifants*- en *Doodkisten*-bergen. Onder de rivieren zijn de Kai, de Sanggei en de Makini de voornaamste. Tegenover Warèni

---

[1] De zendeling BINK, die jaren lang op het naburige eiland Ron heeft gewoond, vermeldt als kampoengs in Wandamèn van noord naar zuid: Sobbe, Mawoi, Djotiër, *Rakwa*, Warisjaar, Wasjor, Kaboeni, Myée, *Wedi*, Manop, *Samonboei*, *Dowiri*, Rasmiki, *Kaibi*, Kabo, *Koewiaar*, Isoei en Rasjé. (*Berichten*, 1886). Het verschil in spelling daargelaten, die misschien bij DE CLERCQ het meeste vertrouwen verdient, komen bij hem dus *zes* kampoengs meer voor (mogelijk kleine neerzettingen van Papoea's uit het binnenland), terwijl Tandia, dat het zuidelijkst en meer van de kust verwijderd ligt, misschien niet door hem bezocht is. De in den vorigen druk van deze Handleiding vermelde namen van kampoengs, ontleend aan MELVILL, de COMMISSIE, VON ROSENBERG en anderen zijn hier als grootendeels foutief eenvoudig weggelaten.

[2] Vergelijk de opgave in het verslag der *Commissie van* 1858 en bij MELVILL. Het elders vermelde *landschap* Makini schijnt als zoodanig niet te bestaan; dit is ook het geval met het landschap *Moor*, een naam ontleend aan de naburige eilandjes, de zoogenaamde *Mor-groep* (zie beneden).

ligt het eilandje Naoe, het Nawi der kaarten. Het binnenland van Waropèn moet grootendeels onbewoond zijn. Alleen achter Kai houdt zich de stam der Safon op. In een paar kampoengs schijnt een Korano te zijn aangesteld. De bevolking gehoorzaamt echter alleen aan hare Oudsten, die *Noenggoe-bawà* genaamd worden.

De noordelijke grens van Waropèn schijnt de rivier Mainai, een zijtak van de Mambèramo (¹), te zijn. Verder op volgt eene door tal van armen van laatstgenoemden stroom doorsneden vlakke, gedeeltelijk moerassige streek, op de kaarten onder den naam van Koeroedoe vermeld. Dit gedeelte, tot aan Kaap d'Urville, schijnt echter niet of weinig bewoond te zijn; zijn naam dankt het aan het naburige eiland Abéré, dat door vroegere reizigers, naar eene zijner kampoengs, Koeroedoe genoemd wordt (²). Van tijd tot tijd hebben enkele bewoners van dit eiland zich op den vasten wal neergezet, wat tot de meening kan aanleiding hebben gegeven, dat ook dit gedeelte van de oostkust der Geelvink-baai Koeroedoe heet.

Oostwaarts van de Mambèramo ligt aan het strand de kampoeng Ajarawar, eene neerzetting van lieden afkomstig van het eiland Moar. Hierop volgt de landstreek Takar, met de vier hoofdkampoengs Takar, Wonsoedoe aan het strand en Kédar met Bétaf meer naar het binnenland. In het gebergte wonen hier de Lèngké, de Banéraf en de Sebé of Saär. De oostelijke grens van Takar wordt gevormd door de rivier Witriwai of Wiwitriwai, aan wier oevers vijf kampoengs gelegen zijn, waarvan de bewoners tot den stam der Bonggo behooren (³). Verder oostwaarts stroomt de Wiriwai, ter plaatse ongeveer waar het landschap Tarfia of Toerfia een aanvang neemt. Wij bevinden ons hier reeds in de zoogenaamde *Tanah-Mérah* (⁴), welken Maleischen naam de handelaren aan dit gedeelte der kust om zijne vele *roode klei* gegeven hebben. Bij de inboorlingen schijnt de naam Pigajap of Tafi gebruikelijk te zijn. Men vindt in Tarfia o. a. de strandkampoengs Warmasoei en Pigajap, de laatste met het eilandje Manggei. Aan de andere zijde van dit landschap ligt de Baai van Tanah-Mérah, door sommigen Baai van Sadipi genoemd, waaromheen de kampoengs Soewamo, Wandisiaoe en Tabèra gelegen zijn. In het binnenland wonen, op de helling van den vroeger door ons vermelden (vermoedelijken) vulkaan Dojo, de leden van den stam der Mòkio. Van de Walckenaers- tot de Humboldt's-baai draagt de kust bij

(¹) Zie over deze rivier ook *Bijdragen*, Vierde Volgreeks, Dl. X.
(²) Zie over dit eiland beneden.
(³) *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, 1888, bl. 245.
(⁴) Roode aarde.

vreemdelingen den naam van *Papoea-telandjang* (1). Laatstgenoemde baai, bij de inboorlingen bekend onder den naam van *Jaoetéfa* en gelegen op de oostelijke grens onzer Bezittingen, is door eene smalle strook laag land in eene binnen- en buitenbaai gesplitst. Men vindt er de kampoengs Jembei, Kajo Gabaoe, Oenggeraoe, Taoebadi en Maba of juister Nabéri. Elk dezer dorpen staat onder het bestuur van een eigen Hoofd met den titel van *Karésori*, ieder van hen bijgestaan door een *Jente Karésori* of tweede Hoofd. Aan de buitenbaai ligt nog een kleine kampoeng, Timbria geheeten. Midden in de baai bevindt zich een eilandje, in sommige beschrijvingen »Providence" genoemd, doch dat bij de bevolking bekend staat als *Metoe-Débi*. Het wordt alleen door handelaars van Ternate bewoond. Vóór de Baai liggen de Magdalena-eilanden, het grootste met de kampoeng Oensan. De zendeling Bink, die in 1893 ongeveer drie maanden op Metoe-Débi doorbracht, heeft van zijn verblijf aldaar gebruik gemaakt om een bezoek te brengen aan het Meer *Santani*, dat volgens zijne opgave op 3½ uur afstand van de baai gelegen is en eene lengte heeft van 6 à 7 uren varens bij eene breedte van 3½ uur. Langs de oevers liggen de dorpen Ajapo, Métar, Poi en Poeë en midden in het Meer op een klein eilandje de kampoeng Asé (2).

In de *Reizen naar Nieuw-Guinea* en op de daarbij behoorende kaart wordt deze geheele noord-oostelijke kuststreek gesplitst in drie groote afdeelingen, namelijk Tabi (vergelijk het bovenvermelde Tafi) tot omstreeks 138° 50′ O. L.; Saprop-mani (?) of Tanah-mérah vandaar tot omstreeks 140°, en Papoea-Telandjang tot voorbij de Humboldt's-baai. Bij latere schrijvers vinden wij echter van eene dergelijke verdeeling geen gewag gemaakt. Bovendien schijnt het uitgemaakt, dat de kuststreek tot omstreeks 139° O. L. het gezag der Hoofden op de naburige eilanden erkent. Tot deze eilanden behooren: Abéré, de Koemamba-groep, Moar, Manei, Jamna, Madémo, Podéna, Jarsoen, Anoes e. a. *Abéré*, op vroegere kaarten Koeroedoe genoemd, ligt ten oosten van Japèn aan de noordoostzijde van de

(1) Naakte Papoea's.

(2) Zie Bink's verhaal in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XXXIX en *Berichten der Utrechtsche Zending-Vereeniging*, 1893. Het boven vermelde Oenggeraoe heet bij Bink *Engerau*, terwijl hij en Van Hasselt (Zendingberichten 1898, bl. 52) voor Toeabadi korter *Tobadi* schrijven. Onze opgave is aan de Çlercq ontleend. De naam »Providence" komt o. a. bij Haga (Deel II, bl. 269) voor. Hoezeer ook in deze streek de namen veranderen, blijkt o. a. hieruit, dat het eilandje *Metoe-Débi* (in de reisverhalen ook *Magdalena* genoemd) bij Versteeg *Tamaris*, elders *Oensan* en *Oensai* heet, terwijl Dr. Horst Oegro, Tobaddi, Tadoes en Wawah als kampoengs vermeldt.

Geelvink-baai; het is over 't geheel een laag eiland, waarop zich o. a. de twee kampoengs Koeroedoe en Manoepoe (Dr. HORST schrijft Maroepoei) bevinden. De bevolking leeft hoofdzakelijk van het sagoekloppen en de vischvangst. Tusschen dit eiland en den vasten wal ligt *Pamai*, een lang en laag eiland met de kampoeng Erari. Het is bewoond door lieden van Manoepoe, waarvan enkelen zich ook op den vasten wal schijnen te hebben neergezet. Oostwaarts van Kaap d'Urville ligt de *Koemamba*-groep, op vele kaarten ten onrechte de Arimoa-eilanden genoemd, waartoe behooren *Liki*, *Lansoekoe* en *Armofin*. Alleen het eerste schijnt bewoond te zijn; men heeft er slechts de kampoeng Sandwendonwar (¹). Van hier zuidoostwaarts gaande komt men aan *Moar* en *Manai*, waarvan het eerste eene talrijke bevolking heeft, welke in niet minder dan zestien kampoengs bijeenwoont. Vele Moareezen hebben zich ook op den vasten wal neergezet (zie boven).

Tegenover het vroeger vermelde Takar ligt *Masi-Masi* met drie kleine kampoengs. Hierop volgt de meer bekende *Jamna* of Djamna-groep, waarvan het gelijknamige hoofdeiland door eene voor groote schepen bevaarbare straat van het onderhoorige *Madémo* gescheiden is. Men vindt op Jamna de vijf kampoengs Tarofoesô, Kamfasi, Bioldèsò, Noenkéda en Sarawani. Eindelijk in de buurt van de monding der Witriwai (zie boven) heeft men nog de eilandjes *Podéna* met *Jarsoen*, elk met drie kampoengs, en het meest oostelijke *Anoes* (²) (Merkus-eiland), dat meermalen door Europeanen bezocht werd. Volgens Dr. HORST (³) bevat het aan de zuid- en zuidwestzijde, die alleen bewoond zouden zijn, de kampoengs Daiweer, Mosmosâ, Nigirsa, Sarbawin, Kabroja, Boekoswin en Semtowin. In Boekoswin is de Korano met een Kapita-laoet gevestigd.

d. De eilanden vóór en in de Groote Geelvink-baai.

Behalve de enkele hiervoor reeds vermelde kleinere eilanden zijn de volgende de voornaamste, over welke de Sultan van Tidore, zij 't ook grootendeels slechts in naam, gezag uitoefent:

1°. de Schouten-eilanden (⁴), midden voor de Baai gelegen, waar-

---

(¹) De heer DE CLERCQ maakt melding van drie kampoengs op Liki, nl. Bearikwar, Tinanwa en Tanfaloea. Volgens de *Berichten der U. Z. V.* van 1897 waren deze plaatsen echter wegens heerschende pokken door de bevolking verlaten.

(²) Het *Aroe* der kaarten.

(³) *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXII, bl. 240. Zie ook *Berichten*, 1898, bl. 57.

(⁴) Naar WILLEM SCHOUTEN, die ze in 1616 ontdekte.

van de belangrijkste zijn *Korido* en *Wiak*. Het eerste zou door de inboorlingen eigenlijk naar eenen aan de noordzijde gelegen berg [1] Soepiori worden genoemd. De naam Korido is dan meer op de zuidkust toepasselijk. De westpunt heet op de kaarten Iwoniswari of Kaap de Goede Hoop, de zuidwesthoek Kaap Imbiri of Pointe Ceres. Het eiland is grootendeels bergachtig en heeft zijn hoogste punt in even genoemden Soepiori, die zich tot ± 1000 M. verheft. Aan de zuidkust bevindt zich een vrij diepe inham, waaraan de kampoeng Awawiadi, onder het bestuur van eenen Tanadi. Oostwaarts van hier liggen Awaki, Oemaséwi of Roemaséwi, Oempérai, Inggaboë en Warbéfondi, onder eigen Hoofden, die echter het gezag van den Tanadi te Awawiadi schijnen te erkennen. Tusschen Oempérai of Roempérai en Inggaboë stroomt het riviertje Mandidori. In het noordoosten ligt nog de kampoeng Amin en aan de noordwestpunt Maoekdor, de laatste bewoond door lieden van Sowèk (zie beneden) en bestuurd door eenen Tanadi. Het binnenland wordt door Ombonda-Papoea's bewoond. Oost-zuidoostwaarts van Korido en hiervan gescheiden door de nauwe straat Sornido ligt *Wiak* [2], aan de oostzijde bedekt door eene reeks van heuvelen, die westwaarts in een hooger gebergte overgaat. Men vindt hier den top Somboenèm. In het zuidwesten wordt het eiland doorstroomd door de riviertjes Wardo, Ajamdori en Warmadoe, en in het noordoosten door de Korèm, de War en de Warsaidori. Het telt niet minder dan 48 strandkampoengs, waaronder Manandéri, Wardo, Sambéri, Sorido, Swoeria, Mokmèr, Jampoen, Mandoeseri, Saba, Wadiwoe of Wandiwoe, Korèm, War of Wari, Sor of Sori en Warsai de grootste zijn. Zij worden bestuurd door Hoofden met den titel Tanadi, Majoor, Gimalaha, Djodjaoe, Korano en Saoe. In het binnenland wonen verspreid de Wiak-Soep of Bosch-Wiakkers. De geheele bevolking wordt op 12000 zielen geschat. Rondom deze beide eilanden liggen nog: *Sowèk* (ten zuiden van Korido) met twaalf kampoengs; *Miogrèk* [3], aan den noordelijken ingang van Straat Sornido; de onbewoonde *Afgoden* of *Mioskargar*-eilanden, ten noordwesten van Korido, waartoe o. a. Eifondi [4] en Ajawi behooren; de *Padaido*-groep, zuidoostwaarts van Wiak, uit twintig kleine, lage eilandjes bestaande, waarvan, naar het schijnt, alleen Padaido eene kleine bevolking van Wiakkers onder een eigen Tanadi heeft.

---

(1) Op de kaarten *Ombonda.*
(2) Zie afzonderlijk schetskaartje bij DE CLERCQ.
(3) Op de kaarten Meosoir of Manor.
(4) Op de kaarten Mofiak of Providence.

2°. *Méfor* of eigenlijk *Noemfoer*, door de bevolking Roemana genoemd, ten zuidwesten van Korido. Het is een rotsachtig maar niet hoog eiland van koraalformatie; de westpunt heet Ensowèni, de oostpunt Aikari. Het is geheel omringd door een koraalrif, dat op sommige plaatsen kleine eilandjes vormt, van welke Manèm, bekend door zijne vele schildpadeieren, aan de zuidwestzijde het voornaamste is. Aan de kust vindt men alleen de kampoeng Nambèr, onder eenen Korano. Verder binnenwaarts liggen Waridoi, Roemsaro, Andei en Wanoesrai. Het binnenland wordt door *Kamèr*-Papoea's bewoond.

3°. *Japèn*, vroeger algemeen Jobi genoemd, verreweg het grootste eiland in de Geelvink-baai, is ongeveer 22$^1/_2$ mijl lang, terwijl de grootste breedte 3$^1/_2$ mijl bedraagt. Over zijne geheele lengte loopt langs de noordkust eene bergketen, welke zich van 600 tot 900 M. boven de zee verheft; meer zuidelijk bevindt zich een tweede keten, die echter op vele plaatsen door valleien is afgebroken en met zachte hellingen naar het zuiderstrand afloopt. Uit deze laatste verheffen zich de Wè(berg) Tata, de Jerarwai, de Karandami en de Pakèmi. Talrijke riviertjes doorstroomen het eiland. De westpunt van het eiland heet op de kaarten T. Karam, de oostpunt T. Rambawi of Jacquinot. Aan de noordzijde bevindt zich nog T. Jobisbari. (¹) Dicht bij eerstgenoemde kaap liggen de Mios Indi-eilanden. Aan de zuidzijde van Japèn heeft men drie baaien, nl., van het westen af, die van Aroei, welke geheel open ligt, elders Anna-baai genoemd, die van Ansoes en die van Ambai. Vóór en in laatstgenoemde liggen verscheidene eilandjes, waaronder Pakèmi, aan welks zuidzijde schoeners en oorlogschepen eene goede ankerplaats vinden. Aan de noordkust heeft men de ankerplaats Awèk, die echter geheel open en in de beide moessons onveilig is. Langs de westkust liggen, in de buurt van de genoemde Mios Indi-groep, de kampoengs Sirèwèn en Pom, langs de noordkust Jobi, aan het riviertje Impondi, Awèk, aan de Mananaiami, en Rori (noordoost) en eindelijk, in het zuiden, Ansoes, Soeroei en Ambai. Ansoes, eigenlijk Asoea, de voornaamste handelsplaats, bestaat uit eenige wijken, die elk door eene afzonderlijke familie bewoond en door een eigen Hoofd bestuurd worden. In de voornaamste wijk, Imoni geheeten, is een Korano gevestigd, die een zeker oppergezag over het geheel schijnt uit te oefenen. Andere wijken zijn: Wopi (onder een Faker), Padawani (Sanadi), Bisai (Djoerbasa), Tarèwawa (id), Waingka (Majoor), Katiri (Djoerbasa), Roöe (Soeroehan), Koro-

(¹) Zie over sbari boven op bl. 411.

mati (Kapita), enz. ([1]). Soeroei heeft twee kampoengs, Soeroei en Wonapai. Verder oostwaarts ligt Ambai, met de vier kampoengs Rondèpi, Moenwawaroe, Manawi en Manoetawa. ([2])

In de binnenlanden houden zich verscheidene Papoea-stammen op, waaronder in het noorder-gebergte de Kiriaoe, Wodifoe, Warian, Toeranas, en zuidwaarts de Natawoei, Rowa, Toeroe, Jarèn, Bira, Sambèri, Wabo, Noesari, enz.

Behalve de reeds opgenoemde behooren tot Japèn nog tal van andere eilandjes, waaronder Kéari en Toenoei, waar Ternataansche opkoopers wonen, de Koeran-groep, ook Evening- of Avond-eilanden genaamd (Koeran, Noe Ori en Karawati), Manoepa en Noe-Mani de voornaamste zijn. Tot Ansoes behoort ook nog het voor de westkust gelegen Mios Nom met omliggende eilandjes (waaronder Mandènèk), dat alleen tijdelijk door Wiakkers bewoond wordt.

4°. Amberpon ligt nabij de kust, tegenover Telok Boesoek (bl. 395), tusschen 1° 47′ tot 2° 7′ (2° 20′ tot 2° 4′?) Z. B. en op 134° 18′ O. L. Over het geheele eiland strekt zich van het noorden naar het zuiden eene steile bergrug uit, die ongeveer 180 M. hoog is. Het eenige, aan de zuidoostkust gelegene dorp heet Indai, met eene van Wandèsi afkomstige bevolking van ongeveer 150 zielen, die onder het bestuur van een Radja staat. De bewoners hebben hunne aanplantingen van aardvruchten enz. meest op de kleine eilandjes, welke Amberpon omringen, en waaronder vooral Noeseraoe en Awémakoei behooren vermeld te worden. Op iets verderen afstand oostwaarts ligt Warfondi (niet Wairoendi, zooals bij VON ROSENBERG en anderen), ook Arfa en Purmerend genoemd, dat veel door lieden van Moari en Sjiari wordt bezocht.

5°. *Mioswar*, zuidoostwaarts van het vorige. Op de oostkust ligt de kampoeng Jomè met een Korano en bevolkt door vroegere bewoners van Amberpon. Eene andere kampoeng is Roswar, waarnaar het eiland ook wel genoemd wordt. Hier en daar vindt men kleine neerzettingen van Wapraks, gelijk de oorspronkelijke bevolking genoemd wordt. Tot deze groep kunnen ook gerekend worden de oostwaarts gelegene Mios Aoeri of Boengeroens-eilanden, die niets zijn dan kleine koraalverheffingen. Zij hebben geene vaste bevolking.

6°. *Ron*, door Straat Noemamoeran van het schiereiland Jop Anggar gescheiden, op 2°20′ Z. B. en 134° 36′ O. L. Het is een heuvelachtig en boschrijk eiland en gedeeltelijk bebouwd door de

---

([1]) VAN ROSENBERG heeft deze wijken voor dorpen gehouden en geeft ook andere namen op.

([2]) Zie bij ROBIDÉ en de *Bijdragen*, 4de Volgreeks, X.

± 950 zielen sterke bevolking. Deze woont in zeven kampoengs bijeen, waarvan drie, Mana, Jendei en Sjabis, aan de noordwestkust, drie, War, Kakraoe en Kajob, in het zuidoosten en Monoarboe in het binnenland. Laatstgenoemde plaats draagt haar naam naar den Papoeschen stam, die hier gevestigd is. In Jendai, waar ook een zendeling gevestigd is, woont de Korano, terwijl in Sjabis een Majoor aan het hoofd staat.

7°. Job, ten zuidwesten van het vorige bij den ingang der Wandamèn-baai, een klein, vlak eilandje, met slechts ééne kampoeng, welke wij als Job of Jop Pinoe vermeld vinden.

In den zuidelijken inham van de Geelvink-baai liggen nog tal van kleine eilanden waaronder Anggar Mios, Rorége, Komboel, de Haarlem-eilanden Noemina, Maäwor, Héra, Koemoer enz. en eindelijk het meest oostwaarts de Mor-groep, bestaande uit Mor of Noetoe-Rotoemorajo, Ratiwo en Oetaina, waarvan alleen het eerste bewoond is. De Haarlem-eilanden hebben geen vaste bevolking, maar worden nog al veel bezocht door lieden van Mor en de omliggende vaste kust voor de schildpadvangst.

Tot de onderhoorigheden van den Sultan van Tidore behooren ook de ten noorden van de Groote Geelvink-baai op 0° 55′ N. B. en 134° 23′9″ O. L. gelegene St. Davids-, Freewill- of Mapia-eilanden. Zij zijn vijf in getal, van welke de grootste met allerlei geboomte, inzonderheid met kokos- en broodvruchtboomen, begroeid zijn; de twee kleinste zijn slechts zandbanken met gras en kreupelhout bedekt. Voor eenige jaren hadden zij eene vrij talrijke bevolking, die in 1860 tot 10 personen was verminderd, doch later weder schijnt toegenomen te zijn. Deze lieden zijn sterk gebouwd, hebben een goed voorkomen, geene platte neuzen, eene koperkleurige huid en geen kroeshaar. Hunne taal schijnt van die der Papoea's te verschillen. Zij wonen in hutten, die grootendeels van boombladeren vervaardigd en onmiddellijk op den grond gebouwd worden. De kleeding bestaat alleen in eenig bedeksel om de middel. Hun voedsel is visch, kreeften, schildpadden en boomvruchten; het vangen en plukken daarvan is hunne eenige bezigheid; den overigen tijd brengen zij geheel in ledigheid door. Wapenen hebben zij niet; de visschen vangen zij met eene soort van elgers, waaraan punten van hard hout of vischgraten zijn bevestigd. Overigens zijn zij geheel onbeschaafd en schijnen zelfs volstrekt geen denkbeeld van eenige godsvereering te hebben. — Eene onderneming ten doel hebbende de exploitatie van deze eilanden inzonderheid ter bereiding van kokosolie, waartoe tusschen den Sultan van Tidore en een' op Ternate

gevestigden Europeeschen koopman in 1860 eene overeenkomst was gesloten, is geheel mislukt. Later hebben er zich andere vreemdelingen gevestigd, die zich bezig houden met de inzameling van *copra* (gedroogde klappernoot). Zij doen dit met vergunning van het inlandsch Hoofd, die van zijne onderhoorigheid aan den Sultan van Tidore geene bewustheid schijnt te hebben ([1]).

Bijzonderheden omtrent eenige gedeelten der bevolking van Nieuw Guinea ([2]).

De Papoea's van de Humboldt's-baai ([3]) zijn over het algemeen grooter en forscher van gestalte en over 't geheel iets lichter van huidkleur dan elders op Nieuw Guinea; dit laatste geldt vooral van de vrouwen, die met hare sprekende zwarte oogen, witte tanden en regelmatige gelaatstrekken niet van schoonheid ontbloot zijn. Het hoofdhaar is bij beide geslachten zwart, wollig en sterk gekroesd; de mannen, die het, evenals den ringbaard, korter afsnijden dan in sommige andere streken, bestrooien het soms met fijn gestampte roode gebakken klei-aarde, en steken er vederen, bloemen en veelal ook een (soms twee of drie) grooten bamboezen kam in, terwijl sommigen er ook een dikken band van kroonduif-, kakatoea- of kasuarishaar omheen winden; de vrouwen maken het op in kleine vlechten, die zij op het voorhoofd, van achteren en ter zijde laten afhangen. In het middenschot van den platten en breeden neus dragen de mannen een stuk bamboes, hout of steen, of ook wel twee aan elkander verbonden slagtanden van varkens, en in de ooren dunne ringen van schildpad. De vrouwen dragen grootere oorringen en, naarmate van haren ouderdom, meerdere in elk oor; aan enkele ringen hangt nog een groote blauwe koraal, ter grootte van een hazelnoot. De mannen en de ongehuwde vrouwen gaan geheel naakt; alleen steken de huwbare jongelingen de roede soms in een kalebas, eene gewoonte

---

([1]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XI, bl. 155. *Koloniaal Verslag over* 1860, bl. 19, 1861, bl. 21 en 1879, bl. 29.

([2]) Over de Papoea's in het algemeen zie men de opstellen van R. van Eck, in de *Indische Gids*, 1880, Dl. II, bl. 946 en 1881, Dl. II, bl. 368; *Ethnographische beschrijving van de West- en Noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea* door F. S. A. de Clercq en J. D. E. Schmeltz, met 42 platen en 51 tekstillustratiën. Leiden, P. W. M. Trap, 1893.

([3]) *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. Indië.* Nieuwe volgr., Dl. V, bl. 83 en 108; het verslag van de reis der *Soerabaja*, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II; de beschrijving van de Clercq en die van Bink in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, XXXIX.

die echter ten oosten van Kaap Bonpland schijnt thuis te behooren, terwijl de getrouwde vrouwen ook wel een klein voorschootje dragen uit geslagen boomschors of gevlochten *koffo*-vezelen vervaardigd ([1]). Zuidwaarts van de Baai rondom het vroeger vermelde Meer Santani schijnt dit laatste meer algemeen te zijn. Als sieraden dragen de mannen om de beide bovenarmen een band van gevlochten rotting, waartusschen zij boombladeren of welriekende grashalmen steken, en voorts op de borst een vrij groot ornament, samengesteld uit varkenstanden met een mozaïek van roode en zwarte boontjes er tusschen gewerkt. De ongetrouwde mannen versieren zich ook wel met een langen bos gras, die aan een touw om den hals gebonden en over den rug gedragen wordt. Evenzoo dragen de huwbare meisjes een koordje door het middenschot van den neus, dat na het huwelijk wordt verwijderd. De vrouwen hebben over 't geheel geene of weinig versierselen; daarentegen zijn zij soms getatoueerd, wat bij de mannen niet schijnt voor te komen. Bij feestelijke gelegenheden is het gebruik onder de jongelingen om zich het gelaat zwart of rood te verwen. Bij vele Papoea's in deze streek is de huid door de bekende schubziekte geschonden. — Hunne wapenen zijn boog en pijlen van bamboes of rotting met lange punten van hard hout, meest van weerhaken voorzien en somtijds kunstig uitgesneden; sommigen hebben ook lange lansen van ijzerhout, en dolken vervaardigd uit een varkenspoot of menschelijk dijbeen, waaraan eene zeer scherpe punt is geslepen.

De kampoengs zijn geregeld aangelegd en bestaan uit een vrij groot aantal woningen. Zij zijn op eenigen afstand van den wal in zee gebouwd op zware palen; evenwel hebben alle woningen gemeenschap met elkander door bruggen of door eene doorloopende bevloering van *niboeng*-latten langs en rondom de huizen; de gemeenschap met den vasten wal wordt op sommige plaatsen door bruggen, op andere alleen door middel van vaartuigen onderhouden. In de kampoeng Kajo staan de huizen op den vasten wal. De huizen, gewoonlijk achtzijdig of wel vierkant, zijn vrij stevig gebouwd, met wanden van *gaba-gaba* en spits toeloopende daken, die bij kleine huizen vierkant, bij grootere zes- of achtkant en somtijds 40 vt. hoog zijn. Dit dak, van *atappen* vervaardigd, hangt rondom over de zijwanden van het huis af en belemmert eenigszins het in- en uitgaan door de twee kleine deuren of openingen, die altijd recht tegenover elkander staan; vensters zijn er niet. Elk huis is verdeeld in één groote en

([1]) Vandaar de benaming Papoea-Telandjang voor dit gedeelte der noordkust. Zie bl. 414.

twee of meer kleine kamers, van welke eene voor de vrouwen en meisjes bestemd is; in het grootste vertrek bevindt zich de vuurhaard. Het huisraad is niet noemenswaard en bestaat hoofdzakelijk uit eenige aarden potten en pannen, meer of minder sierlijk uitgesneden blokken, welke tot hoofdpeluw dienen, steenen bijlen, lepels, vischtuig en diergelijke. Als sieraden hangen langs den voorwand varkens- en hondenkoppen, schildpadschalen enz. In elke kampoeng is een tempel (Karawari) ([1]), die denzelfden achtkanten vorm heeft als de groote huizen doch veel hooger is, en uit welks dak aan de acht zijden uit hout gesneden figuren van viervoetige dieren, visschen en vogelen uitsteken, tusschen welke figuren guirlandes van kokosbladeren, gras en vruchten hangen. In deze tempels vindt men niets dan langs de wanden soortgelijke guirlandes, varkenskoppen en slagtanden, pijlen en bogen, bamboezen fluiten, waarop bij feesten geblazen wordt en die men als iets heiligs bewaart en *tifa's* (soort van trom, bespannen met een varkensblaas of wel met de huid van een leguaan), doch geen beelden van menschelijke of dierlijke gedaante. Alleen staan op den nok van het dak houten beelden, die eene vrouw of een man moeten voorstellen en van groote genitalia voorzien zijn, en verder uitgeholde stukken hout in den vorm van kleine prauwen (doch zonder vlerken) en mede bestemd om door er op te slaan geraas te maken. In den grond zijn eenige houten bakken, tot stookplaatsen bestemd, en daar rondom de ligplaatsen der jongelingen, die er den nacht doorbrengen. Vrouwen mogen niet binnen de Karawari komen. Zij hebben alleen toegang tot het bruggetje, dat den tempel met den vasten wal verbindt en waarop bij feesten door vrouwen en mannen wordt gedanst.

Omtrent den godsdienst dezer Papoea's is weinig bekend. Hunne eeredienst-verrichtingen schijnen alleen te bestaan in het ontsteken van vuren in de zoo even vermelde stookplaatsen en het dansen onder het maken van muziek op de fluiten en verdere instrumenten; doch ter wiens eere zulks geschiedt heeft men, door volstrekte onbekendheid met de taal, nog niet kunnen ontdekken ([2]). Op elk

---

([1]) Volgens den heer BINK; de heer DE CLERCQ noemt ze *Onggi*. Mogelijk heeft de eerste aan de *Karwari* van Djamma gedacht; mogelijk ook dat het verschil van opgave moet gezocht worden in de omstandigheid, dat de tempels hier uit twee afzonderlijke ronde gebouwtjes bestaan, elk met eene andere bestemming en waarvan misschien het eene *karawari*, het andere *onggi* wordt genoemd (zie beneden over Djamma).

([2]) Bij gelegenheid dat door de Gouvernements Commissie in 1858 uit het dak van den tempel te Tobadi de Nederlandsche vlag werd uitgestoken, werden door de

huis bevindt zich een uit palmhout gesneden beeld, een man of eene vrouw in zittende houding voorstellende. Men noemt dit *karakarau*. Andere beelden dan deze en de bovenvermelde heeft men hier niet.

Iets meer dan van hunne godsdienstbegrippen weet men van hun karakter en hunnen zedelijken en maatschappelijken toestand. Terwijl zij vroeger als ruw, brutaal en onzedelijk werden afgeschilderd, blijkt uit latere berichten dat dit nu juist hunne ondeugden niet zijn. Menschenroof en slavernij, elders op Nieuw Guinea zoo algemeen, zijn hier onbekend. De grootste ondeugd van de bewoners der Humboldt's-baai schijnt diefachtigheid te wezen, hoewel het nog niet bewezen is dat zij die ook onder elkander in toepassing brengen. Geestrijke dranken zijn hun onbekend; bij hunne feesten, die in eten en dansen onder begeleiding van fluiten en *tifa's* bestaan, drinken zij water. In het teekenen en snijden in hout en been zijn zij vrij bedreven, kunnen minstens tot honderdtallen tellen, en hebben eenige tijdrekenkunde, zoodat zij bij maan-maanden rekenen en daarmede tijdsbepalingen vaststellen. Hunne zwart geverfde prauwen vervaardigen zij uit éénen boomstam, alleen met behulp van steenen bijlen en messen, en versieren die met gebeeldhouwd loofwerk en regelmatig ingebrande figuren; zij zijn van 16 tot 30 vt. lang, doch zoo smal dat men er slechts met de beenen vóór elkander in kan staan. Aan de eene zijde hebben zij eene op het water liggende vlerk, bestaande uit balken met eene bevloering van bamboes, welke balken ook aan de andere zijde der prauw uitsteken doch daar niet bevloerd zijn. Op deze vlerk worden de wapens nedergelegd. Als roer wordt eene roeispaan gebruikt. De mast is 8 of 10 vt. hoog, aan den top met een bosje kasuaris-haar, bij wijze van vlag, versierd; het zeil is een langwerpig vierkante uit pandanusbladeren gevlochten mat (*kadjang*). Volgens den heer Bink zeilen zij slecht.

Omtrent het sluiten van een huwelijk lezen wij, dat de jongeling in overleg met zijne ouders zelf zijne keuze doet uit de meisjes zijner kennis, onverschillig tot welk dorp zij behoort. Aan de familie der jonge vrouw wordt een soort van bruidschat betaald, bestaande in steenen bijlen, koralen en andere snuisterijen. Na het sluiten van het huwelijk, dat met eenige formaliteiten schijnt gepaard te gaan, komt

---

bevolking dezelfde ceremoniën uitgevoerd. Ook de heer Bink woonde een paar malen die dansen bij. Hij meent te hebben opgemerkt, dat zij vooral bij het verschijnen der nieuwe maan plaats vinden, waaruit zou volgen, dat men hier hetzelfde heeft, wat in de Geelvink-baai »het zingen voor de maan" wordt genoemd.

de man gedurende een à twee maanden bij zijne schoonouders inwonen, vertoeft dan met zijne vrouw eenigen tijd in de woning zijner eigene ouders, om eerst daarna een afzonderlijke woning te betrekken. Met het begraven der afgestorvenen schijnen de Jotafarau, gelijk BINK de bewoners der Humboldt'sbaai noemt, geen algemeenen regel te volgen. In de negeriën aan de buitenbaai Kajo en Timbri worden de lijken in eene rotsspleet neergelegd. Te Oenggeraoe (Engerau bij BINK) worden zij terstond na den dood op den wal begraven; elders, bij voorbeeld te Nabéri, worden zij in de nabijheid der kampoeng geexponeerd op eene houten stelling overdekt door een afdak, en de uitgedroogde beenderen later onder de stelling begraven.

De hoofdbezigheden dezer Papoea's zijn: de jacht met pijl en boog op wilde zwijnen en vogelen; de vischvangst met door henzelven vervaardigde netten, met pijl en boog of met eene soort van harpoenen; en de landbouw, die zich echter bepaalt tot het aankweeken van aardvruchten, tabak, *pisang-* en kokosboomen. Ook vervaardigen zij aarden potten en pannen uit de roode klei, die rondom de baai wordt gevonden. De voedingsmiddelen zijn wilde varkens, vogelen, schildpadden (¹), visschen, welke laatste zij ook rooken om ze tegen bederf te bewaren, sagoe, kokosnoten, olie, *pisang* en aardvruchten; zij gebruiken daarbij geen zout of peper, welke artikelen hun onbekend zijn. Hun begrip van grondeigendom schijnt zich te bepalen tot het recht op de voortbrengselen van een door hen bebouwd of in bezit genomen terrein. — In elke kampoeng is één Hoofd met den titel van *Jente-Karesori*, allen ondergeschikt aan den *Karesori*, die in het hoofddorp gevestigd is. Tot de voorrechten van dezen laatste behoort, dat zijne woning, die alle overige huizen in grootte en sierlijkheid overtreft, door de gezamenlijke mannen van de aan hem onderhoorige dorpen moet worden opgebouwd of, zoo noodig, gerepareerd. De invloed van den Karesori schijnt nog al groot te zijn.

De westwaarts tot aan Kaap d'Urville langs de kust woonachtige Papoea's komen in de hoofdzaken vrijwel met die van de Humboldt'sbaai overeen. Enkele in het oog loopende afwijkingen laten wij hier volgen. De huizen staan veelal op den vasten wal en slechts hier en daar op palen, zoodat zij niet overal door een ladder of uitgekerfden boomstam behoeven beklommen te worden; zij zijn kleiner en hebben naar vier zijden afhangende daken. In de streek van de

(¹) De schildpadden, wier schaal het in den handel voorkomende *Karet* is, worden hier niet gevonden.

Mambèramo zijn de woningen der inboorlingen weinig meer dan ellendige hutten. Als schaamtebedekking bezigt men hier eene vischlijn, die eenige malen om het lichaam gewonden wordt; meer oostwaarts gebruikt men daartoe een schortje van touw, katoen, boomvezelen of aaneengevoegde grashalmen. Over 't geheel zijn de mannen even behaard als aan de Humboldt'sbaai, met uitzondering van die in de Witriwaistreek, waar ook nog het eigenaardig gebruik bestaat om slechts de linker-oorlel te doorboren. De vrouwen zien er alles behalve bevallig uit; in Tanah-mérah maken velen zich nog leelijker door zich het voorhoofd te tatoueeren. Behalve aan den bovenarm draagt men hier ook om den linkerpols rotanbanden, waartusschen bundels bladeren steken en aan de beenen snoeren van witte schelpen. Langs de geheele kust is het gebruik van bedwelmende dranken *nog* onbekend; hier en daar wordt alleen bij feesten de gewone drank (water) door klapperwater vervangen. Alleen in de meergemelde Mambèramo-streek komt het koppensnellen voor, wat verder op onbekend schijnt te zijn. Nergens langs de noordkust worden de tempels gemist, die algemeen tot nachtverblijf der jongelingen dienen en hier *marim*, elders *kanĕwa-milé* heeten.

Op de eilanden langs de kust zijn de huizen over 't algemeen beter en steviger gebouwd dan op den vasten wal. Zij staan eveneens op palen, doch zijn gewoonlijk niet in vertrekken verdeeld. De vaartuigen worden ons echter als minder sierlijk en degelijk afgeschilderd. Op de Djamna-groep zien de mannen er krachtig en gespierd uit; hunne huidkleur is iets donkerder dan bij de bewoners van de kust. De vrouwen daarentegen zijn bijzonder ineengedrongen en missen alle bevalligheid. Het zwartmaken van de huid schijnt hier een teeken van rouw te zijn. De lijken worden hier begraven; later verzamelt men echter de beenderen, om die in de ruimte onder de woningen te bewaren. Op de Koemamba-groep bestaat het gebruik om de vrouw zijner keuze te schaken, welke handeling dan steeds tot een schijngevecht tusschen de wederzijdsche familie aanleiding geeft, maar overigens het te sluiten huwelijk niet in den weg staat. Nergens ontbreken de heilige tempels, te Liki *tosi*, op Djamna *karwari* of *darma* geheeten, waarin inzonderheid de heilige fluiten de aandacht trekken. Op laatstgenoemd eiland schijnt de darma, evenals de *onggi* aan de Humboldt'sbaai, met te houden roof- of strijdtochten in verband te staan en zouden wij dien dus den oorlogstempel kunnen noemen. Jongelingen houden hierin bij bijzondere gelegenheden gedurende eenigen tijd verblijf. Eigenaardig is, dat ook hier de vrouwen niet binnen een tempel mogen komen. De

elders zoo algemeen heerschende schubziekte schijnt op deze eilanden niet of weinig voor te komen (1).

De bevolking van de Doré-baai (2), tot hiertoe voor ons het meest belangrijke deel van Nieuw Guinea, behoort evenals die van de west- en zuidwaarts daarvan gelegen kust en van enkele eilanden in de Geelvink-baai als Amberpon, Ron, Mios War, Mios Aoeri, tot den stam der Noemforen (3), oorspronkelijk afkomstig van het eiland Wiak en het meer westelijke Noemfor. Deze Papoea's zijn flink gebouwd, over 't geheel, want het ontbreekt natuurlijk niet aan de noodige schakeeringen, vrij donker van kleur. De mond is groot, met dikke lippen, de neus breed en plat, het voorhoofd smal en hoog; sommigen hebben donkerbruine, anderen bepaald zwarte oogen. Naar veler getuigenis komen onder hen lieden voor met een bepaald semetisch type. Het hoofdhaar is zwart en gekruld, doch niet wollig; zij laten het als een ragebol groeien; slechts bij sommige gelegenheden wordt het opgemaakt en met olie glad gestreken. Alleen de slaven, die in deze streek overal voorkomen doch het talrijkst zijn in Doré en op Soepiori, moeten het haar kort afknippen. Behalve met een bamboezen of houten kam van drie of vier lange tanden voorzien, prijkt het haar gewoonlijk met vederen van een of anderen vogel, waaraan inzonderheid de zoogenaamde *mambri* of »helden" te herkennen zijn. Bedoelde kam is aan het boveneinde met ingesneden figuren versierd en prijkt tevens met een stukje gekleurd katoen, dat bij wijze van wimpel daarvan afhangt. Algemeen is de zucht om zich met allerlei versierselen te tooien. In de ooren prijken ringen van bamboe of van de sagoevrucht, of wel hangers van glas, schildpad en diergelijke; verder dragen zij arm- en enkelringen van koper, schelpen of ge-

---

(1) Zie over een en ander nader *Natuurkundig Tijdschrift voor Neerl. Indië*, Dl. I; *Bijdragen*, Dl. X; *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXII en bij DE CLERCQ. Onbekendheid met de talen en dialecten die in deze streken gesproken worden en het vluchtige der daaraan door verschillende reizigers gebrachte bezoeken, is oorzaak dat onze kennis van land en volk nog altijd veel te wenschen overlaat. De hier en daar verspreid liggende getuigenissen omtrent aard en karakter der bewoners lieten wij onbesproken, omdat daaraan slechts zeer betrekkelijke waarde kan worden toegekend. Over 't geheel schijnt de bevolking veel minder *woest* en *wreed* te zijn, dan vroegere berichten zouden doen gelooven.

(2) *Bijdragen van het Instituut*, Dl. X; *Natuurkundig Tijdschrift*, Dl. I, bl. 175; *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV en XVI; VON ROSENBERG, *Reistochten*, bl. 18; J. L. VAN HASSELT, Eenige aanteekeningen aangaande de bewoners der noord-westkust van Nieuw Guinea (*Tijdschrift voor I. t. l. en v.*, Dl. XXXI en XXXII) en bij DE CLERCQ.

(3) Volgens DE CLERCQ; VAN HASSELT schrijft Noeforen of Noefoorezen.

vlochten riet, waartusschen gele blaadjes en boomtakjes gestoken worden, en om den hals snoeren van witte of gekleurde koralen of spierwitte schelpen. De ons van elders reeds bekende koppel van gekleurd riet, welke over borst en rug gekruist wordt, ontbreekt ook bij de Noemforen niet. Als de stam op roof uitgaat of ten strijde trekt, behoort deze koppel van casuaris-veeren gemaakt te zijn. Buiten'shuis en op reis dragen de mannen ook wel op borst en rug ruw gesneden poppetjes, welke bij dit volk den dienst van amuletten vervullen.

Als teeken van rouw wordt het hoofdhaar afgeschoren; men laat dan echter van voren een lok staan, waaraan een snoer van donker blauwe koralen afhangt. Elders wordt als teeken van rouw eenvoudig een roode of witte lap, waaraan koralen hangen, om den hals gehangen. Op de eilanden Ron en Ambèrpon dragen de vrouwen dan ook wel een zak op het hoofd. In verband met dien rouw staat, volgens VAN HASSELT, ook het tatoueeren, dat meestal geschiedt ter herinnering aan een afgestorven familielid. Rouwdragenden mogen niet eten wat in een pot gekookt is. Evenzoo is het branden van vlekken op de borst of den arm gebruikelijk. In den oorlog wordt het gelaat bovendien met houtskool zwart gemaakt.

De kleeding is zoo eenvoudig mogelijk. Voor de mannen bestaat zij uit de *màr*, zijnde een stuk geklopte boomschors, soms ook wel een stuk bast van den pisangstam, waaraan gekleurde lapjes als franjes afhangen en die op de wijze als de ons van elders bekende tjawat om de lenden geslagen en tusschen de beenen door gehaald wordt. De vrouwen, die ons algemeen als klein, ineengedrongen en bijzonder leelijk worden afgeschilderd, dragen een soort van rokje eveneens van boombast of een stuk blauw katoen vervaardigd. In de streek waar de zendelingen gevestigd zijn komt de saroeng meer en meer in gebruik. Hier dragen de vrouwen ook wel een soort lendeband van kralen of rotan vervaardigd.

Hunne wapenen zijn boog en pijlen — de laatste vaak vergiftigd —, hakmessen, welke zij òf zelven maken òf van de schepen inruilen en een soort van speer, zijnde een scherp gepunt ijzer aan eenen langen stok bevestigd. In den oorlog bedienen zij zich ook wel van een vrij groot langwerpig vierkant houten schild, dat hier echter niet inheemsch schijnt te zijn; de gewone Papoea dekt zich met aaneengebonden sagoebladnerven. In de laatste jaren zijn veel geweren ingevoerd.

De huizen staan op eenigen afstand van den vasten wal in zee; zij zijn lager dan aan de Humboldt'sbaai, doch veel langer. Zij

strekken aan alle gezinnen, die tot hetzelfde geslacht behooren, ter woning. Eene over de geheele lengte loopende gang, waarin veelal de prauw wordt geplaatst, zoo men haar niet aan de zoldering ophangt, verdeelt het huis in twee afdeelingen, die elk weder door afschutsels van matwerk in verscheidene vertrekken gesplitst zijn. Voor en achter bevindt zich eene galerij, waarvan die aan de landzijde tot verblijf der vrouwen dient, terwijl in de andere de mannen en jongelingen gewoonlijk bijeenzitten. De vloer bestaat uit boomtakken of jonge stammen, die gemakkelijk het overvloedige vuil doorlaten. De wanden zijn van gaba-gaba, hier en daar ook wel van planken. Het dak, dat steeds den vorm van een schildpad heeft, is gewoonlijk van atap. In een of meer van boven bedoelde vertrekjes, die alle zeer laag zijn, bevindt zich de vuurhaard. Het licht komt binnen door de reten, die ook aan den rook van de stookplaats doorgang moeten verschaffen. Hier en daar vindt men in een enkel huis in den wand een soort luik aangebracht. Eene zeer primitieve brug, voor Europeanen moeilijk te passeeren, verbindt het geheel met den vasten wal.

Gelijk zich laat begrijpen, is het huisraad zeer eenvoudig: eene mat om op te slapen met een houten blok van eigenaardigen vorm als hoofdkussen, een koffertje van boombladeren gevlochten om de kostbaarheden in te bewaren, gevlochten zakken, aarden kookpotten, soms koperen schotels en dito ketels, anders eveneens van aarde gebakken, ziedaar gewoonlijk alles. In de huizen der Hoofden en op plaatsen waar van tijd tot tijd handelaren verschijnen of wel vreemdelingen gevestigd zijn heerscht een weinig meer weelde, doch van veel beteekenis is die nergens.

Omtrent het karakter dezer Papoea's wordt door de verschillende schrijvers een nog al gunstig getuigenis afgelegd; zij zijn zacht van aard, betrekkelijk eerlijk, hulpvaardig, vroolijk tot in het luidruchtige, hebben eerbied voor den ouderdom en liefde voor hunne kinderen en echtgenooten. Doch aan den anderen kant zijn zij ook lui, vadsig, wantrouwend jegens vreemden, zinnelijk, liefhebbers van bedwelmende dranken, uiterst bijgeloovig en groote handelaars in slaven, die zij door middel van roof in of buiten den strijd bekomen. De hoofden van verslagen vijanden worden in de woning der overwinnaars als zegeteekenen opgehangen. De veldarbeid en ander zwaar werk wordt zooveel mogelijk aan de vrouwen of aan de slaven overgelaten, welke laatsten hier overigens eene goede behandeling genieten. Ofschoon deze Papoea's alle wetenschappelijke ontwikkeling missen, ontbreekt 't hun toch niet aan aanleg en

schranderheid; men vindt onder hen bekwame ijzer-, koper-, zilveren wapensmeden ([1]); anderen vervaardigen goede prauwen, hetzij aan ééne of ook wel aan beide zijden van een vlerk voorzien, fijn snij- en beeldhouwwerk en sierlijk mat- en vlechtwerk. De vrouwen zijn de potten- en pannenbakkers zoowel voor den handel met de naburige bergvolken als voor eigen gebruik. Ook houden zij zich bezig met het vlechten van matten en doozen van pandanbladeren, het weven van zakken uit sterke boomvezelen en het maken van koralen versierselen. De ijverige pogingen der zendelingen hebben tot dusverre nog slechts hier en daar eenige verandering en verbetering in den zedelijken toestand der bevolking kunnen aanbrengen. Het aantal eigenlijke Noemforeezen, die tot het Christendom overgingen, is betrekkelijk nog zeer gering. Langzamerhand begint zich echter meerder belangstelling te openbaren in het onderwijs, dat op de verschillende stations door de zendelingen en hunne helpers met onvermoeiden ijver gegeven wordt. Als hulpmiddel bij dit onderwijs dienen tal van kleine werkjes voor school- en kerkgebruik, die gedeeltelijk in Holland, gedeeltelijk op eene eigen pers van de zendelingen gedrukt zijn ([2]).

Behalve de bovenopgenoemde bedrijven bestaat de bezigheid der mannen hoofdzakelijk in jacht en visscherij, het steken van tripang en van schildpad en, niet te vergeten, het deelnemen aan stroop-, roof- en moordtochten. De landbouw bepaalt zich tot het kweeken in tuinen van een weinig rijst, hier en daar gierst, djagoeng en aardvruchten. Deze producten benevens sagoe, welke meest van elders wordt aangebracht, visch en varkensvleesch maken hun gewoon voedsel uit, dat zij met zout bereiden. De drank is, behalve water, eene soort van sagoewir, welke zij bereiden van het sap uit den bloemstengel van kokosnoten.

Een denkbeeld aangaande een Opperwezen hebben deze Papoea's eigenlijk niet. Wel spreekt men hier en daar van een *Manseren* (Heer) of *Manseren nanèk* en *M. nangi*, Heer des hemels, maar 't is

---

([1]) De kunst van smeden schijnen deze Papoea's van inboorlingen uit Patani en elders geleerd te hebben.

([2]) Voor de kennis van de *taal* raadplege men de *Beknopte Spraakkunst* en het *Hollandsch-Noefoorsch* en *Noefoorsch-Hollandsch Woordenboek* van den heer J. L. VAN HASSELT, beide in 1876 bij KEMINK & ZOON uitgegeven, een en ander vergeleken bij wat de heer DE CLERCQ daaromtrent op bl. 643 en volgg. van het aangehaalde *Tijdschrift* mededeelt. Zie ook *Lijst van geschriften op linguistisch gebied door de zendelingen op noord-west Nieuw-Guinea vervaardigd*, in het *Nederlandsch Zendingtijdschrift*, 1893. Vergelijk *Reistochten*, bl. 131 en volgg., waar eene woordenlijst van verschillende Papoesche dialecten voorkomt.

de vraag of dit niet onder vreemden invloed geschiedt. Zooveel is zeker dat aan dezen Manseren geene plaats in de volksvereering wordt ingeruimd. Een overblijfsel van vroegere natuurvergoding meent men te vinden in het zoogenaamde »zingen voor de maan", zooals geregeld door de vrouwen geschiedt een paar dagen vóór en na de opkomst van de nieuwe maan. Het doel schijnt te zijn om *Nèkinàoeë*, de vrouw die in de maan troont, gunstig voor de afwezige mannen te stemmen. Voor 't overige beweegt zich de godsdienst bijna uitsluitend om de zoogenaamde *korwar*, ruw uit hout gesneden, vaak afzichtelijke beeldjes, die met lapjes bij wijze van kleeding omwonden worden en de afgestorven familieleden moeten voorstellen. Eigenlijk stelt men zich de zaak zoo voor, dat de ziel dier overledenen in de korwar gevaren is. Aan deze beeldjes worden van tijd tot tijd offers gebracht. Hoofdzakelijk dienen zij om bij ziekten, het aanvaarden van eene reis, enz. geraadpleegd te worden. Bij zulk eene gelegenheid worden zij met de noodige eerbiedsbetuiging van hunne plaats en in de hand genomen, waarna men hen als gold 't een levend wezen aanspreekt en om raad vraagt. Worden nu de vragers, na korter of langer tijd, door eene zekere beving of ontroering bevangen, dan geldt dit voor een gunstig teeken en wordt de korwar weer op zijne plaats teruggebracht. De korwar van eerstgeborenen schijnt algemeen zoo monsterachtig mogelijk gemaakt te worden. Behalve deze poppetjes heeft men ook nog afbeeldsels van krokodillen, slangen, hagedissen en andere dieren, die aan de stijlen der huizen opgehangen of daarin gesneden worden en al naar de gelegenheid evenzeer als beschermgoden dienst doen. Men draagt ze ook wel als amuletten op borst of rug.

De vroeger door ons vermelde tempels, die hier *Roem-seram*, *Roemseran*, *Manoe-aram*, enz., genoemd worden, ontbreken ook in de Geelvink-baai en aangrenzende kustlanden (daar waar de huizen op den vasten wal gebouwd worden schijnen ze, eigenaardig, nergens te bestaan) niet. Ook hier dienen zij hoofdzakelijk tot nachtverblijf voor de ongehuwde mannen, terwijl het eveneens aan vrouwen verboden is ze te betreden. Gewoonlijk zijn deze tempels iets grooter dan de gewone huizen. De aan het uiteinde uitgesneden balken en de hier en daar aangebrachte beelden overtreffen die aan de Humboldt's-baai en elders in ontuchtige houding en gedaante ([1]). Behalve tot nachtverblijf, dienen deze *Roem-seram*, die door de geheele bevolking eener kampoeng onderhouden worden, tot opberging van de *mòn*, beeldjes, welke meer speciaal de geesten der voorouders voorstellen.

([1]) Zie de afbeeldingen in de meer gemelde *Bijdragen van het Instituut.*

Naast de zielen der afgestorvenen, die voor »goede" geesten moeten doorgaan, maar in werkelijkheid al evenzeer gevreesd worden ([1]), kennen deze Papoea's nog allerlei booze geesten, waaronder de *manoën*, *faknik* en *narwoeër* of *narboeër* als de meest gevreesde moeten worden genoemd. De faknik huizen bij voorkeur op zee en veroorzaken daar den storm. De narwoeër hebben 't vooral op zeer jonge kinderen voorzien, wier zieltjes zij trachten te rooven. Inzonderheid zijn zij vijandig gezind jegens *tweelingen*, waarvan er altijd één (als 't niet spoedig genoeg geschiedt helpen de ouders een handje mêe) moet sterven. Om deze geesten gunstig voor zich te stemmen of onschadelijk te maken worden hun allerlei offers gebracht en de hulp ingeroepen van deskundigen, die in grooten getale onder dit volk als *konor* (geestenbezweerders), *snoen kinsènsor* (waarzeggers) en *indèri* (geneeskundigen of ziektenverdrijvers) optreden.

Bij het aangaan van een huwelijk, dat vaak reeds wordt vastgesteld als de aanstaande echtgenooten nog kinderen zijn, moet de man aan de ouders van het meisje eenen bruidschat betalen, die afgedragen wordt in slaven, staven ijzer, armbanden, schotels enz., soms zelfs ook eene uitgeruste prauw. De eene helft wordt reeds bij het sluiten der overeenkomst betaald. Verloofden mogen elkander niet zien; de bruid ook hare aanstaande schoonouders niet. Is de dag voor het huwelijk bestemd daar, dan hurken bruid en bruidegom, met den rug naar elkander toegekeerd, doch met de handen in elkaar, en hun korwar voor zich, in tegenwoordigheid van de familie neer, waarna een der oudste familie-leden een slok water over de aldus gesloten handen uitspuwt en daarna een soort van zegenwensch uitspreekt. Tot besluit wordt door eene oude vrouw het jonge paar een hap sagoebrij in den mond gestopt, een voorrecht waarin straks al de omzittenden deelen. Hiermede is de plechtigheid, die door een eetpartij besloten wordt, afgeloopen. Wanneer een weduwe hertrouwt, behoeft deze ceremonie niet meer plaats te hebben, maar is de man alleen verplicht aan de andere weduwen uit de kampoeng een klein geschenk te geven.

Veelwijverij is geoorloofd, doch komt wegens de daaraan verbonden uitgaven weinig voor. Echtscheiding daarentegen is minder zeldzaam. Naar het schijnt, moet in dit geval de bruidschat steeds aan de familie der vrouw worden terugbetaald. Bij gebleken echtbreuk van de zijde van den man, wordt deze alleen tot het betalen eener vrij

([1]) Vandaar ook het plaatsen van gereedschappen en eetwaren in en boven het graf (zie beneden), wat feitelijk een stilzwijgend verzoek is aan den geest van den afgestorvene om geen kwaad te komen doen, maar stil te blijven waar hij is.

hooge boete veroordeeld. Is hij niet in staat haar te betalen, dan moet hij daarin door de geheele kampoeng worden geholpen.

Bij overlijden wordt het lijk, na gewasschen te zijn, in blauw of wit katoen gewikkeld en door de geheele bevolking onder groot misbaar naar de plaats gebracht, waar vooraf een vrij ondiepe en smalle kuil gegraven is. Zoolang het lijk nog boven aarde staat mag in de kampoeng niet het minste leven worden gemaakt. Voordat het graf, waarin met het lijk ook eenig keukengereedschap of wel, bij mannen, boog en pijlen zijn neergelegd, door slaven gesloten wordt, scharen de betrekkingen zich om den kuil, zwaaien met een verdord als een lepel opgerold boomblad over hun hoofd (elders bestrijken zij daarmede hun lichaam) en mompelen daarbij enkele woorden, die, zooals wij reeds opmerkten, eene uitnoodiging aan den geest schijnen te moeten beteekenen om rustig op zijne plaats te blijven. Om hem dit gemakkelijker te maken, worden ook op den gesloten grafkuil eenige voorwerpen en evenzoo wat levensmiddelen neergelegd. Dit laatste geschiedt ook de eerste dagen na de begrafenis. In het sterfhuis teruggekeerd, wordt er een maaltijd gehouden, waaraan ieder het zijne bijdraagt. Het eigenlijke »doodenfeest" (1) volgt eerst later, soms een jaar na dato.

Vroeger was 't algemeen gewoonte de graven eenvoudig aan den korwar van een overledene ter bewaking toe te vertrouwen. Tegenwoordig wordt het echter meer en meer, althans in de Doré-baai, gewoonte om de graven door een staketsel of muurtje tegen schending te beveiligen. Schedelroof komt tusschen de elkander vijandige stammen meermalen voor.

De lijkjes van zuigelingen worden niet begraven, maar in een soort koffertje in eenen boom neergezet.

Aanleiding tot het houden van feesten vindt de Papoea in alles. Zij bestaan, als elders, in eten en drinken, zingen en dansen, het laatste echter alleen bij groote festiviteiten; bij geen enkel feest mag het nationaal muziekinstrument, de *sandip* of *sadip*, ontbreken, zijnde een soort van trom, waarvan het vel uit een stuk leguanen-, roggeof haaienvel bestaat, en welke met de vlakke hand geslagen wordt. De deelnemers aan zulke feesten, onder wie steeds de vroeger reeds genoemde *mambri* op den voorgrond treden, versieren zich met alle

(1) Zie bijzonderheden van zulk een »doodenfeest" *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXI en XL, waar de heeren J. A. van Balen en J. L. D. van der Roest behalve over dit *kajob*, gelijk het genoemd wordt, nog vele andere wetenswaardigheden over de Papoea's van Ron en Windèsi mededeelen.

mogelijke vederen en bladeren, terwijl het gelaat en de borst met houtskool worden zwart gemaakt. Men moet geboren Papoea zijn om in hun zang en dans iets aantrekkelijks te vinden.

De macht der Hoofden is over 't geheel zeer gering; zij kunnen geen schatting of belasting opleggen. De rechtspraak deelen zij met de oudsten des volks en de hoofden der familie's waartoe partijen behooren. De straffen bestaan uitsluitend in boeten. Alleen personen van hekserij beschuldigd worden met den dood gestraft; men laat daartoe de ongelukkigen door slaven een eind weg in zee voeren, waar zij dan met speerstooten en kléwanghouwen afgemaakt en over boord geworpen worden. Blijft iemand zijn schuld ontkennen, dan neemt men zijne toevlucht tot de zoogenaamde godsoordeelen, waarvan hier de warmwater-, de lood- en duikerproef, ons van elders bekend, in zwang zijn. Tot de duikerproef worden alleen mannen veroordeeld. Algemeen is onder deze Papoea's de bloedwraak, die tot herhaalde roof- en moordtochten (răk) tusschen naburige stammen aanleiding geeft. Men strekt die hier zelfs zoover uit, dat de eer gebiedt op koppensnellen uit te gaan, als een stamgenoot elders mocht komen te sterven, dat wil zeggen door de manoën (zie boven) van de plaats om het leven is gebracht. De terugkeer van eene bende, die op roof is uit geweest, wordt steeds met groot vreugdebedrijf in de kampoeng gevierd. Komen de mannen echter terug zonder afgeslagen hoofden, dan worden zij uitgelachen en voor vrouwen uitgescholden. Overal is de oorlog niet meer dan een sluipmoord; geregelde gevechten worden er niet gehouden. Gaan twee stammen er toe over vrede te sluiten, dan wordt vooraf bepaald wat ieder als schadevergoeding voor gepleegden roof en moord te betalen heeft, waarna elke partij een vertegenwoordiger aanwijst om een met kalk gevulde bamboegeleiding aan het uiteinde vast te houden, welk gewichtig voorwerp alsdan daar een derde, liefst een lid van een onzijdigen stam, door midden wordt gehakt. Hiermede is aan de vijandelijkheden, zoolang het duurt, een einde gemaakt.

De bewoners van de kustlanden ten oosten van Kaap de Goede Hoop en langs de Geelvink-baai bieden bij veel overeenkomst met de Noemforen toch ook belangrijke punten van verschil aan ([1]). De vroeger (bl. 409) door ons genoemde *Karon* leiden een zwervend leven en voeden zich hoofdzakelijk met boombladeren. Zij zijn iets kleiner dan de meer oostelijk wonende Papoea's, terwijl hunne vrouwen een gunstiger uiterlijk hebben dan die in de Doré-baai.

([1]) Zie over deze stammen *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, III en bij De Clercq.

Hunne huizen staan op hooge palen van 20—25 voet boven den beganen grond en zijn nergens tot dorpen vereenigd. Het zijn nog echte kannibalen, die hunne maaltijden van menschenvleesch, op rooftochten bij naburige stammen vermeesterd, overvloedig met sagoeweer uit den arènpalm besproeien. De lijken hunner Hoofden worden niet begraven maar met alles wat de overledene bezat op een stellaadje geplaatst en zoo gerookt. Minder woest zijn de in de buurt wonende *Kèbar*, die ook meer op vaste plaatsen bijeen wonen en zich daar op den landbouw toeleggen. Zij verlaten echter zelden hun gebergte en bedienen zich van andere stammen om hunne producten naar de kust af te voeren. Volgen de Amberbakèn meer langs de kust. Bij dezen stam wordt de landbouw op nog grooter schaal gedreven. Inzonderheid leggen zij zich toe op de teelt van tabak. Zij schijnen zich door eenen bijzonder krachtigen lichaamsbouw te onderscheiden.

Meer bekend dan de drie vorige stammen zijn de *Arfakkers*, waartoe ook de bevolking van Andai kan worden gerekend. Zij zijn iets grooter van gestalte dan de Noemforeezen; zij hebben overigens eveneens een hoog en smal voorhoofd, doch onderscheiden zich door zware wenkbrauwen en breede neusvleugels. De mannen krullen het haar tot vele kleine bossen bijéén, waarvan dan één op de kruin en de andere rondom het hoofd worden vastgebonden; anderen laten het in drie groote bossen groeien, van welke twee aan weerszijden der slapen en de derde aan het midden van het achterhoofd horizontaal uitsteken. Zij dragen ook den meer vermelden kam, en om het voorhoofd eenen band van boomschors, waarop één tot vijf groote plat geslepen schelpen zijn vastgemaakt; door het middenschot van den neus steken zij een cylindervormig geslepen stuk van eene tritonschelp of wel een beentje ter lengte van ongeveer een handbreed. De vrouwen krullen het haar in elkander zoodat het één groote bos wordt, als eene kolossale ruige muts. De kleeding is als bij de strandbewoners; ook de gebruikelijke versierselen zijn ongeveer dezelfde. Alleen schijnen de vrouwen minder dan hare zusters elders aan opschik te doen. Het tatoueeren is bij dit bergvolk niet in gebruik en, daar zij geene zeevaarders zijn, ook niet het inbranden van vlekken op borst of armen ([1]).

Zij zijn uiterst bijgeloovig, vreesachtig, zeer onzindelijk, verregaand lui voor zooveel de mannen betreft, en jegens vreemdelingen wan-

---

([1]) Het inbranden van vlekken op de huid schijnt een soort memorandum te zijn voor gemaakte zeereizen.

trouwend. De op hunne roof- of sluiptochten gevangen genomen vijanden worden steeds onthoofd; slaven houden zij niet. Hoewel weinig ontwikkeld, zijn zij niet van verstandelijken aanleg ontbloot. Het drinken van sagoeweer komt niet voor. Hunne godsdienstige begrippen zijn nog onbestemder dan die bij de Noemforeezen. Roemseram of korwars worden onder hen niet aangetroffen. De huizen, die meest tegen de helling van het gebergte gebouwd zijn, zoodat men ze alleen van ééne zijde kan naderen, zijn niet in afzonderlijke vertrekken verdeeld, hoogstens één voor de vrouwen. Naast de woning staat veelal een afzonderlijk gebouwtje of een eenvoudig afdak, bestemd voor kraamvrouwen. Na iemands overlijden wordt zijn lijk, als gewoon gekleed en versierd, op den vloer neergelegd, met de voeten in de asch der stookplaats. Later wordt het naar zijn graf gedragen en daarin in zittende houding met opgetrokken knieën en over de borst gekruiste handen neergelaten. Overigens hebben bij eene begrafenis allerlei plechtigheden plaats, die alleen bij den dood van kinderen worden weggelaten. Als teeken van rouw snijden ook deze Arfakkers het hoofdhaar kort en laten alleen boven op het voorhoofd een lok staan, waaraan een snoer koralen afhangt.

De *Hatammers*, die het bergland ten westen van Andai bewonen, verschillen in uiterlijk alleen van de Arfakkers door minder dik en lang hoofdhaar en een haveloozer voorkomen. Zij versieren gaarne hunne woning met doodshoofden, waarvoor zij zelfs de graven hunner buren berooven. Ook zij houden geen slaven. Hun voedsel bestaat uit *pisang*, aard- en boomvruchten, die op een kolenvuur geroosterd worden. Zij planten veel tabak. Overigens staan zij op den laagsten trap van beschaving.

Bij de zuidelijker wonende bevolking van *Wandamèn* (bl. 411) komen de huizen met die van de Doré-baai vrijwel overeen; alleen zijn zij over 't geheel iets grooter, hebben stijlen, niet van hout, maar van bamboe, missen de verbinding met den vasten wal en hebben meest een vervallen aanzien. Dit laatste is ook het geval met de verblijfplaats van de jongelingen, welke hier ook wel *anjo-saron* wordt genoemd. Hunne korwars heeten *karoewar*. In de landstreek Windèsi ([1]) wordt bij gelegenheid van het doodenfeest (bl. 432) ook wel de schedel van den overledene genomen en die in een korwar geplaatst, waaraan een bijzonder groot hoofd is aangebracht. De

---

([1]) Zie over *Windèsi* het boven aangehaalde stuk van den heer VAN DER ROEST; verder de *Berichten der Utr. Zend. Vereeniging*, waarin ook nog veel bijzonderheden over de Andaiers en Arfakkers voorkomen.

Wandamèn zijn groote liefhebbers van sagoeweer, die men hier van den kokospalm verkrijgt. Hoewel in den regel kalm van aard, treedt bij overmatig gebruik van dezen drank de hun aangeboren woestheid maar al te zeer aan 't licht. Hunne dooden worden òf begraven òf op eene bamboezen horde ergens in het bosch neergelegd; later verzamelt men de beenderen en werpt die in eene of andere grot weg. Teekenen wij ten slotte aan, dat het gebruik om zich het lichaam te tatoueeren algemeen is onder dezen stam, terwijl velen daarbij zelfs den neus niet uitzonderen. De schubziekte komt weinig onder hen voor. De bewoners van Wandamèn, Windèsi en van de omliggende eilanden schijnen algemeen bekend te staan onder den naam van Swandriboesi.

Omtrent de Papoea's van *Jaoer* (bl. 412) lezen wij, dat hunne huizen en jongelingsverblijven veel met die op Ron overeenkomen. De mannen zijn niet getatoueerd, maar hebben wel het neusbeen doorboord. Bij den bruidschat behoort steeds een door den bruidegom geroofde slaaf, welke persoon, nadat alles omtrent het te sluiten huwelijk in orde is gebracht, zijne vrijheid terug erlangt. De bevolking van Oemar (bl. 412) schijnt weer tot een geheel anderen stam te behooren. Zij zijn opvallend donkerder van huidkleur. Houten beeldjes komen onder hen niet voor.

In de kuststreek, welke wij vroeger (bl. 412) onder den naam van *Waropèn* hebben leeren kennen, wonen verschillende Papoea-stammen, die echter tot dezelfde familie schijnen te behooren. Bij de andere Baai-bewoners hebben zij eenen slechten naam. Hunne huizen zijn evenals die bij de Wandamèn groot en zien er meest onooglijk uit. Slechts op enkele plaatsen komen jongelingshuizen, *damaoe* genaamd, voor. Ook vindt men hier in de kampoengs naast de huizen een klein gebouwtje of afdak, waarin de weduwen verblijven, tot tijd en wijle het laatste feest ter nagedachtenis van haren overleden echtgenoot gegeven is.

Dat de meeste eilanden in de Geelvink-baai eene Noemfoersche bevolking hebben is boven (bl. 414) reeds gezegd. Uitgezonderd zijn die van Abéré (bl. 414), de zuidkust van Japèn (bl. 417), de Mor-groep (bl. 419) en enkele kleinere meer. Die van laatstgenoemde groep vormen een fiksch gebouwd ras, niet zoo heel donker van kleur, weinig met de schubziekte behebt en ook niet sterk behaard (¹).

In het noordwestelijk gedeelte van Nieuw Guinea, van de Mac Cluergolf tot aan Kaap de Goede Hoop, wonen verschillende onbe-

(¹) Zie verder over al deze stammen bij DE CLERCQ.

schaafde stammen, waaronder de vroeger reeds vermelde Arfoe, de Moi en de Sègèt de voornaamste schijnen te zijn. Zij zijn, althans in naam, schatplichtig aan Salawati, hebben hunne woonplaatsen in het binnenland en vertoonen zich alleen in de strandkampoengs om er hunne producten, sagoe, vogelhuiden, enz. in te ruilen. Bij de Moi, wier type overeenkomt met de Papoea's uit het binnenland van Salawati, dragen de mannen het haar in twee bossen, een van voren en een van achteren. Het schijnt een vrij rustig volkje te zijn, in tegenstelling van de Sègèt, die als echte koppensnellers bekend staan en alom gevreesd zijn. Deze lieden worden ons afgeschilderd als bijzonder stevig gebouwd, met een sterk behaard gelaat en eene zeer donkere huidkleur. Zij hebben dicht kroezig haar, maar missen den ragebol van hunne rasgenooten elders. Voor zoover zij daartoe in staat zijn begraven zij hunne dooden op Lago, een tot Salawati behoorend eilandje. Noordwaarts van de Mac Cluergolf wonen nog de overigens weinig bekende Bara en Asra, die, evenals de Papoea's van de tegenoverliggende kust (Bentoeni), hoogst onbeschaafd zijn en tot de meest gevreesde koppensnellers moeten behooren.

De bewoners der zuidwestkust van omstreeks 4° Z. B. en van daar noordwestwaarts [1] staan op eenen eenigszins hoogeren trap van beschaving ten gevolge van hunne gedurige aanraking met inboorlingen van de Séramsche, Ambonsche en Banda-eilanden, waarvan velen zich voor goed in deze streken neergezet en zich ook wel door huwelijken met de inboorlingen vermengd hebben. Van deze laatsten hebben velen dientengevolge ook den Islam aangenomen. Wie langs de kust nog aan het heidendom getrouw gebleven zijn, worden Papoea's genoemd, in onderscheiding van de bergbewoners, die vooral hier met den naam van Alfoeren (zie boven) worden aangeduid. Over 't geheel zijn de Papoea's hier kleiner van gestalte, doch overigens even goed gebouwd als de boven vermelde stammen. Het gekruld haar laten de mannen in het wild groeien; velen steken het van achteren door een bamboezen kam bijeen; de vrouwen strengelen het somtijds in dunne vlechten. Wat verder het uiterlijk voorkomen aangaat onderscheiden deze Papoea's zich door eene iets lichtere huidkleur, een minder breeden neus, een weinig vooruitstekenden mond en mooie witte tanden. De vrouwen zijn hier even leelijk als hare zusters in de Doré-baai. Het doorboren van den neus

[1] S. Müller, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel*, uitgave van het Instituut, Dl. I, bl. 88; *Bijdragen*, Nieuwe volgreeks, Dl. V, bl. 117. Zie ook *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl XIII, waar o. a. bijzonderheden van de bevolking van Lakahia en een woordenlijstje voorkomen.

komt hier niet voor. Daarentegen is het tatoueeren van voorhoofd, borst, armen en *kuiten* algemeen. Veler huid is door de schubziekte geschonden. De gewone kleeding is de lendengordel van boomschors; sommigen bezigen daarvoor gele van franjes voorziene doeken, die zij van de handelaren opkoopen. Onder de Mohamedanen is echter het dragen van saroengs, kabaja's, broeken en hoofddoeken gebruikelijk geworden. Het koppensnellen is onder deze Papoea's geen gewoonte; wel houden ook zij hunne rooftochten, maar behouden hunne gevangen genomen vijanden als slaven. Alvorens zulk een strooptocht te ondernemen, raadplegen zij steeds een godsoordeel en wel de ons van elders bekende duikerproef. Een der twee duikende personen stelt dan de vijandelijke kampoeng voor. Tempels of priesters schijnen deze stammen niet te hebben. Hun eeredienst bepaalt zich tot eenige bijgeloovige gebruiken. De bewoners van de Bocht van Kaimani, die bij uitzondering koppensnellers schijnen te zijn, erkennen het bestaan van een Opperwezen, dat zij Aoeré noemen, doch waaraan zij geen hulde toebrengen.

Visscherij is de meest geliefde bezigheid dezer Papoea's; de landbouw bepaalt zich tot het aankweeken van eenige aardvruchten, *pisang*, spaansche peper, *sirih* en peulvruchten, in kleine tuintjes rondom hunne huizen. Het ijzersmeden hebben zij geleerd van de Sérammers, die hun het staafijzer aanvoeren; voorts schijnen zij geene andere handwerken te kennen dan het bakken van potten en pannen, het vervaardigen van vlechtwerk en het bouwen van kleine prauwen. Hunne groote vaartuigen bekomen zij van dezelfde handelaars, die ze meestal op de Kei- en Gorom-eilanden aankoopen. Deze en andere Moluksche kooplieden bezorgen hun ook lijnwaden, *saroengs*, bijlen, zwaarden en ander ijzerwerk, koperdraad, aardewerk, *gongs*, glaskralen, tabak, kleine *lilla's*, geweren, buskruit en kogels; in ruil tegen schildpad, paarlen, *tripang*, paradijsvogels, papegaaien, houtsoorten, wilde muskaatnoten, *masoi*, enz. Hunne pijlen, bogen en lansen vervaardigen zij zelven.

Tot de bijzondere gebruiken behooren nog de volgende: de lijken worden een jaar na de begrafenis weder opgedolven en de beenderen dan in zekere rotsholten gebracht, waarop de bloedverwanten en vrienden gedurende acht dagen feestmalen houden met dans en *gong*-spel. Na afloop van dit feest, waarvan de kosten door de gezamenlijke inwoners van het dorp van den overledene worden gedragen, voert men de beenderen in een mandje naar eene bepaalde plaats in het bosch, waar zij dan blijven. In sommige streken worden de lijken ook wel terstond in rotsholen bijgezet. Weduwen dragen

gedurende een jaar den rouw over haren man. Het rouwkleed bestaat in eene kap van zwart of blauw katoen of van boomschors, die op het achterhoofd gezet wordt en tot op de schouders afhangt. Gedurende dezen rouwtijd neemt zij gewoonlijk haren intrek bij hare familie, en mag eerst na afloop daarvan een tweede huwelijk aangaan. De geesten der afgestorvenen, inzonderheid van hen die zich bij hun leven door dapperheid hebben onderscheiden, vereeren zij in den vorm van houten beeldjes, *matoetoeò* geheeten, die behoorlijk gekleed en versierd worden.

Bij overlijden van eenen man heeft de weduwe het vruchtgebruik der nalatenschap tot aan haren dood. Dan eerst worden de bezittingen verdeeld tusschen de zonen; de dochters krijgen daaruit slechts een gering geschenk. Bij ontstentenis van zonen zijn de broeders of hunne zonen erfgenamen; en alleen bij geheele afwezigheid van mannelijke bloedverwanten erven de dochters. — Alle misdrijven worden gestraft met boeten, welke gedeeltelijk komen aan de beleedigde partij en gedeeltelijk aan de Hoofden, die de straf hebben opgelegd. Bepaalde wetten of *adats* schijnen onder hen niet te bestaan.

Hetgeen hier over deze strandbewoners gezegd is geldt ook in de hoofdzaken voor de, thans grootendeels naar den vasten wal verhuisde, bevolking van het eiland Adi.

Omtrent de zuidelijker van hier wonende bergvolkeren is weinig bekend. Zij dragen in het algemeen den naam van Woeka, dat is bergbewoners, en worden verder ter onderscheiding genoemd naar het gebergte waar zij zich ophouden of naar den naam van hunne kampoeng (1). Zij zijn grooter en forscher van gestalte dan de kustbewoners, gaan behalve de *tjidako* geheel naakt en hebben geene sieraden dan rottingbanden om de armen en beenen. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met de jacht en het inzamelen van *masoi*. Men zegt dat zij offers brengen aan de zon, door spijzen onder het prevelen van eenige woorden in de hoogte te heffen en vervolgens weg te werpen. Ook bij het doen van een eed roepen zij de zon en den berg Lamantjiri aan. — Bij het aangaan van een huwelijk wordt het meisje door den jongeling met voorweten van zijne familie geschaakt, en beiden verbergen zich dan eenige dagen in het bosch,

---

(1) In de *Reis* van MÜLLER wordt ten onrechte gezegd, dat zij den algemeenen naam van Mairassi's dragen. Mairassi is de naam van een gebergte ten noorden van de Triton-baai (bl. 402), en daarnaar worden alleen de bewoners van dat gebergte Mairassi of Woeka Mairassi genoemd. *Bijdragen van het Instituut*, Nieuwe volgr. Dl. V, bl. 63.

gedurende welken tijd met de familie van het meisje over den bruidschat wordt onderhandeld. Als deze onderhandeling is afgeloopen, worden de jongelieden opgezocht, die dan hun huwelijk sluiten door elkander in tegenwoordigheid der wederzijdsche familie eene kleine wond aan het voorhoofd toe te brengen, hetgeen ook over en weder door alle aanwezige leden der beide familiën geschiedt. — Veelwijverij is geoorloofd. — De lijken worden, na gedurende eene maand boven een vuur uitgedroogd te zijn, in een rotshol nedergelegd en met boombladeren toegedekt.

Hoe verder men langs de zuidkust oostwaarts gaat des te ruwer en woester wordt de bevolking. Die uit den omtrek van de rivier Oetanata drijft nog eenigen handel in *masoi* met de Sérammers en woont in min of meer geregelde kampoengs, onder welke Oeta eene van de voornaamste is. Mannen en vrouwen doorboren zich de neusvleugels en het middenschot van den neus en dragen daarin houten pennetjes of vederen. Zij hebben geene kleeding dan eene zeer gebrekkige bedekking voor de schaamdeelen. Overigens dragen de mannen eene menigte versierselen, als halssnoeren, armbanden en gordels, meest van rotting, grassoorten, kasuarisvederen en varkenstanden vervaardigd; ook branden zij zich met houtskool figuren op de bovenarmen, de schouders en de borst. Deze sieraden worden bij de vrouwen weinig of niet aangetroffen. Zij zijn met pijlen, bogen, lansen en knotsen gewapend, doch hebben tegen de Nederlanders, die hen bezochten, geene vijandelijke gezindheid betoond.

De bevolking van de Prinses Marianne-Straat is geheel wild; zij zwerft door de bosschen rond, nu hier en dan daar hare hutten opslaande. Zij gaan geheel naakt, hebben eene donkerbruine of blauwachtig zwarte kleur, zijn niet getatoueerd maar beschilderen zich het lichaam en vooral het gelaat met dikke roode of gele strepen, waartoe zij klei-aarde gebruiken. Voorts dragen zij in de ooren, om den hals en de armen ringen meest van rotting of biezen, en om de middel eenen drie vingers breeden gordel uit vezelen van boomschors gevlochten. Zij zijn gewapend met boog en pijlen en lansen. Bij de weinige ontmoetingen, welke de Nederlanders met hen hadden, hebben zij eenen zeer verraderlijken aard aan den dag gelegd. Langs de Klapperkust (bl. 407) en verder oostwaarts worden tal van Papoesche dorpen aangetroffen, terwijl ook verder binnenwaarts de bevolking nog al talrijk schijnt te zijn. Omtrent de bewoners vinden wij opgeteekend, dat zij over het algemeen krachtig gebouwd, groot van gestalte en donker van huidkleur zijn. Zij hebben

kroeshaar. Hun voedsel bestaat uit sagoe, boschpisangs, klappers, aardvruchten en het vleesch van varkens, kangeroes en buidelkatten. De mannen schijnen in het oogloopend lui te zijn. Als wapenen bezigen zij pijl en boog, lansen, houten knotsen en bijlen. Het tatoueeren komt alleen bij de vrouwen voor; daarentegen heerscht onder beide seksen de gewoonte om zich het gelaat en de handen met roode, witte en zwarte kleurstoffen te verven. Handel wordt er weinig gedreven (1).

DERDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE AMBON.

§ 1. De Afdeeling Ambon. (2)

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Ambon, door de Europeanen dikwijls Amboina genoemd en in de taal des lands bekend onder den naam van *Noesa Japoono* of »nevel-eiland", ligt tusschen nagenoeg 3°28′ tot 3°48′ Z.B. en 128°3′ tot 128°28′ O.L. en heeft eene grootte van ruim 14 □ mijlen.

Het bestaat uit twee schiereilanden (vroeger zeker afzonderlijke eilanden), van welke het zuidelijke Leitimor heet en het noordelijke Hitoe wordt genoemd, hoewel deze naam eigenlijk alleen toekomt aan de noordkust van Liang af tot aan Wakasihoe. Deze schiereilanden, van welke het laatste verreweg het grootste is, zijn door eene alluviale landengte van ruim 300 M. breedte en ongeveer 1100 M. lengte, de landengte of Pas van Bagoeala geheeten, met elkander verbonden. Tusschen beide ligt aan de oostzijde de Baai van Bagoeala tusschen de zuidoostkust van Hitoe en de oostkust van Leitimor; en aan de westzijde de Baai van Ambon, die de noordzijde van Leitimor over hare geheele lengte van de zuidkust van Hitoe scheidt. Deze baai is zeer diep, en van den ingang tot op een derde van hare lengte bijna eene mijl breed; dan langzamerhand in breedte afnemende

(1) *Jaarboek van de Kon. Nederlandsche Zeemacht*, 1893—94.
(2) Over Ambon en de Oeliasers zie men vooral G. W. W. C. van Hoëvell, *Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliassers*, Dordrecht, 1875; verder bij Riedel en Martin, *Reisen in den Molukken*. Leiden, 1894 en 1897.

wordt zij door eene aan de zuidkust van Hitoe uitstekende landpunt verdeeld in de Buiten- en Binnenbaai. De kapen aan den ingang der Baai heeten: op Hitoe, T. Alang, de zuidelijkste punt van dat schiereiland; en op Leitimor, T. Noesaniwe. Ook de oostkust van Hitoe vormt eene vrij diepe bocht, veelal de Baai van Wai genoemd.

Bij T. Wairoli (1), den noordwestelijken hoek van Hitoe, liggen drie kleine onbewoonde eilandjes, De drie broeders of Poeloe Tiga ook Noesa Teloe geheeten, en zuidelijker Batoe Soewangi. Op eenigen afstand van de noordoostkust van Hitoe, ten zuidoosten van T. Honimoa, ligt een dergelijk eilandje, P. Bombo genaamd, dichtbij de kust nog de kleine Batoe itam en Batoe doewa en in de Baai van Bagoeala P. Tengah-Tengah.

Het geheele eiland is bergachtig; vlakten van eenige beteekenis worden alleen gevonden op sommige plaatsen aan de kusten, waar de voet van het gebergte door smalle strooken alluviaalgrond is bedekt (2). Dit gebergte, eenmaal door vulkanische krachten van den bodem der zee opgeheven, is van zeer verschillende formatie en bestaat op sommige plaatsen uit graniet- en trachietgesteenten, op andere uit zandsteen en kalkheuvels. (3). De hoogste toppen zijn op Hitoe van het westen af: de Latoea (1000 M.), de Wawani (± 900 M.) (4) en de Salhoetoe (1300 M.); minder hoog, de Toena en de Maspaid (188 M.); en op Leitimor: de Nona (ruim 550 M.), de Serman (500 M.) en de Hori (625 M.) (5). Eigenlijk-gezegde vulkanen zijn op Ambon niet meer; op den Wawani, dien RIEDEL reeds vóór

---

(1) Op de Kaart van de Ambonsche eilanden in het *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch.*, Dl. I, heet deze kaap T. Wairole, elders Wawolle.

(2) Van eigenlijk-gezegde wegen kan dus op Ambon geen spraak zijn; er zijn slechts paden, die dikwijls steil en moeielijk zijn. Zoodanig pad loopt van Moréla op de noordkust van Hitoe langs het strand westwaarts tot aan Laha, halverwege de Baai van Ambon; een ander van Hitoe lama aan de noordkust, dwars door het schiereiland, over den berg Maspaid, naar Roemah tiga, aan het begin van de Binnenbaai. Men reist te voet, somtijds te paard, anders in een draagstoel.

(3) Zie verder over de geologische gesteldheid van Ambon en de Oeliasers het Tweede Deel van Dr. MARTIN'S »*Reizen in de Molukken*", 1e Aflevering 1897 en J. L. SCHROEDER VAN DER KOLK, *Gesteine von Ambon und den Uliassern* (Neues Jahrbuch f. Mineralogie, etc. Jahrg. 1896, Bd. I).

(4) Deze berg bestaat eigenlijk uit twee toppen, waarvan alleen de westelijkste dezen naam draagt en de andere *Toenahoehoe* wordt genoemd.

(5) In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde volgreeks, Dl. III, bl. 4, worden als bergen van Ambon opgegeven: Tandjong Waihoeki (Waaihoek?) of G. Kapal, G. Wismamori, G. Karbau, G. Hou-au, G. Kadehi, G. Pinti, G. Namakoli, G. Letta, enz.; in het *Tijdschr. v. h. Aard. Gen.* op Hitoe: G. Tomolitoe, G. Seriboean, G. Latoea, G. Wawane, G. Loemoep, G. Karbooe, G. Maspaït, G. Kadera, G. Koekoesan, G. Oelapokoel, G. Seitan, G. Salhoetoe en G. Samalopoe; en op Leitimor: G. Tola, G. Nona, G. Sirimaoe, G. Hori, G. Maoet en G.

het onderzoek van Dr. MARTIN voor een uitgebranden krater hield, worden echter solfatara's gevonden, en hevige aardbevingen (onder andere in 1644, 1671, 1674, 1687, 1781, 1830, 1835, 1837, 1842, 1845, 1849, 1850, 1852, 1853, 1864 en nu onlangs op 6 Januari 1898 ([1])) getuigen van tijd tot tijd van steeds voortdurende onderaardsche werking. Menigvuldige beken, die zich nergens tot bevaarbare rivieren hebben kunnen vormen, zooals de Wainitoe, Waitomo, Batoegadjah, Goerita, Kakoeri, Kaitetoe, Waili, Moeli, Wailijang, Waioelat e. a ([2]), voeren het uit het binnenland afkomende water meest in eene zuid- of noordwaartsche richting naar zee, en zijn voor de besproeiing van den grond van weinig of geen nut. De vruchtbaarheid is dan ook niet zeer groot, en alleen in de ravijnen wordt hier en daar een weelderige plantengroei waargenomen.

De alluviale kuststreken zijn deels met Rhizophoren en Pandanussoorten deels met sagoe- en kokospalmen en andere houtsoorten bedekt ([3]); kruidnagel-, *kajoe poetih-* en *kanari*-boomen, acacia's en varens groeien op de berghellingen en heuvels; alleen op de hoogere gebergten van Hitoe komen zware bosschen voor. Apen en verscheurende dieren worden op Ambon niet gevonden; daarentegen is het zeer rijk aan visschen, schelpdieren, insecten en kruipende dieren, waaronder krokodillen, hagedissen, slangen en schildpadden.

De cultuurgewassen zijn voornamelijk: kruidnagelen, waarvan de teelt vroeger verplicht was en die tegen een bepaalden prijs aan het Gouvernement moesten worden geleverd (bl. 330); muskaatnoten, waarvan de verplichte aankweeking en levering reeds in 1827 is afgeschaft; kaneel en koffie, waarvan de cultuur in vroegere tijden is

---

Wailapo. VAN HOËVELL vermeldt op Hitoe: G. Wawani, G. Toena, G. Capaha, G. Maspahid en den heuvel Fransana. Bij RIEDEL: de G. Saitan, G. Lapoeroemah, G. Wapahoehoe. G. Salhoetoe, G. Maspait, G. Wawana, G. Nona en G. Tala.

([1]) Later schijnt echter gebleken te zijn, dat deze laatste aardbeving, die zooveel schrik en ontsteltenis onder de bewoners teweegbracht en zooveel ongelukken veroorzaakte, niet aan *vulkanische* werking moet worden toegeschreven.

([2]) Deze opgave is volgens RIEDEL. In de *Bijdragen* t. a. p. worden als rivieren van Ambon vermeld: de Wai of Waë (rivier) Assa, W. Soesoe, W. Nitoe, W. Batoe merah, W. Touha, W. Lappa, W. Lapo, W. Sala, W. Bero, W. Goeroe-Goeroe, W. Abetten, W. Ami, W. Wopia, W. Waisa, W. Nette, W. Sawani, W. Aboholette, W. Sikoela, W. Hato en W. Olang lama. In het *T. v. h. A. G.* worden weder een zeer groot aantal riviertjes met geheel andere namen vermeld; en V. H. noemt op Hitoe de W. Oewalòi, W. Kepi, W. Wakahoeli, W. Tomoe, W. Mamoea, Ajer batoe karang, W. Olan, Ajer Hoetoenoekoe en W. Ela.

([3]) Voor eene uitvoerige beschrijving van het Planten- en Dierenrijk van Ambon verwijzen wij naar de *Reis* van BLEEKER, Dl. II, en de *Bijdragen* t. a. p. bl. 22, 107 en 231; en voor de cultuurgewassen naar het werk van VAN HOËVELL, bl. 52 en volgg.

ingevoerd doch later wegens de ongunstige uitkomsten weder gestaakt; arrowroot, katoen en vele vruchtboomen; ook de kokospalm wordt opzettelijk aangekweekt. De door het Gouvernement ingevoerde cacaocultuur slaagt slechts gebrekkig, ten gevolge van ziekte in de boomen evenals in de Minahasa. Voor den rijstbouw is de grond weinig geschikt; dit voedingsmiddel wordt grootendeels vervangen door de sagoe, waarvan het eiland echter niet voldoende voor de behoefte der bevolking oplevert, waarom het ontbrekende van Séram wordt gehaald. Niet onbelangrijk is de teelt van *djagoeng*, minder die van tabak. Verder worden allerlei groenten, aard- en peulvruchten voor dagelijksch gebruik door de bevolking in hare tuintjes gekweekt.

Verdeeling, voornaamste plaatsen, inlandsch bestuur.

Ambon vormt sedert 1882 de Afdeeling van dien naam (bl. 324).

De voornaamste plaatsen zijn:

Ambon, de hoofdplaats der Residentie, standplaats van den Resident, van den Controleur der Afdeeling Ambon, den Militairen Commandant der Molukken, van een Kapitein- en een Luitenant-Chinees, en van den Kapitein der Arabieren, met eene bevolking van 7878 zielen (in het jaar 1896) met inbegrip van de buitenwijken en verdeeld als volgt: Europeanen 749, Chineezen 447, Arabieren 375, andere vreemde oosterlingen 22, burgers 4663, negeri-volk 1154, Javanen, Mangkasaren, enz. 376, Binongkoreezen 192. (¹). Zij ligt aan de noordwestkust van Leitimor op 2° 41′ 40″ Z. B. en 128° 15′ O. L. en wordt beschermd door het fort Nieuw Victoria, dat ten noordwesten van de eigenlijke stad ligt en de reede bestrijkt; het is een onregelmatige zevenhoek met bastions, en omgeven door eene natte gracht; in het fort bevinden zich de kazernen, eenige officierswoningen en Gouvernements-magazijnen; het hospitaal ligt op 500 el ten oosten van het fort. De voormalige redoutes Waterbatterij, Batoe gantoeng en Wainitoe, ten zuidwesten en westen van het fort, zijn sedert 1878 vervallen (²). De bezetting bestaat uit den staf en drie compagnieën van het Garnizoens-bataljon der Molukken, waarvan echter detachementen zijn op Saparoea en Séram. Het fort Nieuw Victoria met de eigenlijke stad, die door Europeanen en hunne afstammelingen, Christenburgers, Chineezen en Arabieren bewoond wordt en regelmatig gebouwd is, ligt tusschen de riviertjes W. Tomo

(¹) *Regeerings-Almanak*, 1897.
(²) *Kol. Verslag over* 1878, bl. 46.

en W. Gadjah (Olifants-rivier); maar de buitenwijken, die er een geheel mede uitmaken en hoofdzakelijk door inlanders bewoond worden, strekken zich uit tot het riviertje Batoe mérah ten noorden en Batoe gantoeng ten zuiden, en worden aan de landzijde begrensd door de heuvels Soja en Batoe gadjah. De geheele lengte der stad langs het strand bedraagt bijna 2¹/₄, en hare grootste diepte nog geen 1¹/₄ kilometer. Zij wordt door verscheidene meestal rechte straten doorsneden, die elkander rechthoekig kruisen. De Europeesche wijk, uit nette doch lage steenen huizen bestaande, bevindt zich ten westen en zuidwesten van het fort; die der Chineezen ligt ten zuiden van het fort, tusschen de Europeesche wijk en het strand. De woningen der inlanders in de buitenwijken (Hatiwibesar en H. ketjil, Waihéroe, Nania, Seilale, Tawiri, Noesaniwe, Latoehalat, Oerimeseng, Soja di atas, Soja di bawah en Mardika, die zich gedeeltelijk op de tegenoverliggende kust van Hitoe bevinden) zijn van hout, *gabba-gabba* en *atap* samengesteld. De openbare gebouwen, die alle zeer eenvoudig zijn ingericht, zijn voornamelijk: het hospitaal, eene Christenkerk voor Europeanen en eene voor inlanders; het Gouvernementshuis te Batoe gadjah ten zuidoosten der stad; de *pasar* of marktplaats ten zuiden van het fort aan het strand; en vroeger het door het Nederlandsch Zendelinggenootschap bekostigde Instituut ter opleiding van inlandsche jongelingen tot school-onderwijzers en ook tot onderwijzers in den Christelijken Godsdienst, te Batoe mérah ten noorden der stad, hetwelk echter in 1865 is opgeheven en in 1874 vervangen door eene Gouvernements-kweekschool tot opleiding van inlandsche onderwijzers en van zonen van Regenten en andere aanzienlijke inlanders, die eenmaal tot het bestuur zouden kunnen worden geroepen. Buitendien is er de zoogenoemde Ambonsche burgerschool, in 1869 opgericht speciaal voor kinderen van Ambonsche burgers, maar ook tegen betaling van schoolgeld voor anderen toegankelijk (¹). Voorts zijn er: eene werf, eene gevangenis, gewone scholen (²), eene wees- en boedelkamer, een societeitsgebouw, enz. De schutterij op Ambon (zie bl. 329) bestaat uit een bataljon van 7 compagnieën, verdeeld

(¹) *Kol. Verslag over* 1865, bl. 112 en 1874, bl. 107. *Regeerings-almanak voor* 1883, Dl. I, bl. 135. In 1885 en 1889 is tevens bepaald dat onbemiddelde kinderen van overleden Regenten en kinderen van onbemiddelde doch eervol ontslagen Regenten kosteloos tot deze school kunnen worden toegelaten.

(²) In het geheel telt het eiland Ambon 24 Gouvernements lagere scholen, Haroekoe 6, Saparoea 12 en Noesalaoet 6. Daarbij heeft men nog op Ambon en Saparoea 5 particuliere scholen. Het gezamenlijk aantal schoolgaande kinderen bedroeg einde 1895 ongeveer 6600.

in gewapende of flank-compagnieën en ongewapende of centrum-compagnieën; onder de laatsten behooren ruim 900 schutters uit de buitenwijken, die eene soort van reserve of derden ban vormen. Ook heeft zij een vrij goed geoefend korps muzikanten. Het geheel staat onder commando van den Secretaris der Residentie, met den rang van Luitenant-Kolonel. (¹)

Sedert 1854 is Ambon eene vrijhaven.

In het geheel telt het eiland Ambon 47 negeriën en eenige uitsluitend door zoogenaamde *Burgers* (zie beneden) bewoonde kampoengs. De voornaamste zijn: op Leitimor (behalve de boven genoemde): *Batoe mérah* (²), Halong en Latéri, ten noordoosten en Amahoesoe ten zuidwesten van de hoofdplaats aan de Baai van Ambon; langs de zuidkust: Hatalai, Hoekoerila, Nako, Kilang, Roetoeng, Léahari en Hoetoemoeri; en op Hitoe: *Hila* (vroeger de hoofdplaats der Afdeeling Hila en Lariki) aan de noordkust bij Tandj. Hila. Hierbij ligt het fortje Amsterdam, een onregelmatige vierhoek met twee bastions, dat niet meer bezet is. Ook is er eene Christenkerk. De Schutterij telt één officier en ongeveer 25 onderofficieren en manschappen.

Langs de noordkust heeft men verder, westwaarts van Hila: *Kaitetoe*, *Seit*, *Lima*, met de niet meer bezette sterkte Van der Capellen, *Oering* en *Asiloeloe*; en oostwaarts: *Wakal*, *Hitoe lama*, *Hitoe meseng*, *Mamala*, en *Moréla*. Langs de westkust: *Lariki* met de voormalige doch thans vervallen sterkte Rotterdam, en *Wakasihoe*. Langs de zuid- en oostkust: Alang, Liliboöi, Hatoe, Laha, Tanaroeboe, Batoekabar, Roemah tiga, Paso met de niet meer bewapende sterkte Middelburg op de Pas Bagoeala, Soeli, *Tial*, *Tengah-tengah*, *Toelehoe*, Wai en op de noordkust *Liang*. Van de opgenoemde wijken en plaatsen worden Waiheroe, Nania, Latéri, Lariki en nog eenige andere uitsluitend door zoogenaamde *Burgers* bewoond.

Elk van deze negeriën vormt eene geheel op zichzelf staande gemeente of staatje, en heeft haar eigen Hoofd of Regent, die door de bevolking gekozen en door het Gouvernement benoemd wordt doch geen daardoor bezoldigd ambtenaar is. Zooveel mogelijk wordt het ambt als erfelijk beschouwd. Hun onderscheidingsteeken is, gelijk overal elders in de Molukken, een rotting met zilveren of, wanneer zij den titel van Radja voeren, met gouden knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd; voorts worden hunne ver-

(¹) Zie over de plaats Ambon o. a. de beschrijving in Afl. 4 van de *Huisvriend*, Jaargang 1897.

(²) De cursief gedrukte namen duiden *mohamedaansche* negeriën aan.

schillende rangen door de kleuren hunner pajoengs en vlaggen aangeduid. De titel der Regenten is in den regel Patih of Orang Kaja; ter belooning wordt hun somtijds de hoogere titel Radja verleend, die echter geheel persoonlijk is en niet op den opvolger overgaat. De persoon, die tijdens de minderjarigheid of bij ontstentenis van den Regent diens betrekking waarneemt, heet Gezaghebber, welk woord de inlanders verbasteren in Zakheber en ook wel verkorten tot Zak. De Regentsvrouwen heeten Njora, hunne dochters Nona. Voorts is elke negeri verdeeld in eenige Soa's of wijken, waarover Kapala Soa's of Wijkhoofden zijn gesteld, die door den Resident worden benoemd en aan wie nog weder mindere door den Regent aangestelde Hoofden, met den titel Marinjo, zijn toegevoegd. De Regenten genieten 8 pCt. van de door hen geïnde hoofdelijke belasting, waarvan zij echter $^1/_2$ aan de gezamenlijke Kapala Soa's moeten uitkeeren; eene geldelijke schadeloosstelling voor het gemis der inkomsten, welke zij vroeger van de nagelcultuur trokken, voor elke negeri berekend naar het gemiddeld vroeger bedrag daarvan ([1]), en een jaarlijksch geschenk in lijnwaden, ter waarde van ongeveer *f* 20.

Behalve de genoemde Hoofden heeft men in elke negeri nog den Kapala Kéwan of Latoekéwano, die te zorgen heeft dat de tot de negeri behoorende sagoe- en kokosbosschen en verdere aanplantingen niet moedwillig beschadigd of bestolen worden en daarin geene ongeregeldheden plaats vinden; hij is dus eene soort van boschwachter en politie-agent, en geniet voor zijne bemoeiingen een klein gedeelte van de producten.

De bevolking en haar maatschappelijke toestand.

Eene officieele opgave van de sterkte der bevolking van het eiland Ambon in de laatste jaren is niet bekend. In het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. I, bl. 245, geeft de Heer DE CLERCQ voor de bevolking van Ambon voor het jaar 1872 het cijfer van 27426 op, terwijl de heer RIEDEL (1882) tot een totaal van 30380 zielen komt, als volgt verdeeld:

([1]) Vóór de afschaffing der verplichte nagelcultuur genoot de Regent van het Gouvernement *f* 15 van elke Bahar (550 Amst. pond) kruidnagelen (de *haçil*) en een jaarlijksch geschenk in lijnwaden ter waarde van *f* 25; en wanneer de geleverde nagelen aan de bevolking werden betaald, werd van dat bedrag 4 pCt. geheven (de *pitis*) die onder den Regent en de Nagelschrijvers (boekhouders) werden verdeeld. Alleen, hetgeen zij thans in de plaats van de vroegere *haçil* ontvangen moeten zij met de mindere Hoofden deelen; de schadeloosstelling voor de *pitis* niet.

Christenburgers	8653
Mohamedaansche burgers	2253
Negeri-bevolking:	
Christenen	10161
Mohamedanen	9313
Totaal	30380 zielen.

Hierbij zijn niet gerekend de Europeanen en met hen gelijk gestelden, wier aantal op 800 kan worden gesteld, en de andere vreemdelingen, die ongeveer 1400 zielen sterk zijn (1).

De Europeanen zijn ambtenaren of handelaars en slechts weinigen in getal; zij zijn te Ambon en Hila gevestigd. De kleurlingen, vooral op de hoofdplaats Ambon wonende, hebben slechts voor een zeer klein gedeelte zuiver Europeesche vaders; bij verreweg de meesten is die vermenging reeds in veel vroegere geslachten ontstaan. Zij belijden het Christendom en kleeden zich althans buitenshuis als Enropeanen, maar zijn over het algemeen trotsch en traag, en leven, wanneer zij niet klerk zijn op een of ander bureau, meerendeels armoedig van vischvangst en jacht; tengevolge van dit een en ander neemt hun aantal steeds af. Onder elkander spreken zij Ambonsch Maleisch, doch trachten zich tegen Europeanen in het Hollandsch uit te drukken.

De Chineezen zijn, gelijk overal, industriëelen; de Arabieren, kooplieden of priesters.

De inlanders of Ambonners zijn een zeer gemengd ras, ontstaan uit volkplanters van Séram, Boeroe, Ternate, Mangkasar, Bali, Java en elders, waarschijnlijk ook echte Maleiers en Europeanen. Zij zijn donkerder van huidkleur dan de Maleiers, hebben een breeden doch kleinen neus, uitstekende wangbeenderen, dikke donkerblauwgekleurde lippen, ver van elkander staande oogen, die eenigszins schuins staan met de buitenhoeken naar boven, een gewelfd en vrij breed voorhoofd, kleine handen en voeten en kroezig of golvend haar. Hunne vrouwen zijn over 't geheel tenger gebouwd en munten door sierlijkheid van vormen uit. Zij hebben een sterk en vlug lichaamsgestel, zijn zeer vatbaar voor verstandelijke en zedelijke ontwikkeling en schijnen van nature een streng begrip van waarheid, recht en billijkheid te hebben. De Christenen spreken bij voorkeur een verbasterd Maleisch, met Portugeesche, Ternataansche en andere woorden vermengd (zoogenaamd Ambonsch Maleisch); de overigen

(1) Over het bevolkingscijfer van eenige negeriën op Ambon, zie bij MARTIN (I), bl. 48.

de *Bahasa tanah*, landstaal, in een elftal dialecten, die dikwijls onderling zoozeer verschillen, dat de bewoners van naburige negeriën genoodzaakt zijn tot het Maleisch de toevlucht te nemen om zich voor elkander verstaanbaar te maken ([1]). De eigenschappen van traagheid, zorgeloosheid en woelziekte, die hun somtijds worden ten laste gelegd, schijnen minder aan hunnen natuurlijken aanleg te moeten worden toegeschreven dan aan de onderdrukking, welke zij eerst van de Portugeezen en later van de O. I. Compagnie hebben te verduren gehad. De stadbewoners onderscheiden zich in dit opzicht ongunstig van de overigen. Land- en tuinbouw, vischvangst en kleinhandel zijn de hoofdbedrijven der bevolking; zeevaart valt minder in hunnen smaak, hoewel zij dikwijls naar de naburige eilanden, vooral naar Séram, oversteken om de benoodigde sagoe te halen. Als soldaten zijn de Ambonners zeer oppassend, ijverig en gewillig in den dienst en getrouw; zij hebben den naam van het beste gedeelte der inlandsche troepen van ons Oost-Indisch leger uit te maken.

De Christenen en Mohamedanen, hoewel in vrede met elkander levende, scheiden zich scherp van elkander af en bewonen afzonderlijke negeriën; slechts op weinige plaatsen vindt men hen in hetzelfde dorp vereenigd; de laatsten vormen op Hitoe het overheerschend element. In elke eenigszins belangrijke Christen-negeri is eene Protestantsche kerk en eene Gouvernements lagere school; ter hoofdplaats zijn twee Predikanten gevestigd, tevens voor de onderhoorige Christengemeenten; elders wordt de dienst door Hulppredikers waargenomen ([2]). Het Christendom is echter bij velen, hoe trouw allen ook de uiterlijke plichten waarnemen, zeer oppervlakkig en heeft het volk nog niet kunnen genezen van het geloof aan *sétans* (booze geesten), *soewangi's* (toovenaars) en vele andere overblijfselen van heidensch bijgeloof (zelfs het brengen van offers op oorspronkelijk daarvoor bestemde plaatsen

---

([1]) Voor het Ambonsch Maleisch zie men vooral het *Vocabularium van Ambonsch Maleisch*, door G. W. W. C. VAN HOËVELL. *Dordrecht* 1876; en voor de *Bahasa tanah* van Ambon en de Oeliasers een opstel van denzelfden Schrijver in de *Bijdr. van het Instituut voor de Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Vierde volgreeks, Dl. I, bl. 1—136 en bl. 212, en van den Heer LUDEKING in dezelfde *Bijdragen*, Derde volgr., Dl. III, bl. 192—272. Twee gedichten in de *Bahasa tanah* zijn door VAN HOËVELL met de vertaling en aanteekeningen uitgegeven in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bl. 69. Zie ook bij MARTIN.

([2]) De voormalige Zendelingsposten, op Leitimor te Ambon, Batoe mérah en Hoetoemoeri, en op Hitoe te Alang en Wai, zijn in 1864 ingetrokken en de door het Zendelinggenootschap gestichte scholen door het Gouvernement overgenomen. Op het oogenblik is te Hoetoemoeri, Wai en Alang (eiland Ambon), op Haroekoe, Saparoea en Noesa-laoet (standplaats Ameth) een hulpprediker gevestigd.

komt nog voor) en ook niet van verslaafdheid aan het misbruik van *sagoeweer*, dobbelzucht en andere ondeugden, waarin de Christenen den Mohamedanen niets toegeven. In de Mohamedaansche negeriën zijn moskeeën en de noodige Priesters. Voorts vindt men in sommige negeriën een *baileo*, een gebouw oorspronkelijk bestemd voor de behandeling der openbare belangen; tegenwoordig wordt het echter zelden daartoe gebezigd, maar veelal tot bergplaats of pakhuis gebruikt.

De Christenen kleeden zich met eene lange katoenen broek, een borstrok en eene gekleurde of zwarte kabaai (*badjoe*), en dragen, vooral op Zondag en bijzondere feestelijke gelegenheden, op het hoofd een pet of hoed. De Mohamedanen hebben eene kortere broek en omwinden zich het hoofd met een doek. De vrouwen dragen eene zwarte of donkere kabaai en een gekleurde *saroeng*. De Regenten der Christen-negeriën kleeden zich liefst op de Europeesche wijze in het zwart (¹).

De Ambonners worden onderscheiden in burgers en negeri-volk. De burgers (orang-bèbas), die de hoofdplaats Ambon en enkele afzonderlijke kampoengs bewonen, zijn afstammelingen van inboorlingen, die in den tijd der O.-I. Compagnie wegens aan deze bewezen diensten vrijgesteld werden van heerendiensten, zoomede van vreemdelingen, die zich later op Ambon gevestigd hebben. Ook nu zijn het nog geheel vrije lieden, die geene heerendiensten te vervullen hebben en ook vrij zijn (*bèbas*) van de belasting, welke de vroeger verplichte nagelteelt heeft vervangen. Zij behooren allen tot de schutterij. Velen hunner zijn trotsch op hun recht als burger, achten allen arbeid vernederend en doen daarom niet meer dan voor hun onderhoud noodig is; anderen echter kweeken vruchten en groenten, drijven handel of oefenen vischvangst of eenig ambacht uit. Verreweg de meesten zijn Christenen, de overigen Mohamedanen. Het negeri-volk, dat eveneens gedeeltelijk uit Mohamedanen gedeeltelijk uit Christenen bestaat, bewoont de overige negeriën en mag zijne woonplaats niet verlaten voordat de op bepaalde tijden te verrichten diensten volbracht zijn of de jaarlijks verschuldigde belasting betaald is. Die heerendiensten, vroeger zeer talrijk en onderscheiden in beloonde en onbeloonde, bepalen zich thans tot het onderhouden en herstellen van bruggen, wegen en duikers, het vervoeren van personen en troepen op marsch en hunne goederen, tot een maximum van 36 dagen arbeids in het jaar, en het afwenden van rampen van hooger hand. Tot het einde van 1863 was het negeri-volk ook

(¹) Eene uitvoerige beschrijving van de kleeding der verschillende standen zie men bij VAN HOËVELL, bl. 78—88 en *Tijdschr. v. h. Aardr. Gen.*, Dl. I, bl. 243.

verplicht tot het aankweeken en onderhouden van 90 kruidnagelboomen voor elke *Dati* (zie hieronder), waarvoor thans eene hoofdelijke belasting is in de plaats gekomen.

Dati-stelsel en grondbezit.

Het negeri-volk is verdeeld in *Dati's* (¹), dat zijn afdeelingen, die gemeenschappelijk grondbezit hebben en dus ook gemeenschappelijk de daaraan verbonden lasten moeten dragen. De oorsprong van deze verdeeling, die eveneens op de Oeliasers en de zuidkust van Séram voorkomt, is niet bekend. VAN HOËVELL oppert de gissing, dat zij een gevolg is van de veelvuldige oorlogen in vroegere eeuwen door verschillende stammen onderling op deze eilanden gevoerd, waarna dan het Opperhoofd van den overwinnenden stam den veroverden grond, na in de eerste plaats voor zichzelven gezorgd te hebben, verder onder de Hoofden der aan hem onderhoorige familiën zal hebben verdeeld, welke Hoofden hem dan daarvoor natuurlijk eenige schatting, in den een of anderen vorm, moesten opbrengen. Hoe dit zij, deze verdeeling in Dati's, die met de verdeeling in Soa's of wijken der negeri niets gemeen heeft, bestaat nog heden; elke negeri heeft er een bepaald aantal en elke Dati heeft een Kapala Dati of Dati-hoofd, wiens betrekking erfelijk is en die als zoodanig eenige voordeelen geniet. De overige tot de Dati behoorende personen heeten Toeloeng Dati; zij behooren daartoe door geboorte en kunnen niet van de eene Dati in de andere overgaan (²); zoodat eene Dati aanmerkelijk in zielental kan toe- of afnemen en ook zelfs geheel uitsterven.

De binnen de jurisdictie van eene negeri gelegen grond behoort, wat het eigendomsrecht betreft, aan die negeri gemeenschappelijk (communaal); het recht der individueele ingezetenen kan zich nooit verder uitstrekken dan tot de producten. Met dien verstande zijn de tot elke negeri behoorende sagoebosschen, die aan de bevolking haar hoofdvoedsel verschaffen, tusschen de Dati's van de negeri verdeeld in *doesoens* (hetgeen men *perceelen* zou kunnen noemen), welke *Doesoen dati* heeten en door de rechthebbenden gemeenschappelijk

---

(¹) Zie hierover ook bij RIEDEL.

(²) In zooverre is de door VAN HOËVELL geïncrimineerde uitdrukking van »familiën" of »geslachten" (niet »huisgezinnen") voor Dati's niet zoo geheel verkeerd — Overigens vergelijke men met de Dati's ook de Fenna's op Boeroe, misschien ook de Tjatjahs in de Preanger-Regentschappen, en de onderhoorigheid der Matagawé's in Palembang (zie Dl. I, bl. 708).

worden geëxploiteerd onder toezicht van den Kapala Dati, die als zoodanig een grooter aandeel geniet dan de overigen. Voor dit genot nu zijn zij verplicht tot het doen van onbetaalde diensten ten behoeve van de negeri en de Hoofden; en daarop grondde ook de O. I. Compagnie de, thans door eene directe belasting vervangen, gedwongen nagelcultuur. De burgers, die geen aandeel hebben in die gronden, dragen dus ook niet mede in de daaraan verbonden lasten. Die lasten worden natuurlijk, evenals de voordeelen, kleiner wanneer de Dati in zielental toeneemt, en grooter wanneer zij vermindert. Sterft eene Dati geheel uit, dan wordt haar grond *Doesoen linjap* (verlaten grond of perceel); deze wordt dan weder eigendom van de negeri en kan aan eene of meer andere Dati's worden toegewezen.

Buiten de Doesoens dati is de grond (natuurlijk oorspronkelijk woeste gronden) eigendom van de negeri ([1]). Van dezen kunnen door het negeri-bestuur aan de individueele leden der negeri-bevolking perceelen ter ontginning en bebouwing in vruchtgebruik worden afgestaan, en zijn dit ook werkelijk, die dan *Doesoen tatanaman* (aanplanting-grond) heeten. De concessionaris kan zoodanige Doesoen geheel naar eigen goedvinden beplanten en vrij over de producten beschikken; bij zijn overlijden gaat zijn recht op zijne erfgenamen over, en die grond heet dan *Doesoen poesaka* (erfgrond). Zoowel de eerste concessionaris als zijne erfgenamen kunnen ook hun recht, echter niet dan met medeweten van de volwassen bloedverwanten, de vrouwen daaronder begrepen, aan een ander verhuren, in pand geven of verkoopen, waardoor de grond een *Doesoen bebelian* (koopgrond) wordt. Verkocht kunnen alleen niet worden zoodanige Doesoens, waaromtrent bij de eerste concessie is bepaald dat zij altijd bij de familie van den concessionaris in erfelijk vruchtgebruik moeten blijven; deze heeten *Doesoen poesaka dati* (erfgrond van de Dati). Het is ten strengste verboden (*poso*) gronden *in leen* af te staan. Alle Doesoens worden door het uitsterven der rechthebbenden weder *linjap* en komen in vollen eigendom aan de negeri terug.

Weinige in getal zijn de *Doesoens soa* en de *Doesoens isi atitin* of *oemel loloepeli*. De eerste zijn stukken boschgrond, die in vroegeren tijd aan de eene of andere wijk zijn afgestaan om door de exploitatie daarvan te kunnen voldoen aan de verplichte levering van materialen;

([1]) Alleen de hoofdplaats Ambon met haar rechtsgebied wordt als eigendom van het Gouvernement beschouwd. Door recht van verjaring is deze grond echter grootendeels eigendom van particulieren geworden.

de andere (inhoud van den bruidskorf) zijn stukken gronds, die somtijds als uitzet van eene bruid aan den bruidegom in vruchtgebruik worden gegeven.

Alleen door koop of erfenis kunnen Doesoens somtijds in bezit komen van burgers, maar aanspraak op rechtstreekschen afstand van *Doesoens tatanaman* heeft slechts het negeri-volk.

De niet in Doesoens uitgegeven woeste gronden zijn weder gemeenschappelijk eigendom van de negeri; ieder negeri-man mag daar, mits met vergunning van den Kapala Kéwan (bl. 447), hars en dergelijke producten inzamelen, en rotting, bamboes en hout kappen. De inzameling echter der boomvruchten, welke zoodanige bosschen opleveren, geschiedt door de gezamenlijke negeri-bewoners; daarom wordt aan die vruchtboomen, tegen dat de vruchten beginnen te rijpen, door den Kapala Kéwan een merk gemaakt of eenig voorwerp, gewoonlijk een palmblad, bevestigd, als teeken dat het verboden is daarvan te plukken; zoodanig verbod heet *Saqsi*, uitgesproken als *Sasi*, en heeft wellicht een godsdienstigen oorsprong ([1]).

Enkele gebruiken en volksvermaken.

Hoewel door de invoering van het Christendom en den Islam de oude adat groote wijziging heeft ondergaan, zijn toch, zoowel bij de Christenen als bij de Mohamedanen, vele gebruiken uit vroegere tijden blijven voortbestaan, die uitvoerig in de werken van Van Hoëvell, Van der Crab, Riedel en anderen besproken worden. Wij stippen daarvan alleen het volgende aan.

Tot de talrijke overblijfselen van het heidendom behoort ook het *Pamali* (bl. 53), dat is het voor altijd of tijdelijk aan de geesten toewijden en dus heilig of onschendbaar verklaren van sommige plaatsen of voorwerpen. Ook kent men op deze eilanden het *Poso*, dat is het verboden of voor schadelijk verklaard zijn van sommige zaken; zoo is b.v. voor personen, die gelooven van het een of ander dier af te stammen, het eten van het vleesch van zoodanig dier *poso*; zoo zijn ook *poso* allerlei dingen, die genees- of toovermiddelen krachteloos zouden maken, enz.

Evenals in de Minahasa het *Mapaloes* (bl. 184), zoo bestaat hier

([1]) Men zie dit alles uitvoeriger bij Van Hoëvell, bl. 175–218, bij Van Eck, in de *Indische Gids* van Juni 1883, en vergelijke hierachter bij het eiland Boeroe. Men vindt het *Sasi* ook op de Aroe-eilanden (zie *Tijdschr. van Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XV, bl. 231) en op Timor onder den naam *Pomali*. Zie ook bij Riedel, bl. 48.

het *Masohi* of Maloöe, dat is het zich vereenigen van onderscheidene personen om gezamenlijk elkanders velden te bewerken of anderen arbeid te verrichten, die voor één persoon met zijn gezin te zwaar is.

Van geheel anderen aard is eene overeenkomst, die den naam *Péla* draagt. Oorspronkelijk was zij een verbond tusschen twee of meer negeriën om elkander in oorlog of in elken dergelijken nood bij te staan; en men onderscheidde daarbij tweeërlei *Péla*, namelijk: het *Péla tampat sirih*, waardoor de negeriën zich slechts tot het vermelde doel vriendschappelijk verbonden achtten; en het *Péla soedara* of *Péla daging*, waarbij de negeriën zoo nauw verbonden waren, dat men elkander als bloedverwanten beschouwde, zoodat zelfs onderlinge huwelijken verboden waren. Thans echter is het *Péla* slechts eene overeenkomst om in de wederzijdsche negeriën komende elkander vriendschappelijk te ontvangen en kosteloos bij het bouwen van kerken, masdjids, scholen, gemeentehuizen, enz. te helpen. ([1])

Er zijn, zoowel bij de Christenen als bij de Mohamedanen, twee wijzen van huwen, namelijk het *lari bini*, in de landstaal *laomahina*, en het *manowa* of *minta bini*, van welke de eerste de meest gebruikelijke is. Bij het *lari bini* (eene vrouw schaken), dat gewoonlijk door eene stille verloving is voorafgegaan en waartoe men hoofdzakelijk zijn toevlucht neemt om de grootere kosten van het minta bini te ontgaan, verlaat het meisje heimelijk des nachts of tegen den morgen de ouderlijke woning en volgt den man, die haar op eenigen afstand opwacht, naar de zijne; deze laatste moet te gelijker tijd in de slaapplaats zijner beminde nederleggen of doen nederleggen een stuk wit linnen, eene flesch arak (deze laatste alleen bij de Christenen) en een brief, waarin hij de ouders van het voorgevallene kennis geeft. Den volgenden dag gaan de bloedverwanten van den jongeling naar het huis der ouders om voor het gebeurde vergiffenis te vragen, die hun gewoonlijk na eenige formaliteiten wordt verleend; hierna wordt aan het burgerlijk bestuur kennis gegeven van het voorgenomen huwelijk, en dit door den Christen-leeraar of den Mohamedaanschen priester voltrokken. Bij het *minta bina* (eene vrouw vragen), dat gewoonlijk zelden anders dan bij dochters van Regenten of andere voorname personen voorkomt, wordt de toestemming tot het huwelijk door de familie van den man, hetzij mondeling of schriftelijk, aan die van het meisje gevraagd. Bij aanneming van het voorstel wordt dit gunstig antwoord, nadat de hoegrootheid van den te eischen bruidschat (*arta*) door de familieleden is bepaald, eerst na eenige

([1]) *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XX.

dagen schriftelijk gegeven. Wordt het aanzoek echter door de ouders van het meisje afgeslagen, dan volgt dit antwoord spoedig; de jongelieden nemen dan gewoonlijk de toevlucht tot het *lari bini*, waardoor weigering onmogelijk wordt.

De Ambonneezen zijn groote liefhebbers van feestvieren. Behalve de *Tjakalélé* of Keinoeöe, die gewoonlijk bij de ontvangst van hooggeplaatste ambtenaren wordt uitgevoerd en de *Tjakaïba* (bl. 361), waarbij o. a. gemaskerde mannen in vrouwenkleeding optreden, welke beide nationale dansen ook hier nog in gebruik zijn, grijpen zij elke gelegenheid daartoe aan. De Christenen voeren ook wel Europeesche dansen uit onder begeleiding van violen, fluiten, triangel en trom; evenzoo het echt inlandsch *menari* of *mara*, dat bij hen de Tjakalélé schijnt te vervangen en, evenals het tandakken der Javanen, grootendeels bestaat in meer of minder bevallige bewegingen van de armen en het bovenlijf en met de muziek van *gongs*, *tifa's* en andere geraasmakende instrumenten gepaard gaat. Tot de inlandsche dansen behoort, ten slotte, nog het *Orambai tikang ikan* (lett. in een boot naar visschen steken), eene harpoenpartij, waarbij eene geïmproviseerde boot (orambai) dienst doet, terwijl mannen de plaats van visschen innemen. Gewoonlijk wordt deze dans bij maanlicht uitgevoerd ([1]).

Het zingen van *Pantoens* ([2]), *badendang* genaamd, begeleid door viool of fluit, is mede een zeer geliefd gebruik, hetzij om alleen daarmede den avond te korten of als afwisseling tusschen andere vermaken, zooals danspartijen en gastmalen. Het geschiedt ook bij het *héla rotan* of *rihi woea* (rotting trekken), waarbij de spelers, mannen en vrouwen, in twee partijen verdeeld, ieder het einde van een rotting vasthouden en trachten elkander over eene tusschen hen gestelde grenslijn te trekken ([3]).

§ 2. De Afdeeling Saparoea (de eilanden Haroekoe, Saparoea, Molana en Noesalaoet).

a. Het eiland Oma of Haroekoe.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Oma, ook Haroekoe en Boewang besi en in de landstaal Noesa Halawani of »goudeiland" genoemd, ligt ten oosten van Ambon,

([1]) Zie bij Martin, I. bl. 59.
([2]) Zie de *Handleiding bij de beoefening van het Maleisch*, Zesde druk, bl. 303.
([3]) Over dit rotting-trekken, dat oorspronkelijk eene soort van godsdienstige plechtigheid schijnt te zijn, vooral om daardoor het doorkomen van den regenmoesson te bevorderen, zie men ook de *Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 92en 98 en bij Riedel, bl 84.

waarvan het gescheiden is door Straat Haroekoe (in welke het kleine eilandje P. Pombo) ligt, tusschen 3° 30′ tot 3° 35′ Z. B. en 128° 24′ 30″ tot 128° 32′ O. L. Het heeft een zeer onregelmatig vierkanten vorm, met eene zuidwestwaarts uitstekende punt, die daar in T. Samet eindigt; de oostelijkste punt heet T. Janain. Oma of Boewang besi is eigenlijk alleen de naam van de zuidkust des eilands, terwijl het noordelijke gedeelte dien van Hatoehaha draagt. De geheele grootte is 2,02 □ mijlen (¹).

De natuurlijke gesteldheid van Oma schijnt dezelfde te zijn als die van Ambon; het gebergte is echter veel minder hoog en bereikt weinig meer dan 400 M. Het hoogste punt is de Hoeroewano; andere toppen zijn de Nonoe en de Wajira. Nabij de zuidkust bevinden zich warme bronnen, die ijzer-oxyde bevatten. Bevaarbare rivieren zijn er niet; onder de voornaamste noemt men de Waë Ira en W. Oerpoeli aan de westkust, de W. Maraké en W. Lapia aan de noord-, en de W. Lain aan de zuidkust. Omtrent de natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk valt weinig bijzonders te melden. Sagoe groeit er niet genoeg voor de bevolking; kokosboomen worden in vrij groote hoeveelheid aangekweekt. Het hoofdvoortbrengsel zijn de kruidnagelen. Herten en zwijnen zijn de voornaamste wilde dieren; runderen, schapen en geiten zijn er slechts in gering getal.

Plaatsen, bestuur, bevolking.

De negeriën op Oma, alle aan de kusten gelegen, zijn elf in getal, namelijk: Haroekoe, vroeger de voornaamste plaats van het eiland, dat dan ook gewoonlijk naar haar werd genoemd, met het thans geheel vervallen fortje Zeelandia, gelegen op de westkust aan den mond van het riviertje Waë Memi. Zij telde in 1882 ruim 930 inwoners.

Noordwaarts van Haroekoe liggen langs de westkust Samet, met eene goede ankerplaats, *Rohomoni*, *Kabaoe* en *Kailolo*.

Aan de noordkust: *Pelaoe* en Karioe met het thans vervallen fort Hoorn.

Aan de oostkust: Hoelalioe.

Aan de zuidkust: Abaro, Wasoeoe en Oma, welk laatste thans de belangrijkste plaats is en waarnaar het eiland doorgaans wordt genoemd.

Het inlandsche bestuur is volmaakt op dezelfde wijze ingericht als op Ambon. De negeriën Samet, Oma, Pelaoe, Kailolo en Kabaoe hebben Radja's, de overige Patihs.

(¹) Volgens BLEEKER. Volgens eene oudere opgave van MELVILL slechts 1,7 □ mijl.

Wat het Europeesche bestuur betreft behoort Oma onder de Afdeeling Saparoea, en staat dus onder den Controleur daarvan.

De bevolking neemt langzaam in getalsterkte toe. Terwijl zij in 1855 ruim 7000 zielen telde, was deze in 1882 gestegen tot 8797 verdeeld in:

689	Christen-burgers,	
4583	Christenen	negeri-volk.
3525	Mohamedanen	
Totaal 8797	zielen.	

Haar afkomst en maatschappelijke toestand zijn, wat de inlanders betreft, geheel gelijk aan die der Ambonners.

Europeanen zijn er niet; hunne afstammelingen, allen Christenen, zijn ijveriger dan die op Ambon; de meesten hunner leven van den handel, sommigen oefenen een ambacht uit. Ook de inlandsche burgers worden gezegd arbeidzamer te zijn en daardoor grootere welvaart te genieten dan die op bovengenoemd eiland.

De Mohamedanen bewonen de negeriën Rohomoni, Kabaoe, Kailolo en Pelaoe, dus het noordwestelijke gedeelte des eilands; de Christenen de zeven andere negeriën, in ieder van welke eene Gouvernements lagere school is.

Bij de noordwestkust ligt het eilandje Pombo.

b. De eilanden Saparoea en Molana.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Saparoea, ook Honimoa en Oelias of Lease, eigenlijk Oeli-asa geheeten (waarnaar de vier eilanden ten oosten van Ambon ook wel gezamenlijk de Oeliasers worden genoemd), ligt onmiddellijk ten oosten van Oma en strekt zich ook noordwestwaarts uit tegenover de noordoostkust van laatstgenoemd eiland. In de landstaal heet het Tou noesa of »eiland bezijden." De naam Honimoa behoort eigenlijk alleen aan de zuidkust des eilands, terwijl de noordoostelijke landtong dien van Hatawano draagt. Het smalle naar het zuiden breeder uitloopende vaarwater tusschen de beide eilanden wordt Straat van Saparoea genoemd. Het eiland strekt zich uit tusschen 128° 32′ 50″ tot 128° 43′ 40″ O. L. en 3° 29′ 50″ tot 3° 38′ Z. B. (1). De grootte bedraagt 2,48 □ mijlen.

(1) Volgens de Kaart van VAN HOËVELL, die nagenoeg overeenkomt met de opgave van MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846. Volgens de Kaart van laatstgenoemden Schrijver in den *Atlas* ligt het ongeveer 5 minuten oostelijker. Zie ook de Kaart bij MARTIN. (Tweede gedeelte).

Aan de zuidzijde dringt de Baai van Saparoea en aan de noordzijde die van Toehaha diep landwaarts in; in de laatste ontlast zich de Waë Ila, de grootste rivier des eilands. Zij verdeelen het eiland in twee schiereilanden, van welke het westelijke het grootste is, en die door eene ongeveer een uur gaans breede landengte met elkander verbonden zijn. Eene veel kleinere baai, die van Porto of van Haria, bevindt zich in het zuidelijke gedeelte der westkust. Omtrent de natuurlijke gesteldheid des eilands zijn eerst in den laatsten tijd meer nauwkeurige berichten ontvangen ([1]); het schijnt grootendeels van tertiaire kalkformatie te zijn; op sommige plaatsen aan de noordkust vindt men goede pijpaarde, op andere eene soort van klei, *ampo* of *batoe poang* genaamd, die door inboorlingen gegeten wordt (bl. 330). Sporen van vroegere vulkanische werkzaamheid vindt men in de warme bronnen, welke ten westen van de binnenbaai worden aangetroffen. De menigvuldige bergen hebben overigens geene aanzienlijke hoogte; de hoogste toppen, waaronder de Hatoehaloel, de Boi en de Nolo, bereiken ongeveer 300 M. De zuidoosthoek des eilands is een steil bergland; overigens zijn de kusten meestal laag en hier en daar met kokosboomen bezet; de landengte tusschen de twee schiereilanden is eene weinig verhevene vlakte met grasvelden bedekt. Op de heuvels vindt men *kanari*- en tamarindeboomen, varens, *pandanus*-soorten en sagoeboomen, de laatste vooral in de buurt van de negeri Porto, doch over het geheel niet genoeg voor de bevolking, die het ontbrekende van Séram haalt; de bergen zijn met dichte bosschen begroeid. Het voornaamste voortbrengsel zijn de kruidnagelen. Het dierenrijk verschilt weinig van dat op Ambon; runderen worden er nog al gevonden; ook komen er wilde zwijnen voor, evenzoo herten.

Plaatsen, bestuur, bevolking.

Naar verhouding van de grootte van het eiland zijn er slechts weinig negeriën, in 't geheel 19; zij zijn de volgende:

Saparoea, de hoofdplaats des eilands en der Afdeeling, de standplaats van den Controleur, aan de Baai van dien naam op de landengte gelegen. Zij beslaat eene vrij groote uitgestrektheid langs de kust, doch breidt zich landwaarts in niet ver uit. Zij maakt een geheel uit met de westwaarts liggende negeri Tiou en telt, met inbegrip van deze, ongeveer 2000 zielen. Er is eene Christenkerk,

---

([1]) Zie het op bl. 441 aangehaalde werk van Dr. MARTIN.

waarin de dienst door een Hulpprediker wordt verricht, en eene school. Aan het strand ligt op eene kalkrots het steenen fort Duurstede met twee halfcirkelvormige bastions, met een detachement van ongeveer 50 man onder eenen Officier der Infanterie; ook is er een Officier van Gezondheid, die tevens met den burgerlijken geneeskundigen dienst is belast. De schutterij bestaat uit 5 Officieren en ongeveer 150 Onderofficieren en manschappen.

Aan de westzijde der Baai van Saparoea liggen de negeriën Paperoe en Boi; langs haren oostelijken oever, Sirisori serani (Christelijk Sirisori), *Sirisori islam* (Mohamedaansch Sirisori), Oelat en Ou.

Aan de westkust des eilands vindt men Porto en Haria, aan de daarnaar genoemde baai (bl. 458); en aan de noordwestpunt *Koeloer*.

Aan de oostzijde der Baai van Toehaha liggen: Toehaha, Maoe, Ihamaoe, *Iha*, Nolot en Itawaka, de twee laatste aan den noordoosthoek der baai.

Op de noord-oostkust liggen nog de negeriën Amaïhel en Maliki; de oostkust is verder onbewoond.

Saparoea is het hoofdeiland van de Afdeeling Saparoea en staat onder het onmiddellijk bestuur van den Controleur. Het inlandsche bestuur der afzonderlijke negeriën is geheel gelijk aan dat op Ambon.

De bevolking, wier getalsterkte eveneens steeds toeneemt, bestond in 1882 uit:

	4387	Christenen	burgers,
	14	Mahomedanen	
	9529	Christenen	negeri-volk.
	1588	Mahomedanen	
Totaal	15518	zielen.	

Haar maatschappelijke toestànd en afkomst zijn gelijk aan die der Ambonners. Over het geheel schijnt de Saparoeanees echter physisch krachtiger gebouwd te zijn dan de bewoners der andere Oeliasers. De vrouwen zijn bepaald schooner van gelaat en gestalte dan elders in de Molukken (¹).

Omtrent een derde gedeelte der inlandsche burgers woont op de hoofdplaats; de overigen zijn in verschillende negeriën verdeeld.

Blanke Europeanen zijn alleen de ambtenaren; de overigen zijn kleurlingen en leven, evenals op Ambon, grootendeels in traagheid en armoede.

(¹) VAN DOREN, *Herinneringen en schetsen van Oost-Indië*, Dl. I, bl. 175.

De Mohamedanen bewonen alleen de negeriën Sirisori islam, Iha en Koeloer; op de hoofdplaats worden er een vijftiental gevonden. Alle andere plaatsen zijn uitsluitend met Christenen bevolkt; zij hebben scholen, evenals op Oma.

Op ruim $^1/_4$ mijl afstands van de zuidwestpunt van Saparoea ligt het eilandje Molana of Melano omstreeks een uur gaans in omtrek groot en 150 of 200 M. hoog. Het was vroeger de afzonderingsplaats der melaatschen van Ambon en de Oeliasers, die daar onder toezicht van den Officier van Gezondheid van Saparoea werden verpleegd. Sedert eenige jaren is dat leprozen-etablissement opgeheven, omdat de ziekte niet meer voor besmettelijk werd gehouden; na dien tijd schijnt echter hare verspreiding over deze eilanden toe te nemen (1).

c. Het eiland Noesa laoet.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Noesa laoet of Noesalao, het kleinste der Oeliasers, ligt op geringen afstand ten zuidoosten van Saparoea op 3° 40′ Z. B. en 128° 47′ O. L. en is ongeveer 1 □ mijl groot; de noordkust is bij de inlanders bekend onder den naam van Ina-lohoe, de zuidkust onder dien van Ina-haha. Het is van dezelfde formatie als de naburige eilanden en geheel bergachtig; de hoogste toppen bereiken echter geen 300 M. De belangrijkste is de Lawakono in het midden des eilands. Dat het ook van vulkanischen aard is blijkt uit de heete bronnen, welke ook hier worden gevonden, en wel, volgens Dr. MARTIN, twee bij de Baai van Nahalia en eene in de buurt van Nila. Evenals op Saparoea en elders noemen de inlanders ze eenvoudig *ajer panas* (warm water).

Op sommige plaatsen komt oker in vrij groote hoeveelheid voor, alsmede de *batoe poang*.

Plaatsen, bevolking, bestuur.

Het eiland heeft slechts zeven negeriën, namelijk:

aan de westkust, onmiddellijk bij elkander, Sila en Leinitoe, waarbij vroeger het fortje Beverwijk lag, en meer zuidwaarts Titawai, aan het riviertje Waë Pandila.

---

(1) VAN HOËVELL, bl. 6.

aan de zuidkust: Aboeboe.
aan de oostkust: Akoon en Amet.
aan de noordkust: Nalahia aan de daarnaar genoemde baai.

Noesa laoet behoort tot de Afdeeling Saparoea. Het inlandsche bestuur is gelijk aan dat op de naburige eilanden; de negeri Titawai staat onder eenen Radja, de andere onder Patihs.

De bevolking, wier sterkte langzaam toeneemt, bestond in 1882 uit:

110	burgers	inlanders,
4088	negeri-volk	
Totaal 4198	zielen, allen Christenen (1).	

De burgers zijn in de verschillende negeriën verdeeld met uitzondering van Aboeboe en Akoon, die alleen door negeri-volk worden bewoond. In elke negeri is eene Gouvernements school.

§ 3. De eilanden Manipa, Kélang en Boano (Afdeeling Kairatoe op Séram).

Het eiland Manipa.

Manipa, ook Basia, Konda en Herrea genoemd, ligt in het noorden van Straat Manipa nagenoeg 4 mijlen van Boeroe's noordoosthoek, op 3°18′ Z. B. en 127°40′ O. L., en is 1,7 □ mijl groot. Het eiland is heuvelachtig en heeft een zandigen grond. De nagelboomen zijn hier, evenals op de andere in deze § behandelde eilanden, door de O. I. Compagnie uitgeroeid; sagoe-palmen komen in overvloed voor; aangekweekt worden kokosboomen, *djagoeng*, aardvruchten en groenten. De uitbreiding van den landbouw wordt, zegt men, verhinderd door de menigte wilde zwijnen en herten, die op het eiland worden aangetroffen.

De negeriën zijn zeven in getal: Loehoe-Toeban, Masowoi, Kélang (2), Asahoedi, Toemalehoe (3), Boana-Hatoepoetih (4) en Toeniwara; zij worden bestuurd evenals die der naburige eilanden.

De bevolking, die door de gewelddadige maatregelen der O. I. Compagnie zeer verarmd en verminderd is, bedroeg in 1855 slechts

(1) Zie over deze Christenen de *Mededeelingen*, Dl. XXXIII, bl. 16 en volgd. (Eene rondreis op Noesa Laoet).

(2) De bevolking van deze negeri is in 1656 van het eiland van dien naam herwaarts overgebracht.

(3) In 1653 is in deze negeri het fort Wantrouw gesticht (zie Dl. I, bl. 18), dat echter sedert lang vervallen is.

(4) De bevolking van deze negeri is afkomstig van het eiland Kélang of Hatoe poetih; zie bl. 462.

726 zielen, onder welke een honderdtal Christenen en de overigen Mohamedanen waren. Zij wordt gezegd grootendeels van het naburige Séram afkomstig te zijn, en vindt haar bestaan in een weinig landbouw, visscherij en handel in gedroogden visch, gevogelte, kokosolie, sagoe en harssoorten, welke artikelen vooral aan Ambonsche kooplieden tegen lijnwaden en andere benoodigdheden worden verruild. Het onderscheid tusschen burgers en negeri-volk schijnt hier ook nog te bestaan; de eersten verrichten schuttersdienst en krijgen daarvoor van het Gouvernement geweren in gebruik; de laatsten mogen, evenals elders, niet van woonplaats veranderen.

Manipa behoort met Kélang en Boano en de omliggende kleine eilandjes tot de Afdeeling Kairatoe (West-Séram); het Gouvernement wordt er echter niet door eenen Ambtenaar vertegenwoordigd.

Rondom Manipa liggen verscheidene kleine en onbewoonde eilandjes, onder welke P. Soewangi ten westen en P. Toeban ten zuiden de voornaamste zijn; in de nabijheid van het laatste wordt veel *tripang* gevangen.

Het eiland Kélang.

Het eiland Kélang, ook Hatoepoetih en Injal genoemd, ligt op 3°10′ Z. B. en 127°47′ O. L. ten noordoosten van Manipa, waarvan het gescheiden is door de nog geen mijl breede Straat van Kélang, terwijl het niet half zoover van de westelijkste punt van Séram verwijderd is. Het verheft zich 200 of 250 M. boven de oppervlakte der zee, en heeft eene grootte van 1,5 □ mijl. De noordoostelijke punt heet T. Hatoealoe. Van zijne natuurlijke gesteldheid is weinig bekend; het brengt timmerhout, *kanari-* en harsgevende boomen voort, en is rijk aan wilde zwijnen en herten.

In het begin der 17de eeuw telde het eiland naar gissing 1600 inwoners, welke in zeven negeriën woonden, waaronder Salawati aan de oostkust de voornaamste was. Wegens hunnen oproerigen aard, dat is, wegens hun verzet tegen de dwangmaatregelen der O. I. Compagnie, werd in het midden dier eeuw een gedeelte der bevolking naar Manipa en Leitimor overgebracht. De overgeblevenen werden langzamerhand door zeeroovers weggevoerd of genoodzaakt naar elders te vluchten; zoodat Kélang langen tijd onbewoond is gebleven en alleen nu en dan aan zeeroovers van Halémahéra tot schuilplaats strekte, die er ook wel kleine tuintjes aanlegden en zich voor den schijn met de visscherij bezig hielden, doch hoofdzakelijk leefden van de strooptochten, welke zij telkens naar Manipa

en andere naburige eilanden ondernamen ([1]). Tegenwoordig wordt het eiland alleen bezocht door bewoners der omliggende eilanden, die er zich voor langeren of korteren tijd voor de vischvangst ophouden.

Tusschen Kélang en de westpunt van Séram (T. Hatan) ligt het kleine onbewoonde eilandje P. Babi. De smalle doorvaart tusschen dit eilandje en Séram heet het Nassausche Gat of Straat Nassau of ook Lobang Haja; die tusschen P. Babi en Kélang wordt Straat Lobang Sole genoemd.

Het eiland Boano ([2]).

Boano is een smal langwerpig eiland, dat, in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting nagenoeg evenwijdig aan de kust van Séram en omstreeks eene mijl daarvan verwijderd, ten noordoosten van Kélang ligt op 3° Z. B. en 128° O. L. Het vaarwater tusschen Kélang en Boano heet Straat Boano; dat tusschen laatstgenoemd eiland en Séram wordt door sommigen ook Straat Boano, door anderen Straat Nassau genoemd. De naam Boano behoort eigenlijk alleen aan het noordelijke gedeelte, terwijl het zuidelijke Loehoe heet; de geheele grootte is ongeveer 1,5 □ mijl. Het eiland is rotsachtig en onvruchtbaar, zoodat de bevolking haar onderhoud gedeeltelijk op andere eilanden moet zoeken. De voortbrengselen zijn voornamelijk timmerhout en kalk.

De bevolking, in het begin der 17de eeuw 6000 zielen sterk, is door dezelfde oorzaken als die van Kélang verminderd en bedraagt thans nauwelijks 1300 personen. Zij zijn deels Christenen deels Mohamedanen, en bewonen slechts ééne negeri, verdeeld in de kampoengs Boano serani en Boano islam, aan de oostkust gelegen; in de eerste is eene Gouvernements school. Behalve den geringen veldbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan de visscherij en de handel op Séram en andere naburige eilanden. Een tak van nijverheid is ook het vervaardigen van prauwen, waarin de Boanoërs zeer bedreven zijn.

Het Nederlandsche bestuur wordt hier niet door eenen Ambtenaar vertegenwoordigd. Het eiland heeft zijn eigen Radja. De bevolking, die ons als traag en onverschillig wordt afgeschilderd, is verplicht jaarlijks een zekere hoeveelheid hout en kalk aan het Gouvernement te Ambon te leveren.

([1]) Van Hoëvell, bl. 194.
([2]) Martin, bl. 156 en volgg.

Bij de noordwestkust van Boano liggen verscheidene kleine onbewoonde eilandjes, onder welke Noesa Belaoe het voornaamste is.

§ 4. De afdeelingen Kaïli en Masarète (het eiland Boeroe met Ambalau).

a. Het eiland Boeroe ([1]).

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Boeroe, door de Alfoeren Toeka Boeloe of *Ina foeka* (moederland) genoemd, ligt ten westen van Ambon en Séram, van welke eilanden het door Straat Manipa of Straat Boeroe gescheiden is, tusschen 3° 4′ tot 3° 55′ Z. B. en 126° 3′ tot 127° 20′ O. L. Het wordt ten noorden door de Séramsche zee of Pitt's Straat, ten zuiden door de Banda-zee, ten westen door de Straat der Molukken bespoeld, en heeft eene grootte van 165 of 170 □ mijlen.

Bijna overal ligt een zwaar zich ver in zee uitstrekkend koraalrif, met slechts weinige voeten water bedekt, rondom de kusten, zoodat deze niet dan voor lichte inlandsche vaartuigen te naderen zijn. Alleen aan den noordoosthoek, waar zich de groote en veilige Baai van Kaïli bevindt en in de Tifoebaai in het zuiden (in de eerste in alle jaargetijden, in de laatste van September tot April) is het eiland voor groote schepen toegankelijk. Andere belangrijke baaien (*nama*) zijn er niet; tot ankerplaatsen voor inlandsche vaartuigen (*orambai's* en *korakora's*) dienen inzonderheid de Bocht van Bara in het westen der noordkust, de mondingen der menigvuldige riviertjes vooral aan de zuidkust, en de zeeëngte tusschen de kleine eilandjes P. Tomahoe, P. Tengah ([2]) en P. Pangang Lawit en de westkust van Boeroe.

([1]) Voor de kennis van Boeroe zijn de voornaamste bronnen: *Beschrijving van het eiland Boeroe*, door F. J. Willer, eerst medegedeeld in het *Indisch Archief*, 1849. en in 1858 afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Het eiland Boeroe, zijne exploitatie en Halfoersche instellingen*, door F. J. Willer; *met bijdragen en toelichtingen in verband tot Europesche kolonisatie in Nederlandsch Indië*, door Jhr. J. P. Cornets de Groot, waaraan ook Bleeker grootendeels zijne berichten heeft ontleend; G. A. Wilken, *Bijdragen tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe*, in deel XXXVIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap; Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. III; Wallace, *Insulinde*, Dl. II, bl. 136; Bickmore, *Reisen*, Dl. I, bl. 270. Men raadplege inzonderheid: Riedel, *de sluik- en kroesharige Rassen tusschen Selebes en Papua: Berichten der Utr. Zend. Vereeniging*, 1886, 1887 en 1893; *Macedoniër*, Dl. X, 1892; *Ned. Zendingstijdschrift*, 1895 en K. Martin, *Reisen in den Molukken*. Zie ook beneden.

([2]) Op de kaart van Riedel *Tenga*

De belangrijkste kapen zijn: T. Karbau of Liseleta, aan den noordelijken, en T. Roeba of Saït, aan den zuidelijken ingang der Baai van Kaïli; T. Pela, de oostelijkste punt der landtong, welke die baai ten zuiden insluit; T. Kaja Poetih, zuidwaarts van de vorige aan de oostkust; T. Namtjina, aan den zuidoosthoek ten noorden van het eiland Ambalau, T. Batoe Peka, de zuidelijkste punt, vóór welke het kleine eilandje Kelasi en aan wier westzijde een kleine inham gevonden wordt; T. Lisatetoe, de zuidwestpunt; T. Sarména op de westkust; T. Hoekoemina en T. Palpétoe, aan den noordwesthoek des eilands.

Rondom den achtergrond der Baai van Kaïli (gewoonlijk *Kajéli*) strekt zich eene zeer groote, waarschijnlijk alluviale, vlakte uit, die het geheele Regentschap van dien naam bevat en de Vlakte van Kaïli genoemd wordt. In den omtrek der Baai is zij op vele plaatsen moerassig en met bosschen, meest van *kajoe poetih*-, sagoe-, kokos- en *djati*-boomen, bedekt; meer landwaarts in is zij een open en vlak terrein, met vetten en voor menigerlei cultuur uitnemend geschikten bodem. Zij is rondom door bergketenen ingesloten, die zich verder over het geheele eiland uitbreiden. In den zuidoostelijken hoek van de Baai liggen twee kleine eilanden, door de vreemdelingen Poeloe Besar en Poeloe Ketjil (Groot- en Klein-eiland) genaamd. Aan de oost-, zuid- en westzijde reikt het gebergte tot aan de kust en eindigt daar op sommige plaatsen, vooral in het westen, in een steilen rotswand; aan de zuidkust zijn eenige kloven, waarin kleine vlakten worden gevonden. Aan de noordkust wijkt het iets meer terug en worden glooiende en golvende terreinen, doch geene eigenlijk gezegde vlakten aangetroffen. In het nog slechts ten deele bekende binnenland en in het zuiden komen daarentegen wel enkele vlakten voor; o. a. heeft men hier de bergvlakte van *Ngésawain* (*Wala-haät* of Groote vallei geheeten), waar volgens den heer HENDRIKS de bronnen der drie rivieren Mala, Tina en Apoe zouden gelegen zijn. Omtrent de geologische formatie van deze met zwaar geboomte bedekte bergen is weinig bekend. De hoogste toppen zijn: de Kakoe (berg) Tomahoe, door de vreemdelingen *Kapala Madang* genoemd, of Piek van Boeroe (± 2500 M.), nabij het midden der westkust, in het Regentschap van denzelfden naam; de K. Siël (± 2300 M.), vijf mijlen oostelijker in het midden des eilands; de K. Batoe Boewah (¹) (± 1410 M.), aan de oostkust, 2½ mijl ten zuiden van den ingang der Baai van Kaïli; de K. Nafanpitoe of »berg der zeven plateaux" bij het boven

(¹) Op de kaart van RIEDEL, *Batbaboe* genoemd.

vermeldė Ngésawain, en de K. Tagalasi ten noorden van Leksoela (zie beneden).

Op den Siël, in het landschap Liséla, ligt het eenige meer (rana of raāna) van Boeroe op eene hoogte van ongeveer 750 M. en *Wakoholo* (1) genaamd. Overigens worden op het eiland in sommige streken uitgestrekte moerassen aangetroffen.

Aan de zuid- en noordkust ontlasten zich eene menigte riviertjes, die het water uit het binnenland afvoeren doch alle grootendeels onbevaarbaar zijn. In den drogen moesson verdwijnen zij geheel of blijven slechts kleine beekjes, terwijl zij in den regentijd buiten hare oevers treden en, daar de mondingen alle door banken versperd zijn, op vele plaatsen aan de kust moerassen doen ontstaan. De voornaamste van deze riviertjes zijn, aan de zuidkust van het oosten af: de Waē (2) Olo, W. Oki, W. Kolo, W. Tina, W. Mala, W. Kabo en W. Koema; en aan de noordkust, de W. Ili.

Van meer belang is de W. Apoe (3) of Rivier van Kaïli, die de geheele Vlakte van Kaïli in eene noordoostwaartsche richting met tallooze kronkelingen doorstroomt. Zij ontspringt op het gebergte, dat die vlakte ten zuidwesten begrenst, is 1½ of 2 dagen stroomopwaarts voor kleine vaartuigen bruikbaar, en zou op vele plaatsen aan de besproeiing van rijstvelden kunnen worden dienstbaar gemaakt.

Bruggen worden op het geheele eiland niet gevonden; over sommige riviertjes liggen losse planken of boomstammen; de andere moeten doorwaad worden.

In het zuidelijk gedeelte des eilands vormt, evenals op Ambon, de Westmoesson den drogen, de Oostmoesson den regentijd, terwijl in het noordelijk gedeelte het omgekeerde plaats heeft; de gebergten in het midden des eilands maken dus ook hier, gelijk op sommige andere eilanden, de afscheiding tusschen deze seizoenen. Het onderscheid tusschen beide is echter niet zoo scherp als b. v. op Java; ook in den zoogenaamden drogen tijd valt op Boeroe veel regen. In de Vlakte van Kaïli is tegen het einde van den Oostmoesson de droogte het sterkst en de hitte het hevigst; in Januari en Februari is de temperatuur daar en aan de kusten op den middag gemiddeld 81° F. Aan de Baai en in den omtrek van de bovenbedoelde moerassen is het klimaat ongezond en heerschen dikwijls moeras-

(1) Zie over dit meer bij MARTIN, naar wiens beschrijving wij ook voor bijzonderheden over de binnenlanden van Boeroe verwijzen.

(2) Waë (volgens het Woordenboek van HENDRIKS Wal) beteekent zoowel water als rivier.

(3) *Apoe* beteekent *kalk*.

koortsen; meer landwaarts in is zulks bij den drogeren grond minder het geval, hoewel ook daar van tijd tot tijd koortsen en buikziekten voorkomen.

De voortbrengselen van het plantenrijk, die bij eene sterkere bevolking zeer veel zouden kunnen worden vermeerderd en uitgebreid, zijn, sedert de kruidnagelen in 1657 op last der O. I. Compagnie zijn uitgeroeid, voornamelijk: zeer goede houtsoorten, waaronder ebben-, ijzer- en *djati*-hout; eene menigte *kajoe poetih*-boomen, wier bladeren de beste olie uit den geheelen Archipel opleveren; sagoe- (bia), *arèn*-, kokos- (*niwè*) en andere palmen in groote hoeveelheid; rotting (*taboe*), bamboe (*bòlo*), katoen (*basa*), koffie, tabak en vele keerkringsvruchten; harssoorten; rijst (*pàla*); *djagoeng*, benevens aard- en peulvruchten.

Het dierenrijk, voor zooverre het bekend is, heeft behalve de kleinere soorten en de insecten: tamme buffels, welke voor Gouvernements-rekening worden aangefokt, en wilde, die waarschijnlijk afstammelingen daarvan zijn; verder herten, hertzwijnen (*babi roesa*), buideldieren, wilde zwijnen (*fafoe*), slangen, krokodillen, leguanen, schildpadden; *kalongs* (vliegende honden); kasuarissen, papegaaien, ganzen, hoenders, duiven en eenden. De Baai van Kaïli is rijk aan visschen en weekdieren; ook walvisschen en bruinvisschen zijn er niet zeldzaam. Op een paar plaatsen worden vogelnestklippen aangetroffen.

Het delfstoffenrijk is nog grootendeels onbekend.

Bestuur, verdeeling van het eiland. Voornaamste plaatsen.

Administratief is Boeroe in twee Afdeelingen, Kaïli en Masarète, elk onder een Posthouder, gesplitst. Verder is het eiland verdeeld in de volgende Fènalolen (bl. 477) of landschappen, door ons Regentschappen genoemd, waarvan echter de grenzen binnenslands en langs de kusten slechts gebrekkig bekend zijn:

Kaïli, in het zuidoosten, zich uitstrekkende over de geheele vlakte rondom de Baai van dien naam.

Loemaëte, aan de zuidkust, ten noorden grenzende aan Kaïli.

Waësama, ten oosten grenzende aan het vorige en gedeeltelijk aan Kaïli.

Oeki, eveneens aan de zuidkust, ten westen zich uitstrekkende tot T. Batoe-Peka.

Masarète, verder westwaarts tot aan de W. Koema en loopende naar het binnenland tot dicht bij de noordkust.

Fogi, aan den zuidwestelijken hoek des eilands.

Tomahoe, Paloemata en Hoekoemina ten noorden van Fogi.

Liséla, Tagalisa en Léliali, langs de noordkust.

In Hoekoemina, Paloemata en Tomahoe schijnen geen eigenlijke Alfoeren te wonen ([1]).

De meeste hoofdplaatsen dezer Regentschappen liggen niet in de gewesten zelve, maar zijn met de hoofdplaats Kaïli vereenigd, en ook hunne Opperhoofden (Regenten) zijn daar gevestigd. Toen namelijk in 1652 de O. I. Compagnie met den Sultan van Ternate, van wien Boeroe toenmaals eene onderhoorigheid was, een contract had aangegaan tot uitroeiing der nagelboomen op laatstgenoemd eiland, kwam dit in opstand tegen dien Vorst en geraakte dus ook in oorlog met de Compagnie. Eerst na vijfjarigen strijd onderwierp Boeroe zich, en werden bij de vredesvoorwaarden onder andere de volgende punten vastgesteld: erkenning van den Gouverneur der Molukken als stadhouder van den Sultan van Ternate, en belofte om geene verbonden met andere Vorsten aan te gaan (waardoor Boeroe daadwerkelijk onder het onmiddellijk gezag der Compagnie werd gebracht); overplaatsing van alle negeriën (hoofdplaatsen) van Boeroe naar de Baai van Kaïli, waar te harer bescherming de sterkte Mandarsjah gebouwd en met Nederlandsch krijgsvolk bezet zou worden; geheele uitroeiing der nagelboomen en belofte van ze nooit meer te zullen planten. Deze bepalingen zijn volledig ten uitvoer gelegd en dus de langs de kust gevestigde hoofdplaatsen met hare, toen reeds mohamedaansche, bevolking en Regenten naar de Baai overgebracht; terwijl alleen de Alfoersche bevolking over het geheele eiland op eenigen afstand van de kusten en in het binnenland is blijven wonen. De hoofdplaatsen, welke daardoor eigenlijk op zichzelf staande wijken der gemeenschappelijke hoofdplaats Kaïli zijn geworden, hebben echter den titel van negeriën en den naam van het oorspronkelijke Regentschap behouden; en hunne Hoofden zijn, met behoud van hunne verschillende titels, daar ter plaatse eigenlijk Wijkhoofden geworden, doch zijn ook Opperhoofden gebleven over de Alfoeren in hunne binnenlandsche Regentschappen, die hun gezag steeds blijven erkennen. In den laatsten tijd is van deze regeling in zooverre afgeweken, dat de Regenten van Léliali, Fogi, Oeki en Waësama ([2]) weder in hun eigen landschap, te midden hunner Mohamedaansche onderdanen, gevestigd zijn. Waarschijnlijk is deze maatregel grootendeels een gevolg van de omstandigheid, dat sedert

([1]) Zie de kaart bij RIEDEL.

([2]) Zie deze namen boven.

1882 te Tifoe aan de Baai van dien naam (landschap Masarète) een tweede Posthouder gevestigd is ([1]). Daaraan schrijft men het ook toe, dat de mindere Hoofden (Orang-Kaja, Patih, enz.) zich langzamerhand met hunne onderhoorigen in nieuwe kampoengs langs de kust komen neerzetten. Te Tifoe (Masarète) is een afzonderlijk Hoofd over de Christenen aangesteld, die niet aan den Regent te Kaïli ondergeschikt schijnt te zijn.

Kaïli, de standplaats van den Nederlandschen Posthouder der Afdeeling Kaïli, die het oostelijke gedeelte van het eiland bevat, ligt aan de zuidoostzijde der Baai en strekt zich over eene lengte van ruim $^1/_2$ uur gaans op geringen afstand van de kust uit. Nagenoeg in het midden ligt het in 1688 gebouwde en in 1778 op nieuw ingerichte fort Defensie, een steenen vierhoek met vier halve bastions, dat echter in 1866 is ontruimd en aan de burgerlijke autoriteit overgegeven om het zoo te onderhouden dat het bij oorlog of opstand weder kan bezet en verdedigd worden. Even ten zuiden van dit fort ligt het Gouvernements-huis, een eenvoudig houten gebouw, en daarachter de wijk der Christenen met eene goede steenen kerk en eene Gouvernements school. Ten oosten en westen van het fort liggen de Mohamedaansche negeriën: Loemaëte, Hoekoemina, Fogi, Masarète, Léliali, Tagalisa, Tomahoe, Waësama en daarachter Liséla. Door deze negeriën stroomen o. a. de riviertjes Goena en Bara. Vroeger had elke negeri haar eigen moskee; thans hebben zij er gezamenlijk zes. De huizen hebben houten stijlen en gebinten, doch zijn overigens uit bamboe en gabba-gabba samengesteld en met atap gedekt. Verder valt van Kaïli nog te melden, dat de plaats, evenals de geheele vlakte, ongezond is, tengevolge waarvan het zielental geregeld afneemt. Het is sedert 1854 eene vrijhaven; de handel is echter eerst in de laatste jaren begonnen van eenig belang te zijn. De, grootendeels van elders afkomstige, bevolking vindt voornamelijk haar bestaan in het stoken van *kajoe poetih*-olie, het bereiden van sagoe, de jacht, visscherij en tuinbouw. Er bestaat eene schutterij uit Christenburgers samengesteld.

Hoogerop aan de Waë-Apoe liggen tegenover elkander de kampoengs Wahiri en Horenso (bij WALLACE verkeerdelijk Waë-Apoe genoemd).

Andere negeriën zijn: langs de zuidkust, van het oosten af: Poli, Wamsisi (standplaats van den Regent), Namroli, Oeki (id.), Leksoela of Lekisoela, *Ajerberboeni* (dus genoemd naar eenen zich in de buurt

([1]) In de landstaal wordt Kaïli als *Foeka-Saména* (vóórland) en Masarète als *Foeka-moren* (achterland) aangeduid.

bevindenden waterval), Mefa, Tifoe of Waëkabo ([1]), aan de vroeger vermelde Baai, standplaats van den Posthouder der Afdeeling Masarète, Waëkawiri, aan de andere zijde der Baai, Waëtoefa, bij de monding der W. Mala, Waëwali en Waëtoerin ([2]). In de acht laatstgenoemde kampoengs vindt men vele Inlandsche Christenen, ten wier behoeve hier door de Utrechtsche Zending-Vereeniging twee zendelingen zijn gestationeerd ([3]); verder Fogi in het westen (woonplaats van den Regent) en langs de noordkust: Bara, Liséla, Waïpote of Waëpoetih (met een christengemeente), Maroelat, Léliali en Djikomarasa, standplaats van den Regent.

Tot Boeroe behooren nog de eilanden Ambalau in het zuidoosten en Panganglawit ([4]), Tengah en Tomahoe langs de westkust; de drie laatste worden slechts door enkele Galélareezen bewoond. (Over Ambalau, zie beneden).

Bevolking.

Aangezien de binnenlanden van Boeroe nog weinig bekend zijn, is het moeielijk omtrent de sterkte der bevolking betrouwbare berichten in te winnen. Volgens opgave van den heer RIEDEL bedroeg zij in het jaar 1882 ruim 9300 zielen, waaronder 8313 inboorlingen, ongeveer 900 Mohamedaansche vreemdelingen en een paar honderd Christenen, die oorspronkelijk van Ambon en elders afkomstig zijn en te Kaïli en Masarète tot de zoogenaamde *Burgers* gerekend worden. Onder de eigenlijke inboorlingen bevonden zich einde 1895 niet minder dan 1436 Christenen; de overigen belijden voor een klein gedeelte den Islam, terwijl de rest nog het heidendom aanhangt. Onder de Mohamedaansche vreemdelingen treft men vele Galélareezen, Tobèloreezen en Soelaneezen aan.

Buiten de hoofdplaats en het Regentschap Kaïli, wier zielental ongeveer 1100 (940 Mohamedanen, 135 Christenen, 18 Arabieren en 35 Chineezen) bedraagt, was de verhouding van het bevolkingscijfer in eerstgemeld jaar als volgt:

In het Regentschap Léliali	871
» » » Tagalisa	304

([1]) In het stuk van den heer HENDRIKS wordt deze plaats ook *Talaga en Leksoela* genoemd.

([2]) Tusschen Waëwali en Waëtoerin ligt Waëhaka, welke kampoeng uitsluitend door Galélareezen (zie beneden) bewoond wordt.

([3]) Ook te *Ngesawain* boven vermeld en hier in het binnenland gelegen bestaat sedert kort eene kleine Christengemeente.

([4]) Bij MARTIN *Poeloe Foggi* (Fogi).

In het Regentschap	Liséla	3273
» » »	Hoekoemina	117
» » »	Paloemata	45
» » »	Fogi	91
» » »	Masarète	2821
» » »	Oeki	131
» » »	Waësama	286
» » »	Loemaëte	149.

De zoogenaamde *Burgers* worden voorgesteld als zeer ijverig. Zij vinden hun bestaan in het bereiden van *kajoe-poetih*-olie, sagoe en sagoeweer en in jacht, visscherij, tuinbouw en ambachten. Ook omtrent hunnen zedelijken toestand wordt goede getuigenis gegeven; belangrijke misdrijven komen onder hen niet voor. Zij staan onder het onmiddellijk bestuur van de ter hoofdplaats en te Tifoe gevestigde Posthouders, die de hoogste Nederlandsche autoriteiten zijn in de Afdeelingen Kaïli en Masarète. Deze ambtenaren zijn tevens belast met de functiën van Magistraat; indien er geschillen ontstaan tusschen burgers, beslissen zij die alleen; in andere gevallen staan hun de Regenten ter zijde. Belangrijke zaken komen voor den Landraad of het Residentiegerecht te Ambon.

De Mohamedaansche bevolking bestaat voor een groot gedeelte uit vreemdelingen en hunne afstammelingen, afkomstig van Ternate, Halémahéra, Soela, Séram, Java en elders. In onderscheiding van de inheemsche bevolking, die de binnenlanden bewoont en *Gebfoeka* of »Bergbewoners" worden genoemd, staan zij bekend als *Gebmasin* (strandbewoners) (¹). Ook zij voorzien op voldoende wijze in hunne behoefte door dezelfde middelen als de burgers. Bovendien drijven zij veel handel. In kleeding en uiterlijk voorkomen verschillen zij weinig van de Mohamedanen op Ambon. Alle belijders van den Islam staan onder het onmiddellijk bestuur van de op bl. 468 vermelde Regenten, die als zoodanig officieel den titel van Radja, Patih, Sengadji, Orang-Kaja, enz. voeren en, evenals de mindere Hoofden, uit het geslacht hunner voorgangers door de bevolking gekozen en door het Nederlandsche bestuur bevestigd worden. Op deze Regenten volgen in rang de Hoofden of vertegenwoordigers der verschillende Soa's (familiën), die collectief Bobato's genoemd worden, en van welke een als adsistent en bij ontstentenis als plaatsvervanger van den Regent fungeert; deze heet als zoodanig Parwis en wordt

(¹) Volgens RIEDEL. De zendeling HENDRIKS schrijft, waarschijnlijk juister, *Gebafoeka* en *Gebamasi*, naar *Geba* = mensch

om de zes maanden door een ander vervangen. De door den Posthouder aan den Regent medegedeelde bevelen van het Gouvernement doet deze, door middel van den Parwis, aan de Bobato's toekomen, die ze weder door Marino's, soort oppassers, overbrengen aan de bevolking. De Regent geniet geene inkomsten van het Gouvernement noch van zijne Mohamedaansche onderdanen, behalve dat deze laatsten verplicht zijn zijne woning te bouwen of te herstellen, waarvoor hij hun echter gedurende den tijd, dat zij daaraan werken, voedsel, en bij de voltooiing een feest moet geven; over hetgeen hij als Djohoe van zijne Alfoersche onderdanen geniet zie men hierachter bl. 478.

De regeling der inwendige belangen van elke negeri dezer Gebmasin wordt aan haar zelve overgelaten. Deze worden behandeld in eenen Raad, samengesteld uit de Bobato's met den Regent als Voorzitter. Deze Raad behandelt ook de politie-overtredingen, welke met rottingslagen of blokarrest worden gestraft; alsmede civiele geschillen over zaken, wier waarde het bedrag van *f* 5 niet te boven gaat. Zaken, welke over een hooger bedrag loopen, en zware misdrijven, welke echter zelden voorkomen, moeten voor den Magistraat of eene hoogere rechtbank worden gebracht.

De Alfoersche, geheel Heidensche bevolking is een stam van het onbeschaafde Maleische ras en wordt beschreven als eenvoudig, onbedorven, vlijtig, en gemakkelijk tot een voldoenden trap van welvaart en zedelijke ontwikkeling op te leiden, doch ontsierd door schuwheid en onzindelijkheid. Zij leven onder elkander vreedzaam, maken zich niet schuldig aan dobbelspelen, zelden aan dronkenschap, diefstal of andere misdrijven; het koppensnellen is onder hen niet inheemsch, hoewel in de taal het woord koppensnellen (*geba fasak olon*) voorkomt, terwijl de slavernij nooit van veel beteekenis geweest is. De huizen, (*hoema*), die gewoonlijk verspreid in de bosschen, zelden in kleine kampoengs vereenigd staan, zijn laag, van zes tot tien meter lang en, behalve het geraamte, grootendeels van boomschors en bamboe vervaardigd. Zij staan onmiddellijk op den grond of hoogstens een halven meter daarboven. Gewoonlijk strekken zij tot woning aan alle gezinnen eener familie, die daarin elk een door bladeren of stroomatten afgesloten vertrekje hebben; de volwassen jongelingen en ongehuwde meisjes hebben een afzonderlijk slaapkamertje. De overige ruimte dient tot stookplaats en verder gemeenschappelijk gebruik. De Boeroenees verandert vaak van woonplaats. Ook verdient het vermelding, dat velen zich niet eens de weelde van eene hut veroorloven, maar zich eenvoudig eene grot of spelonk, soms een hollen boomstam tot verblijfplaats kiezen. Het huisraad bestaat in hoofd-

zaak uit eene bamboezen rustbank, waarop een mat ligt en eenige hoofdkussens — opgevuld met droge boombladeren of ook wel geheel van hout —; voorts, althans bij de meer gegoeden, uit eenige aarden potten en pannen, eenige borden, kommen en schotels, een spin- en weeftoestel en eenige manden en doozen om kleedingstukken en andere voorwerpen in te bewaren. — Hunne maaltijden zijn zeer eenvoudig; de meesten gebruiken daarbij geen zout (*sasi*), doch nemen na afloop een teug zeewater, dat zij bij gelegenheid in bamboezen kokers van het strand mede naar huis dragen. De gewone drank is water; bij feestelijke gelegenheden wordt echter de *éha* of sagoeweer niet versmaad. De kleeding der mannen bestaat uit de *kamaroe*, een korte uit boomschors vervaardigde schaamgordel, soms ook nog uit eene korte broek; bij enkele gelegenheden hebben zij ook een baadje zonder mouwen aan, eveneens van boomschors gemaakt; de vrouwen dragen de *aroen*, een korte saroeng, onder de armen vastgemaakt en, bij feesten, ook nog een soort van kabaja van boomschors. In de laatste jaren komen echter meer en meer buisjes, broeken, hoofddoeken en, voor de vrouwen, lange saroengs en kabaja's van katoen in gebruik. De mannen hebben gewoonlijk ook nog de *epohaēl* bij zich, een tasch van eigen weefsel, die met een koord om het middel gedragen wordt en waarin zich o. a. de benoodigdheden voor het rooken en sirihkauwen bevinden. Beide geslachten tooien zich gaarne met ringen van schelpen, koperdraad of kralen om den hals en de armen; voor de vrouwen komen hierbij oorhangers en houten of koperen spelden, waarmede zij het haar in een wrong op het achterhoofd saambinden. Het dragen van amuletten (*embelit*) is algemeen; hiertoe behoort ook de *galan-sélit*, een fetisch die als armring gedragen wordt.

De wapens van den Boeroenees zijn: een lange en zware ijzerhouten stok (*bobot*); een lange bamboezen speer (*ténan*); een ijzerhouten lans met bamboezen (*kafratan*) of ijzeren punt (*ehnero*); hakmessen (*katoewen*); zwaarden (*kehet*); een houten schild (*salawako* of *emloeli*); een bamboezen werpspies (*foron*), en een soort van strijdknods (*maï*). Op de jacht, waarvan deze eilanders groote liefhebbers zijn en waarbij zij door hunne honden worden vergezeld, bedienen zij zich veel van strikken.

De gebruikelijke muziekinstrumenten zijn: de *toeba*, eene soort van trom van een uitgehold stuk hout, waarover een stuk hertenvel of iets dergelijks gespannen is; de *emboekoe*, een metalen bekken; de *biola*, viool met drie snaren gemaakt van de darmen der buidelrat; de *wantoro*, eene bamboefluit en de *kawaän*, volgens den heer HENDRIKS »een stuk bamboes van pl. m. 40 cM. lengte, waarvan de

beide geledingen het onder- en bovenvlak vormen. Op de schors zijn drie repen bij wijze van snaren uitgesneden, die men in verschillende spanning brengt en met de vingers of een rietje tokkelt" ([1]).

Veelwijverij is op Boeroe geoorloofd en komt nog al eens voor, althans bij hen die den koopprijs (*kaléli*) der vrouw kunnen betalen, welke koopprijs verschillend is naar den stand van beide partijen en gewoonlijk bestaat in een grooter of kleiner aantal stukken lijnwaad, eenige inlandsche kleedingstukken, muziekinstrumenten, kommen, eenig ijzerwerk enz. Deze voorwerpen moeten tegen ruilgoederen van de vreemde handelaars gekocht en gewoonlijk duur betaald worden. De huwelijken worden dikwijls reeds bepaald als het meisje nauwelijks geboren is; in dit geval wordt gewoonlijk een voorschot op den bruidschat gegeven; de sluiting heeft dan plaats, zoodra de bruid den leeftijd van twaalf jaren bereikt heeft. Huwelijken bij schaking zijn mede niet zeldzaam. De vrouw moet altijd behooren tot een anderen stam (*fèna*, bl, 477) als de man en gaat door het huwelijk tot den zijnen over; ook de kinderen behooren tot laatstgenoemden. Het zijn eigenlijk de twee *fèna's*, die den koop sluiten, maar de personen, die daarbij rechtstreeks het meeste belang hebben, namelijk de bruidegom en de ouders der bruid, betalen en ontvangen het grootste gedeelte van de *kaléli;* het overige wordt bijeengebracht en genoten door de wederzijdsche *fèna's*. De *kaléli* (zie boven) wordt gedeeltelijk voldaan wanneer de bruid uit het huis harer ouders wordt afgehaald (*daălak fina*), gedeeltelijk na de voltrekking van het huwelijk (*depsiak finha toeha emhana*) in de *fèna* van den bruidegom. De betaling van dit laatste gedeelte kan echter ook tot later worden uitgesteld, doch dan moet de man tot zoolang in de *fèna* zijner vrouw blijven wonen. Sterft hij voordat de *kaléli* geheel is aangezuiverd, dan is zijne *fèna* daartoe verplicht; deze erft ook in elk geval de weduwe, die dan zonder bruidschat gewoonlijk aan een ouderen (niet een jongeren) broeder of anderen bloedverwant van den overledene tot vrouw wordt gegeven, of, bij ontstentenis van een zoodanigen, door een ander lid der *fèna* kan worden genomen. De plechtigheid der voltrekking van het huwelijk bestaat in het uitspreken van een soort van formulier door een der oudste familieleden, het gezamenlijk rooken van eene *roka* of *goefat* (sigaar, sigarette), *sirih* (*daloe*) kauwen door bruidegom en bruid en het vieren van een feest, dat naar gelang van hun vermogen één

---

([1]) Over *zang* en *dans* bij deze Alfoeren zie men het aangehaalde *Zendingstijdschrift*, 1895, bl. 141, de *Woordenlijst* onder *Ina-foeka* en *Epkikit* en bij MARTIN. De voornaamste krijgsdans heet *tjefal*.

of meer dagen duurt (¹). Echtscheiding kan alleen plaats hebben op verlangen van den man in geval van overspel. De beide schuldigen zijn dan verplicht met elkander te trouwen, en de voor de vrouw oorspronkelijk betaalde *kaléli* moet aan haren wettigen man en zijne *fèna* worden teruggegeven. Weigert de schuldige man te trouwen, dan wordt hem door de stamhoofden eene boete (*foetan*) opgelegd, te betalen aan den beleedigden echtgenoot, terwijl hij en de vrouw bovendien met rottingslagen worden gestraft. Volgens den heer Riedel zijn de bloedverwanten van de vrouw bij haar overlijden verplicht den voor haar betaalden bruidschat terug te betalen of den weduwnaar voor hunne rekening eene andere vrouw te bezorgen.

Terstond na iemands overlijden wordt zijn stoffelijk overschot in een matje, elders in lijnwaad gewikkeld en spoedig daarna op eene plek in het bosch in eenen ondiepen kuil neergelegd. Bovenop het graf worden eenige schotels met levensmiddelen, tabak en visch geplaatst om den overledene in de geestenwereld tot teerkost te dienen. Zelden wordt de grafheuvel van eene of andere omheining voorzien. Een offervlaggetje — *loeket* geheeten — mag daarop echter nooit ontbreken.

In sommige streken bestaat het gebruik dat de familie bij het naar huis gaan het pad achter zich met afgekapt hout en struikgewas verspert, om te voorkomen dat de geest van den afgestorvene ooit den weg naar de vroegere woning zal terugvinden.

De nalatenschap van eenen overledene vervalt geheel aan zijne (eerste of oudste) vrouw, kinderen of naaste bloedverwanten. De roerende goederen worden gelijkelijk tusschen hen verdeeld; de onroerende (het huis, de akkers, enz.) blijven gewoonlijk onverdeeld en worden gemeenschappelijk eigendom van de kinderen; zoo ook de andere *poesaka's*, die steeds in de familie blijven. Muziekinstrumenten, wapens en kleedingstukken van den man worden onder de zonen, kleedingstukken en versierselen der vrouw onder de dochters verdeeld. De schulden van eenen overledene komen insgelijks ten laste van zijne erfgenamen, behalve, wanneer dit het geval is, het onbetaald gebleven gedeelte der *kaléli*, waarvoor zijne fèna aansprakelijk is.

De godsdienstbegrippen der Alfoeren komen in hoofdzaak op het volgende neer: *Opo Langi* of *O. Lani* (de Heer van het Uitspansel) of, meer gebruikelijk, *Opo Geba Snoelat* (²) (de Heer die de menschen

(¹) Volgens den Heer Hendriks rolt de bruid de sigarette en maakt zij de betelpruim gereed om die dan den bruidegom in den mond te stoppen, waarna deze een varken doodsteekt ten teeken dat het huwelijk voltrokken is. Zie *Woordenlijst* op *Sia*.

(²) Niet, zooals men vroeger meende, »de Heer die alles opschrijft."

heeft geformeerd) en in de kuststreken ook wel Opo Lahoetaäla geheeten, is de Schepper van alles; hij is een alwetende en onzichtbare Geest, volgens velen te verheven om door de menschen te worden aangebeden. Sommigen gelooven ook, dat hij de wereld *onderhoudt* en noemen hem als zoodanig *Opo-Geba Piragoet*; in deze hoedanigheid wordt hij dan ook van tijd tot tijd, inzonderheid bij groote volksrampen, aangeroepen. Overigens worden algemeen de *Nitoe* of geesten der afgestorvenen als de tusschenpersonen beschouwd, die rechtstreekschen invloed op de lotgevallen der levenden uitoefenen en daarom voorwerpen van bijzondere vereering zijn. Deze vereering bestaat hoofdzakelijk in het brengen van offers, hetzij in de huizen waar voor hen op eene verhevenheid in het dak een houten bak geplaatst is, hetzij in de *oema pamali* of, meer gebruikelijk, *oema koïn*, een soort van hutje dicht bij de woning of ook wel buiten op het bebouwde veld, en waarboven steeds een offervlaggetje prijkt (1). Een voorwerp van vereering is ook de *Oeboen sanane* of aardgeest. Booze geesten worden *Ejabat* en *Kaloek-folot* genoemd; onder hen schijnt de *koïn* (2), die onder verschillende namen voorkomt, de voornaamste te zijn. Uit liefde tot de menschen heeft Opo Langi een zekeren *Nabiata* (3) als leeraar tot de Boeroeneezen gezonden, die in menschelijke gedaante van den heiligen berg (Tomahoe) is afgedaald en hun eenige geboden heeft medegedeeld tegen moord, diefstal, overspel, meineed en wederspannigheid tegen de wettige macht. Voorts zou hij de besnijdenis, een algemeen gebruik onder deze Alfoeren, hebben ingesteld en geleerd dat bij den dood des lichaams de ziel niet sterft, maar verhuist naar de *lawé-herate*, d. i. de eeuwige plaats aan de zijde van de zee (op of bij den berg Tomahoe), waar zij een door niets gestoord geluk zal genieten. Eigenlijke priesters heeft men op Boeroe niet. Men kent hier alleen de *Geba-néwa* of geestenzieners (letterk. »de mensch die het weet"), die ook wel als toovenaars, geneeskundigen, enz. optreden. Op het oogenblik dat de sanane in hen gevaren is worden zij *empohi* (4) genoemd. Ove-

(1) *Opo-pio* noemt men de geesten der voorouders of stamvaders.

(2) *Sanane* schijnt de algemeene naam van *goede* geesten te zijn. Zie over de *Koïn* de beneden aangehaalde *Woordenlijst* van den heer HENDRIKS, bl. 60. De oproeping van de goede geesten schijnt *kramat* te worden genoemd. Voorwerpen, waarin een geest wordt verondersteld te wonen, heeten *emkéhal* en worden zorgvuldig bewaard.

(3) Vergelijk de *Debata's* der Bataks en den *Djabata* der *Dajaks*. Volgens den heer RIEDEL is deze *Nabiata*, evenals de *Opo Lahoetaäla*, eene uitvinding van de mohamedanen en zou deze gewaande gezant voornamelijk tot taak hebben om de Boeroeneezen met de voorschriften van den Islam bekend te maken.

(4) Misschien hetzelfde wat bij WILKEN *Eswohi* wordt genoemd.

rigens bestaat ook bij deze Alfoeren het gebruik sommige voorwerpen, als wateren, bergen, boomen, voor een bepaalden tijd of voor immer ontoegankelijk te verklaren, als aan de geesten gewijd, welk gebruik eveneens *koïn* (zie boven) wordt genoemd. Iets anders is het *Sasi eslelet*, waardoor eenige dagen vóór den oogst tuinen, sagoebosschen, enz., en zoo ook nieuw te ontginnen gronden aan het Opperwezen toegewijd en alzoo voor menschen ontoegankelijk worden verklaard, door op in het oog vallende plaatsen eenig teeken — gewoonlijk eenige boomtakken — aan te brengen. Het verbod om sommige spijzen te gebruiken wordt hier *moelikemoelik* en *poso* genoemd; het eerste geldt bijna uitsluitend voor de vrouwen, die daardoor, eigenaardig genoeg, van de lekkerste gerechten verstoken blijven ([1]), het andere voor de mannen. Onderscheiden van het poso is nog het *poto*, dat is het verboden of ongeoorloofd zijn van sommige handelingen, als: het uitspreken van de namen zijner ouders, schoonouders of oudere broeders, in 't algemeen van zijne meerderen; het trouwen met de weduwe van eenen ouderen broeder; het nuttigen of verkoopen van een gedeelte van den oogst, voordat de eerstelingen (*dengen*) daarvan aan de geesten der voorouders zijn geofferd, enz. Vroeger gold ook overal voor *poto* het blijven wonen in een huis, waarin iemand gestorven is en werden die woningen dan ook geregeld verbrand. In vele streken heeft echter het eigenbelang een middel uitgevonden ([2]) om de geesten der afgestorvenen den weg naar hunne vroegere woonplaats te verleeren, waardoor de aanleiding tot het verbranden van het huis vanzelf vervalt.

De Alfoeren zijn verdeeld in een aantal Fèna's of stammen ([3]), die weder uit verscheidene familie's of *Soa*'s bestaan en elk eene bepaalde uitgestrektheid gronds bewonen, hetzij in alleen staande huizen (*hoema*) voor ééne familie of in gehuchten en dorpen (*hoemalolen*) van drie, vier, vijf of meer huizen, welke dan evenwel dikwijls nog op aanmerkelijken afstand van elkander liggen. Eenige in elkanders buurt gelegen gehuchten en dorpen vormen een district (*fènalolen*), door leden van twee of meer stammen bewoond. Aan het hoofd dezer *fènalolen*'s staan de op bl. 468 bedoelde Regenten, die als zoodanig den titel voeren van *Djo* of *Djohoe* en door de bevolking met *Opo Djo* of *Opo Ratoe* worden aangesproken.

---

(1) Zie *Woordenlijst*.

(2) Zie *Woordenlijst*, bl. 96 en boven bl. 475.

(3) In sommige streken van noordelijk Boeroe schijnen *Fèna* en *Soa* dezelfde beteekenis te hebben. De *Woordenlijst* vermeldt *Soa* niet. Over de verschillende namen dezer stammen zie daar bl. 60.

Op hen volgen de *Henolon*'s of Onder-regenten, die vroeger, toen de Regenten nog allen in Kaïli gevestigd waren, als de eigenlijke Hoofden der Alfoeren moesten worden beschouwd. Op het oogenblik schijnt nog slechts te Masarète, Liséla en Wahiri zulk een Henolon te bestaan. Verder heeft elke stam of Fèna nog zijn eigen Hoofd, die *Matalea*, elders *Gebha* wordt genoemd en op zijne beurt een *Parwis* tot adsistent en plaatsvervanger heeft. Aangezien deze stamhoofden ook voor hunne Fèna met de vreemde kooplieden en kustbewoners handelen, wonen velen van hen zoo dicht mogelijk bij de *Wanangan* (riviermonding; ankerplaats), eene gewoonte die, zooals wij zagen, bij de uitbreiding van ons gezag langzamerhand ook door de anderen zal worden gevolgd. Eindelijk heeft elke Hoemalolen nog zijn ondergeschikte Hoofden, zijnde de oudsten of hoofden van huisgezinnen, door RIEDEL met den naam van *Baliftoea* aangeduid.

De betrekkingen der Hoofden zijn erfelijk in hun geslacht, doch de persoon wordt daaruit gekozen door de bevolking onder goedkeuring van den Djohoe; de keus van dezen laatste, die tot voor korten tijd alleen geschiedde door de mohamedaansche bevolking te Kaïli, en ook die van de ondergeschikte Hoofden ter hoofdplaats, moet door het Europeesche bestuur worden bekrachtigd. Volgens den heer RIEDEL onderscheidt men vier standen, nl. de *henolon-nabasa*, de *matalea* of *gebha-nabasa*, de *mansi-fèna-nabasa* of gewone lieden en de *ata-nabasa* of slaven. De leden der twee eerste standen mogen huwen met vrouwen uit de mansifèna; het omgekeerde is echter verboden. De *ata* of slaven, die overal goed behandeld worden, schijnen meest van het eiland zelf afkomstig te zijn en komen bijna uitsluitend in de binnenlanden voor.

De macht van den *Matalea* of *Gebha* en de *Baliftoea* is niet groot; hun bestuur is meer aartsvaderlijk. De laatsten hebben als zoodanig geene bijzondere inkomsten. Ook de Matalea's en Gebha's ontvangen geene vaste betaling; zij genieten alleen eenige voordeelen van de jacht, de visscherij en den handel, opgelegde boeten, enz., terwijl de bevolking verplicht is hun hare hulp bij het bouwen en onderhouden van hunne woning en het bearbeiden hunner velden te verleenen. De Djohoe's genoten vroeger van hunne Alfoersche onderhoorigen de *tanati*, dat is eene vaste jaarlijksche schatting, te voldoen in bepaalde hoeveelheden van rijst, gierst, sagoe, kokosnoten, kokosolie, kippen, lijnwaad, matten, enz., die over de Fèna's naar gelang van hare sterkte werd omgeslagen en waarin ieder gehuwd man zijn aandeel moest dragen. Deze tanati is echter grootendeels afgeschaft. Dit is ook het geval met de vroeger verplichte jaarlijksche levering

van de *Anhoemlolen*, zijnde een jongeling of meisje, die daardoor feitelijk tot slaven van den Djohoe werden gemaakt, hoewel zij nooit mochten worden verkocht. Alleen is de bevolking nog altijd verplicht aan den Regent een zeker aantal heerendienstplichtigen te leveren, die op bepaalde tijden door anderen worden vervangen. Voorts heeft hij op zijne reizen aanspraak op kostelooze levering van levensmiddelen, roeiers, enz. en geniet verder de voordeelen, die de handel tusschen zijne onderhoorigen en de vreemdelingen oplevert.

De gemeenschappelijke belangen worden behandeld in algemeene vergaderingen (*depsiak*), die echter niet in de *balé fèna* (gemeentehuis), voor zoover dit bestaat, maar in de woning der Hoofden gehouden worden. Zoo zijn er vergaderingen van het volk bij den *Baliftoea*; vergaderingen van de *Baliftoea's* bij den *Matalea* of *Gebha*; en vergaderingen van deze laatsten bij den Djohoe. Ieder der aanwezenden heeft het recht zijn gevoelen voor te dragen, waartusschen eindelijk de hoogste in rang beslist. De rechtspraak over de zeldzaam voorkomende misdrijven of geschillen geschiedt door dezelfde vergaderingen, naarmate van den rang der betrokken personen; er is beroep van eene mindere vergadering op eene hoogere. De straffen bestaan in boeten of rottingslagen, in geval van diefstal verbonden met teruggave of vergoeding van het ontvreemde. Gevallen van overspel, hekserij, enz., worden door de Oudsten en de Stamhoofden afgehandeld. Ook hierbij bestaan de straffen hoofdzakelijk in boeten, af te dragen in schotels, wapens, stukken lijnwaad, enz. Eene bijzonder zware boete, *etnofo* geheeten, moet betaald worden door hen, die onder beschuldiging staan van door hekserij iemands dood te hebben veroorzaakt. In twijfelachtige gevallen neemt men zijn toevlucht tot zoogenaamde godsoordeelen, waaronder het *momol* (zevenmaal achter elkander in de hand nemen van een gloeiend stuk ijzer) eene voorname plaats inneemt. Soms wordt een beschuldigde, alvorens men zijne verklaring aanhoort, den eed (*mane*) afgenomen, in hoofdzaak hierin bestaande, dat de delinquent zich op een bij wijze van doodskleed uitgespreid stuk wit linnen neerlegt en in die houding een door het Stamhoofd uitgesproken bezweringsformulier aanhoort. Zaken waarover reeds eene beslissing gevallen is, worden voor goed van de baan geholpen door het *ino sàsi*, letterlijk »zout drinken", waarbij alle betrokken personen een teug nemen uit een schotel, gevuld met water, eenig zout, een mes, eene naald en enkele jonge grasscheutjes. Ook bij deze gelegenheid wordt het eedsformulier, vol schrikkelijke bedreigingen voor de overtreders, door het Stamhoofd uitgesproken.

Omtrent het grondbezit bestaan de volgende bepalingen. De gron-

den kunnen worden onderscheiden in: *éhoe* of volstrekte wildernis, zooals hoog gebergte en ondoordringbare wouden en minder ongenaakbare wildernissen of woeste gronden; *hoema élin* of bewoonde gronden; *hawa élin* of beplantbare gronden; en *hawa* of werkelijk beplante gronden. Al deze gronden zonder uitzondering behooren aan de *Fèna*, binnen welker jurisdictie zij gelegen zijn. Ieder individu heeft het recht woeste gronden aan zijne *Fèna* behoorende te ontginnen, en verkrijgt daardoor het wettig bezitrecht, dat op zijne erfgenamen overgaat, en dat hij ook kan verkoopen, verhuren of verpanden, doch alleen aan iemand uit dezelfde *Fèna*. Wanneer de bezitter zijnen grond niet meer bebouwt, zoodat deze tot den staat van woesten grond of braakland (*wasi*) terugkeert, vervalt na eenige jaren zijn recht en komt het perceel weder geheel aan de *Fèna*. Aan leden van eene andere *Fèna* en aan vreemdelingen kunnen gronden tijdelijk in gebruik worden gegeven, en wel tegen uitkeering van een gedeelte der producten aan de *Fèna*. Op niet in vruchtgebruik uitgegeven woeste gronden mag ieder lid der *Fèna* vrij de natuurlijke producten inzamelen en hout kappen, niet alleen voor eigen gebruik maar ook om er handel in te drijven; aan personen van eene andere *Fèna* of vreemdelingen kan dit alleen worden vergund tegen betaling van het gekapte hout of de andere ingezamelde producten. De sagoe-bosschen of sagoe-*doesoens* (sagoe-perceelen) zijn in den loop des tijds meerendeels in bezit gekomen van bepaalde familiën; ook deze mogen niet aan eene familie, die tot eene andere *Fèna* behoort, worden verkocht, en vervallen bij het uitsterven van de bezittende familie aan hare *Fèna*, in welk geval zij *hawa fèna* worden, waarop alle leden gelijkelijk recht hebben. Kleine op ontgonnen gronden aangeplante sagoeboschjes zijn, wat het product betreft, eigendom van den planter of zijne rechtverkrijgenden, maar de grond blijft altijd eigendom van de *Fèna* (1).

In het Regentschap Kaïli is in 1657 de grond, waarop de nieuwe negeriën moesten worden gesticht, in vollen eigendom aan deze toegewezen; de stukjes grond in haren omtrek tot aanleg van tuinen, enz. zijn haar als particuliere bezittingen afgestaan. De toen reeds bestaande sagoebosschen bleven het eigendom der oude Baaibewoners; de nieuw aankomenden hebben in hunne behoeften moeten voorzien door het aanleggen van zoogenaamde *mata-sagoe's* (kleine sagoe-boschjes), waarvan alleen het gewas hun eigendom is en de grond beschouwd wordt als te behooren aan de negeri, en niet aan de *Fèna*,

(1) Zie hierover nader bij RIEDEL.

waarvan de bezitters oorspronkelijk deel uitmaakten, omdat zij in hunne hoedanigheid van Mohamedanen de stamverwantschap met de Heidensche Alfoeren liefst niet erkennen. Bij uitsterven van eene familie vervallen dus ook hare aanplantingen aan hare negeri en heeten dan *doesoen negeri*. Het overige gedeelte der Vlakte van Kaïli is onverdeeld gebleven; ieder mag daar jagen en planten naar goedvinden, mits met vergunning van de Nederlandsche autoriteit; het plukken van *kajoe poetih*-bladeren is geheel vrij.

De bevolking in het binnenland leeft, behalve van het inzamelen van de natuurlijke producten der bosschen, waarvan sagoe, hout en hars (*damar*) de belangrijkste zijn en het tappen van sagoeweer (*sagéro* of *éha*) van den arènpalm, deels van de jacht op herten, wilde zwijnen en buideldieren, deels van den landbouw, waarbij de arbeid door de mannen en vrouwen gemeenschappelijk wordt verricht doch zóó dat alleen het lichtste werk aan de laatstgenoemden wordt overgelaten. Hunne wijze van landbouw is echter hoogst gebrekkig, zoodat zij niettegenstaande hunnen ijver slechts schrale oogsten bekomen en meest in armoede leven. Hunne voornaamste producten zijn: *djagoeng*, *fèlen* (gierst), sagoe, suikerriet (*tefoe*), aard- en peulvruchten en tabak. Wat zij van hunnen oogst kunnen missen, en verder varkens, *dèndèng* (gedroogd hertenvleesch) en houtsoorten verruilen zij bij de vreemde handelaren, die van tijd tot tijd de *Wanangans* (zie boven) bezoeken, tegen lijnwaden, ijzer- en aardewerk en andere voorwerpen, waaraan zij behoefte hebben en die hun gewoonlijk zeer duur worden aangerekend. Daarbij zijn zij zoo onnadenkend dat zij, om aan eene oogenblikkelijke begeerte, vooral naar lijnwaden, te voldoen, dikwijls meer van hunnen oogst verkoopen dan zij kunnen missen, zoodat zij genoodzaakt worden hunne eigene producten weder van dezelfde kooplieden tegen veel hoogeren prijs in te koopen. Dit geschiedt dan natuurlijk altijd op crediet, en draagt veel bij tot hunne armoede; zij voldoen echter meestal getrouw aan de verplichtingen, welke zij hebben aangegaan. Vroeger werden de te verruilen artikelen eenvoudig op bepaalde plaatsen neergelegd, zoodat partijen elkander niet persoonlijk ontmoetten. De veeteelt bepaalt zich alleen tot het aanfokken van varkens. De vrouwen houden zich bezig met spinnen, weven en verven van grof doch sterk lijnwaad, vervaardigd uit de bladvezels van eene wilde pisangsoort, en met het vlechten en weven van matten en stroolappen.

In de meermalen aangehaalde Woordenlijst zien wij dat de Alfoeren van Boeroe hun jaar in twaalf maan-maanden (*foelan*) verdeelen (zie

de namen aldaar op bl. 48). Volgens den heer RIEDEL echter zou het jaar verdeeld zijn in *zes* maanden of tijdperken, nl. Efnaoe (aanvangende met de nieuwe maan in Augustus), Efhaä, Kaproepa, Samsama, Sablefoe en Selarang.

De taal der inboorlingen splitst zich in vier hoofddialecten, die men het dialect van Masarète, Kaïli, Lisèla en Hoekimina zou kunnen noemen. In de kuststreken wordt hoofdzakelijk Maleisch gesproken (¹).

b. Bijzonderheden van het eiland Ambalau.

Tot de Afdeeling Kaïli behoort het eiland Ambalau of Amblau, gelegen aan den zuidelijken ingang van de veilig bevaarbare Straat Manipa of Boeroe, een paar mijlen van de zuidoostkust van laatstgenoemd eiland. Het is omstreeks 2 □ mijlen groot, bergachtig en weinig vruchtbaar, zoodat het zelfs geen sagoe genoeg voortbrengt voor de bevolking, die het ontbrekende uit de Regentschappen Loemaëte en Waësama op Boeroe haalt; specerijen worden er niet aangetroffen; de grond levert kalk op.

Er zijn zeven negeriën, die elk uit twee tot vijf noeroe's of gehuchten bestaan, namelijk: Loëmoi, aan de oostkust; Masawoi, Salate en Oelima, aan de noordkust, en Eilara, Selasi met Siwar aan de zuidkust, rondom de schoone Baai Waë-Loea. Zij staan onder Hoofden, die den titel voeren van Patih of Orang Kaja.

De bevolking des eilands, welke in Dati's verdeeld is, bedraagt ongeveer 800 zielen; zij schijnt van Boeroe afkomstig te zijn, heeft althans dezelfde instellingen en spreekt dezelfde taal als het volk uit het Regentschap Waësama. Zij belijdt den Mohamedaanschen godsdienst; in elke negeri vindt men eenen tempel, waaraan priesters verbonden zijn. De hoofdmiddelen van bestaan zijn visscherij en handel. De mannen hebben den naam van goede zeelieden te zijn.

(¹) Zie over de taal van Boeroe, *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXI, bl. 295 en *Het Buruneesch van Masarète* (Spraakkunst, Holl.-Boeroen. en Boeroen.-Hollandsche Woordenlijst) van den heer H. HENDRIKS, uitgegeven door het Kon. Instituut, 1897, en bij RIEDEL, bl. 3.

§ 5. De Afdeelingen Kairatoe, Wahai en Amahai met de Onder-Afdeeling Waroe (Afdeeling Banda) bestaande uit de eilanden Séram, Manipa, Kélang, Boano en enkele kleinere.

a. Het eiland Séram.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Séram of, juister, Sérang en Séran ([1]), in de volkstaal *Noesa-ina* of »Moedereiland" genoemd, verreweg het grootste der Ambonsche eilanden, strekt zich ten noorden van Ambon en de Oeliasers in een oost- en westwaartsche richting uit van 128°25′ tot 130°50′ O. L. en 2°47′ tot 3°51′ Z. B. Ten westen wordt het door Straat Boeroe of Manipa en Straat Boano, ten zuiden door de Bandazee, ten noorden door de zee van Séram of Pitt's Straat bepaald. Het heeft eene oppervlakte van 311,5 □ mijlen.

Aan de zuidzijde bevinden zich drie belangrijke baaien: de Baai van Tanoeno of Piroe (waarin de kleine eilandjes Babi en Kasa); de Baai van Elpapoetih, wier opening 22000 Ned. ellen breed en in welker oostzijde een inham is, de Bocht van Amahai, die het eenige gedeelte der Baai is, dat voor groote schepen eene ankerplaats aanbiedt, en de Baai van Teloeti of Haja; aan de noordzijde, de Baai van Sawai of Saléman (waarvóór de kleine eilandjes P. Ela, P. Moal en verscheidene nog kleinere) recht tegenover die van Elpapoetih; en aan de noordoostzijde, de Baai van Waroe ([2]). Door drie van deze baaien wordt Séram in drie schiereilanden verdeeld: de Baai van Tanoeno scheidt een klein westelijk gedeelte des eilands, bekend onder den naam van Klein Séram of Hoamoeal, bijna geheel af van het overige, dat weder door de tegenover elkander liggende Baaien van Elpapoetih en Sawai gesplitst wordt in twee deelen, die door de omstreeks drie mijlen breede landengte van Sawai met elkander verbonden zijn en van welke het oostelijkste het grootste

---

([1]) Zie over dezen naam *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2de Serie, Dl. V; *Notulen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXV, bl. 139 en bij Martin. Wegens de algemeene bekendheid van den naam *Séram* zullen wij hier deze schrijfwijze blijven volgen.

([2]) Op de kaart van Von Rosenberg in Dl. XVI van het *Tijdschr voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, en ook op die in den *Atlas van* Dornseiffen en in den *Maleischen* en den *Nieuwen Atlas van* Versteeg komt nog voor de Baai van Salawai, onmiddellijk ten oosten van die van Saléman, welke echter op de andere kaarten en evenzoo op die in het werk van den heer Riedel wordt gemist.

is [1]. De landengte van Tanoeno, tusschen Hoamoeal en het middelste schiereiland, is geen mijl breed. De twee westelijkste schiereilanden, die te zamen nog niet de helft des eilands beslaan, maken West-Séram uit, terwijl het derde Midden- of Oost-Séram wordt genoemd; deze verdeeling berust hoofdzakelijk op een ethnographisch verschil, hetwelk later zal worden aangewezen (bl. 491).

De voornaamste ons bij name bekende kapen zijn: T. Sial, »Ongeluks-kaap", de zuidpunt van Hoamoeal; T. Kamarian, aan den oostelijken ingang van de Piroe-baai; T. Latoe en T. Toeha, aan de westzijde, en T. Kowako aan de oostzijde van den ingang der Baai van Elpapoetih; T. Haja, aan de westzijde der Baai van Teloeti; T. Tobo en T. Kilmoeri, meer oostwaarts aan de zuidkust; T. Tandoeroe (bij Boot Tararoeroe, elders Tabanoeroe) de noordwestpunt des eilands; T. Lisabata, ten westen van de baai van Sawai; T. Lémoen of Lama, de noordoostpunt, en T. Hatan, de westelijkste punt des eilands.

Over de geheele lengte van Séram strekt zich van het westen naar het oosten een ruw en veeltoppig gebergte uit, ergens Loemoe-oetoe genoemd, welks geologische formatie nog weinig bekend is, doch waarin zich veel krijt- en kalkbergen schijnen te bevinden. Op Hoamoeal is zijne hoogte gering; op het middelste schiereiland zijn toppen van 1500 tot 1800 M.; op het oostelijke bereiken zij eene nog grootere hoogte; de voornaamste toppen zijn daar de Teloeti of Mansela en de Hoala of Noesa-hoeale, beide ten noorden van de Teloeti-baai, van welke de laatste op 10000 voet wordt geschat [2]. Verscheidene toppen hebben volgens den heer Riedel het aanzien van uitgebrande kraters. Op vele plaatsen strekt zich dit gebergte tot aan de kust uit, doch op andere gaat het langzamerhand in laag land over; dit laatste is vooral het geval ten noordoosten van de Elpapoetih-baai (de Vlakte van Roeata of Makariki, die gedeeltelijk moerassig is), ten zuidoosten van de Baai van Sawai (de Vlakte van Sawai), en in het zuidoostelijke gedeelte des eilands, waar zich vrij uitgestrekte vlakten, o. a. die van Bobot en Isal bevinden.

Ook hier strekt, evenals op Boeroe (bl. 466), het hoogste gedeelte der bergketen tot scheidsmuur der moessons. De luchtsgesteldheid komt dan ook in het algemeen met die van dat eiland overeen,

---

[1] Bleeker stelt voor aan het middelste schiereiland den naam Kalbobo en aan het oostelijke dien van Wahai te geven, naar de voornaamste daarop voorkomende plaatsen.

[2] In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde volgreeks, Dl. III, bl. 5 worden als bergen van Séram opgegeven: Totanive, Sahee, Abanoesoea, Abanie, Elanie, Abawolie, Howalie of Winangela, Noesa Heli, Goffa of Teri, Loebat, Maselan, Kerani en Ahoehoe-el-la.

doch schijnt ten gevolge van den minder moerassigen grond langs de kusten gezonder te zijn.

Als *meren* van eenig belang vinden wij vermeld het Meer Tahala, achter de strandplaats Hatoenoeroe (zie beneden) en het Meer Aseleh, op ± 2 uren afstand van Wahai gelegen.

De talrijke stroomende wateren hebben over het algemeen eenen noord- en zuidwaartschen loop van geringe uitgestrektheid, zijn grootendeels onbevaarbaar en drogen in den goeden moesson dikwijls geheel uit. De voornaamste rivieren zijn:

De Roeata of Roeatan, die uit het Oostelijke schiereiland in eene westwaartsche richting door de Vlakte van Makariki naar de Baai van Elpapoetih stroomt, in welker noordoostelijk gedeelte zij zich nabij de negeri Makariki ontlast, over eene vrij groote uitgestrektheid eene diepte van vijf of zes voet heeft, en op eenigen afstand van haren mond aan beide kanten eene zijrivier opneemt, van welke die aan de rechterzijde Tonc heet; bij dit vereenigingspunt heeft de rivier somtijds eene breedte van 200 vt. Voorts ontlasten zich nog in de Elpapoetih-baai: de Tala, de Mala, de Pia en een aantal kleinere.

De Bobot, ook wel Jan Compaan (Compagnie) genoemd, die in het oosten van Séram ontspringt, een zuidwestwaartschen loopt heeft, en zich ten zuiden van de negeri Atiahoe met verscheidene monden in het zuidoosten van de Baai van Teloeti stort.

De Wai Oeta, die in het westen der Baai van Sawai valt.

De Tolohi of Rivier van Sawai, welke bij de plaats van dien naam in zee valt.

De Sopaléwa en de Tolohitela, beide ten oosten van de Baai van Sawai; de eerstgenoemde is de grootste aan dit gedeelte der kust en voor kleine prauwen bevaarbaar.

In het *Aardrijkskundig Woordenboek* worden voorts nog vermeld: de Assella, Berioe, Ajer Mérah, Ajer Masin, Ila, Poetih, Sala, Epe, Ena-Ena, Gaä of Goa, Waroe, Kilmoeri (Kelemori), Sarisa en Oelat. Zie ook eene opgave bij Riedel, bl. 87 en bij Boot, bl. 653.

De vlakke kuststreken zijn met eene menigte uitgestrekte sagoebosschen bezet, die niet slechts in de behoeften der bevolking van Séram maar ook van de naburige eilanden ruimschoots voorzien en door *kajoe poetih*-bosschen worden afgewisseld. De stranden zijn met rhizophoren begroeid. De binnenlanden zijn rijk aan vruchtboomen en wouden, die uitmuntende houtsoorten opleveren, waaronder ijzerhout (*kajoe besi*), *bintangor*, *katapan*, *lingoa* en vele andere te vermelden zijn; terwijl *casuarina*-bosschen de bergtoppen bekleeden. De

koffieheester groeit meest in het wild en draagt overvloedige vruchten. Suikerriet, tabak, *djagoeng*, rijst van droge gronden, tabak en aardvruchten zijn verder de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk ([1]).

Het dierenrijk heeft: herten, wilde zwijnen (beide in grooten getale), geiten, wilde runderen ([2]), *doejoengs* (een tweeslachtig zoogdier, zeekoe), krokodillen, leguanen, schildpadden, hagedissen, slangen, buideldieren, kasuarissen, paradijsvogels, papegaaien, en kleine diersoorten en insecten.

Het delfstoffenrijk van Séram kan men nog grootendeels onbekend noemen, want de op bl. 330 vermelde ontdekkingen van aard-olie, tin en steenkolen hebben tot dusverre wel tot nadere onderzoekingen maar nog niet tot een bepaald resultaat geleid. Warme zwavelbronnen bevinden zich langs het strand aan de westzijde der Elpapoetihbaai. Ten opzichte van de geologische formatie van een gedeelte van West-Séram is eenig meerder licht opgegaan door het in 1892 plaats gehad hebbende onderzoek van Dr. MARTIN, naar wiens werk wij hier verwijzen ([3]).

Staatkundige verdeeling, voornaamste plaatsen.

Wanneer wij hier spreken van eene staatkundige of administratieve verdeeling van Séram, worden daarmede, wat het Europeesch bestuur betreft, alleen de kuststreken bedoeld; want hoewel het geheele eiland eene onderhoorigheid van Nederland is, wordt toch in het binnenland geen of bijna geen rechtstreeksch gezag door ons Gouvernement uitgeoefend. Deze kustlanden nu zijn in de volgende vier deelen gesplitst:

1°. De Afdeeling Kairatoe, bevattende het schiereiland Hoamoeal of Klein Séram, met de oostkust van de Tanoeno-baai tot en met de negeri Seroeawan, en de noordkust van het middelste schiereiland tot aan de afdeeling Wahai, dat is tot en met de negeri Lokoehai. Tot deze Afdeeling, waarover een Posthouder is gesteld, behooren ook de eilanden Manipa, Kélang en Boano (bl. 461).

2°. De Afdeeling Wahai, zich uitstrekkende langs de noordkust,

---

([1]) Zie over de houtsoorten en vruchtboomen bij BOOT, *Korte schets der noordkust van Ceram*, in *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, Jaargang 1893, bl. 650, 885 en 1163.

([2]) Tamme runderen vindt men alleen te Wahai, waar zij van Gouvernementswege gefokt worden.

([3]) Zie ook *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde*, Nieuwe volgreeks, Dl. I, bl. 79.

van Lokoehai tot voorbij de negeri Boti. ([1]) Deze Afdeeling staat onder het bestuur van een Civiel Gezaghebber, welke betrekking wordt waargenomen door den Militairen Commandant van de bezetting te Wahai ([2]).

3°. De Afdeeling Amahai, ook wel Elpapoetih-baai genoemd, bevattende de zuidkust ten oosten van Roemahai tot en met Hatoemetan ten oosten van de Baai van Teloeti. Zij staat onder een Posthouder.

4°. De Onder-afdeeling Waroe, een onderdeel van de Afdeeling Banda, bevattende den oosthoek des eilands met de onmiddellijk daaromheen liggende eilandjes behalve Kefing en de ten oosten daarvan gelegen eilandjes, die tot de Onder-afdeeling Séramlaoet behooren. Dit gedeelte, oorspronkelijk eene onderhoorigheid van Tidore ([1]), behoorde vroeger tot de Afdeeling Wahai, doch is sedert 1824 tot de toenmalige Residentie, thans Afdeeling, Banda gebracht. Er is een Posthouder gevestigd.

De Afdeelingen Wahai en Waroe zijn, wat het Inlandsch bestuur betreft, weder samengesteld uit verscheidene onderdeelen, door ons Regentschappen genoemd doch wier grenzen niet juist bekend zijn.

1°. In de Afdeeling Kairatoe zijn de voornaamste plaatsen:

Langs de oostzijde der Baai van Tanoeno, van het zuiden af: Seroeawan; Kairatoe bij de monding der Rimapa, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Posthouder; Hatoesoea, Waisamoe, Kaibobo (waar vroeger het sedert lang gesloopte fort Harderwijk was) met ruim 1100 zielen tegenover Poeloe Babi; aan de noordzijde der Baai: Tanoenoe, Eti en Piroe; aan de westzijde der Baai, van het noorden af: Loki, Loehoe (waar vroeger het fort Overburg stond), Iha en Koeloer; langs de westkust van het eiland, van het zuiden naar het noorden: Asahoedi en Kawa; langs de noordkust van het westen af: Moerinaten, Nimalehoe, Noniali (standplaats van een Kapala Saniri (zie beneden), Lisabata-iha, Latoeheloe, Hatoewaän, Hoeloen, Kasië, Saweli en Lokoehai, van welke alleen, naar het schijnt, Lisabata-iha door Mohamedanen (250 zielen) en al de overige door Heidenen bewoond worden ([3]). In het binnenland ligt de bekende plaats Honitètoe, door alom gevreesde koppensnellers bewoond ([4]).

([1]) Het westelijke gedeelte der noordkust was oorspronkelijk eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate en later, met goedvinden van het Gouvernement, in bezit genomen door een Vorst van Djaïlolo, die toen den titel van Sultan van Séram voerde. In 1882 heeft men zich echter verplicht gevonden dien Sultan af te zetten en zijn gebied tot eene rechtstreeksche onderhoorigheid van Nederland te verklaren.

([2]) Zie over deze noordkust ook nog: *Eene dienstreis van Amboina naar de noordkust van Séram*, in het *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1890.

([3]) Volgens VAN HOËVELL, *Ambon en de Oeliasers*, bl. 3. — Vroeger behoorde Lisabata en de ten oosten daarvan gelegen negeriën tot de Afdeeling Wahai; zie o. a. de *Bijdragen van het Instituut*, Dl. IV. bl. 181, en Derde volgreeks, Dl. III, bl. 4.

([4]) Zie bij MARTIN (II), bl. 115 en volgg.

2°. In de Afdeeling Wahai van het westen af:
Hatoemoeroe, Loemaëran, Pataila, Loemapeloe, Patahoeé, Oewen, Warasiwa, Koeloetoe, Lisaëli en Karloeloe-sala (¹); rondom de Baai van Sawai: Paä, Paoeni (²), Herelau, Wailoetoe, Horali, Saléman, met eene bevolking van ongeveer 450 zielen, Pasanéa, met eene Mohamedaansche bevolking, Sawai, waar tot in het jaar 1829 eene Nederlandsche bezetting lag, eene insgelijks Mohamedaansche kampoeng met ± 375 inwoners, Loemasaloet, Besi en Opin; verder de noordkust volgende: Hatiling en Hatoeë, beide met eene Mohamedaansche bevolking van 220 en 280 zielen; hier ligt de Nederlandsche post Wahai, met eene vierhoekige aarden redoute door eene natte gracht omgeven, onder commando van een 1sten Luitenant, tevens Civiel Gezaghebber; Laboean-Papoea, Pasahari, Isal, Sirapoetih, Boti en Ajer Tarnata, de laatste bij de grens der Afdeeling Waroe (³).

Tot de Afdeeling Wahai behooren de zoogenaamde Poeloe Toedjoeh of zeven eilanden, waarvan echter één verdwenen is, gelegen ten noordwesten van T. Paä, westzijde van de Baai van Sawai, en door Boot als P. Esaoe, P. Elang, P. Tripang, P. Hiteloeti, P. Hoea en P. Waileli vermeld. Voorts liggen in dezelfde Baai nog de eilandjes Tjampadah, Hatoeweh, Sawai, Kaswari en Sapaléwah (⁴).

3°. In de Afdeeling Amahai van het westen af: Kamarian, met een thans niet meer bezet fortje, Tihoelala en Roemahai ten westen van de Elpapoetih-baai; — rondom die Baai: Latoe, Toemaléhoe, Hoealoi, Elpapoetih, bestaande uit de twee kampoengs Paoeloli en Samasoeroe, Moni, Apisano, Awaja, Warakaä, Roemasosal (⁵), Makariki, Djalahatani en Amahai, bestaande uit de twee negeriën A. serani en A. islam (christelijk en mohamedaansch A.); dit Amahai, gelegen aan den oosthoek der Baai is de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Posthouder; het heeft eene versterking, waarbinnen de gebouwen tot logies van een detachement van het Garnizoensbataljon, magazijnen, enz. — ten oosten van de Baai: Onitèto, Sepa, Kakaoe, Nieuw- en Oud-Tamilooe, Haja aan den westhoek der Baai van Teloeti, Tehoro en Woloe, die vroeger te zamen de negeri

---

(¹) In deze kampoeng bestaat de bevolking gedeeltelijk uit Christenen.

(²) Deze beide kampoengs worden uitsluitend door Christenen bewoond.

(³) De boven vermelde kampoengs zijn grootendeels opgegeven volgens de kaart van Riedel. In het stuk van den heer Boot, waarin ook eene opsomming van de bergnegeriën van Wahai voorkomt (bl. 658), luiden sommige namen anders, terwijl de opgave bij Van Hoëvell geheel van de hier gevolgde verschilt.

(⁴) Op de kaart van Riedel dragen de meeste dezer eilandjes andere namen.

(⁵) Zie over eenen tocht vanuit deze plaats dwars door het eiland bij Martin, bl. 109 en volgg.

Teloeti vormden; ten noorden en oosten van die Baai: Tihoea, Aboelete, Atiahoe, Warinama, thans vereenigd met het vroeger afzonderlijke Tanifoea, en Hatoemetan op de grens met Waroe.

4°. In de Onder-afdeeling Waroe: Hoetoeasa, Tobo, Kamar, Batoelomin, uit vier afzonderlijke kampoengs bestaande, Oerong, Kawaos, Salagor, Gao, Kian, Kilimoi, Kilibaät, Gah en Waroe of Kilibarin aan de Baai van dien naam, standplaats van den Posthouder.

Voorts behooren nog tot deze Onder-afdeeling de kleine langs de oostkust liggende eilandjes Parang, Akat en Madorong, en de nog kleinere, bij de zuidkust liggende, Koeamor en Gofa.

Bevolking, bestuur.

De sterkte der bevolking van Séram, die uit drie hoofdafdeelingen bestaat, n. l. de *Wemale* (heidenen), *Salame* (mohamedanen) en *Sarane* (christenen) is, wat de binnenlanden betreft, grootendeels onbekend. De laatste eenigszins betrouwbare opgave dagteekent van het jaar 1882 met een totaal van 39,997 zielen, als volgt verdeeld:

Heidenen		12,036
Christenen	Burgers	473
Mohamedanen	Burgers	348
Christenen	Negeri-volk	11,185
Mohamedanen	Negeri-volk	15,955
	Totaal	39,997 zielen ([1]).

Niemand zal ons echter van overdrijving beschuldigen als wij aan dit cijfer nog een gelijk aantal voor de onbekende binnenlanden toevoegen en alzoo het totaal op 80,000 zielen stellen, wat nog geen 260 zielen op de □ geographische mijl uitmaakt. De heer BOOT geeft voor de bevolking van de *noordkust*, de bergdorpen daaronder begrepen, het getal van 16206 op ([2]).

De Christen- en Mohamedaansche burgers zijn afstammelingen van vreemdelingen. Over het geheel onderscheiden zij zich wat hun karakter aangaat ongunstig van de inboorlingen. De Christenen uit de Alfoeren ([3]) worden hoofdzakelijk in de twee eerstgenoemde Afdeelingen

([1]) Zie bij RIEDEL, bl. 88. Volgens dezen schrijver zouden de bewoners der negeriën *Makahala* en *Naniali* in het district Sapaléwa (West-Séram) gedeeltelijk uit Mestiezen van Europeeschen oorsprong bestaan en als eerste koppensnellers bekend zijn.

([2]) Zie zijne beschrijving bl. 656.

([3]) *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. V, bl. 287 en volgg.; *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1846, Dl IV, bl. 157; *Bijdragen v. h. Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde.* Nieuwe volgreeks, Dl. I, bl. 63; WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 87.

gevonden; volgens het *Koloniaal Verslag* van 1896 bedroeg hun aantal ruim 11600, wat vrijwel met de opgave van RIEDEL overeenkomt. Te Amahai is ten hunnen behoeve een hulpprediker gevestigd. Zij verschillen in zeden, gewoonten en bijgeloovigheden dikwijls weinig van hunne Heidensche landgenooten. Van het schoolonderwijs, op 12 Gouvernements- en 21 Gemeente-scholen gegeven, wordt traag gebruik gemaakt. De middelen van bestaan vinden zij in de sagoebosschen, het aankweeken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij. De noodige kleeding, het voornaamste waardoor zij zich van de Heidenen onderscheiden, bekomen zij van vreemde handelaars in ruil tegen sagoe, aardvruchten, houtsoorten, tabak enz. Het dragen van Europeesche kleedingstukken wordt als zeer voornaam beschouwd. Oor-, hals- en armsieraden zijn onder hen verboden waar. Evenals de Mohamedanen dragen zij het hoofdhaar kort. Hunne negeriën, welke zij veelal afzonderlijk doch somtijds ook met Heidenen gemeenschappelijk bewonen, worden, evenals die der Mohamedanen, door Radja's, Patih's, Kapitan's of Orang Kaja's bestuurd. Bij wijze van belooning hebben enkelen dezer Hoofden het recht gekregen om de officiëele pajoeng (1ste, 2de of 3de klasse) te voeren. Zij spreken een gebrekkig Maleisch.

De Mohamedanen, welke alleen de kustplaatsen en vooral die langs de zuidkust bewonen, zijn gedeeltelijk uit de Alfoeren voortgekomen en vormen overigens een gemengd ras van lieden uit verschillende oorden van den Archipel, onder welke de Maleiers de hoofdstam schijnen uit te maken, gelijk dan ook het Maleisch het hoofdbestanddeel is van hunne taal, die echter met zeer vele vreemde woorden vermengd is (1). Zij staan in beschaving en nijverheid beneden die der overige Ambonsche eilanden; de inrichting van het bestuur hunner negeriën is nagenoeg eveneens als daar. Die van Oost-Séram worden ons als zeer fanatiek afgeschilderd. Het aantal Hadji's is hier betrekkelijk groot. Van hunne meerdere beschaving, of, juister uitgedrukt, geslepenheid trachten zij, waar dit buiten het oog van het gezag geschieden kan, gebruik te maken om zich ten koste van de heidensche bevolking te verrijken. In het noordwestelijk gedeelte van het eiland schijnt het fanatisme onder de Mohamedanen veel

---

(1) Van de verschillende dialecten, welke op de zuidkust van Séram en op de Oeliasers worden gesproken, is eene door den zendeling A. VAN EKRIS vervaardigde Woordenlijst medegedeeld in Dl. VIII en IX der boven vermelde *Mededeelingen*. Men zie ook de op bl. 449 vermelde geschriften van de heeren VAN HOËVELL en LUDEKING en de *Woordenlijst* met aanteekeningen bij BOOT, bl. 1183. Volgens den heer RIEDEL zouden op het eiland niet minder dan *vijf-en-dertig* dialecten gesproken worden.

minder groot te zijn. Ook is hun invloed hier geringer; alleen op sommige plaatsen oefenen zij eenigen invloed uit op de inheemsche bevolking, doordien hunne Regenten tevens *Kamal* zijn der Alfoeren, door welken titel evenwel meer het denkbeeld van beschermheer of tusschenpersoon tusschen dezen en de vreemde kooplieden dan dat van beheerscher wordt uitgedrukt. Deze *Kamals* zijn ook de personen, door welke de bevelen van het Nederlandsche Gouvernement aan de Alfoersche Hoofden worden overgebracht ([1]).

De heidensche bevolking van Séram zou, volgens WALLACE, althans in het zuiden des eilands, sterk met Papoea's vermengd zijn; hij noemt het zelfs een zuiverder Papoesch ras dan de bewoners van Halémahéra ([2]). Deze niet geheel juiste bewering vindt zijn grond in de omstandigheid, dat vroeger en later tal van Papoesche slaven naar Séram werden overgebracht, die zich hier met de inboorlingen vermengd hebben en wier afstammelingen nu nog in vele zuidelijke kustplaatsen gevestigd zijn. De echte Sérammer behoort tot het Maleische ras, nader tot de familie, welke wij reeds herhaaldelijk onder den naam van Alfoeren hebben leeren kennen. Hij is groot en stevig gebouwd en krachtig gespierd, heeft lang, zwart en sluik haar, eene licht bruine, elders meer donkere huidkleur, eene vooruitstekende doch niet dikke bovenlip, kleine ovale oogen, eene kleine spitse neus en evenzoo kleine handen en voeten. Alvorens hunne kleeding, karakter, enz. te beschrijven, is het noodig te weten, dat deze Alfoeren in twee scherp van elkander onderscheiden stammen zijn verdeeld, bekend onder de namen van *Pata-siwa* en *Pata-lima*, de stam (*pata*) der negen en der vijf. Zij worden ook wel *Oeri-* en *Oeli-siwa* en *Oeri-* of *Oeli-lima*, dat is de negen en vijf volgelingen (*Oeri* en *Oeli*) genaamd ([3]). De grens loopt van de negeri Samasoeroe aan de Elpapoetih-baai in noordwestwaartsche richting naar de kampoeng Oewen-Patahoeë op de noordkust. De inboorlingen geven als grenslijn ook aan de rivier Haoe ([4]), ook *Koenipa Samalati* geheeten, welke volgens hen in het zuiden ontspringt en ongeveer

---

([1]) Uit het stuk van den heer BOOT schijnt te blijken dat deze Regenten een *Kapala-soa*, elders *Marinjo* genoemd, daarvoor ter hunner beschikking hebben.

([2]) *Insulinde*, Dl. II, bl. 87; *Bijdragen van het Instituut*. Derde volgreeks, Dl. III, bl. 55 en volgg.; BICKMORE, *Reizen*, Dl. I, bl. 211.

([3]) Zie de legende omtrent de afkomst dezer stammen *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 153 en *Indische Gids*, 1884. Vergelijk ook bij RIEDEL.

([4]) Volgens mededeeling van den heer RIEDEL (bl. 88) zou de grens gevormd worden door de rivieren Makina en Mala. Vergelijk bij BOOT, bl. 889.

bij het genoemde Oewen in zee valt. Wat westwaarts van deze lijn ligt, behoort tot het gebied der Patasiwa, die dus verreweg het kleinste gedeelte van het eiland bewonen ([1]). Bovendien zijn zij onder elkander nog in twee afdeelingen gesplitst, die als *zwarte* en *witte* Patasiwa onderscheiden worden. De eersten, dus geheeten omdat zij als Kakihanisten getatoueerd zijn en wier inlandsche naam *Patasiwa maselo* schijnt te wezen, staan ook bekend als *Patasiwa teloe waini* of P. der drie stroomen (aan de kust *Tiga-ajer*), naar de rivieren Tala, Eti en Sapaléwa, binnen wier stroomgebied zij gevestigd zijn. De grenzen tusschen deze drie laatste Afdeelingen loopen ongeveer, voor *Tala*, van de bovengenoemde negeri Samasoeroe tot Kaibobo; voor *Eti*, van de kampoeng Eti tot Kawa op de noordwestkust, en voor *Sepaléwa*, van de kampoeng Moerinaten tot Oewen-Patahoeë (zie boven) langs de noordkust.

Terwijl nu, ondanks hunne splitsing in zoogenaamde zwarten en witten, de Patasiwa ééne nauw aaneengesloten familie blijven vormen, heeft er altijd groote vijandschap bestaan tusschen hen en de in Midden- en Oost-Séram gevestigde Patalima. Mag men de inlandsche berichten daaromtrent gelooven, dan zouden de laatsten in vroeger tijden ook nog meer westwaarts gewoond hebben, doch door hunne tegenstanders tot over de boven aangegeven grenslijn verdrongen zijn. Hoewel nu, volgens den heer BOOT, bedoelde grenslijn behoorlijk bewaakt wordt, neemt dit evenwel niet weg, dat ook nog ten oosten daarvan Patasiwa gevestigd zijn. O. a. is dit het geval met de bevolking van de negeriën Paä, Wailoeloe en Loemasokat aan de Baai van Saléman, welke geheel daartoe schijnt te behooren. Bij de bekende vijandschap tusschen de twee stammen mag het voorzeker vreemd heeten niet alleen dat zij daar ongestoord kunnen blijven wonen, maar zelfs een huwelijk tusschen hen en leden van de Patalima onder zekere voorwaarden is toegelaten ([2]).

Ten opzichte van het karakter der Séramsche Alfoeren bestaat er nog al belangrijk verschil tusschen de Patasiwa en Patalima. Terwijl de eersten woest en wreed van aard zijn, ten hoogste wantrouwend tegenover vreemdelingen en gevreesde koppensnellers, worden de anderen ons afgeschilderd als goedhartig, ijverig, huiselijk en onderdanig aan hunne Hoofden; het koppensnellen komt onder hen alleen

---

([1]) De Tala ontlast zich aan de westzijde der Elpapoetih-baai; de Eti, bij de negeri van dien naam, in de Baai van Tanoeno; de Sapaléwa, bij de negeri Noniali aan de noordkust. Deze laatste moet dus worden onderscheiden van de Sapaléwa, die ten oosten van de Baai van Sawai in zee valt.

([2]) BOOT, bl. 893.

in zooverre voor, dat aan krijgsgevangen vijanden het hoofd afgeslagen en dit als zegeteeken in het gemeentehuis (*bailéoe*) wordt te pronk gesteld. Van beide stammen wordt getuigd, dat zij groote liefhebbers zijn van bedwelmende dranken en het met de waarheid niet zeer nauw nemen. Allen zijn uiterst bijgeloovig, hechten veel aan voorteekenen en doen zich als besliste tegenstanders van alle nieuwigheden kennen. Met het Nederlandsch gezag hebben zij, over 't geheel, weinig op.

De *kleeding* is bij de Patasiwa en Patalima tamelijk gelijk. Terwijl in de binnenlanden zoowel de mannen als de vrouwen vaak (kinderen altijd) geheel naakt loopen, is hier, gelijk bij de Alfoeren die meer naar de kust gevestigd zijn, het voornaamste, meestal eenige kleedingstuk de bekende schaamgordel van boomschors of katoen, die bij de mannen *roeano* en bij de vrouwen *oehelia* wordt genoemd. De laatste onderscheidt men in een lange en korte, waarvan de eerste door bruiden en getrouwde vrouwen, de andere door huwbare meisjes gedragen wordt. In de kuststreken dragen de mannen over den schaamgordel meestal een vuurrooden lap, terwijl de vrouwen ook nog wel een saroeng van boomschors of katoen aan hebben. Bij de Patasiwa is de schaamgordel dikwijls van zwarte vlekken voorzien, aangevende het aantal koppen door den drager gesneld. Is dit getal tot *acht* geklommen, dan krijgt de gordel bovendien nog een bijzonderen vorm en wordt dan *roeano kapita* genoemd. In vele streken hebben de mannen de gewoonte om het hoofdhaar door een rooden doek, *asopea* geheeten, bijeen te binden. Tot de kleeding van beide seksen kan ook gerekend worden de *maskèhoe*, een soort tasch, die met een band over den schouder gedragen wordt en tot opberging van sirih en andere benoodigdheden bestemd is. Het dragen van oor-, hals- en borstsieraden alsmede van vingerringen is algemeen. Tatoeeeren komt onder beide stammen, doch inzonderheid bij de Patasiwa voor, onder welke laatsten ook vele vrouwen zich figuren op het voorhoofd, schouderblad, de borst en kuiten laten prikken (¹).

De *woningen* (*noema* of *loema*) zijn zoo primitief mogelijk ingericht. Zij staan op palen, in enkele streken twee à drie meters, elders veel hooger boven den beganen grond, en bestaan hoofdzakelijk slechts uit één vertrek (bij RIEDEL *noema nanee*), waarin ook de stookplaats (*toeka*) is aangebracht en in welks hoeken zich afgeschoten hokjes bevinden, welke tot slaapplaats dienen. Gewoonlijk vinden twee, drie of zelfs meer gezinnen in hetzelfde huis een onderkomen. De

---

(¹) Zie de figuren bij RIEDEL, bl. 108.

huwbare dochters moeten steeds buitenshuis bij een of ander familielid of dorpsgenoot den nacht doorbrengen, terwijl voor de jongelingen daarvoor een afzonderlijk huisje (*soeano*; bij de Patalima *loema pamakalaha*) is aangewezen. De huizen, aan wier bouw steeds de geheele mannelijke bevolking van de kampoeng deelneemt, worden opgetrokken van hout en bamboe, terwijl de wanden en het dak gemeenlijk van sagoe-bladeren zijn gemaakt. Voor den vloer bezigt men bamboe- of niboeng-latten, die zoo gelegd zijn, dat zij gemakkelijk het overtollige vuil doorlaten. Aan de voorzijde is het dak verlengd, ter bescherming van een soort van voorportaal — een rechthoekige bak noemt de heer BOOT het —, waarin de familie over dag bijeen zit. Hier bevindt zich ook de trap, die toegang tot de woning verleent en gewoonlijk alleen bestaat uit een lange paal, die schuins tegen bedoeld voorportaal staat en waarin de noodige inkepingen zijn aangebracht ([1]). Boven het hoofdvertrek treft men meestal een zoldertje aan, waarop de wapens, de erfstukken ([2]) en voorwerpen van godsdienstigen eerbied bewaard werden. Tot deze laatste schijnen ook te behooren de *aoepoeo*, houten beeldjes, waarin de geesten der afgestorvenen wonen en voor wie van tijd tot tijd geofferd wordt. Het *huisraad* is geheel in overeenstemming met de woning: eenige matten om op te slapen en te zitten, potten, lepels, zeeften, bamboezen watervaten, schotels en kommen, is met eenig jacht- en vischgereedschap schier alles wat in zulk een echt Alfoersch huis wordt aangetroffen. De wanden binnen en buiten prijken meestal met gedroogde onderkaken van herten, zwijnen en buideldieren, ook wel met de schilden van groote schildpadden. In de kuststreken wordt natuurlijk, op het voorbeeld van Christenen en Mohamedanen, wier huizen ruimer en netter en op den vlakken grond gebouwd zijn, eenige meerdere weelde aangetroffen.

De dorpen (*hèna* of *pèna*) der Alfoeren worden bij voorkeur op hoogten of in de nabijheid van rivieren aangelegd. Bij de Patasiwa zijn zij in oorlogstijd versterkt; ook legt men hier dan ook wel bèntèngs aan. In het midden van elk dorp bevindt zich een open plein, met het bekende gemeentehuis, hier *bailéoe* ([3]) geheeten. Ook heeft men er nog een afzonderlijk huisje, waarin (zie boven) de jongelingen

([1]) In vele huizen bevindt zich ook aan de achterzijde van het huis zulk een trap, die, naar het schijnt, des avonds kan worden opgehaald. Volgens den heer RIEDEL zou men in het gebergte zelfs woningen aantreffen, waarbij voor elk *gezin* een afzonderlijke toegang is aangebracht.

([2]) Gelijk de afzonderlijke familie's heeft ook elke noeroe (stam) zijn poesaka's of erfstukken, welke in de woning van het stamhoofd bewaard worden.

([3]) Zie de beschrijving bij BOOT, bl. 1197.

overnachten en de gewijde wapens met de gesnelde koppen worden opgeborgen. Op eene andere plaats in het dorp staat de *hatoe asatana* of gewijde steen, die bij beide stammen een voorname plaats in den cultus inneemt.

De wapens, waarvan deze inboorlingen zich in den oorlog, op de jacht, enz. bedienen, zijn in hoofdzaak pijl en boog, lanzen, hakmessen en schilden, de laatste van gaba-gaba of hout. Alleen in de negeriën langs de kust zijn geweren in gebruik. Als muziekinstrumenten vindt men onder hen gongs, tifa's, violen en inzonderheid de *tahoeri*, een blaasinstrument van bamboe, dat vooral dienst doet om den terugkeer der mannen uit den strijd of van eenen sneltocht aan te kondigen. De hier bedoelde sneltochten, welke bij de Patasiwa herhaaldelijk voorkomen, staan in het nauwste verband met de godsdienstbegrippen dezer eilanders en dienen hier tevens, meer dan elders in den Archipel, om het aanzien der mannen bij het zwakke geslacht te verhoogen.

Evenals de Alfoeren op Boeroe zijn de Sérammers verdeeld in tal van afzonderlijke stammen of familie's, die in het westelijk deel *niroe*, elders *ipa* worden genoemd. Elke stam leeft verspreid over een grooter of kleiner aantal *hèna* (zie boven) of, in oostelijk Séram, *lokohi*, dorpen of gehuchten. Het bestuur over eenen stam berust bij een *Latoè*, aan wier hoofd bij de Patasiwa teloe Waini, in elk der drie afdeelingen, de *Latoe inama* geplaatst is. Deze Latoe's zijn ook de voorzitters van den *Saniri*, een soort van volksraad, zooals die op verschillende plaatsen gehouden wordt. Bij de Patalima zou deze Raad *Toewè hapi-hapi* worden genoemd. De afzonderlijke dorpen worden door eigene daartoe gekozen Hoofden bestuurd, die in de verschillende deelen van het eiland den titel voeren van *moranggai*, *kamalaä*, *makahitia*, *malési*, enz. en steeds een Raad van Oudsten naast zich hebben. Het gezag dezer Hoofden heeft over 't geheel weinig te beteekenen. Op hunne beurt bekreunen zij zich in den regel weinig om de in de strandplaatsen gevestigde Regenten (zie boven). Hunne inkomsten bestaan uit enkele belastingen in natura (opbrengsten van landbouw, jacht en visscherij), een aandeel in de betaalde boeten enz. Bovendien is de bevolking verplicht hunne woningen te bouwen en te helpen onderhouden.

De godsdienstige begrippen der Sérammers zijn al even verward als bij hunne rasgenooten op Boeroe en elders. In enkele onder hen gebruikelijke formulieren wordt gesproken van een *Oepoe-langi* en een *Oepoe-tapene*, die, volgens Riedel, het mannelijk en vrouwelijk beginsel vertegenwoordigen en als hoogste godheden zouden moeten

worden aangemerkt. In Oost-Séram treedt daarvoor, blijkens eene mededeeling van den heer WILLER, de *Opo-tata Potoa* in de plaats. Zooveel is zeker dat dit Opperwezen, evenals de Opo-Lani op Boeroe, alleen bij bijzondere gelegenheden aangeroepen wordt en voor de groote massa geen voorwerp van vereering kan worden genoemd. De eigenlijke volksgodsdienst beweegt zich om de vereering van de *nitoe*, de geesten der afgestorvenen en de *nita* of booze geesten. De eersten worden voorgesteld te huizen in de boven vermelde aoepoeo (bl. 494), die een menschelijke figuur voorstellen, en verder in de *hatoemomoni* of gewijde steenen, welke, gelijk wij zagen, in en buiten de kampoengs te vinden zijn. De *nita* daarentegen wonen in de lucht, in hooge boomen, rotsen en andere geheimzinnige plaatsen. Algemeene offerfeesten, aan de nitoe of nita gewijd, hebben bij voorkeur plaats bij den hatoe asatana (bl. 495) en andere gewijde steenen. Plaatsen en voorwerpen door hen, naar het volksgeloof, ingenomen zijn *momoni* (onschendbaar) en mogen niet betreden of aangeraakt worden. Naast de meer algemeene nita heeft men nog de *soewaika*, die de gedaante van varkens, slangen, krokodillen, enz. aannemen, niet zelden ook zich in een mensch, meestal eene oude vrouw, veranderen. Ook kent men hier de *Soewanggi* en, niet te vergeten, de *poetiana*, welke laatste ook hier voorgesteld worden als nitoe's van vrouwen, die in het kraambed zijn bezweken en nu rondwaren om hare zwangere zusters onheil aan te brengen.

Met uitzondering van de bij de Patasiwa voorkomende *Mahoewen* (zie beneden), hebben de Sérammers geen eigenlijk gezegde priesters. Het aantal toovenaars, geestenbezweerders, enz. is hier echter even groot als elders. Verschillende zaken zijn *momoni* of *moli*, o. a. het uitspreken van de namen der besturende Hoofden. Het *eslelet* der Boeroeneezen (bl. 477) wordt hier *moetoeë* genoemd en komt in tal van vormen voor. Afgescheiden daarvan is het *selia*, waardoor gronden aan den geheelen stam behoorende op die wijze worden afgebakend. Terwijl men overtreding ten opzichte van het eerste eenvoudig aan de wraak der geesten overlaat, wordt in het tweede geval eene zware boete, soms zelfs de doodstraf opgelegd.

Huwelijken tusschen leden van dezelfde noeroe of ipa zijn geoorloofd. Alleen is het aan personen uit twee negeriën, welke het *pela*-verbond (zie beneden) gesloten hebben, verboden met elkander te trouwen. Voor de vrouw wordt een bruidschat (*anai*; in de kuststreken *harta* genoemd) betaald, waardoor zij en hare kinderen het eigendom worden van den man en diens familie. Ook hier (bl. 349) zijn de aanstaande schoonouders verplicht een tegengeschenk (*ipoena*)

te geven. Is de man niet in staat de geheele anai in eens af te doen, dan kan hij bij de familie zijner vrouw gaan inwonen en de rest in arbeid betalen. Huwelijken door middel van schaking ter ontduiking van den bruidschat komen menigvuldig voor. De daarvoor te betalen boete is betrekkelijk zeer gering. Een enkele maal komt het voor dat jonge meisjes reeds in hunne prille jeugd worden uitgeloofd, in welk geval de aanstaande echtgenoot een voorschot op de anai geeft. Een huwelijk tusschen een Patasiwa en een Patalima vereischt behalve de toestemming der ouders ook die der betrokken negeri-hoofden. De vrouw gaat in dit geval over in den stam van haren man. Een huwelijk is dan alleen wettig als de bruid de korte *oehelia* (bl. 493) voor de lange verwisseld heeft. Terwijl de vrije en intieme omgang onder jongelieden overal is toegelaten, wordt echtbreuk streng, vroeger zelfs met den dood gestraft. Echtscheiding kan alleen plaats hebben op verzoek van den man of met wederzijdsch goedvinden der beide echtelingen. Het negeri-bestuur moet alsdan uitmaken aan wie de kinderen behooren. Gescheiden echtgenooten mogen weer, zelfs met elkander, hertrouwen, wat aan weduwnaars en weduwen, althans bij de Patasiwa, ten strengste verboden is. Veelwijverij is alom geoorloofd, doch komt uit den aard der zaak weinig voor (¹).

Gedurende de bevalling moet de vrouw zich in een afzonderlijk door den man vervaardigd hutje ophouden, dat bij RIEDEL *takoösoene*, bij BOOT *paparisa* en in de wandeling *roemah-boelan* wordt genoemd.

De lijken der afgestorvenen worden, ontdaan van alle kleedingstukken en sieraden, in katoen gewikkeld of met goemoetoetouw omwonden en in zittende houding in een ondiepen kuil begraven. In en op het graf worden eenige gereedschappen en verdere levensbenoodigdheden ten dienste van den overledene neergelegd. Enkele dagen later worden ook nog schotels, borden, stukken katoen, enz., boven het graf stuk geslagen of verscheurd, om de nitoe van de blijvende genegenheid der achtergeblevenen te verzekeren en haar te bewegen zoo min mogelijk kwaad te komen doen. Daarvoor dient ook het doodenfeest, dat na korter of langer tijd door de familie gegeven wordt. De rouw, zooals die in enkele streken van Séram bedreven wordt, bestaat hierin dat de huisgenooten van den overledene gedurende eenige dagen met loshangend en ongekamd haar, vuile schaamgordels, enz. rondloopen en zich van alle geruchtmakende bezigheden onthouden. Zelfs mogen zij zich niet reinigen noch het

(¹) Zie hierover nader bij BOOT en *Het eiland Boeroe* van den heer WILLER.

vuil uit hunne woning verwijderen. In enkele negeriën van West-Séram worden de lijken van volwassen mannen niet begraven, maar op een stellaadje in het bosch neergelegd; later verzamelt men dan de schedels om die in de eene of andere gewijde grot op te bergen.

Het op bl. 496 vermelde *pela* is een verbond gesloten tusschen twee of meer negeriën, waarbij wederzijdsche hulp in geval van oorlog op den voorgrond staat, doch dat overigens van dien aard is, dat het den naam van *pela-soedara* of »broederbond", door de Maleisch sprekende kustbewoners daaraan gegeven, ten volle verdient. Onder meer hebben de bondgenooten de vrije beschikking over de veld- en boschproducten, welke op elkanders terrein groeien. Deze overeenkomst wordt met eenen duren eed bezegeld, waarbij het aan vervloekingen aan het adres van de woordbrekers niet ontbreekt [1].

Ten slotte een enkel woord over het veel besproken *Kakihan*, een soort van geheim genootschap onder de Patasiwa-maselo of zoogenaamde Zwarte Patasiwa, waarvan zelfs nog enkele Christenen en Mohamedanen lid zijn, doch waarvan de oorsprong in het duister ligt. Hoofddoel schijnt te zijn: wering van elken vreemden invloed op de zaken den stam betreffende en instandhouding van de voorvaderlijke instellingen, inzonderheid die ten opzichte van de vereering der nitoe. Dit verbond heeft een eigen en geregeld bestuur, bestaande voor elk der drie afdeelingen Tala, Eti en Sapaléwa uit eenen *Latoe inama* of hoofdvorst, een *Sailoeei* en een *Sailboeboe*, door de kustbewoners ook wel Oedjoeng-bandéra en Pohon-bandéra of hoofd en uiteinde der vlag genoemd, eenige *Manoemeten* (»zwarte vogels") of boodschappers en *makoeresi* of *malési* of voorvechters. De laatsten worden ook wel *Kapita* betiteld. Een voorname, zoo niet de voornaamste rol spelen hierbij echter de *Mahoewen* of priesters, waarvan er in iedere negeri vijf of zes aanwezig zijn en aan wier hoofd overal een *Latoe-mahoewen* of *Mahoewen-temai* geplaatst is. Alle mannelijke leden van den stam zijn verplicht, zoodra zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, zich in den bond te doen opnemen. Wie weigeren mocht, maakt zich tot een voorwerp van minachting bij al zijne stamgenooten. De opname der nieuwe leden heeft plaats in

---

(1) Over al deze onderwerpen, waarover hier niet uitvoeriger kan worden gesproken, zie men nader bij BOOT en RIEDEL; verder *Bijdragen van het Instituut*; Nieuwe volgreeks, Deel I; *Tijdschrift voor indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXVI en andere boven reeds vermelde bronnen. Belangrijk voor de studie van de bevolking van Séram is ook de *Systematische beschrijving eener ethnographische verzameling*, door C. M. PLEYTE WZN., in Dl. XI, Tweede Serie (1894) van het *Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap.*

de *toetoe-oe*, het zoogenaamde kakihan-huis ([1]), eene soort van smalle langwerpige loods, welke in het bosch op eenigen afstand van elke negeri staat opgericht, en inzonderheid aan den *nitoe-elak* of het Hoofd der nitoe's gewijd is ([2]). In dit steeds donker gehouden, spookachtig gebouwtje worden de nieuwelingen door handlangers van den *Latoe-mahoewen*, die den naam voeren van *Masaloö*, op eigenaardige wijze binnengebracht, om daarna door een der onzichtbare priesters in de geheimen van den bond, inzonderheid die van den nitoe-dienst te worden ingewijd. Op dezelfde geheimzinnige manier hooren zij zich hunne verplichtingen met de op overtreding bedreigde straffen voorlezen. Al wat in de toetoe-oe gesproken en gedaan wordt, moet als het diepste geheim bewaard blijven. Mededeeling daarvan aan oningewijden heeft onverbiddelijk den dood van den verrader ten gevolge. Vooral moeten de vrouwen, die zelfs niet in de nabijheid van het Kahihan-huis komen mogen, daarvan geheel onkundig blijven. Na eenige dagen in de negeri bij de hunnen terugkeerende, moeten de nieuwelingen zich een poos als half waanzinnig gedragen, als hadden zij geheel de herinnering aan hun vroeger bestaan verloren, ten einde daardoor voor iedereen het priestersprookje waar te maken, dat zij al die dagen door de nitoe bevangen zijn geweest. Voorkomende zaken den bond betreffende worden in den Mahoewen-raad, onder voorzitterschap van den Latoe, behandeld. Deze Raad legt boeten op of spreekt de doodstraf uit. In het laatste geval wijst hij tevens het lid aan, dat den overtreder door sluipmoord heeft om te brengen. Niemand mag zich aan die taak onttrekken, ook al gold het tegenover zijn eigen zoon als wreker van de vertoornde nitoe's (want deze krijgen straks de schuld van den moord) op te treden.

Voordat de nieuwe leden de toetoe-oe verlaten, ontvangen zij het kakihan-teeken (*pela*), dat hun door middel van dorens ergens op de huid, doch steeds boven den knie, wordt ingeprikt. Behalve aan dit teeken, herkennen de Kakihanisten elkander aan een bamboezen kalkkoker, dien zij steeds bij zich dragen ([3]).

([1]) De strandbewoners noemen het ook wel *roemah-sétan* of duivelshuis.

([2]) In het stuk van den heer BOOT wordt de hoofdgeest die hier zou tronen *fahadjoel* genoemd. Volgens genoemden Schrijver wordt ieder, die dezen naam luide uitspreekt, met zware boete of met den dood gestraft.

([3]) *Kakihan* beteekent *Bond van getatoueerden* (van *kakih*, prikken of tatoueeren). Kakiai, dat volgens VAN HOËVELL de titel is van den priester die het teeken (een soort van kruis) aanbrengt, wil volgens RIEDEL ook zeggen: door prikken of tatoueeren tot den adel der vereeniging verheffen. Zie verder over dit onderwerp bij laatstgenoemden schrijver en bij BOOT, wier stukken tevens dienen kunnen tot aanvulling

§ 6. De Séram-Laoet, Gorom en Watoebèla-eilanden (Afdeeling Banda).

a. De Séram-Laoet-groep.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking.

De Séram-([1])Laoet-eilanden liggen onmiddellijk ten zuidoosten van Séram, tusschen 130° 54′ en 131° 20′ O. L. en op gemiddeld 3° 52′ Z. B. De voornaamste er van zijn: Séramlaoet of Maar, Sérangrei of Klein-Kefing, Gèser, Kiliwaroe, Nedin, Kifar, Mataoeli, Masangarat, Noekoes, Kanoli, Kidang, Sasifi en Makokak ([2]). De gezamenlijke grootte zal ongeveer 6 of 7 □ mijlen bedragen. Alleen Sérangrei, Gèser, Kiliwaroe, Séramlaoet en Kifar zijn bewoond. Zij worden te zamen met de Gorom- en Watoebèla groepen de zuidooster-eilanden genoemd, en vormen met deze de tot de Afdeeling Banda behoorende Onder-Afdeeling Séramlaoet en Gorom, onder een Posthouder, die op het eiland Gèser gevestigd is.

Omtrent hunne natuurlijke gesteldheid is nog weinig bekend. Zij zijn laag, rusten op eenen grondslag van koraalriffen en zijn ook gedeeltelijk door zoodanige riffen omgeven; de kleinste eilanden zijn misschien geheel van deze formatie. De vruchtbaarheid schijnt niet zeer groot te zijn. Vroeger groeiden er specerijboomen, die in de 17de eeuw zijn uitgeroeid; thans zijn de belangrijkste voortbrengselen van den grond eenige sagoe, *djagoeng*, roode rijst, kokosnoten, allerlei moeskruiden en aardvruchten. De voornaamste diersoorten zijn herten, geiten en wilde zwijnen. De zee in den omtrek is rijk aan *tripang*, schildpadden en *agar-agar*; van *tripang* worden jaarlijks omtrent 200 pikoels, van karet 2 pikoels, en van *agar-agar* 30 of 40 pikoels uitgevoerd.

De bevolking, die ongeveer 2000 zielen zal bedragen, is mohamedaansch en zegt af te stammen van de oorspronkelijke Bandaneezen

en gedeeltelijke verbetering van wat daarvan reeds vroeger werd medegedeeld in: *Koloniale Jaarboeken*, 1863; *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap* Dl. V en IX; *Tijdschrift voor Neérl. Indië*, 1843; *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVI; *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgreeks, Dl. III; W. A. van Rees, *De pioniers der beschaving in Neérl. Indië*, bl. 92; R. van Eck, in de *Indische Gids*, van Februari 1884.

([1]) De heer Riedel, wiens opgave hier grootendeels gevolgd is, spelt *Sérang*, *Séranglao*, *Keving* en *Kivar*.

([2]) Volgens Riedel. De *Regeerings-Almanak* vermeldt: Keffing, Klein-Keffing, Gisser, Kilwaroe, Ceramlaoet en Salawatti.

(zie hierachter, bij Banda), doch is thans een zeer gemengd ras van Boegineezen, Mangkasaren, Tobéloreezen, Balineezen, Papoea-eilanders, enz. Inzonderheid zijn hier in den loop der tijden veel Papoea's als slaven ingevoerd. Zij worden beschreven als verslaafd aan het gebruik van opium, lui en onzindelijk; de nijverheid bepaalt zich tot het vervaardigen van kleedjes en het smeden van *parangs* (kapmessen, houwers), die op de zuidelijker gelegene eilanden zeer gewild zijn, het bouwen van prauwen, en het vlechten van doozen. Ook worden er goede smeden, timmerlieden en pottebakkers gevonden. Verder leven zij van den landbouw, die door de mannen gedreven wordt, van de visscherij en eindelijk van den handel, dien zij in de boven vermelde artikelen rechtstreeks drijven vooral met de Banda-groep, Nieuw Guinea, de Aroe- en Kei-eilanden, Bali en Soembawa of met de op de eilanden gevestigde Arabieren, Chineezen, Mangkasaren en Boegineezen ([1]). Hunne grootere vaartuigen koopen zij van de Balineezen en de Kei-eilanders.

Bijzonderheden omtrent de afzonderlijke eilanden.

Het eiland Kefing of Sérangrei, ook Klein Kefing genoemd, ligt dicht bij Sérams zuidoostpunt en is daarvan door eene smalle en ondiepe straat gescheiden. Het telt zeven negeriën, n. l. Kefing, Koewai, Keloe ([2]), Kotabandang, Pagar, Kotawaoe en Kilibro, onder het bestuur van den te Kefing gevestigden Majoor en den Radja van Keloe.

Het veel kleinere Gèser (gewoonlijk Gisser genoemd) ligt ten noordoosten van Kefing en heeft de negeriën Kiliwaroe en Roematamose, onder een Hoofd met den titel van Majoor, met eene bevolking van ruim 300 zielen. Dit eiland was vroeger eene onderhoorigheid van het ten noorden er van gelegen Kiliwaroe. Op Gèser is de Nederlandsche Posthouder der Onder-afdeeling gevestigd.

([1]) Voor verdere bijzonderheden omtrent de bevolking verwijzen wij naar het werk van den heer RIEDEL.

([2]) Op sommige kaarten wordt *Keloe* als een afzonderlijk eiland genoemd. Op de Kaart van MELVILL, in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel IV, bl. 38 en ook bij RIEDEL komt het echter als zoodanig niet voor. Aan den Radja van Keloe is het zuidelijk deel van Séramlaoet onderhoorig. Even onjuist als die omtrent Keloe is de meening van vroegere schrijvers, dat de door vele riviertjes of beken doorsneden zuidoosthoek van Séram een afzonderlijk eiland — Groot Kefing of Kwamor — zou wezen. Reeds VAN DER CRAB (*Reis door den Molukschen Archipel*, bl. 59) heeft de onjuistheid daarvan aangewezen. Zie ook het Kaartje bij RIEDEL. Vergelijk verder over deze eilanden *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XIII en XVI.

Kiliwaroe, nog kleiner dan Gèser en weinig meer dan eene zandbank, ligt ten noordoosten van dit eiland in de onmiddellijke nabijheid der noordwestkust van Séramlaoet, en is door koraalriffen omgeven. Het heeft twee kampoengs, Kiliwaroe en Kilitai, respectievelijk bestuurd door eenen Radja en een Kapitan. De bevolking wordt geschat op ± 560 zielen. Dit eiland is de hoofdstapelplaats van den vrij belangrijken handel tusschen Nieuw Guinea en de Séramlaoet- en de Goromeilanden eenerzijds en Boeton, Mangkasar en Singapoera anderzijds. Aan den Radja is ook het noordelijke gedeelte van Séramlaoet onderhoorig.

Séramlaoet, eene onderhoorigheid van de twee voorgaande eilanden([1]), is grootendeels van kalkformatie en verheft zich weinig boven den zeespiegel. Het hoogste punt is de Ailena ongeveer in het midden. Het heeft de vijf kampoengs Kilifoera, Maar([2]), Enamalaas, Karang en Namalomin, met eene gezamenlijke bevolking van omstreeks 450 zielen; zij liggen aan de zuid- en oostzijde van het eiland, dat daar eene zandplaat heeft, die zich ver in zee uitstrekt en bij eb droog valt.

Tusschen de eilanden Gèser, Kiliwaroe en Séramlaoet is eene uitmuntende voor alle winden veilige reede met goeden ankergrond (zandgrond) op 7 vadem diepte.

Kifar, ten noordoosten en Gorogos ten oosten van Séramlaoet gelegen, hebben eene kleine bevolking; de overige eilandjes van deze groep, eveneens oostwaarts gelegen, zijn geheel onbewoond.

b. De Gorom-([3])eilanden.

De Gorom- of, zooals zij gewoonlijk officieel worden genoemd, Goram-eilanden liggen ten zuidoosten van de Séramlaoetgroep en bestaan uit de drie eilanden Gorom of Goromlaoet, Soeroeaki of Goromrei en Manoeoko. Hunne gezamenlijke grootte zal ongeveer 6 □ mijlen bedragen.

Zij zijn aanmerkelijk hooger dan de eilanden van de voorgaande groep; Goromrei en Manoeoko vooral zijn bergachtig. Ook in vruchtbaarheid overtreffen zij de even genoemde groep. Behalve de daar

---

([1]) Zie de noot boven op bl. 501.

([2]) Het elders als een afzonderlijk eilandje vermelde Maar, dat ook op MELVILL's Kaart der *Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea* in den *Atlas* als zoodanig voorkomt, bestaat niet. Ook VERSTEEG vermeldt het niet in zijn *Maleischen* noch in zijn *Nieuwen Atlas*.

([3]) RIEDEL schrijft *Gorong* en *Goronglao*.

genoemde producten brengen zij vooral voortreffelijke houtsoorten en *masoi* voort.

De Mohamedaansche bevolking, wier sterkte op 8750 zielen wordt gerekend, is geheel van denzelfden aard als de Séramlaoet-eilanders, doch nijverder in handel en zeevaart en ook nog meer bedreven in het weven van kleedjes en het smeden van *parangs* en *kléwangs*, maar daarbij zeer twistziek en oorlogzuchtig. Die van Manoeoko is echter zuiverder Maleisch. Hun handelsvloot wordt op een honderdtal grootere en kleinere vaartuigen geschat.

Goromlaoet, het noordoostelijkste van de groep, is 2,1 □ mijlen groot. Het is vooral in het noorden, waar de toppen Gorian en Gisawowon zich verheffen, bergachtig doch niet meer dan 300 M. hoog; aan de westzijde des eilands is tegenover de negeri Odor ([1]) eene goede reede in den Oostmoesson, en aan de zuidoostzijde voor Kailakat eene goede ankerplaats in den Westmoesson, tot welke de toegang wordt verleend door verschillende diepe doorgangen in het koraalrif, dat Goromlaoet aan alle zijden op eenigen afstand van de kust omringt. Het eiland is verdeeld in de drie districten Kataloka, Odor en Amar, die elk door een Radja bestuurd worden en de negeri Mida (op de zuidkust), welke op zichzelf staat. Het geheele eiland telt negen en veertig kampoengs, van welke er acht tot het eerste, elf tot het tweede en negen en twintig tot het derde District behooren ([2]). De bevolking werd in 1882 op ruim 6300 zielen geschat.

Soeroeaki of Goromrei en door de inlanders ook wel P. Magat, naar eene kampoeng op de noordwestkust, genoemd, ligt ten westen van Goromlaoet, is ongeveer 1,8 □ mijl groot en in het midden heuvelachtig. Het telt slechts de vier negeriën Magat, Argaan, Kilikeli, op de westkust, en Wisalin op de oostkust, welke te zamen 300 inwoners hebben en bestuurd worden door een Orang Kaja, die het oppergezag van den Radja van Amar op Goromlaoet erkent.

Manoeoko, het hoogste van de groep, door koraalriffen omgeven, ten zuiden van de twee voorgaande eilanden gelegen, is 2,6 □ mijlen groot en heeft twee bergtoppen, den Watoe-loli en den Wotoer, die

---

([1]) Elders *Ondor*.

([2]) Bij RIEDEL heeten deze negeriën: Kinali, Namaleen, Dadaä, Roemeoen, Saboroe, Roemadat, Kasar en Kataloka; Odor, Kilisodi, Belili, Kilisoeagi, Kotamaba, Akat, Doelak, Kelaler, Dai, Kalibingan en Kilihi; Poenastoloe, Iloer, Sagei, Amar, Kiliwooe, Waisalaoe, Wawatoe, Basarin, Kilitoeha, Kilimoeda, Kotadaän, Kiliangin, Kotjiri, Kotahalawoekan, Kailakat, Kotaleen, Boäs, Aran, Miran, Kiliraoes, Gota, Tenarin, Rarat, Roemadaän, Kilisodi, Roemanama, Boean, Woesoen en Koeloegoa.

omstreeks 300 M. hoog en door eenen 75 M. hoogen zadelrug met elkander verbonden zijn; op den top van den eerstgenoemden wordt, volgens het verhaal der inboorlingen, een meertje gevonden, dat dan waarschijnlijk een kratermeer zou zijn. Het geheele eiland staat eveneens onder het bestuur van eenen Radja gevestigd te Arwooe. Het telt tien negeriën, waarvan Arwooe op de west-, Sera op de zuid- en Kalioerat op de noordkust de belangrijkste zijn ([1]). De bevolking van het geheele eiland bedroeg in 1882 ruim 2100 zielen.

c. De Watoebèla-eilanden ([2]).

De Watoebèla-eilanden, ook wel (ook nog in den jongsten *Regeerings-Almanak*) Matabella-eilanden genoemd, strekken zich zuid-zuidoostwaarts van de Gorom-eilanden uit, tusschen 4°15′ tot 4°55′ Z. B. en 131°40′ tot 132° O. L. Zij zijn van het noorden af: Igar, Watoebèla, Kesioei, Baam, Teoer en, oostwaarts, Koerkap, en hebben gezamenlijk misschien eene oppervlakte van 2 □ mijlen. De grootste van de groep zijn Kesioei, Watoebèla en Teoer, welk laatste, ver zuidelijk gelegen, door sommigen niet tot deze eilanden wordt gerekend te behooren. Alleen deze drie zijn bewoond. In 1882 telde de geheele groep nog geen 2000 zielen.

Teoer is van vulkanischen oorsprong, geheel bergachtig doch schijnt weinig vruchtbaar te zijn. Men vindt in het noorden den top Roemaloesi, die volgens oude berichten nog in 1659 als vulkaan zou hebben gewerkt. Behalve kalk levert het ook leem en klei op, geschikt voor het bakken van aardewerk. Het heeft eene in naam Mohamedaansche bevolking van omstreeks 250 zielen, welke beweert van de Banda-eilanden afkomstig te zijn en in drie kampoengs, Roemaloesi, Roemoei en Loetoerleen, bijeenwoont. Eenige mijlen oostwaarts van Teoer ligt het kleine onbewoonde eilandje Oeran, dat door anderen Tengger schijnt genoemd te worden.

Watoebèla en Kesioei zijn bewoond door eene Heidensche bevolking van ongeveer 1600 zielen, die hoofdzakelijk van vischvangst en tuinbouw leven, en onder welke roof en moord veelvuldig voorkomen.

([1]) Volgens Riedel heeten de andere negeriën: Pantjalang, Killiobas, Derak, Lokoe, Enlomin, Lalanmatleen en Wawasa. Von Rosenberg in zijn *Reis naar de Zuid-Ooster-eilanden*, bl. 96, vermeldt: Amar (zie boven), Arwou, Maiwoka, Sigsig, Tereh, Enlomin, Sigai, Loko en Sigaro en geeft eerstgenoemde als hoofdplaats op. In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel XIII, worden nog een veel grooter aantal vermeld, terwijl ook de hier opgegevene andere namen dragen.

([2]) Riedel, *Sluik- en kroesharige rassen*, bl. 88 en volgg. Vergelijk de vroegere berichten van Bosscher en Von Rosenberg.

Met uitzondering van enkele onder hen voorkomende Papoea's en hunne afstammelingen, behooren deze eilanders tot het Maleische ras.

Kesioei kan beschouwd worden als het hoofdeiland van de groep. Het is van koraalformatie en heeft het voorkomen van eenen uit zee oprijzenden bergrug. De bevolking van ruim 1000 zielen is verdeeld over dertien dorpen, waaronder Bebar, Kaldoïs, Soemelar en Kalitokonikan op de west- en Riba, Kotawaroe en Kilboeta op de oostkust ([1]). Het eigenlijke bestuur wordt hier en op de andere eilanden uitgeoefend door stamhoofden, die den titel voeren van *matakena*. Naast hen staan de door het Gouvernement aangestelde Orang-kaja's en Majol's, wier gezag echter weinig te beteekenen heeft.

Zuidwaarts van Kesioei liggen de twee onbewoonde Baam of Bahameilanden, door eene zandbank met elkander verbonden; en zuidoostwaarts het eveneens lage en onbewoonde eilandje Koerkap.

Watoebèla, een weinig ten noordwesten van Kesioei gelegen en eveneens van koraalformatie maar kleiner dan dit, heeft zeven negeriën, n. l. Efa, Watmana, Lehemo, Dedekoe, Kilwaar, Kanikan en Tobolowokoe, te zamen met 570 inwoners en op dezelfde wijze bestuurd. De bevolking vindt hoofdzakelijk haar bestaan in het vervaardigen van kokosolie en den handel daarin met Gorommers en Boegineezen. Behalve de kokos- brengt het eiland vooral betelnootpalmen voort. Noordwestwaarts van Watoebèla en door een diep vaarwater daarvan gescheiden ligt het onbewoonde eilandje Igar, het noordelijkste van de groep.

§ 7. De Afdeeling Aroe-, Kei-, Tanimber- en Zuid-wester-eilanden.

a. De Kei-eilanden met de Kei-, Tanimber, Tajando en Koergroepen.

Algemeen overzicht van hunne ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking.

De Kei-landen ([2]), door de inboorlingen Ewaf geheeten, liggen ten zuiden van het westelijk gedeelte van Nieuw Guinea tusschen

---

([1]) Op de kaarten van Melvill wordt eene negeri Loetoer vermeld, welke in latere beschrijvingen niet voorkomt.

([2]) De voornaamste en nieuwste bronnen voor deze groepen zijn: Riedel, *de Sluik- en Kroesharige Rassen;* H. O. W. Planten in het *Tijdschrift van het Nederl. Aardr. Genootschap*, 2de Serie, Deel 9 en 10; C. J. M. Wertheim, id. Deel 9; C. M.

5° 5′ tot 6° 6′ Z. B. en 131° 50′ tot 133° 15′ O. L. en vormen eene talrijke groep van meerendeels zeer kleine eilanden ([1]). Zij heeten: Groot of Hoog Kei of Noehoejoet, Noehoetaoen of Kei Doela, Noehoetoetoet of Roemareat en Doeroa ([2]) of Doelalaoet ook Klein-Kei genoemd, die de grootste zijn; verder Baeer, Mas of Ohimas, Roemadan ([3]), Dranan, Oeboer, Oet, Godon of Godan, Er, Daar of Papoea, Ngaf, Haeoe, Ohiwa, Oehiteer, Howa, Nai, Fatilmas, Ferkikoer, Léa, Noera, Tongoein, Lebolin, Waroe of Warahoe, Taroa, Waha, Liëk of Lik, Warbal, Menir, Noehoetowan, enz., die tot de Kleine Kei-eilanden gerekend worden. Met de Kei-, Tanimber-, Tajando en Koer-groepen (zie beneden) vormen zij de Onderafdeelingen Groot-Kei en Klein-Kei, de eerste onder eenen Posthouder, de tweede onder den Controleur, die tevens met het toezicht over de geheele Afdeeling belast is.

De gezamenlijke eilanden worden geschat op eene grootte van ± 60 □ mijlen. De vier eerstgenoemde zijn, zooals wij zagen, tevens de grootste. Groot-Kei is geheel bergachtig; de drie andere daarentegen laag en alleen in het midden rotsachtig. Alle zijn zeer vruchtbaar en bedekt met zware bosschen, die uitmuntende houtsoorten opleveren; men vindt er zelfs, die voor den scheepsbouw het *djati*-hout moeten overtreffen. Kokosboomen groeien overal in menigte; voorts vindt men er arenpalmen, pisang- en sagoeboomen, suikerriet, *djagoeng*, aard- en peulvruchten in menigte, hier en daar een weinig tabak en verschillende soorten van rijst. De grond, die nog slechts gedeeltelijk

---

PLEYTE WZN., id. Deel 10; VAN HOËVELL in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Deel XXXIII; MARTIN in *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2de Serie, Dl. 7 (waarin op bl. 254 nog andere bronnen vermeld worden); DR. C. M. KAN, id. in het boven vermelde Deel X (Inleiding tot de Verslagen der Key-expeditie) en latere jaargangen. Van de oudere berichten zie men *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en Volkenkunde*, Deel IV en XVI; *Geographische aanteekeningen betreffende de Kei-eilanden*, door Prof. P. J. VETH (*Tijdsch. van het Aardr. Gen.*, Deel II); *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Nieuwe volgreeks, Deel VI en VII; VON ROSENBERG, *Reis naar de Zuidooster-eilanden*, enz. De heer VAN HOËVELL klaagt ergens, dat er vroeger wat deze eilanden betreft zooveel verwarring in de namen heeft bestaan. Jammer dat ook bij het lezen van de nieuwste en nieuwere berichten deze opmerking moet worden gemaakt.

([1]) *Ewaf* schijnt de juiste spelling te zijn en niet *Evar*, zooals VETH en Ewab of *Ewaaboe*, zooals RIEDEL schrijft. De laatste heeft ook *Keei* voor Kei, wat misschien beter de inlandsche uitspraak weergeeft.

([2]) Volgen PLANTEN, die ook beweert, dat de inboorlingen voor het door RIEDEL en VAN HOËVELL vermelde Noehoetaoen en Noehoetoetoet geen afzonderlijke namen hebben, maar ze te zamen *Noehoeroa* (bij RIEDEL juist de naam van Doelalaoet) noemen.

([3]) Bij RIEDEL *Roemawadan*, die ook voor Godan *Ngovaän*, voor Eer *Iir*, voor Far *Vaär*, enz. heeft.

is onderzocht, bevat hier en daar zeer goede leem, waarvan inzonderheid door de vrouwen van de negeriën Elat en Eli op Groot-Kei voor het bakken van potten en pannen wordt gebruik gemaakt; verder kalksteen en krijt. Runderen en paarden zijn er weinig, doch herten, geiten en wilde zwijnen in menigte. De vele riffen om en tusschen de eilanden leveren eene groote hoeveelheid *tripang*, schildpad en *agar-agar* op.

De bevolking werd in 1890 op ruim 23000 zielen geschat, waarvan ongeveer 9700 op Noehoe-Joet, 10000 op Noehoe-taoen en Noehoe-toetoet en 400 op Doe-roa. Volgens den heer Riedel zou het zielental echter weinig meer dan 17000 bedragen. Ongeveer een derde gedeelte belijdt den Islam, terwijl het aantal inlandsche Christenen slechts enkelen bedraagt. De overige bewoners zijn nog heidenen. De Mohamedanen zijn meest vreemdelingen; die van boven genoemde negeriën Elat en Eli noemen zich, misschien te recht, afstammelingen van vroeger uitgeweken Bandaneezen; de overigen zijn van Selébes, Bali en elders afkomstig. Allen hebben in taal, voorkomen, zeden en gewoonten veel overeenkomst met de strandbewoners van het oostelijk gedeelte van Séram. De Heidenen maken de oorspronkelijke bevolking dezer eilanden uit; hoewel gerekend wordende tot het Maleisch-Polynesische ras, dragen zij toch alle kenmerken van een overgangsras tusschen Maleiers en Papoea's te vormen. Zij zijn goed gebouwd, krachtig en niet leelijk van voorkomen. Het gelaat is goed gevormd, het voorhoofd breed eenigszins terugwijkend, de oogen donker en met zware wenkbrauwen, de neus niet groot en goed gevormd, de mond en kin breed, de onderlip min of meer vooruitstekend, terwijl de ooren van het hoofd af staan; verder dragen de meeste mannen een zwaren baard, terwijl het zwarte hoofdhaar bij de meesten sluik, bij enkelen gekroesd is. De huidkleur is afwisselend van licht- tot donkerbruin. De gewoonte om zich de huid met figuren te beprikken schijnt hier oorspronkelijk niet te hebben bestaan. Slechts hier en daar ontmoet men personen met kleine getatoueerde teekens op de borst. Meer algemeen zijn de brandmerken op de huid, die zouden moeten aantoonen met hoeveel vrouwen de man, met hoeveel mannen de vrouw verboden omgang heeft gehad!

De oorspronkelijke kleeding is nagenoeg dezelfde als die der Alfoeren van Séram en Boeroe, dat wil zeggen, dat zij, behalve eenige armbanden, oorknoppen en andere versierselen, alleen de tjidako, hier *lafaoe* geheeten, dragen. Onder de Mohamedanen, Christenen en, in 't algemeen, onder de strandbewoners begint de nationale dracht echter meer en meer voor vreemde kleeding te wijken. De mannen zijn steeds gewapend met een soort van houwer, dien zij in een

houten scheede op zijde dragen; ook zal men hen zelden zien zonder de *ngeël*, een soort van mandje, waarin zij de benoodigdheden voor de *sirih* (een zeer algemeen en buitenmate geliefkoosd versnaperingsmiddel op deze eilanden), enz. opbergen. Hunne wapenen zijn pijl en boog, pieken, krissen en klewangs. Sommigen zijn ook in het bezit van geweren. Het gewone koppensnellen, vroeger naar het schijnt ook hier een nationaal gebruik, bestaat niet meer. Als eene herinnering daaraan wordt in den oorlog aan overwonnen vijanden het hoofd afgeslagen, doch hun lijk overigens ongeschonden gelaten.

De huizen, die op palen 1 meter boven den grond gebouwd worden, zijn groot, meestal van planken gebouwd, met palmbladeren gedekt, die ook veelal voor de omwanding dienen, en vereenigd in kampoengs of negeriën, welke vroeger algemeen met klipsteenen muren omgeven en waar mogelijk op moeielijk te genaken hoogten werden aangelegd. Tegenwoordig woont de bevolking echter meer in de lagere streken bij de kust en zijn voor de dorpen nog alleen de koraalsteenen muren behouden. De inwendige ruimte der huizen is door bamboe- of atappenwanden in tal van kleine vertrekjes verdeeld, die aan eene geheele familie, niet zelden meer dan honderd personen sterk, tot verblijf verstrekken. Ieder kookt in zijn eigen vertrek. In de meeste negeriën vindt men de bekende balei (gemeentehuis), welke op sommige plaatsen wel *roemah koempani* wordt genoemd, doch waarvan de inlandsche benaming *eksali* is.

Uit den tijd toen de Ternatanen en Tidoreezen om de opperheerschappij in de Molukken streden, dagteekent de nu nog bestaande verdeeling der inheemsche bevolking in twee groote afdeelingen, de *Oer-Siwa* en *Oer-lima* (vergelijk bij Séram, bl. 491) geheeten. Sedert de komst van tal van vreemdelingen en de vestiging van het Nederlandsch gezag heeft de vijandelijke verhouding tusschen beide partijen echter zoo goed als opgehouden. Alleen weten de bewoners der verschillende negeriën op de vier grootere eilanden nog nauwkeurig aan te geven of zij tot de Oer-siwa dan wel tot de Oer-lima behooren, terwijl elke afdeeling nog haar eigen Hoofd (de Radja (*Rŭăt*) van Doela op Noehoetaoen en die van Feer op Noehoe-Joet) erkent. Afgescheiden van deze splitsing, is de bevolking overal verdeeld in vier standen, nl. de *Melmel*, de adel, waartoe inzonderheid aanzienlijke vreemdelingen en hunne afstammelingen behooren, de *Jama* of vrijen uit de oorspronkelijke bewoners, de *Rĕnrĕn* of geërfde slaven, die niet mogen worden verkocht, en, eindelijk, de *Hirhiri*

of gewone slaven [1]. Het standverschil wordt vooral bij huwelijken zeer in acht genomen.

Uit de jongste berichten over de Kei-eilanden blijkt, dat hier, evenals bij de Maleiers van de Padangsche Bovenlanden, vroeger bij het huwelijk het matriarchaat (Dl. I, bl. 557) gehuldigd werd en de tegenwoordig, meer bepaaldelijk bij de aanzienlijken bestaande gewoonte om de vrouw, als regel uit eene andere negorij, door eenen bruidschat van hare familie te koopen later is ingevoerd. Bedoelde bruidschat, *ngaban taewan* genoemd, bestaat uit koperen lila's, gongs, geweren, olifantstanden, gouden- en zilveren versierselen, enz. enz. Onder den zoogenaamden adel wordt het aantal aan te bieden voorwerpen soms tot drie honderd stuks opgevoerd. Onder den minderen stand is het aantal natuurlijk geringer; niet zelden volstaan partijen hier met het aanbieden van eenige wederzijdsche geschenken. De adat schijnt voor te schrijven, dat de trouwlustige mannen hunne keuze steeds doen uit meisjes, die tot de familie hunner *moeder* behooren. Is de bruidschat in zijn geheel afbetaald, dan is ook de vrouw en zijn later de kinderen het volle eigendom van den man en diens familie. Mocht de man echter terwijl hij nog iets daarvan schuldig is komen te sterven, dan keert zijn gezin tot den stam der moeder terug. Bij eene tweede, onder de geringeren bijna als regel voorkomende soort van huwelijk, waarbij noch bruidschat betaald, noch geschenk gegeven wordt, treedt de vrouw algemeen op als hoofd van het gezin. Het komt ook wel voor dat jongelieden zonder eenige formaliteit samen eene huishouding opzetten en voor korteren of langeren tijd als vrouw en man leven. Besluiten zij later weder van elkander te gaan, dan blijven de kinderen bij de moeder, die ook alleen recht heeft op datgene wat het paar door gemeenschappelijken arbeid mocht hebben bijeengegaard. Bij een huwelijk bij koop hebben eigenaardige plechtigheden plaats. De officieele voltrekking, die eigenaardig eerst geschiedt nadat het bruidspaar reeds een tijdlang in de woning der ouders van den bruidegom als getrouwde lieden geleefd hebben, wordt ons door PLEYTE als volgt beschreven: »Op den daarvoor vastgestelden dag komen de familieleden van weerskanten weder bijeen, ditmaal echter in de woning der ouders van den bruidegom. Daarin is ook het bruidsvertrek gereed gemaakt, waarin nu het bruidspaar plaats

---

(1) De heer RIEDEL spreekt slechts van *drie* standen, door hem *melmel*, *jamaa* of ratwarat, *rin*, geërfde en *iriri* gewone slaven genaamd. Hij brengt dus alle slaven tot denzelfden stand.

neemt achter een laag tafeltje, waarop eene kan met gekookte rijst is geplaatst. De bruid neemt hiervan het eerst een mondvol, kauwt goed op de rijst en rijkt vervolgens den spijsbol haren bruidegom over, die er eveneens flink op kauwt en de massa daarna doorslikt. Vervolgens wordt water gebracht en spoelt het toekomstige echtpaar zich den mond, waarna dezelfde ceremonie met een sirihpruim wordt herhaald. Hebben zij geen van beiden gedurende deze handeling blijken van walging gegeven, dan wordt het huwelijk voltrokken geacht en mogen de echtelieden zich naar het aangrenzende slaapvertrek begeven. Zes nachten lang moeten zij daarin doorbrengen, de eerste drie in gezelschap van eene oude vrouw of van een nog zeer jong kind, waarna deze zich verwijderen. Gelukt het den jongeling echter de waakzaamheid dezer dwarskijkers reeds eerder te verschalken, dan vertrekken dezen vroeger en mogen de jonggehuwden gedurende den tijd die overschiet ongestoord van hun echtelijk geluk genieten."

Veelwijverij is geoorloofd, doch komt zelden voor, ook omdat de eerste vrouw hare toestemming tot een tweede huwelijk geven moet. Echtscheidingen hebben menigvuldig plaats. Geschiedt zij op verzoek van den man, wegens overspel van den kant der vrouw, dan is hare familie verplicht den bruidschat, voor zoover afgedragen, terug te betalen. Het erfrecht schrijft voor, dat bij het overlijden van den man, die den ngaban taewan heeft betaald, de vrouw met al zijne overige bezittingen in eigendom overgaat op den oudsten zoon of bij ontstentenis van zoons op den oudsten mannelijken bloedverwant in zijne lijn. In het tweede door ons genoemde geval daarentegen erft de vrouw en hare familie. Verdeeling onder de erfgenamen mag alleen plaats hebben ten opzichte van wat de man tijdens zijn huwelijk heeft bijeengebracht en wel met dien verstande, dat de oudste zoon of bij een zoogenaamd matriarchaat-huwelijk de oudste dochter $^2/_5$ ontvangt. De eigenlijke familie- of erfstukken (de ons bekende *harta poesaka* van de Maleiers) blijven onverdeeld en moeten door een der daarvoor aangewezen familieleden ten bate van de gezamenlijke erfgenamen worden beheerd.

Omtrent de geaardheid der Kei-eilanders wordt over 't algemeen een gunstig getuigenis afgelegd. Oprechtheid, trouw, eerlijkheid, ridderlijkheid, arbeidzaamheid, vroolijkheid vinden wij als hoofdkenmerken van hun karakter aangegeven. Alleen hunne zedelijkheid staat niet hoog. Jammer slechts dat ook hier veel van het oorspronkelijk goede langzamerhand bedorven raakt of geheel verloren gaat onder den invloed der op de eilanden gevestigde vreemdelingen

— Mohamedanen, — die aan hunne iets meerdere beschaving karaktertrekken paren, welke even zoovele ondeugden kunnen worden genoemd.

De heidensche Kei-eilanders gelooven aan een Oppergod, *Doead-Lerwoean* (de Zon), die alles schiep en onderhoudt en tot levensgezellin heeft de *Doean-Loeteh* (de Maan). Aan beiden, het mannelijk en vrouwelijk beginsel vertegenwoordigende, worden bij bepaalde gelegenheden offers gebracht. Naast hen vereeren zij nog tal van andere goden, aan wie de bijzondere bescherming van den landbouw, de zeevaarders, enz. is opgedragen. Evenzoo heeft elke negeri hare beschermgoden, hier gelijk elders de geesten der voorouders of van latere afgestorvenen en onder den algemeenen naam van *sedéoe* en *nini* bekend en wier afbeeldsel vóór den ingang der negeri geplaatst wordt. Van al deze goden, *Doead-Lerwoean* niet uitgezonderd, worden gedrochtelijke beelden in zittende of staande houding van hout of steen gemaakt. Het offeren geschiedt onder de leiding der huisvaders of wel van den *Metoedoe-an*, een soort van priester, den Radja- of Toean-negeri van elders, die ook hier als oudste rechtstreeksche afstammeling van de grondvesters der negeri optreedt.

Overigens treft men in de godsdienstige begrippen dezer eilanders dezelfde of ongeveer dezelfde verschijnselen van animisme en spiritisme aan als onder andere heidensche stammen worden waargenomen. Zaken, plaatsen en voorwerpen, die zoogenaamd pemali zijn, worden bij hen *folfolik* genoemd. Evenals het geloof aan voorteekenen speelt dit pemali een groote rol in het leven van den Keienaar. Naar het volksgeloof verhuizen de zielen der afgestorvenen voor een tijd naar de eilanden *Baeer* en *Ohimas*, ten noorden van Doe-roa gelegen. De booze geesten (*hoewän*, *boemboen-anak* = poentianak, enz.) huizen in holen en groote boomen.

De lijken der afgestorvenen worden tegenwoordig overal, na in lijnwaad gewikkeld te zijn, gekist en begraven. Alvorens de kist met ijzeren spijkers of houten pennen hermetisch te sluiten, worden daarin allerlei voorwerpen neergelegd, die den overledene in de andere wereld van dienst kunnen zijn. Aan de plechtigheid der aflegging en begrafenis wordt door de geheele familie onder veel misbaar en het aanheffen van treurzangen deelgenomen. Alleen familie's, die het onmisbare doodenfeest kunnen bekostigen, begraven hunne dooden terstond of kort na het overlijden. Bij anderen blijft de kist soms maanden lang aan huis bewaard. Boven op het graf wordt een boomstok, waaraan een tros pisang hangt, geplaatst en daarnaast borden met suikerriet en andere eetwaren neergezet. Ook

plant men er wel een staak, waaraan een zonnescherm of een soort zonnehoed is bevestigd. Later wordt het geheel door een steenen muurtje omgeven en daarbinnen een offerhuisje (*wangwaēn* en *hoat*) opgericht. Eerst als het boven bedoelde doodenfeest gehouden is, kunnen de zielen hunnen tocht naar de eilanden Baeer en Ohimas (zie boven) aanvaarden. Vroeger werden de dooden eenvoudig in grotten en spelonken bijgezet, eene gewoonte, die nu nog alleen onder de meer zuivere Papoesche bewoners der Kei-eilanders voorkomt (¹).

Het inlandsch bestuur over de Kei-eilanden berust bij Hoofden, die den titel voeren van *Raàt* (Radja), *Kapitaàn*, *Ela ài* (Orang-kaja), *Ohidioeàn* (²) kampoenghoofd), enz. In elke negeri heeft men bovendien een Raad van Oudsten (familie-hoofden), de *Toen-jaàn*, die nog wordt bijgestaan door een paar helpers, die, naar het schijnt, als *Marinjo* en *Major* worden betiteld. De macht dezer Hoofden, die overigens algemeen met groote onderscheiding behandeld worden, is zeer beperkt; als hoogste wet erkent men ook hier overal de *adat*, over welker toepassing de geheele bevolking te beslissen heeft. Een zeer voornaam persoon is de reeds door ons vermelde *Metoedoe-an*, dien wij het geestelijk Hoofd zouden kunnen noemen; zijne ondergeschikten zijn de *Ngabsi-il*, die speciaal zijn aangewezen om de offers naar de gewijde plaatsen te dragen. Overal waar dit mogelijk is worden Radja's, Kapitans en Orang-kaja's door het Gouvernement aangesteld.

Omtrent het grondbezit bestaan de volgende bepalingen: de woeste en onbebouwde gronden (*wangan ràn*) zijn evenals jongere boschgronden (*tanat woes*) het gemeenschappelijk eigendom der bewoners van het District of van de negeri, binnen wier door steenen teekens afgebakende grenzen zij gelegen zijn; ieder ingezetene heeft het recht daarover te beschikken en daaruit zooveel hout te kappen als hij behoeft; ook van de in cultuur gebrachte gronden berust het eigendomsrecht bij de gemeente. Aan vreemde niet tot de commune behoorende inboorlingen kunnen met goedvinden van den Metoedoe-an stukken grond verhuurd worden om die met padi of djagoeng te beplanten, mits van de opbrengst een gedeelte aan de negeri worde afgedragen. Er bestaan ook nog afzonderlijke familie-gronden, die niet verkocht, verpand of verhuurd mogen worden en die bijna uit-

(¹) Zie over deze »doodengrotten" *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1888, bl. 258 en bij VAN HOËVELL, bl. 145.
(²) Bij PLEIJTE, *Oehibidoean*.

sluitend met vruchtboomen beplant zijn. Bij uitsterving van de familie vervalt ook deze grond aan de gemeente. De eigendommen worden door teekens — veelal een stok in den vorm van een mensch gesneden en *wahot* genoemd — tegen diefstal beveiligd.

De ijver en ondernemingsgeest der Kei-eilanders wordt door de meeste schrijvers geroemd. Zij zijn uitmuntende scheepstimmerlieden en bouwen vaartuigen van verschillende grootte, die zij elders gaan verkoopen; ook treft men goede ijzer- en goudsmeden onder hen aan; het bakken van potten en het bebouwen van den grond wordt zoowel door de vrouwen als door de mannen verricht; de laatsten houden zich gaarne met de jacht en de visscherij (uitsluitend op zee) onledig, terwijl hunne vrouwen haar ledigen tijd ook met het vervaardigen van doozen en rijstwannen doorbrengen. De bevolking drijft een niet onbelangrijken handel op Banda, Séram en de omliggende eilanden in tripang, schildpad, kokosnoten en olie, houtsoorten, enz., hetzij met hunne eigen vaartuigen of door tusschenkomst van Mangkasaren, Boegineezen en andere vreemdelingen, die hare eilanden geregeld bezoeken of daar gevestigd zijn ([1]).

Bijzonderheden omtrent de voornaamste eilanden.

Groot Kei, door de inboorlingen Joet geheeten, het oostelijkste en grootste van de groep, ligt nagenoeg tusschen 132° 49′ tot 103° 8′ O. L. en 1° 16′ 40″ (Kaap Borang) ([2]) tot 6° 0′ 25″ (Kaap Waedoear) Z. B. en heeft eene oppervlakte van omstreeks 12 □ mijlen. Het heeft eene onregelmatig langwerpige gedaante; de lengte-as loopt noord-noordoost en zuid-zuidwest. Behalve de vermelde noord- en zuidkaap heeft men nog aan de zuidzijde: T. Watwaar, T. Ngarmin, T. Kawas, T. Kalwat, T. Wahadan, en langs de westzijde: T. Hebra, T. Ohitaran e. a. De zeer geringe breedte (1,4 mijl op het breedste punt tusschen T. Ngarmin en den bergtop Woho) is oorzaak dat de stroomende wateren van zeer weinig belang zijn. Het eiland is zeer bergachtig met verscheidene toppen van tusschen de 6 en 800 M., doch niet van vulkanischen aard. In het breeder noordelijk deel

---

([1]) Zie voor verdere bijzonderheden over de bevolking de uitvoerige berichten bij PLANTEN, RIEDEL, PLEIJTE en VAN HOËVELL.

([2]) Op de kaart van RIEDEL en die van VAN HOËVELL heet de noordelijke kaap *Nif* of *Niv*, terwijl Borang iets oostelijker ligt. Ook in andere opzichten verschillen de opgaven van deze schrijvers zeer van die van den heer PLANTEN Wij hebben gemeend in hoofdzaak die van laatstgenoemde te moeten volgen. Vergelijk hier en beneden ook de vroegere opgaven van BOSSCHER, VETH en anderen.

liggen o. a. de Daäb (800 M.), de Boö (769 M.), de Kaär (725 M.) en de Wakra (715 M.), in het zuiden de Nonabait (591 M.) en de Morbait (671 M.). De kusten zijn hoog, steil en steenachtig. Slechts op enkele plaatsen wordt een gedeelte zandig strand aangetroffen. De bodem, hier en daar bedekt met zware bosschen, die uitmuntende houtsoorten opleveren, wordt als zeer vruchtbaar geroemd. In het midden en zuiden worden de bebouwde gronden afgewisseld door uitgestrekte alang-alang-velden.

Het eiland is verdeeld in *zes* Districten en de op zichzelf staande negeri Bandan-Elat op de westkust. De namen der Districten zijn: 1°. *Watlaär* in het noorden en noordoosten, met de kampoengs Ohirat, Haär, Hareh, Oer, Holoeb, Renfan, Bandan-Eli, Efroean, Soein, Watlaär, Holat, Ohideer, Kilwat en Jamtimoer; 2°. *Jamtil*, met Jamtil, Wako, Reharin, Ohil-waor en Ninroe; 3°. *Moen*, met Hor, Laar, Ngoerwoel, Ad, Moen en Ohigad; 4°. *Warka* met Warka; 5°. *Niroen*, met Ngoerwan, Oerwat, Ngoersoin, Ngoerwalet, Langoer, Danar, Waknawoen, Wab, Weir, Moerbloat, Erlalaän, Watoetaran, Oedar, Rohobilin, Watoear, Motaholah, Niroen, Larat, Ohoiranan en Ohoiwait en 6°. *Feer*, in het zuiden, met Langgioer, Waedoear, Feer, Soengi, Ngawan, Farwas en Ohiwoetoen. (1)

De voornaamste plaatsen zijn:

Elat of Bandan-Elat, aan de baai van dien naam, standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Groot Kei en van eenen zelfstandigen Radja. De bewoners zijn afstammelingen van vroeger uitgeweken Bandaneezen.

Haär, op de noordoostkust, eene welvarende plaats met veel handel.

Bandan-Eli, ten zuiden van de vorige, met eene eveneens grootendeels Bandaneesche bevolking.

Efroean, met eene Mohamedaansche bevolking.

Watlaär, woonplaats van den Radja van het gelijknamige District. De plaats bestaat uit verscheidene kleine kampoengs, waartusschen twee bergstroompjes vloeien.

Weir en Erlalaän, op de westkust ten noorden van Elat, beide met eene Mohamedaansche bevolking.

Niroen, ten zuiden van Elat, met eene half Mohamedaansche, half heidensche bevolking.

---

(1) Vergelijk de opgave bij RIEDEL. De verouderde opgaven bij BOSSCHER, VON ROSENBERG, VETH, VAN EIJBERGEN en anderen kunnen buiten bespreking blijven. BOSSCHER vermeldt als Districten: *Waaijer*, *Ellat*, *Nirong*, *Fehr*, *Jamtillo*, *Eli* en *Wattelaar*. Volgens PLANTEN behoort *Elat* tot het grondgebied van Jamtil, maar heeft, zooals wij zagen, een eigen Radja.

Larat, nog zuidelijker aan eene kleine baai, waarvoor een viertal eilandjes liggen, met eene grootendeels Mohamedaansche bevolking.

Soengi en Ngawan, aan eene prachtige baai, beide door fanatieke Mohamedanen bewoond. In de baai ligt een eilandje, dat tot begraafplaats dient.

Feer en Langgioer, dicht bij de zuidpunt, twee welvarende dorpen eveneens door fanatieke Mohamedanen bewoond.

Westwaarts van Joet ligt het boven door ons genoemde Noehoetaoen of Kei-Doela, het Beneden-eiland, dat over 't algemeen laag is en slechts hier en daar door heuvelrijen wordt doorsneden, waarvan het hoogste punt, Genalit geheeten, zich 111,5 M. boven het zeevlak verheft. Ook hier worden geene rivieren aangetroffen. De noordelijkste punt heet T. Gerbat (bij RIEDEL Sarbat), de zuidelijkste T. Fadsit. Het eiland is verdeeld in de Districten Doela, Toeal en Ohitait. Voornaamste plaatsen zijn: Toeal, op de westkust, het middelpunt van den handel op de Kei-groep met een goede ankerplaats, standplaats van den Controleur der Onder-afdeeling Klein-Kei. Er bevindt zich hier eene houtzagerij. De Radja van dit District woont met de heidensche bevolking op eenen heuvel achter de kampoeng; Doela, ten noorden van de vorige, eveneens met veel vertier en eene geheel mohamedaansche bevolking; Ohitait op de oostkust, eene kleine negeri met enkel heidensche bewoners; Defoer, op de noordoostkust, met eene van Groot-Kei afkomstige bevolking, die zich voornamelijk met het bakken van potten en pannen bezighoudt; Taär, eene kleine kampoeng op de zuidwestkust.

Noehoetoetoet, evenals Noehoetaoen door een betrekkelijk smal vaarwater, dat van het noorden naar het zuiden steeds enger wordt en waarin verscheidene riffen liggen, van Joet gescheiden, is ongeveer $2^1/_2$ maal zoo groot als het voorgaande en over het geheel heuvelachtig. Het meeste vlakke land wordt in het zuidwesten aangetroffen. In het zuidelijk deel stroomen eenige riviertjes. Het noordwestelijk deel is het dichtst bevolkt. De noordelijkste punt heet T. Sitohoi, de zuidelijkste T. Hoar. Het eiland is in acht Districten verdeeld, n. l. langs de oostzijde van het noorden af: Faan, Ibra, Wain en Roemaät; verder Danar, aan de zuidkust, Madwaär, in het zuidwesten, Totoad, ten noorden van het vorige (1), en Ngoemadian, langs de noordwestkust. Voornaamste plaatsen zijn: Ngamar, aan de westkust, een welvarend dorp met veel scheepsbouw; Totoad,

(1) Bij VAN HOËVELL ligt tusschen deze twee laatste nog het District *Somlain* met de twee negeriën Ohira en Somlain.

woonplaats van den Radja van het gelijknamig District; Ewoe, aan de monding eener kreek, welke in eene kleine baai uitloopt; Letfoean, aan dezelfde baai; Lamagorong of Elar, aan de oostkust met eene geheel heidensche bevolking; de plaats is geheel door een stevigen muur omgeven; Raät, Roemaät en Ibra, kleine negeriën ten noorden van Elar; Faän en Langoer, wier bevolking grootendeels tot het Christendom (Roomsch-Katholiek) is overgegaan.

Doeroa of Doela-laoet, bij RIEDEL Noehoeroea, vroeger Letman genoemd, verreweg het kleinste van de drie, ligt ten westen van de noordpunt van Noehoetaoen en is daarvan gescheiden door het smalste gedeelte van Straat Rosenberg. De voornaamste plaats is Doela-laoet of Doeroa op de oostkust, met eene welvarende bevolking. Zuidwaarts hiervan ligt de mohamedaansche negeri Tawinohoi (bij RIEDEL *Tawaniohoeil*). Het bestuur over Doeroa berust bij den Radja van Doela op Noehoetaoen.

Oer en Oetir (bij RIEDEL *Oeöer* en *Wetir*), twee kleine eilandjes dicht bij de zuidpunt van Noehoetoetoet; op Oer ligt de gelijknamige kampoeng, wier hoogst onbeschaafde bewoners in gewoonten, doch vooral door hunne opvallende donkere huidkleur van de andere Kei-eilanders onderscheiden zijn.

Oeboer, tusschen Noehoetoetoet en Doeroa, begroeid met prachtig hout.

Oet, ten zuidwesten van het vorige, met eene kleine bevolking, die zich hoofdzakelijk met smidswerk bezig houdt.

Daär of Papoea, oostwaarts van Noehoetoetoet, vroeger met eene Papoesche bevolking, welke echter door Keienaars is uitgemoord.

Westwaarts van de Kleine-Kei-eilanden strekt zich de Tajando of Tajad-(1)groep uit, bestaande uit tal van eilandjes, waaronder Tajando, Walir en Tam de grootste zijn. Onder de kleinere verdienen alleen Heniar, Rejanat, Ree, Watleoe en Noesreen vermelding (2). De bevolking van Tajando, ongeveer 1000 zielen sterk, is geheel mohamedaansch en gevestigd in de negeriën Tajando, Rahangiar en Oheïl. De kleeding is hier ongeveer dezelfde als op de Kei-groep, behalve dat de vrouwen aan elken teen een ring dragen, eene speciale versiering waarop zij zeer trotsch zijn. Walir is onbewoond, terwijl Tam, het verst zuidelijk gelegen, eene gedeeltelijk mohamedaansche, gedeeltelijk heidensche bevolking heeft van ongeveer 400 zielen. De eersten

---

(1) Hier vinde de opmerking eene plaats, dat in de taal der Kei-eilanden de klemtoon op de laatste lettergreep valt, zoodat b.v. Tajad als Tajaad wordt uitgesproken.

(2) Op het kaartje bij VAN HOËVELL komen een paar andere namen voor.

wonen in de kampoeng Ngoerhin, de laatsten in Ohitom. Ten noordoosten van Walir ligt Heniar of Poeloe Kalapa, dat volgens VAN HOËVELL eene bevolking heeft van 170 zielen, meerendeels uitgewekenen van Tajando.

Nog verder westwaarts en gedeeltelijk meer naar het noorden ligt de Koergroep, vroeger wel onderscheiden in Koer-, Wonin- (Onin) en Moengoer- (Manggoer) groepen en waartoe behooren: Koer, Kaimer of Poeloe Kambing (zoo geheeten naar de vele geiten die men er aantreft), Sekat in het noorden, en Onin, Manggoer met Fadol, wel eens de »Drie Gebroeders" geheeten, in het zuiden. De gezamenlijke bevolking bedraagt ± 1000 zielen; volgens sommigen zou zij van Banda, volgens anderen van Timor afkomstig zijn. Allen belijden den Islam. Op Koer, dat uit de twee Districten Kilmas en Warkar bestaat, elk onder een eigen Radja, telt men 12 kampoengs; op Kaimer en Manggoer woont de geringe bevolking in drie kleine gehuchten bijeen onder het bestuur van eenen Kapitan ([1]).

Eindelijk heeft men nog de Kei-Tanimbargroep, ten zuidwesten van Noehoetoetoet, vroeger ook wel de »Verdoolde eilanden" genoemd, bestaande uit Tanimbar ([2]), Woetir, Oer, Tar en Noehoetaä. De bevolking van het hoofdeiland, naar schatting 400 zielen sterk, verschilt in uiterlijk, enz. nog al van de Kei-eilanders; zij zijn zeer onbeschaafd, woest en strijdlustig, nog geheel heidensch en bijzonder aan hunne godsdienstige gebruiken gehecht. Hun beschermgeest, tevens hunne voornaamste godheid, heet *Toengiel.* Zij huwen onder elkander en vermijden den omgang met de bewoners der omliggende eilanden, alleen die van Oer uitgezonderd. Zij vinden hun bestaan hoofdzakelijk in landbouw, visch- en *tripang*vangst. Het bestuur berust bij eenen Radja. Woetir, Tar en Noehoetaä zijn onbewoond. Op Oer woont eene kleine, woest geaarde stam, die, naar het uiterlijk te oordeelen, regelrecht van de Papoea's afstamt ([3]).

b. De Onder-afdeeling Aroe-eilanden.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, handel en bevolking der Aroe-eilanden.

([1]) Zie over de achter de negeri *Warkar* op Koer gevonden voorwerpen uit de heidensche periode bij VAN HOËVELL, bl. 153.

([2]) Volgens VAN HOËVELL zou deze naam eene saamtrekking zijn van *Tanah-Nimbar* (?). RIEDEL schrijft ook *Atnebar*, wat bij PLANTEN de naam is van eene versterkte kampoeng op het eiland.

([3]) Zie over deze laatste drie groepen inzonderheid de beschrijving van Baron VAN HOËVELL.

De Aroe([1])-eilanden liggen ten oosten van de Kei-eilanden tusschen 5° 18′ (de noordpunt van het eiland Warialaoe) tot 7° 5′ 25″ (P. Enoe of Schildpadden-eiland) Z. B. en 134° 8′ tot 134° 56′ O. L. De grootste eilanden zijn van het noorden af en gelegen in eene bijna rechte lijn: Warialaoe, Kola, Wokam, Kobroor, Maikoor en Tarangan ([2]). Om deze groep heen liggen tal van kleinere eilanden en wel onder meer aan de westzijde van het noorden af: Ngoba, Toba ([3]), Boear, Wasir, Oedjir, Wamar, Merang (bij RIEDEL Meirang), Lomar en Babi; aan de oostzijde: Djedan, Koeloer, Gonan, Adoear, Koenoel (bij RIEDEL Koemoel), Watoelei, Djoersiang, Sewer, Mara (de zes laatste behoorende tot de Watoelei-groep), de Karawairagroep (bij RIEDEL Karowaeraja), Laklakar (bij RIEDEL Lagalagar), Batoe-kapal, Mariri, Lair, Lola, Woloetoe, Djamboeaë met Penamboelai ([4]), Dangar, Barakan (bij RIEDEL Koelamaimain), Bamboe, Barkai of Barakai, Toertoer (bij RIEDEL Toeloedjoeroeng), Koeltoebai (bij RIEDEL Kotebai), Bendjoering, Koeldjoefane (bij RIEDEL Kildjafana), Djeoedin (bij RIEDEL Wadidin), Karang en het bovengenoemde Enoe (bij RIEDEL Ena) of Toetoeroega, dat het meest zuidelijk ligt ([5]).

Van al deze eilanden, in het geheel bijna honderd, zijn er slechts negentien op den duur bewoond, n. l. Warialaoe, Kola, Wokam, Kobroor, Maikoor, Tarangan, Wasir, Oedjir, Wamar, Adoear, Koemoel, Watoelei, Djoersiang, Sewer, Meriri, Lola, Djamboeaë, Penamboelai en Barkai; andere worden slechts nu en dan bezocht. De geheele groep vormt de Onder-afdeeling Aroe-eilanden, onder eenen Posthouder, gevestigd te Dobo op Wamar. Zij worden wel onderscheiden in Voorwals- en Achterwals-eilanden, gelijk men ook ten opzichte van de bevolking spreekt van Voorwallers en Achterwal-

([1]) Zie over de naamsafleiding bij VAN HOËVELL in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXIII, wiens beschrijving van de Aroe-eilanden beneden in hoofdzaak gevolgd is. Volgens den heer RIEDEL zouden de Inboorlingen hun land vroeger *Djaraja* of *Djoeeeri* hebben genoemd.

([2]) In vroegere beschrijvingen van BOSSCHER, VON ROSENBERG, VAN EYBERGEN, BLEEKER, BRUMUND en anderen, wier opgaven ook in de Atlassen van VERSTEEGH gevolgd zijn, wordt eene geheele andere voorstelling van de laatste vijf eilanden gegeven. Eerst WALLACE (*Insulinde*, Dl. II) is in zijne beschrijving de waarheid iets naderbij gekomen. Aan de heeren RIEDEL (zie diens meermalen aangehaald werk) en VAN HOËVELL (zie boven, noot ([1])) komt echter de eer toe van aan de bestaande scheeve voorstelling van deze, in menig opzicht zoo belangrijke eilandengroep een einde te hebben gemaakt. Beider beschrijving is van een kaartje vergezeld. Men zie ook *Orgaan van de Nederlandsche Zending-Vereeniging*, 1891, bl. 181.

([3]) Op het kaartje van RIEDEL ligt niet *Ngoba* maar *Toba* het meest noordelijk.

([4]) Op vroegere kaarten Loor of Laor genoemd.

([5]) In de ligging van de opgenoemde eilandjes bestaat op de beide vermelde kaartjes hier en daar nog al eenig verschil. Voor zoover door ons kan worden nagegaan, verdient die van den heer VAN HOËVELL het meeste vertrouwen.

lers ([1]). Tot de eerste behooren o. a. Wasir, Oedjir, Wokam, Wamar en Maikoor; tot de Achterwals-eilanden: Warialaoe, Kola, Koba, Kobroor, Tarangan en de geheele reeks ten oosten hiervan gelegen. Al deze eilanden, wier gezamenlijke grootte volgens MELVILL 115 □ mijlen bedraagt, liggen in elkanders onmiddellijke nabijheid; tusschen de zes, boven als de grootste aangegeven, stroomen zoutwaterkanalen, die de handelswegen van den Voorwal naar den Achterwal vormen; de overige worden hiervan en van elkander slechts gescheiden door smalle meestal ondiepe straten of geulen (*walor*), in welke veelal een zeer sterke stroom loopt. Hier en daar zijn deze tusschenruimten iets wijder, doch worden zij ook daar voor groote vaartuigen onbruikbaar gemaakt door menigvuldige zandbanken en riffen, waarop en waartusschen rijke *tripang*- en parelbanken worden gevonden. Geen der eilanden verheft zich aanmerkelijk boven de oppervlakte der zee; de grootste verheffing vindt men op de zes hoofdeilanden, waar zij echter gemiddeld niet meer dan dertig meters bedraagt. De meeste eilanden zijn door de werking van koraalpolypen ontstaan; een paar zijn van kalkformatie, terwijl sommige slechts van tijd tot tijd opgehoogde zandbanken schijnen te zijn ([2]). Zij zijn met eene aardkorst bedekt, die over het algemeen vrij vruchtbaar is; evenwel groeien er geen genoegzame levensmiddelen voor de bevolking, die zelve weinig neiging voor den veldbouw heeft en door de Kei-eilanders van kokosnoten en door de Gorommers en andere handelaren van rijst en sagoe wordt voorzien. Belangrijke rivieren zijn er niet; in de behoefte aan drinkwater wordt bijna overal voorzien door het graven van putten, die voldoende doch vaak brak water opleveren.

In den Westmoesson, die van het begin van December tot medio Maart duurt, is de warmtegraad des daags zeer hoog en zijn de nachten, waarin gewoonlijk een zware dauw valt, daarentegen koud en guur; in den Oostmoesson, van half April tot einde September, is de hitte des daags minder drukkend en zijn de nachten minder

---

([1]) Ook elders in de Molukken is deze onderscheiding gebruikelijk. Voorwals-eilanden noemt men dan dezulke, waar de voornaamste handelsplaatsen, hier aan de westzijde, worden aangetroffen.

([2]) WALLACE onderstelt dat de Aroe-eilanden eenmaal met Nieuw Guinea hebben samengehangen en daarvan door inzinking van den bodem gescheiden zijn; de ondiepe straten of kreken tusschen de eilanden zouden dan oorspronkelijk mondingen van de rivieren Oetanata en Wamoeka (bl. 399) zijn geweest. Dit vermoeden is gegrond op de geringe diepte der zee tusschen de beide gewesten, die nergens meer dan 50 vadem bedraagt, en vooral ook op de groote overeenkomst van de voortbrengselen, inzonderheid van de slecht vliegende vogels, zoogdieren en insecten. In overeenstemming met deze bewering laat WALLACE de Aroeneezen dan ook van de Papoea's afstammen, wat echter gebleken is onjuist te zijn. (Zie beneden).

koud. De kenteringen onderscheiden zich door verhoogde warmte; in dien tijd heerschen er somtijds koortsen, terwijl anders deze eilanden vrij gezond schijnen te zijn. Aardbevingen komen slechts zelden voor en met geringe hevigheid.

De voortbrengselen van het plantenrijk zijn: sagoe, kokosnoten, djagoeng, *pinang*, *sirih*, suikerriet van geringe hoedanigheid, aardvruchten en voortreffelijke houtsoorten, zooals ebben-, *djati-*, *lingoa*-hout, *kajoe djira* (eene soort van eikenhout), *kamoening*, waarvan de Mangkasaren krisscheeden maken, en vele andere.

Van het dierenrijk zijn te vermelden: wilde en tamme zwijnen in menigte, wilde katten (*tingalong*), kangoeroes en andere buideldieren, springhazen (*pilando*), herten (op enkele Voorwals-eilanden), eekhorens, eene soort van konijnen, bosch- en waterslangen, krokodillen, hagedissen, kikvorschen, eene menigte insecten; voorts vele soorten van vogelen, waaronder kasuarissen, loophoenders, grondlijsters, bosch-ijsvogels, paradijsvogels en allerlei papegaaisoorten, duiven en snippen, ook eene soort van zwaluwen, die eetbare nestjes van middelbare hoedanigheid opleveren; tam pluimgedierte, als hoenders, eenden en ganzen, is zeer schaarsch. De zee levert eene groote menigte van eetbare visschen op, die niet slechts met netten en fuiken maar ook op ondiepe plaatsen met eene soort van werpspiesen (*momang*) worden gevangen; ook wel oesters en andere schelpdieren. Doch het belangrijkste, wat de zee den Aroeneezen verschaft, zijn de parelen en de *tripang*. De *tripang* wordt op en tusschen de riffen op ondiepe plaatsen door de vrouwen met de *momang* (soort harpoen) en bij meerdere diepte door de mannen al duikende met de hand gevangen; de uitvoer van gedroogde *tripang* bedroeg in 1887 ruim 1300 pikoels. Zoowel aan den Voor- als aan den Achterwal worden eene groote hoeveelheid rijke parelbanken (*sela-sela*) gevonden, die door de bewoners, meer bepaald die van den Achterwal, worden geëxploiteerd en wel door middel van duiken, waarin zij eene groote behendigheid aan den dag leggen. Aan beide zijden van de groote eilanden kan dit duiken echter alleen gedurende enkele maanden van het jaar, als de zee kalm is en er geen of weinig branding staat, plaats hebben. De jaarlijksche opbrengst bedroeg vroeger gemiddeld *f* 12000 tot *f* 20000 aan paarlen en 3000 of 3500 pikoels parelschelpen (parelmoer). In de laatste jaren is echter de vangst evenals die van tripang zeer verminderd. De pareloester wordt door de Aroeneezen als eene bijzondere lekkernij beschouwd, maar toch dikwijls uit bijgeloof weggeworpen (¹).

(¹) *Tijdschrift voor Neerl. Indië*, Dl. I, bl. 417; RIEDEL, bl. 257 en bij VAN HOËVELL.

Het delfstoffenrijk bevat, voor zooveel bekend, alleen kalksteen, krijt en leem. Bij het branden van kalk worden de stukken kalksteen en koraal met groote schelpen vermengd.

Op de Aroe-eilanden, bepaaldelijk te Dobo op Wamar, wordt door Chineezen, Boegineezen, Mangkasaren en anderen een zeer belangrijke handel, grootendeels nog door middel van ruil, gedreven. Ingevoerd worden: saroengs, lijnwaden, ijzer-, staal-, koper-, glas- en aardewerk, wapenen, sterke dranken (jenever, arak en anijs), petroleum, kramerijen, rijst, sagoe, tabak, opium, kokosnoten, zout, olie, enz.; en uitgevoerd: paarlen, parelmoer, tripang, karet, paradijsvogels, haaivinnen en vogelnestjes. De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer bedraagt gemiddeld *f* 700000 per jaar [1].

De sterkte der bevolking wordt door RIEDEL op bijna 33,000 zielen geschat, welk cijfer echter volgens VAN HOËVELL veel te hoog is en nauwelijks 14000 zal bedragen, wat ook meer met vroegere opgaven (BOSSCHER 13000, BLEEKER 14000) overeenstemt. Hieronder bevinden zich ongeveer 750 inlandsche Christenen en ± 200 Mohamedanen; de overigen zijn nog Heidenen. De Mohamedanen en Christenen, die men uitsluitend op de Voorwals-eilanden aantreft, zijn meerendeels van elders afkomstig. Onder de blijvend gevestigde vreemdelingen nemen Chineezen, Mangkasaren en Boegineezen de voornaamste plaats in. In 1888 bedroeg hun gezamenlijk aantal ± 550. De Christenen kleeden zich ongeveer gelijk die op Ambon. Hun godsdienstige toestand was tot voor eenige jaren meer dan gebrekkig. Sedert is hunne leiding echter toevertrouwd aan inlandsche godsdienstleeraars, later ook nog aan eenen Hulpprediker, waardoor ook aan het onderwijs meer zorg kan worden besteed. In het jaar 1895 bestond er te Maikoor eene Gouvernements-school, terwijl op acht plaatsen zending- of gemeente-scholen worden aangetroffen.

De inheemsche bevolking zou volgens WALLACE tot het Papoea-ras behooren, wat echter door anderen, en terecht, ten stelligste wordt ontkend. Hoogstens kan ook van haar gezegd worden, dat zij een overgangsras vormt tusschen Maleiers en Papoea's [2]. De enkele kroesharigen, die men onder hen aantreft, zijn zeer waarschijnlijk van Nieuw Guinea afkomstig. De echte Aroenees heeft een goed

---

(1) Zie hierover nader bij VAN HOËVELL, VON ROSENBERG en WALLACE.

(2) BOSSCHER zegt: »zij behooren tot de negrito's of het donker gekleurde menschen»ras; men heeft hen wel eens willen vergelijken met de bewoners van Papoea op »de kust van Nieuw Guinea, doch mijns inziens bestaan er tusschen die volken »meer punten van verschil dan van overeenkomst. — Ik meen bij hen een

geëvenredigden lichaamsbouw, donkerbruine huidkleur, iets donkerder dan bij de Tanimbareezen, doch bepaald minder zwart dan bij den bewoner van Nieuw Guinea, en lang zwart sluik, bij de Achterwallers zeer stug hoofdhaar. De mannen binden het haar op het achterhoofd saam, doch laten het verder in het wild groeien; de vrouwen besteden daaraan eenige meerdere zorg. Het karakter dezer inlanders is over 't geheel zachter dan bij de Tanimbareezen; ook zijn zij lang niet zoo luidruchtig van aard als de Papoea. De kleeding bestaat bij beide geslachten alleen in den schaamgordel, welke voor de mannen *ngom* en voor de vrouwen *kir* of *kira* wordt genoemd. Oorspronkelijk zijn beide kleedingstukken van boomschors of boombladeren vervaardigd; tegenwoordig wordt daarvoor echter meer en meer rood of wit katoen gebezigd. De *kir* der vrouwen, een soort zeer korte nauw sluitende saroeng, wordt met een koperen ketting om de lendenen vastgehouden en prijkt met allerlei figuren, die zij er door middel van rooking op weten aan te brengen. Verder tooien beide geslachten het overigens naakte lijf met allerlei sieraden en bedekken het met tal van opzettelijk ingebrande lidteekens, welke bij de vrouwen steeds het bewijs van huwbaarheid leveren. Ook het gewone tatoueeren komt voor. — Onder de vrouwen treft men enkelen aan, die zich figuren op het voorhoofd tusschen de oogen laten inprikken. De wapenen zijn hoofdzakelijk pijl en boog; vroeger, toen onderlinge oorlogen nog aan de orde van den dag waren, maakten de Aroeneezen ook veel gebruik van lansen en werpspiezen, een langwerpig vierkant schild van boomschors met eenen rand van kasuaris-vederen, en eene soort van maliënkolder eveneens van boomschors gevlochten. Bij de Voorwallers begint het gebruik van geweren meer en meer in zwang te komen. De huizen, veelal door twee of meer families bewoond, zijn ruw en zonder eenige gemakken van onbekapt hout gebouwd; zij staan, twee à drie meters boven den grond, op palen

»zachten overgang van den Tenimber-eilander tot den Papoeër te bespeuren." *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, 342 en 356. VAN DER CRAB noemt de inboorlingen Alfoeren. *Reis door den Molukschen Archipel*, bl. 82. WALLACE schrijft de afwijkingen van het zuivere Papoea-type, die hier en daar door hem werden aangetroffen, toe aan in vroegere eeuwen ontstane vermenging met de Portugeezen (waarvan ook in de taal nog sporen overig zijn) en ook latere met Chineezen, Mangkasaren en andere stammen van het Maleische ras. *Insulinde*, Dl. II: bl 254. Volgens den heer RIEDEL behooren zij echter noch tot de Papoea's noch tot de Indonesische rassen, maar hebben zij veel overeenkomst met de zoogenaamde Marege van Australië. VON ROSENBERG (*Reis*, bl. 28, zegt, dat zij eenen overgang vormen van het Maleische tot het Negriten-ras en den Papoea het meest nabij komen; zij verschillen echter van dezen laatste door eene lichtere huidkleur en door het haar, dat nimmer gekroesd is en niet in bosjes groeit.

en zoo dicht mogelijk bij elkander, zoodat de negeriën of kampoengs, waarvan slechts weinige meer dan dertig woningen tellen, eene zeer geringe uitgestrektheid gronds beslaan. Schuinsstaande klapperstammen, van de noodige inkervingen voorzien, dienen tot ladder bij de woning. Het huisraad is zoo eenvoudig mogelijk. De kampoengs worden bij voorkeur gebouwd op rotsen, liefst die welke het moeielijkst te beklimmen zijn. Langs uitgekapte boomstammen komt men binnen deze kampoengs, die hier en daar nog eene steenen afsluiting hebben. Bij de ingetreden rust en kalmte op de Aroe-eilanden zal echter ook dit gebruik wel langzamerhand verdwijnen.

Elke van deze negeriën heeft haar eigen Hoofd, die door de bevolking gekozen en, waar dit geschieden kan, door het Nederlandsch gezag bevestigd wordt. De gewone titel is *Orang-Kaja*. Alleen op Wamar en te Krei of Keerei heeft men een *Radja*. Mindere Hoofden worden Majoor, Kapitan en Orang-toea genoemd. De inlandsche titel van een Radja zou, volgens Riedel, *Goeli djindjinan*, die van een Orang-kaja *Goeli* zijn. De Orang-toea heeten bij hem *Toera anasi djaenai*. De *Metoedoe-an* van de Kei-eilanden worden hier *Panoedoeë* genoemd. Volgens den heer Van Hoëvell zouden de mindere Hoofden op den Voorwal den (vreemden) titel van Kapala-soa voeren. Deze Hoofden oefenen ook het rechterlijk gezag uit. Hun invloed is niet zeer groot en hangt hoofdzakelijk af van hunne persoonlijke omstandigheden of hoedanigheden; alleen in tijd van oorlog hebben zij een onbeperkt gezag, en is ieder op doodstraf verplicht hen te gehoorzamen. Zij genieten geene inkomsten dan eene kleine retributie bij het ontdekken van nieuwe parelbanken of het vinden van buitengewoon groote parelen; alleen bij ziekte of ouderdom hebben zij het recht een zeker aantal hunner onderhoorigen voor zich te doen werken.

De beschaving der eigenlijke Aroeneezen staat op zeer lagen trap, en de Hoofden munten daarin niet boven het volk uit. Overigens is de Aroenees zeer gehecht aan vooroudertijke zeden en gebruiken, geen koppensneller, zachtzinnig, vreedzaam, geduldig, vatbaar voor raadgevingen, zeer gevoelig voor eene vriendelijke behandeling, en licht geneigd tot het vergeven van beleedigingen behalve het beschimpen van zijne voorouders en het verleiden van zijne vrouw of dochters; maar daarentegen ook verregaand lui en zeer verslaafd aan het misbruik van sterken drank; in den veldbouw heeft hij weinig lust; het bouwen van prauwen, de visch- en *tripang*-vangst en het parelduiken zijn de eenige takken van nijverheid, die hij uitoefent. Op enkele plaatsen houden de mannen zich ook bezig met het bewerken

van zilver en het smeden van goud, dat zij van de vreemdelingen geleerd hebben. De handel met vreemde kooplieden wordt hoofdzakelijk door de Christenen en Mohamedanen van den Voorwal gedreven.

Behalve een onbestemd denkbeeld van een volgend leven bepalen hunne godsdienstige begrippen zich voornamelijk tot de vereering van de Zon, *Djaboe Lara* (Heer Zon) (¹), *Djaboe Foelan* (de Maan) en *Djaboe Fafa* (de Aarde), en voorts tot het geloof aan eene menigte goede en booze geesten, die in holle boomen, grotten of op den bodem der zee huizen, ook wel de gedaante van menschen, dieren en planten aannemen, en de bewerkers zijn van alle onheilen, welke hun overkomen; ook de geesten hunner voorouders (*matmatai*) en die hunner later afgestorven familieleden (de eigenlijke *nitoe*) straffen hen met ziekte of den dood als de huisvader verzuimt hun de noodige spijsoffers voor te zetten of zij zich op eene andere wijze beleedigd achten. Deze laatste geesten huizen in beeldjes (*dalaran*), welke in elke woning worden aangetroffen. Bij de parel- en tripangvisscherij worden speciale offers gebracht, inzonderheid aan *Waër-Kola* (²), zooals hier de beheerscheres van de zee genoemd wordt. Een bijzondere geest is de *Boitai*, een der eerste bewoners van de Aroe-eilanden, dien men zich, opmerkelijk genoeg, zwart van kleur als een Papoea voorstelt. Als bepaald booze geesten noemt men de *maimoelmoel*, eene soort van dwergen, *paliwan* (soewanggi) enz. De Aroeneezen zijn bij uitstek bijgeloovig, zoodat misschien nergens het geloof aan voorteekens, droomen en wat dies meer zij zoo sterk is als bij hen. Priesters hebben zij niet; ook geen vaste wichelaars of geestenbezweerders. Bij de verschillende godsdienstige feesten en plechtigheden treedt de huisvader als priester op, terwijl bij ziekten als anderszins de eerste de beste „deskundige" geraadpleegd wordt. In en bij elke negorij vindt men eene of meer gewijde plaatsen (*moemoesim*), waar de zielen der afgestorvenen geacht worden meer bepaald verblijf te houden en waar vroeger ook de hoofden der in een gevecht gesneuvelde vijanden werden neergelegd.

De Aroeneezen zijn, evenals de Alfoeren op Séram en de Kei-eilanders, verdeeld in twee groote afdeelingen, hier Oer-Sia en Oer-lima geheeten. Tot de eersten behooren in hoofdzaak de bewoners der noordelijkste, tot de Oer-lima die der zuidelijkste eilanden. De

(¹) Volgens den heer VAN HOËVELL is er van een bepaalden zonnecultus, zooals die elders voorkomt, bij de Aroeneezen geen sprake. De heer RIEDEL erkent ook dat zij geen zuiver begrip van Djaboe Lara, enz. hebben.

(²) Volgens den heer RIEDEL heet deze geest *Taidoee*.

Orang-Kaja's van de negeriën Oedjir, Wokam en Samang worden als de Hoofden van de eerste, die van Wamar, Maikoor, Wangil en Doerdjala als de Hoofden van de laatste Afdeeling beschouwd. Alhoewel de leden dezer Afdeelingen niet, zooals op Séram, in zeden en gebruiken verschillen, gaf deze splitsing vroeger toch dikwijls aanleiding tot twist en vijandelijkheden. Tegenwoordig leven de Oer-Sia en Oer-Lima echter vrij vreedzaam naast elkander. Naar haren maatschappelijken stand wordt de bevolking onderscheiden in: 1°. leden van den adel, waaruit zooveel mogelijk de Hoofden der negeriën gekozen worden; 2°. de mindere Hoofden en hunne afstammelingen; 3°. de Oudsten; 4°. de gewone vrije lieden en 5°. de slaven of *kabéjan*. Deze laatsten zijn meest van de Papoea-eilanden afkomstig en werden vroeger veel door de Sérammers ingevoerd.

Omtrent het grondbezit bestaan in de hoofdzaak dezelfde denkbeelden als op de Kei-eilanden en elders in de Molukken. Aangezien de grond weinig bebouwd wordt, doen zich ook zelden questiën omtrent het bezitrecht voor.

Gelijk boven reeds werd opgemerkt, is de landbouw bij de Aroe-eilanders van weinig belang, en is de karet-, *tripang-* en parelvisscherij en de (ruil)handel in deze artikelen hun hoofdmiddel van bestaan. Zelf verlaten zij hunne eilanden weinig maar wachten de handelaren af. Dezen, vooral Boegineezen, Mangkasaren, Sérammers en Gorommers, komen in Februari of Maart te Dobo op Wamar aan en betalen aan de Orang Kaja's van dat eiland en Wokam eenig ankerage-geld en eene kleine schatting (*landhuur*) ([1]), waarvoor zij het recht hebben uit het bosch al het noodige te halen om op den wal eene woning en loodsen op te slaan, waarin de gezagvoerder-koopman zijn intrek neemt en de lading met het scheepstuig gedurende den West-moesson wordt geborgen; het vaartuig zelf wordt inmiddels, zoo noodig, door daartoe overkomende Kei-eilanders hersteld. Hier heeft de groothandel plaats; en middelerwijl zendt de *anakoda* eenigen zijner onderhoorigen met een gedeelte der medegebrachte koopwaren in kleine vaartuigen (*djongko's*) naar de Achterwals-eilanden, om daar de paarlen, *tripang*, enz. in te ruilen; deze onderkooplieden of commissionnairs worden *toekang petak* genoemd. Met het doorkomen van den Oostmoesson vertrekken de handelaars grootendeels weder, en treden de Aroeneezen de periode van lediggang en dronkenschap in. Tegenwoordig is het aantal vaartuigen van

([1]) Volgens den heer RIEDEL wordt deze landhuur gewoonlijk met vijftien flesschen arak betaald, waarvan de Orang-kaja 1/3, de oudste afstammeling van den grondvester der negeri 1/3 en de Oudsten 1/3 ontvangen.

Mangkasar en elders veel geringer dan vroeger, aangezien de ingeruilde artikelen nu meest per stoomschip verzonden worden. Behalve een rechtstreeksche stoomb ootdienst tusschen Mangkasar en Dob , wordt laatstgenoemde plaats viermalen 's jaars ook door een der schepen van de Indische Pakketvaart aangedaan.

Van de bijzondere gebruiken vermelden wij slechts de volgende. Bij de geboorte van eene dochter wordt, in het vooruitzicht op den later voor haar te bedingen bruidschat (*kodarpel*), een luidruchtig feest gevierd, waarbij gezongen, op *tifa's* (bl. 425), hun eenig muziekinstrument, geslagen, een varken geslacht en veel arak en anijs gedronken wordt; dikwijls wordt het kind bij dezelfde gelegenheid ook verloofd en het bedrag van haren koopprijs vastgesteld. De geboorte van eenen zoon wordt hoogstens als eene onverschillige zaak beschouwd.

Bij het huwelijk wordt de vrouw door den man van haren vader of, bij vóór-overlijden van dezen, van haren grootvader of anderen naasten bloedverwant gekocht; kan hij zelf den koopprijs niet geheel betalen, dan wordt hij hierin geholpen door zijne vrienden, die daarvoor aanspraak krijgen op een gedeelte van den bruidschat der dochters, welke uit dit huwelijk zullen geboren worden. De koopprijs bestaat, naar gelang van den rang van het meisje en bovendien steeds in overeenstemming met wat vroeger voor de moeder is betaald, in een grooter of kleiner aantal voorwerpen, als olifantstanden, *gongs*, porceleinen kommen en schotels, soms lila's, lijnwaden, enz. alles tot een geldswaardig bedrag van *f* 300 tot *f* 1000. Bij volstrekt onvermogen moet de schoonzoon een zeker aantal jaren zijnen schoonvader dienen en zoolang met zijne vrouw in diens huis blijven wonen. De man is onbepaald heer en meester over zijne vrouw en heeft het recht in geval van overspel den voor haar betaalden koopprijs terug te vorderen; volgens de oude adat mocht hij haar op staanden voet dooden; wil haar medeschuldige de kodarpel betalen, dan wordt zij daardoor de vrouw van dezen, maar de kinderen van haren eersten man blijven bij hunnen vader. Bij mishandeling kan de vrouw echtscheiding vragen, echter zonder aanspraak op teruggave van den bruidschat te hebben. Anders komt echtscheiding niet voor. Wanneer de man sterft moet de weduwe zich het hoofd doen kaal scheren, mag zich in eenige weken aan geen man vertoonen, en gaat gedurende dien tijd bijna geheel naakt, alleen gedekt door eenige franjes en palmbladeren; daarna heeft een ongehuwde broeder van den overledene het recht haar, zonder bruidschat te betalen, tot vrouw te nemen; zijn er echter geene ongehuwde broeders of ver-

langen dezen haar niet tot vrouw, dan blijft zij evenwel in zooverre het eigendom der familie van haren man, dat zij aan dezen, in geval van hertrouw, den voor haar betaalden bruidschat moet teruggeven. Wanneer de vrouw sterft, verlaat de man het huis en houdt zich in het bosch op tot na de begrafenis; daarna werpt hij eenig kostbaar voorwerp, b.v. eene *gong* of eenen olifantstand in de zee of in eene rotskloof als een offer aan hare nagedachtenis (aan haren geest), opdat zij hem later niet kome kwellen.

Veelwijverij is geoorloofd.

De lijken worden, na gebaad en in lijnwaad gewikkeld te zijn, met hunne kostbaarste sieraden opgeschikt, in eene hurkende houding in eenen ondiepen kuil onder de woning geplaatst en daar later ook wel voor goed begraven. Boven het graf wordt een gedeelte der bezittingen van den overledene stuk geslagen en de rest daarop neergelegd. In sommige streken schijnt 't echter gewoonte te zijn om de lijken in eene prauw over te brengen en ze later op een stellaadje aan het strand te plaatsen, tot tijd en wijle de beenderen verzameld en ergens begraven of in eene grot kunnen worden opgeborgen. Volgens den heer RIEDEL worden de lijken van kleine kinderen niet begraven, maar in huis opgehangen, totdat alles op de beenderen na verteerd is. Als bewijs van diepen rouw volgt men hier en daar nog het oude gebruik om het lijkvocht met arak vermengd te drinken en zelfs stukken van het stoffelijk overschot van den geliefden doode met sirih-pinang op te eten ([1]).

Bij het ontdekken van eene nieuwe parelbank begeeft zich het Hoofd der negeri met de geheele mannelijke bevolking naar die plaats. Een hunner werpt dan, onder het uitspreken van bezweringsformulieren, eenige gongs, als een offer aan Waër-Kola (zie boven), in zee, alsmede het een of ander toovermiddel in een rood lapje gewikkeld om de booze geesten te verdrijven. Eerst daarna gaan de duikers te water, en de opbrengst van de eerste vangst wordt geheel tot feestvieren besteed. Ook aan het duiken op oude banken gaat het brengen van een offer vooraf.

Alle boven vermelde gebeurtenissen gaan met buitensporige drinkpartijen gepaard.

De rechtspraak berust bij de Hoofden, die daarvoor zitting houden vóór of onder hunne woning. Alle negerigenooten zijn daarbij tegenwoordig. Misdrijven worden tegenwoordig hoofdzakelijk gestraft met

---

([1]) Zie over dit en andere onderwerpen uitvoeriger bij RIEDEL, welke schrijver anders wel een weinig de bestraffing heeft verdiend hem op bl. 76 van het stuk van den heer VAN HOËVELL en door andere schrijvers toegediend.

boete, welke boeten grootendeels ten voordeele komen van de Hoofden. Halsmisdrijven, die gelukkig zelden voorkomen, moeten ter kennis van het Europeesch bestuur worden gebracht. Volgens de landsinstellingen is de eigenaar, wiens slaaf een anderen slaaf doodt, verplicht de waarde van den vermoorde aan diens meester te vergoeden; zoo ook wanneer een vrij man eenen slaaf van een ander dood. Voor diefstal, welke mede zeer zelden voorkomt, wordt alleen teruggave der waarde van het gestolene geëischt. Indien een veroordeelde niet in staat is de hem opgelegde boete te betalen, is zijne familie daarvoor aansprakelijk; en indien hij tot eene andere negeri behoort dan de beleedigde partij, zijne geheele negeri; in dit laatste geval wordt de boete veelal voldaan door de Hoofden, die daardoor hunnen invloed op hunne onderhoorigen grootelijks vermeerderen. Dikwijls echter geeft ook het niet betalen van boeten of andere schulden aanleiding tot vijandelijkheden tusschen de verschillende negeriën.

De wijze van verbintenissen te sluiten is ongeveer dezelfde als bij de Sérammers en elders in de Molukken. Het afleggen van den eed geschiedt door het drinken van zeewater met arak vermengd en onder aanroeping van de goden der zee.

Over de taal der Aroeneezen zijn door den Heer BRUMUND eenige opmerkingen en eene korte Woordenlijst medegedeeld ([1]), die echter alleen de Voorwals-eilanden betreffen. Hij vermoedt dat zij verwant is met de taal der Sérammers, Zuidwester-eilanders, en in het algemeen met de talen der verschillende met dezen verwante stammen in het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, maar niets gemeen heeft met het Maleisch dan voor zooverre woorden uit deze taal, door vreemde kooplieden overgebracht, meer of minder verbasterd in het Aroeneesch zijn opgenomen. Voorts is de taal rijk aan vocalen en welluidend, maar zeer arm aan woorden en volstrekt verstoken van uitdrukkingen voor afgetrokken denkbeelden, gelijk trouwens bij een geheel onbeschaafd volk vanzelf spreekt. Vervoeging of verbuiging wordt alleen door hulpwoorden aangeduid. Handelaren en andere vreemdelingen bedienen zich van het Maleisch, dat althans door de meeste Hoofden op de Voorwals-eilanden wordt verstaan.

([1]) *Tijdschrift voor Neerl. Indie*, 1844, Dl. II, bl. 321 en volgg. Eene korte woordenlijst van de Aroe- en Kei-eilanden is ook medegedeeld door den heer VAN EYBERGEN, in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV, bl. 560 en volgg. en door VON ROSENBERG in zijne *Reis*, bl. 108 en volgg. Volgens den heer RIEDEL (bl. 247) zouden op deze eilanden *dertien* verschillende dialecten worden gesproken.

Bijzonderheden omtrent eenige eilanden.

Aan den Voorwal:

Toba en Ngoba, de noordelijkste der Voorwals-eilanden, beide onbewoond doch met rijke parelbanken, die tegen betaling door Achterwallers worden geëxploiteerd.

Oedjir, met de gelijknamige negeri, uitsluitend door Mohamedanen bewoond (1). De bevolking telt 220 zielen.

Wasir, eveneens met slechts ééne kampoeng en eene Mohamedaansche bevolking van 40 zielen. Er worden hier bij uitzondering herten gevonden.

Wamar, ten zuiden van Oedjir op 5° 48′ Z. B. en 134° 14′ 5″ O. L., kan, hoewel het slechts 2 □ mijlen groot is, als het voornaamste van de groep worden beschouwd, omdat tusschen dit eiland en het straks te noemen Wokam de eenige goede reede is met eene diepte van 6 tot 26 vadem, ten gevolge waarvan hier de hoofdzetel van den handel is. De voornaamste plaats is Dobo, gelegen op eene landtong aan de noord-oostzijde van het eiland, de standplaats van den Posthouder der Onder-Afdeeling en van een Luitenant der Chineezen; zij bestaat uit ongeveer 60 huizen, die echter niet alle op den duur bewoond zijn; gedurende den Westmoesson houden er zich gemiddeld 500 of 600 vreemdelingen op, doch gedurende den Oostmoesson bedraagt de bevolking hoogstens 200 zielen, ook nog meerendeels vreemdelingen, zoogenaamde achterblijvers. Het daar gevestigde Hoofd der Mangkasaren en Boegineezen of Wadjoreezen heeft den titel van Kapitan Boegis (2). Twee andere negeriën, op de westkust gelegen, nl. Djoerdjéla, woonplaats van den Radja, en Wangil hebben te zamen eene nagenoeg geheel Christelijke bevolking van 225 zielen; in beide is eene Christenkerk, van welke die te Djoerdjéla een goed steenen gebouw is, en zoo ook eene gemeenteschool. Op de zuidzijde ligt een gehucht met 45 zielen, Fatoerei genaamd, waar vroeger de Radja van Wamar gevestigd was.

Aan den Achterwal (van het noorden af):

Djedan, met rijke parelbanken.

Adoear, met de kampoengs Adoear en Kabalasiang.

Koemoel, met de gelijknamige kampoeng op de oostkust.

Watoelei, het hoofdeiland van de groep waartoe ook de beide vorige

(1) VON ROSENBERG maakt melding van drie kampoengs, waar echter slechts drie wijken van dezelfde negerie bedoeld zijn. Zijn *Kafosal* komt ook nog voor bij RIEDEL die op zijne beurt de tweede negeri *Koöe* vermeldt.

(2) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21.

behooren, met de gelijknamige kampoeng op de noordoostkust. De geheele groep, waartoe o.a. ook nog Djoersiang en Sewer behooren, heeft eene bevolking van ruim 1900 zielen.

Mariri en Lola, met eene bevolking van 425 en 175 zielen.

Djamboeaë en Penamboelai (zie bl. 518), met de gelijknamige kampoengs en een bevolking van 70 en 60 zielen.

Barkai ([1]) met de negeriën Masian (135 zielen), Gomo-Gomo of Gorgor (100), Longar (230), Baimoen (85) en Afara (197) ([2]). Te Gomo-Gomo was vroeger de Posthouder van de Onder-afdeeling Watoelei gevestigd.

Tusschen de opgenoemde Voor- en Achterwals-eilanden in liggen in eene aaneengeschakelde rij van noord naar zuid de zes op bl. 518 vermelde grootere eilanden, in de wandeling de Tanah-besar (het Groote Land) van Aroe geheeten. Zij worden, zooals reeds werd opgemerkt, door zoutwaterkanalen, bij VAN HOËVELL en anderen Soengei ([3]) geheeten, van West naar Oost van elkander gescheiden, welke kanalen eene breedte van 300 tot 500 meter hebben en de handelswegen van de Voor- naar de Achterwals-eilanden vormen. Het noordelijkste eiland is Warialaoe, een moerassig stuk land, waarop volgens VAN HOËVELL slechts ééne kampoeng met 154 bewoners gevonden wordt. Het is door het kanaal van Kola gescheiden van

Kola, met verscheidene kampoengs, die grootendeels langs genoemd kanaal en dat van Sisirwatoe, de zuidelijke grens, gelegen zijn. Bij den ingang van het kanaal van Kola liggen de eilandjes Baldin en Koeloer, waarvan alleen het laatste bewoond is.

Wokam, zuidwaarts van de Sisirwatoe, na Tarangan het grootste van de zes, met de negeriën Silmar of Silmara met 124, Nafar met 28, Djaboelingan met 56, Wokam met 119, waaronder ruim 80 christenen, Tarangoeli met 80 en Samang met 149 Mohamedaansche bewoners, alle zes op de westzijde. Op de oostkust liggen o.a. Konfane (45) en Aranlaoe. In het binnenland zwerft de stam der Goengai rond, die voor de oudste bewoners der Aroe-eilanden gehouden worden. Zij leven geheel afgezonderd. In uiterlijk voorkomen verschillen zij echter weinig of niet van de kustbewoners ([4]). Uit het kanaal van Wanoembai of Nafar ([5]) scheidt zich even voorbij het midden een tak af, die noordoostwaarts loopt en het bovenvermelde eiland Sewer helpt insluiten.

([1]) Op vroegere kaarten Workai of Warkai.
([2]) Op het kaartje van RIEDEL komen nog drie andere kampoengs voor.
([3]) Dit is natuurlijk niet de inlandsche benaming.
([4]) RIEDEL vermeldt de stammen *Gorngai* en *Toengoe*.
([5]) Bij VAN HOËVELL ook *Watoelei*.

Kobroor, ten zuiden van het vorige, waarvan het door het zooeven genoemde kanaal gescheiden is, terwijl de zuidelijke grens door het kanaal van Bindjina of Koba gescheiden wordt. Ook hier wordt in het binnenland, ten noordwesten van de kampoeng Pono, een wilde stam, die der Morai, aangetroffen, die bij de handelaren zeer gevreesd moet zijn. Als belangrijkste plaatsen op Kobroor vermelden wij: Kongan (90), Bindjina (153) (1) en Wanoembai op de westzijde en Wailai, Kobroor, Wardjoekoer, Loran (50) en het bovengenoemde Pono op de oostkust (2).

Maikoor, ten zuiden begrensd door een kanaal van denzelfden naam. Het wordt door een ander kanaaltje, Fatoe Bilar geheeten, nog in twee eilanden verdeeld, waarvan het westelijke Maikoor en het andere Koba heet. De voornaamste plaats is Maikoor op de westkust, met een bevolking van 148 zielen, meerendeels Christenen. Men vindt er eene Gouvernementsschool voor Inlanders (3). Op de oostkust (van Koba) liggen Koba of Kobei en Erkaemaesa.

Tarangan, het zuidelijkste en grootste. De belangrijkste plaats is Krei bij de zuidoostpunt (350), waarvan de eene helft gelegen is op het gelijknamige delta-eiland, ook wel Koemnar geheeten. Zuidwaarts hiervan vindt men Kalobai (30). Vlak bij de zuidpunt ligt Godor (124), ook wel naar eene zich in de buurt bevindende klip Batoe-gojang genaamd. Op de westkust liggen verscheidene kampoengs, waaronder Fatoeral (104), Feroeni (447), Rebi (121) en Loetoer (92) de voornaamste zijn. In het binnenland ligt o. a. Radjina of Roedjina (100), aan eene kleine kreek, die in het kanaal van Maikoor valt.

c. De Tanimbar en Timor laoet-eilanden (4).

Algemeen overzicht van de eilanden en hunne bevolking.

De Tanimbar- en Timor laoet-eilanden behoorden tot voor enkele jaren mede tot de minst bekende van dit gedeelte van den Archipel, zoodat zelfs in de opgaven van hunne namen groot verschil bestond.

(1) Bij Riedel Badjendjina.
(2) Bij van Hoëvell ligt Pono westelijker en wel aan het kanaal van Koba.
(3) Op het oogenblik de eenige op de Aroe-eilanden.
(4) Zie bij Riedel en van Hoëvell in *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1890. Oudere berichten vindt men bij Bleeker, *Reis*, Dl. II; *Bijdragen van het Kon. Instituut;* Nieuwe Volgrks., Dl. VII; *Tijdschr. van het Aardr. Genootschap*, Dl. II en Tweede Serie, Dl. I, enz.

De heer VAN HOËVELL deelt mede, dat de inboorlingen onder Timor laoet alleen *Jamdéna* en *Selaroe* verstaan, terwijl al de andere eilanden onder den algemeenen naam van Tanimbar worden saamgevat. Daarentegen behooren volgens RIEDEL tot de eerste groep niet minder dan 52 en tot de Timor laoetgroep 14 eilanden.

De grootste eilanden zijn: *Jamdéna*, *Selaroe*, *Séra*, Woeliaroe, Seloe, Noeswotar, Laibobar, *Larat*, *Fordate*, *Maroe en Moloe.* Alleen de cursief gedrukte hebben eene vaste bevolking. Te zamen vormen zij de twee Onder-afdeelingen Larat en Séra, elk onder eenen Posthouder, respectievelijk gevestigd te Lelingloean en te Oearatan.

De Tanimbar- en Timor laoet-eilanden liggen zuidwestwaarts van de Kei-groep, tusschen 6° 20′ tot 8° 30′ Z. B. en 130° 40′ tot 132° 5′ O. L. en hebben eene gezamenlijke grootte van ongeveer 150 □ mijlen. Geographisch worden zij door sommigen tot de Zuidwester-eilanden gerekend. Zij zijn in het algemeen laag, met uitzondering van Moloe, Maroe, Forate, Seloe en Jamdéna, die gedeeltelijk heuvelachtig zijn, hoewel nergens eene belangrijke hoogte wordt bereikt. Het hoogste punt op de geheele groep is de niet werkzame vulkaan, die het onbewoonde eiland Laibobar uitmaakt en zich ongeveer tot op 550 M. verheft. De kleinere eilanden zijn van koraalformatie. Alleen op Jamdéna worden een paar rivieren aangetroffen, die echter in den Oost-moesson uitdrogen. In de behoefte aan drinkwater wordt bijna overal door gegraven putten voorzien. Het vaarwater tusschen de verschillende eilanden is met uitgestrekte riffen bedekt, die rijk zijn aan tripang en karet; ook levert de zee vele goede vischsoorten op. De beste aanlegplaatsen zijn te Ritabel op de westkust van Larat, waar de schepen het geheele jaar door veilig kunnen ankeren, en te Adaoet op Selaroe.

De voortbrengselen van den grond zijn hoofdzakelijk *kamoeni-hout* (vooral op Jamdéna en Larat), kokosnoten, kapas, aardvruchten, rijst en sagoe. Over 't geheel wordt van den landbouw weinig werk gemaakt. Het grootste gedeelte van den tuinbouw komt bovendien voor rekening van de vrouwen. Uit het dierenrijk komen alleen wilde en tamme varkens en pluimgedierte, die overal nog al overvloedig zijn, in aanmerking. Op Jamdéna worden bovendien nog geheele kudden wilde karbauwen aangetroffen. Uitgevoerd worden: tripang, karet, haaivinnen, paarlemoerschelpen en kamoeni-hout; ingevoerd: rijst, lijnwaad, aarde-, ijzer- en koperwerk, snuisterijen en arak. De handelaars komen meest van Mangkasar, enkelen van de eilanden Loeang en Babar. Hoewel de inboorlingen gaarne rijksdaalders en goudgeld aannemen, is de handel toch grootendeels

ruilhandel. Lelingloean en Oearatan worden tegenwoordig ook door de booten der Pakketvaart aangedaan.

De bevolking, wier zielental door VAN HOËVELL op ruim 19000, door RIEDEL echter op slechts 13000 wordt geschat, behoort tot het lichtbruine ras, met sluik haar, zonder sporen van vermenging met Papoea's. Zij heeft altijd den naam gehad van wreed en woest te zijn, welke eigenschappen zich echter slechts openbaren als de hartstochten, bijvoorbeeld in den strijd, zijn opgewekt. In gewone omstandigheden zijn zij wel strijdlustig, maar overigens handelbaar, vertrouwelijk en eerlijk. De vrouwen vooral kenmerken zich door groote levendigheid en opgewektheid. Groote inhaligheid schijnt overigens een volkskaraktertrek te zijn. De mannen zijn over 't geheel genomen lui van aard, in tegenstelling van de vrouwen, die als zeer arbeidzaam worden geroemd; de eersten bezoeken gaarne de *lingat*, eene soort van drankhuizen, waar de bekende sagoeweer wordt verkocht, en waarin de jongelingen bij voorkeur ook den nacht doorbrengen.

Alleen op het eiland Maroe worden vreemdelingen, meest allen Galélareezen en Tobéloreezen aangetroffen. Deze belijden den mohamedaanschen godsdienst.

De inboorlingen zijn verdeeld in drie standen, welke bij VAN HOËVELL de namen van *tomata dawan*, *tomata ifroean* en *kokooe* dragen. Tot de eersten behooren de Hoofden en tot de tweeden de grondbezitters, terwijl onder de kokooe de geringe lieden met de *slaven* gerekend worden ([1]). Inzonderheid bij het aangaan van huwelijken wordt het standverschil zeer in acht genomen. Hoewel sedert de vestiging en betere regeling van ons bestuur, de binnenlandsche oorlogen gaandeweg verminderen, blijft de vijandschap tusschen de Tanimbareezen en de bewoners der Timor laoet-eilanden nog steeds voortduren, ten gevolge waarvan hier ook nog voortdurend menschenroof en slavenhandel voorkomen. De Hoofden, door ons *Orang-Kaja* genoemd, heeten in de volkstaal *Ilaä* (grooten) of *Nafareta* ([2]). Hun gezag is zeer beperkt. In dorpsaangelegenheden als anderszins beslist de geheele bevolking en hebben zelfs de vrouwen eene stem.

([1]) Volgens den heer RIEDEL heeten de standen *enree dawon* of *matdawan* (de oudsten met de grondbezitters), *matkokoe* (de minderen) en *iria* of *oeria* (de slaven). Bij denzelfden schrijver wordt het woord *ifroean* door »stand" verklaard.

([2]) Bij RIEDEL vinden wij melding gemaakt van *nafareta*, besturende oudsten, matmela halaä, aanzienlijke oudsten, *mela foeak*, mindere hoofden en *mela snobo*, omroepers. De betrekking van Radja tanah (*panoeëndoean*) wordt hier door enkele Hoofden waargenomen.

De kleeding van beide geslachten bestaat alleen in de *eman* (schaamgordel) voor de mannen en de *bakan* of *tawit* (een soort van korte saroeng) voor de vrouwen; beide kleedingstukken worden van eigen gesponnen kapasgaren vervaardigd; verder in allerlei versierselen, waaronder ringen in de ooren, om de armen en de enkels zelden worden gemist. De vrouwen dragen ook wel koperen ringen om de teenen. Het tatoueeren komt, evenals het branden van lidteekens op de huid, voor doch is lang niet zoo algemeen als elders. Huidziekten treft men weinig aan. Hunne wapenen zijn hoofdzakelijk pijl en boog, waarvan de eerste meestal van weerhaken zijn voorzien, verder lansen, *parangs* en *kléwangs*. In den oorlog bedienen de mannen zich ook van eene soort van harnas, meestal van buffelhuid vervaardigd. Tot de eigenaardige gebruiken bij deze eilanders behoort, dat bij het optrekken tegen eene vijandelijke kampoeng ook vrouwen en kinderen aan den strijd deelnemen. Op Jamdéna wordt het vleesch van verslagen vijanden nog wel gegeten.

De kampoengs worden ook op deze eilanden zooveel mogelijk op steile rotsen en heuvels aangelegd en zijn eveneens van klip- of koraalsteenen-muren omgeven. Breede, houten trappen van leuningen voorzien vormen den toegang. In 't midden der plaats ligt een open plein, waarop gewoonlijk het beeld van den beschermgeest der negeri wordt aangetroffen. De huizen, van onbekapt wildhout en meestal slechts een paar voet boven den grond gebouwd, hebben over 't geheel een verwaarloosd aanzien. Onder de palen worden offers aan de geesten neergelegd, waartoe hier en daar ook wel hoofden van krijgsgevangenen of slaven dienen moeten. Voor vloer bezigt men latten van hout of bamboe, ver genoeg uit elkander gelegd om het vuil door te laten. Het huisraad is, als elders, hoogst eenvoudig.

Zoowel de Tanimbar- als de Timor laoet-eilanders vereeren als hoogste wezen de Zon, *Doedilaä*, benevens de Aarde, *Lenoen*, die te zamen het mannelijk en vrouwelijk beginsel in de natuur vertegenwoordigen. Vooral aan Doedilaä worden vele offers gebracht. Voorts bestaat ook hier de vereering der nitoe (*matmate*), die de eigenlijke bescherm- of huisgoden zijn, en die gezegd worden in de ruw gesneden houten of ook wel ivoren beelden (*waloed*) te wonen, zooals deze in elke woning worden aangetroffen. Het beeld, dat men overal op het boven vermelde dorpsplein en ook wel elders aantreft, schijnt meer in 't bijzonder aan den zonnegod gewijd te zijn. Hoewel het ook bij deze eilanders niet aan personen ontbreekt, die gezegd worden in bijzondere betrekking tot de geesten te staan en waartoe inzonderheid de (mannelijke en vrouwelijke) *Ewangi* of toovenaars behooren,

kent men ook hier geen afzonderlijken priesterstand. Een ieder is bevoegd als wichelaar, geestenbezweerder (sernitoe) enz. op te treden. De zielen der afgestorvenen worden gezegd op het eiland Noesnitoe verblijf te houden.

Huwelijken kunnen in de eigen negeri of daarbuiten gesloten worden. De man betaalt voor de vrouw eenen bruidschat (*kotak*), die voor armen slechts uit twee flesschen arak en eenige stellen zilveren oorhangers bestaat. Onder de aanzienlijken behoort tot den bruidschat ook eene sirihdoos met toebehooren, die aan Doedilaä geofferd wordt. Kan de man den koopprijs niet of niet geheel betalen, dan blijft de vrouw voorloopig in de ouderlijke woning, terwijl hij tot zoolang ook geen recht op de kinderen heeft. In sommige streken is eene weduwe verplicht, na afloop van den rouwtijd, een der ongehuwde broeders van haren overleden echtgenoot, en wel zonder dat voor haar op nieuw een bruidschat behoeft te worden betaald, te huwen. Het schijnt overal eene door de adat gewettigde gewoonte te zijn, dat jongelieden vóór hun huwelijk in intieme betrekking, zij 't ook heimelijk, met elkander verkeeren. De huwelijksvoltrekking heeft plaats in tegenwoordigheid van de wederzijdsche familieleden en geschiedt door een der aanwezige oudsten, die eenvoudig eenige wenschen uitspreekt en dan het sein geeft voor den huwelijksmaaltijd, waarbij veel gegeten en gedronken wordt. Bruid en bruidegom eten uit éénen schotel. Veelwijverij is geoorloofd. Bij echtscheiding, wegens gepleegd overspel door de vrouw, moet de kotak door hare familie worden terugbetaald. Dit behoeft echter niet als de vrouw de echtelijke woning wegens grove mishandeling verlaat.

De wijze van begraven is niet overal dezelfde. Op sommige plaatsen wordt het lijk, na gewasschen en ingewikkeld te zijn, in eene soort van kist gelegd, die den vorm heeft van eene prauw, en zoo naar het strand gedragen; hier aangekomen plaatst men de kist op een stellaadje, waar rondom eene groote hoeveelheid levensmiddelen wordt opgehangen en laat haar daar totdat het geheel verteerd is. Elders wordt het lijk na eenigen tijd weer van het stellaadje afgenomen en ergens, hetzij met of, zooals hier en daar ook gebruikelijk is, zonder den schedel begraven. Ook het neerleggen van lijken in eene grot komt hier en daar op deze eilanden voor. De nagelaten bezittingen van eenen overledene vervallen, na aftrek van de vaak nog al hooge begrafeniskosten, aan de overlevende leden van het gezin. De oudste zoon erft titel en waardigheden van den vader.

De taal, welke op deze eilanden gesproken wordt is in hoofdzaak dezelfde als die op de naburige groepen. Hoewel de bevolking vijf

dialecten spreekt, schijnt het verschil niet zoo groot te zijn of zij kunnen zich vrij gemakkelijk aan elkander verstaanbaar maken ([1]).

Bijzonderheden omtrent de voornaamste eilanden.

Jamdéna, het Timor laoet op de vroegere kaarten, het hoofdeiland van de groep met eene oppervlakte van 88 □ mijlen, ligt in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting. De breedte bedraagt ongeveer 4 mijlen. De zuid- en zuidoostzijde van het eiland zijn het hoogst, doch rijst ook daar de bodem weinig boven de 300 M.; de westzijde is aanmerkelijk lager en vlak. In het binnenland worden uitgestrekte moerassen aangetroffen. Langs de westzijde, die wegens de vele ondiepten moeielijk te naderen is, liggen slechts een drietal negeriën, nl. Maktian (134 inw.) ([2]), Selmasa Oetemer (314), en Selmasa Wermatan (243). Op de oostkust daarentegen treft men tal van kampoengs aan, zooals Dabodabo (52), Ajoan (58), Armaä (298), Watmoeri (278), Arkiloe (1031), Kilmasa (406), Aoeloesi (1356), die alle tot de Onder-Afdeeling Larat behooren en Olilet (504), Sebnanaet (234), Laoeran (406), Amtoefoe (1176), Atoewoel (612), enz., welke tot Séra gerekend worden. De geheele bevolking wordt door VAN HOËVELL bij benadering op ruim 9500 zielen geschat.

Larat ligt onmiddellijk ten oosten van den noordoosthoek van Jamdéna, is een heuvelland van vrij groote en gelijkmatige gedaante en heeft eene oppervlakte van ongeveer 7 □ mijlen. Het telt zes negeriën, nl. Ritabel (225), Ridool (62), Keliobar, Kelaän (te zamen 460), Watidal (378) en Lamdesar (695). Vlak tegenover Ritabel en onder den wal van Jamdéna ligt het zeer kleine eilandje Loetoer, waarop de kampoeng *Lelingloean* (110), boven reeds vermeld als standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Larat. De geheele bevolking wordt op ruim 1900 zielen geschat.

Selaroe, op vroegere kaarten Adaoet genaamd, ten zuidoosten van Jamdéna en hiervan gescheiden door Straat Elat of Egeron ([3]), heeft tien kampoengs, waaronder Kandar (555), Wesleta (790; bij RIEDEL Watleta), op de oost-, Namtaboen (444), Werain (164; bij RIEDEL

([1]) Voor verdere bijzonderheden over de bevolking moeten wij naar het werk van den heer RIEDEL verwijzen. Over de taal op deze en de westelijk daarvan gelegen eilanden zie men ook de studie van Dr. BRANDES in Dl XXXI van het *Tijdschrift*.

([2]) Deze cijfers zijn ontleend aan VAN HOËVELL, die echter zelf daaraan slechts betrekkelijke waarde toekent. Voor de nu volgende namen van negeriën vergelijke men het kaartje bij RIEDEL, waar, het behoeft wel niet meer te worden opgemerkt, hier en daar geheel andere kampoengs vermeld staan.

([3]) Zie hierover o. a. *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, Dl. II, bl. 68 en 317.

Warai) op de westkust. Aan de noordzijde bevindt zich eene vrij groote baai met eene veilige ankerplaats, waaraan de negeri Adaoet (1310), vroeger de standplaats van den Posthouder, gelegen is. Het gezamenlijke zielental bedraagt naar schatting 4229.

Séra, aan de westkust van Jamdéna, is aan de oostzijde heuvelachtig, aan de westzijde daarentegen laag. Het telt vijf kampoengs, nl. Oearatan (188), de tegenwoordige standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Séra, Temin (202), Oeloetoe (134), Roemasaloe (277) en Kamatoeboeng (446).

Fordate, noordoostwaarts van Larat, slechts ruim 1 □ mijl groot, met de zes kampoengs Adodo (255), Sofiani (550), Awer (300), Roemian, Ewenoer en Roenggewoer (te zamen 585).

Maroe, recht noordwaarts van Jamdéna, met de drie kampoengs Worsai (27), Iwar (67) en Watoewahan (53). Van de bevolking behoort ongeveer $^2/_3$ gedeelte tot de Tobéloreezen en Galélareezen en hunne afstammelingen.

Moloe, het noordelijkste van de groep, met de vijf kampoengs Adodo (60), Woelmasa (100), Abat, Woenlaän (te zamen 305) en Wadangko (60).

d. De Zuidwester-eilanden [1].

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, bevolking.

De Zuidwester-eilanden, vroeger wel de Kleine Oost genoemd, vormen administratief de vier op bl. 325 onder *f*, *g*, *h*, *i* vermelde Onder-afdeelingen en bestaan uit de volgende afzonderlijke groepen: 1°. de Babar-groep, zijnde de eilanden Babar, Wètan of Oost-eiland, Masela, Dawĕloor, Dawĕra en Dai [2]; 2°. de Loeang-Sermata-groep, zijnde: Loeang, Kalapa, Oeparoei, Nolawna, Kopoeri, Metimarang, Metrialam, Metoetoen, Leakra, Dompapaha, Teaba en Sermata; 3°. de Leti-groep, zijnde: Leti, Moa, Lakor en Kisar; 4°. de Roma- of

---

(1) Men zie hierover de vroegere berichten van BOSSCHER, *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 419; VAN EIJBERGEN, in hetzelfde Tijdschrift Dl. XIII, bl. 193; de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Nieuwe Volgrks, bl. 129, en VAN DER CRAB, *Reis door den Molukschen Archipel.* Voor latere mededeelingen omtrent de afzonderlijke groepen verwijzen wij inzonderheid naar de meermalen aangehaalde stukken van de heeren RIEDEL en VAN HOËVELL. Men zie ook beneden.

(2) Deze namen zijn volgons de opgaven van de heeren VAN HOËVELL en RIEDEL, waarmede die van BLEEKER en anderen stilzwijgend verbeterd worden. Het hier, volgens het kaartje van VAN HOËVELL, vermelde Dawĕra heet juist bij RIEDEL Daweloor, terwijl het ten zuidoosten daarvan gelegen eiland Daweloor (volgens VAN HOËVELL) door laatstgenoemden schrijver *Kebir* of *Oeponmata* wordt genoemd.

Roemang-groep, bestaande uit Roma, Noehiata of Noeshiata, Noehoekita, Mahoepora, Djohaä, Wawitelan en Noesmetan; 5°. de Wetargroep, zijnde: Wetar, Liran, Masing, Hatohai, Metinaro en Hatoeloi (¹); 6°. de Damar-groep, zijnde: Damar, Raä, Lora en Noesleoeroe; 7°. de tusschen Damar en Banda verspreid liggende eilanden Teoen, Nila, Seroea en eenige kleinere (²).

Deze eilanden liggen in het zuidelijk gedeelte der Banda-zee, grootendeels tusschen 6° 20′ tot 8° 23′ Z. B. en 125° 40′ tot 130° 8′ O. L., dat is van het westen der Timor laoet-eilanden tot het noorden van Timor. Alleen de onder 7° vermelde eilanden zijn noordelijker dan deze grens gelegen. De zuidelijkste, bijna recht oost- en westwaarts loopende rij wordt gevormd door de Babar-, Sermata- en Letigroepen; terwijl de andere, die noordoost- en zuidwestwaarts loopt, uit de Wetar-, Roma en Damar-groepen en de zooeven genoemde meer noordwaarts liggende eilanden bestaat.

De gezamenlijke grootte van deze eilanden is volgens Melvill 93,5 □ mijlen. Zij zijn meerendeels van vulkanischen oorsprong; Kisar is van kalkformatie, en Loeang bestaat uit een hoogen klipachtigen berg door een uitgestrekt rif van kleine koraaleilandjes omgeven. Bijna overal steil en rotsachtig oprijzende uit de zee, die tot vlak bij de kusten eene onpeilbare diepte heeft, bieden zij den schepen slechts weinige goede ankerplaatsen aan, die hieronder bij elk eiland zullen worden opgegeven. Daar er niet dan kleine en zeer weinige riviertjes of beken worden gevonden, is de bevochtiging van den grond geheel van den regen afhankelijk, en wordt in de behoefte aan drinkwater veelal door het graven van putten voorzien; evenwel zijn al deze eilanden, met uitzondering van Loeang, dat ook geheel ontwoud is, en Seroea, zeer vruchtbaar en leveren overvloed van levensmiddelen voor de bevolking op; alleen buitengewone droogte veroorzaakt somtijds hier of daar tijdelijk gebrek. De temperatuur is nagenoeg dezelfde als op Java. De Oostmoesson vangt aan omstreeks half April; en schoon dit de zoogenaamde droge tijd is, is hij toch somtijds buiïg, en vooral in het laatst van April en in het begin van Mei regent het veelal een week of drie achter elkander, hetgeen men den Kleinen regentijd noemt. De Westmoesson komt in November of December door en brengt

(¹) Hoewel het eiland Kambing geographisch tot de Wetar-groep behoort, wordt het hier niet vermeld, omdat het staatkundig, als zijnde eene bezitting van Portugal, tot Noordelijk Timor wordt gerekend.

(²) De namen der eilanden van de 2de—7de groep zijn volgens de schetskaartjes in het werk van den heer Riedel. Men vergelijke bij Van Eybergen en Van Hoëvell.

den Grooten regentijd aan, die twee of drie maanden aanhoudt en, vooral in December en Januari, dikwijls met hevige stormen gepaard gaat. Aardbevingen, naar het volksgeloof veroorzaakt door *Oepoenoesa* (grootmoeder Aarde), en onweders komen het meest in September en October voor, doch zijn zelden zeer hevig. — De gezondheidstoestand schijnt over 't geheel voldoende te zijn; alleen pokkenepidemiën komen van tijd tot tijd voor, terwijl op de Damar-groep nog al veel koortsen heerschen.

Van het delfstoffenrijk op deze eilanden is nog weinig of niets met zekerheid bekend. Men gelooft dat op Kisar ([1]) en Babar marmer te vinden is en meent op laatstgenoemd eiland ook sporen van koper en ijzer te heben ontdekt; doch dit vereischt nog alleszins bevestiging. Zandsteen, krijt, graniet en andere gewone steensoorten komen op de meeste eilanden in menigte voor; op vele plaatsen ook zwavel en witte aarde.

Het plantenrijk is, behalve op het hooge, schrale en rotsachtige Loeang, overal welig. Kokosnoten, rijst, *djagoeng*, aard- en peulvruchten, tabak, katoen en allerlei keerkringsvruchten zijn overvloedig; Damar is rijk aan sagoepalmen; hetzelfde eiland benevens Moa en Babar heeft vele uitmuntende houtsoorten voor huis- en scheepsbouw en meubelwerk, en op al de grootere eilanden vindt men uitgestrekte en schoone weilanden. Op Kisar zijn groote boomen zeer schaars of niet te vinden; de bevolking teelt hier ook kapas.

Tamme varkens zijn in overvloed op alle eilanden, wilde zwijnen en wilde karbauwen alleen op Babar; karbouwen, wilde en tamme geiten en schapen in menigte op Wetar, Moa, Babar, Loeang, Leti en Kisar; op de drie laatste eilanden paarden van een zeer goed ras, die van Timor afkomstig schijnen te zijn. Het hertengeslacht en ander klein wild ontbreekt geheel. Vele soorten van duiven, ook boschhoenders, houtsnippen, kippen en eenden zijn talrijk. Slangen, hagedissen, kikvorschen en padden komen overal voor; krokodillen alleen op Wetar. Van de insecten zijn vooral de honigbijen te vermelden, die op de groote eilanden, inzonderheid op Leti, Moa en Roma, nog zeer menigvuldig zijn, hoewel minder dan vroeger, hetgeen men toeschrijft aan hevige orkanen of buitengewone droogten, die van tijd tot tijd geheerscht hebben; op Kisar ontbreken zij geheel, omdat er geene boomen zijn, waaraan zij kunnen nestelen. De zee in den omtrek der eilanden is rijk aan visch; evenwel wordt

---

([1]) Men zie ook A. WICHMANN, *Gesteine von der Insel Kissir* in de *Samml. Geol. Mus.*, Leiden, Sr. I, Bd. II. S. 182.

van de visscherij hier niet zooveel werk gemaakt als elders, daar de bevolking overvloed van andere levensmiddelen heeft. *Tripang* en schildpad komen alleen voor in den omtrek der eilanden Babar, Loeang, Damar en Roma.

Hoewel de voortbrengselen uit de beide laatstgenoemde natuurrijken zeer overvloedig zijn, wordt daarin slechts weinig buitenlandsche handel gedreven. De eenige artikelen van uitvoer zijn: *tripang*, schildpad, was, karbauwenhoorn, saroengs, slendangs (de beide laatste artikelen van Kisar), die vooral door Mangkasaren en voor een klein gedeelte door handelaars van de Banda-eilanden worden geruild tegen rijst, lijnwaden, staafijzer, messen, *parangs*, bijlen, spijkers, vischhaken, koperdraad, grof aardewerk, kralen, kruit en vuurwapenen. Deze handel wordt alleen gedreven op de eilanden Loeang en Wetar. De overige producten worden slechts tot binnenlandsch gebruik aangewend en daartoe door de Loeangers, Babareezen en Letineezen, de eenige zeehandelaars van deze groepen, van het eene eiland naar het andere overgebracht.

Omtrent de sterkte der bevolking bestaan zeer verschillende opgaven. Bleeker brengt die in 1852 op 52576 zielen; Bosscher in hetzelfde jaar op 46176, waaronder echter de bevolking van sommige eilanden, als onbekend, niet begrepen is; Melvill in 1849 op 35700; Willer [1] in 1847 op 19715 zielen, terwijl het officieel verslag voor de gezamenlijke groepen 56090 zielen opgeeft. De heer Riedel komt in 1882 tot een totaal cijfer van 61973 zielen, verdeeld als volgt: Babar-groep 21871; Loeang-Sermata 5677; Leti 10897; Kisar 9206; Roma 1145; Wetar 7540; Damar 1697; Teon 1350; Nila 1240 en Seroea 1350. Ofschoon nu ook deze laatste cijfers, grootendeels berustende op opgaven van Inlandsche Hoofden, niet als volkomen juist zijn te beschouwen, schijnt er toch uit te blijken dat de bevolking in de laatste dertig jaren weer eenigszins is toegenomen, waar zij vóór dien tijd, tengevolge van geheerscht hebbende epidemiën, hongersnood als anderszins, sterk aan het verminderen was. Onder de medegedeelde getallen bevinden zich op het oogenblik ruim 7000 Christenen, hoofdzakelijk op de eilanden Leti, Moa, Roma, Kisar, Loeang en Wetar. Op de andere eilanden worden ook nog wel enkelen gevonden, die zich Christenen noemen omdat hunne voorouders zulks waren, doch die werkelijk geheel tot het heidendom zijn teruggekeerd. Eene afzonderlijke afdeeling onder deze Christenen vormen op het eiland Kisar de zoogenaamde »Hollandsche heidenen",

(1) Tabel in het *Indisch Archief*, Jaargang I, Dl. II.

eene soort van Mestiezen of Kreolen, die, naar men vrij algemeen aanneemt, van Hollandsche, Duitsche en Fransche soldaten afstammen en zich door hunne blanke kleur, blauwe oogen, blond haar en europeesche namen van de overige bevolking onderscheiden. Hun Christendom laat echter veel te wenschen over, terwijl zij ook noch moreel, noch verstandelijk boven de andere Kisareezen staan. ([1]) Ten tijde van de O.-I. Compagnie werd van de invoering en uitbreiding van het Christendom op de Zuidwester-eilanden veel werk gemaakt en waren op de meeste eilanden zendelingen werkzaam; langzamerhand is dit verminderd en in 1841 hebben de laatste zendelingen, die toen nog op Leti, Moa, Roma en Kisar werkzaam waren, ook deze verlaten. Sedert kort heeft men zich echter weer het lot van de aldus verwaarloosde gemeenten aangetrokken. Op Leti en Kisar is nu een hulpprediker gevestigd en worden de verschillende gemeenten verder door Inlandsche leeraars en Goeroe's bediend. Overgang tot den Islam schijnt in de laatste jaren minder vaak voor te komen.

De inheemsche nog grootendeels heidensche bevolking, door de Christenen *Hindoes* genoemd, is volgens sommigen een vermenging van wilde Maleiers en Papoea's. Van hunne verwantschap met laatstgemeld ras valt echter weinig te bespeuren. Meer gegevens bestaan er, dat zij ook verwant zijn met de bewoners van het oostelijk gedeelte van Timor ([2]). In het algemeen kan gezegd worden, want de variëteiten ontbreken natuurlijk niet, dat het is een lichtbruin gekleurd, sluikharig, rijzig en goed gebouwd menschenras. Zij zijn, althans op de hoofdeilanden, minder onbeschaafd dan de Aroe- en Timor laoet-eilanders, werkzaam, onderdanig aan hunne Hoofden, gewillig en getrouw als men hen billijk behandelt, maar niet geneigd om aanmatiging of onderdrukking van vreemden te verdragen, oorlogzuchtig en dapper, wreed jegens overwonnen vijanden, zeer gesteld op den dans en andere luidruchtige vermaken, en liefhebbers van sterken drank en hanengevechten. Jegens het Gouvernement, door hen nog altijd de Compagnie genoemd, zijn allen goed gezind. De bevolking van Babar schijnt zich door trouweloosheid, die van Damar

([1]) Het getal dezer Mestiezen bedraagt op het oogenblik nog ± 280. De heer RIEDEL noemt hen *Walada* (Walanda = Hollanders ?). Men zie over hunne afstamming ook Dr. VAN DER BURG in zijn werk *de Geneesheer in Indië*.

([2]) Dit laatste wordt o. a. door VAN DER LINDEN van de Kisareezen gezegd. Volgens HEYMERING (*Tijdschrift van N. I.*, 1836, Dl. III) zouden de Zuidwester-eilanders naar hunne eigene overleveringen van Séram, de Aroe- en de Timor laoet-eilanden afkomstig zijn.

door luiheid ongunstig van de overige eilanders te onderscheiden; die van Loeang en Sermata worden als bijzonder arbeidzaam geroemd; op Wetar is het koppensnellen in zwang; hier, op Leti en elders beginnen echter, sedert het Indisch Gouvernement zich meer met deze eilanden bezighoudt, langzamerhand zachtere zeden te heerschen. De enkele gevallen van vijandelijkheden tusschen de inboorlingen onderling, van het berooven van vaartuigen of het vermoorden van vreemde handelaars, worden terstond door het bestuur onderzocht en de schuldigen, waar mogelijk, gestraft (¹).

De bevolking is verdeeld in drie scherp afgescheiden standen: de *Marna*, dat zijn de adellijken, de eigenlijke heeren des lands, uit welke de voornaamste Hoofden worden gekozen; de vrije landbouwers of grondeigenaars, die op Leti, Kisar en elders *Pore* en *Poer* (van het Hollandsche *Boer?*) of Woeroe genoemd en uit welke in sommige gevallen ook de mindere Hoofden gekozen worden; en de *Ata* of *Ate* of slaven, deels gekochte of geërfde deels in den oorlog gevangen genomene, die geene rechten hebben en volstrekt aan hunnen eigenaar onderworpen zijn. Van deze Ata, die voor een groot deel van Timor afkomstig zijn, zijn velen door het uitsterven der familiën, aan welke zij behoorden, vrij geworden; zij blijven evenwel een afzonderlijken stand uitmaken, in dier voege ook dat zij geen huwelijk met een lid van een der andere standen mogen aangaan.

De geheele eilanden-groep is verdeeld in Districten, van welke sommige verscheidene eilanden bevatten, terwijl elders weder een eiland in meerdere Districten is gesplitst. De Hoofden dezer Districten voeren officiëel meest den titel van Orang Kaja, enkelen dien van Radja; zij worden door de bevolking gekozen en door het Gouvernement bevestigd; men kiest hen bij voorkeur uit de Marna's en zooveel mogelijk uit het regeerend geslacht; alleen wanneer dit is uitgestorven en men niet uit een anderen stam een geschikten persoon kan of wil vinden, kiest men iemand uit den tweeden stand, wiens aanzien echter altijd minder is dan dat van eenen *Marna*. Zij hebben een onbeperkt gezag en beslissen in alle geschillen tusschen hunne onderhoorigen. In geval van geschil tusschen de bevolking van twee negeriën, wordt de zaak in eene vergadering van alle vrije

(¹) Aan het oorspronkelijk voornemen om de bevolking van de bovenvermelde groepen afzonderlijk te behandelen, wordt hier nog geen gevolg gegeven, eerstens om niet tengevolge van de groote overeenkomst in velerlei opzicht telkens in herhaling te moeten vervallen, anderdeels omdat het nog lang niet uitgemaakt is in hoeverre de gedetailleerde beschrijving van den heer Riedel op alle punten met de feitelijke toestanden overeenkomt. Behalve diens werk raadplege men ook de beschrijving van de Afdeeling Babar- en de Leti-eilanden van Baron van Hoëvell. Men zie ook beneden.

mannen in de woning van het Hoofd of wel, waar zulk een gebouw aanwezig is, wat niet overal het geval schijnt te zijn, in de *baileo* (raadzaal; op de Babargroep *loetoer* genoemd) behandeld, en na het nemen van een besluit de uitvoering daarvan aan het Districtshoofd opgedragen. Onder deze Districtshoofden zijn er Negeri-hoofden, die veelal ook Orang Kaja heeten. Buitendien hebben de eilanden Moa, Kisar en Wetar elk nog een algemeen Hoofd, die op het eerste Opper-Orang Kaja en op de beide andere Radja heet. Dezen oefenen geen rechtstreeksch gezag uit doch beslissen alleen in geschillen tusschen landschappen, welke onder verschillende Hoofden staan, en in zaken, die het algemeen belang van het geheele eiland betreffen. Op de eilanden Babar, Damar, Leti en Wamar zijn thans Nederlandsche Posthouders geplaatst; buitendien worden de groepen van tijd tot tijd door den Resident of een ander daartoe aangewezen Ambtenaar bezocht.

De heidensche Zuidwester-eilanders erkennen het bestaan van een Opperwezen, *Oepoelera*, gewoonlijk *Oplaire* geschreven, die het heelal geschapen heeft en dat ook bestuurt en onderhoudt. Eenmaal 's jaars, als hij naar het volksgeloof neerdaalt om de aarde (*Oepoenoesa*) te bevruchten, worden hem offers, bestaande uit schapen, geiten, buffels, vroeger ook menschenhoofden, gebracht. Daar waar het koppensnellen niet meer bestaat, en gelukkig begint dit langzamerhand overal tot de geschiedenis te behooren, vervangt men deze laatsten door kokosnoten. Bij gelegenheid van deze jaarlijksche offerplechtigheid viert de menigte een feest, *porĕka* geheeten, waarbij veel gegeten en gedronken wordt. Hoewel de heer RIEDEL beweert, dat Oepoelera (de *Zon*) (¹) door een beeld wordt voorgesteld, ontkennen andere schrijvers dit ten stelligste. Volgens den heer VAN HOËVELL vereert men hem onder het symbool eener lamp (*palita*), welke van klapperbladen vervaardigd en in de huizen of aan den heiligen *noenoe* wordt opgehangen. Onder *noenoe* verstaat men hier algemeen een soort van waringin- (ficus) boom, zooals men er overal een in de kom der gemeente aantreft en in welks schaduw de voornaamste offerfeesten worden gevierd. Als offertafel dient een aan den voet geplaatste platte steen. Behalve Oepoelera vereert men ook de *Maan*, die op Kisar, volgens VAN DER LINDEN, *Ikmagrondoh* heet. Ook van deze en van de boven genoemde Oepoenoesa (²) worden geen afbeeldingen gemaakt. Intusschen wemelt het overal van beelden, die de *Ornoese*

(¹) Volgens RIEDEL wordt deze zonnegod op Wetar *Wawahaki*, d.i. »de Oude daar boven" genoemd, die in de zon (*lelo*) woont.

(²) Op de Babar-groep heet deze *Raiawa* en op Loeang *Lohomarna*.

of geesten der voorvaderen, de stichters van het dorp en de afgestorven familie-leden moeten voorstellen. Laatstbedoelde beeldjes worden ook wel op reis meegedragen; alleen waar dit bezwaarlijk is vervangt men ze door platte steentjes, waarin men de ziel tijdelijk heeft doen overgaan. Bij de talrijke offerplechtigheden treden overal de Orang-kaja's als priesters op. Onder hen onderscheidt men ook een Opperpriester, die op Kisar, volgens VAN DER LINDEN, *Domin* wordt genoemd. Ook de ons van elders bekende booze geesten, welke hier slechts andere namen dragen, ontbreken op de Zuidwester-eilanden niet.

De polygamie is, hoewel niet verboden, niet algemeen in gebruik: bij de afstammelingen van Europeanen op Kisar is zij niet ongewoon. Doch in den regel heeft ieder man éene vrouw, die hij zelf kiest en voor welke geen bruidschat wordt betaald; hij geeft slechts een feest ter eere der beschermgoden van zijnen stam en dien zijner vrouw, waarna de Priester het huwelijk voor gesloten verklaart door de vrouw in plechtigen optocht naar het huis van den man te brengen, waar zij door dezen aan de deur wordt opgewacht. Met het verbranden van eenig hout ter eere van de afgestorvene bloedverwanten des mans op een offertafeltje, dat *dane waniotnè* heet en in elk huis wordt gevonden, is dan de geheele plechtigheid afgeloopen. De huwelijken worden gewoonlijk aangegaan tusschen personen uit denzelfden stand; indien iemand eene vrouw neemt uit eenen lageren stand dan den zijne, behooren de kinderen tot dien der moeder; heeft het omgekeerde plaats, dan maakt de vrouw zich daardoor bij hare geheele familie gehaat en veracht. De vrouwen worden goed behandeld, en gevallen van echtbreuk komen zelden voor; in het algemeen leven zij kuisch en ingetogen, hoewel er geene schande in gelegen is wanneer zij duurzaam met eenen man leven zonder wettig gehuwd te zijn.

Bij de geboorte van kinderen hebben geene bijzondere plechtigheden plaats.

De lijken worden na gewasschen te zijn in eene hurkende houding, met lijnwaad omwonden, in huis, op het erf of ook wel buiten de negeri gewoonlijk op een der akkers van den overledene begraven en krijgen eenige eetwaren en, wanneer het eenen man geldt, veelal ook wapenen mede in het graf (vergel. bl. 527). Op de Babar-groep legt men de lijken in kisten, die den vorm eener prauw hebben en zoo op stellaadjes aan het zeestrand, op rotsen of in boomen neergezet of wel in den grond begraven worden. Als de afgestorvene iemand uit een der twee hoogste standen was, heeft de begrafenis

eerst drie dagen na zijn overlijden plaats. Gedurende dien tijd zwerft de ziel rondom het sterfhuis, waarom dan ook door de Priesters een groot vuur wordt onderhouden om haar voor te lichten. Op den derden dag wordt eenig offervee geslacht en de ziel door een bezweringsformulier uitgenoodigd zich in een door den Priester medegebracht beeldje te vestigen totdat de goden beslist hebben of zij naar de plaats des geluks of naar die des ongeluks moet gaan. Daarna wordt het beeldje op het bovenvermelde offertafeltje geplaatst, het vuur uitgebluscht en het lijk begraven.

De straffen op misdrijven bestaan in boeten, welke in vee moeten worden betaald. Een gedeelte hiervan komt aan de Priesters tot het doen van offeranden; het overige wordt in stukken gehakt, en ieder ingezetene der negeri neemt daarvan zooveel hij kan bekomen. Alleen overspel, door eene vrouw uit den stand der *Marna's* met eenen slaaf bedreven, en moord aan een Hoofd gepleegd worden onvermijdelijk met den dood der schuldigen gestraft; in het laatste geval komt daarbij nog de boete, voor welke de familie van den moordenaar aansprakelijk is. Ook bestaat in geval van moord de bloedwraak, welke echter niet meer mag worden uitgeoefend zoodra de schuldige de hem opgelegde boete heeft voldaan. Daar waar de Gouvernements-ambtenaren hun invloed kunnen doen gelden worden langzamerhand andere rechtsbegrippen toegepast.

De kinderen der heidensche bevolking genoten vroeger volstrekt geen onderwijs, zoodat wetenschappelijke ontwikkeling bij haar niet te vinden is. Thans zijn er op Kisar, Leti, Moa, Roma en Loeang zes Gouvernements- en ruim dertig gemeente-scholen. Het ontbreekt dezen eilanders niet aan natuurlijken aanleg. De prauwen zijn fraai gebouwd en met versierselen en snijwerk voorzien; in het bewerken van ijzer en goud, en het uithouwen van letters en andere figuren in hout en steen zijn velen vrij goed bedreven; en in het weven van katoenen kleedjes en het vervaardigen van vischnetten en lijnen zijn zij zeer bekwaam; eigenlijk gezegde ambachtslieden, die zich bepaaldelijk met het uitoefenen van een dezer bedrijven bezig houden, zijn er evenwel niet. Het hoofdbedrijf is de landbouw, die op eene gebrekkige wijze wordt gedreven; de ploeg is zelfs onbekend, en de grond wordt alleen door middel van puntige met ijzer beslagen stokken omgewoeld en slechts zelden bemest; evenwel heeft men, als er geen buitengewone droogte heerscht, doorgaans eenen overvloedigen oogst. De voornaamste producten zijn vermeld op bl. 539. Van de visscherij wordt weinig werk gemaakt. Over den handel zie men bl. 540.

Over de taal der Zuidwester-eilanders wordt door BOSSCHER slechts met een enkel woord gesproken; doch uitvoerig is daarover gehandeld door den zendeling HEYMERING in het *Tijdschr. voor Neerlandsch Indië*, 1846, Dl. III. Volgens hem is de taal van al deze eilanden dezelfde, behoudens eenig dialectverschil, dat volgens BOSSCHER op Babar het grootst is. Dit stemt overeen met de opmerking van den heer Dr. J. BRANDES (*Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, 1886), dat de talen van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden als het ware eene groep op zichzelf vormen. Men zie diens Inleiding op de *Maleisch-Kissersche Woordenlijst* van den heer N. RINNOOY. Men vergelijke ook de opmerkingen van den heer RIEDEL in diens bekend werk, bl. 311, 333, 367 en 401. Uit alles blijkt dat het Maleisch weinig of geen invloed op deze taalgroep, die rijker in woorden en beschaafder schijnt te zijn dan de meeste andere talen van het oostelijk gedeelte van den Archipel, heeft uitgeoefend; dat echter de Hindoe-Javanen in vroegere eeuwen met deze eilanders in aanraking zijn geweest wordt door sommigen en niet zonder reden vermoed. Een eigen letterschrift bestaat niet; maar onze karakters schijnen voldoende te zijn om al hare klanken uit te drukken (1).

De tijd wordt verdeeld in maanjaren, maanden (eigenlijk: manen) en dagen. Het jaar vangt aan met den regentijd en heeft twaalf maanden, die in de Woordenlijst van RINNOOY de volgende namen dragen: Lereworoewana, Lereworoelapa, Mediana, Medilapa, Renewo, Oli, Lerahar, Hailai, Keneki, Koo jaka meki jaka, Koo anoeloe meki anoeloe en Koo lapa meki lapa (2). De verdeeling in weken schijnen de Heidenen niet te kennen; het *domikoe*, in de *Woordenlijst* voor »week" opgegeven, zal wel eene verbastering van het Maleische *dominggo* zijn en zooveel is zeker dat de dagen (lere) geene bijzondere namen hebben, maar alleen aangeduid worden door eerste, tweede, derde, enz. na volle, nieuwe of kwartiermaan. Ook de uurverdeeling is onbekend, en de tijd van den dag of den nacht wordt bepaald door de opgave van den stand van zon of maan.

Bijzonderheden omtrent de verschillende groepen.

De Babar-groep ligt westwaarts van Timor-laoet tusschen 129°30′ tot 130°5′ O. L. en 7°30′ tot 8°10′ Z. B. Hij bestaat uit de zes op bl. 537 vermelde eilanden, waaronder Babar verreweg het grootste is.

(1) Voor verdere bijzonderheden over de bevolking moeten wij naar de stukken van de heeren RIEDEL, VAN HOËVELL en anderen verwijzen.

(2) Deze namen verschillen eenigszins van die bij RIEDEL, bl. 429.

Zij zijn van tertiaire vorming, met vaste sedimente gesteenten. Het hoogste punt ligt in het noordoostelijk deel van Babar, ongeveer 650 M. boven den zeespiegel. Ook Dai is tamelijk hoog; de andere zijn lager. Opmerking verdient, dat overal, met uitzondering van Masela, de bergachtige streken in het midden van het eiland door eene strook vlak land van elkander gescheiden zijn. Rivieren, zij 't ook kleine, komen alleen op Babar voor; elders voorziet de bevolking in de behoefte aan water door het graven van putten. Babar en Wètan worden als vruchtbaar geroemd; op eerstgenoemd eiland schijnt de humusrijke bodem voor de teelt van verschillende kultures geschikt te zijn.

Het eiland Babar telt in het geheel twintig negeriën, alle bij de kust gelegen, nl. aan de westzijde: Waitroepoeng, Ilitiara, Tepa, en Imroin; langs de zuidkust: Talaä en Empalawas; op de oostkust, van het zuiden naar het noorden: Toetoewawang, aan eene kleine baai, welke in den westmoesson eene veilige ankerplaats aanbiedt, Menoeweroe, Analoetoer, Ahanari, Wakpapapi, Kokowawi, Andai, Letwoeroeng, Karoïn, Wetoki en Nakaramtoa; en aan de noordzijde: Iliara, Iltoeboeng en Manoewoei. De gezamenlijke bevolking wordt door VAN HOËVELL op 6629, door RIEDEL op 8002 zielen geschat. De hoofdplaats Tepa, waar de Posthouder gevestigd is, schijnt ook Letwatoe te worden genoemd([1]); het is de eenige negeri op het eiland, welke niet op eene steile hoogte aangelegd en van zware muren voorzien is. De bewoners zijn nog bijna uitsluitend heidenen, die in zeden en gewoonten veel met de bevolking van de Tanimbar en Timor laoet-groepen overeenstemmen. Vreemdelingen treft men hier, evenmin als op de andere eilanden van de groep, niet aan. Hoewel, zooals wij zagen, de bodem zeer vruchtbaar is, wordt daarvan door de bevolking weinig partij getrokken.

Wètan, ten westen van Babar, heeft negen negeriën, nl. Liktopoen, Herilë, Hoka, Oepoehoepoe, Njawota, Pota, Woeserili, Roemalewan en Noesiata, de laatste op de noordkust, met eene gezamenlijke bevolking van 2112 (volgens RIEDEL 1946) zielen.([2]) Tusschen Herilë

([1]) De heer RIEDEL vermeldt 21 kampoengs. Ook ten opzichte van de volgende eilanden wijken zijne opgaven meer of minder van die bij VAN HOËVELL af. Het komt ons voor dat laatstgenoemde schrijver hier en elders het meeste vertrouwen verdient. Zie het meermalen aangehaalde Dl. XXXIII van het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap.*

([2]) Ter vergelijking laten wij hier de opgave bij RIEDEL volgen: Leketoepoen, Herlee, Hoka, Oepoehoepoen, Njawota, Pota, Worili, Roemalewan en Noesiata. Terwijl hier de namen dus vrijwel overeenkomen, loopt de plaatsing op beider kaartjes enorm uiteen.

en Hoka vinden vaartuigen, die in den westmoesson het tegenoverliggende Tepa moeilijk kunnen bereiken, eene goede gelegenheid om te ankeren. Vele bewoners van Wètan bezitten tuinen op de onbewoonde zuidwestzijde van Babar.

Recht noordwaarts van Babar en het verst daarvan verwijderd ligt het nog kleinere eiland Dai, met twee toppen, één in het westen en één in het oosten, van ± 300 M. hoogte. Het heeft vier negeriën, nl. Hertiti, Wakarlawen, Snaeroesi en Dailiwe, met eene bevolking van slechts 250 zielen ([1]). Bedoelde kampoengs liggen meer binnenlands achter rotsen en zijn niet vanuit zee te zien. De bewoners schijnen zeer onbeschaafd te zijn; o. a. is de kleeding primitiever dan op de andere eilanden van de groep. De industrie bepaalt zich tot het bakken van ruwe potten.

Ten noordwesten van Babar vindt men dicht in elkanders buurt de eilanden Dawĕra en Dawĕloor, het eerste met zeven (Welora, Maini, Ilikopang, Lekewati, Ilimarang, Jongtin en Lakalele), het laatste eveneens met zeven negeriën (Watwĕ, Roemsaloet, Lekrif, Oewĕr, Tamoréli, Angkoeki en Ilipel). Dawĕra telt 1055 en Dawĕloor 761 zielen. De sterkst bevolkte kampoengs zijn Ilimarang (384), Welora (236) en Watwĕ, op eene hoogte op eenigen afstand van de kust gelegen (229). ([2])

Het meest zuidelijk ligt Masela met twaalf negeriën, waarvan Papilèwang, Wawiotne, Harili, Woelora en Mahéla op de oostkust en Letilola, Hiara, Lekwali, Iltoeboeng, Lekwoei, Lawawang en Lekroeli op de westkust gelegen zijn. De bevolking bedraagt ruim 2000 zielen, waarvan 440 in Harili en 406 in Papilèwang ([3]). Op geene dezer vier laatste eilanden worden Christenen aangetroffen.

Van de nu volgende groep (bl. 537) zijn alleen Loeang en Sermata, gelegen west-zuidwestwaarts van Babar, bewoond. Het eerste is geheel door koraalbanken omgeven, die aan de bewoners eene geschikte gelegenheid voor de tripang- en schildpadvangst aanbieden, maar oorzaak zijn dat het eiland moeilijk voor vaartuigen te naderen is; Sermata heeft steile kusten, met slechts éene goede ankerplaats in den Oost-moesson bij de negeri Djerwali op de noordzijde. De eveneens nog heidensche bevolking van Sermata bedraagt ruim 3000 zielen; die van Loeang, ruim 1200 zielen sterk, heeft voor ongeveer

---

([1]) Ook RIEDEL vermeldt vier negeriën, doch brengt de bevolking op 2600 zielen.

([2]) RIEDEL (zie noot ([1]) op bl. 537) geeft voor Dawĕra 1327 en voor Dawĕloor (bij hem Kebir) 1015 zielen.

([3]) Volgens RIEDEL zou de bevolking hier 6980 zielen bedragen. Ook vermeldt hij slechts *elf* negeriën, de meeste met geheel andere namen.

de helft het Christendom aangenomen. In vele opzichten onderscheidt zich de bevolking gunstig van die der overige Zuidwester-eilanden. Administratief behoort deze groep tot de Onder-afdeeling Babar. Loeang telt zes negeriën nl. Letloeli (met eene Gouvernementsschool voor inlanders), Taproeloe, Hileli, Poepoewene, Pepoepoen en Himarang; Sermate heeft tien negeriën, zijnde: Eloe, Djerwali, Mahaléta, Roemdara, Rotnama, Popiliora, Lontoeloe, Rioha, Watoegai, Lelang, Ilihara en Roemkeker. (¹)

Tot de Leti-groep, eene afzonderlijke Onder-afdeeling vormende, behooren de eilanden Leti, Moa, Lakor en Kisar, terwijl administratief hieraan ook is toegevoegd de op bl. 538 onder 4°. vermelde Roma-groep, onder toezicht van den te Serwaroe op Leti gevestigden Posthouder. Het eiland *Leti* of *Noesleti*, dat zich voordoet als eene aaneenschakeling van niet zeer hooge, geheel ontwoude heuvels, terwijl zijne kusten steil uit zee oprijzen en als 't ware eene muur van naakte rotsen vormen, telt acht negeriën, n. l. Serwaroe (standplaats van den Posthouder), Toetoekei, Batoemeaoe, Serai, Laitoetoen, Loehoelele, Noewewan en Tombra, met eene gezamenlijke bevolking van ± 7500 zielen, waaronder 750 Christenen. Met uitzondering van de Christen-kampoengs Serwaroe, waar ook een Gouvernementsschool voor inlanders en een steenen kerkgebouw gevonden worden, en Serai, zijn alle dorpen op de hooge rotsen aan het strand gelegen en met muren van opgestapelde klipsteenen omgeven. Verbindingswegen bestaan er niet. In de kampoeng Loehoelele wordt een soort van altaar bewaard, prijkende met het beeld van Oepoelera (de Zon) en door de heidensche bevolking als een pemali-voorwerp in hooge eere gehouden (²).

Oostwaarts van Leti en hiervan door eene smalle straat gescheiden ligt het iets grootere *Moa*, in het westen en oosten met tamelijk hoog gebergte bedekt, terwijl het overig gedeelte van het eiland laag en veelal moerassig is. Het hoogste punt, dat zich ongeveer 600 M. boven den zeespiegel verheft, ligt dicht bij den noordoost-hoek en wordt *Karbouwenpiek*, op het kaartje bij Riedel *Ilmiaoerosa* genoemd. Hij wordt algemeen voor een vulkaan gehouden. De bergen in het westelijk deel zijn met zware bosschen bedekt, die uitmuntend timmerhout opleveren. De bijna 3100 zielen sterke bevolking, waaronder ruim 200 Christenen, woont in negen kampoengs bijeen, n. l.

(¹) Riedel vermeldt voor Loeang *vijf* en voor Sermata *twaalf* negeriën, het eerste eiland met 1204 en het andere met 5677 bewoners. Zie over de bevolking van Loeang nader bij van Hoëvell, bl. 195.

(²) Zie bij van Hoëvell, bl. 210.

Pati, Roekseli, Werweles, Werwaroe, Kelis-Timoer, Kelis-Barat, Toinaman, Kaiwatoe en Mowaing. De voornaamste plaats is Pati, aan de zuidkust, waar ook de hoofd-Orang-Kaja zijn zetel heeft. Men vindt er een goede Christenkerk, eene Gouvernementsschool en de nog gedeeltelijk in goeden staat verkeerende overblijfselen van het voormalig blokhuis »de Haan".

Op Moa volgt, eveneens in oostwaartsche richting, *Lakor*, een laag, koraalvormig en over het geheel onvruchtbaar eiland. De bodem schijnt zich bijzonder voor de teelt van tabak te leenen. Het telt tien negeriën, n. l. Letoda, Letwaroe, Poerlira, Werwawang, Sera, Lolatoeara, Jamalali, Almaloeli, Letipei en Kieti, onder het bestuur van drie Orang-Kaja's en met een geheel heidensche bevolking van ruim 3100 zielen (1).

Noordwestwaarts van Leti ligt het eiland *Kisar*, ook *Makisar* genoemd, doch welks eigenlijke naam *Noho-Jotowawa* of »Geiten-eiland" schijnt te zijn (2). Het is tusschen de 2 en 3 □ mijlen groot, met een schralen, rotsachtigen en dientengevolge onvruchtbaren bodem. Rivieren zijn er niet; alleen aan de westzijde eene op eene rivier gelijkende beek, die echter in den Oost-moesson geheel uitdroogt. Ook het klimaat schijnt zeer ongezond te zijn; inlanders en vreemdelingen hebben, vooral van September tot Maart, veel van koortsen te lijden. Het eiland is gesplitst in drie afdeelingen, nl. Noho-wali, Oirata en Ho-o-lèkilore, met de negeriën Poera-poera, Lebelaoe in het noordoosten, Oirata-waraka, Oirata-kimor (West- en Oost-Oirata) in het zuidoosten, en Wonreli, Aboesoer-Lekilore, Jawoeroe met Kota-Lama in het westen. (3) Elke negeri, met uitzondering van Kota-Lama, wordt bestuurd door eenen Orang-kaja, allen meer of min ondergeschikt aan den Radja van Wonreli. In de kampoeng Kota-Lama ook Doeloesawa genaamd, eigenlijk eene wijk van Wonreli,

---

(1) Zie bij VAN HOËVELL, bl. 224 en verder *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1888, bl. 392; *Nederl. Zendingstijdschrift*, 1890 en 1891.

(2) Zie over Kisar, behalve bij VAN HOËVELL en RIEDEL ook *Nederlandsch Zendingstijdschrift*, 4de en 6de Jaargang. RIEDEL schrijft ook *Keisar* en de heer A. VAN DER LINDEN *Kiësser*. Volgens laatstgenoemden schrijver wordt de naam Kisar of Kiësser alleen gegeven aan een gedeelte van het Oosterstrand. De vroegere vertaling van »Schapen-eiland" is onjuist, evenzoo het »Hoogland" van RIEDEL. Ook volgens de boven vermelde Woordenlijst beteekent *Jotowawa* eenvoudig *geit*. Kisar of Kiëser zegt de Kisarees van iets, dat het eerst in 't zicht komt en zou daarom misschien door »hoogland" kunnen worden vertaald.

(3) Volgens RIEDEL is Kisar verdeeld in zes afdeelingen of landschappen, nl. Lebelaoe, Oirato, Jawoeroe, *Woorili*, Aboesoer en Nohowale, te zamen 25 negeriën bevattende. De heer VAN DER LINDEN maakt geen melding van *Jawoeroe*, dat bij VAN HOËVELL en RIEDEL voorkomt.

waar de op bl. 540 vermelde Kreolen wonen, staat een rechtstreeks aan het Gouvernement ondergeschikt »Wijkmeester" aan het hoofd. (1) Het gezamenlijk zielental zou, volgens VAN HOËVELL, ruim 9300 bedragen, waaronder een duizendtal Christenen. Kisar was vroeger de zetel van het Nederlandsch gezag op de Zuidwester-eilanden, hetwelk daar werd uitgeoefend door eenen ambtenaar der O. I. Compagnie met den titel van *President*. Van zijne woning, van het fort Vollenhoven en van de kazernen der Nederlandsche krijgsmacht zijn aan het strand, niet ver van Wonreli, nog de bouwvallen aanwezig. Bij Kota-Lama stond vroeger het fortje Delftshaven. Behalve Wonreli, Aboesoer en Poera-poera zijn alle negeriën op de toppen der hoogste heuvels aangelegd en goed versterkt. In vredestijd zijn echter de meeste dorpen maanden achtereen verlaten en houdt de bevolking zich op in tuinhuisjes, welke hier en daar in de dalen verspreid liggen (2). In de hoofdplaats Wonreli is, evenals te Aboesoer, eene Gouvernementsschool gevestigd.

Oostwaarts van Wetar ligt de *Roma-* of *Romang*-groep (zie bl. 538), waarvan het grootste, Roma, een oppervlakte heeft van omstreeks 5 □ mijlen. Het is van vulkanische formatie. Volgens den heer RIEDEL vindt men er den nog werkzamen krater Riadoe, ongeveer 450 M. hoog. Langs de noordkust worden, behalve andere sporen van vulkanische werkzaamheid, heete bronnen aangetroffen. Deze geheele kust is, evenals de oostzijde en de omliggende eilandjes, onbewoond. In den oostmoesson kunnen de schepen ankeren tegenover de kleine kampoeng Hila op de westzijde, en in den westmoesson in de zoogenaamde Roemah-Koeda baai, waarin een klein riviertje zich ontlast en gelegen is op de zuidoostkust tegenover het eilandje Noesmetan. Het eiland, dat nog al vruchtbaar is en een gezond klimaat heeft, telt vijf negeriën, zijnde Djeroesoe, Oerwakeka, Noewaroe, Laroewoni (bij RIEDEL Lawoeroeroewoin) en Hila, met eene bevolking van 1130 zielen, waaronder ruim 300 Christenen. Het geheel staat onder de bevelen van den Orang-kaja van Djeroesoe, aan wien de overige Orang-kaja's ondergeschikt zijn. Te Djeroesoe, waar vroeger een Nederlandsch fort heeft gestaan en nu nog een steenen pilaar met de initialen der O. I. Compagnie gevonden wordt, bevindt zich

(1) Zie over Kota-Lama nader bij VAN HOËVELL, bl. 215 en *Berichten* der Utrechtsche Zend. Vereeniging, 1882, bl. 181.

(2) Mogelijk vormen deze tuinhuisjes *gehuchten*, die dan bij RIEDEL als zoovele *negeriën* staan vermeld. Volgens laatstgenoemden schrijver zou het aantal slaven op Kisar 1168 bedragen; het gezamenlijk zielental schat hij op 9206, wat ongeveer met de opgave van VAN HOËVELL overeenkomt.

eene Gouvernementsschool. Djagoeng en sagoe vormen het hoofdvoedsel der bevolking. Van de omliggende eilanden leveren Mahoepora en Noesiata uitnemende houtsoorten op; het laatste is bij de inboorlingen bekend en gevreesd als de verblijfplaats van de zielen der afgestorvenen.

De *Wetar*-groep (bl. 558), vormende eene Onder-afdeeling op zichzelf onder eenen Posthouder, gevestigd te Ilwaki, ligt ten noorden van Timor, tusschen 125° 34′ tot 126° 50′ O. L. en 7° 25′ tot 8° 10′ Z. B. Te zamen hebben deze eilanden eene uitgestrektheid van ongeveer 80 □ mijlen, waarvan 54 voor het hoofdeiland. Dit laatste, bij RIEDEL ook *Eetar* genoemd, heeft eene heidensche bevolking van ruim 7500 zielen en is in vijf afdeelingen — *rareten* of »stam" genoemd — gesplitst, die bij genoemden schrijver Iliwaki, Noesaioem, Noesagari, Noesatoean en Welemoer heeten. De laatste ligt in het bergachtige binnenland. Het aantal negeriën zou 59 bedragen. De hoofdplaats Ilwaki ligt aan de zuidkust; in den Oostmoesson vinden de schepen hier een veilige ankerplaats. De overige tot deze groep behoorende eilandjes schijnen, met uitzondering van Liran, onbewoond te zijn.

De vierde Onder-afdeeling van de Zuidwester-eilanden wordt gevormd door de Damar-groep, met de ten oosten en noord-oosten daarvan gelegen eilanden Teoen, Nila en Seroea. Het hoofdeiland *Damar*, bij RIEDEL *Dama*, is 5,2 mijlen groot en heeft op de oostzijde eenen 630 M. hoogen vulkaan, den Woearlili, die bijna aanhoudend rookwolken uitwerpt en veel zwavel oplevert en welks voorgebergten nagenoeg het geheele eiland innemen. Aardbevingen komen geregeld voor. De zeer vruchtbare bodem wordt door tal van riviertjes doorsneden. Op de zuidkust vindt men de diep inloopende baai van Solat of Kolowati, die in den Oostmoesson voor groote schepen toegankelijk is. Het aantal negeriën bedraagt 8, nl. Watoemérah, Meloeng, Koeaja, Koemoer, Bebar, Ili, Keli en Woeloer, waarvan het eerste zestal langs de noordkust en de beide andere bij de boven vermelde baai gevonden worden. De hoofdplaats is Woeloer of Solat, waar de Posthouder gevestigd is ([1]). De dorpen zijn ook hier op de toppen van heuvels gebouwd en van steenen muren omringd. De gezamenlijke bevolking wordt op 1700 zielen geschat, waaronder slechts enkele Christenen. Eene Nederlandsche kolonie, in 1646 aan de zuidzijde des eilands gesticht, is, wegens de onge-

([1]) Vroeger woonde deze te Watoe-Mérah of Batoe-Mérah.

zondheid der plaats voor Europeanen, spoedig weer opgebroken. Er zijn echter nog enkele overblijfselen van de voormalige vestiging der Nederlanders op dit eiland in de ruïnen van het fortje Wilhelmus aan de Wilhelmusbaai of Bocht van Kaim op de noordkust, en die van eene andere steenen sterkte aan de Kolowati-baai.

De Teoen-, Nila- en Seroea-eilanden, die eene vulkanische reeks uitmaken, liggen ver uit elkander en zijn klein en van weinig belang. Op *Nila*, tusschen de beide andere ingelegen, vindt men den nog werkenden krater Lina ([1]), met eene hoogte van ongeveer 480 M. De bevolking wordt op ruim 1200 zielen geschat; zij woont bijeen in de drie negeriën Hilibori, Foetai en Roemadai. Aan de zuidwestzijde ligt het eilandje Noespipi. Ook *Teoen*, elders Tiau geheeten, bestaat enkel uit eenen vulkaan, den Foenoeweri ([2]) van ongeveer 160 M. hoogte. Men vindt er de negeriën Lajeni, Isi, Watleta, Djahili en Mesa, met eene bevolking, naar schatting, van 1350 zielen; de grond is vruchtbaar; men vindt er vele kokospalmen. Het verst noordwaarts ligt Seroea met den nog werkenden vulkaan Legelala, waarvan de laatste uitbarsting plaats had in 1844. De zeer onbeschaafde bevolking, die vroeger op 400 zielen werd geschat, zou volgens de opgave bij RIEDEL ruim 1300 sterk zijn. Zij woont in de negeriën Djarili, Waroe, Trau en Isloeroe, alle vier bij de kust gelegen. Ten zuidwesten van laatstgenoemde plaats bevindt zich het eilandje Kekoe.

Tot deze Onder-afdeeling werden vroeger ook gerekend: Poeloe Manoek op op 130° 24′ O. L. en 5° 29′ Z. B., bestaande uit een enkelen niet meer werkenden vulkaan, die vrij steil uit zee oprijst en niet duurzaam bewoond is; de Schildpad-eilanden in de Banda-zee op 127° 53′ O. L. en 5° 12′ Z. B., en, eindelijk, de Lucipara-eilanden ([3]), ten zuidwesten van de vorige, op 127° 37′ O. L. en 5° 27′ Z. B. Beide groepen tellen een zestal eilandjes, die slechts uit koraalriffen gevormd en onbewoond zijn.

([1]) Op de kaarten met den naam van *Asap-bediri* aangeduid. Ook het eiland zelf schijnt wel *Lina* te worden genoemd.

([2]) De laatste uitbarsting van dezen vulkaan dagteekent van 1660.

([3]) Bekend uit de schipbreuk van Z. M. stoomschip *Willem I* in Mei 1837. Zooals op bl. 324 reeds werd opgegeven behooren deze twee laatste groepen op het oogenblik tot de Afdeeling Ambon.

§ 8. De Banda-eilanden.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking van deze groep.

De Banda-eilanden, die met het boven (bl. 487) behandelde gedeelte van Séram en de daarbij liggende eilanden de Afdeeling Banda vormen, liggen ongeveer 15 mijlen ten zuiden van Séram in de Banda-zee op geringen afstand van elkander op ongeveer 4° 32′ Z. B. en 130° O. L. en zijn te zamen nagenoeg eene □ mijl groot. Zij zijn: Neira of Klein Banda, Lontor of Groot Banda, Goenoeng Api, Ai of Wai, Ron of Rhun, Rosengain, Pisang, Kapal, Kraka of Vrouwen-eiland en Soewangi. De drie voornaamste, Lontor, Neira en Goenoeng Api, liggen in elkanders onmiddellijke nabijheid.

De Oostmoesson, van Mei tot November, brengt regen en storm aan; de Westmoesson, van December tot April, is de droge tijd, doch wordt ook door regenvlagen afgewisseld; in de kentermaanden April en November zijn wind en weder zeer veranderlijk.

Al deze eilanden zijn van vulkanische formatie en aan veelvuldige en somtijds geweldige aardbevingen onderhevig, waarvan in deze eeuw die van 1811, 1816 en 1852 de sterkste zijn geweest. Zij maken te zamen het overblijfsel uit van één kolossaal vulkaansysteem, dat eene groote overeenkomst heeft met het Tenggergebergte op Java (Dl. I, bl. 222), waarvan het in de hoofdtrekken alleen verschilt door de mindere hoogte, waartoe zich hier het gebergte van den bodem der zee heeft opgeheven (¹). Het halfkringvormige Lontor met zijne noordelijke voortzettingen P. Pisang en P. Kapal maakt een gedeelte uit van den ouden kratermuur, welks noordwestelijke helft weder in de diepte is verzonken; Goenoeng Api is de Javasche Brâmâ, die zich met Neira en P. Kraka verheft uit den ouden kraterbodem (de Dasar van den G. Tengger), welke hier ten gevolge van zijne mindere hoogte door de zee bedekt is en nu tusschen Goenoeng Api en Neira het smalle en ondiepe Zonnegat, tusschen Goenoeng Api en Lontor het Lontorsche gat of Gat van Lontor, en tusschen Neira en Lontor het Oostergat of Gat van Slaman (Selammon), ook Gat van Neira genoemd, vormt. De eilandjes Rosengain en Ai benevens de iets verder verwijderde Ron en Soewangi behooren door hunne ligging, hoewel die buiten den eigenlijken kratermuur is,

---

(¹) Men zie hierover vooral de *Reis* van Bleeker, Dl. II, bl. 234 en het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 144.

blijkbaar tot hetzelfde bergstelsel. De menigvuldige uitbarstingen van den thans nog werkenden Goenoeng Api (de laatste hevige in 1852) [1] en vroeger ook wellicht van andere kraters, hebben de oppervlakte der eilanden met vulkanisch zand en asch bedekt en ook den bodem der zee in de nabijheid van die kraters opgehoogd. In deze minst diepe gedeelten der bovengenoemde Gaten of Straten en ook elders rondom de Banda-eilanden, waar de kusten niet al te steil tot op groote diepte afdalen, hebben zich koraalpolypen gevestigd en riffen gevormd, die op sommige plaatsen, b. v. aan den westelijken ingang van het Gat van Lontor en den zuidelijken van het Zonnegat, slechts een smal vaarwater overlaten.

Schoon alle eilanden met bergen en heuvelen bezet zijn, bereiken deze nergens eene belangrijke hoogte. De voornaamste toppen zijn: de Goenoeng Api, op het eiland van dien naam (583 M.); de G. Bandeira of Papenberg, in het noordwesten van Neira (197 M.); de G. Bandeira, in het midden van het noordoostelijke gedeelte van Lontor. (486 M.); de G. Keli, aan de noordkust van hetzelfde eiland tegenover Goenoeng Api (± 350 M.); en een ongenoemde top in het noorden van hetzelfde eiland (± 400 M.).

Stroomende wateren van eenige beteekenis worden nergens aangetroffen, daar de zandachtige grond den regen zeer spoedig inzwelgt. Het drinkwater verschaft men zich uit putten, welke dikwijls slecht water opleveren.

Behalve voor muskaatnotenboomen, die welig groeien en wier cultuur ook bijna allen bebouwbaren grond heeft ingenomen, is de geschiktheid van den bodem voor het aankweeken van andere gewassen niet zeer groot. Goenoeng Api, waar geene muskaatnoten worden gekweekt, heeft aan de kusten kokosboomen en hooger casuarinen en varens; de andere eilanden hebben meer *pandanus-* en varensoorten. Op Rosengain bestaan van Gouvernementswege *djati-*aanplantingen, die ruim 65000 boomen tellen en waarover een Opziener het toezicht uitoefent. Voorts heeft men hier en daar vruchtboomen, eenige groenten en een weinig sagoe; maar de meeste voedingsmiddelen worden van elders, de rijst vooral van Ambon (Séram) en Java, de sagoe van Séram aangevoerd. P. Pisang is geheel, Rosengain gedeeltelijk met kokospalmen begroeid. Op de eilanden Pisang, Rosengain en Ron zijn door het Gouvernement sedert 1874 aan particulieren ongeveer 900 bouw in erfpacht afgestaan, welke gronden voor de teelt van klappers, doch voornamelijk van muskaat-

---

[1] Bij deze gelegenheid zijn de Banda-eilanden grootendeels verwoest geworden.

noten worden geëxploiteerd. Laatstgenoemd product komt echter hoofdzakelijk van de eilanden Neira, Lontor en Ai, die daartoe in 34 plantages, *perken* genaamd, verdeeld zijn. Deze perken, wier eigenaars *perkeniers* worden genoemd, en waarin ook de *perkgebouwen* (dat zijn de woningen der perkeniers en der arbeiders, de rookhuizen, schuren, enz.) staan, behooren aan Europeanen of hunne afstammelingen; de arbeid daarin, die onder de O. I. Compagnie door perkslaven, later door perkhoorigen (hetgeen slechts een andere naam voor dezelfde zaak was) en Gouvernements-ballingen of tot dwangarbeid veroordeelden werd verricht, geschiedde sedert 1860 behalve door de laatstgenoemden door vrije arbeiders, die op Java, de Zuidwester-eilanden en elders werden aangeworven. Zij genoten voor Gouvernementsrekening een handgeld van *f* 12 voor elk jaar, waarvoor zij zich verbonden, en een loon van *f* 2 's maands; terwijl de perkeniers aan alle arbeiders woning, kleeding, rijst en zout moesten verstrekken. — De muskaatnotenboom bereikt eene hoogte van 40 tot 50 vt. en wordt, daar hij schaduw behoeft, tusschen de nog hoogere *kanari*-boomen geplant; hij draagt van zijn achtste tot zijn veertigste jaar vruchten, en wel het geheele jaar door, doch de voornaamste oogsten hebben plaats in Augustus en November of December. Onder de buitenschil der noot zit de foelie als een vezelachtig netwerk over den binnenbolster; na het wegnemen der foeli wordt de noot boven rookend vuur gedroogd, dan ontbolsterd, vervolgens in kalkwater gedompeld en na weder gedroogd te zijn ter verzending in vaten gekuipt. Van de gebroken noten wordt notenzeep bereid. De perkeniers waren vroeger verplicht hun geheelen oogst aan het Gouvernement te leveren tegen vastgestelde prijzen; vóór 1859 waren die prijzen per Amst. pond voor de noten: 1ste soort 16 duiten, 2de soort 6 duiten, 3de soort 4 duiten; en voor de foelie: 1ste soort gemiddeld 42 duiten, 2de soort 21 duiten; doch in dat jaar zijn die prijzen gebracht, voor de noten op 21, 7 en 4½, en voor de foelie op 48½ en 24 duiten. Sedert dien tijd heeft de cultuur zich meer en meer uitgebreid; het getal boomen bedroeg op het einde van 1860 reeds 349268 met eene opbrengst van 1072765 pond noten en 275568 pond foelie, tegen 349105 boomen met eene opbrengst van 832634 pond noten en 215465 pond foelie in het jaar 1859. Sedert het jaar 1864 is aan de perkeniers de vrijheid gelaten om over hunnen oogst naar goedvinden te beschikken, mits dan ook afziende van alle hulp of bemoeienis van het Gouvernement tot het bekomen van arbeiders of andere ondersteuning, en overnemende alle verplichtingen van het Gouvernement

voortspruitende uit overeenkomsten met de in de perken werkende arbeiders aangegaan. Aan hen, die zulks verlangden, werd als maatregel van overgang toegestaan nog tot het einde van het jaar 1867 de helft van hunnen oogst op de oude voorwaarden aan het Gouvernement te leveren. Tot op het einde van 1865 hadden slechts 14 perkeniers van deze vrijheid gebruik gemaakt; de 20 anderen bleven aan het oude stelsel de voorkeur geven en hadden in dat jaar 403862 pond noten en 143028 pond foelie aan het Gouvernement geleverd: terwijl de facultatieve levering der 14 eerstbedoelden 20692 pond noten en 51548 pond foelie had bedragen. De hoeveelheid niet aan het Gouvernement geleverde, of zoogenaamde vrije noten en foelie is natuurlijk niet op te geven. Het getal boomen in de 34 perken was toen 317553 (¹). Eerst in het jaar 1879 zijn de laatste perkeniers tot de vrije cultuur overgegaan en is daarmede het specerij-monopolie geheel verdwenen; zij betalen nu sedert 1 Januari 1873 voor de perken eene verponding of belasting. De arbeid geschiedt thans voor een klein gedeelte door ontslagen bannelingen of vrij geworden perkhoorigen, maar meest door vrijwillige arbeiders, die grootendeels op Java worden aangeworven. Dezen verbinden zich voor den tijd van vijf jaren, genieten een handgeld van *f* 50, vrijen overtocht, en gedurende hunnen diensttijd vrijen kost, inwoning, kleeding, geneeskundige behandeling en eene maandelijksche bezoldiging van *f* 6 of *f* 8, van welke echter per maand *f* 1 wordt ingehouden tot verrekening van het genoten handgeld. Bovendien geven de perkeniers in de oogsttijden tot aanwakkering der vlijt premiën, die tot *f* 10 's maands kunnen stijgen, voor het plukken van een grooter aantal noten dan het verplichte minimum. De kleeding bestaat in twee stel kleederen 's jaars; de voeding in 40 Amsterdamsche ponden rijst en ³/₄ pond zout per maand; de geneeskundige verpleging geschiedt in door de perkeniers onderling opgerichte hospitalen door den Officier van Gezondheid van het Garnizoen. Er zijn ook thans nog op de eilanden 34 perken. In 1896 bedroeg de hoeveelheid van Banda uitgevoerde producten 10797 pikoel muskaatnoten en 2807 pikoel foelie; in het jaar 1881 waren die hoeveelheden 10725 en 3241 pikoel (²).

(¹) Zie *Indisch Staatsblad voor* 1864. n°. 71*a* en dat van 1872, '73 en '74.

(²) *Kol. Verslag over* 1883, bl. 210. H. O. VAN DER LINDEN, *Banda en zijne bewoners*, bl. 45. P. C. LANS, *Rozengain*, *een der eilanden van de Banda-groep*, bl. 15; *Bijdragen van het Instituut*, Reeks 5, Dl. VII en VIII; *Macedonië*, Dl. X (1892). Over de *notencultuur* zie de *Encyclopaedie*.

Het dierenrijk levert op de Banda-eilanden weinig belangrijks op. Herten en wilde zwijnen zijn de grootste viervoetige dieren en komen alleen op Lontor voor. Verder vindt men er weinige slangen, vledermuizen, ratten, enz.; en van de vogels vooral papegaaien, uilen en duiven, en onder deze laatsten de zoogenaamde Noteneters (*Manoek falor, Columba aenea*), die de muskaatnoten geheel doorzwelgen, alleen de foelie verteeren en de noot onverteerd weder ontlasten, en zoodoende de voortplanting der boomen bevorderen. De visschen, schaaldieren en insecten dezer eilanden zijn nog weinig bekend; alleen Bleeker heeft daaromtrent eenige wetenschappelijke mededeelingen gedaan. De tamme dieren waren in 1875 slechts 72 paarden, 169 runderen, 298 geiten, 110 schapen en 72 varkens, verdeeld over de eilanden Neira, Lontor, Ai en Rosengain; ook hoenders zijn er zeer schaarsch. Vleesch is er slechts zelden te bekomen, en de levensmiddelen, die nagenoeg alle van elders moeten worden aangevoerd, zijn in het algemeen zeer duur.

Van het delfstoffenrijk, dat waarschijnlijk onbelangrijk is, is niets bekend.

Alleen de eilanden Neira, Lontor, Ai en Rosengain en sedert 1873 ook Ron zijn op den duur bewoond. Langs de oostkust van Goenoeng Api vindt men moestuinen of andere aanplantingen van ingezetenen van Neira, met kleine woningen, waar zij of hunne onderhoorigen zich somtijds tijdelijk ophouden. P. Pisang strekte vroeger tot verblijf aan de melaatschen van de Banda-eilanden, die daar onder toezicht van eenen Opzichter werden verpleegd; het leprozen-etablissement aldaar is echter, evenals op Molana (bl. 460), sedert eenige jaren opgeheven. De eilanden Kapal, Kraka en Soewangi, die slechts begroeide rotstoppen zijn, zijn allen onbewoond.

Volgens Bleeker (¹) bedroeg de bevolking, op het einde van het jaar 1854, 6333 zielen, van welke 3201 op Neira, 2504 op Lontor, 529 op Ai, 88 op Rosengain en 11 op P. Pisang; hiervan waren 484 Europeanen of kleurlingen, 800 inlandsche Christenen en 145 Chineezen. Sedert dien tijd is zij nagenoeg onveranderd gebleven tot 1870, in welk jaar zij bestond uit

589	Europeanen,
128	Chineezen,
28	Arabieren, en
5479	inlanders,
te zamen 6224	zielen.

Doch in 1871 steeg dit cijfer tot 7371, in

(¹) *Reis door de Molukken.*

1872 tot 8238, in 1873 tot 8453, en in 1874 tot 8519. (In de laatste *Kol. Verslagen* wordt de bevolking der Banda-groep niet afzonderlijk opgegeven, verg. bl. 331 en 332). Deze vermeerdering met 2300 zielen, dat is met meer dan 33 %, in vier jaren, die uitsluitend onder de inlanders bestaat, kon echter bezwaarlijk alleen het gevolg zijn van vermeerderde welvaart sedert de afschaffing van het specerij-monopolie (met welke periode zij samenvalt), maar zal wel grootendeels uit den aanvoer van vreemde arbeiders moeten worden verklaard. Op het oogenblik wordt het zielental op ± 6000 geschat.

De Europeanen zijn, behalve de ambtenaren, voor verre het grootste gedeelte kleurlingen, en wel reeds sedert verscheidene geslachten; met de perkeniers is dit nagenoeg zonder uitzondering het geval. Vroegere berichten, ook de officieele, schilderden hen af als traag, zorgeloos, verkwistend, verslaafd aan drank en spel, en bekrompen van geestvermogens, trotsch op hunne Europeesche afkomst, en daarom allen arbeid in dienst van anderen beneden zich achtend, en ook te lui om aan vischvangst, tuinbouw, enz. meer te doen dan het volstrekt noodige om in hunne onmiddellijke behoeften te voorzien, zoodat de meesten in armoede leefden; ook omtrent de perkeniers werd gezegd, dat zij door meer ijver en beter overleg eene veel grootere mate van welvaart konden genieten dan werkelijk het geval was. Waarschijnlijk is deze voorstelling zeer overdreven; maar zeker is het, dat het monopolie-stelsel een ontzenuwenden invloed op dit deel der bevolking uitoefende, waaronder zoowel de perkeniers als de overigen gebukt gingen, en die hun elken prikkel tot zelfstandige ontwikkeling, in welke richting dan ook, ontnam. De vrijwording der cultuur schijnt dan ook reeds dadelijk gunstig op de nijverheid der bevolking te hebben gewerkt; bewijzen daarvoor zijn: de kostbare notencultuur-ondernemingen op Rosengain en Ron; de inrichting van geregelde stoombootdiensten niet slechts tusschen de Banda-eilanden onderling, maar ook op verschillende deelen van den Archipel; de toenemende handel in producten van de naburige eilanden, enz. Ook voor de verstandelijke ontwikkeling wordt gezorgd, zooals door eene wetenschappelijke boekerij, door eene meisjesschool met eene Europeesche onderwijzeres, beide te Neira door de gezamenlijke perkeniers gesticht, door leesgezelschappen en dergelijke. Dit alles neemt echter natuurlijk niet weg dat er nog velen zijn, die door handenarbeid slechts bekrompen in hunne behoeften voorzien, en wier geestbeschaving nog op lagen trap staat.

De Arabieren houden zich slechts in geringen getale op de Banda-groep op om er handel te drijven. Chineezen zijn er meer. De Boegineezen

hebben zich vooral van den handel in de producten van de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden meester gemaakt.

De inlandsche bevolking, die, gelijk uit de boven medegedeelde opgaven blijkt, in de laatste jaren, welke de vrijwording der cultuur voorafgingen, weinig in getalsterkte veranderd en ook reeds in het begin der 18de eeuw bijna even groot was [1], bedroeg toen de Nederlanders het eerst deze eilanden bezochten minstens 15000 zielen, die in talrijke welvarende dorpen vooral op Lontor verspreid waren. In haar verzet tegen de overweldiging en het monopolie-stelsel van de O. I. Compagnie (zie Dl. I, bl. 12, 14 en 15) is deze oorspronkelijke bevolking geheel ten onder gegaan, deels vernietigd deels naar de Zuidooster- en andere eilanden uitgeweken, zoodat er van haar weinig of geene sporen meer te ontdekken zijn. Zij is langzamerhand vervangen door een zeer gemengd ras van afstammelingen van verschillende Europeesche natiën en oorspronkelijke Bandaneezen, Timoreezen, Timor laoet-eilanders, Sérammers, Boetonners, Ambonners, Tabéloreezen en Galélareezen van Halémahéra's oostkust, slaven (perkslaven of perkhoorigen en particuliere slaven) en bannelingen uit alle oorden van den Archipel, en in den laatsten tijd ook Javanen. Zij zijn deels Christenen deels Mohamedanen of Heidenen. Ook dit deel der bevolking wordt in vroegere berichten geschetst als lui, trotsch, aanmatigend en bijgeloovig. De visscherij is bijna hun eenig bedrijf, en voor de opbrengst daarvan schaffen zij zich de benoodigde rijst en sagoe aan. Op handel of nijverheid leggen zij zich weinig toe, en alleen in den uitersten nood begeven zij zich bij perkeniers of andere ingezetenen in dienst. Ook de meesten van de sedert 1860 vrij geworden perkhoorigen verkozen vaak in armoede te leven liever dan zich door vrijwilligen arbeid in de perken een bestaan te verzekeren [2]. Hierin schijnt echter in de laatste jaren verbetering te zijn gekomen; althans een ooggetuige zegt van hen: zij zijn landbouwers, visschers, sjouwers ook vrije perkarbeiders, en leven in eigen kring zoo goed en kwaad als 't gaat. Het zijn arbeidzame lieden, die gaarne voor geld hunne diensten willen leenen. Opmerking verdient het, dat ongeregeldheden, die te Banda hebben plaats gehad, steeds van de bannelingen zijn uitgegaan, en dat, bij onderzoek, nimmer gebleken is dat de overige bevolking daaraan een werkdadig aandeel heeft genomen [3].

---

(1) Zie de *Reis* van BLEEKER, Dl. II, bl. 244.

(2) *Kol. Verslag over* 1860, bl. 152, en 1865, bl. 20.

(3) H. O. VAN DER LINDEN, *Banda en zijne bewoners*, bl. 44. Dordrecht. 1873. Over de oorspronkelijke taal der eigenlijke Bandaneezen, zie *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 557.

De bevolking staat onder het bestuur der Nederlandsche autoriteiten, hoewel de inlandsche kampoengs of negeriën en ook de Chineezen hunne eigene Hoofden en de Arabieren hun Luitenant hebben. Sedert de afschaffing der Heerendiensten in de Afdeeling Banda is zij tot geene diensten of leveringen aan het Gouvernement meer verplicht, maar alleen aan het verrichten van schuttersdienst onderworpen.

Het eiland Neira.

Neira of Banda Neira en Banda Néra, ook wel eenvoudig Banda genoemd, is het hoofdeiland van de groep en van de geheele Afdeeling, en als zoodanig de zetel van het Afdeelings-bestuur en de regtbanken, vermeld op bl. 326 en 327, die gevestigd zijn op de hoofdplaats Neira of Banda, de eenige negeri van het eiland. De Adsistent-Resident is tevens Vendumeester en Algemeen ontvanger van 's lands kas; hij wordt bijgestaan door een Commies, een Schout voor de politie op Banda en een Opziener der eilanden Ai en Ron. De negeri Neira, welke in 12 wijken is verdeeld, strekt zich langs de zuidkust uit, en beslaat met hare onderhoorigheden nagenoeg $^1/_3$ gedeelte des eilands. Het westelijke gedeelte der plaats, aan het Zonnegat, bevat de Chineesche wijk, onder een Kapitein en een Luitenant-Chinees en een Chineeschen wijkmeester. Ten oosten hiervan ligt de Europeesche wijk, bestaande uit drie nagenoeg evenwijdige straten door verscheidene dwarsstraten met elkander verbonden; de huizen zijn meest van steen, doch veelal met *atap* gedekt; het Residentiehuis ligt in het midden van de zuidelijkste straat met het uitzicht op de kust. Het oostelijke gedeelte der stad bevat het militaire kampement met officierswoningen, kazernen en verdere gebouwen (de batterij Voorzichtigheid is in 1868 gesloopt). Tusschen het Chineesche kamp en de Europeesche wijk liggen de op het oogenblik niet bezette forten Nassau en Belgica, welke beide reeds van het begin der 17de eeuw dagteekenen (Dl. I, bl. 12). Het eerste, ook wel het Waterfort genoemd, eene vierhoekige van klipsteen gebouwde redoute met bastions, hoornwerk, bedekten weg en gracht, ligt aan de kust, bestrijkt den zuidelijken ingang van het Zonnegat en beschermt de daaraan gelegen pakhuizen; ook de gebouwen binnen het fort zijn gedeeltelijk tot pakhuizen ingericht. Het andere ligt een paar minuten gaans noordelijker op een kleinen heuvel, en is een regelmatige steenen vijfhoek met torens op de hoeken en door een ringmuur met vijf bastions omgeven; in de binnenruimte staat een zware gemetselde vijfhoekige toren, bestaande

uit bomvrije overwelfde kazematten. Achter de Europeesche wijk en het militaire kampement liggen de inlandsche kampoengs of wijken Ratoe, Baroe, Palawar en Moe. Men vindt voorts te Neira eene Hervormde kerk met een vasten predikant, lagere scholen voor Europeanen en Christen-inlanders, eene Gouvernementsschool voor inlanders, eene wees- en boedelkamer, eene goede werf, een zeehoofd tot het lossen van goederen tegenover het Residentiehuis, en een ander van ouderen datum tegenover het fort Nassau, enz. Vlak achter de stad verheft zich de heuvel G. Menangis, aan wiens zuidelijken voet het kerkhof ligt.

Het overige gedeelte des eilands wordt ingenomen door de drie notenperken: Kasten (of Zevenbergen en Hersteller), dat het zuidelijkste gedeelte, Bangko Batoe, dat het midden en noordoosten, en Lautaka, dat het noordwesten des eilands beslaat; in het laatstgenoemde perk ligt de seinpost G. Bandeira of Papenberg (bl. 555).

Over de militaire macht zie men bl. 329. De schutterij der Banda eilanden, die op Lontor en Ai gevestigd is, bestaat uit drie compagnieën te zamen sterk omstreeks 500 man, staande onder bevel van eenen Kapitein-commandant, een 1ste en twee 2de Luitenants, en een Luitenant-kwartiermeester.

Het eiland Lontor.

Het eiland Lontor of Lontar, ook Banda Lontor, Groot Banda of Hoog Banda en in den *Regeerings-Almanak* steeds Lonthair genoemd, is door het Oostergat van Neira en door het Gat van Lontor van Goenoeng Api gescheiden en ligt tusschen 129° 50′ 40″ tot 129°56′ 28″ O. L. en 4° 30′ tot 4° 34′ 20″ Z. B. Het is verdeeld in drie politiedistricten: Lontor, Voorwal en Achterwal (zie bl. 519, Noot (1); het eerste bevat het kleinste westelijke gedeelte des eilands tot tegenover het Zonnegat; het tweede, de noord- en noordwestkust, het derde de zuid- en oostkust. Het geheele eiland is aan de muskaatnotencultuur dienstbaar gemaakt; men vindt er 25 perken, namelijk: in het District Lontor de perken: Simonwal (1), Weltevreden of Lontor, Keli en Noorwegen (waarin de G. Bandeira ligt), Takermoro, Lakoi of Lakoeï (waarin de Baai van Lakoei) (2), Namoeloe en Orang datang; in het District Voorwal de perken: Bojauw, Klein Waling, Groot Waling, Spantjebij (Spaansche baai), Keizerstoren of Cay Tortorre,

(1) De zuidelijkste punt des eilands, in dit perk gelegen, heet Tandj. Nama.
(2) In den *Regeerings-Almanak* Lackoey.

Kombir ([1]) Raning, Zoete inval en Boerang, welk laatste perk de smalle noordpunt des eilands inneemt, die in Tandj. Boeroeng of Vleermuizen-hoek eindigt; in het District Achterwal de perken: Toetra, Lust, Everts, Laoetang (waarin de Baai van Laoetang en de zuidoostelijkste punt des eilands Tandj. Taliman), Boetong, Babi mandi, Drie Gebroeders (waarin de G. Bandeira, de hoogste top van Lontor), Beneden-Dender en Boven-Dender.

Van de vroeger talrijke dorpen op Lontor bestaan slechts drie overblijfselen, in de negeriën Lontor, Slaman of Selamon en Waijer.

Lontor ligt aan de noordkust, aan het Zonnegat tegenover Goenoeng Api, gedeeltelijk op gedeeltelijk aan de helling van den ouden kratermuur (bl. 554). Een in dien muur uitgehouwen trap van ruim 300 treden leidt van de landingsplaats naar de negeri en de overblijfselen van het oude fort Hollandia. Er is eene Christenkerk en eene Gouvernementsschool voor inlanders. De bevolking bedraagt ruim 100 zielen; het Dorpshoofd voert den titel van Radja.

Slaman of Selamon ligt aan de noordwestkust aan het zuidelijke uiteinde van het perk Boerang en aan het Oostergat of Slaman's Gat. Het is een klein plaatsje met nog geen 100 inwoners, die deels Christenen deels Mahomedanen zijn; het Dorpshoofd heeft den titel van Orang Kaja.

Waijer, een nog kleiner plaatsje, ligt aan de oostkust des eilands in het perk Drie Gebroeders. Hier ligt het vroeger tegen de zeeroovers opgerichte fortje Concordia of Wajer, eene vierhoekige klipsteenen redoute met drie bastions, waarvan echter de bezetting in 1874 is ingetrokken en dat in 1876 als permanente versterking geheel is vervallen ([2]).

Het eiland Goenoeng Api.

Goenoeng Api, ten westen van Neira en daarvan door het smalle Zonnegat of de Binnen-passage gescheiden, bestaat alleen uit den vulkaan (583 M. hoog), naar welken het den naam draagt. Het is een spitse kegelberg, welks bovengedeelte van allen plantengroei is beroofd. De kratermond is aanmerkelijk beneden den top aan de noordwestzijde des bergs en stoot onafgebroken zware rookkolommen uit; ook elders stijgen somtijds uit verschillende spleten zwaveldampen op, zoodat de berg op vele plaatsen met zwavel is beslagen.

([1]) In den *Regeerings-Almanak* Comber.
([2]) *Indisch Staatsblad*, 1876, N°. 12.

De hevigste uitbarstingen in deze eeuw hadden plaats in de jaren 1820 en 1824 (1). Over de voortbrengselen van het lagere gedeelte en den voet des bergs zie men bl. 555.

Aan de noordoostzijde des eilands strekt zich een klein schiereiland in het Zonnegat uit. Het is misschien eenmaal een afzonderlijk rots-eilandje geweest, dat door de werking der koraalpolypen of door de uitwerpselen van den vulkaan met het hoofdeiland is verbonden; het draagt nog den naam van P. Oera, en eindigt in Tandj. Oera.

Dat Goenoeng Api geene vaste bevolking heeft is boven reeds opgemerkt. Aan de zuidkust vindt men nog de overblijfsels van de fortjes Batoe Maloeloe en Kijk in den Pot, die, met het tegenover het laatstgenoemde gelegene fort Hollandia op Lontor, den westelijken ingang van het Gat van Lontor moesten dekken.

Het eiland Ai.

Ai of Wai, ééne geogr. minuut ten westen van Lontor en Goenoeng Api gelegen, is geheel aan de muskaatnoten-cultuur dienstbaar gemaakt en telt de zes perken Welvaren, Westklip, Weltevreden, Matalengko, Kleinzand en Verwachting. Er is een Opziener voor de Specerijcultuur (tevens voor het eiland Ron), die ook met het dagelijksch beheer en de strandvonderij en met de Magistratuur belast is. Er is een Gouvernements school voor inlanders.

Van de negeriën Timor en Barat, die hier eenmaal moeten bestaan hebben, is geen spoor meer overig. Aan de noordzijde des eilands ligt het vrij groote fort Revenge, een gebastionneerde steenen vijfhoek, dat reeds in het begin der 17de eeuw is gebouwd en later alleen tot bescherming tegen de zeeroovers diende; er ligt een detachement infanterie van de compagnie van Neira, dat desnoods door een detachement der Bandasche schutterij wordt ondersteund.

Het eiland Rosengain (2).

Op het eiland Rosengain, ongeveer anderhalve geographische minuut zuidoostwaarts van Lontor's zuidoosthoek gelegen, en welks grootste

---

(1) Beschrijvingen van deze uitbarstingen zie men o.a. bij JUNGHUHN, *Java* enz., IIde Afd., IIIde Hoofdst, bladz. 1273 en volgg. Vroegere hadden plaats o.a. in 1586, 1598, 1632, 1712, 1765, 1778, 1816 en 1852 (zie boven, bl. 555). Zie ook het in Dl. I, bl, 109, aangehaalde werk van Dr. MOHNICKE, bl. 41 en volgg. en *Encyclopaedie*, bl. 38.

(2) Waarschijnlijk is de naam van dit eiland eigenlijk Sarangoeni, en de tegenwoordige naam daaruit voornamelijk door omzetting van de S en R ontstaan. Zie

hoogte in de G. Batoe mérah ruim 250 M. bereikt, werden vroeger geene muskaatnoten geteeld. Het noordelijke gedeelte, nagenoeg een derde van het eiland, wordt ingenomen door Gouvernements *djati*-aanplantingen, om in de behoefte aan timmerhout voor de Banda-eilanden te voorzien. Deze cultuur slaagt er zeer goed en neemt steeds in uitgebreidheid toe. Vroeger waren er ook kalkbranderijen, waar van de koraalrotsen, welke de kust oplevert, voor het Gouvernement kalk werd vervaardigd door bannelingen of dwangarbeiders; deze zijn echter thans verlaten. Het overig gedeelte van het eiland lag nagenoeg woest en was begroeid met kokos- en *pisang*-boomen, bamboes en kreupelhout, waartusschen de bevolking eenige kleine groentetuinen had aangelegd; doch sedert dit gedeelte aan particulieren (de te Amsterdam gevestigde naamlooze »Crediet- en Handelsvereeniging") in erfpacht is afgestaan (bl. 555) is ook daar de notencultuur ingevoerd.

De drie negeriën Tanah masa, Wali en Woetra, die volgens een Maleisch geschiedverhaal ([1]) hier eenmaal moeten bestaan hebben en eenen Radja tot Opperhoofd hadden, zijn geheel verdwenen. De bevolking woont in verspreid staande huizen. Ook hier is een Gouvernementsschool voor inlanders.

Er was vroeger op het eiland een versterkt kampement met eene bezetting van omstreeks 20 man onder eenen onderofficier, tot bescherming tegen den zeeroof en handhaving der orde onder de arbeiders in het *djati*-bosch. Deze post is echter in 1874 ingetrokken; en de militaire diensten, voor zooverre die noodig zijn, schijnen thans alleen door de Bandasche schutterij te worden verricht.

Rondom het grootste gedeelte van Rosengain, maar vooral langs de oostzijde, strekken zich koraal- en zandbanken uit, die bij laag water droog liggen. Onmiddellijk aan den noordoosthoek verheft zich daaruit een zeer klein eilandje, Poeloe Ketjil geheeten. Drie geogr. minuten ten zuidoosten van de zuidpunt van Rosengain, Tandj. Boeton genaamd, ligt een gevaarlijk koraalrif, dat den naam draagt van Verdronken Rosengain of Rif van Rosengain.

Het eiland Ron.

P. Ron of, zooals het gewoonlijk wordt geschreven, Run en Rhun ligt $3^1/_2$ geogr. minuut zuidwestwaarts van Ai en 8 minuten westwaarts

Bijdragen v. h. Instituut, Derde Volgreeks, Dl VIII, bl. 81. Men zie over dit eiland ook *Tijdschrift voor N.-I.*, 1872, en *Verslagen der vergaderingen van het Indisch Genootschap*, 1872.

([1]) *De Geschiedenis van Hitoe*, door RIDJALI. Zie *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitg. bl. 362.

van Lontor. Het is grooter dan Ai en Neira en had oudtijds eene vrij sterke bevolking, wier negeriën Barat en Toeldam nog bij name bekend zijn. Ook in het laatst der vorige eeuw had het nog vaste bewoners, die echter sedert door zeeroovers zijn vernietigd of verdreven, zoodat het na dien tijd alleen door visschers, meest van de Zuidwester-eilanden werd bezocht, die dan langs het strand hunne tijdelijke verblijfplaatsen opsloegen. Na de uitroeiing der specerijboomen door de O. I. Compagnie lag het geheel woest en was met allerlei geboomte begroeid. Ook dit eiland is echter in 1873 gedeeltelijk aan twee ondernemingen, Arcadië en Eldorado, afgestaan. Het eiland krijgt dientengevolge ook weder langzamerhand eene vaste bevolking. De Opziener van Ai is ook met het toezicht op dit eiland belast (bl. 561).

Het hoogste punt van het eiland bereikt slechts 200 M. Noordwaarts ervan strekt zich eene groote bank uit, op welke nog een zeer klein, laag en vlak eilandje ligt, dat den naam van P. Nailaka draagt.

Het eiland P. Pisang.

P. Pisang, nagenoeg eene halve minuut ten noorden van Lontor's noordkust gelegen, was, gelijk boven gezegd is, vroeger alleen door melaatschen bewoond; en sedert de opheffing van dat etablissement had het geene vaste bevolking meer. Het eiland is geheel met kokosboomen beplant en brengt overigens eenige *pisang* en groenten voort, waarvoor de grond zeer geschikt is. In 1873 is het geheel in erfpacht ter exploitatie afgestaan aan eene firma, die het aanvankelijk alleen voor de veefokkerij had bestemd; thans echter is er ook eene onderneming van klappercultuur.

De eilanden Kapal, Kraka en Soewangi.

P. Kapal, op geringen afstand ten noordwesten van P. Pisang, is slechts eene barre rots, die eenigszins de gedaante van een onttakeld schip heeft en daarnaar den naam Kapal (schip) draagt. Tusschen de beide eilanden strekt zich eene zand- en koraalbank uit.

P. Kraka of Vrouwen-eiland ligt recht westwaarts van Neira's noordwestelijke punt midden in den noordelijken ingang van het

Zonnegat, welks sterken stroom het daar eenigszins breekt. Het vaarwater ten westen van dit eilandje heet de Veilige passage.

P. Soewangi, ook wel P. Sétan of het Duivels-eiland en ook P. Manoekan geheeten, ligt ongeveer 10 geogr. minuten noordwestwaarts van Goenoeng Api; het is slechts eene groote barre rots.

Op deze kleine eilanden en ook op P. Ron en P. Pisang ontbreekt drinkwater, zoodat dit in regenbakken moet worden verzameld of van elders aangevoerd.

ZESDE HOOFDGROEP.

DE RESIDENTIE TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT DEZER RESIDENTIE.

---

§ 1. Bestanddeelen, ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen.

Bestanddeelen, ligging, grootte.

De Residentie Timor en Onderhoorigheden bevat al de Kleine Soenda-eilanden ten oosten van P. Rindja, behalve het westelijke gedeelte van Flores, dat eene onderhoorigheid van Bima is en daarmede gerekend wordt tot het Gouvernement van Selébes te behooren (bl. 162 en 294), en het noordelijke gedeelte van Timor met P. Kambing (¹), hetwelk aan Portugal behoort. Zij bestaat dus uit:

1°. de grootste zuidelijke helft van Timor;

2°. de zuidwestwaarts daarvan gelegen eilanden: Samaoe of Samauw, Kambing (²), Roti of Rote, Landouw of Landoe, Daoe, Doö, Noesé, Dana, Heliana en eenige kleinere;

3°. de Sawoe-eilanden, zijnde: Sawoe, Randjoea of Bendjoar en Dana of Nieuw eiland;

4°. Soemba of Tjendana of Sandelhout-eiland;

(¹) Dit eiland wordt geographisch tot de Wetar-groep gerekend. Zie bl 538. Noot (¹).

(²) Wel te onderscheiden van het bovengenoemde P. Kambing.

5°. de Alor-eilanden, zijnde: Alor of Ombai, Pantar en eenige kleinere;

6°. de Solor-eilanden, zijnde: Lomblen, Adoenara (gewoonlijk Andonare), Solor en eenige kleinere;

7°, het oostelijke gedeelte van Flores.

De ligging is tusschen 8° 5′ (de noordwestpunt van Alor) tot 11° (P. Landoe) Z. B. en 119° 3′ (de westpunt van Soemba) tot 125°20′ (de oostelijkste punt van ons gebied op Timor) O. L.

Ten noorden worden deze eilanden bespoeld door de Soenda-zee en hare oostelijke voortzetting, de Zee van Flores; ten oosten door de Timor-zee, en ten zuiden door de Timor-zee en den Indischen Oceaan.

De grootte dezer Residentie bedraagt volgens MELVILL: (¹)

Het Nederlandsche gedeelte van Timor (²)	352,0	□ mijlen.
Samaoe, Roti en de verdere eilanden ten zuidwesten van Timor.	29,3	»
De Sawoe-eilanden	8,5	»
Soemba	251,8	»
De Alor-eilanden	61,6	»
De Solor-eilanden.	39,2	»
Geheel Flores (³).	300,2	»
te zamen	1042,6	□ mijlen.

Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen.

Flores, de Solor- en de Alor-groepen strekken zich bijna in eene rechte lijn van Soembawa oostwaarts uit tot aan den noordwesthoek van Timor, en zijn het vervolg van de eilanden-reeks (kleine Soenda-eilanden), die met Bali bij Java's Oosthoek begint. Zij schijnen één samenhangend gebergte-systeem uit te maken, hetwelk eene voortzetting is van dat van Oost-Java en slechts door diepere dalen, welke hier de straten vormen, gescheiden is. De keten, welke al

(¹) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1849. Het tractaat met Portugal in 1859 heeft daarin echter eenige verandering gebracht. Zie ook beneden, bl. 580.

(²) Volgens de opgave van denzelfden Schrijver in den *Moniteur des Indes*, 1846—1847, bedraagt dit gedeelte 361 □ mijlen, terwijl het geheele eiland daar gesteld wordt op 615 □ mijlen.

(³) De grootte van het gedeelte van dit eiland, dat tot de Residentie Timor gerekend wordt, is zooverre wij weten nergens afzonderlijk opgegeven, doch zal ruim 100 □ mijlen bedragen. Dit stemt ongeveer overeen met de opgave in den *Regeerings-Almanak*, waar voor de Residentie Timor en Onderhoorigheden 836,4 □ mijlen wordt opgegeven.

deze eilanden van het westen naar het oosten doorsnijdt, is van dezelfde formatie als in laatstgenoemd gewest en evenals daar met talrijke vulkanen bezet.

Timor en de zuidwestwaarts daarvan liggende eilanden schijnen niet met de voorgaande verbonden te zijn maar uit eene afzonderlijke, misschien met de Zuidwester-eilanden samenhangende bergketen te bestaan, die in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting loopt; zij is ook wel van tertiaire formatie en heeft dezelfde hoofdbestanddeelen als op Java (thon-, zand- en vooral kalksteen), maar is arm aan vulkanen. Ook Soemba staat in geen zichtbaar verband met de overige eilanden, indien het althans niet de schakel tusschen Soembawa, de Sawoe-eilanden en Roti uitmaakt; het bestaat gedeeltelijk uit kalkgebergte, doch heeft ook ten minste één vulkaan (¹).

Rivieren van eenig belang worden natuurlijk nergens aangetroffen, daar de bergketenen overal in de richting van de lengte-as der eilanden loopen en niet door aanmerkelijke vlakten worden afgewisseld. Wel zijn er eene menigte beken en bergstroomen, doch slechts enkele daarvan zijn over een klein gedeelte van hunnen loop bevaarbaar; en terwijl zij in den regentijd dikwijls overstroomen, drogen vele in den Oostmoesson geheel uit.

Het klimaat en de afwisseling der moessons komen in het algemeen met die van Oost-Java overeen; evenwel is de afscheiding tusschen deze laatste in het oosten der Residentie, vooral op Timor, doorgaans scherper. Gedurende den Oostmoesson regent het daar gewoonlijk in 't geheel niet; en de hitte kan op den middag in de zon tot 125° en in de schaduw tot 95° F. stijgen.

Wat de mate van vruchtbaarheid betreft behooren deze eilanden tot de Tweede Afdeeling (zie Dl. I, bl. 96); en schoon op Timor in den Oostmoesson de plantenwereld bijna geheel schijnt uit te sterven, herstelt zij zich bij het aanbreken van den regentijd met onbegrijpelijke snelheid. De hoofdvoortbrengselen van het plantenrijk zijn: de casuarinen (Dl. I, bl. 554), kokos-, sagoe-, *lontar*- en *gebang*-palmen op alle eilanden; ijzerhout, *kajoe-mérah*, *kajoe poetih*-boomen en suikerriet, vooral op Timor; *sapan*-hout, *bengkoedoe*-boomen (voor roode verfstof) en wilde kaneel, inzonderheid op Flores en Timor; en van de cultuurgewassen: *djagoeng*, rijst, gierst, tarwe, tabak, katoen, kaneel, indigo, suikerriet, aard- en peulvruchten en velerlei groenten, fruiten en boomvruchten. In het Portugeesch gedeelte van Timor is voor eenige jaren de gedwongen koffiecultuur inge-

(¹) JUNGHUHN, *Java* enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1265.

voerd, en sedert dien tijd is zij ook in het Nederlandsche door de bevolking uit eigen beweging en aanvankelijk met gunstig gevolg ondernomen; thans heeft deze teelt echter nog weinig te beteekenen ([1]).

Het dierenrijk, waarin de groote en verscheurende soorten ontbreken, heeft: buffels, schapen, geiten, herten, zwijnen, weinig apen, slangen, krokodillen, leguanen, en eene, naar het schijnt, weinig voorkomende soort van tijgerkat; vele vogelsoorten, waaronder hoenders, duiven, papegaaien en de *boeroeng lawit* (eetbare vogelnestjes); visschen, walvisschen, haaien, *tripang*, schildpad en pareloesters, de laatste aan de zuidkust van Timor. Vooral verdienen ook vermelding de paarden van een klein doch zeer goed ras, welke op al de grootere eilanden gevonden worden; en van de insecten, honigbijen en witte mieren.

Het delfstoffenrijk is alleen op Timor en Flores eenigszins onderzocht en bevat daar: koper ([2]), ijzerertsen (chroom-ijzererts ([3])), eenig goud, tin, steenkolen, aardolie, zwavel, klipzout, toetssteen en slijpsteenen.

§ 2. Administratieve verdeeling, bestuur, rechts- en krijgswezen.

Verdeeling en bestuur.

De Residentie Timor en Onderhoorigheden wordt bestuurd door een Resident, die te Koepang op Timor gevestigd is en bijgestaan wordt door een Secretaris, die tevens als fungeerend Notaris en als Vendumeester optreedt, en een Commies.

De Residentie is gesplitst in de volgende vier Afdeelingen:

1°. Timor, gesplitst in vier Onder-afdeelingen, nl. A. Koepang, bestaande uit: *a.* de hoofdplaats Koepang; *b.* de landschappen Toenai, Tabenoe, Amaäbi, Klein-Sonebait en het gebied van den Radja van

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1864, bl. 195; *over* 1865, bl. 226, en *over* 1883, bl. 212.

([2]) Het koper wordt, zooverre bekend is, vooral gevonden in het noordoostelijke gedeelte van Nederlandsch Timor in de rijkjes Djeniloe, Hoerneno en Fialarang, en ook in het zuidelijke in de omstreken van Oesoe, niet ver van Babau. In het jaar 1868 is door het Gouvernement aan twee Nederlanders concessie verleend tot het ontginnen der kopermijnen in Djeniloe, Loro-Beboki en Hoerneno (*Kol. Verslag over* 1868, bl 165), doch heeft deze tot geen resultaat geleid. Eene onderneming van twee ingezetenen van Koepang, om in den omtrek van Oesoe koper te delven, is wegens de geringe resultaten eveneens opgegeven. *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederl. Indië*, 1873, Dl. I, bl. 157 en volgg. Zie ook *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1888.

([3]) *Kol. Verslag over* 1863, bl. 216.

Koepang, met inbegrip van het eiland Samaoe en de eilanden Kera, Kambing, Dilha, Taboeien, Boeroeng en Tikoes; *c.* het Gouvernements-gebied, gelegen ten zuidwesten van de hoofdplaats Koepang om de baai van dien naam tot aan de grens van het gebied van den Radja van Koepang; *d.* het Gouvernements-gebied, gelegen ten noordoosten van de hoofdplaats Koepang om de baai van dien naam tot aan de Manikin-rivier, onder een Controleur, standplaats Koepang; B. *Babau*, bestaande uit: *a.* het Gouvernements-gebied, gelegen ten noordoosten van de hoofdplaats Koepang om de baai van dien naam tot en met Nou-Koeroes; *b.* de landschappen Amarasi met Oikabiti, Manoebait, Oifeto, Amanoebang en Groot-Sonebait, voor zooveel betreft Molo-Mioemafo, onder een Posthouder, standplaats Babau; C. *Amfoeang*, bestaande uit: *a.* het Gouvernements-gebied, gelegen ten noordwesten van de hoofdplaats Koepang en zich uitstrekkende om de Koepangbaai tot Kariti (rivier Toeah-an); *b.* de landschappen Takaip, Pitai en Amfoeang (bestaande uit Aöe Noni en Sorbian met Ambenoe en Poeloe Batek), onder een Posthouder, standplaats Pariti; en D. *Beloe*, bestaande uit: *a.* het Gouvernements-gebied, gevormd door de vallei van Atapoepoe; *b.* de landschappen Insana, Beboki, Naitimoe, Lidak, Fialarang, Lamakenan, Lamak-Semoela, Djeniloe, Hoerneno, Silawang, Wandeo, Dirma en Lakekoen, Maoekatar, Koesa en Waiwikoe-Waihale, onder een Posthouder, standplaats Atapoepoe.

2°. Roti en Sawoe, bestaande uit de eilandengroepen van die namen, gesplitst in twee Onder-afdeelingen: *a.* Roti, bestaande uit de landschappen Baä, Termanoe, Korbafo, Landoe, Dioe, Bilba, Renggoöe, Oëpaoe (bij TEN KATE *Oipao*), Lelenoek, Bokai, Talai, Keka, Lòle, Ti, Dela, Oënale, Dengka en Lelaïn, onder een Civiel Gezaghebber, standplaats Namoedale (Roti); *b.* Sawoe, bestaande uit de landschappen Seba, Timoe, Linai, Masara, Randjoea en Dana, onder een Posthouder, standplaats Seba (Sawoe).

3°. Larantoeka en Onderhoorigheden, bestaande uit het oostelijk en noordelijk gedeelte van het eiland Flores, voorzoover dit tot de Residentie Timor behoort, alsmede de Solor- en Alor-eilanden, en verdeeld in vier Onder-afdeelingen: *a.* Larantoeka of Oost-Flores, onder een Civiel Gezaghebber, standplaats Posto (Larantoeka); *b.* Noord-Flores, onder een Posthouder, standplaats Maumeri (Noord-Flores); *c.* Solor, bestaande uit de eilanden Adoenara, Solor en Lomblen of Kawela, onder een Posthouder, standplaats Solor; *d.* Alor, bestaande uit de eilanden Alor of Ombai en Pantar of Pandy, met de omliggende eilandjes, onder een Posthouder, standplaats Alor.

4°. Soemba en Onderhoorigheden, bestaande uit het eiland Soemba en het gedeelte van de zuidkust van Flores, dat zich uitstrekt van Manggarai tot aan de Afdeeling Larantoeka, meer bekend onder den naam van het Gebied van den Radja van Endeh, en gesplitst in vier Onder-afdeelingen: *a*. Waingapoe of Midden-Soemba, bestaande uit de landschappen Waingapoe, Kambera, Lewa, Kadoemboe, Manala, Tidas, Kapoendoek, Soroe, Lakoka, Palmedo en Patoen, onder een Civiel Gezaghebber, standplaats Waingapoe; *b*. Memboro of West-Soemba, bestaande uit de landschappen Memboro, Ketewer, Laoera, Wadjiwa, Maringgi, Garoh en Roea, onder een Posthouder, standplaats Memboro; *c*. Melolo of Oost-Soemba, bestaande uit de landschappen Melolo, Petawang, Rende, Mendjeli, Karera, Tawoei en Tarimbang, onder een Posthouder, standplaats Melolo; *d*. Endeh of Zuid-Flores, bestaande uit de landschappen Endeh, Ndona, Keo, Roka, Langa, Ndatoe-Koō, Woroare, en Orokaro met Olibari, onder een Posthouder, standplaats Endeh ([1]).

Rechtswezen.

In de Residentie Timor staan de Europeanen en met hen gelijkgestelden terecht voor den Raad van Justitie te Mangkasar, als de te behandelen zaken van dien aard zijn dat zij voor zoodanige rechtbank behooren te worden vervolgd. Overigens is, voorzooverre de rechtsbedeeling niet krachtens gesloten contracten aan de Inlandsche Hoofden en Vorsten der verschillende gewesten is overgelaten, de uitoefening der rechterlijke macht opgedragen aan de Magistraten, den Landraad en het Residentie-gerecht. — De Magistratuur wordt uitgeoefend te Koepang door den Secretaris der Residentie, elders door de gezagvoerende ambtenaren, waaronder zoowel de Gezaghebbers en de met het gezag in eenige Afdeeling belaste Controleurs, als de Posthouders, gevestigd in de staten en rijken, waarover het rechtstreeksch bestuur is gelaten aan de Hoofden en Vorsten, moeten worden begrepen. Te Koepang is bij de rechtspraak tegenwoordig de Inlandsche Officier van Justitie, elders een of twee Hoofden daartoe door den Resident aangewezen. De rechtsbevoegdheid dezer Magistraten is dezelfde als in de Residentie Menado (bl. 164). — De Landraad is op de hoofdplaats gevestigd, doch kan als de Resident dit noodig acht ook elders vergaderen. Hij bestaat uit minstens vier leden, door den Gouver-

([1]) Wij hebben hier met enkele wijzigingen alle namen overgenomen, zooals zij in den *Regeerings-Almanak* voor 1898 voorkomen. Voor enkele namen zie beneden.

neur-Generaal uit de voornaamste en bekwaamste inlanders benoemd, voorgezeten door den Resident en bijgestaan door den Commies op het Residentie-kantoor of een ander door den Resident aangewezen Ambtenaar als Griffier. Voorts moeten bij de zittingen tegenwoordig zijn de Inlandsche Officier van Justitie en, wanneer de gedaagde een Mahomedaan is, een Mahomedaansch priester, of anders een Hoofd van zijnen landaard. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als te Menado. In sommige gevallen is hooger beroep toegelaten op den Raad van Justitie te Mangkasar, en alle veroordeelende vonnissen zijn aan de revisie van dien Raad onderworpen. — Het Residentie-gerecht, dat zitting houdt ter hoofdplaats of, met toestemming van den Gouverneur-Generaal, ook elders, bestaat uit den Resident bijgestaan door den Griffier van den Landraad; de functiën van het Openbaar Ministerie worden waargenomen door den Magistraat te Koepang of diens wettigen plaatsvervanger. De rechtsbevoegdheid is dezelfde als te Menado. In sommige gevallen is hooger beroep toegestaan op den Raad van Justitie te Mangkasar (1).

Militaire macht.

De Militaire macht bestaat uit een detachement van het Garnizoens-bataljon van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, gelegerd te Koepang.

Voorts is daar een korps Gewapende Politiedienaren, bestaande uit een Europeesch Onderofficier der Infanterie, instructeur, 2 Inlandsche sergeanten, 5 Inlandsche korporaals, 1 Inlandsch tamboer en 90 Inlandsche manschappen, gewapend met gladloops infanterie-geweren. Zij zijn bestemd om, onder het oppergezag van het Hoofd van gewestelijk bestuur, het plaatselijk bestuur behulpzaam te zijn in de handhaving van rust en orde (2). Voorts zijn verschillende Vorsten volgens de met hen gesloten Contracten desgevorderd tot het leveren van hulptroepen verplicht.

De vroeger te Koepang en Babau bestaande korpsen Schutterij zijn evenals de reeds in 1877 daarbij ingelijfde korpsen Papangers opgeheven. Ook het uit de geschiedenis bekende korps Mardijkers (3) bestaat niet meer.

---

(1) *Ind. Staatsblad*, 1882, N°. 26 en 235.
(2) *Ind. Staatsblad*, 1876, N°. 21 en 28.
(3) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 191.

§ 3. Bevolking.

Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1897 waren op het einde van het jaar 1895 in de Residentie Timor en onderhoorigheden 256 Europeanen, 1314 Chineezen, 182 Arabieren, en was het getal der Inlanders onbekend; alleen wordt daar medegedeeld dat het aantal Christen-Inlanders 39584 bedroeg. Overigens verschillen de gissingen over het getal inboorlingen van 400000 tot 1.800000.

Bij de hierboven vermelde cijfers valt op te merken dat daaronder niet begrepen zijn de bewoners van het Portugeesche gedeelte van Timor, en dus onder de Christenen ook niet de Roomsch Katholieken, die in dat deel des eilands gevonden worden.

De schatting van het getal der inlanders buiten de Gouvernementslanden zullen wij, niet wetende op welke gronden zij steunt, in hare waarde laten en bij elk afzonderlijk eiland de sterkte der bevolking opgeven, voor zooverre wij die in andere bronnen vermeld vinden. Volgens Melvill [1] bedroeg in 1849 de geheele bevolking der Residentie slechts 1.057800 zielen; en in 1846 werd zij door hem geschat op 1.009000 zielen [2], terwijl de bevolking van alle hier bedoelde eilanden, met geheel Timor en geheel Flores, toen door hem gesteld werd op 1.574000 zielen. Bij de twee eerstgenoemde cijfers valt echter op te merken dat ten gevolge van het in 1859 met Portugal gesloten tractaat de grenzen van ons gebied verandering hebben ondergaan.

Eene algemeene beschrijving der bevolking is bezwaarlijk te geven, omdat zij uit zeer verschillende bestanddeelen is samengesteld. Behalve de Chineezen toch bevinden er zich eene menigte andere Vreemde Oosterlingen, als Bimaneezen, Boegineezen, enz., die in het *Kol. Verslag* onder de algemeene benaming van Inlanders worden samengevat, en ook hier en daar met de eigenlijke inboorlingen zijn vermengd. Deze laatsten behooren grootendeels tot de onbeschaafde Maleiers; op sommige eilanden zijn zij uit vermenging van Maleiers en Papoea's ontstaan. In het algemeen valt hier op te merken dat de Inboorlingen van Timor in beschaving achterstaan bij die der kleinere westwaarts gelegene eilanden.

Eene afzonderlijke vermelding verdienen de zoogenaamde Zwarte Portugeezen, die te Larantoeka in het noordoosten van Flores en in het landschap Oikoesi op Timor's noordwestkust worden aangetroffen en wier oorsprong van het begin der 17de eeuw dagteekent. Zij

---

(1) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1349.

(2) *Moniteur des Indes*, 1846—1847.

zijn Roomsch Katholieke Christenen en stammen grootendeels af van Portugeezen en inlandsche vrouwen, die zich aanvankelijk te Larantoeka vereenigden onder het bestuur van den Portugees JOHAN of GONSALVO D'ORNAY. Deze verplaatste zich vervolgens met een gedeelte van zijne onderhoorigen naar Oikoesi, huwde daar met eene dochter van den Vorst van het naburige landschap Ambenoe, en werd door het Portugeesch bestuur van Goa erkend als Opperhoofd van Oikoesi en omstreken, onder den titel van Teninti Generaal ([1]). Eenige jaren later vestigde zich daar een ander Portugees, DA COSTA genaamd, die insgelijks met eene Prinses van Ambenoe huwde, en wiens zoon zich bij den dood van den toen regeerenden D'ORNAY in het bestuur wist te dringen. Sedert dien tijd wordt tot heden de waardigheid van Teninti Generaal in het overigens aan Portugal behoorende landschap Oikoesi (zie beneden) beurtelings door een afstammeling uit die twee geslachten bekleed. Op Flores zijn de Zwarte Portugeezen thans aan het Nederlandsche gezag onderworpen ([2]).

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET EILAND TIMOR ([3]).

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Timor, het oostelijkste en ook het grootste der Kleine Soenda-eilanden, strekt zich in eene noordoost- en zuidwestwaartsche rich-

---

([1]) Teninti is het Portugeesche Tenente, voor Locotenente, d. i. Lieutenant of Plaatsbekleeder.

([2]) Over de oorlogen, in de 17de en 18de eeuw door de Zwarte Portugeezen en hunne bondgenooten op Timor tegen de Nederlanders gevoerd, zie men o. a de beschrijving van het eiland Timor door Prof. P. J. VETH in *de Gids*, Jaargang 1855. Dl I, bl. 545—611, 695—737 en Dl. II, bl. 55—100; in welk, ook afzonderlijk uitgegeven, artikel al wat de tot op dien tijd bekende bronnen over Timor opleveren, beknopt en duidelijk is samengevat.

De Heer F. C. HEYNEN, die in zijne overigens zeer verdienstelijke beschrijving van Larantoeka, deze historische herkomst der Zwarte Portugeezen volkomen ignoreert, deelt daarvoor eene overlevering mede, volgens welke zij zouden ontstaan zijn uit de oorspronkelijke bevolking van Flores en kolonisten van Saleijer en uit het rijk Waiwikoe op Timor afkomstig. Zie *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, Jaargang VIII; N°. VI, bl. 70.

([3]) Zie over Timor inzonderheid Dr. HERMAN P. C. TEN KATE, *Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesie* (*Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1894);

ting uit tusschen 8° 20′ tot 10° 26′ Z. B. en 123° 30′ tot 127° 14′ O. L. (1).

Het wordt ten westen, zuiden en oosten bespoeld door een gedeelte van den Indischen Oceaan, hetwelk hier de Timor-zee genoemd wordt, en ten noorden door het zuidelijkste gedeelte der Banda-zee. Van Roti wordt het gescheiden door Straat Roti, van Samaoe door Straat Samaoe, van Alor door Straat Ombai of Maloea en van Wetar door eene Straat, die, zooverre ons bekend is, geen bijzonderen naam draagt maar, met hetzelfde recht als de beide vorige, Straat Wetar kan genoemd worden.

De grootte van Timor bedraagt volgens MELVILL 613 □ mijlen.

Natuurlijke gesteldheid, rivieren, baaien, kapen.

Timor wordt in zijne geheele lengte door een bergketen doorsneden, die zich bijna overal tot aan de kusten uitstrekt, in het midden des eilands hare grootste hoogte bereikt doch, zooverre bekend is, slechts op enkele plaatsen boven de 2000 M. stijgt. Het middengedeelte van dit gebergte bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen, zandsteen en thonschiefer; uit den eersten bestaan de hoogste toppen, die over het algemeen steil, zeer ruw van vorm en door diepe kloven gespleten zijn; deze toppen worden door de inboorlingen *Fatoe* (d. i. *Batoe*, rots; in Oost Timor *Fòhò*) genoemd. Meer naar de kusten gaat dit gesteente over in kalk van oudere en jongere formatie (Jura- en Muschelkalk), en op enkele plaatsen in krijt. Over eene smalle strook aan de noordwestkust in het landschap Ambenoe strekt zich een conglomeraat uit, dat nog steeds gevormd wordt uit stoffen, welke door de rivieren afgevoerd en door een kalk- en zandachtig deeg verbonden worden (2). Aan sporen van vulkanische werkingen ontbreekt het op Timor niet geheel; het serpentijn of *ophite*, een gesteente dat op enkele plaatsen tusschen den zandsteen voorkomt, schijnt zich slechts in vloeibaren staat naar boven te hebben kunnen dringen, en ook de aard- of bergolie, die hier en daar gevonden

---

ARTHUR WICHMANN, *Bericht über eine im Jahre 1888—89 ausgeführte Reise nach dem Indischen Archipel* (Id. 1892); H. ZONDERVAN, *Timor en de Timoreezen* (Id. 1888). Vergelijk ook beneden.

(1) Volgens Dr. S. MÜLLER, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel* ligt Timor tusschen 8° 20′ 15″ tot 10° 22′ 19″ Z. B. en 123° 27′ 24″ tot 127° 0′ 32″ O. L.

(2) Zie WICHMANN, *Gesteine von Timor* in *Jaarboek van het Mijnwezen in Neerl. Indië*, 1884 en 1887 en *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1892, waar op bl. 213 van eene *aardbeving* (in het Tètoemsch *rai nakdoko*), in het Atapoepoesche sprake is.

wordt, is een vulkanisch product ([1]). Omtrent het al of niet bestaan van werkende vulkanen is men overigens nog slechts gebrekkig onderricht. VALENTYN spreekt van een uitgedoofden vulkaan in het noordoosten des eilands. Elders ([2]) wordt vermeld dat de Iloen-bano in het westen des eilands, maar zonder nadere aanduiding van zijne ligging, op den 26sten of 27sten December 1856 eene uitbarsting heeft ondergaan.

De hoogste bekende toppen zijn: de Kabalaki (tot hiertoe gewoonlijk *Alas* genoemd ([3])), nabij de zuidoostkust in het landschap Manoefai op Portugeesch gebied, die op 3600 M. geschat wordt; de Lakån, in het landschap Fialarang, het noordelijkste van ons gebied, ongeveer 1950 M. hoog; de Miomafo, de Diroen, de Erméra, de Lamakitoe en de Tolofait in en rondom het landschap Sonebait, waarvan de hoogste zich tot omstreeks 1700 M. verheft; de Timaoe, nabij de noordwestkust in het landschap Amfoeang, van 1300 M., en de Fatoe Leoe, in het zuidwesten des eilands op de grenzen van Takaip en Manoebait, mede ongeveer 1300 M. hoog. Ten noorden van de Baai van Koepang vindt men den Bimanasi of Piek van Selamoe, den Peneh-Peneh, den Ika en den Kalali, ongeveer 600 M. hoog; op of nabij de zuidelijke grenzen van Amfoeang liggen de Kolabeh, de Ritimo, ten oosten van den Timaoe, de Lelogama; en in Sonebait, de Biki Mela, de Noea Taoes, de Tenini, de Nefo, de Molo en andere ([4]).

De rivieren, die ter wederzijden van de bergketen veelal met sterke kronkelingen afvloeien, hebben natuurlijk een zeer beperkten loop en zijn, ook wanneer zij genoegzaam van water zijn voorzien, door haar sterk verval onbevaarbaar; met uitzondering van enkele, die tot op eenen geringen afstand boven haren mond voor kleine prauwen bruikbaar zijn.

De belangrijkste rivieren zijn:

de Noi (Rivier) Soetrana of N. Foele; zij ontspringt op den berg Miomafo, neemt aan hare rechterzijde de N. Lelo, N. Noemoele, N. Soepoe, N. Asin en andere bergstroomen op, en valt na eenen westwaartschen loop bij Soetrana, in het zuiden van het landschap Ambenoe, in zee.

([1]) Zie o. a. bij WICHMANN in het boven aangehaalde *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap* en diens stuk *Die Kei-Inseln*, in id. Jaargang 1890, bl. 241.

([2]) *Javasche Courant* van 2 Mei 1857.

([3]) Zie bij TEN KATE, bl. 370.

([4]) *Verhandelingen van het Batav. Genootschap*, Dl. XXXVI, bl. 161 en volgg., waar de Heer J. S. G. GRAMBERG eenige berichten mededeelt omtrent het zuidelijke gedeelte des eilands, onder het opschrift: *Eene maand in de binnenlanden van Timor* (in 1870).

de Tain, de grootste rivier in West-Timor; zij draagt in haren bovenloop den naam van N. Noni of Goudrivier, ontspringt op den berg Nefo of Konaiki in het oosten van het landschap Amfoeang en valt ruim een half uur van T. Gemok tusschen deze kaap en T. Mas in zee.

de N. Termano, eveneens een belangrijke stroom, die echter in den Oostmoesson droog ligt en ten noorden van T. Mas in zee valt. Zij ontspringt eveneens op den Nefo en schijnt daar den naam van N. Niti of Koper-rivier, ook N. Lojan te dragen (1).

de Rivier van Koepang of Koinino, door de inboorlingen ook Kadja genoemd, in de zuidpunt des eilands. Zij ontstaat uit twee bron-rivieren, heeft slechts een zeer beperkten, noordwestwaartschen loop, doorstroomt de hoofdplaats Koepang en valt daar ten noordoosten van het fort Concordia met een wijden mond in de Baai van Koepang.

de N. Mina, aan de zuidzijde des eilands, waarschijnlijk de grootste van Timor. Zij vormt de grensscheiding tusschen de landschappen Amanoebang en Amabi, ontspringt uit verscheidene bronnen in het landschap Sonebait en valt als westelijke grens van eerstgenoemd landschap met een wijden mond in zee (2).

Meren van belang schijnen op Timor niet voor te komen. In de beschrijving van den heer Ten Kate wordt melding gemaakt van de relictenmeertjes Soesoek en Ainiba in het Atapoepoesche en van het zoetwatermeertje Nefko, ongeveer $2^1/_2$ paal van het beneden vermelde Nekmakĕnan.

De voornaamste baaien zijn:

de Baai van Koepang, in het zuidwesten des eilands; zij dringt ongeveer 5 mijlen landwaarts in, is zeer ruim en heeft eene afwisselende diepte van 6 tot meer dan 30 vadem. In den Westmoesson is zij zeer onveilig en ankeren de schepen alsdan onder het eiland Samaoe, 3 mijl van Koepang. In deze baai liggen de kleine eilandjes P. Boeroeng, P. Tikoes en P. Kera of schildpadeiland (3).

de Baai van Barati, eene ruime en alleen bij noordwesten-winden onveilige baai in het noorden van het landschap Koepang, tusschen

(1) Zie over deze beide rivieren bij Gramberg in de boven aangehaalde *Verhandelingen* en bij Ten Kate, bl. 387 en volgg. Vergelijk ook *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1888. De N. Tain is dezelfde rivier, welke vroeger vrij algemeen N. Mina werd genoemd, een naam, die alleen aan een klein, onbeduidend stroompje ten zuiden van de Tain toekomt.

(2) Zie over deze rivier en de landstreek, welke zij doorstroomt, ook het *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXV, bl. 121.

(3) Zie bij Wichmann, bl. 188.

de Kapen Koeroes en Barati (beneden). Hierin ontlast zich het riviertje Toeakaoe, de grens van het Gouvernements-grondgebied.

de Toelang Ikan-baai, in het noorden van het landschap Ambenoe, met eene diepte van 20 vadem, doch tegen het westen geheel open.

de Baai of liever Reede van Atapoepoe, in het noorden van het landschap Fialarang, 25 tot 30 vadem diep, doch mede tegen het westen geheel open.

de Baai van Dilli, aan de noordkust, bij de Portugeesche hoofdplaats; zij wordt voor de beste haven van Timor gehouden, hoewel het binnenzeilen voor vreemdelingen gevaarlijk is wegens de droogten, welke zich aan beide zijden bevinden.

Daarenboven biedt vooral de noordwestkust eene menigte geschikte reeden en ankerplaatsen aan, waarvan door handelaren menigvuldig gebruik wordt gemaakt.

Aan Kapen is het eiland zeer rijk. De voornaamste met name bekende zijn:

aan de noordwestkust:

T. Soebang.

T. Maoebara.

T. Parimbata.

Deze drie zijn op Portugeesch grondgebied.

T. Atapoepoe.

T. Batoe Poetih.

Kaap Ornay, in de Portugeesche enclave Oikoesi.

aan de westkust:

T. Gemok of Varkenshoek.

T. Mas.

T. Koeroes, aan den noordelijken ingang van de Baai van Barati.

T. Barati, aan den zuidelijken ingang van evengenoemde baai.

T. Silfiana of Kabaka.

T. Pakoela, aan den noordelijken ingang van de Baai van Koepang.

T. Balmoetoeng, aan den zuidelijken ingang van dezelfde baai.

aan de zuidoostkust:

T. Oisina, de zuidelijkste punt des eilands.

T. Batoe Poetih.

T. Noi Mina, waar zich ook de rivier van denzelfden naam ontlast en T. Ponti. Tusschen deze beide laatstgenoemde Kapen liggen op geringen afstand van de kust parelbanken.

aan de noordkust:

De Noordoostpunt, in het Portugeesche gebied.

T. Saro of Saraoe.

T. Lame.

T. Manatoetoe of Soebang.

T. Fantakoma, aan de oostzijde der Baai van Dilli.

De luchtsgesteldheid en de belangrijkste voortbrengselen van Timor zijn reeds vermeld op bl. 570.

§ 2. STAATKUNDIGE VERDEELING, BESTUUR, VOORNAAMSTE PLAATSEN.

Verdeeling in Nederlandsch en Portugeesch grondgebied.

De kleinste noordelijke helft van Timor met het daarbij gelegene P. Kambing is thans de eenig overgeblevene bezitting der Portugeezen in den Indischen Archipel. De grenzen tusschen hun grondgebied en het onze zijn vastgesteld bij een tractaat, gesloten te Lissabon den 20 April 1859 en afgekondigd in het *Nederlandsch Staatsblad* van 1860, n°. 56 (*Indisch Staatsblad*, n°. 101) (1). Deze grenzen werden tot hiertoe onzerzijds gevormd door de landschappen Lamak-Sanoeloe (2), Makir, Lamak-Nen (3), Silawang, Fialarang, Naitimoe, Mandeo (4), Wewain, Dirma, Sanlea, Bambani, Waiwikoe-Waihalé en Lakenoen, welke alle tot het Nederlandsch grondgebied behooren. Noordoostwaarts hiervan ligt op Portugeesch gebied, niet ver van het zuiderstrand en door het landschap Korontau van de overige Nederlandsche bezittingen gescheiden, de enclave Maoekatar, bestaande uit de landschappen Bedabeen, Okes en Nohoroea. Evenzoo behooren op ons gebied tot Portugal de enclaves Oikoesi met Ambenoe en Noëmoeti, het eerste langs het noorderstrand, het andere ingesloten door de landschappen Amakono, Insana, Nenomëtan en Amanoebang. Herhaalde moeilijkheden uit deze schikking voortspruitende zijn oorzaak geweest, dat in het jaar 1893 te Lissabon eene nieuwe overeenkomst ter bekoming eener betere grensregeling op Timor is tot stand gekomen. Bepaald werd toen, dat aan eene door beide partijen te benoemen Commissie zou worden opgedragen daaromtrent de noodige voorstellen te doen en deze zoo in te richten, dat o. a. de »enclaves" vervallen (5).

---

(1) Men zie aldaar de gedeeltelijk verminkte namen der landschappen tot beider gebied behoorende. Vergelijk ook *Regeerings-Almanak*, 1897.

(2) *Regeerings-Almanak*, Lamak-Semoela.

(3) » Lemakenan.

(4) » Wandeo.

(5) Zie de Timor-tractaten van 1859 en 1893 in het *Academisch proefschrift* van den heer A. HEIJMAN. Leiden, 1895 en *Indische Gids*, 1894, Dl. II en 1895, Dl. I en II. De boven bedoelde Commissie is eerst in het laatst van 1897 benoemd. Men vergelijke ook I. E. DE STURLER, *Grondgebied van N. O. I.*, Leiden, 1881, bl. 356 en *Eene nieuwe schetskaart van Timor in verband met een nieuw voorstel tot grensregeling*, door H. J. GRIJZEN, in de *Indische Gids* 1895, Dl. I, bl. 619.

Van alle aanspraken op eenig ander deel der kleine Soenda-eilanden of gedeelten daarvan en meer bepaaldelijk de Solor-eilanden is bij het boven vermelde tractaat reeds afstand gedaan door Portugal, hetwelk daarvoor van Nederland eene schadevergoeding ontvangen heeft ten bedrage van *f* 120000.

Het Nederlandsche gedeelte van Timor.

Het aan Nederland onderhoorige gedeelte van Timor is te onderscheiden in het Gouvernements-grondgebied en het Grondgebied der Inlandsche Vorsten.

a. Het Gouvernements-grondgebied.

Het Gouvernements-grondgebied bevat het grootste gedeelte van het voormalige rijk van den Radja of Vorst van Koepang, in 1613 door dezen met zijne hoofdstad aan de O. I. Compagnie afgestaan. Het is eene niet zeer breede strook lands rondom de Baai van Koepang, langs de kust zich uitstrekkende van het riviertje Toeakaoe ten zuiden van T. Koeroes (bl. 580) tot aan Bolk, eene Rotineesche volkplanting tegenover het zuiden van Straat Samaoe op 10° 17′ Z. B., en binnenslands begrensd door de landschappen of staatjes Takaip, Manoebait, Amabi-Oifeto en Amarasi en het overschot van het eigen gebied van den Vorst van Koepang, hetwelk zich bepaalt tot een klein gedeelte van Timor's zuidpunt (¹). Binnen dit Gouvernements-grondgebied zijn echter nog kleine stukken gronds ter bewoning afgestaan aan eenige Vorsten, die nauwer dan andere met het Gouvernement verbonden zijn en ook wel »Radja-menoempang" genoemd worden, zooals de Radja's van Amabi, Taibenoe en Sonebait-ketjil of Klein-Sonebait (²). Voorts zijn hier ook nog gevestigd eenige Hoofden van de eilanden Roti, Sawoe en Solor, om het toezicht te houden over hunne onderhoorigen, die in het eerste vierde gedeelte dezer eeuw door den Resident Hazaert als volkplanters hierheen werden overgebracht.

Omtrent de sterkte der bevolking van dit gebied zijn geen betrouwbare opgaven uit de laatste jaren bekend (³).

(¹) Dat, behalve dit kleine gedeelte gronds op Timor, ook het eiland Samaoe eene onderhoorigheid van den Radja van Koepang is zal later blijken.

(²) Klein-Sonebait was vroeger eene bezitting van den Vorst van Groot-Sonebait, over wien beneden. Over Taibenoe, ook wel Tabenoe geschreven, zie o. a. bij Wichmann, bl. 172.

(³) Zie *Kol. Verslag over* 1862.

Het bestuur berust rechtstreeks bij den Resident van Timor en Onderhoorigheden.

De hoofdplaats Koepang of Timor Koepang (1), de standplaats van den Resident en van den Controleur der Onder-afdeeling Koepang (bl. 571), ligt aan de zuidzijde der Baai van Koepang, grootendeels in eene vlakte en gedeeltelijk op de hellingen der omringende heuvels of bergen, en wordt door de rivier Koinino doorsneden. De huizen zijn deels van hout deels van steen gebouwd en met *atap* gedekt; slechts weinige hebben pannen daken; hun voorkomen getuigt over het algemeen niet van groote welvaart. De plaats heeft eene bevolking van 6730 zielen, waaronder 127 Europeanen, 680 Chineezen, 95 Arabieren, 3 Klingaleezen en 5826 Inlanders, onder welke laatsten een groot aantal Soloreezen en Sawoeneezen voorkomt. Aan de linkerzijde van den mond der rivier ligt op eene rots aan zee het fort Concordia, dat in vervallen staat is; het bestaat uit eenen steenen ringmuur van onregelmatigen vorm, waarbinnen de militaire gebouwen staan, die van steen zijn opgetrokken, en waarin een detachement Infanterie gelegerd is (bl. 574). Hoogerop wonen aan dezelfde zijde hoofdzakelijk alleen inboorlingen, o. a. in de kampoengs Fatoe Fètor en Belakang Kota, en Sawoeneezen. Aan de rechterzijde van den mond der rivier strekt zich langs de baai eerst de kampoeng der Chineezen met hunnen tempel, dan die der Soloreezen uit; op eenigen afstand achter beide ligt het Europeesche gedeelte der stad, waarin het Residentiehuis, de Protestantsche Kerk en eene Gouvernements lagere school gevonden worden (2). Daarachter staat op eenigen afstand in de kampoeng Ajer-mata de moskee, hoofdzakelijk ten dienste der Soloreezen en andere vreemdelingen. Ook is er te Koepang een Agentschap der Soerabajasche Wees- en Boedelkamer.

De reede van Koepang is in den Westmoesson onveilig, zoodat er dan slechts weinig handel wordt gedreven.

In den omtrek van Koepang vindt men verscheidene Timoereesche neerzettingen, waaronder Taibenoe, Amabi en Bakanasi.

Namsein ligt zuidwestwaarts, Oba, Oisapa of Oesapa, Maniki, Batoe Poetih en Taroes liggen noordoostwaarts van Koepang langs de baai; zij zijn goootendeels bevolkt met Rotineezen, die er den rijstbouw uitoefenen. Hetzelfde is het geval met

(1) *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 2de Serie, Dl. IX, 1892 en Dl. XI, 1894.

(2) Volgens den *Regeerings-Almanak* van 1897 zijn er in geheel Nederlandsch Timor 4 Gouvernements lagere scholen voor Inlanders, te Koepang, Oisapa, Babau en Parati; drie particuliere scholen, te Soelamoe, Oeissoe en Oelbelo, en drie zendingsscholen, te Atapoepoe, Baoe-Mata en Baoen.

Babau of Babaoe, standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Babau en van eenen Hulpprediker, dat iets meer landwaarts in aan de oostzijde der baai op 10 palen afstands van de hoofdplaats ligt en rondom door rijstvelden omgeven is. Het heeft eene bevolking van ruim 2000 zielen, waaronder vele Christenen. Een goede rijweg loopt van Koepang over de zooeven genoemde plaatsen naar Babau; dit is de eenige weg van dien aard, welke op Timor wordt gevonden. Overal elders zijn slechts meer of minder goede voet- of paardenpaden.

Noenkoeroes, mede eene Rotineesche volkplanting ten noordoosten van Babau.

Oesoe of Oisaoe ligt op iets grooteren afstand oostwaarts van Babau en heeft in zijne nabijheid kopergronden (bl. 511 Noot (²)).

Olio ligt recht noordwaarts van Babau, 25 palen van Koepang.

Pariti, op 30 palen afstands van Koepang aan de noordoostzijde der baai, is eene vrij aanzienlijke plaats in eene boschrijke vlakte gelegen; hare gedeeltelijk Rotineesche bevolking wordt op ongeveer 3000 zielen gesteld. Zij is de standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Amfoeang (¹).

Soelamoe, aan de noordzijde der baai, met eene veilige reede.

Barati, een dorp van een twaalftal huizen, aan de baai van dien naam.

Op enkele van deze plaatsen vindt men Protestantsche gemeenten, die nette kerkjes hebben. Deze dienen tevens tot schoolgebouwen, waarin het onderricht gegeven wordt door inlandsche onderwijzers, die meerendeels door zendelingen zijn opgeleid. De scholen (bl. 583, Noot (²)) zijn door het Nederlandsche Zendelinggenootschap opgericht en aanvankelijk bekostigd, doch in 1857 door het Gouvernement overgenomen en onder toezicht van de te Koepang gevestigde Subcommissie van onderwijs gesteld.

b. Het grondgebied der Inlandsche Vorsten.

Buiten het Gouvernements-grondgebied is het Nederlandsche gedeelte van Timor, evenals het Portugeesche (bl. 591), verdeeld in een aantal staatjes of rijkjes, welke elk hun eigen Vorst hebben en meerendeels door verbrokkeling ontstaan zijn uit de twee vroeger groote rijken Sonebait en Waiwikoe-Waihalé (gewoonlijk W. Waihali), van welke het eerste bijna geheel Zuid-Timor het andere Midden-Timor besloeg. Sonebait heeft zich later echter opgelost in de landschappen Amakono en Molo, waarvan het laatste nog uit drie afzon-

(¹) Zie over deze plaats o. a. bij WICHMANN, bl. 191.

derlijke rijkjes, Besiana, Netpala en Noenbena bestaat. Ook het gezag van den Vorst van Waiwikoe-Waihalé is na dien tijd zeer verminderd. Zijn direct gebied aan de zuidkust is zelfs zeer klein ([1]). De Vorsten voeren officieel den titel van Radja of Fètor, met uitzondering van dien van laatstgenoemd rijk, die Lio-Rai (groote vorst) ([2]) en Meromak Owan (godenzoon) heet en ook wel met Kèser (Keizer) wordt betiteld ([3]).

De voornaamste van bovenbedoelde rijkjes zijn langs de zuidoostkust: Koepang, Amarasi, Amanoebang, Amanatoeng en Waiwikoe-Waihalé, van welk laatste de beneden (Noot ([1])) bedoelde grensgewesten Dirma, Wewain, Sanlea, Bambani, Nemomĕtan, Lakekoen, Bebotin, Haitimoe en Fatoe Aroein dan onderhoorigheden zouden zijn; langs de noordwestkust: Takaip, Amfoeang, Insana, Beboki, Harneno, Djeniloe, Lidak en Fialarang, tot welk laatste de grensgewesten Silawang, Lamaksanoeloe, Makir en Lamakané of Lamak-Nen behooren; en in het binnenland: Amabi-Oifeto, Manoebait, Pitai, Benoe, Tefnai, Molo, Amakono, Koesa, Naïtimoe en Mandeo ([4]).

Omtrent de voornaamste rijkjes worden hieronder eenige bijzonderheden opgegeven.

Koepang beslaat op het oogenblik slechts eene kleine strook gronds op de zuidpunt des eilands. Het voornaamste dorp is Klaiba aan de zuidkust; verder vindt men er Samiti en Bolk, welk laatste, aan Straat Samaoe gelegen, eene Rotineesche volkplanting is; en Penfoeik, vroeger Hanoni geheeten, eene plaats drie uren zuidoostwaarts van Koepang, die vermaard geworden is door eene over-

---

([1]) Volgens het opstel van den heer GRIJZEN, bl. 619, liggen rondom dit gebied een tiental landschappen, die te zamen ook wel met den naam van Lio-Rai worden aangeduid en aan den Meromak Owan schatplichtig zijn.

([2]) Ook vroegere Vorsten van Sonebait voerden dezen titel; de tegenwoordige Radja wordt ook nog wel *Kèser* genoemd, welke titel in Waiwikoe Waihalé in onbruik schijnt geraakt te zijn.

([3]) Ook de titel *Kapitan* schijnt tegenwoordig hier en daar gebruikelijk te zijn, terwijl in Midden- en Oost-Timor evenzoo die van *Dato* of *Datoe* voorkomt. Het door vreemdelingen ingevoerde *Radja* voor de gewone Vorsten zou volgens VETH in het Tidoreesch *Siko* en volgens MÜLLER *Nei Djoefa* heeten. In het beneden aangehaald *Tetumsch-Maleisch Woordenlijstje* staat voor het Maleische woord Radja *nai* opgegeven.

([4]) In den *Regeerings-Almanak* van 1883 worden ook Pariti en Babau als afzonderlijke rijkjes vermeld. De hier door ons gevolgde opgave is overgenomen van de schetskaart in het aangehaalde *Gids*-artikel van den heer GRIJZEN. Men zie ook de kaarten van STEMFOORT, SIETHOFF en RIEDEL, de laatste in diens opstel opgenomen in de *Duitsche Geogr. Blätter*, Bd. X. In hoeverre de op al deze kaarten aangegeven grenzen als juist zijn aan te merken, kan bij onze betrekkelijk nog geringe kennis van Timor's binnenlanden moeielijk worden nagegaan. Van enkele landschappen is slechts de naam bekend.

winning der Nederlanders op de Portugeezen in 1749. De geheele bevolking van dit rijkje wordt op 300 zielen geschat. De Radja houdt zijn verblijf op het aan hem onderhoorige eiland Samaoe, dat het belangrijkste gedeelte van zijn gebied uitmaakt.

Foenai, in den *Regeerings-almanak* abusievelijk Tonai genoemd, dat vroeger een vazalstaatje van Koepang was in diens rijksgebied gelegen, heeft thans een eigen Radja, die in het zuidoosten van het Gouvernements-grondgebied woont.

Amarasi ([1]) is eene smalle doch vrij lange kuststreek, die zich van Koepang uitstrekt tot aan de Kaap en de rivier Noi Mina (bl. 580). De bevolking wordt gezegd 8000 zielen te bedragen. Het bestaat uit drie districten of landschappen, welke op de Kaart van VERSTEEG Talba, Boewarain en Houmeen worden genoemd en elk eenen Radja hebben. Een hunner, die in de hoofdplaats Amarasi gezeteld is, den titel van Fètor voert en als Oppervorst (Radja besar) wordt erkend. Verder worden als de belangrijkste plaatsen vermeld: Baoeng, eene vrij groote Timoreesche neerzetting, Oikahili, Nekmakĕnan en Oikabiti (schorpioenwater) ([2]).

Amanoebang grenst ten westen aan de zooeven genoemde rivier Noi Mina, ten noorden, waar het vrij ver landwaarts in loopt, aan de gebergten Molo en Babenai, en ten oosten aan Amanatoeng. De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. Het gezag van den Radja, wiens woonplaats Niki-Niki heet, wordt slechts in een gedeelte van het rijk erkend; in het overige oefenen eenige Rijksgrooten, die zich van hem onafhankelijk hebben gemaakt, het bestuur uit. Karbonoi, Nakaboeloe, Peni, Oetoeke en Manoēniora worden verder als de voornaamste kustplaatsen opgegeven; binnenslands liggen Babenai, Oefoe, Lasi, Fatoemoeti en andere.

Amanatoeng ligt tusschen Amanoebang ten westen, Waiwikoe-Waihalé ten oosten, en Nemoemetan ten noorden. De eenige plaats, welke wordt opgegeven, is Amanatoeng.

Waiwikoe-Waihalé, oorspronkelijk, gelijk boven reeds werd opgemerkt, een groot rijk, dat zich over een aanzienlijk gedeelte van Midden-Timor van de noord- tot de zuidkust uitstrekte doch van tijd tot tijd door den afval van sommige deelen aanmerkelijk is ingekrompen. Thans grenst het eigen gebied van den Meromak Owan ten zuidwesten aan Sonebait, en ten noorden aan het Portugeesche gebied. De ons bekende onderdeelen zijn de op bl. 585 vermelde

---

([1]) Zie hierover bij WICHMANN, bl. 180 en volgg.
([2]) Zie bij TEN KATE, bl. 337.

grensgewesten. De voornaamste plaats langs de kust is Waihalé de residentie van den Vorst, en verder in de onderhoorige staatjes in het binnenland Manoemoeti, Lakekoen en Dirma.

Takaip grenst ten zuiden aan het Gouvernements-grondgebied en aan Manoebait, ten noorden aan Amfoeang, waarvan het door de Noi Tain gescheiden is, en ten oosten aan Pitai. Voorname plaatsen zijn Tain aan den mond dier rivier, en Termano waar de Noi Niti den naam van Ternano ontvangt. In het zuiden vindt men aan de kust de dorpen Toeakaoe aan de monding van de gelijknamige rivier.

Amfoeang grenst ten zuiden en zuidwesten aan Takaip en Molo, ten oosten aan Amakono en ten noorden aan het Portugeesche staatje Oeikoesi. Het bestaat uit de gewesten Amfoeang in het westen en Sorbian in het oosten, welke vroeger afzonderlijke rijkjes waren, evenals het binnen dezelfde grenzen gelegene Taibenoe, dat vroeger een vazalstaatje van Amfoeang was doch thans een eigen Radja heeft, die op het Gouvernements-grondgebied bij Koepang woont, waarom waarschijnlijk ook Taibenoe tot de Onder-afdeeling Koepang is gebracht (1). De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. Voorname plaatsen zijn Soleo en Naklio aan de kust, Bakoeïn, Beobah en Lelogama in het binnenland. De Radja van Amfoeang, die vroeger op het Gouvernements-grondgebied nabij Koepang woonde, houdt thans zijn verblijf te Soleo, terwijl de Posthouder der Onder-afdeeling Amfoeang te Pariti gevestigd is.

Insana is een klein staatje, dat ten zuidwesten aan het Portugeesche landschap Oikoesi en de landschappen Amakono en Noëmoeti, en ten noorden aan Beboki grenst.

Lidak is een klein staatje tusschen Beboki en Fialarang gelegen en ten oosten ook nog door Naitimoe begrensd. De hoofdplaats Lidak, waar de Radja zijn verblijf houdt, ligt ver binnenslands.

Djenilo (2), een klein kuststaatje, met de hoofdplaats Atapoepoe, waar de Posthouder van de Onder-afdeeling Beloe gevestigd is. Te Atapoepoe (3) bevindt zich eene vierkante steenen redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene er vóór liggende gracht,

(1) Volgens GRAMBERG hebben ook thans weder Amfoeang en Sorbian afzonderlijke Radja's, van welke de eerste zich den titel van Këser aanmatigt. Ook volgens den *Regeerings-Almanak* zou Sorbian een afzonderlijk staatje zijn. De residentie van den Vorst van Amfoeang is Soleo, die van den Radja van Sorbian Naklio. Volgens G. bestaat de plaats Amfoeang, die op de Kaarten voorkomt, in 't geheel niet, en moet Noiloi van de Kaarten van MÜLLER e. a. Naklio zijn, terwijl Nai-loi verderop is gelegen.

(2) WICHMANN, bl. 217.

(3) Volgens den heer TEN KATE is de naam Atapoepoe bij de inboorlingen niet of weinig bekend, maar noemen zij deze plaats *Namon*, d. i. ankerplaats of haven.

doch op het oogenblik zonder bezetting. Niet ver van hier ligt de kampoeng Fatoe Aloe, in wier buurt een waterwal, *Wéro* genaamd, gevonden wordt.

Harneno ([1]), een klein staatje ten noorden van Beboki, dat eveneens voor een klein gedeelte aan de kust grenst en overigens door verschillende rijkjes is ingesloten.

Naitimoe behoort tot de boven (bl. 585) vermelde grensstaatjes.

Fialarang ([2]), grenst ten zuiden aan Lidak en Naitimoe en wordt aan de andere zijden door het Portugeesche gebied ingesloten. Het is gesplitst in twee deelen, Fialarang en Silawang, elk met eenen Radja, die als de Groote en de Kleine Radja onderscheiden worden. De landschappen Fialarang, Lidak en Naitimoe zijn, zooverre bekend is, van geheel Timor de rijkste aan koper. In Fialarang liggen o. a. de kampoengs Lahoeroes, Wekoti, Kota-Foöen en Fatoe Loké, in welke laatste plaats de Fètor van het landschap gevestigd is.

Noord-oostwaarts van Fialarang en overigens geheel door de Portugeesche grenzen ingesloten liggen de kleine staatjes Lamak-Sanoeloe, Makir en Lamak-Nen of Lamakĕnen, waarin de op heuveltoppen aangelegde kampoengs Weloeli, Simoen, Foeloer, Leawaloe, Noealain, Kota Kewar e. a.

Manoebait, vroeger eene onderhoorigheid van Sonebait, een klein gewest, ingesloten tusschen het Gouvernements-grondgebied, Takaip, Pitai en Amabi. De bevolking wordt op 3000 zielen geschat.

Pitai is een klein landschap ten zuiden van Amfoeang, waarvan geene verdere bijzonderheden bekend zijn. Volgens het Kaartje van GRAMBERG schijnen tot dit gewest te behooren de kampoengs Biki Mela, Noea Taoes, Tenini en Nefo, op gelijknamige rotstoppen gelegen. ([3]).

Amabi-Oifeto is een vrij groot rijk, grenzende ten zuiden aan Amarasi, ten westen aan het Gouvernements-grondgebied en Manoebait, ten noorden aan Amfoeang, en ten oosten aan Amanoebang. Het bestaat uit de landschappen Oifeto, Naimetan en Naikenmeo. De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. De Radja woont op het Gouvernements-grondgebied nabij Koepang. Wij vinden ook nog melding gemaakt van een tweeden Vorst van minderen rang, aan wien bepaaldelijk het bestuur der krijgszaken is opgedragen en die

([1]) *Regeerings-Almanak* 1897 heeft *Hurneo.*

([2]) Volgens anderen *Féhalaran* = in de vlakte; *Woordenlijstje* (bl. 617): *féhan* = = vlakte; *laran* = in.

([3]) Op het kaartje van den heer GRIJZEN wordt nog een ander Pitai, ten oosten van Amfoeang, opgegeven.

in het land zelf woont; hiermede is waarschijnlijk gedoeld op een Meoe of krijgshoofd, over welke betrekking beneden zal gesproken worden.

Sonebait, in den *Regeerings-almanak* nog genoemd Groot-Sonebait, dat zich echter (blz. 584) heeft opgelost in de afzonderlijke staten Amakono en Molo, beide in het binnenland gelegen. Aan het hoofd van eerstgenoemd rijk, dat ook Miomafo wordt genoemd, staat een Vorst met den titel van Fètor, terwijl Molo (blz. 584) uit drie rijkjes is saamgesteld. In deze rijken vooral liggen vele aanzienlijke rotstoppen, zooals de Molo, de Feti, de Panai, de Foesi, de Miomafo, de Neidjan, de Moetis, de Ganapoea en andere. Bekende plaatsen zijn: Noikakei, Loetimeko, Fatoewati, Neidjan-molei, enz.

Omtrent het in het Portugeesche gebied geënclaveerde rijkje Maoekatar of Kaloeninéne is niets dan de naam bekend.

Bestuur, rechtspleging en verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Gelijk boven reeds gezegd is worden al deze rijken en rijkjes bestuurd door Vorsten, die de op bl. 585 vermelde titels voeren. Zij hebben onder zich een of meer Rijksgrooten als Districtshoofden, die in het Timoreesch Siko heeten (in het Portugeesche gebied, dat, gelijk later zal blijken, grootendeels door een anderen stam wordt bewoond, voeren zij den titel van Dato of Datoe; zie bl. 585), doch meer onder dien van Fètor (Portug. feitor, administrateur, zaakgelastigde, dat is in dit geval Districtshoofd) bekend zijn en over onderdeelen des rijks het gebied voeren. De Vorsten en Fètors worden door de gezamenlijke Rijksgrooten uit de regeerende geslachten gekozen en door den Resident van Timor bevestigd. Onder de Fètors staan de mindere Districts- en de Dorpshoofden, die Tamoekong of Tomokong (in het Maleisch Toemenggoeng) heeten en als *Lopo-nakaf-naik* en *Lopo-nakaf-baoen* (Groote en Kleine Hoofden) onderscheiden worden. Al deze Vorsten en Hoofden, met uitzondering van de weinigen, wier macht door den Nederlandschen invloed eenigszins beperkt is, oefenen ieder in zijnen kring een geheel willekeurig gezag uit, dat volstrekt door geene wetten en ter nauwernood door enkele oude gebruiken eenigszins bepaald is. De Vorsten beschikken over leven en dood hunner onderhoorigen, straffen hen met slavernij of boeten, en dwingen hen tot allerlei willekeurig opgelegde heerendiensten en opbrengsten; het onderhouden van de woningen der Hoofden, het kappen van sandelhout te hunnen behoeve, en het als schatting

afstaan van een gedeelte der ingezamelde was, behooren tot de gewone verplichtingen. Niettemin is het volk, hetzij dan uit vrees of uit eerbied voor hunne hooge afkomst, zeer aan zijne Vorsten gehecht. Het spreekt hen meestal aan met *Oesinéno*, gelijk hier (zie beneden) de Zonnegod genoemd wordt, of ook wel met Oesi-léoe (verheven gebieder), enz. Ook brengt men hun in vele streken de eerstelingen van den oogst (*pòni*) en worden hunne velden kosteloos bewerkt. (Zie verder beneden) (¹). Belangrijke zaken worden behandeld door eenen Raad, samengesteld uit den Radja en de Rijksgrooten; in dien Raad voert een Moféfo of Spreker voor den Radja het woord.

Aan de Fètors, of in het Portugeesch gebied de Dato's, is ook de rechtsbedeeling toevertrouwd; schoon in sommige gevallen tot het uitvoeren hunner vonnissen de toestemming van den Radja een vereischte is, wordt deze bijna nimmer gevraagd. Hoewel op verscheidene misdrijven de doodstraf staat, wordt zij echter zelden toegepast, daar het voor de rechters voordeeliger is deze te laten afkoopen of door eene boete te vervangen. In geval van bewezen tooverij (beneden) of van overspel met de vrouw van eenen Radja is echter de doodstraf niet te ontgaan. Is een veroordeelde niet in staat de hem opgelegde boete te betalen, dan vervalt hij tot den slavenstand.

De betrekking der Vorsten tot het Nederlandsche Gouvernement wordt bepaald door de met hen gesloten contracten. Hoewel zij daarbij erkennen dat hun gebied een deel van Nederlandsch Indië uitmaakt, zijn zij toch meer als bondgenooten dan als leenmannen van ons Gouvernement te beschouwen. Zij verbinden zich: daarmede en met elkander in vrede en vriendschap te leven; des gevorderd hulptroepen te verschaffen; geene onderhandelingen of verbintenissen met andere natiën aan te gaan; strandroof en slavenhandel tegen te gaan; landbouw, nijverheid en scheepvaart te beschermen en te bevorderen; aan gestrande vaartuigen en schipbreukelingen hulp te verleenen, en aan het Gouvernement tegen betaling materialen en arbeiders te verstrekken, indien dit mocht goedvinden ergens eenen post of eene sterkte op te richten, waartoe het zich de vrijheid voorbehoudt. Zoolang zij deze verbintenissen getrouw nakomen zal het Gouvernement zich niet met het inwendig bestuur of de rechtspleging over de onderdanen der Vorsten bemoeien, behoudens het verbod om martelende of verminkende straffen op te leggen.

(¹) In enkele landschappen kan de vorstelijke waardigheid ook door eene vrouw worden bekleed.

Op sommigen van deze bondgenooten, vooral onder de verst af wonenden, valt echter weinig te rekenen; inzonderheid Manoebait en Amanoebang laten in dit opzicht veel te wenschen over. Het getrouwst hebben zich doorgaans betoond de Vorsten van Koepang, Amabi, Amfoeang en Taibenoe.

Enkele bijzonderheden omtrent het Portugeesche gedeelte van Timor ([1]).

Het gedeelte van Timor, ten noorden van de op bl. 581 opgegeven grenzen, is te allen tijde bijna geheel onder Portugeesch gebied geweest, en aan de Nederlanders is daarvan slechts zeer weinig bekend. Behalve de boven genoemde grensgewesten zijn langs de noordwest- en noordkust de voornaamste bekende landschappen: Batoe Gedeh, grenzende aan Kowa; Moebara, dat vroeger eene Nederlandsche bezitting was, doch die ons sedert vele jaren door de Portugeezen werd betwist en bij het tractaat definitief aan hen is afgestaan; Manatoetoe of Mantote; Lamsana en Laga. In het noordoostelijke gedeelte des eilands strekt zich, ook over het binnenland, het voormaals groote rijk Loeka uit, dat echter thans (evenals wij dit op bl. 584 omtrent andere rijken hebben gezien) is gesplitst in een groot aantal kleine staatjes, wier Vorsten òf geheel niet meer òf nog slechts flauw de suprematie van den Lio-Rai of Keizer van Loeka erkennen, wiens eigen gebied nu tot eenen kleinen omvang is beperkt ([2]).

De hoofdplaats der Portugeezen is Dilli (veelal ten onrechte *Déli* genoemd), gelegen op de noordkust op 125°38′ aan eene baai, die

---

([1]) De belangrijkste ons bekende bijdrage tot de kennis van dit gedeelte van Timor is de *Resumé historique de l'établissement Portugais à Timor*, door den voormaligen Gouverneur ALFONSO DE CASTRO geplaatst in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 465. Zie ook WALLACE, *Insulinde*, Dl. I, bl. 324; FORBES, *A Naturalist's Wanderings in the Eastern Archipelago.* London, 1885, p. 434, en A. JACOBSEN, *Reise in Niederl. Indien* (Globus, LV, 1889). De verhalen van ZIMMERMANN, *Die Inseln des Indischen und stillen Meeres*, Th. I, S. 87, zijn te romantisch om veel vertrouwen in te boezemen.

([2]) DE CASTRO zegt dat het Portugeesche gebied achtenveertig staatjes telt, namelijk: Ambeno, Allas, Atsabe, Bibiluto, Bibico, Barique, Balibo, Boibon, Bibissuco, Lairichi, Laimun, Lailaco, Lova, Lutubaba, Deribate, Dailor, Dóte, Tunar, Tullacar, Taturó, Tatumartó, Toulan, Hira, Hermèra, Lacló, Laicare, Latcia, Lucluta, Limian, Liquiça, Laclubar, Luca, Manatuto, Motahes, Moubara, Manufác, Mahubo, Okussi, Raimean, Larau, Suai, Saniro, Turiscae, Sutuluro, Venilale, Viqueque en Vemasse. In hoeverre deze, grootendeels alphabetische, opgave juist is, kunnen wij niet beslissen; maar het valt dadelijk in het oog, dat zelfs de meeste der in het Tractaat vermelde grensgewesten er niet in voorkomen.

de beste haven van het eiland schijnt te zijn en door een fort wordt beschermd. Het is de standplaats van den Gouverneur, en eene niet zeer welvarende handelplaats, die den naam heeft van zeer ongezond te zijn. Behalve enkele steenen gebouwen zijn de huizen van hout of leem en met bladeren gedekt. Het garnizoen bestaat voor het grootste gedeelte uit Inlanders en Zwarte Portugeezen (± 1000 man) en een dertigtal Europeanen en Chineezen; het wordt gecommandeerd door een Kolonel. — In den omtrek van Dilli liggen uitgestrekte steenkolenlagen.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen:

langs de westkust:

Oinoenoe, Batoe Mérah en Toelang Ikan, alle in het landschap Ambenoe (bl. 581); Oikoesi, Lifouw en Mena, in het landschap Oikoesi (bl. 581); Batoe Gedeh en Maoebara, in het noordelijke gedeelte.

langs de noordkust:

Melinaroe, Hera, Manatoetoe, Wemase, Laga, Aserao, Laoting, Aoe en Laimodo.

langs de zuidoostkust:

Alas, Kailako en Wajoe-aki.

Zuidwaarts van Dilli ligt, in eene vallei, Lahani, waar, gelijk op meer plaatsen, eene katholieke Missie gevestigd is.

De voornaamste voortbrengselen van den landbouw zijn: *djagoeng*, rijst en thans ook koffie. De artikelen van uitvoer zijn vooral sandelhout, paarden en was; van deze en alle andere voorwerpen moeten uitgaande rechten worden betaald, ten bedrage van 5 pCt. van de waarde. Niet-Portugeesche vaartuigen mogen nergens anders dan te Dilli handel drijven; aan hen is verboden de invoer van kruit, wapenen, zout, zeep, sterke dranken, blauwe lijnwaden, ijzerwerk, kleedingstukken en eenige andere voorwerpen, van welke het monopolie is overgelaten aan eene te Dilli opgerichte handelmaatschappij. Goederen van vreemden oorsprong en met vreemde schepen ingevoerd betalen een inkomend recht van 24 pCt.; die van Portugeeschen oorsprong een recht van 15 tot 20 pCt.

De sterkte der bevolking van dit gedeelte des eilands is in Portugeesche opgaven wel eens op 900000 zielen gesteld; een cijfer, dat buitensporig veel te hoog is, althans als men eenige waarde hecht aan alle andere opgaven, waaronder wij er geene hebben gevonden, die de bevolking van geheel Timor hooger dan 500000 zielen schat. De Castro, hoewel erkennende dat verscheidene staatjes zeer weinig bekend zijn, verklaart dat men zelfs met de ruimste be-

rekening de bevolking van Portugeesch Timor niet tot 150000 zielen kan brengen; en dat, daar dit gedeelte sterker bevolkt is dan het Nederlandsche, het zielental van geheel Timor geene 300000 kan bedragen. De bijzonderheden omtrent deze bevolking zullen hierachter met die van het geheele eiland worden behandeld.

P. Kambing, dat geographisch tot de Wetar-groep gerekend wordt, ligt op 125° 37′ O. L. en 8° 15′ Z. B. recht tegenover de Portugeesche hoofdplaats Dilli en omstreeks vijf mijlen daarvan verwijderd. Het is een zeer klein, heuvelachtig eiland met steile kusten, dat zijne waarde alleen schijnt te ontleenen aan zijne ligging, die het tot den sleutel van Dilli zou kunnen maken, waarom ook Portugal bij het tractaat van 1859 geweigerd heeft het aan Nederland af te staan. De weinig talrijke bevolking wordt gezegd zeer woest te zijn en zich te kleeden met de huiden der herten of geiten, welke het eiland in menigte oplevert.

Hoezeer het bestuur over de Portugeesche bezittingen is opgedragen aan eenen Gouverneur, oefent deze inderdaad alleen gezag uit te Dilli, Batoe Gedeh en Manatoetoe; overal elders berust dit bij de Radja's, of eigenlijk bij de Datto's (Datoe's), aan wie ook de rechtspleging geheel is overgelaten. De Radja's of Vorsten worden in elk staatje door de Rijksgrooten uit het regeerend stamhuis gekozen en door den Gouverneur bevestigd, bij welke gelegenheid zij den rang en titel van Kolonel verkrijgen, die ook aan de regeerende Vorstinnen worden gegeven. Elk staatje is verdeeld in Succo's (Soekoe's), aan wier hoofd de Datto's staan, die de bevelen van den Radja ontvangen door middel van den Luitenant Kolonel des Rijks (Rijksbestuurder of Eerste Minister) doch daaraan slechts gevolg geven voor zooverre zij goedvinden en inderdaad een willekeurig gezag uitoefenen. Overigens hebben alle rijksbeambten militaire rangen, en de Vorstelijke personen ook dikwijls den Portugeeschen adellijken titel Dom.

Oikoesi, de hoofdzetel der Zwarte Portugeezen, schijnt niet onder het Bestuur van den Gouverneur van Dilli maar alleen onder dat van den Teninti Generaal te staan (bl. 576); het voert echter de Portugeesche vlag en erkent het oppergezag van dat rijk.

Alle aan Portugal onderhoorige rijkjes zijn verplicht tot het opbrengen van eene jaarlijksche schatting, *jinta* geheeten, en tot het leveren van hulptroepen in geval van oorlog.

De geregelde troepen bestaan uit het boven vermelde garnizoen van Dilli. Voorts heeft men te Dilli, Batoe Gedeh en Manatoetoe korpsen ongeregelde troepen, Moradores (ingezetenen) genaamd, op

de hoofdplaats 600 op de beide andere ongeveer 70 man sterk. Het zijn Timoreezen, die een soort van schutterij vormen, op de inlandsche wijze gekleed en met geweren gewapend. De Commandanten dezer drie korpsen, die evenals hunne andere Officieren door den Gouverneur worden benoemd, hebben den rang en de uniform van Portugeesch Majoor. Deze troepen betrekken de wachten, doen politiediensten en kunnen ook in geval van nood mobiel worden gemaakt; zij zijn zeer slecht afgericht en gedisciplineerd.

Voorts is in elk staatje een korps ongeregelde troepen, die op dezelfde wijze gekleed en gewapend zijn, maar geen bepaalden naam dragen. Zij doen in tijd van vrede geen dienst, behalve dat zij tot lijfwacht dienen bij den Radja, en ook bij den Gouverneur wanneer deze zoodanig rijkje bezoekt.

§ 3. Bevolking.

Getalsterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen en verdeeling.

Omtrent de sterkte der bevolking van Timor zijn slechts gissingen op te geven. Om te zwijgen van de boven vermelde buitensporige opgave van sommige Portugeesche berichten en de eveneens overdreven schatting van enkele Nederlandsche Schrijvers, die de bevolking op 800000 zielen stellen, vermelden wij alleen dat Melvill haar op 639000 schatte (1), Roorda van Eysinga op minder dan 400000 (2), De Castro op minder dan 300000 (bl. 593) en Temmink (3) op weinig meer dan 200000 zielen. Aangezien volgens de meeste berichten het eiland dun bevolkt is, zal het laatste cijfer waarschijnlijk het dichtst bij de waarheid zijn. Onder de vreemdelingen komen, op het Gouvernementsgebied, behalve een 150 tal Europeanen en hunne afstammelingen, nog voor eenige Arabieren, Chineezen, Bimaneezen, Mangkasaren en Boegineezen, die als handelaars in de kuststreken gevestigd zijn.

De inboorlingen zijn in hoofdzaak een gemengd ras van Papoea's en Negrito's met Maleische stammen uit de Molukken, waarvan in de binnenlanden en meer bepaaldelijk in Oost-Timor eerstgenoemd element het hoofdbestanddeel uitmaakt; aan de kusten en in West-Timor is daarentegen de vermenging met Maleiers sterker. Dit laatste is

(1) *Moniteur des Indes*, 1846—1847.
(2) *Handboek der land- en volkenk.*, Boek II, bl. 65.
(3) *Coup d'œil sur les possessions Neerlandaises*, Tome III, p. 165.

inzonderheid het geval met de zoogenaamde Koepangers (zie beneden), die in het oog vallend lichter van kleur zijn en zich ook door eenen slankeren lichaamsbouw en golvend hoofdhaar van de overigen onderscheiden. Deze laatsten hebben over 't algemeen een zwartachtig bruine huidkleur, die veel donkerder is dan bij de Maleiers, doch ook weer iets lichter dan bij de bewoners van Nieuw Guinea; verder dik, zwart en ruig gekroesd haar, een langen, breeden en platten neus met neerhangende punt; groote en vurige oogen en een vrij grooten mond met tamelijk dikke doch niet vooruitstekende lippen. Zij zijn goed gespierd, welgebouwd en gemiddeld iets grooter dan de echte Maleier; de vrouwen zijn over het algemeen kleiner dan de mannen en niet schoon. Van de echte Maleiers onderscheiden zij zich bovendien, evenals de Papoea's, door hunne levendigheid en spraakzaamheid. (1) De gewoonte om het lichaam — gelaat, armen, beenen en borst — met figuren te beprikken (tatoueeren) komt over het geheele eiland zoo onder mannen als vrouwen voor (2).

Volgens hunne overleveringen waren hunne stamvaders, die van alle beschaving zoo zeer verstoken waren dat zij zelfs niets kweekten of plantten, uit den hemel afkomstig (het gewone verhaal der volken, die hunne afkomst niet kennen) en hebben zich later volkplanters van de oost- en noordoostwaarts gelegen eilanden in het noordoosten van Timor gevestigd en vervolgens over het geheele eiland verspreid. Deze volkplanters, die aan de inboorlingen het eerst eenig denkbeeld van landbouw gaven, waren afkomstig uit het gebied van den Sultan van Ternate, waarom de Timoreezen vroeger ook, althans in naam en wanneer hun belang dit medebracht, het oppergezag van dien Vorst erkenden (3). Over de verwantschap der Timoreezen met de bevolking van sommige Moluksche eilanden zie men overigens bl. 541 en de noot aldaar. (4)

Overigens bestaat de inheemsche bevolking van Timor uit tal van afzonderlijke stammen, die in tongval, kleeding, wapenrusting, gebruiken enz. meer of minder van elkander verschillen en door de vele schrijvers over dit eiland algemeen tot drie hoofdstammen worden teruggebracht, nl. de *Koepangers* (Atoeli Koepang of Atoeli Hélong),

---

(1) Zie o. a. bij TEN KATE, bl. 338 en 346; MÜLLER, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel*, nieuwe uitgave, Dl. II, bl. 114, en bij andere schrijvers.

(2) TEN KATE, bl. 338, 341 en 367.

(3) »Ofschoon het niet blijkt, dat de Sultan van Ternate ooit eenige wezenlijke macht op Timor heeft uitgeoefend, grondde zelfs de O.-I. C. hare aanspraken op Timor tegenover de Portugeezen op den afstand van dit eiland, in 1683 van den Sultan van Ternate verworven." VETH, *Timor*.

(4) Zie ook de overlevering vermeld bij TEN KATE, bl. 383.

de *Timoreezen* (Toh of Atoni Timor), in den engeren zin des woords, en de *Beloeneezen* (Ema Beloe of Belo). (1)

De Koepangers, een zeer kleine stam, bewonen gedeeltelijk het voormalig rijk van den Radja van Koepang (het tegenwoordige Gouvernements-gebied) en zijn voorts grootendeels op het eiland Samaoe gevestigd (2).

De Timoreezen bewonen het overig gedeelte van de zuidwestelijke helft van Timor en waren vroeger allen, of nagenoeg allen, aan den Lio-Rai van Sonebait onderworpen, wiens rijk echter thans, gelijk boven is gebleken, versnipperd is in vele kleine staatjes, die alle aan het Nederlandsch gezag onderhoorig zijn. (3)

Tot de Ema Belo (4) of Beloeneezen wordt gewoonlijk gerekend de bevolking van Midden- en Oost-Timor. Onder de inboorlingen schijnt daarvoor echter geen algemeene benaming gebruikelijk te zijn, maar wordt elke stam genoemd naar het landschap, waarin hij gevestigd is. De mogelijkheid bestaat, dat een enkele dezer stammen meer bepaaldelijk Belo heet, doch zeker is dit niet. Wegens de groote overeenkomst, die er tusschen deze stammen, inzonderheid wat de taal betreft, bestaat, kan echter vooralsnog de naam Belo voor het geheel behouden blijven. In West-Timor schijnt de bevolking van Midden- en Oost-Timor eenvoudig met *Ema Timoer* te worden aangeduid. Vroeger waren deze zoogenaamde Beloeneezen gesplitst in de twee ons reeds bekende groote rijken, van Waiwikoe-Waihalé en Loeka, die elk onder het bestuur van eenen Lio-Rai stonden, doch thans beide zeer versnipperd zijn, zoodat het eigen gebied der Lio-Rai's vrij beperkt is en hun gezag in de overige gedeelten der rijken slechts flauw of geheel niet wordt geëerbiedigd. Waiwikoe nam het noordwestelijke aan de Timoreezen grenzende gedeelte in en behoort thans grootendeels tot de Nederlandsche gewesten; Loeka beslaat het noordoostelijke deel des eilands en is geheel onder Portugeesch gezag.

---

(1) De woorden *Atoeli*, *Atoni*, *Toh* en *Ema* (elders *Ami*, eigenl. *wij*) beteekenen gelijkelijk »mensch."

(2) Zie over deze Koepangers nader bij TEN KATE, bl. 352.

(3) Zie over deze Timoreezen inzonderheid bij TEN KATE, bl. 346 en volgg. Het door hen bewoonde westelijk gedeelte van Timor wordt door RIEDEL in zijn boven aangehaald stuk *Dawan* genoemd, wat volgens TEN KATE onjuist is, hoewel de Atoeli Koepang de Atoni Timor ook wel Atoeli *Laoen* (waarschijnlijk hetzelfde als *Dawan*) noemen.

(4) Van Ema en *Belo* = vriend.

Woningen, kleeding, wapenen.

De huizen zijn in West-Timor onmiddellijk op den grond, elders op ± 1 M. hooge palen gebouwd. Die der gewone volksklasse bestaan uit een stevig houten geraamte met *alang-alang* of palmbladeren bekleed, en zijn eigenlijk alleen daken, die zonder wanden op den grond staan, wat hun *eenigszins* den vorm van bijenkorven verleent, waarvan bij sommige schrijvers sprake is. In Midden-Timor reiken deze daken tot ongeveer $^1/_2$ M. boven den beganen grond en zijn daar ook steiler en hooger dan bij de Atoni-Timor. De woningen der Vorsten en Grooten zijn gewoonlijk iets ruimer en somtijds vierkant; zij hebben dan ook wel uit bamboes vervaardigde wanden, die weinige voeten hoog zijn, terwijl het stevige houten dakgeraamte, ook met palmbladeren of *alang-alang* gedekt, op vier van ruw snijwerk voorziene stijlen rust. Vensters zijn er niet; de eenige opening is de deur, die tevens uitgang verleent aan den rook der bijna altijd brandende haardstede; zij is algemeen zoo laag geplaatst, dat men zich bukken en soms kruipen moet om binnen te komen. Boven het vertrek is een zoldertje aangebracht, dat hoofdzakelijk dient tot opberging van djagoeng, het hoofdvoedsel der bevolking. Het huisraad, dat zooveel mogelijk tegen den wand en de zoldering wordt opgehangen, bestaat hoofdzakelijk uit een paar matjes om op te slapen, eenige aarden potten, Chineesch porceleinen kommen en borden, drinkbekers van kokosnoten vervaardigd, hoornen eetlepels, en doozen en mandjes van palmbladeren gevlochten. Verder vindt men in de meeste woningen eenig huis- en akkergereedschap, dat, voorzoover het niet van vreemdelingen werd opgekocht, van even primitieven aard als het overige is (1).

De gewone kleeding der mannen bestaat uit twee stukken lijnwaad, elk omstreeks twee Nederlandsche ellen lang en ongeveer half zoo breed; het eene wordt om de heupen geslagen en hangt tot op de voeten neder; het andere, dat als een mantel om de schouders gedragen wordt, bedekt het bovenlijf, doch wordt op het warmste gedeelte van den dag veelal als eene wrong om de lendenen gewonden. Deze katoenen, door de vrouwen geweven doeken (*tainoesa*) zijn wit met breede roode randen, in welke randen dikwijls nog strepen of bloemen van andere kleuren zijn aangebracht. Het lange haar wordt met een breeden band hoog opgebonden in eenen bundel en met een bamboezen kam vastgehouden. De Koepangers dragen een

(1) Zie verder bij ZONDERVAN, bl. 351 en bij TEN KATE.

doek (*nafe*), bij voorkeur rood gekleurd, om het hoofd; ook bij vele Atoni Timor komt dit kleedingstuk voor, hoewel de oorspronkelijke gewoonte hier schijnt te zijn om het lange golvende of gekroesde haar met een eenvoudigen band op te binden. — De vrouwen hebben veelal de gewone *saroeng* (van eigen maaksel), maar somtijds ook soortgelijke kleedingstukken als de mannen. De vrouwen der aanzienlijken dragen bij feesten behalve de *saroeng* een wit katoenen buisje met lange mouwen. Het haar wordt naar boven gestreken, op het achterhoofd in eene wrong gedraaid en met een sandelhouten kam vastgehecht; bij feestelijke gelegenheden wordt daarover ook wel een roode of gele doek met gouden of zilveren sieraden gedragen. — Beide geslachten hebben als sieraden om de armen ringen van koperdraad, ivoor of zilver; in de ooren snoeren van glaskralen of houten pennen met kwasten van zwart paardenhaar of rood geverfd bokkenhaar; en om den hals snoeren van gouden balletjes of dofgele glaskralen, *moetisala* of moetisara genaamd, die van Chineeschen oorsprong schijnen te zijn en thans niet meer worden aangevoerd. Over het algemeen schijnt bij de mannen de zucht naar opschik grooter te zijn dan bij de vrouwen, welke laatsten bovendien de gewoonte hebben om terstond na het huwelijk alle meer kostbare versierselen af te leggen. Voorts dragen de mannen aan eenen band over den linkerschouder eenen zak, waarin zich de ingrediënten voor het *sirih*-kauwen, een eetlepel, een drinkbeker, een spiegeltje, een zoogenaamde karbauwenfluit, een slijpsteen, en een aantal amuletten ter beveiliging tegen ziekten en gevaren bevinden; aanzienlijken laten zich dien zak door een hunner onderhoorigen op den linkerschouder achterna dragen. Voorts kan tot de dagelijksche kleeding van den Timorees gerekend worden een soort hakmes, dat zijn gewoon wapen is en in eene houten scheede achter aan den lijfgordel hangt ([1]).

De Meoe's, over welke personen men zie bl. 607, dragen om het benedenlijf den gewonen Timoreeschen doek slechts tot aan de knieën afhangende, en om het bovenlijf een sitsen of rood lakensch vest zonder mouwen; om het hoofd een bonten doek aan de randen met gouden loovertjes bezet, of eene hooge muts van palmbladeren met witte doeken omwonden, van welke aan beide zijden een aantal linten van verschillende kleuren afhangen; in de ooren de hierboven vermelde pennen; om de armen zilveren of ivoren ringen; en wanneer zij een vijandelijk menschenhoofd hebben bemachtigd, bekomen zij daardoor het recht om hunne tanden met zilveren of gouden

([1]) Zie hierover o. a. bij ZONDERVAN, bl. 349.

plaatjes te overtrekken en de beenen boven de enkels met een reep bokkenvacht te omwinden. Het zwaard dragen zij bijna horizontaal dicht onder den linkerarm; aan het gevest hangt een bos rood geverfd bokkenhaar, aan de scheede een aantal belletjes en witte en roode linten, terwijl aan de punt der scheede een lange rechtop staande rotting is bevestigd, die boven het hoofd van den drager uitsteekt en aan het uiteinde met zilveren punten, rood bokkenhaar en papegaaienvederen prijkt; deze rotting wordt echter onder het gaan somtijds gemakshalve van achteren tusschen het kleed gestoken. Rijke Meoe's dragen dikwijls ook groote gouden platen op de borst en den rug en aan de muts en het zwaard. Ook de hals, het hoofdstel en de toom van hun paard zijn met belletjes, gouden plaatjes en andere ornamenten versierd. — Ook de *Asoe paha's* (hond des lands) of herauten, die door den Vorst het land rondgezonden worden om het uitbreken van eenen oorlog of het sluiten van vrede aan te kondigen, zijn op dergelijke maar nog bontere wijze uitgedost.

De Radja's en Grooten, die in den omtrek van Koepang wonen en in het algemeen veel beschaafder zijn dan hunne binnenslands gevestigde ambtgenooten, onderscheiden zich ook van dezen door hunne kleeding. Sommigen hunner dragen een sitsen kabaai; doch de meesten kleeden zich op de Europeesche, somtijds wel wat ouderwetsche, wijze veelal in het zwart, terwijl hunne vrouwen zich tooien met lange roode kabaaien, die haar, volgens den heer TEN KATE, zeer leelijk staan. De Radja's hebben als kenteeken hunner waardigheid eenen stok, op welks gouden knop het Nederlandsche wapen of het merk der O.I. Compagnie is gegraveerd.

De oorspronkelijke wapenen zijn zwaarden (*soeni* en *soerik* of, naar het Portugeesch, *espada*) en lansen (*aoeni* of *diman*), van welke laatste, die van zware ijzeren punten voorzien zijn, bij de Timoreezen de schacht met de kaal geschoren huid van een buffelstaart, bij de Beloeneezen met geitenvel is overtrokken; de Beloeneezen hebben daarbij pijl en boog, de eerste van een ijzeren of houten punt voorzien, de laatste van bamboe, en ronde schilden van karbauwenhuid vervaardigd. Op de jacht maken zij ook van een blaasroer (*kahoek*) gebruik. Bij de andere stammen schijnen deze laatste wapens niet voor te komen. Tegenwoordig is echter overal schietgeweer het hoofdwapen. Deze geweren, meest van Amerikaanschen of Engelschen oorsprong, bekomen zij van vreemde handelaren en betalen er gaarne eene waarde van *f* 50 tot *f* 60 voor; zij gaan van vader op zoon over en zijn dikwijls in zeer slechten staat. Kruit en kogels verkrijgen zij op dezelfde wijze; in plaats van deze laatste gebruiken

zij evenwel dikwijls stukjes ijzer of steentjes. Vergiftigde wapens schijnen niet bekend te zijn.

Godsdienst.

De bevolking van het Portugeesche gedeelte van Timor en enkele hieraan grenzende, vóór 1859 tot Portugal behoorende Nederlandsche bezittingen belijdt in naam den Roomsch Katholieken godsdienst; zij is echter grootendeels onkundig van zijne leerstellingen, en ontvangt ook weinig godsdienstonderwijs. De priesters, die van Goa of Macao derwaarts worden gezonden, gaan van tijd tot tijd het land rond om te doopen en enkele andere plechtigheden te verrichten, en doen op de plaatsen waar kerken zijn den dienst in het Latijn. Deze Christenen zijn dus niets meer dan gedoopte Heidenen en volgen ook geheel de afgodische gebruiken der overige bevolking. Alleen schijnen de in de laatste jaren hier en daar opgerichte missiescholen eenige goede vruchten op te leveren (¹).

Op het Gouvernements-grondgebied rondom Koepang wonen een aantal Hervormde Christenen, in verschillende gemeenten verdeeld (bl. 584), die door den te Babau geplaatsten Hulpprediker en vier inlandsche leeraars worden bediend. Het godsdienstonderwijs en ook de dienst zelf geschiedt in het Maleisch. Ook deze Christenen, wier aantal einde 1896 ruim 3600 bedroeg, zijn echter op verre na niet geheel van het Heidensche bijgeloof genezen, en hun zedelijke toestand laat nog te wenschen over (²).

Overigens zijn de Timoreezen Heidenen. Hun Oppergod heet *Oesi néno* (Heer Zon) en woont in de zon (in Midden- en Oost-Timor *loro*; bij de Koepangers *lelo*) of is dit hemellichaam zelf (verg. bl. 524, 543 en elders); zijne gezellin is *Oesi Paha* (Vrouw Aarde), volgens anderen *Foenan*, de maan, of eigenlijk eene vrouwelijke

---

(¹) »De véritable culte il n'y a pas de connu dans ce pays. Il y a beaucoup de »Timoriens qui se nomment Chrétiens, mais qui ne connaissent pas les plus simples »vérités du christianisme, et qui suivent les practiques du paganisme." DE CASTRO, in de boven aangehaalde *Résumé*, bl. 480. »Er behoort", schrijft de heer TEN KATE, »veel, zeer veel toewijding toe en overtuiging des geloofs, om onder een volk als de Beloneezen als zendeling werkzaam te zijn. Veel van het uitgestrooide zaad ontkiemt niet, en de voortdurende ondankbaarheid van den kant der inlanders zou al spoedig iemand voor goed genezen van bekeeringsijver, behalve een katholiek priester. Toch is al die moeite niet te vergeefs geweest en heeft vooral de missieschool (in het Atapoepoesche), waar talrijke kinderen onderwijs ontvangen, goede uitkomsten opgeleverd." Zie hierover ook *Die Katholischen Missionen*, 1894, bl. 231.

(²) De Hulpprediker van Babau is op het oogenblik te Koepang gevestigd, waar hij tevens den dienst van den ontbrekenden Predikant waarneemt.

godheid, die daarin haren zetel heeft. De sterren (*K'foen* of *Fitoen*) zijn de woonplaatsen van geesten of goden van minderen rang. Gelijk elders is de zonnegod echter te hoog verheven om zich rechtstreeks met de menschen te bemoeien; ook *Oesi Paha*, ook wel *Oesi-Afoe* genoemd, en *Foenan* schijnen alleen door tusschenkomst van de *K'foen* en de *Nitoe's*, de geesten der afgestorvenen, te worden vereerd. Deze Nitoe's spelen ook hier, gelijk bij andere Indische stammen, de hoofdrol in den volksgodsdienst; beurtelings goedgezinde- of wel kwelgeesten, moet hunne gunst steeds door het brengen van offers worden afgekocht. Buitendien zijn er ook de eigenlijke booze geesten, die op of in de aarde hun verblijf houden en wier boosaardigheid door het offeren, liefst van zwarte dieren moet worden afgewend of verzoend. De voornaamste onder dezen is *Atoïs*, die somtijds eene zichtbare gedaante aanneemt, nu eens van eenen reus, dan weer die van een uil enz., en tegen wiens invloed het volk zich tracht te beveiligen door het dragen van talismans, uit wortelen en kruiden bestaande. (¹) Tot deze afweringsmiddelen behooren ook de *Foea-nitoe*, houten ramen, in den vorm eener galg, die nabij de kampoeng en hier en daar in de bosschen worden opgericht, en de vierkante offerschermpjes, welke met draden aan de vier hoeken boven de bovenzijde van de deur hangen. Waarschijnlijk zullen ook wel de op de deur uitgesneden figuren eene dergelijke beteekenis hebben. Voorts zijn er vele plaatsen, bergen, rivieren, bosschen, boomen, steenen, enz., die volgens de overlevering *leo* of *loelik* (²) (*pomali*), dat is heilig of onschendbaar zijn of nog door de *Anaha*

(¹) GRAMBERG geeft hiervan de volgende voorstelling: het opperste wezen is *Oesi Néno* of de Heer Zon; als ondergeschikte hemelgeesten volgen op hem de maan en de sterren; van hem gaat alle bezielende en verwarmende kracht uit, die vruchtbaarheid en gezondheid geeft. Hij is het mannelijk beginsel, doch te verheven om rechtstreeks op de aardsche aangelegenheden invloed uit te oefenen; daarom is er een tweede wezen, *Oesi Afoe* of de Vrouw Aarde, waaraan het vrouwelijk beginsel wordt toegekend. De verbintenis van deze twee wezens heeft alles doen ontstaan en geeft nog steeds vruchtbaarheid en groeikracht aan alles wat leeft. Ook *Oesi Afoe* heeft hare ondergeschikte wezens, aan welke eerbied moet worden bewezen, en aan welke zelfs veel meer offeranden worden gebracht dan aan de hoogere hemelgeesten, omdat zij meer invloed uitoefenen op de aardsche aangelegenheden. Onder deze aardgeesten bekleeden de eerste plaats de *Nitoe's*, waartoe ook de schimmen der afgestorvenen behooren; daarop volgen de woud- en eindelijk de berggeesten. De *Nitoe's* zijn zoowel goede als booze geesten, en oefenen den meest onmiddellijken invloed op het lot der menschen uit. Vergelijk hierover ook de *Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 91; bij ZONDERVAN, bl. 394; TEN KATE, bl. 377, enz. Bij de Atoeli Hélong schijnt de Aarde *Dapa Dale* genoemd te worden.

(²) Het woord *pomali* (Mal. *pemali*) is van vreemden oorsprong en onder de echte inboorlingen niet gebruikelijk. *Loelik* (volgens TEN KATE) of *Loeli* (*Woordenlijstje*, bl. 409) is Beloneesch. Eigenaardig noemt men hier de Roomsch-Katholieke priesters

paka of Landbezweerders, die onder het onmiddellijk bevel van den Vorst staan ([1]), als zoodanig worden verklaard, en waar niet geplant, gevischt, gebaad, gekapt of iets anders mag worden gedaan. Dit *pomali* wordt aangeduid door eenige palmbladeren aan het onschendbaar verklaarde voorwerp te hechten of daarbij te plaatsen, en beveiligt het volkomen tegen aanranding van dieven of andere boosdoeners (vergel. bl. 477, 496 en elders). Op gelijke wijze wordt het eigendomsrecht op tuinen, pas ontgonnen gronden, enz. tegen schending en roof beveiligd. Men bezigt hiertoe ook wel een houten paal, waaraan zijn opgehangen een strop en een rotting, symbolen van de meest gebruikelijke straffen, welke onder de Timoreezen worden toegepast. Bedoelde merkteekens schijnen *malak* te worden genoemd. De priesters, wier waardigheid evenals die der Landbezweerders erfelijk is, heeten *Tobor* en oefenen grooten invloed op het volk uit; zij zijn tevens de *Aoté naoes* of wichelaars, die de ingewanden der offerdieren en andere voorteekenen raadplegen over den uitslag van beraamde ondernemingen. De offers worden gebracht op eene soort van steenen altaar, dat opgericht is in het midden van het *Oeme* (elders *Oemà*) *leo* of *Oeme loelik* (heilig huis, tempel), in welk huis steeds een brandend vuur wordt onderhouden en waarin ook altijd een voorraad van tot talismans gewijde wortelen en andere voorwerpen van vereering worden bewaard.

Omtrent den godsdienst der Beloeneezen vermeldt De Castro het volgende: zij gelooven aan een Opperwezen, van welks macht en eigenschappen zij echter slechts zeer verwarde begrippen hebben. Ook hebben zij andere voorwerpen van vereering (*idoles*) en beschouwen

---

Nai-loelik van *Nai* = Heer of Vorst en *loelik*. Alleen in het Atapoepoesche schijnt daarvoor de uitdrukking *Toewan-tasi* = zeeheer gebruikelijk te zijn. Mogelijk ook dat in het meermalen vermelde *Woordenlijstje* het als Maleisch vermelde *padri* in het algemeen voor *priester* is genomen en hebben wij dan onder *Nai-loelik* den *Datoe-loeli* van De Castro (zie volgende bladzijde) te verstaan.

([1]) De persoon, die hier *Anaha paha* of Landbezweerder wordt genoemd, is dezelfde die in Portugeesch Timor *Radja pomali* heet (zie bladz. 603) en ook op Roti, Sawoe en Oost-Flores voorkomt onder verschillende Inlandsche benamingen, welke worden overgezet door de Maleische uitdrukking *Toewan tanah*, d. i. heer van den grond. Gelijk namelijk aan den Radja het bestuur over de bevolking is opgedragen, zoo berust bij hem de zorg voor alles wat den bodem betreft; hij verklaart het een of ander voorwerp *pomali;* hij moet de vergunning geven tot het aanleggen van nieuwe tuinen of akkers en daarbij de noodige ceremoniën verrichten; bij droogte, misgewas of dergelijke onheilen wordt zijne tusschenkomst ingeroepen, enz. Hij staat in rang beneden den Radja en heeft niet rechtstreeks deel in het Rijksbestuur, waarom hij ook niet, gelijk de Fètors, in de contracten met het Gouvernement wordt gekend; evenwel oefent hij een belangrijken invloed uit op den gang der zaken, daar de Radja hem in alle gewichtige omstandigheden moet raadplegen.

als zoodanig alles, wat voor hen geheimzinnig is of een bijzonderen indruk op hen maakt. Er zijn rijken, waar de Vorsten of Hoofden de priesterlijke waardigheid hebben; hij, die haar uitoefent, heet *Radja pomali*. In andere rijken is geen *Radja pomali*, maar wordt deze vervangen door eenen *Datoe*, genaamd *Datoe loeli*. De waardigheid van den *Datoe loeli* is erfelijk, maar wanneer hij geene afstammelingen heeft, wordt zijn opvolger uit de *Datoe's* gekozen. Het huis, waarin de voorwerpen hunner vereering zijn, wordt *Pomali* (¹) genaamd, en denzelfden naam geeft men ook aan die voorwerpen zelve, welke gewoonlijk niets anders zijn dan zwaarden, pijlen, een zak met verschillende wortels, goud, enz. De dienst van den *Datoe loeli* bepaalt zich tot het doen van gebeden aan die voorwerpen, het offeren van dieren en *pinang* aan de godheid, en het raadplegen van de ingewanden van kippen en honden, die bij plechtige gelegenheden worden geslacht.

Eene gruwzame werking van het bijgeloof vertoont zich over geheel Timor in het geloof aan *Soewangi's* of toovenaars, personen, aan wie men niet slechts allerlei geheimzinnige krachten toekent, maar zelfs het vermogen om tijdelijk hunne menschelijke gedaante af te leggen en die van een dier aan te nemen, gedurende welken tijd zij dan van menschenbloed leven (²). Ziekten, vooral van Vorsten en aanzienlijken, worden dikwijls toegeschreven aan tooverij; òf de zieke zelf òf ieder ander beschuldigt wien hij wil van de toovenaar te zijn; wordt deze beschuldiging bewezen — en een bewijs is bij dit bijgeloovig volk dikwijls spoedig gevonden — dan heeft zij tot onvermijdelijk gevolg dat de beschuldigde wordt ter dood gebracht en zijne bloedverwanten slaven worden van den aanklager. Vorsten en andere aanzienlijken maken van dit middel ook vaak gebruik om zich op eenen vijand te wreken of zich met iemands bezittingen te verrijken.

Beschaving, karakter, levenswijze, maatschappelijke toestand.

De bevolking van Timor staat op een zeer lagen trap van beschaving, waarop alleen de Radja's en Hoofden in den omtrek der Europeesche hoofdplaatsen eene meer of minder gunstige uitzondering maken. Zij hebben geen letterschrift en dus ook geene geschrevene wetten of

(¹) Vergelijk over dit *Pomali* de noot op de vorige bladzijde. Klaarblijkelijk is de hier opgegeven titel van *Radja pomali* slechts eene Maleische vertaling van het volgende *Datoe loeli* en mogelijk wel in enkele streken, waar vreemde invloeden zich hebben doen gelden, gebruikelijk.

(²) In Oost-Timor worden deze personen *boeau* genoemd.

overleveringen. Onderwijs der jeugd, van welken aard ook, is eene geheel onbekende zaak, voor zooverre dit niet van het Gouvernement of de zending uitgaat (bl. 583, Noot). Ook de landbouw is zeer gebrekkig; bijna het eenige werktuig, dat daarbij in gebruik is, bestaat in een puntigen stok tot het omkrabben van den grond, die verder door buffels wordt fijn getrapt. Voor het inzamelen van het goud, van welk metaal vooral in het Portugeesche staatje Bibiloeto aderen zijn ontdekt, kent men mede geen ander werktuig dan een dergelijken stok.

Het koppensnellen bestaat hier niet op de wijze, waarop zulks bij de Dajaks en de Alfoeren op Séram in gebruik is, maar bepaalt zich tot het afhouwen van de hoofden der vijanden of hunner lijken in of na een openlijk gevecht, welke hoofden dan als zegeteekenen worden medegevoerd en op staken vóór de woning van den overwinnaar ten toon gesteld. Het lot der krijgsgevangenen is hard. De ouderen worden onthoofd; de jongeren als slaven ingelijfd (Ten Kate). Van den verstandelijken aanleg der Timoreezen valt weinig te zeggen, daar er vroeger nooit pogingen zijn aangewend om dien te ontwikkelen; uit enkele voorbeelden schijnt echter te blijken, dat zij in dit opzicht niet bij andere stammen achterstaan, en ook het aanvankelijk resultaat der thans bestaande scholen bevestigt zulks. Verder zijn zij lafhartig, traag, wreed, zeer gesteld op zinnelijke vermaken, onder welke vooral het dansen en palmwijn (*laroe*, het gegiste sap van den lontar) drinken in aanmerking komen, en onzindelijk in hunne geheele levenswijze; zij baden zich zelden of nooit. Overigens zijn zij gastvrij, vol eerbied voor hunne meerderen, gehecht aan hunne kinderen, doch daarentegen weer onverschillig tegenover zwakke personen, zieken en ouden van dagen. Zware misdrijven komen weinig onder hen voor; diefstal is het meest algemeene, hoewel deze niet zelden gestraft wordt met onthoofding. Hunne levenswijze is zeer eenvoudig; water is de gewone drank en *djagoeng* met eenige groenten het gewone voedsel; rijst en gierst worden slechts bij bijzondere gelegenheden gegeten, gelijk ook buffel-, paarden-, geiten- en hondenvleesch. Het hoofdbedrijf is de landbouw, die grootendeels door de vrouwen en slaven wordt verricht. Als het veld bereid is, zaaien, planten en oogsten de eersten het gewas; zij weven ook de kleedingstukken, vervaardigen de noodige matjes en mandjes, bereiden de verfstoffen, en verrichten voorts al het huiswerk. De mannen houden zich hoofdzakelijk bezig met het kappen van sandelhout, het inzamelen van palmwijn, was en vogelnestjes, en in het noorden des eilands hier en daar met het goud

zoeken; jagen doen zij weinig, en visschen in het geheel niet, daar zij zeer slechte zeelieden zijn; ook van de parelbanken langs de zuidkust (bl. 580) wordt geen werk gemaakt.

Naar haren maatschappelijken toestand kan de bevolking verdeeld worden in drie klassen: adellijken, burgers en slaven. Tot den adelstand behooren de Vorsten en de Rijksgrooten, die veelal ook van vorstelijke familie zijn doch zich in beschaving weinig of niet boven hunne onderhoorigen onderscheiden. De burgers zijn de vrije ingezetenen des lands, die echter veel van de onderdrukking hunner Hoofden hebben te lijden. De slaven, wier aantal vrij groot is, zijn gekochte personen, krijgsgevangene vijanden, uit naburige rijkjes geroofde personen, zoodanigen die wegens tooverij (bl. 603) of het niet kunnen betalen van opgelegde boeten tot dezen stand zijn veroordeeld, en de afstammelingen van deze allen; zij kunnen zoowel aan burgers als aan adellijken toebehooren; hun lot is echter zeer draaglijk. Huwelijken tusschen personen uit den hoogeren of lageren stand (zie beneden) schijnen niet verboden te zijn.

De Castro deelt omtrent den slavenhandel onder de Beloeneezen de volgende bijzonderheden mede.

Er zijn eigenlijke slaven en eene soort van lijfeigenen (*serfs de la glèbe*), welke men *lutuum* (*loetoem*?) noemt; de eersten kunnen verkocht worden, doch de laatsten niet. Elk vrij man kan slaven houden: maar alleen Vorsten en Datoe's van vorstelijke familie mogen lijfeigenen hebben. Slaven zijn krijgsgevangenen, geroofde personen en bloedverwanten van veroordeelde toovenaars; zij kunnen hunne vrijheid bekomen door aan den Vorst vergunning te vragen tot het mede betalen der *jinta* (bl. 593); de eigenaar van den slaaf moet daartoe echter ook zijne toestemming geven, welke zelden wordt geweigerd aan de zoodanigen, die een geruimen tijd gediend en zich goed gedragen hebben. Zonderling is hierbij het gebruik, dat de zoo vrij geworden slaaf terstond behoort tot de klasse van zijnen voormaligen heer, zoodat de slaaf van eenen Datoe ook Datoe wordt; de vrij gewordene slaven van eenen Radja krijgen echter niet den vorstelijken rang maar dien van Datoe. Lijfeigenen zijn de zoodanigen, die verplicht zijn de velden van den Vorst of vorstelijken Datoe, aan wien zij behooren, te bearbeiden en verder hem alle diensten te bewijzen, welke hij van hen vordert. Hoe zij tot dezen stand geraken wordt niet vermeld; sommigen hunner zijn gewezen slaven, die wegens voorbeeldig gedrag uit hunnen vroegeren toestand tot dien van lijfeigenenen zijn overgebracht. Deze lijfeigenen zijn niet het eigendom van den Vorst of Datoe maar van het rijk, en

kunnen alleen als slaven worden verkocht in geval van deugdelijk bewezen slecht gedrag. Zij leven met hunne familiën van de opbrengst der gronden, welke zij bebouwen; na daaruit in de behoeften van hunnen heer te hebben voorzien kunnen zij over het overige als eigenaars beschikken. De oudste of een van de oudsten der lijfeigenen voert onder den titel van *Vader des huizes* het bestuur over al de bezittingen van zijnen heer en blijft dit ook na diens overlijden doen totdat de opvolger gekozen is; hij is te dien opzichte aan niemand rekenschap schuldig.

Van de denkbeelden der Timoreezen omtrent het grondbezit is weinig bekend. In de omstandigheid, dat zij zeer dikwijls van grond verwisselen om hunne maïsvelden aan te leggen, laat zich afleiden dat zij, evenals op andere eilanden van het oostelijke gedeelte des Archipels, geen eigenlijken grondeigendom kennen maar hun eigendomsrecht zich alleen tot de producten bepaalt. Volgens den heer Ten Kate (bl. 343) is het grondbezit communaal, het bezit van bouwland individueel. De natuurlijke voortbrengselen, als was en vogelnestjes, schijnen in elk rijkje algemeen eigendom der bevolking te zijn, waarvan ieder naar goedvinden kan inzamelen, behoudens het afstaan van een aanzienlijk gedeelte aan de Hoofden; de eerste ontdekking van eenen boom, waarop bijen nestelen, geeft echter aan den ontdekker het voortdurend recht op zijne opbrengst, waarom hij dien boom dan ook met zijn merk teekent. [1] Het kappen van sandelhout mag alleen geschieden met vergunning van den Vorst, wien de helft van het gekapte toekomt, terwijl nog een vijfde deel aan den Fètor en een tiende aan den Tomokong moet worden afgestaan, zoodat er voor den kapper zelven slechts een vijfde gedeelte overblijft. De landerijen der Vorsten en Fètors moeten door hunne onderdanen zonder loon worden bearbeid; zij kunnen zich echter van dezen dienst ontslaan door een vijfde gedeelte van hunnen eigenen oogst aan deze Hoofden af te staan; deze schatting heet *Pòni* (bl. 590).

De buitenlandsche handel wordt uitsluitend door de in de kustplaatsen gevestigde Chineezen en andere vreemdelingen gedreven. Dezen reizen daartoe in den goeden moesson het land door om van de inboorlingen hunnen voorraad van sandelhout, was, enz. in te ruilen tegen bij hen gewilde artikelen, welke zij daartoe op paarden met zich voeren. Zij vervoegen zich in elk rijk het eerst bij den Radja en de Fètors om vergunning tot het handeldrijven en bescherming op hunne reis te verzoeken, welke laatste maatregel noodig schijnt

(1) Vergelijk: *Resumé* van het onderzoek naar de rechten welke in de Residentie Timor door de inlandsche bevolking op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend.

om hen tegen berooving door de Timoreezen te vrijwaren; deze gunsten worden hun tegen aanzienlijke geschenken verleend, welker waarde zij natuurlijk later bij hunnen handel op het volk verhalen. Het bedrag van den buitenlandschen handel op Nederlandsch-Timor is nog gering; die in het Portugeesche gebied schijnt nog onbeduidender te zijn; althans DE CASTRO verhaalt dat vreemde handelsvaartuigen dikwijls met hunne geheele aangebrachte lading weder vertrekken bij gebrek aan koopers, omdat er geene voortbrengselen des lands als ruilwaren voorhanden zijn.

Wijze van krijgvoeren (¹).

Zeer menigvuldig zijn de onderlinge veeten en oorlogen tusschen de verschillende rijkjes over geheel Timor; waartoe het oplichten van personen, het rooven van vee, het schenden van grondgebied bij het kappen van sandelhout of het inzamelen van was, en dergelijke veelal aanleiding geven; geschillen van de laatstgenoemde soort vinden dikwijls hunne oorzaak in het gebrek aan nauwkeurig afgebakende grenzen. Tot hiertoe heeft de uitbreiding van het Nederlandsch bestuur nog weinig verandering in dezen toestand gebracht. De geheele weerbare bevolking is dienstplichtig en wordt aangevoerd en voor elken krijgstocht vooraf gewijd door de *Meoe's* of voorvechters (bij de Beloeneezen *âswain* genoemd), die in dit geval tevens de betrekking van priesters bekleeden. (²) Het getal der *Meoe's* schijnt niet bepaald te zijn en te verschillen naar gelang van de grootte des rijks; er zijn er echter altijd minstens twee, waarvan een den titel voert van *Meoe-lopo* of Oppervoorvechter en de ander dien van *Meoe-baoen* of Kleine voorvechter. Vóór het aanvangen van den tocht verzamelt iedere Meoe zijn onderhoorigen in het *Oeme leo* (bl. 602), waar zij zich blootshoofds met brandende kaarsen in de handen nederzetten. De Meoe verhaalt nu de aanleiding tot den oorlog, betoogt de onschuld zijner partij, bidt de toestemming tot en den zegen over den krijg van de geesten af en brengt hun offers, uit varkens en rijst bestaande, op het altaar, dat zich in het midden van het huis bevindt; terwijl hij zich voorziet van drie zakjes met gewijde wortels, steentjes en andere talismans, van welke sommige dienen om hem tegen looden kogels te beschermen, en andere om hem het geschikte oogenblik te doen weten om den vijand te over-

(¹) Men zie hierover uitvoeriger het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1846, Dl. III, bl. 205 en volgg., en bij ZONDERVAN, bl. 353.

(²) DE CASTRO, t. a. p., bl. 504. Bij dezen Schrijver worden de voorvechters *Taux* genoemd.

vallen. Indien bij deze plechtigheden de kaars van een der aanwezigen niet helder brandt, heeft deze waarschijnlijk eenig misdrijf op het geweten en moet dus met gewijd badwater worden gereinigd en daarna een rooden of witten haan (zinnebeeld van schuld en van de zuivering des gewetens) offeren om de geesten te verzoenen, van welke verzoening het teeken in de ingewanden van den haan moet worden gevonden; ontbreekt dit teeken, hetgeen echter hoogst zelden gebeurt, dan mag de schuldige dezen tocht niet medemaken en moet hij, voordat hij zich bij eene latere expeditie mag aansluiten, opnieuw worden gezuiverd.

Wanneer eene der boven vermelde of eenige andere aanleiding tot vijandelijkheden is ontstaan en ter kennis van den Vorst gebracht, doet deze de zaak onderzoeken en stelt, wanneer de klacht blijkt gegrond te zijn, gewoonlijk pogingen in het werk om langs minnelijken weg voldoening voor het geleden onrecht te erlangen. Wordt deze geweigerd dan volgt de oorlogsverklaring onmiddellijk, tenzij de aanvallende partij zich zwakker mocht achten dan de andere, in welk geval eerst een naburig Vorst onder het toezenden van geschenken als bondgenoot wordt te hulp geroepen. Inmiddels gaan de *Asoe paha's* (bl. 602) rond om het volk ten strijde te roepen. De oorlogsverklaring geschiedt op de volgende zinnebeeldige wijze: de Meoe's der uitdagende partij brengen een zwarten hond op vijandelijk grondgebied, waar zij hem den kop afslaan en dezen, met gewijde wortelen opgevuld, onder het lossen van een geweerschot en het aanheffen van luid geschreeuw, in de nabijheid van eene bewoonde plaats nederwerpen. Zoodra deze stand van zaken in de beide landen is bekend geworden, is alles in beweging en maakt men overal door het slaan op trommen en bekkens, het blazen op buffelhorens en schreeuwen een vervaarlijk alarm; terstond beginnen nu de vijandelijkheden met wederzijdsche meestal nachtelijke strooptochten, waarbij kampoengs overvallen, vee en menschen geroofd, en ook wel koppen gesneld worden. Wanneer het tot een openlijk gevecht komt, wat niet altijd geschiedt, scharen de beide partijen zich in lange gelederen op de strijdplaats; de Meoe's plaatsen zich voor het front hunner troepen en branden het eerst hunne geweren los na elkander eenigen tijd met woorden en gebaren te hebben getergd. Nu begint de algemeene aanval, die echter zelden lang duurt, daar de partij die het eerst een aantal van hare manschappen, vooral Meoe's ziet vallen, den slag als verloren beschouwt en de vlucht neemt. De hevigste strijd heeft plaats om de hoofden der gewonde en gesneuvelde vijanden machtig te worden; en dikwijls onthoofdt men zijne eigene gewonden om te voorkomen

dat hunne hoofden den vijand in handen vallen. Hiermede is echter de oorlog niet geëindigd; de strooperijen duren voort, en veelal worden ook de openlijke gevechten meermalen herhaald. Deze toestand houdt dikwijls maanden, ja somtijds jaren, aan en eindigt gewoonlijk door de bemiddeling van een onzijdigen Vorst. Wanneer het dezen gelukt is, zijne vredesvoorslagen bij de beide partijen ingang te doen vinden, begeven zich de Vorsten met hunne Meoe's en een aantal gewapende mannen naar eene bepaalde plaats aan de grenzen, waar elk op zijn eigen grondgebied blijft staan terwijl de bemiddelaar zich tusschen hen op de grenslijn plaatst. De twee vijandelijke Vorsten bieden hem dan elk eene gouden plaat aan, welke hij naast zich doet nederleggen, terwijl een der Meoe's een palmtakje voor hem plaatst, dat de tanden van den gedooden hond moet voorstellen. Dit takje wordt dan door de twee Vorsten gezamenlijk weggeworpen, waarna zij elkander omhelzen en de verzoening onder gejuich en geweerschoten wordt gesloten. In andere rijkjes worden, bij het sluiten van den vrede, op de grensscheiding twee stokken op zekeren afstand van elkander in den grond gestoken en door dwarslatten of touwen verbonden, als zinnebeeld van de scheiding tusschen die rijken; de Groot-Meoe's van beide partijen hakken dan gezamenlijk de versperring open, ten teeken dat die afscheiding heeft opgehouden, storten ieder eenige buffelmelk op den grond uit, en omhelzen daarna elkander. [1]

Bij de oorlogen, die het Portugeesche Gouvernement dikwijls met de inboorlingen heeft te voeren, gaan de zaken volmaakt op dezelfde wijze toe, omdat de Portugeesche macht nagenoeg uitsluitend uit geheel ongeregelde Timoreesche hulpbenden bestaat. De krijgsgevangenen en de hoofden der gesneuvelde vijanden worden naar Dilli gevoerd, waar door de overwinnaars een dans rondom de op eenen hoop gestapelde koppen wordt uitgevoerd in tegenwoordigheid van den Gouverneur, die daarna aan elk der voorvechters eene gouden plaat ter belooning zijner dapperheid uitreikt [2].

Hoewel uit het bovenstaande genoegzaam blijkt dat de Timorsche stammen tegenover eene geregelde Europeesche krijgsmacht in het open veld niet zeer te duchten zijn, is het niet te min waar dat het veroveren van eene hunner kampoengs dikwijls ernstige bezwaren oplevert, daar deze veelal op steile en weinig toegankelijke rotsen (*Fatoe*) zijn gebouwd, en de verdedigers van uit rotskloven en achter struiken den vijand met pijlen en geweervuur bestoken zonder dat het dezen mogelijk is hun veel nadeel toe te brengen.

---

(1) Men zie ook bij GRAMBERG, bl. 195.
(2) DE CASTRO, t. a. p. bl. 506.

Bijzondere gebruiken, feesten.

Vóór en bij de geboorte van een kind hebben velerlei bijgeloovige plechtigheden plaats, welke niet alle geschikt zijn om hier te worden vermeld ([1]). Op den zevenden dag na de geboorte wordt een feest gevierd, waarbij een varken of kleiner huisdier tot dank aan de goden wordt geofferd.

Bij het aangaan van een huwelijk dat, volgens TEN KATE, zoowel in als buiten den stam plaats heeft, wordt onder de Timoreezen de vrouw door den man van hare ouders gekocht voor eene som, die bij de verloving vastgesteld en op den dag des huwelijks betaald wordt en in Midden- en Oost-Timor *hoang* en *moerak* heet. In West-Timor schijnt daarvoor de naam *beli* gebruikelijk te zijn. Zij bestaat in een zeker aantal *omassen* (*âmas*, goud), doch wordt daarom niet geheel in goud of gouden en zilveren sieraden, maar ook gedeeltelijk in vee, kralen (*moetisala*; bl. 598), kleedingstukken enz. voldaan, en ook niet altijd in eens afbetaald; in dit laatste geval blijven echter tot zoolang de vrouw en kinderen het eigendom van hare ouders, en mag zelfs het lijk van den schuldenaar niet worden begraven voordat de schuld is voldaan. Op den voor het huwelijk bepaalden dag gaat de bruidegom begeleid door zijne bloedverwanten met de *beli* naar de woning der bruid. Haar vader zelf zendt hem dan eenen afgezant, *Mafefa* of *Moféfo* (bl. 590) genaamd, te gemoet om te onderzoeken of de *omassen*, welker waarde niet nauwkeurig bepaald schijnt, wel in orde zijn. Gewoonlijk valt hierop wat aan te merken, en de bruidegom is onder de bespottelijkste voorwendsels nog aan velerlei afzetterijen blootgesteld eer hij het huis der bruid mag binnenkomen. Als eindelijk de koop tot wederzijdsch genoegen is gesloten, is daarmede ook het huwelijk voltrokken, dat vervolgens met een feestmaal wordt gevierd ([2]). Het spreekt vanzelf dat de meerdere of mindere rijkdom der partijen in dit alles groote wijzigingen aanbrengt. Overspel wordt gestraft met boetebetaling. Echtscheiding kan plaats hebben en door beide partijen worden gevorderd; gaat zij uit van de vrouw of hare familie, dan moet de bruidschat worden terugbetaald. Heeft dit laatste niet plaats, dan blijven de kinderen bij de moeder. Veelwijverij is in West-Timor geoorloofd, doch heeft bij den gewonen inlander zelden plaats wegens het groote

([1]) Men zie hierover nader bij HEIJMERING, MÜLLER en GRAMBERG.

([2]) Nog andere gebruiken bij huwelijksverbintenissen worden vermeld door S. MÜLLER. *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 256 der uitgave van het *Instituut voor de Indische taal-, land- en volkenkunde*. Zie ook bij ZONDERVAN, bl. 406.

bedrag der *beli's*; Radja's en Fètors daarentegen hebben veelal een groot aantal vrouwen, daar hunne staatkunde medebrengt zich met velen hunner Onderregenten te verzwageren, om zich van hunne trouw te verzekeren, en ook een groot aantal vrouwen voor een bewijs van rijkdom geldt. Eene van haar wordt echter altijd als de voornaamste of wettige vrouw beschouwd; aan haar betoont men dan ook alleen eerbied, terwijl de andere als gewone bijwijven worden behandeld. Bij de Beloeneezen daarentegen schijnt elke man slechts ééne wettige vrouw te kunnen hebben. Over het geheel is het lot der vrouwen alles behalve benijdenswaardig. Evenals bij de Lampongers (Dl. I, bl. 664), de Rataks (Dl. I. bl. 779), de Alfoeren van Boeroe (Dl. II, bl. 474) en andere eilanders, vervalt bij het overlijden van den man de weduwe aan diens broeder of naasten mannelijken bloedverwant, die haar tot echtgenoote moet nemen, welke verplichting slechts door het betalen van eene vrij groote som aan de familie der vrouw kan worden afgekocht.

Volgens De Castro bestaat op Portugeesch gebied tweeërlei wijze van huwelijk. Bij de eene, *cabin* (?) geheeten, wordt geen koopprijs of huwelijksgift betaald en dikwijls ook geheel geen feest gevierd; deze wijze van trouwen is eigenlijk die der behoeftigen, maar schijnt toch ook somtijds bij meer gegoeden gevolgd te worden. De andere soort van huwelijk heet *haafôli*; daarbij wordt eene huwelijksgift betaald òf door den bruidegom òf door de bruid, en de partij, voor wie de huwelijksgift betaald wordt, gaat bij de andere inwonen. Wanneer een meisje ten huwelijk wordt gevraagd, begeven zich de jongeling en zijne bloedverwanten op een bepaalden dag met eenige geschenken naar haar huis om het officieele aanzoek te doen; hierop wordt echter niet terstond een stellig antwoord gegeven, maar daarvoor een andere dag vastgesteld, op welken zich dan de betrekkingen van het meisje, insgelijks met geschenken, naar het huis van den jongeling begeven om dit antwoord te brengen en tevens den dag voor het huwelijk te bepalen. De voltrekking daarvan geschiedt ten huize der bruid met feesten, die somtijds drie dagen duren. Indien de ouders van het meisje hunne toestemming tot het huwelijk weigeren, roept de jongeling de tusschenkomst van den Radja in, die dan met de Datoe's de zaak onderzoekt en, indien dezen het huwelijk goedkeuren, de voltrekking ervan gelast. De man kan slechts met éène vrouw een wettig huwelijk aangaan, doch zoovele bijwijven nemen als hij verkiest; deze mogen echter niet in hetzelfde huis wonen met de wettige vrouw. De bij bijwijven verwekte zonen erven gezamenlijk slechts een derde gedeelte der ouderlijke nalatenschap, terwijl die der

wettige vrouw twee derden bekomen; de dochters schijnen in geen geval te erven maar ten laste te komen van hare broeders of andere bloedverwanten, die dan ook hare huwelijksgift of haren koopprijs zullen ontvangen. Dit laatste stemt niet geheel overeen met wat de heer TEN KATE op bl. 380 van het erfrecht bij de Belo's schrijft: »Wat nu de nalatenschap van goederen" lezen wij daar »in den zin van poesaka, betreft, zoo komt bij overlijden van den man het goed aan de vrouw. Sterft ook de vrouw, zonder kinderen, dan komt de erfenis aan de familie van den man, ten minste wanneer de geheele bruidschat is afbetaald. Zoo niet, dan heeft ook de familie der vrouw aanspraak op een gedeelte van de nalatenschap. Laat de man vrouw en kinderen na, dan blijft de poesaka onder haar beheer, tot aan haren dood. Daarna wordt de nalatenschap onder de kinderen verdeeld, met dien verstande echter, dat de meisjes minder krijgen dan de jongens. Is een dochter bij het overlijden harer ouders gehuwd, dan krijgt zij zelfs niets. Indien het blijkt, dat een overledene geen bloedverwanten bezit om van hem te erven, dan komt de poesaka aan den Vorst."

Bij het overlijden van een Radja, Fètor of andere aanzienlijke wordt door zijne vrouwen, kinderen en naastbestaanden een jammerlijk gegil aangeheven, buitenshuis geweerschoten gelost, en door rondgezonden boden overal van het sterfgeval kennis gegeven. De menigte belangstellenden, die zich dan in het sterfhuis verzamelt, wordt gedurende verscheidene dagen op maaltijden onthaald, waarvoor vele buffels en varkens worden geslacht, wier hoornen en pooten in het offerhuis worden gebracht. Inmiddels wordt het lijk gewasschen en in zijn beste kleederen, met gouden en zilveren platen en kralen versierd, gedurende twee of drie dagen op eene tafel te pronk gesteld; waarna het in een wit doodskleed, met eenige stukken lijnwaad, enkele kostbare sieraden, een voorraad *sirih* met toebehooren en eenige gewijde wortelen in eene zware houten kist wordt gesloten, welker naden nauwkeurig met was en hars worden dichtgestreken. De begrafenis kan eerst plaats hebben nadat de opvolger van den overledene is benoemd, al zijne schulden betaald en al zijne bloedverwanten aangekomen zijn, wier tegenwoordigheid dikwijls door aanzienlijke geschenken moet worden gekocht. Met dit een en ander verloopen somtijds jaren, gedurende welke de weduwen zich nauwelijks mogen verwijderen van de doodkist, die wel eens moet vernieuwd worden. Is eindelijk de dag der begrafenis daar, dan wordt onder aanhoudend geweervuur de kist naar buiten gedragen, waarover echter eerst nog eene worsteling tusschen de vrouwen en de dragers

moet plaats hebben, en vervolgens begraven met een pot met gekookte rijst en een gedooden hond, welks ziel die van den overledene naar het schimmenrijk moet geleiden. Het graf wordt door eene laag ruwe steenen overdekt. Voor de levenden is intusschen ook gezorgd en eene verbazende hoeveelheid eetwaren bereid, die, op stellaadjes (*degoe-degoe*) opgestapeld, na de terugkomst van het graf door de aanwezenden worden verslonden of, voor zooverre dit niet mogelijk is, naar huis medegenomen.

Als teeken van rouw laten alle huisgenooten van den overledene zich het hoofdhaar afknippen en vervangen hunne gewone kleedingstukken door zwarte. Bij den dood van eenen Radja of Fètor scheren alle mannen uit zijn gebied zich het hoofd kaal.

Bij het overlijden van geringe lieden hebben deze ceremoniën niet plaats; zij worden spoedig in eene eenvoudige kist of veelal in een uitgeholden boomstam begraven, en, zoo er maaltijden gehouden worden, wordt daarvoor slechts een enkele buffel of een varken geslacht.

Behalve de feesten bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen, die grootendeels in het houden van maaltijden en het overvloedig gebruik van *laroe* (bl. 615) bestaan, worden ook somtijds feesten met zang en dans gevierd. Dit heeft onder anderen plaats wanneer na eenen krijgstocht de afgehouwene hoofden der vijanden worden tehuis gebracht; daarmede wordt dan voordat zij te pronk gesteld worden een dans rondom het gewijde huis van den Meoe uitgevoerd; deze dans heet, volgens GRAMBERG, *Tona-tona*. Voorts zijn er verschillende dansen, die bij bijzondere gelegenheden des avonds met gezang en onder begeleiding van de muziek van kleine koperen klokjes en eene soort van tamboerijn (*baba*) worden gedaan. Het dansen geschiedt door de mannen en vrouwen afzonderlijk; zij houden elkander aan het kleed vast, en bewegen zich langzaam in eenen kring naar de maat van het gezang. Dit gezang bestaat in kleine onbeduidende, dikwijls geïmproviseerde liedjes, in den smaak van de Maleische *Pantoens* (1), die òf door de meisjes of vrouwen alleen òf door het geheele gezelschap worden aangeheven. Zoodanige reidans heet *Hering*. Van een anderen aard is de *Lindo* of *Lendo*, dat eene soort van krijgsdans schijnt te zijn, die alleen door mannen wordt uitgevoerd

---

(1) Zie de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitgave, bl. 303. Eene uitvoerige beschrijving van deze dansen en voorbeelden dezer gezangen vindt men bij S. MÜLLER, *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 246 en volgg. der uitgave van het *Instituut*.

en waarbij een viertal gongs en een kleine trom door vrouwen worden geslagen ([1]).

De Castro maakt melding van eenen dans, *Tabedoe* genaamd, die uitsluitend door vrouwen en alleen onder begeleiding van tamboerijns wordt uitgevoerd, doch waarbij de bewegingen zeer snel zijn. Deze dans, die voor de Beloeneesche vrouwen zeer veel aantrekkelijks schijnt te hebben, wordt dikwijls gedurende een etmaal met slechts korte tusschenpoozen volgehouden; en wanneer de Gouverneur het binnenland bezoekt, danst men dien onafgebroken voor de woning, waarin hij zijn intrek neemt, ook al duurt zijn verblijf drie dagen. De *tabedoe* wordt ook gedanst wanneer een dorp door eene vijandelijke bende wordt aangevallen, en wel zoolang als het gevecht duurt; dit geschiedt om daardoor den moed der mannen aan te wakkeren.

Dezelfde Schrijver vermeldt een feest, *Salalah* genaamd, dat somtijds bij gelegenheid van den rijstoogst wordt gegeven en waarbij mannen en vrouwen door elkander op den dorschvloer over de afgesneden rijsthalmen dansen, waardoor tevens de korrels er worden uitgetreden. Dit feest gaat vergezeld van eenen maaltijd, het gebruik van sterken drank en een luidruchtig geschreeuw, en duurt van den avond tot in den morgenstond. Na den afloop ervan worden verder de rijstkorrels door paarden uit de aren getreden.

Taal, tijdrekening, muziek, nijverheid.

Uit hetgeen tot hiertoe van de taal der bewoners van Timor is bekend geworden, schijnt te kunnen worden opgemaakt, dat in de verschillende deelen van het eiland drie talen gesproken worden, die weer in een grooter of kleiner aantal dialecten gesplitst zijn. Die in West-Timor zouden dan het Timoreesch en het Koepangsch kunnen worden genoemd, waarover de woordenlijstjes van Müller, Heijmering en Francis eenig licht verspreiden. In Midden- en Oost-Timor, meer bepaaldelijk de woonplaats der Beloeneezen, wordt eene taal gesproken, die *Tèloem* (gewoonlijk *Tettoem* en bij De Castro *Tèto*) wordt genoemd en waaromtrent meerdere bijzonderheden bekend zijn ([2]). Een letterschrift bestaat nergens.

([1]) Zie ook bij ten Kate, bl. 352.

([2]) Zie o. a. het *Tettumsch-Maleisch Woordenlijstje* in Dl. XXXVII van het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, dat meer speciaal het dialect van Fialaran weergeeft en *Portugeesch-Tettumsch Woordenboek* van Sebastio de Silva, in 1889 te Macao uitgegeven. Vergelijk bij ten Kate, bl. 374.

Te Koepang is door de Nederlanders het gebruik der Maleische taal ingevoerd, die daar dan ook algemeen wordt gesproken, maar in vele opzichten van het zuivere Maleisch verschilt ([1]). De Portugeezen hebben in hunne bezittingen de inlanders tot het aanleeren der Portugeesche taal trachten te noodzaken; de kennis daarvan is echter, althans buiten de hoofdplaats, hoogst gebrekkig.

Van tijdrekening schijnen de Timoreezen geene kennis te hebben, dan voor zooverre die door den stand van zon en maan en door de moessons (in het Tètoemsch *Oras-loro-falin* en *Oras-wé-laok* voor Oost- en West- of droge en regen-moesson) wordt aangewezen. De getallen van 1—10 in het Tètoemsch van Fialaran zijn: *ida*, *roewa*, *toloe*, *haat*, *lima*, *nèn*, *hitoe*, *waloe*, *siwi* en *senoeloe*. Voor honderd heeft men *atoes*, voor 1000 *rihoen*. Een dag heet *loron*.

Hunne muziek verdient den naam van toonkunst niet. De instrumenten zijn eenige kleine gongs, trommen en tamboerijns uit een uitgehold stuk hout vervaardigd en met de hand geslagen, kleine koperen klokjes of schelletjes waarschijnlijk van Chineesch maaksel, en buffelhorens, waarop echter alleen in oorlogstijd schijnt te worden geblazen (bl. 608). Ook hun zang is zeer eentonig, hoewel niet ontbloot van melodie.

De geneeskunst bepaalt zich tot het aanwenden van enkele uitwendige middelen, vooral bij kraamvrouwen; maar daar overigens de ziekten aan den invloed van booze geesten of toovenaars worden toegeschreven, spreekt het vanzelf dat zij door bezweringen moeten worden afgewend of genezen.

In het algemeen hebben zij in geene kunst of tak van nijverheid noemenswaardige vorderingen gemaakt. Het spinnen, weven en verven der kleedingstukken geschiedt op eene gebrekkige wijze door de vrouwen. Zij bereiden hoofdzakelijk twee kleuren van verven: blauw, uit de in het wild groeiende indigoplant, en rood uit den wortel van den *bengkoedoe*-boom. Elk huisgezin vervaardigt voor eigen gebruik de noodige aarden potten en pannen, matjes en mandjes uit *lontar*-bladeren of bamboes, en den *toewak* (*laroe*) of palmwijn. Hunne gouden sieraden bekomen zij grootendeels van de bevolking van het eiland Daoe, daar goud- of ijzersmeden of andere ambachtslieden hoogst zelden onder hen worden gevonden; in den omtrek van Koepang voorzien de Chineezen somtijds in de behoefte daaraan.

([1]) Zie *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XX, bl. 357, en *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. IX, 283.

DERDE HOOFDSTUK.

ONDERHOORIGHEDEN VAN TIMOR.

§ 1. De zuidwestwaarts van Timor gelegene eilanden: Samaoe, Kambing, Roti, Daoe, Doö, Noesé, Dana, Heliana, Landoe, enz.

Samaoe (1).

Het eiland Samaoe ligt ten westen van Timor's zuidwestpunt, waarvan het door de $2^1/_2$ KM. breede Straat van Samaoe of Moeloet Roti gescheiden is, tusschen 10° 7′ tot 10° 25′ Z. B. en 123° 12′ tot 125° 31′ O. L. (2), en behoort administratief tot de Onder-afdeeling Koepang. Het is geheel van dezelfde formatie als Timor, en heeft aan de oostzijde eene diep inloopende baai, waardoor het in een noordelijk en een zuidelijk schiereiland wordt verdeeld. De noordelijkste punt heet T. Koerong, de noordoostelijkste, aan Straat Samaoe, T. Hainsisi. De grootte bedraagt volgens Melvill 8,4 □ mijlen (3). Het eiland is heuvelachtig doch heeft geene belangrijke bergen. Het hoogste punt is de heuvel Lèten Boen, van tusschen de 80—90 M., niet ver van de zuidkust; op dezen heuvel, gelijk ook op enkele andere plaatsen, vertoonen zich sporen van vulkanische werking; o. a. bij Oiasa, nabij de noordkust, borrelt met zwaveldeelen bezwangerd water uit den grond op, dat witachtig van kleur is en daarom *Ajer saboen* of zeepwater genoemd wordt. Aan de

(1) De *Regeerings-Almanak* schrijft steeds *Semauw*.

(2) Volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek* ligt Samaoe tusschen 10° 6′ tot 10° 27′ Z.B.

(3) *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Vergelijk S. Müller, *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 305 der uitgave van het *Instituut*. Buddingh geeft in zijne *Reizen*, Dl. III, bl. 299, aan Samaoe eene grootte van 361 □ mijlen, en Francis spreekt in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1838, Dl. I, bl. 362, van even zooveel Engelsche mijlen; doch zelfs dan is die opgave veel te groot. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indie*, 1849, geeft Melvill voor de grootte van Samaoe slechts 4,5 □ mijlen, hetgeen echter weer te weinig is. Men zie verder over Samaoe Teysmann, *Verslag eener botanische reis over Timor*, enz. in het *Natuurkundig Tijdschr. voor Ned. Indie*, Dl. XXXIV; ten Kate, bl. 350; Wichmann, bl. 183; ib. *Gesteine von Poeloe Semau en P. Kambing* in Samml. Geol. Mus. Leiden, Bd. II. Onder de oudere berichten vermelden wij nog de mededeelingen van Heymering in het *Tijdschrift voor N. Indie*, 1847; Wallace, *Insulinde*, enz. Het boven vermelde *Hainsisi* heet bij vroegere Schrijvers *Hansisi*, terwijl Wichmann geregeld *Haingsisi* schrijft.

zuid- en zuidoostzijde is het eiland door uitgestrekte koraalriffen omgeven.

De voortbrengselen zijn: rijst, *djagoeng*, katoen, groenten, timmerhout voor huis- en scheepsbouw, sandelhout, eenig rundvee, herten, varkens, was, vogelnestjes en *tripang*.

De bevolking, waaronder ook eenige Christenen voorkomen, bestaat uit Koepangers (bl. 596) en wordt door sommigen op 1800 door anderen op 3000 zielen geschat ([1]). De Radja van dien stam houdt zijn verblijf op dit eiland, hetwelk zijne voornaamste bezitting is (bl. 582).

De belangrijkste bij name bekende plaatsen zijn: Koerong, aan de noordkust; Oiasa, in het noordelijke gedeelte des eilands ([2]); Tète, ongeveer in het midden van de westkust; Oitèfoe, woonplaats van den Radja, op eenige honderden meters van het zeestrand tegenover het eilandje Teboeï, overigens een onaanzienlijke en kleine kampoeng; Oitilasa, niet ver van de overige en Akelé, eene der grootste kampoengs, op korten afstand van het strand, tegenover Poeloe Mérah; hier zijn eenige Rotineezen en Mangkasaren gevestigd. Andere kampoengs zijn Toetong, Boehoen, Selokon, Aslète, Oitelokat en Lano.

Nabij de zuidkust ligt het kleine P. Teboeï en nog een paar insgelijks onbewoonde eilandjes, die weinig meer dan klippen zijn.

Poeloe Kambing ([3]).

P. Kambing is een zeer klein onbewoond eilandje, dat alleen door eene natuurkundige bijzonderheid belangrijk is. Het ligt in Straat Samaoe voor de Baai van het eiland Samaoe op 10° 11′ Z. B. en bestaat uit eene rots van grauwakke-zandsteen van ongeveer 250 vt. hoogte, met eenen afgeknotten top. Die top vormt eene kom van 400 schreden middellijn en 25 vt. diepte. Op den bodem dezer

---

([1]) Het *Aardrijkskundig Woordenboek* spreekt van 8000 zielen, hetgeen zeker eene drukfout is.

([2]) Nabij Oiasa bevindt zich ook, volgens sommige schrijvers, eene rijke zoetwaterbron, welke de eenige op het eiland zou zijn, die ook aan de besproeiing der rijstvelden wordt dienstbaar gemaakt. In de behoefte aan drinkwater wordt overigens door gegraven putten voorzien. De heer TEN KATE spreekt alleen van groote plassen zoutachtig water, waar vaak herten komen om te drinken; bij WICHMANN komt echter ook deze bron onder den naam *Ajer-mata* voor; hij noemt haar eene »*herrliche* Süsswasserquelle, welche aus zwei von Steinen eingefassten Becken besteht, die einen Abfluss nach zwei Seiten besitzen" (zie bij hem, bl. 187).

([3]) In het *Aardrijkskundig Woordenboek* is dit eiland verward met het op bl. 593 vermelde P. Kambing.

kom verheffen zich een veertiental uit klei bestaande kegels, in welker toppen kleine openingen zijn, waaruit onophoudelijk slijkachtige gasbellen of modderblazen opstijgen, die na een oogenblik uit één spatten en eene kleine hoeveelheid slijk op den top en de helling van den kegel uitstorten, welk slijk in de open lucht spoedig verhardt. De verhooging, welke deze kegels hierdoor natuurlijk bekomen, wordt weder verminderd door de regenbuien, die van tijd tot tijd een gedeelte van die klei wegspoelen (¹). De geiten, waaraan het eiland zijn naam te danken heeft, zijn verdwenen. Men treft er tegenwoordig slechts eenige verwilderde buffels en verder duiven en herten aan, welke laatsten van Samaoe overzwemmen.

Roti (²).

Het eiland Roti, eigenlijk Rôte (naar de kampoeng Rôte in het Regentschap Landoe) en ook wel uitgesproken als Lote, ligt tusschen 10°30′ tot 11° Z. B. en 122°52′ tot 123°28′ O. L., ten zuidwesten van Timor, in dezelfde richting als dit eiland, waarvan het door Straat Roti gescheiden is. De grootte bedraagt 30,8 □ mijlen (³). Aan de zuidwestzijde vindt men in het landschap Ti de baai van Batoe-toea, welke aan de westzijde in T. Monjet of Apenkaap eindigt. Ook aan de tegenovergestelde zijde op de noordkust wordt zulk eene baai aangetroffen.

De noordoostelijke en zuidwestelijke gedeelten van het eiland, dat van kalksteenformatie schijnt te zijn, zijn grootendeels laag en vlak; het middengedeelte is bergachtig; bijzonder uitstekende toppen zijn er niet; de zoogenaamde Goenoeng Tianmandéra in Daä is slechts een met gras bedekte heuvel van nauwelijks 200 M. hoogte. Dicht bij het strand van Termanoe ligt de ongeveer 50 M. hooge rots Soealain, bij de zeevaarders bekend onder den naam van *Batoe Termanoe*. In het Regentschap Landoe, aan de noordkust, bevinden zich twee slijkvulkanen (Oikatak) en een klein meer van zout water

(¹) Zie bij WICHMANN, bl. 318.

(²) Men zie over Roti inzonderheid de onder Timor aangehaalde reisbeschrijvingen van de heeren WICHMANN en TEN KATE; verder RIEDEL in *Compte rendu du IVème Congrès International* etc., Paris, 1891; *Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, Dl. XXXIII; F. A. S. DE CLERCQ, *Allerlei over het eiland Rotti*, in de *Bijdragen*, 1874 en beneden.

(³) Volgens MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1849 stelt hij voor Roti en eenige kleinere eilanden te zamen slechts 24,8 □ mijlen. BUDDINGH maakt er in zijne *Reizen*, Dl. III, bl. 300, niet minder dan 640 □ mijlen van; terwijl FRANCIS even zooveel Engelsche mijlen opgeeft, in het *Tijdschr. v. N. I.*, 1838, Dl. I, bl 362.

(de *Tasi Poko*; zie beneden), welks bodem bedekt is met eene meer dan twee voet dikke laag zout, dat door de inlanders wordt gebruikt ([1]).

De voornaamste baaien en ankerplaatsen zijn: die van Korbafo en Renggo aan de noordkust; die van Termano en Baä, aan de noordwestkust; de Bokaï-baai en de Cyrushaven, aan de zuidoostkust; de laatste is verreweg de grootste en de best geslotene van alle, doch vol met riffen.

Er zijn vele riviertjes, die wel niet bevaarbaar doch voor den landbouw van groot nut zijn. De belangrijkste zijn: de rivieren van Korbafo en Renggo, welke aan de noordkust in de baaien van dezelfde namen vallen; de rivier van Baä, die zich in de baai van dien naam op de noordwestkust stort; de Baoedale of rivier van Termanoe en de rivier van Lôle, die zich in de Cyrushaven ontlast.

Het eiland is zeer vruchtbaar en levert vooral vele granen op, zooals: rijst, ook voor den uitvoer; eene soort van gierst, *botok* of *betek* genaamd, die het hoofdvoedsel der bevolking is; eene andere soort van gierst, *delé* (in het Javaansch *djali*) genaamd; en tweeërlei soort van *djagoeng*. Voorts peul- en aardvruchten, groenten, vruchten, suikerriet, tabak (*mokdo*), *sirih*, *pinang*, katoen; kokos-, *gebang-* en *lontar*-palmen, van welke laatste behalve *toewak*, ook stroop en suiker vervaardigd worden, die mede een voornaam voedingsmiddel der bevolking uitmaken; indigo en *mangkoedoe-* of *bengkoedoe*-boomen (Dl. I, bl. 104) voor blauwe en roode verfstof, enz. De bosschen, die vooral in het noorden en oosten des eilands gevonden worden, leveren onderscheidene goede houtsoorten op, waaronder *kajoe mérah* (*naä*), *soerèn*, die fraai op mahonie gelijkend timmerhout oplevert en tamarinde.

De wilde dieren zijn herten (*noesa*), varkens (*bafi foeik*), gewone wilde katten en tijgerkatten (*meo foeik*) en apen (*kodé*); de tamme, voornamelijk buffels, paarden, die naar Java en Mauritius worden uitgevoerd, geiten, schapen en hoenders. In de bosschen houden zich eene menigte *bijen* (*fani*) en ook slangen op; hier en daar worden vogelnestjes ingezameld. Aan de zuidoostkust vindt men schildpadden, en overal in den omtrek *tripang;* van de vischvangst wordt overigens weinig werk gemaakt.

Metalen of andere delfstoffen komen niet voor, met uitzondering alleen van een soort van bruin ijzererts, bekend als *Batoe Lôle*.

Roti, dat, met de omliggende kleine eilandjes, de onder een te Baä (zie beneden) gevestigden Civiel Gezaghebber tevens Magistraat

([1]) *Tijdschrift v. Neêrl. Indie*. 1838, Dl. I, 377; *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indie*, 1851, bl. 391 en Dl. XXVII, bl. 450.

gestelde Afdeeling Roti en Sawoe uitmaakt, is verdeeld in achttien (bl. 572) of, het eiland Daoe medegerekend, negentien Staatjes of Regentschappen, en wel van de noordwestpunt af oostwaarts:

Korbafo, met de hoofdplaats Olafoelihaä. (1)

Landoe, het noordelijkste Regentschap des eilands: eene rotsachtige geheel uit koraalkalk gevormde streek (oorspronkelijk wellicht een afzonderlijk eilandje), welke aan het overig gedeelte van Roti verbonden is door eene lage strook gronds, die bij springtij en in den regenmoesson onder water staat. De hoofdplaats heet Dooe-Oerendale; in hare nabijheid bevindt zich het zoetwatermeertje *Oindoeï*, waar zich talrijke eenden en andere watervogels ophouden. Zes tot zeven paal van de plaats ligt het grootste meer van Roti, *Tasi Poko* of *Oimasopoko* geheeten, dat, volgens TEN KATE, een omtrek heeft van $6^1/_2$ à 7 paal bij eene breedte van $1^1/_2$ tot 2 paal en waarin vier eilandjes, Noesa Ondo, Tekoeréa, Lelaloe en Noesa Indoes gelegen zijn. (2) De bevolking van dit Regentschap bedraagt ongeveer 1800 zielen.

Renggo of Ringgoöe, met de hoofdplaats Kekahoen, eene der grootste kampoengs op het eiland.

Oipao, met de hoofdplaats Batoe-Hidoe, schoon gelegen in het lommer van talrijke mangga-boomen.

Bilba of Belba, met de hoofdplaats Lelao (3). Op de grens tusschen dit en het vorige Regentschap ligt de *Batoe-Naloe*, eene hooge, alleenstaande kalkrots. Ook in Bilba, gelijk trouwens nog op meerdere plaatsen van het eiland, worden een paar zoetwatermeertjes aangetroffen, die den naam dragen van Danau Ina en Danau Ana of Moeder- en Kindermeer.

Dioe, met de hoofdkampoeng Oibaoe aan zee, aan den voet van boschrijke heuvels. In de nabijheid worden een aantal slecht verzorgde graven van de Radja's van Dioe gevonden.

Lelenoek, met de hoofdplaats Bongodale.

Bokai, met de hoofdplaats Idoe-ik, aan eene schoone baai.

Talai, met de hoofdplaats Nita-Amlain, gelegen op eenen ongeveer 140 M. hoogen en boschrijken heuvel, een der schoonste punten van

---

(1) Op Roti zelf en zoo ook in officieele stukken worden de hoofdplaatsen gewoonlijk niet met hare eigene namen, maar naar den naam van het Regentschap genoemd. In elke hoofdkampoeng bevindt zich een pasanggrahan, *Roemah-Koempani* genoemd.

(2) Zie over dit meer o. a. bij WICHMANN, bl. 240. Het hier en elders in de namen voorkomende *Oï* beteekent »water". Volgens den heer TEN KATE is de door andere Schrijvers gevolgde spelling *Oë* foutief.

(3) WICHMANN schrijft *Lelaoh*.

Roti. In de nabijheid vindt men de kampoeng Doen-batoe, waar eveneens vele, smakeloos aangelegde graven van leden der Radja-familie's aanwezig zijn.

Keka,	met de hoofdplaats	Hoesdale.
Lòle,	» » »	Bebelain.
Ti,	» » »	Danoheoh.
Dela,	» » »	Nemperola.
Oinale,	» » »	Aboeain.
Lelain,	» » »	Oisampoa.
Dengka,	» » »	Loetoemaoe, eene der grootste Regent-

schappen van Roti, met ongeveer 11,800 inwoners. Eene andere plaats is hier Lelète, eene der belangrijkste van het eiland.

Baã of eigenlijk Baq-a, met de hoofdplaats Namoedale, standplaats van den Civiel Gezaghebber, tevens Magistraat, en van eenen Hulpprediker. Op een paal afstands ligt Menggelama, waar de vroegere zendelingen gevestigd waren, en iets verder Noesakelain, waar een heldere vijver, *Ajer-Maoe* geheeten, gevonden wordt. De Radja woont in de kampoeng Aloekoema.

Termano of Termanoe, met de hoofdplaats Inggoenaoedale en eene bevolking van ± 7000 zielen (¹).

De acht eerstgenoemde staatjes liggen in het oostelijk gedeelte des eilands, bekend onder den naam van *Matahari naïk* (waar de zon opkomt), de tien andere in het westelijk gedeelte of *Matahari toeroen* (waar de zon ondergaat).

Elk van deze staatjes heeft een Vorst en een Rijksbestuurder, die door het Gouvernement, evenals op Timor, *Radja* en *Fètor* worden genoemd. In het Rotineesch heeft men daarvoor de titels *Mane* of *Manek* en *Fètol*. Zij behooren tot de voorname geslachten, wier leden algemeen *Bobongi* of *Boboki* heeten. Tot deze Bobongi's, den adel dus, die overal sterk vertegenwoordigd zijn, zoo zelfs dat zij b.v. in het Regentschap Termanoe, volgens TEN KATE, ruim 50 °/₀ der geheele bevolking uitmaken, behooren inzonderheid ook de *Toemoekoen*, eene soort van familiehoofden, belast met het toezicht over een grooter of kleiner aantal Bobongi's (²), die onder de overige

(¹) Zie eene vroegere opgave van het aantal kampoengs en daarin gevestigde weerbare mannen, in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Ned. Indie*, II, 1851, en *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. IX.

(²) Volgens DE CLERCQ en WICHMANN worden ook zoowel de door een Toemoekoen bestuurde adellijke familie's als de dorpen in het algemeen *Bobongi* (WICHMANN schrijft *Bobonggi*) genoemd, wat, indien dit zoo is, nog al eens tot verwarring aanleiding zal geven.

bevolking verspreid wonen en niet aan het gezag van de eigenlijke Kampoenghoofden of *Manekgorok* onderworpen zijn. De Radja's hebben als onderscheidingsteeken van het Gouvernement een rotting met zilveren knop; behalve die van Termanoe, Baä, Dengka en Ti, die een gouden knop hebben. De ons van elders bekende Radja of Toean Tanah wordt hier *Dai langgak* (Hoofd der aarde), ook wel *Manek noesak* (Vorst van het land) en *Mane lakaq* of *Radja kapala* genoemd. Het bestuur dezer Vorsten en Hoofden was vroeger van denzelfden willekeurigen aard als op Timor; de bevolking schijnt echter over het algemeen minder van hunne onderdrukking te lijden te hebben gehad. Tot hare gewone verplichtingen behoort het bearbeiden van de rijst-, gierst- en maisvelden van den Radja, waarbij in verschillende staatjes nog komen eenige onbetaalde leveringen van levensmiddelen en andere benoodigdheden.

De Radja's en Fètors worden door de Rijksgrooten (Toemoekoens) gekozen en door den Resident van Timor namens het Gouvernement bevestigd, bij welke gelegenheid zij schriftelijk beloven: aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement als hunnen Opperheer, en aan de door hetzelve over hen gestelde machten als hunne overheid, allen verschuldigden eerbied, gehoorzaamheid en hulp te bewijzen; de vroeger met dat Gouvernement gesloten contracten getrouw na te komen, en in het bijzonder het welzijn des volks te bevorderen; met rechtvaardigheid te regeeren; den vrede met hunne naburen te handhaven; den zeeroof en slavenhandel te beletten; landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; aan schipbreukelingen hulp te verleenen, en gestrande goederen te bergen; in geene staatkundige aanraking te treden met vreemde mogendheden; aan Europeanen of andere Westersche vreemdelingen geene gronden af te staan, en hunne toelating of vestiging buiten de havens des rijks niet te vergunnen zonder voorkennis en toestemming van het Hoofd van het gewestelijk bestuur; en dezelfde toestemming te vragen voor handelaars, die zich langer dan drie maanden in eene havenplaats willen ophouden. De Civiel Gezaghebber te Baä (Namoedala; zie boven) houdt het toezicht op het nakomen dezer en latere verdragen. In zijne onmiddellijke nabijheid houden zich steeds personen uit elk der achttien (negentien) Regentschappen op, om terstond bij de hand te zijn, zoo vaak officiëele berichten naar de Radja's moeten worden afgezonden. Aan de vroeger herhaaldelijk voorkomende oorlogen tusschen de bewoners der verschillende staatjes is gelukkig een einde gemaakt. Ook het koppensnellen behoort hier tot de geschiedenis.

De bevolking van Roti, de Ataholi- of Atahori-Lòte, ook Dahéra

en Dahéna genoemd, die door FRANCIS, BUDDINGH en anderen zeer verschillend wordt opgegeven, werd in 1890 volgens eenigszins betrouwbare gegevens op 56,600 zielen geschat. (1). Volgens hunne overleveringen stammen zij af van Sérammers, Tidoreezen, Ternatanen en andere Moluksche eilanders, bij welke zich later Beloeneezen (van Atapoepoe) zouden gevoegd hebben. (2) In uiterlijk voorkomen verschillen zij weinig van de bewoners van Timor; alleen zijn zij doorgaans iets kleiner van gestalte en iets lichter van huidkleur (3); zij zijn zachtaardiger van karakter, hebben meer vlijt en geschiktheid voor den arbeid en zijn vooral veel beter landbouwers dan dezen. Vooral bij de vrouwen is de huidkleur lichter; over 't geheel zien dezen er aanminnig uit, hoewel sommige schrijvers hare bekoorlijkheden wel wat overdreven hebben. Bij beide sexen komt het tatoueeren voor. Inzonderheid bestaat het gebruik om op de borst en de binnenzijde van den arm kapitale letters met blauwe kleurstof in te prikken (4). Ernstige misdrijven komen zelden onder de Rotineezen voor, maar zij zijn onrustig van aard, zeer praatzuchtig en maken zich druk over kleinigheden; de mate hunner gehoorzaamheid aan de Radja's hangt grootendeels af van de persoonlijke hoedanigheden van deze laatsten. Jegens het Gouvernement zijn zij zeer goed gezind.

De huizen op Roti zijn op palen gebouwd met houten vloer en wand, in welken laatsten de deur de eenige opening is; zij hebben een dak van palmbladeren, dat tot op ongeveer twee voet van den grond reikt. De ruimte onder het huis, welke soms open doch meestal afgesloten is, dient tot opberging van de landbouw- en andere gereedschappen en verder tot verblijfplaats van de varkens en andere huisdieren. Ook vindt men er meestal de weeftoestellen der vrouwen. Aan de voorzijde, doch nog steeds onder den luifel, staan gewoonlijk een paar banken, ter plaatse waar deze inboorlingen veelal hunne dooden begraven. Het houtwerk van de huizen is gewoonlijk van allerlei snijwerk voorzien, dat oorspronkelijk wel, gelijk elders, mystisch-symbolische beteekenis hebben zal. Een trap,

---

(1) *Regeerings-Almanak*, 1895. In de *Bijdragen van het Instituut*, t. a. p. wordt het zielental op 60000 gesteld. Zie verder ook *Koloniale Jaarboeken*, Dl. IV, bl. 283.

(2) Zie hierover bij TEN KATE, bl. 674 en 689.

(3) S. MÜLLER, *Reizen*, enz, Deel II, bl. 268, noemt hen daarentegen donkerder van huidkleur dan de Timoreezen, wat echter reeds is tegengesproken door VAN LIJNDEN, in het bovenaangehaald *Natuurkundig Tijdschrift*, 1851 en in het *Aardrijkskundig Woordenboek*. Over de afkomst en enkele andere bijzonderheden der Rotineezen zie men ook nog, behalve bij TEN KATE, het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXVII.

(4) Zie bij TEN KATE, bl. 686 en 687.

gevormd door een boomstam met de noodige inkervingen of wel door schuinstaande planken voorzien van dwarslatten, voert naar de binnenruimte, welke bij de meeste woningen uit drie vertrekken, één groot en twee kleine is afgedeeld. De vuurhaard bevindt zich in het middelste of grootste vertrek. Vensters zijn er niet; de rook ontsnapt door de deur of door de openingen onder den nok. De huizen der Radja's hebben gewoonlijk een iets grootscher aanzien. Het huisraad is bij allen hoogst eenvoudig; nergens ontbreken echter de groote ronde manden, waarin de djagoeng- en rijstvoorraad wordt opgeborgen. De kampoengs zijn klein en zonder veel orde aangelegd; de grootste, inzonderheid de hoofdplaatsen, zijn met eenen steenen muur omgeven; ook bij de afzonderlijke huizen wordt hier en daar zulk een steenen omheining aangetroffen.

Ook de kleeding en sieraden komen in hoofdzaak met die der Timoreezen overeen; evenzoo zijn de Meoe's, hier *Palani's* genaamd, op soortgelijke wijze uitgedost. De Christenen dragen het haar, ter onderscheiding, kort. De wapenen zijn oude Europeesche geweren, zwaarden (*tafa* en *soeni*) en lansen (*sagai*). Op de jacht, waarvan de Rotinees een groot liefhebber is, maken zij voor hunne geweren ook wel gebruik van stukken koraal en *batoe-lôle* (zie boven). De prop wordt uit bijgeloof vaak met hertehaar vermengd, om zekerder te zijn het doel te treffen. De maatschappelijke toestand, mate van beschaving en wijze van krijgsvoeren komen overigens in de hoofdtrekken te veel met die op Timor overeen om ze hier afzonderlijk te vermelden. (1)

Op Roti bestaan eenige Protestantsche gemeenten, die door een Hulpprediker worden bediend en wier zielental einde 1896 bijna 8000 bedroeg. In de hoofdplaatsen der Regentschappen Baä, Dengka, Oinale, Ti, Lôle, Talai, Lelenoek, Bilba, Oipaoe, Ringgoöe, Landoe, Korbafo en Termanoe zijn scholen, welke sedert 1857 door het Gouvernement worden bekostigd; buitendien zijn er nog vijftien particuliere- of gemeentescholen. (2) De heidensche bevolking erkent een Opperwezen, *Manetoealain*, d. i. de Verheven Vader (3), geheeten, wiens gunst zij door tusschenkomst van de geesten hunner voorouders

---

(1) Men zie bij G. HEYMERING, in het *Tijdschrift voor Neerl. Indië*, 1843, Dl. II en 1848, Dl. I; *Koloniale Jaarboeken*, Dl. IV, en elders.

(2) *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendinggenootschap*, Dl. VIII, bladz. 34; *Kol. Jaarb.* t. a. p.; *Regeerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 132, en *Kol. Verslag*, 1897.

(3) Volgens DE CLERCQ in de meergemelde *Bijdragen* heet deze godheid *Mantoealai*, welk woord door hem door *godheid die boven den toewakboom zetelt* wordt vertaald; volgens anderen beteekent dit woord: *de groote koning des uitspansels.*

trachten te verwerven (vergel. bl. 601). Voor deze laatsten dienen de *toetoe*, opeengestapelde steenen offerpalen en *soè-nitoe* (met rijst of ander voedsel gevulde mandjes), die hier en daar onder boomen en elders worden aangetroffen. Voorts zijn er eene menigte mindere geesten (*hantoe's*), welke alle den mensch vijandig zijn en die men door offeranden tracht te bevredigen. Dit offeren heet *songgo*, een offerpriester *manesonggo*, en het offerhuis *songgonitoe*. (1) Het pemali van elders schijnt hier evenals op Timor *loelik* te worden genoemd. In elk staatje is een opperpriester, in welke hoedanigheid de reeds op bl. 622 vermelde *Dai-langgak* optreedt; hij moet door den Radja in alle belangrijke zaken worden geraadpleegd, en inzonderheid schijnt de zorg voor den grond aan hem te zijn opgedragen (gelijk aan den Radja het bestuur over de bevolking), waarom bijv. geene nieuwe tuinen mogen worden aangelegd zonder zijne toestemming, en bij droogte of andere algemeene onheilen zijne tusschenkomst wordt ingeroepen (verg. bl. 602). Ook heeft hij grooten invloed op de gewone rechtspraak, welke door hem met den Radja en de Toemoekoens, tegenwoordig natuurlijk onder oppertoezicht van den Gouvernements-ambtenaar, wordt uitgeoefend.

De nijverheid der Rotineezen bepaalt zich tot eenig gebrekkig smids- en timmermanswerk, het koken van zout uit zeewater, en het weven der kleedingstukken door de vrouwen. De handel wordt hoofdzakelijk gedreven op Koepang en Boeton met vaartuigen van die eilanden, daar de Rotineezen zelven zeer slechte zeelieden zijn. De artikelen van uitvoer zijn: rijst, *djagoeng*, *botok* (bl. 621), stroop en suiker van den *lontar*-palm, tabak, varkens, paarden en grof lijnwaad; die van invoer voornamelijk: lijnwaden, ijzer- en koperwerk, geweren, kruit, *gongs*, kralen, *pisang* en arak.

De muziekinstrumenten der Rotineezen zijn grootere en kleinere van elders ingevoerde gongs, kleine koperen bekkens (*bitala*), trommen of tamboerijns (*laboe*), rieten fluiten (*kinoe*) en twee instrumenten (*sesano* of *sesando*), welke eenige overeenkomst hebben met de gitaar; het eene (*sesano-ai*) is van hout met twee snaren van koperdraad, het andere (*sesano-ôh*) van bamboes met acht of tien bamboezen snaren, in de wandeling ook wel onderscheiden als *sesano-gong* en *sesano-viola*. Zij hebben onderscheidene soorten van gezangen en dansen; deze laatste worden onderscheiden in *Leno* of *Lendo* (verg. bl. 613) (2),

(1) Zie over den *godsdienst* der Rotineezen, waarover hier niet verder kan worden uitgeweid, de boven op bl. 618 aangehaalde *Mededeelingen*, bij HEYMERING en elders.
(2) Zie hierover bij TEN KATE, bl. 665.

die alleen door vrouwen, en *Foti*, overeenkomende met de Moluksche *Tjakalélé*, eene soort van krijgsdans, hier ook *manoekaka* geheeten, die alleen door mannen met zwaard en schild in de handen wordt uitgevoerd; bij beide wordt onophoudelijk op de *gong* geslagen om de maat aan te geven. *Bobone* en *Kabelai* (eigenlijk een ronde dans door vrouwen en meisjes uitgevoerd en waarbij gezongen wordt) zijn zangvermaken, waaraan beide seksen deelnemen, die daarbij in een grooten kring geschaard zich langzaam in de ronde voortbewegen.

In het algemeen zijn de volksvermaken der Rotineezen vroolijker, vlugger en luidruchtiger dan die der Timoreezen. Behalve de reeds genoemde dansen behooren daartoe voornamelijk: 1°. het *Foti ndale* (ook *Foti ndara*) of wedrennen te paard op eene met een' steenen muur omgeven vlakte (*hoes*), waarbij gewoonlijk luid geschreeuwd en met geweren geschoten wordt om de paarden aan te moedigen; 2°. het *Tati noh* of *Potong kalapa*, waarbij van eene op een paal gestoken kokosnoot het uitspruitsel moet worden afgeslagen; 3°. het *Metingga* of *Mefiti*, waarbij van twee personen, die elkander met ééne hand of met beide handen vasthouden, de een den ander tracht te schoppen en ieder de schoppen van zijne tegenpartij te ontwijken. Deze feesten hebben gewoonlijk slechts eenmaal 's jaars gedurende twee of drie dagen plaats, na afloop van den oogst of tegen het invallen van den goeden moesson.

De taal der Rotineezen verschilt in vele opzichten van die der naburige eilanders, en schijnt gesplitst te zijn in twee dialecten, van welke het eene in het oostelijke (*Matahari najik*) en het andere in het westelijke (*Matahari toeroen*; bl. 621) gedeelte (dialect van Termanoe) des eilands wordt gesproken. Volgens anderen zouden er negen onderling weinig verschillende dialecten gesproken worden. (¹) De Hoofden spreken meest allen vrij goed Maleisch, welke taal ook door vele gewone inlanders verstaan wordt. Een eigen letterschrift hebben zij niet.

Daoe.

Daoe, omstreeks 1 □ mijl groot, is het grootste der eilandjes rondom Roti, aan welks zuidwestelijk uiteinde het ligt op 122° 42′ O. L.

(¹) Zie overigens over de taal van Roti: *Bijdragen*, 5e Volgreeks, Deel IV en Deel VII, waarin onder meer ook eene Rotineesche spraakkunst voorkomt en een *Lijst van woorden in het Maleisch, Hollandsch, Rotineesch en Timoreesch* door E. F. Kleian (*Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, 1894). Vergelijk bij ten Kate, bl. 660 en 678, waar ook een paar Rotineesche *pantoens* zijn opgenomen.

en 10° 54′ Z. B. Het bestaat uit eene lage rots, en levert *djagoeng* en peulvruchten op doch niet genoegzaam voor de bewoners. De bevolking, welke zegt van Soemba afkomstig te zijn, bedraagt ongeveer 1500 zielen, die over zeven kampoengs zijn verdeeld en door eenen Radja en eenen Fètor worden bestuurd. Zij zijn welgemaakt van gestalte, goed van karakter, vernuftig, en stoute zeelieden. Zij zijn zeer bedreven in het zilver- en goudsmeden, hetwelk hun voornaamste middel van bestaan is; met de door hen vervaardigde sieraden reizen zij naar de omliggende eilanden, om ze voor levensmiddelen en lijnwaden te verruilen, of vestigen zich daar tijdelijk om er hun handwerk uit te oefenen. Op sommige tijden van het jaar vindt men niets dan vrouwen en kinderen op het eiland.

De overige kleine eilanden rondom Roti.

Bibi of Noesa Bibi, ook wel Sesibi genoemd, is een zeer klein eilandje ten westen van het noordelijke gedeelte van Landoe, tot welk staatje het behoort.

Oesoe, ook wel op de kaarten Deboe genoemd, ligt ten oosten van Landoe.

Ajana, Noesandaoe (Noesa Daoe?) en P. Kodi, drie kleine eilandjes aan de westkust van Roti, tegenover Dengka, waartoe zij behooren. Verder noordoostwaarts van hier ligt nog het eilandje Heliana.

Noeseh of Noesoe, mede aan de westkust van Roti, tegenover Oinale, waartoe het behoort.

Doö of Doöh, op geringen afstand ten zuidoosten van Daoe, waartoe het behoort.

Dana, ten zuidwesten van de zuidelijke smalle landtong van Roti, welke de Cyrushaven ten westen insluit. Het wordt beschouwd als eene onderhoorigheid van het staatje Ti, welks bewoners er zout (men vindt er drie kleine beken met zoutwater) en schildpad halen. Er houden zich hier veel herten op.

Heliana (een ander dan het boven vermelde), ook wel Landiko genoemd, ten noordoosten van Dana, is slechts eene rots.

Landoe en Noesa Manoek, twee kleine eilandjes ten zuidoosten van de Cyrushaven of Baai van Batoe-Toea; het eerste wordt op oudere kaarten Noesa Mano en Lang eiland, het laatste Noesa La en Hoed-eiland genoemd. Zij behooren tot het staatje Ti, evenals Noesa Lai, een klein eilandje aan de zuidkust, tegenover Lòle.

Al deze eilandjes zijn onbewoond, behalve Noesa Manoek, Heliana en Landoe waar zich eenige personen uit het staatje Ti ophouden.

§ 2. De Sawoe eilanden, zijnde Sawoe, Randjoea en Dana.

Sawoe. (1)

Sawoe of Saboe, door de inboorlingen ook Raë Hawoe genaamd en bij de Europeanen meest als Savoe bekend, ligt westwaarts van Roti tusschen 121° 40′ tot 122° O. L. en 10° 27′ tot 10° 38′ Z.B. (2), en is 11,3 □ mijlen groot (3). De noordwesthoek heet T. Seba, de zuidwesthoek T. Mesara Het eiland is van kalkformatie, heuvelachtig doch lager dan Roti; de hoogste heuvel is de Ledejek Boesoe in het oostelijke gedeelte des eilands, die echter niet meer dan 500 vt. bereikt; in het algemeen is het zuidelijke gedeelte iets hooger dan het noordelijke. Langs de kusten strekt zich een smalle strook laag land uit, die ook nog door vooruitspringende rotsen wordt afgebroken. Stroomend water is er schaarsch; de beken, welke er gevonden worden, hebben slechts een korten loop. Toch zijn zij van groot belang voor den landbouw, daar hun water gebruikt wordt tot irrigatie van sawah's en tuinen. In het heete jaargetijde drogen zij echter uit, behalve die van Mania. In de behoefte aan drinkwater wordt dan door gegraven putten en enkele vijvers en plassen, waaruit ook het vee wordt gedrenkt, voorzien. De eenige tot ankerplaatsen geschikte Baaien zijn die van Seba (4) aan de westkust, en die van Timoe aan de zuidoostzijde. In den regenmoesson is de landing te Seba echter hoogst moeilijk; zij heeft dan gemeenlijk plaats te Timoe.

Zwaar geboomte treft men op Sawoe weinig aan; de grootste soorten zijn eene soort van *waringin*, tamarinde, *lontar-* en kokospalmen. Voorts zijn de belangrijkste voortbrengselen uit het plan-

---

(1) Men zie over Sawoe inzonderheid bij TEN KATE (*Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1894), bl. 693; RIEDEL, *The Sawu- or Hawu-group* in Jaargang 1885 van de *Revue Colon.-Internat.* T. I. p. 303; *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Deel XVI, bl. 281; Dl. XIX, bl. 205; Dl. XXX, bl. 20; Dl XXXIII, bl. 127; Dl. XXXIV, bl. 367; Dl. XXXVI, bl. 207 en Dl. XXXVIII, bl. 207; *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1876 en beneden.

(2) Volgens de opgave van S. MÜLLER tusschen 121° 34′59″ tot 121° 54′9″ O.L. en 10° 24′54″ tot 10° 35′50″ Z. B.

(3) Volgens MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Neerl. Indië*, 1849, geeft dezelfde Schrijver voor de gezamenlijke Sawoe-eilanden slechts 8,5 □ mijlen. Volgens andere opgaven is Sawoe 125 □ Engelsche mijlen groot.

(4) De heer TEN KATE en anderen schrijven geregeld *Seba*, terwijl volgens eerstgenoemde de eigenlijke naam is *Ȟeba* of *Ȟebaq*. Alleen in de *Mededeelingen*, Deel XXXIII, komt de spelling *Séba* voor.

tenrijk: *djagoeng*, rijst, gierst, aard- en peulvruchten, fruit, suikerriet, *pisang*, tabak, katoen, *sirih*, indigo en *bengkoedoe*-boomen. Over het geheel behoort Sawoe tot de onvruchtbaarste deelen van de Residentie Timor. Een der Schrijvers over het eiland noemt het zelfs een steenklomp midden in den onmetelijken Oceaan. Het dierenrijk levert een zeer goed ras van paarden, die ook gegeten worden, buffels, schapen, geiten en varkens, eenden en kippen en ander gevogelte; doch geene wilde dieren behalve apen. Visch, schildpad en *tripang* komen in overvloed rondom het eiland voor; de laatste wordt echter niet door de Sawoeneezen zelven gevangen. Aan de zuidkust wordt goede klei gevonden voor pottenbakkers-werk; doch andere delfstoffen zijn er niet bekend.

Sawoe, dat met Randjoea en Dana de Onder-afdeeling Sawoe der Afdeeling Roti en Sawoe uitmaakt, is verdeeld in vier staatjes of Regentschappen, zijnde van het noorden af oostwaarts de volgende:

Seba, beslaande het noordelijke gedeelte des eilands, met de hoofdnegeri Seba, de verblijfplaats van den Nederlandschen Posthouder, tevens Magistraat en van eenen zendeling, en een groot aantal kampoengs, waaronder Nahoro, Raë-dana, Lede-ana, Namata, Lobokej, enz. Hierbij is in 1874 ingelijfd het vroeger zelfstandige staatje Mania, gelegen in een dal, waardoor eene rivier stroomt, met de kampoengs Mania, Jamikodo, Dreda-raë en Kongkordia.

Liai, het kleinste, in het noordoosten, met de hoofdnegeri Liai, en de kampoengs Egeresi, Kali-doepa, Kaloramej, Gobo en vele andere.

Timoe, in het zuidoosten, met Timoe, Bodoe, Timoe-Bolooe, Bah, Banjo, Soerati, Baraie, enz. [1].

Mesara of Masoera, in het westen, met Mesara, Pedaroh, Mamboro, Telida en vele andere kampoengs.

Het bestuur over deze staatjes berust, evenals op Roti, bij Radja's (hier *Doeai* genaamd) en Fètors (*Wèto*), die door de bevolking gekozen doch van Gouvernementswege bevestigd worden, en dat over de kampoengs bij *Temoekoens* of *Toemoekoens*. Voorts heeft men ook hier, evenals op Roti (bl. 622), den *Deo-raë* of *Toewan tanah*, eigenlijk het geestelijk opperhoofd, die op de binnenlandsche aangelegenheden grooten invloed uitoefent doch tegenover het Gouvernement geen officieel persoon is. De Radja van Timoe wordt bij het Gouvernement

---

[1] Deze volgorde der Regentschappen is volgens de opgave van den gewezen Resident van Timor, VAN LIJNDEN, in het *Natuurk. Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1851. Op de Kaart van VERSTEEG in den *Algemeenen Atlas* ligt Timoe ten noorden van Liai.

als de eerste in rang beschouwd, waarom hij ook een rotting met gouden knop voert, terwijl de anderen slechts een zilveren knop hebben. De meeste Fètors hebben een bijna even groot aantal kampoengs onder hun onmiddellijk bestuur als de Radja's. Hunne verhouding tot het Gouvernement wordt bepaald door een contract, waarbij zij erkennen dat hunne Rijken een gedeelte uitmaken van Nederlandsch Oost-Indië, en voorts zich verbinden om met dat Gouvernement in vrede, vriend- en bondgenootschap te leven; den Resident van Koepang of den als zijn plaatsvervanger in hun gebied gevestigden ambtenaar te erkennen als den vertegenwoordiger van het Gouvernement, aan wien alle niet inheemsche bewoners des eilands rechtstreeks onderhoorig zijn; door het leveren van arbeiders, bouwmaterialen en grond desgevorderd mede te werken tot het daarstellen van sterkten, magazijnen of woningen, welke het Gouvernement mocht noodig achten op te richten; den in hun gebied gevestigden Nederlandschen ambtenaar van eene behoorlijke woning te voorzien, voor zooverre zulks met de materialen en arbeiders van het eiland kan geschieden; hun land nimmer aan eenige andere natie dan de Nederlandsche over te geven, noch daarmede in staatkundige aanraking te treden; het welzijn des volks te bevorderen; met rechtvaardigheid te regeeren, landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; zee-, strand- en menschenroof en slavenhandel te beletten (1); aan schipbreukelingen hulp te verleenen en gestrande goederen te bergen, waarvoor zij hulp- en bergloon kunnen vorderen; aan andere natiën hoe ook genaamd geene gronden te verhuren, noch haar te vergunnen onder den grond te graven om uit dat graven voordeel te trekken, zonder vergunning van het Gouvernement; evenmin aan haar gronden in eigendom af te staan, of haar zich te laten vestigen buiten de havenplaatsen, waar handelaars zich gedurende drie maanden mogen ophouden, doch voor een langer verblijf bijzondere vergunning behoeven; de Nederlandsch-Indische munten als wettig betaalmiddel te doen gelden; gevluchte misdadigers en deserteurs uit te leveren; geen martelende of verminkende straffen op te leggen; geene heerschappij uit te oefenen over personen, die niet thans reeds

---

(1) Hoewel er geen slavenhandel meer wordt gedreven, zijn er toch nog uit vroegeren tijd een aantal slaven (zie beneden) overgebleven. Zij worden algemeen goed behandeld, terwijl de toestand van velen nagenoeg gelijk is aan dien van vrije lieden; alleen zijn zij verplicht aan hunnen eigenaar jaarlijks eene zekere hoeveelheid tabak en gesponnen katoenen garen op te brengen. Bij huwelijken tusschen vrijen en slaven volgen de kinderen den stand der moeder. Trouwt daarentegen eene vrije vrouw met eenen slaaf, dan zijn de kinderen ook vrij.

aan hen ondergeschikt zijn; onderlinge geschillen ter beslissing te onderwerpen aan den in hun gebied gevestigden ambtenaar of den Resident te Koepang; op de eerste oproeping naar Koepang op te komen; bij overlijden van eenen Radja of Fètor daarvan onmiddellijk kennis te doen geven aan den Resident, met bericht wie volgens de landsgebruiken als opvolger benoemd is, ten einde deze door den Resident of zijnen gemachtigde worde bevestigd. Het Gouvernement vergunt hun, voor zooverre zij op zee handel drijven, de Nederlandsche vlag te voeren; laat hun de rechtspleging over hunne eigen onderdanen over; en bemoeit zich niet onmiddellijk met het inwendig bestuur hunner rijkjes, zoolang zij de aangegane overeenkomst getrouw nakomen. De rechtspleging over alle vreemdelingen, hoe ook genaamd, verblijft aan het Gouvernement. De Posthouder houdt het toezicht op het nakomen van dit verdrag.

Over het geheel heeft het Gouvernement zich niet over de houding der Sawoeneesche Hoofden te beklagen. Dat enkelen hunner nog al eens willekeurig te werk gaan en zich, gelijk vele hunner familieleden, ten koste van de bevolking trachten te verrijken, is een kwaad dat diep ingeworteld zit en eerst langzamerhand zal ophouden. Zooveel mogelijk wordt onzerzijds toezicht gehouden op de rechtspleging, welke door de Hoofden uitgeoefend en, uit den aard der zaak, nog maar al te zeer aan baatzuchtige doeleinden wordt dienstbaar gemaakt. De aan veroordeelden op te leggen straffen zijn vijfledig, nl. doodstraf (ter beslissing van het Gouvernement), verbanning (id.), *boete*, dwangarbeid en rotanslagen. Iemand van den stand der Dou-aë (zie beneden) mag niet gebonden of geslagen worden.

De bevolking (*Dou Hawoe*) werd in 1849 door MELVILL op 28000 zielen geschat. In 1869 werd zij door eene hevige pokken-epidemie geteisterd, zoodat zij in 1872 niet meer dan 13000 bedroeg, welk cijfer echter in 1874 reeds weder tot bijna 15000 schijnt te zijn gestegen. Volgens eene opgave bij TEN KATE zou het zielental einde 1890 naar schatting bijna 17900 hebben bedragen; bij VAN WIJNGAARDEN (*Mededeelingen* XXXIV) 22000, welk cijfer echter door denzelfden schrijver in het volgende jaar wordt teruggebracht op 19490 zielen, verdeeld als volgt: Seba 7855, Timoe 4619, Liai 3358 en Mesara 3658 (*Mededeelingen*, 1891, bl. 265). Omtrent hare afkomst bestaan verschillende overleveringen ([1]). Zij schijnt een

([1]) Een van deze verhalen vindt men in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XIX, bl. 210 en volgg. Volgens eene andere overlevering, die ook bij S. MÜLLER, Dl. II, bl. 278 voorkomt, zou Sawoe het eerst bevolkt zijn door Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit, die bij de invoering van den Islam

gemengd ras te zijn van Timoreezen, Rotineezen, Endehneezen (van Flores) en andere eilanders uit de Molukken. De lichaamsgestalte is doorgaans beneden het middelmatige doch zeer welgemaakt. Volgens den heer TEN KATE zijn het de kleinste menschen, tevens welgemaakter en fijner van bouw dan eenig ander volk uit de Timorgroep. De huidkleur komt overigens met die der Rotineezen overeen. Zij zijn levendig, vroolijk, beweeglijk en onrustig van aard, moedig in den strijd, zindelijker dan al hunne naburen, hebben onderling vele twisten, en voor hunne Hoofden even weinig ontzag als de Rotineezen. De mannen kleeden zich ongeveer gelijk de laatstgenoemde eilanders; de vrouwen dragen om het bovenlijf een fraai geweven sjaal (*hidji*) en om het benedenlijf eene blauwe of bonte *saroeng* (*ai*). Om het lange, opgebonden hoofdhaar dragen de mannen een katoenen of zijden doek, die los en kunsteloos wordt vast gestrikt, doch de vrouwen gaan blootshoofds. Gouden versierselen, ivoren of koperen armringen, snoeren van bruine of geele *moetisala* (bl. 598) en andere kralen, en dergelijke opschik zijn bij beide geslachten zeer gezocht. Bij beide seksen bestaat de gewoonte van zich te tatoueeren. Hunne wapens, welke zij zelven vervaardigen, zijn zwaarden, lansen en houten of buffellederen schilden (*taming*); de laatste dienen vooral tot het afweren van steenen, waarmede zij in hunne gevechten elkander werpen; voorts hebben zij eene soort van dolken, en stellen hoogen prijs op Europeesche geweren, die echter slechts weinigen bezitten. De wijze van krijgvoeren is dezelfde als op Timor en Roti; ook de voorvechters, hier *Monobani* genoemd, zijn op soortgelijke wijze uitgedost.

De huizen zijn doorgaans langwerpig vierkant, staan op palen vier of zes voet boven den grond, en zijn over het geheel steviger, ruimer en zindelijker dan die op Roti. Het dak is van lontarblad en gelijkt eenigszins op eene omgekeerde prauw met groote kiel, geheel verschillend van het Rotineesche dak. De binnenruimte is gewoonlijk in twee vertrekken verdeeld, waarvan het eene, links

---

in Oost-Java, omstreeks het jaar 1475, de vlucht namen en, na eenigen tijd op zee te hebben gezworven, zich hier vestigden, en bij wie zich later andere eilanders zouden hebben aangesloten. Indien werkelijk bij die gelegenheid eenige Javanen op Sawoe zijn terecht gekomen, wat zeer wel mogelijk kan zijn, is dit zeker een zeer klein aantal geweest, dat waarschijnlijk spoedig is teniet gegaan of bij de reeds aanwezige bewoners ingesmolten zonder aan deze iets van hun type mede te deelen. Een volkslegende zegt, dat de laatste vorst van Mådjåpahit met zijne familie op hunne verkenningstochten Sawoe en Randjoea hebben aangedaan. *Mededeelingen*, Dl. XXXIII, 1889. Ook hier worden de heidensche bewoners nog met den naam van *Hindoe*-sawoeneezen aangeduid. Vergelijk over dit onderwerp ook bij TEN KATE, bl. 697.

van de deur en *kopo* genoemd, tot slaapplaats van man en vrouw dient, terwijl het andere, de zoogenaamde *doeroe*, voor de kinderen, jongens en meisjes, bestemd is. De ruimte onder de woning dient hoofdzakelijk tot stalling voor het vee. De heidenen (zie beneden) begraven hier ook hunne dooden. De kampoengs zijn onregelmatig aangelegd, de grootere, behalve Seba, omgeven met een zwaren muur van los op elkander gestapelde klipsteenen. ([1]) Binnen dergelijke, dikwijls uitgestrekte omheiningen wordt ook het vee opgesloten, zoolang de oogst te veld staat, terwijl de akkers en tuinen zelve geheel open liggen. In de hoofdplaatsen der Regentschappen bevindt zich, gelijk op Roti, eene pasanggrahan, hier eveneens *Roemah-Koempani* geheeten.

De levenswijze is zeer eenvoudig. *Djagoeng*, *lontar*-stroop en suiker maken het voornaamste voedsel uit; hondenvleesch is eene lekkernij. Paarden, buffels en varkens worden slechts bij bijzondere gelegenheden, maar dan ook in groote menigte, geslacht, zooals bij het overlijden van eenen Radja of dergelijke. Het voor de toebereiding der spijzen benoodigde zout wordt verkregen door verdamping van zeewater, waarbij groote schelpen als pannen gebezigd worden. De feesten en vermaken zijn overigens in hoofdzaak van denzelfden aard als op de boven behandelde eilanden. Wegens de armoede van het land verlaten vele Sawoeneezen het eiland om elders hun levensonderhoud te zoeken. Volgens eene opgave bij TEN KATE zouden niet minder dan 5 à 6000 van hen op Soemba, Timor en elders gevestigd zijn.

De bevolking van Sawoe is verdeeld in drie standen, nl. de *Dou aë*, waartoe de Radja's met hunne afstammelingen (in de wandeling *Radja-moeda* geheeten) en de Fètors behooren; de *Dou-moneaha* of vrije lieden, uit wier midden ook de Temoekoen's, en wel uit bepaalde familie's, gekozen worden, en de *Dou ĕnnoe* of slaven. ([2])

Het Christendom, dat in vroegere tijden hier eenigen ingang had gevonden, is later weer zoo goed als geheel verdwenen. Eerst sedert een twintigtal jaren zijn er weer zendelingen op Sawoe gevestigd, aan wier arbeid het te danken is, dat daar op het oogenblik reeds zeven

---

([1]) Ook de huizen worden wel door zulk eenen steenen muur omgeven.

([2]) De heer BIEGER spreekt van *vier* standen, bij hem onderscheiden als: 1°. de *Radja's* en hunne familie; 2°. de *Radja Moeda's*, *Fètors* en *Toemoekoens*, gezamenlijk ook wel *Molaikat* of »Engelen" (het Maleische Melaikat) genoemd; 3°. de *Manoesya's* of gewone menschen en 4°. de *Boedak's* of slaven. Klaarblijkelijk is deze opgave van eenen Maleisch sprekenden inboorling afkomstig. Over de slaven, zie boven.

christen-gemeenten bestaan, met een zielental van ruim 4600. ([1]) De kennis en beoefening van het Christendom laten echter nog veel te wenschen over. De vroeger te Seba bestaande Gouvernements lagere school is opgeheven; in de plaats daarvan heeft men er nu drie particuliere- of zendingsscholen.

Het grootste gedeelte der bevolking hangt nog het Heidendom aan. Hunne voornaamste godheden worden *Poe lodo liroe* en *Poe lodo raé* genoemd. ([2]) Een andere draagt den naam van *Roeé*. De geesten der afgestorvenen heeten hier *Wangoe*. Het offeren heeft bij belangrijke gelegenheden plaats op steenen altaren, gemeenlijk gevormd door reusachtige steenen, welke onder het geboomte zijn neergelegd. Aan de geesten gewijde plaatsen worden *nada* genoemd; bij godsdienstige feesten bezigt men deze bij voorkeur voor het ook op Sawoe geliefkoosde hanengevecht. De zielen der afgestorvenen verhuizen, naar het volksgeloof, naar het eiland Soemba waarheen zij door *Ama Piga Laga* worden overgevoerd.

De huwelijken (*pélokongaa*) worden door de wederzijdsche ouders bepaald. Voor het meisje wordt een bruidschat (*weli*) betaald. Is de jongeling daartoe onvermogend, dan kan het huwelijk toch doorgaan, mits hij bij zijne schoonouders gaat inwonen en hun dienstplichtige wordt. De kinderen uit zulk eenen echt geboren behooren aan de familie der vrouw; zij mogen zelfs den naam van hunnen vader niet dragen. Aangezien men algemeen gelooft dat de zielen van ongetrouwden niet naar Soemba (de Sawoeneesche hemel; zie boven) verhuizen, maar op Sawoe blijven ronddolen, worden de kinderen zoo vroeg mogelijk, de meisjes meestal op hun tiende jaar, door den echt verbonden, hoewel de eigenlijke samenwoning eerst later volgt. Zulk een huwelijk heet *pétaga*. Echtscheiding is zeer gemakkelijk en komt nog al eens voor. In dit geval wil het gebruik, dat de vrouw de mat en de sirihdoos medeneemt, welke iedere jonge dochter op Sawoe mede ten huwelijk brengt. ([3])

Over de plaats waar de heidenen hunne dooden begraven is boven reeds gesproken. De Christenen hebben kerkhoven. In het graf worden gouden voorwerpen, zilvergeld, kleedingstukken, enz. gelegd,

---

([1]) Deze gemeenten worden gevonden te Seba, Mania, Rai Liae, Liae, Mesara, Boedai en Boelau (*Kol. Verslag*, 1897). In de *Mededeelingen*, Dl. XXXV, worden deze namen als: Seba, Mania, Rae Lioe, Liaae, Mesara, Timoe Bodae en Timoe-Bolo opgegeven.

([2]) Het op Sawoe en Randjoea gebruikelijke *Deo* voor godheid schijnt van Portugeeschen oorsprong te zijn.

([3]) Zie over het huwelijk en de huwelijksplechtigheden op Sawoe inzonderheid *Mededeelingen*, Dl. XXXVI.

om aan de ziel van den afgestorven bloedverwant tot teerkost te dienen.

Zij hebben eene afzonderlijke taal, die in een vier- of vijftal dialecten alleen op Sawoe en Randjoea gesproken wordt, doch in vele opzichten nauw met het Soembasch verwant is. Een letterschrift bestaat niet. (¹)

De Sawoeneezen zijn goede ijzersmeden, en vervaardigen ook hunne eigene gouden sieraden. Kleine visschersprauwtjes zijn de eenige vaartuigen, welke zij bouwen. De door de vrouwen geweven kleedingstukken zijn fijner en beter bewerkt dan die van Roti. De handel wordt op dezelfde wijze en in dezelfde artikelen gedreven als op laatstgenoemd eiland (bl. 625).

Randjoea.

Randjoea, eigenlijk Raë Djoea en ook wel Bendjoar geheeten, west-zuidwestwaarts van Sawoe en veel kleiner dan dit, ligt op 10° 38′ Z. B. en 121°35′ O. L. Het is een laag en vrij vlak eiland, dat vooral katoen voortbrengt. Het bevat slechts één rijkje, dat door eenen Radja wordt bestuurd, en telt een vijfentwintigtal kampoengs, onder welke Oedjoe-dima, Kolo-haba, Ledetalo, Koroh, enz.

De bevolking, wier sterkte ongeveer 1300 zielen bedraagt, waaronder vele Christenen, komt in alle opzichten met die van Sawoe overeen, behalve dat zij nog armer is. Ook de taal is, zooals wij zagen, dezelfde, alleen met eenig dialectverschil.

Dana.

Dana, ook wel Nieuw eiland en Hoki genoemd, welke laatste naam echter bij de Sawoe-eilanders niet bekend is, ligt op 10° 50′ Z. B en 121° 18′ O. L., zuidwestwaarts van Randjoea, waarvan het door eene breede en veilige straat is gescheiden. Aan de noordzijde is het vlak, aan de zuidzijde rotsachtig. Het eilandje is zeer klein en onbewoond; men vindt er vele in het wild loopende schapen en geiten. De bewoners van Sawoe en Randjoea schuwen het eiland, omdat het naar hunne meening vol is van booze geesten.

(¹) Zie over het Sawoeneesch, de stukken van Dr. H. KERN, in de *Bijdragen*, Vijfde volgreeks, Deel VII,

§ 3. Soemba of Tjendana.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Het nog slechts ten deele bekende eiland Soemba, ook Tjendana, Sandelhout-eiland en Sandelbosch of Sandalwood geheeten, ten zuiden van Flores, waarvan het door Straat Soemba of Straat Sandelhout gescheiden is, en overigens door den Indischen Oceaan bespoeld, ligt tusschen 9° 17′ tot 10° 19′50″ Z. B. en 119° 3′ tot 120° 55′ O. L., en heeft volgens de berekening van Melvill eene grootte van 251,8 □ mijlen (¹).

De kuststreken zijn over het algemeen vlak en laag; over het midden des eilands strekt zich een gebergte uit, dat op sommige plaatsen tot de noordkust voortloopt, doch waarschijnlijk nergens 2000 vt. bereikt. Als hoogste bekende top wordt genoemd de Pino Pasa Masani (± 1800 vt.) in het midden van het oostelijke gedeelte des eilands, dezelfde die op het kaartje bij ten Kate *Oemang Oeloe Manoe* wordt genoemd; het Masoe-gebergte, ten oosten daarvan, is 1200 of 1300 voet hoog, en het Karita-gebergte, ten westen ervan, 1000 of 1100 vt.; de Bata Kapédoe en de tafelberg Ndatar, beide ten noorden van de Pino Pasa Masani, zijn 800 tot 1000 vt.; de Papoendoeng, ten zuidoosten van den Karita, bereikt slechts 900 vt. (²).

(¹) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849. In den *Moniteur des Indes*, 1946—1847, geeft dezelfde Schrijver 236,5 □ mijlen voor de grootte van dit eiland.

Men zie over Soemba vooral de berichten van den Heer S. Roos in de *Verhandel. v. het Bataviaasch Genootschap* Dl. XXXVI, en het uittreksel daaruit in het *Tijdschrift v. Neêrl. Indië*, 1874, Dl. II, bl. 352; Ten Kate, in diens bekend Reisverslag, bl. 541 met een kaartje van Soemba; De Roo van Alderwerelt, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Dl. XXXIII, 1890 en J. E. Teijsmann, *Verslag eener botanische reis over Timor enz.* (Natuurkundig Tijdschrift van Ned. Indië, Dl. XXXIV) en beneden. De naam *Tjendana* is bij de inboorlingen voor hun eiland niet bekend. Volgens den heer Ten Kate zouden zij het wel *Tanah Hoemba* noemen en maken zij onderscheid tusschen *Katikoe-tanah* (Oost-soemba of Hoofd van het eiland) en *Kikoe-tanah* (West-soemba of Staart van het eiland). De bovenlanden heeten bij hen *Katikoe-lokoe* (eigenl. hoofd of oorsprong van de rivier).

(²) In het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. I, bl. 278 wordt het middengedeelte des eilands genoemd »een zeer vruchtbaar tafelland, verdeeld in vier Afdeelingen: Tanah Maringoe (het koude land), Anakala, Prewatanah en Lewa; van welke Anakala het schoonste en vruchtbaarste is, en waarin een meer is, welks water men in verschillende richtingen over de geheele oppervlakte van het plateau heeft weten te leiden, zoodat het eene onafzienbare uitgestrektheid rijstvelden besproeit." Op de kaart van Roos zijn slechts drie zulke Afdeelingen te ontdekken, hoewel zij niet als zoodanig worden aangegeven; namelijk Masoe of Tanah Maringoe in het oosten, Lewa in het midden, en Wajéwa in het westen des eilands. Parewatana en Anakala zijn daar namen van kampoengs op gelijknamige heuveltoppen gelegen.

Sommigen spreken ook van een vulkaankegel, welks naam of ligging echter niet wordt opgegeven en die dan ook zeer waarschijnlijk tot het rijk der legende behoort. (¹) Overigens bestaat de bodem grootendeels uit kalkgesteenten, puimsteen en lavaslakken, met eene zwarte, vruchtbare aardlaag bedekt.

Het eiland heeft verscheidene uitstekende punten of kapen, vooral aan de noordzijde, onder welke de voornaamste zijn:

aan de noordkust van het westen af:

T. Memboro, T. Palamedo, T. Sasar (de Noordpunt), T. Ngaroewoe, T. Mandolo, T. Batoe-Ata en T. Kadoemboe.

aan de oostkust van het noorden af:

T. Petawang, T. Rendeh, T. Tapi, T. Mendjili en T. Watoelaga.

aan de zuidkust, van het voorgebergte Oeloe-Melangoe (in het midden) af: T. Panangorara, T. Lewitoe, T. Moa, T. Patiali en T. Blackwood;

aan de westkust, de als Rifhoek Padi en Lamboeja vermelde oostelijkste punt van het eiland.

De bochten tusschen deze kapen vormen ankerplaatsen, die, daar de kust bijna overal vrij steil afloopt, wel eene voldoende diepte hebben doch meerendeels geheel open liggen. De beste ankerplaatsen zijn: aan de noordkust bij Nangamesi en bij Waingapoe tusschen T. Mandolo en T. Batoe-Ata en bij Kadoemboe tusschen T. Hatoe-Ata en T. Kadoemboe; voorts kan men daar nog ankeren bij Palamedo en aan den mond der rivier Waindé, beide tusschen T. Palamedo en T. Sasar, aan den mond der rivier Kadèsa, ten zuiden van T. Sasar en voor Rendeh bij T. Rendeh; en aan de zuidkust in de westelijke helft des eilands, bij Tidas en Panda, waar eene tegen alle winden gedekte baai gevonden wordt ruim genoeg voor 15 of 20 schepen. Buitendien bieden ook de monden der rivieren aan kleine vaartuigen veilige ligplaatsen aan.

Uit het binnenland vloeien naar alle zijden eene menigte rivieren zeewaarts, die echter met enkele uitzonderingen weinig bevaarbaar zijn en veelal zandbanken voor de monding hebben. Sommige worden aan de besproeiing der rijstvelden dienstbaar gemaakt. De voornaamste zijn:

aan de noordkust van het westen af:

De Emboe Kambéra, aan den noordwesthoek; de Ketèwe; de

(¹) Zie JUNGHUHN, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1265. ROOS, die het eiland in alle richtingen heeft doorkruist, maakt van dien vulkaan geene melding evenmin als van de lavaslakken, maar zegt wel dat Soemba aan menigvuldige aardbevingen onderhevig is. Vergelijk ook bij TEN KATE, bl. 606.

Karèndi; de Wai Wawi; de Memboro, die op het Anakala-gebergte ontspringt en ruim een uur ver voor kruisbooten bevaarbaar is; de Palamedo; de Waindé of Waidé; de Kadèsa; de Kapoendoe; de Nangamesi tusschen Taimanoe en Waingapoe; de Téna Watoe of Matawai; de Kambéra, de grootste rivier des eilands, op vele plaatsen 80 meter breed, ver landwaarts in bevaarbaar, en, naar sommigen meenen, ontstaande uit de samenvloeiing van de Masoe en de Karita, die op de gelijknamige gebergten ontspringen en zich bij de negeri Samboeroe-wai vereenigen; de Palamandjéli; de Soedoe; de Kadoemboe; de Wanga en de Petawang.

aan de oostkust, van het noorden af:

de Melolo, die in grootte op de Memboro volgt; de Rendeh, met een wijden doch met steenbanken bezetten mond; de Poerah en de Mendjéli.

aan de zuidkust, van het oosten af:

de Waidjéloe; de Maoendjara; de Terawa; de Waha of Wasang; de Laipoendoe ([1]); de Latoe; de Tidas; de Pandang, de Wanoekaka en de Roewa.

aan de westkust, van het zuiden af:

de Lamboja; de Garoe en de Kodi.

Het belangrijkste voortbrengsel van het plantenrijk op Soemba, dat in natuurschoon bij Flores en Timor achter staat, is sandelhout (*ai nitoe*), waarvan geheele bosschen het binnenste gedeelte des eilands bedekken. De uitvoer staat echter volstrekt niet in verhouding tot de hoeveelheid van het product, doordien de bevolking door vrees voor de geesten, die deze bosschen bewonen, weerhouden wordt sandelboomen te kappen of zelfs aan te raken; men berust er echter in, wanneer zulks geschiedt door vreemdelingen, vooral Endehneezen, die hiertoe somtijds in grooten getale en met schietgeweer gewapend overkomen en dan aan de Radja's eenige geschenken aanbieden. Voorts levert Soemba: ebbenhout en andere uitmuntende houtsoorten; *kamoening-* en verscheidene andere boomsoorten, uit wier wortels, schors of bladeren verfstoffen worden bereid; indigo; wilde kaneel; suikerriet; peper; *sirih; pinang; lontar*-palmen in menigte; tabak en katoen; en als voedingsmiddelen rijst, gierst, en *djagoeng*, die ook naar Endeh (Oost-Flores) worden uitgevoerd, aard- en peulvruchten, verschillende groenten en ooftboomen. De rijstvelden en andere aanplantingen worden door uitgestrekte grasvlakten afgewisseld.

Het dierenrijk levert eene groote menigte paarden (*djara*), wier ras,

---

([1]) Men zie de noot ([4]), bl. 606 bij TEN KATE.

inzonderheid dat van Sasar, dat van Timor, Sawoe en Roti verre overtreft; zij teelen in het wild voort en worden in groote hoeveelheid uitgevoerd (alleen hengsten) (¹). Buffels zijn er in groot aantal; zij worden echter niet uitgevoerd en slechts bij zeer bijzondere gelegenheden geslacht, maar anders alleen gebruikt om den voor rijstbouw bestemden grond fijn te trappen. Voorts zijn er vele varkens (Wé), herten (alleen in een gedeelte van Midden- en in West-Soemba), geiten, weinig schapen (*bembi*), eenden, kippen, duiven, papagaaien en andere vogelsoorten, doch geen wild gedierte behalve apen (*boeti*) en slangen. Ratten en muizen, kikvorschen en hagedissen schijnen overal talrijk te zijn. Vogelnestjes worden in menigte en van de beste soort zoowel in het binnenland als aan de kusten gevonden. Schildpad en *tripang* levert de zee in overvloed op, terwijl krokodillen de kusten onveilig maken.

Van het delfstoffenrijk is weinig meer bekend dan dat de grond op sommige plaatsen marmer bevat en wat daaromtrent bij Ten Kate gevonden wordt.

Verdeeling, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Soemba is verdeeld in een aantal rijkjes, wier hoeveelheid echter niet juist kan worden aangegeven, ook omdat het zuidwestelijk gedeelte van het eiland nog nagenoeg geheel onbekend is. Het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* (²) vermeldt 35 rijkjes, namelijk: in het noordelijke gedeelte van het westen af: Koedi of Ketewer (Katewe, Kadewi), Momboro, Palmedo, Kapoendo, Kanatta, Toimanoe, Kambera, Kadoembo (Kadamboe, Ketoembo), Petawang, Melolo en Menjili; in het zuidelijke gedeelte van het westen af: Lomboeja, Roewa, Manoekaka, Panda, Tida, Tarimba, Wasa, Laritoe (Lawitoe), Taboeri (Taboewi), Wajeloe en Teraba; en in het binnenland: Soembi, Taboende, Karita, Mandar, Lewa-koendamara, Lewa-pakoe, Lewalaudoet, Lakoeka, Pari-watoena, Anakala, Loerada, Lawoenda en Raroeka, elk onder een afzonderlijken Radja. Deze opgave, afkomstig van een voormalig Resident van Timor, verschilt ten eenenmale van die, welke voorkomt in den *Regeerings-Almanak voor Neêrlandsch Indië* (³), waar slechts 29 rijkjes, meerendeels met geheel andere

---

(¹) Zie over het paardenras op Soemba inzonderheid *Locomotief* van 7 en 8 Juli 1891. Vergelijk bij Ten Kate, bl. 556.
(²) Jaargang 1855, Dl. I, bl. 282.
(³) Jaargang 1876, bl. 261.

namen en verdeeld tusschen tien Radja's worden opgegeven, te weten: 1°. Kambera, Lamboenopo, Endatar en Batakapedo; 2°. Taimanok en Samparingo; 3°. Kadoembo, Kanata en Kadesa; 4°. Palmédo, Leina, Mengommong, Prikambira, Oewindale en Baitoeli; 5°. Kanata, Tengedo, Kalemba en Samboeha; 6°. Mamboro, Tanah Kadoengoer en Palindi; 7°. Menjili, Sabi, Manosewani en Pilowato; 8°. Talolea; 9°. Kadoembo; 10°. Lawa. Roos vermeldt van de rijkjes van Soemba er 21 als door hem bezocht, en wel elk met een afzonderlijken Vorst, en weder gedeeltelijk met andere namen, te weten: Kambéra, Waingapoe, Taimanoe, Kanata, Kapoendoe, Sasar of Kadesa, ook Napoe geheeten, Palmédo, Memboro, Laura of Ketéwé, Kawangoe (Soedoe), Kadoembo, Sampareengoe, Ndatar, Bata Kapédoe, Kiritana, Djérik, Lai Woelan, Karita, Taboendoeng, Tarimbang en Massoe of Tanah Maringoe (het koude land). Van deze waren alleen Taimanoe en Sampareengoe onder één Radja vereenigd, terwijl in Kambéra deze betrekking werd waargenomen door dien van Ndatar, bij gebrek aan een wettigen opvolger. In den *Regeerings-almanak* van 1883 worden opgegeven, in West-Soemba: Memboro, Ketewer (Ketewer en Ketèwe), Laoera (Laora), Wadjiwa, Marringgi, Garoh en Roeèa; in Oost-Soemba: Melolo, Petawang, Rende (Rendeh), Mendjéli, Karra (Karéra), Tawoei en Tarimbang; in Midden-Soemba: Waingapoe, Kambera, Lewa, Kadoemboe, Manala, Tidas, Kapoendoek (Kapoendoe), Soroe, Lakoka, Palmedo (Palamedo) en Patoen. (¹) In denzelfden *Regeerings-almanak* van 1898 eindelijk worden vermeld de Radja's van Melolo of Watoepèlé, Palémalamba, Rendè, Manjili, Waidjeloe, Waha, Tawoei, Karera, Masoe, Taboendoeng, Lewa en Soedoe, Taimanoe, Kadoemboe, Waingbidi, Lakoka, Balebokat, Napoe, Kanata, Kepoendoe, Memboro, Tanah Rioeng, Laoera, Tanah Maringoe, Kodi, Gaoera, Waidjewa, Anakalang en Roea. Daar er een honderd en vijftigtal of meer negeriën zijn (²) en een groot aantal Vorstelijke of adellijke personen, die zich hier of daar eenig gezag aanmatigen, is het bij onze nog gebrekkige kennis des eilands niet te verwonderen, dat er zoo weinig overeenkomst tusschen de verschillende berichten bestaat; maar toch is het opmerkelijk, dat er zoo weinig overeenstemming is tusschen de officieële regeerings-opgaven onderling, en tusschen deze en die

---

(¹) De tusschen ( ) geplaatste namen zijn de door ons naar de opgaven bij TEN KATE verbeterde.

(²) De namen dezer negeriën en het aantal huizen, waaruit zij bestaan, worden opgegeven in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1854, Dl. I, bl. 282—284.

van den Heer Roos, bijvoorbeeld, die eenige jaren als Controleur op Soemba heeft doorgebracht en de door hem bezochte gewesten uitvoerig beschrijft ([1]).

Soemba wordt bestuurd door Hoofden, die den Inlandschen titel voeren van Oemboe en bij het Indisch Gouvernement als Radja's bekend staan. Zij behooren steeds tot den stand der *Maramba* (zie beneden) en worden ter onderscheiding van hunne standgenooten ook wel *Maramba-bokoel* (aanzienlijke M.) genoemd. Zij worden hier niet door de bevolking gekozen, maar bekleeden hun ambt uit recht van geboorte of van een zeker overwicht, dat zij boven andere Maramba's kunnen doen gelden. De voornaamste Oemboe's, zij met wie door het Gouvernement contracten gesloten zijn, worden door de bevolking gewoonlijk *Maramba parindah* (van het Maleische *parintah*) genoemd. Ook vrouwen schijnen als Radja te kunnen optreden. Hun bestuur is geheel willekeurig en niet door wetten of *adats* beperkt. Zij genieten geene bepaalde inkomsten van de bevolking, maar verschaffen zich die door het opleggen van willekeurige boeten om onbeduidende redenen, het verkoopen van hunne onderdanen als slaven, en dergelijke middelen; daarin bestaat dan ook eigenlijk alleen hun bestuur; want van iets, wat naar eenige regeering, politie of justitie gelijkt, heeft men op Soemba weinig begrip, en er heerscht geen ander recht dan dat van den sterkste. Er zijn ook geene eigenlijke Kampoengshoofden; alleen vindt men in de dorpen een soort van ambtenaren, die *Ama-bokoel* (groote vader; oudsten) worden genoemd, terwijl in elk huis de oudste, onder den naam van *Ama-oema*, als hoofd der familie beschouwd en gewoonlijk gehoorzaamd wordt ([2]).

([1]) Op hunne beurt worden de opgaven bij Roos hier en daar gecorrigeerd door den heer Ten Kate, die de geheele noord- en oostkust met een gedeelte van de zuidkust bezocht en van Laipoendoe, op laatstgenoemde kust, een tocht dwars door het eiland naar Waingapoe maakte. Als bij of niet ver van de kust liggende worden door hem de volgende kampoengs, aanvangende bij de noord-westpunt, vermeld: Laora, Ketèwer, Karèndi, Memboro, Palemedo, Boendoehéro, Waindé, Napo, Kadèsa, Kapoendoe, Kanata, Hamparengo, Taimanoe, Waingapoe, Kabaniroe, Petawang, Melolo, Rendeh, Katokawai, Kopa, Bendar, Pagapé, Labai of Waidjéloe, Tanah Kadoekoeng, Parémadita, Landoenitoe, Waha, Melangoe en Laipoendoe. Tusschen laatstgenoemde plaats en Waingapoe vermeldt hij de binnenslands gelegen kampoengs: Paboendoeng, Langoehar, Kamaroe (Karita), La Kalala en Koekitaloe. Bij het vergelijken van de opgave bij Roos en Ten Kate moet intusschen niet uit het oog worden verloren, dat ook op Soemba van tijd tot tijd kampoengs door hare bevolking verlaten of door vijandelijke stammen uitgemoord worden en zoo verdwijnen.

([2]) Roos maakt ook melding van een *Maramba mangoe tanah*, die geen regeeringspersoon is maar aan wien men eigenlijk vergunning zou moeten vragen tot het ontginnen van een stuk tuin- of bouwgrond, hetgeen evenwel gewoonlijk niet geschiedt. Dit zou dan, althans gedeeltelijk, dezelfde persoon zijn, die op Timor, Roti,

De O.-I. Compagnie had hier vroeger eenigen tijd eenen ambtenaar en eenen militairen post gevestigd te Labaja (Labai?). Dit een en ander is echter langzamerhand vervallen; en eerst in 1845 zijn weder met eenige Radja's van de Noord- en Oostkust contracten gesloten, waardoor dezen zich echter niet zeer gebonden schijnen geacht te hebben (1); althans in 1860 is het noodig gekeurd een geheel nieuw contract aan te gaan met de Radja's van Taimanoe, Kambéra, Kadamboe (Kadoemboe) en Menjili (Mendjéli) (2), geheel gelijkluidend met hetgeen nagenoeg gelijktijdig met de Radja's van Sawoe gesloten werd (bl. 630). In het jaar 1866 is op Soemba weder een Controleur gevestigd te Kabaniroe aan de rivier Kambéra; sedert werd deze betrekking echter opgedragen aan een Civiel gezaghebber, standplaats Waingapoe aan de baai van Nangamesi, dus zeer nabij Kabaniroe, terwijl voor West- en Oost-Soemba Posthouders geplaatst zijn respectievelijk te Memboro en te Melolo.

Bevolking.

De bevolking, wier sterkte zelfs niet bij benadering kan worden opgegeven, doch die door MELVILL op 400000 zielen is geschat (3),

---

Sawoe onder verschillende benamingen als *Toewan tanah* of *Radja tanah*, Heer van den grond, bekend is. Volgens de beneden (bl. 647) aangehaalde *Soembaneesch-Hollandsche Woordenlijst* beteekent *maramba mangoe tanah* echter niets anders dan »eigenaar van den grond", terwijl uit de *Mededeelingen* van den heer DE ROO (bl. 581) blijkt, dat onder deze benaming eenvoudig een of andere stam, aan welken bepaalde gronden behooren, of wel de Radja parindah, als vertegenwoordiger van dien stam, wordt aangeduid.

(1) Zie het *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, t. a. p., bl. 300.

(2) Zie de *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting 1860—1861, n°. 71 en Zitting 1861—1862, bl. 787. De staatjes, met welke in vroeger of later tijd contracten zijn gesloten, zijn, volgens het *Kol. Verslag over* 1875, Melolo, Lewa (Soedoe), Kapoendoe, Patawang, Manoekoko, Kodessa, Samparingo, Manjili, Kambera, Kadoembo en Memboro; terwijl zich, volgens het *Verslag over* 1876, in het jaar 1874 daartoe nog hadden aangemeld de Radja's van Kapoendoek, Anamboro en Palamalambo. (Zie de juiste namen boven). Alleen de Radja van Memboro heeft den distinctieven stok met zilveren knop; de overigen hebben alleen eene Nederlandsche vlag.

(3) Volgens andere berichten zou de bevolking slechts 42000 zielen bedragen; en weder volgens andere, 225000 zielen op het bekende gedeelte en bijna tweemaal zooveel nog onbekend. Het *Aardrijksk. Woordenboek* geeft aan Soemba 1,000000 bewoners, zonder te vermelden aan welke bron dit cijfer is ontleend. ROOS zegt dat al deze cijfers geen enkelen grond hebben en het een raadsel mag heeten hoe men er aan gekomen is, terwijl de heer TEN KATE meent, dat Soemba in de laatste zestig jaren tengevolge van slavenuitvoer en moord zeer in zielental is afgenomen en het aantal bewoners op nauwelijks 100,000 kan worden geschat.

In het westelijke gedeelte des eilands, dat algemeen voor het dichtstbevolkte wordt gehouden, en ook elders hebben zich langzamerhand zeer vele Endehneezen, en in

behoort tot de sluikharige rassen. Kroesharige individuën komen onder de echte Soembaneezen niet voor; wel hier en daar onder de ingevoerde slaven. De huidskleur is donkerbruin, bij de vrouwen over 't geheel iets lichter dan bij de mannen. Allen vormen een flink, schoon gebouwd ras, gemiddeld grooter dan de Javanen, van wie zij zich ook onderscheiden door minder uitstekende jukbeenderen, een minder platten neus en een iets breeder voorhoofd. Over 't geheel is de Soembanees bijzonder beweeglijk en druk van aard. Hoewel niet zoo lui als enkele schrijvers beweren, werkt hij toch niet meer dan noodig is om in zijn levensonderhoud te voorzien. Overigens is hij zeer onzindelijk, een vijand van water, vreesachtig, wantrouwend en weinig genegen om met vreemdelingen in aanraking te komen. Eenmaal zijne vrees overwonnen, blijkt hij echter goedaardig en gastvrij te zijn. Zijne beschaving laat nog alles te wenschen over; in dit opzicht staat hij ver achter den Rotinees ([1]). De bevolking van Masoe en Karéra, in het zuidoostelijk deel van het eiland, staat als zeer oorlog- en roofzuchtig bekend.

Aan de kusten bestaat de kleeding der mannen in een of twee stukken wit, gekleurd of zwart katoen om de middel geslagen, waarom eenige strengen touw als buikgordel worden vastgemaakt, en dragen de vrouwen eene zwarte, lange en zeer nauwe *saroeng;* doch in het binnenland is eene strook boomschors om de lendenen de eenige bedekking. Beide geslachten dragen het haar lang; de mannen dragen daarbij de *Kambala*, dat is een stuk boomschors meer dan een vadem lang en een paar voet breed, dat eenige malen om het hoofd wordt gewonden, en, als zij te paard zitten, de *Katanga ngingi*, een stuk katoen van een paar vadem lang, dat om de *Kambala* en onder de kin wordt gewonden om eerstgenoemde vast te houden. De mannen, die ook steeds de *kaloemboe* of sirihtasch bij zich dragen, hebben als sieraden armbanden van ivoor en dik koperdraad, de vrouwen van glaskralen en dunner koperdraad. Andere sieraden zijn de *poela*, houten of ook wel koperen oorknoppen; *mamoeli*, gouden of zilveren oorhangers, en *kanatar*, een soort van gouden ketting, die met een band om het hoofd wordt gebonden.

---

het oostelijke Sawoeneezen gevestigd, die over de inboorlingen eene zekere suprematie trachten uit te oefenen. *Kol. Verslag over* 1877, bl. 37. Te Waingapoe, door den heer ROOS »het vuilnisvat van Soemba" genoemd, houden zich vele Chineezen en Arabieren op.

([1]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1884, Dl. I, bl. 205. Men zie ook bij DE ROO, bl. 565 en TEN KATE, bl. 552, 587 en 600.

In het noordwestelijk gedeelte van Soemba is, bij beide seksen, het tatoueeren in zwang.

De wapenen zijn hoofdzakelijk lange lansen (*nimboe*), eene soort van korte spiesen (*kabéla*) en ronde schilden van gedroogde buffelhuid vervaardigd (*téming*).

De Soembaneezen zijn in verschillende stammen verdeeld. Maatschappelijk vormen zij drie standen, die als *Maramba*, *Kabisoe* en *Atà* onderscheiden worden. Tot de eersten behooren de voornaamste Radja's en hunne afstammelingen, naar hunne afkomst nog weer gesplitst in *Maramba wa kaba* of M. gesproten uit een huwelijk tusschen twee personen van echt ras, en *Ana mendamoe*, kinderen van een Maramba en eene vrouw uit de Kabisoe's. Door een huwelijk met de dochter van eenen zoogenaamden Maramba bokoel of Maramba wa kaba, dat alleen door schaking mogelijk schijnt te zijn, kunnen de kinderen van een Kabisoe ook tot den stand der Maramba's opklimmen. Overigens vormen deze Kabisoe's eenvoudig den zoogenaamden boerenstand of stand der vrije lieden, verdeeld in *Kabisoe bokoel* en *Kabisoe koedoe*, d. i. groote en kleine Kabisoe. De *Ata* of *Tou* (orang) *Ata* zijn de slaven, wier aantal op Soemba zeer groot is en die nog weer onderscheiden worden in geboren slaven, gekochte slaven en in den oorlog buitgemaakte slaven. In uiterlijk voorkomen of beschaving bestaat tusschen deze standen geen verschil; ook de slaven leven met hunne meesters op den voet van volkomene gelijkheid (1).

De huizen, die in meer of minder geregelde en zelden groote (2) kampoengs of negeriën bij elkaar staan, zijn zeer groot en hoog op palen gebouwd, in West-Soemba hooger van den grond dan elders op het eiland; de daken zijn van *alang-alang* en loopen zoo laag af dat zij tevens tot wand verstrekken. In het midden bevindt zich de stookplaats, ingesloten door vier stijlen (*kabaniro londoeng*), waar omheen het geheele huis gebouwd is; rondom deze op die wijze afgesloten ruimte, waarboven een zoldertje is aangebracht, dat tot opberging van de poesaka en offers aan de marapoe's (zie beneden) schijnt te dienen, zijn een aantal kamertjes gebouwd met den uitgang naar de binnenzijde, van welke iedere bewoner er een tot zijn gebruik heeft. Een houten blok (*noelang*) en een matje (*topo*) vormen de slaapstede. Alleen bij de aanzienlijken zijn matrassen (*lali*) in

(1) Zie over de stammen en standen op Soemba inzonderheid bij De Roo.

(2) Op bl. 560 van zijne beschrijving spreekt de heer Ten Kate van eene voor Soemba *vrij groote* kampoeng, hoewel zij slechts circa 20 huizen telde.

gebruik. De huizen, onder welke enkele van een venstertje (*katongga*) schijnen voorzien te zijn, strekken aan meer dan één gezin tot woning. Onder de woningen bevindt zich gewoonlijk de paardenstal, terwijl zich hier ook de varkens en andere huisdieren ophouden. Voor de karbauwen (*karamboa*) wordt meestal een afzonderlijke kraal gebouwd. Aan de achterzijde van het huis bevindt zich eene soort van galerij, welke tot gemeenschappelijke zitplaats schijnt te dienen. Het huisraad bestaat verder uit eenige potten, pannen, matten, manden en weefgetouwen. De kampoengs of negeriën waren vroeger algemeen met een muur van op elkander gestapelde steenen omringd, doch zijn thans veelal slechts omgeven door eene omheining van *bamboe doeri* of ander struikgewas, waarin alleen een paar kleine openingen zijn.

De nijverheid der Soembaneezen bepaalt zich, behalve den slavenhandel, tot dien in paarden, schildpad, vogelnestjes, rijst, *djagoeng*, *kamoening*-hout, touw en vischnetten. De mannen verzamelen alleen dit hout, de vogelnestjes en het schildpad, en vervaardigen de netten en het touw; al het overige werk, het spinnen, weven en verven der kleedingstukken, het branden van kalk, het bakken der potten en pannen, het koken van stroop uit het sap der *lontar*-palmen, het bereiden van zout, ook een groot gedeelte van den landbouw, wordt door de vrouwen verricht. De buitenlandsche handel, die bijna uitsluitend te Waingapoe wordt gedreven, is nog van weinig belang.

Woeste gronden zijn eigendom van den stam; ieder, die daarvan een stuk verlangt te ontginnen, moet daarvoor verlof vragen aan den Radja, die, gelijk wij boven zagen, als vertegenwoordiger van den stam optreedt, als zoodanig *Maramba mangoe tanah* wordt genoemd en recht heeft op een gedeelte van den oogst. Wordt een stuk ontgonnen grond weer verlaten, dan keert het tot den stam terug. Particulier eigendomsrecht op zulke gronden hebben alleen de leden der Vorstelijke familiën en de groote *Kabisoes*, echter ook alleen omdat zij door hunne slavenmacht dat recht kunnen handhaven. Het staat ieder vrij in de bosschen de natuurlijke producten in te zamelen en alle hout te kappen behalve sandelhout.

Van hunnen godsdienst is nog slechts betrekkelijk weinig bekend. De bij vroegere schrijvers als *Oemboe Woloe Mandokoe* vermelde opperste godheid is niets anders dan de eerste onder de *booze* geesten, wiens naam »de Heer die kwaad doet" ([1]) voldoende de

([1]) De vertaling bij Roos »De Heer die alles gemaakt heeft", is onjuist.

de plaats aanduidt, welke door hem in de volksvoorstelling wordt ingenomen. De in het *Tijdschr. v. N. Indië*, 1884, Dl. I, bl. 207 genoemde *Oemboe awan* (lees *awang*) en *Oemboe tanah* (Heer des hemels en Heer der aarde) schijnen bij de groote massa des volks niet bekend te zijn. Komen deze namen werkelijk op Soemba voor, dan zal men hier waarschijnlijk weer te denken hebben aan het vruchtbaarmakend mannelijk en vrouwelijk beginsel, dat op de Aroe- en andere eilanden door Heer Zon en Vrouw Aarde wordt uitgedrukt. Uitgemaakt is dit echter nog niet. De spil waaromheen overigens ook hier de volksgodsdienst zich beweegt zijn de geesten der afgestorvenen, die algemeen *marapoe* worden genoemd en den Soembanees overal waar hij gaat of staat omgeven. Om hen onschadelijk te maken of gunstig voor zich te stemmen brengt men hun allerlei offeranden — rijst, kippen, varkens, zelfs paarden en buffels — in de huizen, in de tuinen, op het veld en waar niet al. Eene belangrijke offerplaats vormen de *oema marapoe*, kleine huisjes, die nu eens enkel uit een afdak op vier palen bestaan, dan weer meer den vorm van een gewoon huis hebben en voor de negeriën of wel voor eenen geheelen stam zijn wat het bovenvermelde zoldertje in de woningen voor de afzonderlijke familie's is ([1]). Andere tempels bestaan niet. Ook eigenlijke priesters ontbreken; alleen schijnen bij het offeren en bezweren van geesten bepaalde personen op te treden, die *Ratoe* worden genoemd en bepaalde geslachten vormen ([2]). De ons van elders bekende *soewanggi's* (toovenaars en heksen) komen hier voor onder den naam van *mamaroeng*. Zaken die tijdelijk of voor goed aan de marapoe gewijd zijn, worden *paléli* genoemd. De zielen der afgestorvenen verhuizen naar de *Parai Marapoe*, een bergtop in het landschap *Masoe*, waar (bl. 634) ook de geesten der Sawoeneezen bijeenkomen ([3]). De verhuizing heeft echter eerst plaats na afloop van het *parapoe mĕti* of doodenfeest, dat vaak, om de groote kosten, eerst jaren na het overlijden door de familie gegeven wordt. Tot zoolang blijven de zielen als echte kwelgeesten ronddwalen ([4]).

Sedert enkele jaren worden zoowel door Katholieke als Protestantsche zendelingen pogingen aangewend om de Soembaneezen met het Christendom bekend te maken. De eersten hebben hunne missie te

---

([1]) Zie hierover verder bij De Roo, bl. 586.

([2]) Ib. bl. 592 en bij Roos.

([3]) Zie bij Roos. In deze buurt ligt ook het heilige land *Pino Pasa Masani*, de verblijfplaats der heilige paarden of *Djara Marapoe*.

([4]) Zie over zulk een doodenfeest de *Mededeelingen*, Dl. XXXIV, bl. 151.

Laora (bl. 641) en telden einde 1896 ruim 900 bekeerlingen ([1]); de laatsten zijn te Melolo (bl. 641) en *Kabaniroe* (bl. 641) gevestigd en hebben daar twee gemeenten uit de inlanders gesticht, te zamen ruim 600 zielen sterk.

De taal, welke geheel van die der naburige eilanden verschilt, is zacht en welluidend, maar zeer arm en onbeschaafd en heeft onderscheidene dialecten. Een klein Woordenlijstje ervan is vroeger medegedeeld in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. I, bl. 290—296, en eene vrij uitvoerige Woordenlijst benevens eenige Samenspraken door den Heer Roos in de *Verh. van het Bat. Genootsch.*, Dl. XXXVI. Letterschrift bestaat er niet ([2]).

De vermaken bestaan hoofdzakelijk in maaltijden, waarbij een groot aantal paarden, buffels en varkens wordt geslacht, zingen en dansen. Dit laatste geschiedt op soortgelijke wijze als op Timor, meest door vrouwen, onder begeleiding van *gongs* (*mong*), trommen (*lamba*) en eene soort van gitaar (*doengga*) met twee dunne koperen snaren bespannen. Eene soort van spiegelgevechten, te paard en te voet, behooren tot de geliefkoosde uitspanningen der mannen ([3]).

Hunne oorlogen zijn zelden zeer bloedig. De vijandelijke partijen scharen zich met lans en schild gewapend, op een vlak terrein, in één gelid tegenover elkander en trachten beurtelings elkander te treffen. De partij, die het eerst eenige gewonden bekomt, acht zich overwonnen, gaat op de vlucht en betaalt de boete of schadevergoeding, welke geëischt wordt en gewoonlijk in een aantal paarden, buffels en slaven bestaat; waarna het sluiten van den vrede met groote feesten wordt gevierd. Somtijds hebben deze gevechten ook te paard plaats, in welk geval in plaats van de lans eene korte werpspies ([4]) wordt gebruikt. Slechts zelden gebeurt het, dat op deze wijze geen einde aan den oorlog komt. Is dit laatste het geval, dan tracht men de vijandelijke kampoeng in brand te steken; en, wanneer zulks gelukt, heeft eene algemeene plundering plaats en worden de inwoners gedood of als slaven medegevoerd.

De huwelijken worden, volgens Roos en anderen, door de ouders

---

([1]) Zie *Die Katholischen Missionen*, 1894, bl. 278.

([2]) Men zie over de taal inzonderheid de boven op bl. 635 Noot ([1]) aangehaalde stukken van Dr. H. KERN en *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXIV. (Soembaneesch-Hollandsche Woordenlijst, met eene schets eener grammatica, door J. DE ROO VAN ALDERWERELT.) Vergelijk ook bij TEN KATE, bl. 625 en 632.

([3]) Eene uitvoerige beschrijving van al deze feestelijkheden zie men bij ROOS, t. a. p. bl. 62 en volgg. en bij TEN KATE, bl. 585.

([4]) Bij vroegere schrijvers wordt deze werpspies *sowar* genoemd, welk woord echter in de bovenvermelde *Woordenlijst* niet voorkomt.

der jongelieden vastgesteld, veelal na kennisgeving van het plan aan den Radja, en de prijs bepaald, welken de bruidegom zal hebben te betalen voor zijne bruid, die hij vervolgens met behulp van zijne vrienden met geweld uit het huis harer ouders moet halen; somtijds ook wordt het meisje, hetzij met of zonder voorkennis van hare ouders, geschaakt. Met het betalen van den koopprijs en het vieren van feesten, welke eenige dagen duren, is dan het huwelijk voltrokken en de vrouw het wettig eigendom van den man, die haar des verkiezende kan verkoopen. Indien de bruidegom echter niet in staat is terstond den geheelen koopprijs te voldoen, komt hij bij den vader van het meisje inwonen en is verplicht tot aan de volledige aflossing voor dezen te arbeiden. De heer DE ROO VAN ALDERWERELT (bl. 573) deelt ons daaromtrent echter het volgende mede: »De gewone manier van huwen is door eerst iemand te sturen om poolshoogte te nemen. Hebben de ouders der bruid er niets tegen, dan wordt de zaak der huwelijks*giften* afgewacht. Is zulks tot algemeene tevredenheid geschied, dan krijgen de gezanten van den bruidegom eene vrouw of liever een jong meisje mede, genaamd *mĕmosa;* bij Kabisoe's is dit eene slavin, bij Maramba's dikwijls eene Kabisoe (vrije vrouw). Deze is niet bestemd voor den bruidegom, maar om te huwen met een zijner slaven of met een zijner kabisoe's als een maramba de bruidegom is. De komst van zulk een mĕmosa wordt gevierd door een feest." Hieruit zou dan blijken, dat er van een eigenlijken *koopprijs* geen sprake is, maar alleen van wederzijdsche huwelijks*geschenken*, wier waarde natuurlijk van den stand en de gegoedheid der familie's afhangt en, volgens eene andere mededeeling, in de duizenden kan loopen. Voor zoover verder kan worden nagegaan, worden de huwelijken buiten den stam gesloten, terwijl de hoogere of lagere geboorte der moeder beslist of voor de afstamming der kinderen de vrouwelijke dan wel de mannelijke lijn in rekening moet worden gebracht. De veelwijverij is algemeen, vooral bij de Grooten, in gebruik. De eerste vrouw is gewoonlijk van hoogeren stand dan de *ajerona* of bijvrouwen. Trouwt een Kabisoe met eene slavin, dan wordt deze daardoor vrij en behooren ook hare kinderen niet tot den slavenstand ([1]).

De begrafenis, althans van eenen aanzienlijke, geschiedt niet voordat alle bloedverwanten tegenwoordig zijn; tot zoolang wordt het lijk met lijnwaden omwonden in eene zittende houding, soms in eene kist bij de stookplaats gezet met den rug naar het vuur gekeerd,

([1]) Men zie hierover verder bij ROOS en bij DE ROO, bl. 573 en 577.

en ieder, die binnenkomt, is verplicht den doode een stuk geld, eenige *sirih*, een kleedje of iets dergelijks te geven, welke voorwerpen later gedeeltelijk mede begraven worden. Eindelijk wordt het lijk in dezelfde zittende houding geplaatst in een graf, op welks bodem eene *gong* ligt en dat ook wordt gesloten met eene *gong*, waarboven nog eene steenen zerk wordt gelegd. Bij de gewone Soembaneezen worden de twee *gongs* vervangen door matjes. Volgens eene andere beschrijving worden alle lijken, met lijnwaad omwonden, in eene hurkende houding aan eenen paal gebonden, die voor het huis van den overledene in den grond wordt gezet. De lijken van Vorsten worden in dien toestand gelaten totdat zij geheel ontbonden zijn, die van minderen slechts twee of drie dagen, waarna zij bijgezet worden in een graf, dat den vorm van eene put heeft en met een zwaren steen wordt gesloten. Ook de kleederen en sieraden van den overledene worden met hem begraven. Bovendien wil het gebruik, dat bij eene deftige begrafenis mooi aangekleede slaven of slavinnen een poos onbeweeglijk bij het graf blijven liggen en zoo den schijn aannemen, als waren zij met hun meester of meesteres gestorven, terwijl hunne ziel dezen naar den hemel is vooruitgereisd, voor welken dienst zij na afloop der plechtigheid hunne vrijheid erlangen ([1]). Zulke slaven worden *papangga* genoemd. De graven zijn veelal in het midden van de kampoengs. De lijkfeesten (*parapoe mèti;* zie boven), die hoofdzakelijk in overvloedige maaltijden bestaan, verschillen natuurlijk naarmate den rang en het vermogen van den overledene. Bij het overlijden van een Radja worden niet alleen een paar van zijne rijpaarden geslacht, die hij in het volgende leven zal noodig hebben, maar ook wel, vroeger openlijk en nu nog in het geheim, een aantal menschen vermoord, hetzij om hem te dienen, hetzij omdat zij als toovenaars of heksen (*mamaroeng*, verg. bl. 646) de oorzaak zijn geweest van zijn dood. De bezittingen der gedooden worden dan het eigendom en hunne bloedverwanten slaven der erfgenamen van den Radja. De nalatenschap van eenen overledene gaat over op zijne vrouw en kinderen of, bij ontstentenis van deze, op zijne naaste bloedverwanten.

De eilandjes Haloera of Hoog-eiland, Kotak en Mangoedoe ([3]) of Laag-eiland, aan de zuidkust van Soemba, en Noesa Manoe of Manoek aan de oostzijde zijn onbewoond. Haloera, dat het dichtst onder de

---

([1]) De Roo, bl. 584.

([2]) Zie over deze graven op tal van plaatsen bij ten Kate.

([3]) Op Engelsche zeekaarten *Fly Islands* geheeten. Het Noesa Rongo, voor Haloera op vroegere kaarten voorkomende, is bij de inboorlingen niet bekend.

kust gelegen en hoog en boschrijk is, schijnt vroeger eene bevolking te hebben gehad. Volgens berichten van inlanders moeten er verscheidene graven gevonden worden.

§ 4. De Alor-eilanden, zijnde Alor, Pantar en eenige kleinere.

Alor.

Alor, ook Ombai, Ombo, Emmer en Maloewa genoemd, dat met de overige tot deze groep behoorende eilanden de Onder-afdeeling Alor der Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden vormt, ligt ten noordwesten van Timor, waarvan het door de 15 mijlen breede Straat Ombai of Maloewa gescheiden is, tusschen 8°5′ tot 8°28′ Z B. en 124°17′ tot 125°15′ O, L., en heeft met de zeer kleine omliggende eilandjes volgens Melvill eene grootte van 46,8 □ mijlen.

Het geheele eiland is bezet met bergen, die van vulkanischen aard, 800 tot 1200 M. hoog en met bosschen bedekt zijn. In April 1896 werd het eiland door eene hevige aardbeving geteisterd, waardoor drie kampoengs verwoest werden en ongeveer 250 personen het leven verloren. De bergstroomen, welke zich naar alle zijden ontlasten, zijn onbevaarbaar en drogen in den Oostmoesson geheel uit.

Er zijn slechts weinige belangrijke baaien. De voornaamste, die ook eene veilige ankerplaats aanbiedt, is die van Keboela in het noordwesten, door welke de noordwestpunt des eilands wordt gevormd tot een schiereiland, dat den naam draagt van Alor ketjil (Klein Alor) of Keboela. Kleine vaartuigen kunnen in den Oostmoesson bijna overal langs de zuidzijde liggen, doch moeten wegens de steile kust en den slechten ankergrond aan den wal worden vastgemaakt.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: *lontar-*, *gebang-*, *arèn-* en kokospalmen, *kajoe poetih*-boomen, rood hout (*kajoe mejrah*, timmerhout), *kanari*-boomen, en eenige soorten waaruit verfstoffen worden bereid; weinig katoen; indigo, rijst, *djagoeng* en gierst: de *soekoen* of broodvrucht; verschillende vruchten, ook aard- en peulvruchten; *sirih* en tabak. Het dierenrijk levert: wilde buffels, wilde zwijnen, herten, geiten, weinig schapen, tamme varkens, kippen; *tripang*, schildpad, vogelnestjes en was. Het delfstoffenrijk is onbekend.

Het eiland is verdeeld in zeven Regentschappen of rijkjes, zijnde van het noordwesten af zuidwaarts:

Alor of Klein Alor, ook Keboela genoemd, het noordwestelijke

schiereiland, met de kampoengs Alor besar, Alor ketjil, Daloloe, enz.; Koei of Maloea, dat de zuidwestpunt inneemt; Matoroe of Mataroe; Madema of Madaman, met de kampoeng Bitoeka; Poeitoko; Poeriman, in het noordoosten en Kolana ([1]).

Deze rijkjes worden bestuurd door Radja's, die vroeger gedeeltelijk aan Portugal onderworpen waren doch sedert het tractaat van 1859 (bl. 581) allen aan Nederland onderhoorig zijn; die van Alor voert den distinctieven rotting met zilveren knop. In dit staatje is ook te Alor ketjil de Posthouder, tevens Magistraat, van deze Onder-afdeeling gevestigd, wiens woning te onderhouden de eenige dienst is, welke van den Radja wordt gevergd. Genoemde plaats wordt ook door de booten der Pakketvaart-maatschappij aangedaan.

De bevolking is zeer talrijk, maar hare sterkte alleen bij gissing bekend. Zij wordt onderscheiden in Strandbewoners en Bergbewoners.

De Strandbewoners zijn vreemdelingen, zoo men zegt van Ternate en Boeton afkomstig, die zich hier gevestigd en de inboorlingen onderworpen hebben doch thans slechts een zeer weinig beduidend gezag over hen uitoefenen. Zij zijn in naam Mohamedanen, en leven hoofdzakelijk van vischvangst en handel. Er worden onder hen goede pottenbakkers aangetroffen en scheepstimmerlieden, die kleine vaartuigen bouwen; het weven der kleedingstukken wordt door de vrouwen verricht. De kleeding bestaat voor de mannen in eene soort van wijde broek en om het bovenlijf een stuk lijnwaad gelijk de Timoreezen dragen; voor de vrouwen in eene *saroeng*. De wapens zijn lansen, pijlen en eenige geweren. De kampoengs zijn ongeregeld aangelegd. De huizen staan onmiddellijk op den grond en zijn slecht en vuil maar vrij groot, zoodat er gewoonlijk vier of vijf huisgezinnen in wonen.

De Bergbewoners of Binnenlanders behooren waarschijnlijk tot een dergelijken gemengden stam als de kustbewoners van Timor en zijn nog grootendeels Heidenen. Daar zij weinig met vreemdelingen in aanraking komen zijn zij minder beschaafd dan de Strandbewoners; men zegt dat zij twistziek en weinig te vertrouwen zijn. Hunne kleeding bestaat alleen in eenen gordelband van boomschors of katoen; en hun opschik in arm-, been- en oorringen van koperdraad of kralen; hunne woningen zijn in hoofdzaak gelijk aan die van het strandvolk. De wapenen zijn pijl (*ama*) en boog (*wohoe*), *kléwangs*,

([1]) In het *Kol. Verslag over* 1875, bl. 27 wordt ook nog melding gemaakt van de rijkjes *Batoe-lolong* en *Erano*, terwijl in den *Regeerings-Almanak* voor 1898, deze rijkjes weder als onder één Radja staande voorkomen, doch de rijkjes *Madema* en *Poeitoko* niet worden genoemd.

werplansen (*gala*), ronde schilden van buffelhuid en langwerpig vierkante van hout. Zij leven van den landbouw, en brengen hunne rijst, *djagoeng*, *sirih*, enz. naar de kustplaatsen in ruil tegen ijzerwerk, koperdraad en glaskralen.

De buitenlandsche handel wordt alleen door de strandbewoners gedreven met Boegineezen, Mangkasaren en Boetonners, die daar vooral rijst, *djagoeng* en was, en ook wel slaven, uitvoeren in ruil tegen koperdraad, *gongs*, eene soort van koperen trommen, *parangs* of *kléwangs*, messen, glaskralen, wit katoenen lijnwaden, arak, zilveren en ivoren armbanden, kruit, enz.

De taal dezer eilanders is nog niet bekend; zij schijnt met eenig dialectverschil dezelfde te zijn, die ook op Pantar en de Solor-eilanden wordt gesproken. De handelaars behelpen zich met het Maleisch, dat door sommige strandbewoners eenigszins wordt verstaan.

Pantar.

Pantar of Pontare en Pandi ligt tusschen 8°8′ tot 8°38′ Z. B. en 123°53′ tot 124°18′ O. L., ten westen van Alor, waarvan het gescheiden is door Straat Tawiu of Pantar, terwijl het ten westen door Straat Moritja of Maurisa wordt bespoeld. De grootte is volgens MELVILL 14,8 □ mijlen. In voortbrengselen en natuurlijke gesteldheid verschilt het weinig van Alor; het bereikt zijne grootste hoogte in het zuidelijke gedeelte, waar zich een piek, die door sommigen voor eenen vulkaan wordt gehouden, volgens MELVILL tot eene hoogte van 3110 vt. verheft.

Het eiland is verdeeld in drie rijkjes of Regentschappen, te weten:

Pandai, in het noorden, met de kampoengs Denga Laen, Ladiboleng en Kapitan.

Barnoesa, in het zuidwesten, met Malokoe, Sendjata, Haliweka en Hoekoem.

Blagar, in het oosten, met Karkaloeman, Noehawala, Todaiseh en Hoekoemoloe.

De Radja's van deze staatjes, onder welke die van Pandai en Barnoesa den rotting met zilveren knop hebben, zijn onderhoorig aan het Gouvernement doch tot geene diensten verplicht.

Omtrent de bevolking, wier sterkte evenmin met juistheid bekend is, en haren handel geldt geheel hetzelfde wat omtrent die van Alor is gezegd ([1]).

([1]) De opgaven van de sterkte der bevolking op Pantar verschillen van 17000 tot 60000 zielen. Voor Alor geeft MELVILL in 1849 ruim 25000 zielen op.

De kleinere eilanden.

In Straat Pantar of Tawin liggen van het noorden af:

P. Pandjang of het Noord-eiland aan den ingang der Straat. Het is een laag eiland met eenen kleinen heuvel in het midden.

P. Ternate, een klein en niet zeer hoog eiland, dat gerekend wordt tot het staatje Alor te behooren.

P. Soewangi, een zeer klein en laag eilandje vóór de Baai van Keboela [1].

P. Pora of Hoog eiland, in het midden van de Straat. Het is het grootste van alle en zeer hoog. De oostelijke helft wordt gerekend te behooren tot het staatje Alor, de westelijke tot Blagar.

P. Tawin of Zuid-eiland (bij VERSTEEG P. Toerin) een klein en niet zeer hoog eilandje aan den zuidelijken ingang der Straat; het behoort onder Blagar.

In Straat Moritja liggen van het noorden af:

P. Lapang of Vlak eiland en P. Batang of Groen eiland. Deze twee liggen nabij elkander, zijn laag en door riffen omgeven. Het zijn bekende aanlegplaatsen van zeeroovers.

P. Noekahan, P. Roesa of Midden-eiland, ongeveer in het midden van deze Straat.

P. Babi, P. Noebatan of Klein eiland, tusschen het vorige en de kust van Barnoesa.

Belangrijke bijzonderheden omtrent deze eilanden zijn niet bekend.

§ 5 DE SOLOR-EILANDEN, ZIJNDE LOMBLEN, ADOENARA, SOLOR EN EENIGE KLEINERE [2].

Lomblen.

Het eiland Lomblen, ook Lombata en Kawèla geheeten, dat met de overige eilanden van deze groep de Onder-afdeeling Solor der Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden uitmaakt, ligt tusschen 8°10′ tot 8°35′ Z.B. en 123°12′ tot 123°54′ O.L., ten westen van Pantar, waarvan het gescheiden is door Straat (Wowang) Moritja of Maurisa, en heeft volgens MELVILL een grootte van 25 □ mijlen.

---

(1) Volgens den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG ligt het ten noordwesten van Alor ketjil. P. Ternate heet daar P. Pora ketjil.

(2) Over deze groep zie men ook het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 378—398.

Het middelste gedeelte des eilands is vlak en laag, doch in het noordoosten verheft zich de G. Kawèla, elders Lobetola of Lawotolok genoemd, een bijna gestadig rookende vulkaan, tot eene hoogte van ongeveer 4590 vt. Ook het zuidelijke gedeelte is bergachtig; de Lamajenong, die de zuidwestpunt vormt, en de Lamararap, meer oostwaarts aan de zuidkust, zijn daar de voornaamste toppen, hoewel niet zoo hoog als de Lobetola. Er zijn twee groote baaien, eene aan de noord- en eene aan de westzijde, die echter geene geschikte ankerplaatsen, althans voor groote vaartuigen, schijnen op te leveren.

Het eiland is verdeeld in drie Staatjes of Regentschappen, namelijk:

Kedang, dat het noordoostelijke gedeelte inneemt en eene onderhoorigheid is van het staatje Adoenara op het eiland van dien naam. Het heeft langs het strand de drie kampoengs Pantej Kaliko, Dololong en Beang, en nog tal van kampoengs in het gebergte.

Lamarapap, bevattende het zuidelijke gedeelte des eilands, met de hoofdkampoeng Lamararap.

Kawèla, in het zuidwesten, met de hoofdkampoeng Kawèla, tegenover welke een rijke parelbank ligt.

De beide laatste worden bestuurd door Radja's, die onderhoorig zijn aan den Radja van Larantoeka op Flores.

De sterkte der bevolking is ons niet bekend ([1]).

Evenals op het volgende eiland worden hier veel wilde karbouwen aangetroffen.

Adoenara ([2]).

Adoenara, vroeger gewoonlijk Andonare en ook Serbiti genoemd, ligt tusschen 8°14′ tot 8°24′ Z. B. en 123° tot 123°22′ O. L. en wordt ten oosten gescheiden van het noordelijke gedeelte van Lomblen door Straat Boleng of het Hollandsche gat, ten zuiden van Solor door Straat Solor, en ten westen van Flores door Straat Flores. De grootte bedraagt volgens MELVILL 10,3 □ mijlen, en de bevolking 50000 zielen; het *Aardrijkskundig Woordenboek* geeft een bevolkingscijfer van 36000 zielen.

Het geheele eiland is bergachtig en bereikt zijne grootste hoogte in het oostelijke gedeelte in den G. Woka of Piek van Lamahala, die op ongeveer 4730 vt. wordt geschat. Belangrijke baaien zijn er

([1]) In het *Aardrijkskundig Woordenboek* en in het *Tijdschrift v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 378, wordt het getal 120000 vermeld. MELVILL geeft 12000 zielen op, hetgeen misschien eene drukfout is.

([2]) Zie over dit eiland de aangehaalde stukken van TEN KATE en WICHMANN. In den *Regeerings-Almanak* wordt dit eiland nog steeds *Andanara* genoemd. WICHMANN schrijft *Adonara*.

niet; doch goede ankerplaatsen vindt men aan de noordwestkust bij Adoenara, aan de oostkust bij Boleng, en aan de zuidkust bij Lamahala.

Adoenara was oorspronkelijk verdeeld in vier staatjes, namelijk:

Adoenara, dat het grootste is en zich over de noord- en oostkust uitstrekt. De voornaamste plaatsen zijn Adoenara, in het westelijke gedeelte van de noordkust, en Boleng Namanele op de oostkust; in het gebergte liggen een vijftigtal kampoengs. Voorts zijn nog onderhoorigheden van Adoenara het staatje Kedang op Lomblen (bl. 654) en zeven kampoengs op de noordoostpunt van Flores ten westen van Tandj. Boenga.

Lamahala, in het zuidoosten, met de kampoengs Lamahala aan de zuidkust, Boleng aan de oostkust, enz., doch geene kampoengs in het gebergte. Beide plaatsen hebben deel gehad in het verzet van 1888 (bl. 657) en zijn mede door onze oorlogsschepen getuchtigd geworden. Op het oogenblik schijnt Lamahala geen eigen Radja te hebben.

Terong, in het zuiden, met de hoofdkampoeng Terong aan de kust, waar de Posthouder, tevens Magistraat, van de Onder-afdeeling Solor gevestigd is, en eenige kanpoengs in het gebergte. Dit staatje werd vroeger beschouwd als eenigszins afhankelijk van Adoenara.

Woerej of Woeri, op de westkust, met de hoofdkampoeng Woerej. Dit staatje was vroeger eene onderhoorigheid van het Portugeesche landschap Oikoesi op Timor (bl. 581), doch tengevolge van het tractaat van 1859 heeft het Portugeesche gezag daar opgehouden. Het behoort thans tot het gebied van den Radja van Larantoeka op Flores (beneden).

Voorts liggen nog op de zuidwestpunt des eilands de kampoengs Kenari, Belolong en Wairika, die ook beschouwd worden als onderhoorigheden van den Radja van Larantoeka.

De Mohamedaansche Hoofden voeren den titel van Sengadji, de Heidensche dien van Atakabèlak; onder hen staat een tweede Hoofd, met den titel van Kapitan, wiens waardigheid met die van Fètor op Timor overeenkomt. De kampoengshoofden heeten Pagawej. Officiëel hebben de Vorsten den titel van Radja.

De Vorsten van Adoenara en Terong, de eenige Radja's die als zoodanig in den *Regeerings-Almanak* worden vermeld, hebben den distinctieven rotting met zilveren knop; zij zijn verplicht om, wanneer zulks gevorderd wordt, prauwen te leveren om volk van of naar Timor over te brengen; in geval van oorlog op de Solor-eilanden manschappen te leveren; de Gouvernementsvaartuigen door Straat Flores te doen boegseeren en ze van water te voorzien.

Solor (¹).

Solor ligt ten zuiden van Adoenara, waarvan het door Straat Solor gescheiden is, tusschen 8°27′ tot 8°37′50″ Z B. en 122°54′ tot 123°8′ O. L.; ten oosten wordt het door Straat Lamakéra of Lamakwéra van het zuidelijk gedeelte van Lomblen, en ten westen door Straat Lobetobi van Flores' zuidoostpunt gescheiden. De grootte is, volgens MELVILL, 3,9 □ mijlen, en de bevolking naar gissing 30000 zielen, welke schatting zeer waarschijnlijk te hoog is.

Het eiland is bergachtig doch minder hoog dan de beide vorige, en heeft geene bijzonder uitstekende toppen; de voornaamste is de Kerawatoe (²) aan den noordwesthoek; de noordoostpunt bestaat uit kalkheuvelen. Het heeft geene belangrijke baaien, doch bij Lawajong aan de noord- en bij Lamakéra aan de noordoostzijde zijn goede ankerplaatsen.

De Staatjes, waarin Solor verdeeld is, zijn:

Lawajong, aan de noordkust, met de hoofdkampoeng Lawajong en zestien kampoengs in het gebergte. Bij deze hoofdplaats, waar vroeger de Nederlandsche Posthouder der Onder-afdeeling Solor gevestigd was, ligt op eenen heuvel het oude thans niet meer bezette fort Prins Frederik Hendrik, bestaande uit eenen van klipsteen gemetselden vierhoek met eenige onbruikbare stukken geschut.

Lamakéra, dat het noordoostelijke gedeelte des eilands inneemt, met de hoofdplaats Lamakéra aan het strand. Zij heeft eene in naam mohamedaansche bevolking, welke gedeeltelijk van de Séram-eilanden afkomstig is. Onder deze vreemdelingen worden vele goede wapensmeden aangetroffen. In het gebergte liggen nog een tiental kampoengs.

Pamangkajoe, het westelijke en noordwestelijke gedeelte, met de kampoengs Pamangkajoe, Ongarereng en Bolaweling aan de kust en veertien kampoengs in het gebergte. Dit staatje was vroeger eene Portugeesche bezitting en wordt beschouwd als eene onderhoorigheid van Larantoeka. De Vorst heeft den naam van Roomsch Katholiek Christen te zijn.

Voorts lag vroeger nog aan de noordkust, tusschen Lawajong en Lamakéra, de op zichzelf staande kampoeng Menanga, zijnde het

---

(¹) Bij de inboorlingen schijnt deze naam niet bekend te zijn. Zie over dit eiland bij TEN KATE, *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1894, bl. 287 en volgg.; bij WICHMANN, *Bericht*, enz., in hetzelfde Tijdschrift, 1891, bl. 264 en volgg., en bij K. MARTIN, id., 1890.

(²) Vroeger gewoonlijk *Giriwatoe* genoemd. WICHMANN, bl. 263.

overblijfsel van een staatje van dien naam, dat in 1773 in eenen oorlog met de naburige eilanders is verwoest, bij welke gelegenheid de meeste inwoners als slaven zijn weggevoerd. Later weer opgebouwd, is deze plaats voor goed bij gelegenheid van de beneden vermelde expeditie verwoest en de bevolking naar de kampoeng Gorong verhuisd. Tegenover Menanga ligt in Straat Solor een rijke parelbank.

Het binnenland van Solor is onbewoond.

De Hoofden der genoemde staatjes voeren dezelfde titels als die op Adoenara. Met de Sengadji's van Lawajong en Lamakéra zijn overeenkomsten gesloten (¹), gelijkluidend met die met de Hoofden van Roti (bl. 622). Zij voeren beiden den distinctieven rotting met zilveren knop; de laatstgenoemde, die zichzelven ook wel Sultan betitelt, heeft vooral de hand gehad in het verzet van het jaar 1888, waardoor het Gouvernement genoodzaakt werd een paar oorlogsschepen naar deze streek te zenden, om de weerspannige kampoengs Lamakéra, Menanga, Lamahala en Boleng te tuchtigen (²).

Onder de Soloreezen wordt nog veel slavenhandel gedreven.

Omtrent de voortbrengselen, den handel en de bevolking der Solor-eilanden valt hoofdzakelijk hetzelfde te zeggen, wat in de vorige § omtrent die der Alor-eilanden is medegedeeld; en de bijzonderheden, welke omtrent zeden en gebruiken, godsdienst enz. worden verhaald (³), komen in hoofdtrekken te veel met die op Timor en andere naburige eilanden overeen om ze hier weder uitvoerig te vermelden. Ook hier worden de zon, de maan en de aarde als godheden vereerd.

Bij de artikelen van invoer moeten hier nog genoemd worden olifantstanden, die op hoogen prijs gesteld en in de woningen te pronk gezet worden als bewijzen van den rijkdom des bezitters.

Behalve de vischvangst met hengel en net, zooals die door de Aloreezen wordt uitgeoefend, maken de Soloreezen ook met harpoenen jacht op haaien, bruinvisschen en walvisschen, welke vroeger zelfs menigvuldig in deze wateren voorkwamen; zij hebben daarvoor eene bijzondere soort van vaartuigen. De traan, die men verzamelt door ze te laten uitdruipen, wordt meest aan Boegineesche handelaren verkocht; het vleesch wordt gedroogd en als *dinding* aan de bergbewoners

---

(¹) *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant.* Zitting 1861—1862, bl. 795; *Kol. Verslag over* 1861, bl. 22; *Bijl. Staatsc.*, Zitting 1864—1865, N°. 21.

(²) *Kol. Verslag over* 1888; WICHMANN, bl. 264.

(³) O. a. in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 381 en volgg. Men zie ook bij TEN KATE, bl. 242.

verkocht. Voorts exploiteeren zij ook de bovenvermelde parelbanken in Straat Lamakéra en Straat Solor.

Op Lomblen hebben zich geene vreemdelingen gevestigd, zoodat daar geen verschil tusschen de strand- en bergbewoners bestaat dan voor zooverre de eerstgenoemden, door hunne meerdere aanraking met vreemdelingen, eenigszins minder onbeschaafd en schuw zijn.

De kleinere eilanden.

Ten noorden van Lomblen ligt op 7° 48′ Z. B. en 123° 34′ 45″ O. L. een klein eilandje, P. Kambing (bij verbastering P. Komba) of Batoe lara, ook wel Beta genaamd. Het bestaat uit een vulkaan, die in 1845 of 1846, voor zooverre men weet, voor het eerst is beginnen te werken en sedert dien tijd dikwijls hevige uitbarstingen heeft en bijna voortdurend rookt (¹).

Watoe Peni, een klein eilandje bij de noordwestkust van Lomblen.

Makobani, vier kleine eilandjes aan den noordelijken ingang van Straat Boleng.

P. Soewangi, ook Doorluchtig eiland genoemd, bij de zuidwestpunt van Lomblen, tegenover den berg Lamajénong.

Batoe idjoe, aan den zuidelijken ingang van Straat Lamakéra, nabij de zuidpunt van Solor.

Hoog eiland of P. Kambing, vóór den zuidelijken ingang van Straat Lobetobi.

Twee kleine eilandjes, die P. Djongo heeten, een weinig ten noord-noordwesten van het vorige, aan den ingang derzelfde Straat.

P. Siang, recht westwaarts van Solor's noordwesthoek, in eene baai aan den oosthoek van Flores.

Een ongenoemd eilandje in Straat Solor, tegenover de kampoeng Lamahala op Adoenara.

P. Waibaloe, tegenover de zuidwestpunt van Adoenara, in het zuiden van Straat Flores niet ver van de kust van Larantoeka (Flores).

P. Mâs of Serbèta of Serbite, een laag door verscheidene klippen omgeven eilandje ten noorden van Straat Flores, nabij Tandj. Karawoekoeng.

Al deze eilandjes zijn geheel onbewoond, tenzij zij somtijds door visschers worden aangedaan.

(¹) *Natuurkundig Tijdschr. v. Nederl. Indië*, Dl. I, bl. 87 en 153.

§ 6. Flores (1).

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Het eiland Flores (2) ligt tusschen 119° 44′ tot 123° 1′ O. L. en 8° 5′ tot 9° 1′ Z. B. Het wordt ten noorden door de Soenda-zee (hier ook wel Zee van Flores genoemd) en ten zuiden door den Indischen Oceaan bespoeld; ten westen wordt het van P. Rindja gescheiden door Straat Molo (3), en ten oosten van Adoenara en Solor door Straat Flores, die veelal in drie deelen wordt onderscheiden, van welke het noordelijkste Straat Flores, het middelste Gat van Larantoeka, en het zuidelijkste Straat Lobetobi wordt genoemd.

De grootte is door Melvill op 300,2, in de Regeerings-verslagen echter op slechts 275 □ mijlen gesteld (4). De sterkte der bevolking schat Melvill op 250 000 zielen, welk cijfer echter alleen op gissingen berust.

Over het midden van het geheele eiland strekt zich van het westen naar het oosten eene bergketen uit, die op vele plaatsen eene zeer aanzienlijke hoogte bereikt, en van welke ter wederzijde dwarsjukken naar de zuid- en noordkust loopen, tusschen welke bergvlakten en

(1) In het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. II, bl. 153—184, wordt een belangrijk opstel gevonden van den Hoogleeraar Veth, waarin de voornaamste tot dien tijd bekende berichten omtrent Flores zijn samengevat. In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IX (1860), bl. 443—530, komen latere uitvoerige mededeelingen voor van den Heer J. P. Freyss, die van 1854—1856 herhaaldelijk dat eiland als handelaar bezocht en tevens met eene zending van den toenmaligen Gouverneur der Molukken derwaarts was belast. Over het oostelijk deel van Flores heeft Pastoor F. C. Heynen belangrijke berichten medegedeeld in de *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, VIIIste Jaargang (1876), Nos. 6 en 8. Voorts zie men het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I, bl. 180—187. In den laatsten tijd is Flores herhaaldelijk bezocht en beschreven geworden. Men zie hierover inzonderheid Wichmann, *Bericht*, enz.; ten Kate, in zijne meermalen aangehaalde *Reisbeschrijving*, bl. 199 en volgg.; A. G. Vorderman, *Dagboek van* Albert Colfs, die in 1880 eene reis dwars door Manggarai gemaakt heeft. Batavia, 1888; *Tijdschr. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIV, XXXIV, XXXV en XXXVI; Max Weber, *Ethnogr. Notizen über Flores und Celebes*, Leiden, 1890. (Vergelijk *Indische Gids*, 1890, Dl. II, bl. 2578) en beneden.

(2) I. G. F. Riedel vertaalt dezen naam door *Poeloe Boenga* (Bloemeiland), wat zeer gezocht is. (Zie zijn stuk *The Island of Flores or Pula Bunga* in de *Revue coloniale internationale*, I, p. 243—249, Amsterdam, 1886.) Eene goede kaart van Flores is te vinden achter het stuk van den heer Wichmann (*Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1891).

(3) Zie over deze Straat de *Reis van* Buddingh, Dl. III, bl. 352 en volgg., en verder bij Wichmann, bl. 276.

(4) Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1849. In den *Moniteur des Indes*, 1846—1847, geeft dezelfde Schrijver slechts 252 □ mijlen op. Andere oudere opgaven stelden de grootte op 422 □ mijlen.

dalen gelegen zijn; zoodat het strand op sommige plaatsen rotsachtig, hoog en steil, op andere laag en moerassig is. Slechts van enkele gedeelten van deze keten zijn de namen bekend; zooals de G. Batoe poetih, aan de westkust tegenover P. Rindja; G. Sosa, aan den zuidwesthoek bewesten de Baai van Nanga Lilin; G. Nanga Ramo of Todo, nabij de zuidkust op 120° 12′ 30″ O. L, bewesten de Baai van Nanga Ramo; G. Poto Lejo, omstreeks 10′ oostelijker, ten noorden van dezelfde baai; G. Dalo Manoe, weder omstreeks 10′ oostelijker; en G. Dalo Kota, op nagenoeg 120° 48′ O. L. Ook van hare geologische formatie weet men weinig; alleen is bekend dat zich vooral in de oostelijke helft des eilands aan en nabij de zuidkust eenige vulkanen verheffen, die gedeeltelijk nog werkzaam zijn. Deze vulkanen zijn: de G. Roka of Omboeoe Soro (ongeveer 6375 vt. of volgens eene andere opgave 2000 Meter) op 120° 58′ O. L; de G. Keo of Omboeoe Romba (8800 vt. 2800 M.), 16′ oostelijker; de G. Ija, G. Roödja of G. Api, die voortdurend rookt en gewoonlijk in den westmoesson uitbarstingen heeft, op eene smalle landtong ten oosten van de Baai van Endeh, op 121° 40′, achter welken zich landwaarts in nog twee bergen verheffen, de G. Mara en de Kingo, van welke het niet zeker is of zij vulkanen zijn; een vulkaan op 121° 52′, die op de Kaart van den Heer Heynen G. Noemba, op die van den Heer Wichmann G. Laworonga heet ([1]); de G. Lobetobi (gemiddeld 6920 vt.), een zeer werkzame vulkaan aan den zuidoosthoek des eilands, op 122° 46′ 57″ O. L. en 8° 34′ Z. B., met twee toppen, den Lobetobi laki-laki (2170 M.) en den Lobetobi perampoean (2263 M.); den G. Kabalélo (7500 vt. 2281 M.), aan het Gat van Larantoeka tegenover den noordwesthoek van Solor; den G. Ilimandiri of Piek van Larantoeka (5045 vt. 1576 M.), tegenover Adoenara, op 122° 57′ O. L. en 8° 19′ Z. B. ([2]); de G. Nanga Tabo, een steeds rookende berg, op ongeveer 122° 18′ O. L., achter de negeri Geliting in het smalste gedeelte des eilands het dichtst bij de noordkust gelegen; en wellicht andere nog niet bekende.

De bergruggen, welke zich noord- en zuidwaarts van de hoofdketen uitstrekken, vormen aan de kusten een aantal voorgebergten

---

([1]) Den naam Noemba heeft de berg naar den volksstam der Noemba's, in wier gebied hij dan ook ligt (bl. 675). Volgens de Kaart van Veth, in het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap*, wonen de Noemba's echter westelijker; doch die Schrijver stelt zelf geen onbepaald vertrouwen in de plaats, welke hij aan de namen der verschillende stammen, in navolging van de Kaart van Versteeg in den *Atlas*, heeft gegeven.

([2]) Wichmann, bl. 269, noot.

of kapen, die veelal ook meer of minder aanzienlijke baaien begrenzen; wij vermelden daarvan de volgende:

aan de noordkust van het westen af:

Tandj. Batoe Kandisang (volgens anderen Kandisan), de noordwestpunt des eilands, op ongeveer 119° 48′ O. L.; ten zuiden van deze landtong ligt de Baai Badjak of Laboean Badjak.

T. Loepa of Boleh, op 120° 2′.

T. Belaboeh Tjamba, op nagenoeg 120° 5′.

T. Bomba, slechts weinig ten oosten van de voorgaande. Tusschen deze twee kapen ligt de smalle doch diep inloopende Baai van Terang, en ten oosten van de laatstgenoemde de kleinere Baai van Bari.

T. Besi (¹), op ongeveer 120° 25′, en 12′ oostelijker T. Korongboaja, tusschen welke twee de groote Baai van Reo ligt, die nog weder door de minder uitstekende T. Kadinging in twee deelen is gescheiden.

T. Pasir, op omstreeks 120° 45′.

T. Padang, op 121° (²); ten zuidoosten hiervan bevindt zich de Baai van Rioem.

T. Gomon, op ongeveer 121° 36′, eene smalle en steile landtong, welke de Baai van Gomon en die van Karkaili van elkander scheidt.

T. Lolokota, eene ver noordwaarts uitloopende punt op 121° 38′, aan welker zuidoostzijde de kleine Lolokota-baai ligt, die weder door eene kleine niet genoemde kaap van de zuidoostwaarts daarvan gelegene Maoewaroe-baai wordt gescheiden; deze laatste wordt op 121° 44′ ten oosten begrensd door T. Maoewaroe (³).

T. Laganio, op 121° 52′, die de Mantenda-baai van de Maoesambibaai scheidt.

T. Batoemanoek, op 122° 2′, ten oosten van welke eene zeer diepe en ongeveer 26′ breede bocht is, die het eiland daar zeer smal maakt. In het westen van die bocht is, ten zuiden van T. Batoemanoek, een inham, welke Donda-baai heet; het zuidelijkste gedeelte noemt men Baai van Geliting; en het oostelijkste Baai van Nangabaloe of van Pedang, die ten noorden door T. Kroë en ten zuiden door T. Gadoeng of T. Darat wordt ingesloten.

(¹) Wij houden ons zooveel mogelijk aan het boven vermelde kaartje van WICHMANN, dat in vele opzichten van de vroegere van VAN GOENS, VETH, HEYNEN, VERSTEEG en anderen afwijkt.

(²) Deze kaap wordt eigenlijk *Toro* Besi genoemd, zijnde *toro*, elders *woetoeng* en *ngaroe*, de inlandsche benaming voor *tandjoeng*.

(³) Zoowel de Baai als de Kaap worden door HEYNEN Mauwarie genoemd.

T. Boenga of Flores-hoofd (¹) is de noordoostelijkste punt des eilands op 122° 51′ O. L. en 8° 5′ Z.B. Vanhier strekt zich zuidwestwaarts eene lange smalle landpunt uit, eindigende in T. Batoe Pajoeng, die met de breedere zuidoostwaarts loopende landengte eene groote, bijna geheel geslotene bocht omgeeft, die den naam van Selébes-baai of Baai van Hading draagt; de zuidzijde van den oostelijken ingang dezer Baai wordt begrensd door T. Watoe Woelan op nagenoeg 122° 37′ O. L.

Aan de oostkust des eilands bevinden zich twee baaien, nl. die van Oka en van Konga, in welke de eilandjes Waibaloe en Siang (bl. 658) liggen.

Aan de zuidkust vindt men van het oosten af: T. Telor Mangkasar, niet ver ten westen van de Lobetobi-eilanden; T. Hakelanga op 122° 31′ O. L.; Woetoeng (= T.) Angola op 122° O. L.; T. Goenoeng Api of Ngaroe (= T.) Ija, elders T. Aloso genoemd, het uiteinde van de landtong waarop Goenoeng Api ligt en Ngaroe Tangi of Kaap ter Neuze, die te zamen de Endeh- of Aloso-baai insluiten; Ngaroe Bereh, bij den voet van den G. Roka, en Peninsalap-punt, de zuidwestelijkste uithoek van het eiland.

Men heeft er van het westen af de volgende baaien:

de Mangrove- en de Aligator-baaien, aan den zuidwesthoek, door de Groene punt van elkander gescheiden.

de Baai van Nanga (= Rivier) Léleh;

de Baai van Nanga Ramo;

de Baai van Nanga Boro, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande;

de Bocht van Nanga Tili, eene geheel opene bocht, die geacht kan worden zich uit te strekken tusschen 120° 30′ en 120° 55′;

de Bocht van Keo, ten zuiden van den vulkaan van dien naam, mede geheel open;

de groote en schoone Baai van Endeh of Aloso, ten westen begrensd door Kaap ter Neuze en ten oosten door de landtong, waarop zich de G. Api verheft. Ten oosten van die landtong vindt men eene kleinere baai, die ten oosten begrensd wordt door het voorgebergte van den G. Moemba (bl. 660), en op de kaart van Wichmann Ija-baai heet.

aan de noordkust, eveneens van het westen af:

de Baai van Boleh of Telok (baai) Boleh;

de Baaien van Terang, Bari en Reo, tusschen 120° en 120°30′ O. L.;

(¹) Op sommige Kaarten ook T. Besi of IJzerkaap genoemd.

de Baai van Rioem, op 121°2′ O. L.;

de Toto- en Gomon-baaien, tegenover de Baai van Endeh;

de zeer ruime Baai van Geliting en die van Hading (zie boven).

Van de talrijke rivieren (*Nanga*), welke aan de zuid- en de noordkust uitwateren, zijn slechts enkele bij hoog water aan de monding als haven bruikbaar; overigens zijn zij in den regentijd door den snellen stroom onbevaarbaar, en in den drogen moesson te ondiep of geheel uitgedroogd. De voornaamste bij name bekende rivieren zijn:

aan de zuidkust, van het westen af:

de Nanga Léleh, die waarschijnlijk op het gebergte Dalo Todo ontspringt en zich in het oosten van de Baai van Nango Léleh ontlast;

de Nanga Ramo, die op de oostelijke voortzetting van hetzelfde gebergte ontstaat en zich in het westen van de Nanga Ramo-baai stort;

de Nanga Mérah, die op het gebergte Poetoe Lejo ontstaat en een weinig ten oosten van de voorgaande in de Baai van Nanga Ramo valt;

de Nanga Boro, die in het westen van de Baai van Nanga Boro uitwatert;

de Nanga Tili, welke in de Bocht van dien naam valt;

de Nanga Nboro, die iets oostelijker op nagenoeg 120°46′ in dezelfde Bocht haren mond heeft;

de Rivier van Brai, een kustriviertje, dat zich bij de kampoeng van dien naam, in het oosten van de Baai van Endeh ontlast;

de Nanga Wadjo en Nange Haleh, beide ontspringende op den G. Pama.

Van deze allen zijn alleen de Nanga Léleh en de N. Tili aan de monding bruikbaar.

aan de noordkust, van het westen af:

de Kokoro, die in de Baai van Bari valt;

de Rivier van Reo, waarvan de zijtak de Dangka, die zich bij de kampoeng van dien naam in het westelijke gedeelte van de Baai van Reo stort;

de Kali Maoearoe, die zich in het westen der Maoearoe-baai stort;

de Nanga Geleh, met een vrij uitgestrekten loop en ontspringende op den G. Wéran.

Aan de oostkust valt bij de kampoeng Konga een daarnaar genoemd riviertje, tegenover het eilandje Konga of Siang, in het Gat van Larantoeka.

De afwisseling der moessons is dezelfde als op Java; doch de

dampkring is aan menigvuldige en plotselinge veranderingen onderhevig, die eenen zeer schadelijken invloed op de gezondheid uitoefenen. Vooral is dit het geval aan de kusten, waar de doorgaans zeer hooge temperatuur dikwijls bij opkomende onweders op eens aanmerkelijk daalt. De gemiddelde temperatuur is daar omstreeks 85° F.; in het gebergte is zij natuurlijk veel lager.

Voortbrengselen en handel.

De voortbrengselen van Flores, gedeeltelijk reeds boven vermeld (bl. 570), zijn: rijst (slechts weinig en niet in het oosten des eilands), *djagoeng*, eenige soorten van gierst, aard- en peulvruchten, indigo, katoen, kokos-, *lontar-* en *pisang*-boomen, tamarinde, tabak, kaneel, *sapan*-hout en weinig sandelhout. Het dierenrijk levert: paarden van hetzelfde ras als die van Soemba, buffels in het wild, koeien, varkens, herten, geiten, apen, slangen, schildpadden en krokodillen aan de kusten, *tripang*, vogelnestjes en was. Het delfstoffenrijk is nog weinig bekend: volgens sommige berichten zou het eiland hier en daar ijzer, goud, loodglans en inzonderheid tin bevatten ([1]). Een en ander dient echter nog nader onderzocht te worden.

De handel op Flores wordt voornamelijk gedreven door Bimaneezen (alleen op de noordwestkust), Mangkasaren, Boegineezen, Boetonners, Saleijereezen en, wat Endeh en Larantoeka betreft, ook door Koepangers, Soembaneezen en Soloreezen. De uitvoer bestaat, om van den slavenhandel niet te spreken, in: kaneel, *sapan-* en sandelhout, kokosolie, katoen en daarvan geweven kleedjes (de laatste vooral uit Endeh), tamarinde en tabak meest uit Geliting, vogelnestjes, was, schildpad, *tripang*, haaivinnen en somtijds eenige geiten. Ingevoerd worden in Manggarai: suiker, opium, *gambir*, rijst, *djagoeng*, goud, grof aardewerk, ijzer- en koperwerk, glaskralen, olifantstanden en lijnwaden; en te Geliting: geweren, kruit, *parangs* en ander ijzerwerk, kralen, olifantstanden, Europeesche en inlandsche lijnwaden en opium. Over de hoegrootheid der handelsbeweging bestaan geene opgaven uit den laatsten tijd.

Verdeeling van Flores.

Men onderscheidt Flores, gedeeltelijk naar zijnen natuurlijken, gedeeltelijk naar zijnen staatkundigen toestand, in de volgende drie deelen:

([1]) VAN SCHELLE, *Verslag van het onderzoek naar het voorkomen van tinertshoudende gronden op Flores.* Batavia, 1890.

1°. West-Flores of Manggarai, zich uitstrekkende van de westkust tot en met Poto aan de rivier van dien naam op de noord- en tot en met Nanga Ramo aan de gelijknamige rivier op de zuidkust ([1]). Het is eene onderhoorigheid van den Sultan van Bima op Soembawa en wordt met diens overige bezittingen gerekend tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

2°. Midden-Flores of Endeh, zich uitstrekkende van de oostelijke grens van West-Flores aan de noordkust tot ten westen van de kampoeng Maoeméri op nagenoeg 122°14′ en aan de zuidkust tot ten westen van de kampoeng Paga op ongeveer 122°9′ O. L. ([2]), welk gedeelte, hoewel tot de Nederlandsche bezittingen gerekend, inderdaad nagenoeg onafhankelijk is.

3°. Oost-Flores of Larantoeka, ten oosten van de laatstgenoemde grens, dat het gebied van Larantoeka bevat en met het voorgaande tot de Residentie Timor en Onderhoorigheden behoort.

Tegenwoordig is Flores administratief verdeeld als volgt:

1°. West-Flores of Manggarai, met de hierboven vermelde grenzen, behoorende tot de Afdeeling Bima van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden (bl. 305).

2°. Larantoeka of Oost-Flores, vormende de Onder-afdeeling Larantoeka van de Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden der Residentie Timor. Deze Onder-afdeeling bevat den oosthoek des eilands waarschijnlijk tot op ongeveer 122°30′ O. L., dat is tot omstreeks T. Krowé aan de noord- en T. Hakelanga aan de zuidkust ([3]).

3°. Noord-Flores, zijnde de Onder-afdeeling van dezen naam, die tot dezelfde Afdeeling behoort. Zij strekt zich uit over de geheele noordkust des eilands van de oostelijke grens van Manggarai tot aan de westelijke van Larantoeka.

4°. Endeh of Zuid-Flores, zijnde de Onder-afdeeling van dezen naam van de Afdeeling Soemba der Residentie Timor. Zij strekt zich uit over de geheele zuidkust van Flores tusschen Manggarai en Larantoeka en bevat, volgens den *Regeerings-Almanak*, de land-

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1865, bl. 21. Feitelijk schijnt de grens op beide kusten iets oostelijker te loopen, doch wordt hier het gezag van Bima niet meer erkend.

([2]) *Kol. Verslag over* 1865, bl. 21. De Heer HEYNEN stelt deze grens westelijker, nam. volgens eene lijn, die op 121° 52′ O. L. nagenoeg recht noord- en zuidwaarts loopt over den G. Noemba naar een weinig bewesten T. Langani.

([3]) De tegenwoordige westelijke grens van deze Onder-afdeeling is niet met zekerheid bekend; maar het blijkt dat Larantoeka vroeger geacht werd zich verder westwaarts uit te strekken dan thans; immers de kampoeng Maoeméri, die er toen toe behoorde, is nu de standplaats van den Posthouder van Noord-Flores. De Onder-afdeeling Larantoeka zal dus waarschijnlijk alleen het eigenlijke staatje van dien naam bevatten. (Zie overigens beneden, bl. 675).

schappen Endeh, Ndoua of Dona, Keo, Roka, Langa, Ndatoe-Koō [1], Woroare, Orokaro en Olibari.

West-Flores of Manggarai [2].

Manggarai, door de bevolking zelve Raja genoemd, is in tal van kleine staatjes verdeeld, die tot vijf groote afdeelingen, Reo, in het noorden, Pòta, in het noordoosten, Tjiba, in het midden, Todo, in het zuidoosten en Badjo, in het zuidwesten, zouden kunnen worden teruggebracht. Voor zoover uit de bestaande berichten is op te maken, is elke afdeeling weer gesplitst in eene grooter of kleiner aantal op zichzelf staande landschappen, die evenals de hoofdafdeeling door een *Daloe*, gelijk hier de inlandsche titel der Hoofden luidt, en *Onder-Daloe's* of Districtshoofden worden bestuurd. Bovendien vindt men in Manggarai verschillende kampoengs, die weer hun eigen van anderen onafhankelijken *Daloe* hebben. De macht dezer Daloe's heeft nergens veel te beteekenen; zij oefenen overal slechts een aartsvaderlijk gezag uit; hun invloed, lezen wij ergens, hangt geheel af van hunne persoonlijkheid. Zij kunnen boeten en straffen opleggen, en van hunne onderdanen eene zekere belasting in natura vorderen, doch hen overigens tot niets dwingen.

Een Europeesch ambtenaar is in deze Onder-afdeeling niet gevestigd; het toezicht berust bij den Controleur van Bima.

Omtrent de verhouding van den Sultan van Bima tot Manggarai deelen wij hier kortelijk het volgende mede. In de eerste helft der 17de eeuw werd zoowel Bima als geheel Flores beschouwd als eene onderhoorigheid van Gòa, en beide werden dus begrepen in het ten jare 1667 geslotene Boengasche contract (Dl. I, bl. 19), waarbij echter Bima geheel aan de suprematie van Gòa werd onttrokken en onder die der O. I. Compagnie gebracht, hetgeen met Flores niet het geval was. Pogingen later door Bima aangewend om zich van Manggarai meester te maken hadden herhaalde vijandelijkheden tusschen dit rijk en Gôa ten gevolge, waaraan een einde scheen te zullen komen toen in 1727 een Bimasche Prins met eene Gôasche Prinses huwde en deze Manggarai als bruidschat kreeg. Doch een latere Vorst van Gôa weigerde die schenking te erkennen omdat er geen

---

[1] Elders *Noetoekaoe.*

[2] De spelling *Manggarai*, in plaats van het meer gebruikelijke *Mangerai*, is gevolgd naar het *Dagboek van den Controleur van Bima*, J. W. MEERBURG, in *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXVI en diens *Proeve eener beschrijving van land en volk van Midden-Manggarai*, in hetzelfde Tijdschrift, Dl. XXXIV.

schriftelijk bewijs van bestond, en de vijandelijkheden vernieuwden zich van tijd tot tijd, zoodat eerst de O. I. Compagnie en later het Gouvernement meermalen moesten tusschen beide komen, totdat dit laatste in 1822 aan Gôa zijne aanspraken voor goed heeft ontzegd en Bima in het bezit van Manggarai gehandhaafd ([1]), hetwelk daarop in 1824 met geheel Soembawa bij het Gouvernement van Selébes is ingedeeld. Hoewel nu de Sultan van Bima aanspraak maakt op het gebied over geheel westelijk Flores ([2]), wordt echter zijn gezag alleen aan de noordkust, en ook daar nog met weerzin, erkend. De kampoengs Bari (dat eene soort van Bimasche volkplanting is) en Reo, aan de baaien van die namen, en Pota op de noordwestelijke grens van het Sultans gebied zijn de eenige, die wezenlijk onderworpen zijn en in elke van welke een Bimasche zaakgelastigde is gevestigd. De bevolking van deze kampoengs bestaat voor een gedeelte uit Bimaneezen, voorts uit Boegineezen, die er handel drijven, en uit Manggaraiers, die door den Sultan gedwongen worden zich daar te vestigen maar meestal hunne huisgezinnen en aanplantingen in het binnenland houden om bij de eerste gelegenheid derwaarts terug te keeren en zich aan de knevelarijen van den Bimaschen Vorst en diens zaakgelastigden te onttrekken. Immers het gebruik, dat door Bima gemaakt wordt van zijne suprematie over Manggarai, die vooral strekken moest om dit gedeelte van Flores tegen zeeroovers te beschermen, waarom ook het Gouvernement haar steeds heeft gehandhaafd, is inderdaad geen ander dan zooveel mogelijk de inboorlingen te zijnen behoeve te exploiteeren. De boven vermelde groote Daloes moesten vroeger jaarlijks ieder tien, en een aantal mindere Daloes ieder vijf slaven leveren, die in het gebergte opgevangen, aan de Radja's te Reo en Pota opgezonden en vandaar naar Sapi getransporteerd werden ([3]). Voorts was de bevolking verplicht tot de opbrengst van eene zekere hoeveelheid kaneel, *sapan*-hout, was, geiten, matten en andere voorwerpen. In de laatste jaren is echter de invloed der Bimaneesche zaakgelastigden, die ook nog elders gevestigd zijn, zeer afgenomen, terwijl op het oogenblik de schatting aan den Sultan op te brengen enkel in kaneel en sapan-

---

([1]) *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIII, bl. 140 en 211–218.

([2]) Om aan de aanspraken van Bima perk te stellen is, bij besluit der Indische regeering van 9 Maart 1865, N°. 29, de op bl. 665 vermelde grensbepaling gemaakt en daarmede de zuidelijke kuststreek, van de Nanga Ramo tot aan de Wai Médé, voorgoed aan zijn gezag onttrokken.

([3]) In spijt van het verbod van den slavenhandel schijnt Bima nog steeds gelegenheid te vinden om deze schatting te innen; in vroeger tijd was dit echter veel erger en zegt men, dat jaarlijks wel 2000 slaven van Manggarai werden uitgevoerd.

hout schijnt te bestaan. Vroeger werd ook de handel, hoewel niet in den letterlijken zin door den Sultan gemonopoliseerd, aan vreemdelingen op allerlei wijzen bemoeielijkt, terwijl de inboorlingen gedwongen werden hunne producten aan de Bimaneezen tegen veel lagere prijzen af te staan dan zij van anderen zouden kunnen bedingen. Vooral om die reden hield de bevolking zich zoo veel mogelijk van de kusten, vooral van de noordkust, verwijderd om buiten het bereik der Bimasche autoriteiten te blijven. Ook hierin komt echter langzamerhand verandering.

De inheemsche bevolking van Manggarai behoort, gelijk die van geheel Flores, tot een dergelijk uit onbeschaafde Maleiers en Papoea's gemengd ras als de inboorlingen van de oostelijker gelegen eilanden; de vermenging met Papoea's schijnt hier echter veel minder sterk te zijn dan in Midden-Flores, volgens den heer Meerburg nog minder zelfs dan bij de westelijker wonende bevolking van Bima; volgens sommigen zou althans een gedeelte der bevolking groote overeenkomst hebben met enkele Dajaksche stammen op Borneo. Hunne gestalte is tamelijk groot; zij zijn goed gespierd en vlug in hunne bewegingen; zij staan bekend als flinke bergbeklimmers. Zij dragen het zwarte haar, dat bij sommigen meer, bij anderen minder gekruld of gekroesd is, lang en bevestigen het op het achterhoofd met eene houten pen of eene soort van kam. De kleeding der mannen bestaat gewoonlijk alleen in een kort blauw broekje van eigen gemaakte garens vervaardigd of wel in de *tjawat;* bij sommige gelegenheden dragen zij ook wel eene *saroeng*, die dan om de ledenen geslagen wordt; de vrouwen kleeden zich met grove, korte, door haar zelve geweven, meestal vuile *saroengs*. Hunne sieraden zijn armringen van koperdraad, snoeren van glaskralen om den hals en in de ooren, in welke laatste zij zeer groote gaten hebben, waarin ook dikwijls opgerolde *lontar*-bladeren worden gedragen. Hun gewoon wapen is de parang (kapmes); kléwangs en lansen zijn weinig in gebruik. De huizen zijn op den grond of op niet zeer hooge palen gebouwd en overigens ongeveer op dezelfde wijze ingericht als die op Soemba; slechts zelden staan zij in eenigszins belangrijke kampoengs vereenigd, maar gewoonlijk òf in zeer kleine groepen òf geheel afzonderlijk in het gebergte verspreid. Rondom de middenruimte, waar de stookplaats zich bevindt en de familie gewoonlijk bijeenzit, treft men een aantal, soms tot twintig, afgeschoten kamertjes aan, die aan de afzonderlijke gezinnen tot slaapplaats verstrekken (¹). Dat de Mang-

(¹) Voor verdere bijzonderheden verwijzen wij naar het stuk van den heer Meerburg.

garaiers zich nog weinig aan de kusten vestigen is boven reeds vermeld ([1]). Zij worden voorgesteld als zacht van karakter, vreedzaam, eenvoudig, schuw en zeer bijgeloovig. Zij gelooven aan een Opperwezen, dat *Mori Kraëng* ([2]) (Heer der Vorsten) genoemd wordt, den mensch het leven schenkt en ook doet sterven. Verder kent men een aantal goede en booze geesten van minderen rang, onder welke laatsten de *Poti* de eerste plaats schijnt in te nemen. Volgens den heer MEERBURG zou bij de Manggaraiers niet de vereering van de geesten der afgestorvenen en voorouders bestaan, wat ons voorkomt niet juist gezien te zijn. Hoogstwaarschijnlijk zullen daarmede wel bedoeld zijn de door hem vermelde *Perafoe*, aan wie bij voorkeur op steenen tafels (*tjeki*) offers (*hélang*) gebracht worden. In elke kampoeng vindt men een of meer mannelijke priesters (*mbéko*), die bij de offerplechtigheden voorgaan en ook bij ziekten als anderszins geraadpleegd worden. Het pemali van elders heet hier *paso*. Hunne taal is geheel verschillend van die der andere stammen op Flores, maar schijnt eenige overeenkomst te hebben met die van Bima ([3]). De veelwijverij is geoorloofd en algemeen in zwang; alleen mag iemand niet te gelijk met twee zusters gehuwd zijn. Men trouwt zooveel mogelijk in de familie. Voor de bruid wordt aan hare ouders een koopprijs betaald, te voldoen in karbauwen, paarden, ongebleekt katoen, enz. Schaking schijnt niet voor te komen. Alle arbeid, met uitzondering van het inzamelen van was en het kappen der kaneelboomen, wordt door de vrouwen verricht; zij doen het huiswerk, spinnen, weven en verven de kleedingstukken, bebouwen het veld en transporteeren de producten, tenzij het groote vrachten zijn, welke op paarden worden vervoerd. De lijken van gewone lieden worden geheel gekleed begraven in eenen diepen kuil dicht bij de kampoeng en wel in eene *liggende* houding; alleen bij enkele stammen, wier voorouders misschien van elders afkomstig zijn, schrijft de adat de hurkende houding voor, evenals bij de Dôoe-dônggo in Bima (bl. 311), bij de Soembaneezen en vele andere stammen. Aanzienlijke personen worden in ruime doodkisten ter aarde besteld, terwijl boven hun graf een steen komt te staan. De bevolking houdt veel

---

([1]) Behalve de drie bovengenoemde grootendeels Bimaneesche kampoengs vindt men op de kaarten aan de zuidkust alleen vermeld de kampoengs Nanga Léleh, Nanga Ramo en Boro, aan de rivieren van die namen. Zie verder het kaartje bij WICHMANN.

([2]) Deze naam Kraëng of, volgens anderen, *Kraïn* is klaarblijkelijk dezelfde als de Mangkasaarsche Goden- en Vorstentitel (bl. 247 en 269); *Mori* beteekent in het Manggaraisch *heer*.

([3]) *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, 1891, bl. 463.

van zang en dans, en viert nu en dan feesten, waarbij een aantal buffels en herten worden geslacht. Hun gewoon voedsel bestaat in *djagoeng*, gierst en aardvruchten en bij enkele gelegenheden eene soort van roode bergrijst; ook honden-, apen- en leguanenvleesch wordt door hen gegeten; ander vleesch komt zelden anders dan op feestdagen bij hunne maaltijden voor. *Toewak* is een zeer geliefkoosde drank, hoewel de Manggarai's zich zelden bedrinken.

Het hoofdbedrijf der Manggarai's is de landbouw. Zij kweeken, behalve de zoo even genoemde voedingsmiddelen, katoen en indigo, en hebben ook aanplantingen van kokos-, *lontar* en *pisang*-boomen. De grond ondergaat geenerlei bereiding; boomen en struiken worden op het einde van den drogen moesson afgebrand, en in den aanvang van den regentijd wordt het zaad in kleine met een puntigen stok gemaakte gaatjes in de aarde geworpen. Het inzamelen van was, van kaneel (die hier in grooten overvloed groeit, doch waarvoor zij altijd den geheelen boom vellen zonder voor nieuwe aanplanting te zorgen) en van *sapan*-hout geschiedt alleen voor hunnen geringen ruilhandel met de Boegineezen en om aan de eischen van den Sultan van Bima te voldoen. Aan vischvangst doen zij niets, en slechts nu en dan begeven zich enkele personen naar het strand om schaal- en schelpdieren te zoeken. Overigens is hunne geheele nijverheid zeer gering en bepaalt zich tot het vervaardigen hunner kleedingstukken, het vlechten van matwerk, het bakken van potten uit klei en het gebrekkig versmeden van afgesleten *parangs* tot lanspunten. In het algemeen staan de Manggarai's nog op een zeer lagen trap van beschaving.

Larantoeka (1) *of Oost-Flores.*

Deze Onder-afdeeling, begrensd zooals op bl. 665 is opgegeven, bevat het gebied van den Radja van Larantoeka, waartoe behalve het eigenlijke Larantoeka ook geacht worden te behooren Sika aan de zuid- en Geliting aan de noordkust. In dit gebied zijn geënclaveerd zeven kampoengs op de smalle landtong ten westen van de Selébes-baai, die aan Adoenara behooren (bl. 654). Buiten Flores zijn aan den Radja onderhoorig vier kampoengs op het eiland Adoenara (bl. 655) en het zuidelijke gedeelte van Lomblen (bl. 654). Op de naleving van het met den Radja gesloten contract wordt toezicht

(1) De heer KLEIAN schrijft *Larentoeka*, terwijl volgens TEN KATE (bl. 235) de naam eigenlijk zou zijn *Larantoekan*, d.i. »halfweg."

gehouden door een Civiel Gezaghebber, die tevens als Magistraat fungeert en te Posto gevestigd is.

Dit gewest is in het binnenland bevolkt met nog grootendeels heidensche stammen, overeenkomende met die van het oostelijke gedeelte van Midden-Flores (bl. 673) en overigens met de zoogenaamde Zwarte Portugeezen ([1]), die meerendeels althans in naam den Roomsch-Katholieken godsdienst belijden, eene zekere, hoewel geringe, mate van beschaving bezitten en, ten minste gedeeltelijk, gebrekkig de Portugeesche taal spreken. Hun karakter echter staat niet gunstig bekend; zij worden gezegd wantrouwend, afgunstig en wraakgierig te zijn.

Het bestuur berust bij eenen Radja ([2]), gevestigd in de hoofdnegeri Lokéa, die echter zeer in zijne macht wordt beperkt door eenen Raad, waarin zitting hebben de erfelijke Kapala's of Hoofden van de negeriën Larantoeka, Baléla, Waibalon, Leléri of Leweléri, Lohajon en Tengah. Voorts zijn er twee Kapiteins, die bij ontstentenis de plaatsbekleeders van den Radja zijn en door hem worden aangesteld; een Kapala prang of Legerhoofd, en een Kapala laoet of Vlootvoogd. Ook de *Toewan tanah* bestaat hier, evenals op Timor en elders (bl. 602, 622, 641); de tegenwoordige titularis heet Christen, en voor zoover zijne functiën met het Christendom in strijd zijn, worden zij in zijnen naam door een van zijne heidensche familieleden waargenomen. De eeredienst van het heidensche gedeelte der bevolking schijnt veel met dien der Timoreezen overeen te komen.

Tot het jaar 1859 behoorde deze landstreek aan Portugal, doch is bij het toen gesloten tractaat (bl. 581) aan Nederland afgestaan. Sedert dien tijd is hier ook een Nederlandsch ambtenaar gevestigd, oorspronkelijk met den titel van Gezaghebber der Solor-eilanden, en de vroeger Portugeesche sterkte, tusschen Lokéa en Posto gelegen, zijnde eene vierkante aarden redoute met twee cirkelbastions op de

---

([1]) Op bl. 576 Noot ([2]) is reeds medegedeeld, dat de Heer HEYNEN deze benaming verwerpt evenzeer als de afstamming dezer bevolking van de Portugeezen, maar daarentegen verschillende overleveringen mededeelt, volgens welke zij van Saleijer en Timor zou afkomstig zijn en later meer of minder met allerlei vreemdelingen vermengd, onder welke hij echter juist de Portugeezen niet noemt. In het *Kol. Verslag over* 1897 wordt het aantal Roomsch-Katholieke Christenen op de noordoost- en oostkust van Flores op bijna 5800 gesteld. In Midden-Flores bedroeg hun aantal op hetzelfde tijdstip 10808. Er zijn hier verscheidene Roomsch-katholieke priesters werkzaam, die verschillende scholen en te Larantoeka onder meer een nonnenklooster gesticht hebben. Zie over de bevolking in Larantoeka overigens uitvoeriger bij TEN KATE en bij KLEIAN. Over de *taal* inzonderheid Dl. XXXVI van het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde.*

([2]) Evenals de Radja's van Sika en Nita voert deze den Portugeeschen titel van *Don.* Zijn volle naam en titel is *Don Lorenzo Dias Vierra Godinho.*

overstaande hoeken, door ons Gouvernement bewapend en bezet, welke bezetting echter in 1868 is ingetrokken en door een dertigtal gewapende Politiedienaren vervangen.

De voornaamste plaatsen in Larantoeka zijn:

langs de zuid- en oostkust van het zuiden naar het noorden:

Wai Oela, aan de monding der rivier Roeka; Nobo; Roro; Konga, aan de baai van dien naam tusschen twee riviertjes, en door een vrij goed begaanbaar pad verbonden met het binnenslands gelegene Baroe, aan den oorsprong der zooeven genoemde Wai Roeka; Prigi, met de ruïnen van eene Portugeesche sterkte; Loworoh; Waibalon; Lawalang; Leléri of Leweléri; Pantej besar; Larantoeka, de voormalige zetel van den Radja, tegenover den zuidwesthoek van Adoenara; Pantej kebih; Baléla; Batoe eméa; Pohon sirih; Lohajon; Lokéa, de verblijfplaats van den Radja, waarbij het bovenvermelde fortje ligt; Posto, de standplaats van den Nederlandschen Civielen Gezaghebber der Onder-afdeeling; Lawérang; Pohon raoe; Gégeh; Tengah; Kotasaoe; Delang; Beléla en Moeloebaän ([1]).

langs de noordwestkust van het zuiden naar het noorden:

Nangahaloe; Pedang; Kroë; Wai-lamoe; Latoe; Loworahan; Rian-Para; Hadi of Hading, dat door een voetpad met de baai van Oka gemeenschap heeft, en Lawatala, binnenslands, ongeveer ter halver wege tusschen deze beide laatste punten.

Op de landtong aan de westzijde van de Selébes-baai liggen nog de kampoengs Leban, Keka en Lemajong, en aan de oostzijde, doch meer in het binnenland, Eba, Beloedja en Riankoli.

Op de kustplaatsen aan het Gat van Larantoeka gelegen, vooral ook te Larantoeka zelf, wordt een vrij belangrijke handel gedreven inzonderheid door Timoreezen, Boegineezen en Wadjoreezen, in schildpad, vogelnestjes, sandelhout, kaneel, was, buffels, geiten en varkens. Voorts bevindt zich nabij laatstgenoemde plaats, die, evenals Lokéa, Baléla, enz. aan den voet van den vulkaan Ilimandiri (bl. 660) ligt, eene warme bron, die door zwavel- en salpeterhoudenden grond is omringd; en ten zuidwesten van T. Boenga of Flores-hoofd een meertje, dat den naam draagt van Ajer besar.

Midden-Flores.

Midden-Flores, waar het vulkanische gebergte, dat zooverre men weet in het westen des eilands niet gevonden wordt, een aanvang

([1]) Het vroeger als kampoeng vermelde *Oka* of *Okka* schijnt eenvoudig de naam te zijn van de streek langs de baai van Oka.

neemt, en dat zich ook van het laatstgenoemde onderscheidt door zijnen grooten rijkdom aan kokospalmen, is althans wat de binnenlanden betreft het minst bekende gedeelte van Flores. (¹) Volgens de tegenwoordige grensbepaling bevat het de Onder-afdeeling Noord-Flores en Endeh of Zuid-Flores (bl. 665).

De bevolking van het westelijk gedeelte (tot omstreeks den meridiaan van den G. Keo) schijnt te bestaan uit drie nauw met elkander verwante stammen: de Roka's in het zuiden, de Lango's of Langa's in het noordwesten en de Wogo's in het noordoosten, die door Radja's of Vorsten worden bestuurd. Zij hebben zwaar gekroesd haar, dat op het hoofd is samengebonden en dan in een grooten bos overeind staat, en zijn met zware *kléwangs* gewapend. Hunne talrijke kampoengs zijn wel meerendeels in het gebergte gelegen, maar men vindt er toch ook enkele langs het strand; zij zijn evenwel geen visschers en verlaten hun land niet, evenmin als zij er vreemden in toelaten. Het door sommigen medegedeelde bericht, dat zij menscheneters zijn en niet alleen hunne vijanden maar ook hunne bloedverwanten, als deze oud en ziekelijk worden, dooden en verslinden, wordt door anderen tegengesproken. Hunne oostelijke naburen, de Keo's, verhaalden aan den Heer Freyss dat zij wel woest en hevig van aard waren, doch dat men eenigszins met hen en hunne taal bekend zijnde wel met hen kon omgaan en handel drijven. Ook schijnen zij zeer getrouw te zijn, wanneer men eenmaal een vriendschapsverbond met hen heeft aangegaan, hetgeen geschiedt door elkanders bloed te zuigen uit eene in de hand toegebrachte wond.

Van hunnen godsdienst weet men alleen dat zij een Opperwezen erkennen, hetwelk *Atagai* heet. Hunne taal verschilt geheel van die der andere stammen.

Zij leven van de jacht en den landbouw en kweeken dezelfde producten als de Manggaraiers; ook houden zij zich bezig met het inzamelen van goud en ijzer, welke metalen het gebergte hun oplevert; of zij ook de kunst verstaan van ze te bewerken is ons niet gebleken.

De inheemsche bevolking van het gedeelte van Midden-Flores ten oosten van den G. Keo, die insgelijks hoofdzakelijk het binnenland bewoont, is verdeeld in een groot aantal stammen, welke verschil-

(¹) Enkele bijzonderheden uit dit gedeelte van Flores zijn bekend geworden door de wetenschappelijke expeditie voor tinonderzoek, dat in de jaren 1889—91, onder bescherming van de militaire macht, eerst van de zuid- en later van de noordkust heeft plaats gehad en waarvan de beneden vermelde opstand van het hoofd der Berg-Endehneezen Baramoeri als onmiddellijk gevolg kan worden beschouwd.

lende namen dragen misschien naar de gebergten waar zij zich ophouden ([1]) Zij zijn Heidenen, vrij zacht van karakter, doch zeer onbeschaafd. Omtrent hunnen godsdienst is bekend, dat zij eenen geest vereeren, die in de zon verblijf houdt; en daarnaast een vrouwelijk wezen, dat in de aarde woont; de talrijke door hen gebrachte offers zijn echter hoofdzakelijk bestemd voor de geesten der afgestorvenen, voor wie in de nabijheid der kampoengs kleine offerhuisjes staan opgericht. Hunne wapenen zijn *kléwangs*, boog en pijlen, lansen en ook wel geweren. Er zijn geene Vorsten, die een grooter of kleiner gedeelte des lands onder hun bestuur hebben, maar alleen oudsten of familiehoofden. Hun hoofdbedrijf is de landbouw, doch zij kweeken geene rijst, waarvoor dit gedeelte des eilands minder geschikt schijnt. Hunne taal is verschillend van die der westwaarts wonende stammen en in verschillende dialecten onderscheiden. Overigens zijn omtrent hen weinig bijzonderheden bekend.

In de Onderafdeeling Noord-Flores vindt men van het oosten af voornamelijk de volgende plaatsen:

In het aan het eigenlijke Larantoeka grenzende gedeelte der noordkust ligt op nagenoeg 122°20′ O. L. de vrij belangrijke handelplaats Geliting, op de Mangkasaarsche wijze gebouwd en door eenen van klipsteen opgetrokken ringmuur omgeven. Zij heeft eene Mohamedaansche bevolking, bestaande hoofdzakelijk uit Boegineezen en verder uit Mangkasaren, Wadjoreezen, Bimaneezen en Saleijereezen, en wordt bestuurd door eenen Mangkasaarschen Sjahbandar, die door den Radja van Larantoeka met voorkennis van den Nederlandschen Gezaghebber wordt aangesteld. Deze Sjahbandar is bevoegd geschillen tusschen handelaren en ingezetenen, en ook tusschen deze laatsten onderling, te beslechten en voor lichte misdrijven boeten of lijfstraffen op te leggen; alleen over moord en diefstal doet de Radja van Larantoeka zelf uitspraak ([2]).

Bolong-Bolong, eveneens eene Boegineesche neerzetting, met veel handel.

Maumeri (Mau Mareh) ook wel Sika ketjil genoemd ([3]), welks

([1]) Deze namen worden opgegeven in het *Tijdschrift v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IX, bl. 525, 526 en 530, en zijn ook overgenomen op de Kaarten van VERSTEEG, VETH en HEYNEN. Zie ook de kaart bij WICHMANN.

([2]) Men zie over Geliting en den handel aldaar uitvoeriger het *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 147—154, en over het geheele gebied van Larantoeka vooral de boven aangehaalde mededeelingen van den Heer F. C. HEYNEN. Vergelijk ook bij WICHMANN, bl. 206.

([3]) De oorspronkelijk uit Sika afkomstige bevolking van deze plaats is voor eenige jaren door de naburige Gelitingers verjaagd en over het gebergte teruggedreven; thans schijnt zij grootendeels door Boegineezen en Mangkasaren bewoond te zijn.

Hoofd den titel voert van Kommandanti en nog acht andere negeriën onder zich heeft, en dat door een voetpad tusschen de bergtoppen Ilingnéwa en Kiman Boleng met Sika besar aan de zuidkust gemeenschap heeft. Het is thans de standplaats van den Nederlandschen Posthouder der Onder-afdeeling.

Bebeng en Boleng, twee visschersdorpen, aan de westzijde der Baai van Geliting.

Donda, Mausambi en Mautenda aan de gelijknamige baaien.

Kowa, bij T. Hodjar.

Mauwaroe, aan de baai van dien naam.

Lakasoembi, naar het schijnt in het gebied der Wogo's.

Rioem, aan de baai van Rioem, in het gebied der Langa's; hare bevolking schijnt waar zij kan zeeroof te plegen.

In de Onder-afdeeling Endeh of Zuid-Flores vindt men van het oosten af:

Het staatje Sika (gewoonlijk Sikka geschreven) dat zich van Larantoeka langs de zuidkust westwaarts uitstrekt tot aan Endeh. Het beweert wel dat ook de geheele noordkust tot en met Maumeri tot zijn gebied behoort, maar althans het oostelijke gedeelte daarvan staat thans feitelijk onder Larantoeka ([1]). Vroeger schijnt het een geheel zelfstandig rijkje te zijn geweest, en eerst door Europeeschen invloed in zijne tegenwoordige afhankelijke betrekking tot Larantoeka te zijn gekomen. De Radja wordt thans door de Hoofden der voornaamste negeriën, van welke sommigen ook den titel van Radja, anderen dien van Kapala voeren, gekozen en door dien van Larantoeka bevestigd. De bevolking komt overeen met die van Larantoeka; de meesten zijn Heidenen; een klein gedeelte benevens de Hoofden belijden, althans in naam, het Roomsch Katholiek Christendom. De voornaamste plaatsen in dit staatje zijn aan het zuiderstrand van het oosten naar het westen: Sika of Sika besar, de woonplaats van den Radja (Don of Dom André Xémenez da Silva) van het rijkje; Lila of Lĕla; Lio, en Paga onder eenen Radja, die ook nog over een aantal andere negeriën gezag voert ([2]), en in het binnenland: Oemaïling; Nita, onder een Radja die verscheidene negeriën onder zijn bestuur heeft; en Koting (Koti) aan een voetpad, dat van Maumeri (bl. 674) over deze plaats en Lĕla naar Sika besar loopt.

([1]) Zie hierover bij WICHMANN.

([2]) Zie over het eigen dialect van Lio de *Woordenlijst* in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XXXV, en dat van Sika in hetzelfde Tijdschrift, Dl. XXXIII, XXXIV en XXXV. Over het landschap Sika en Lio inzonderheid bij TEN KATE, bl. 207.

Westwaarts van Sika strekt zich over een aanmerkelijk gedeelte van de kust en ook in het binnenland het gebied van Endeh uit. Het is eene kolonie van Boegineezen, Mangkasaren en andere Mohamedanen later met inboorlingen en naburige eilanders vermengd, en wordt bestuurd door een Radja, wiens eigenlijke titel is Ata Ngaë Radja; hij resideert op Noesa Endeh en wordt bijgestaan door eenen Radja Bitjara; ook de Bandar of Sjah-bandar (Opperhoofd van den handel), de *Toewan tanah* (bl. 671) en de Imam (Priester) oefenen eenen grooten invloed uit. Veel heeft het gezag van den Radja over het aan hem onderworpen gebied overigens niet te beteekenen. Elke kampoeng wordt door een eigen Ata Ngaë bestuurd, welke Hoofden vrij zelfstandig optreden. De Endehneezen zijn hier de onderdrukkers der inboorlingen nog meer dan de Bimaneezen zulks in Manggarai zijn of geweest zijn. Zij hebben zich van den geheelen handel meester gemaakt en drijven dien hoofdzakelijk op Singapoera; ook de slavenhandel wordt ter sluik door hen gedreven, waartoe zij de slaven deels in het binnenland rooven deels van Timor en Soemba afhalen of laten aanvoeren. Voorts bestaat hunne nijverheid vooral in het weven van *saroengs*, die roodbruin geverfd en grof maar zeer sterk zijn.

De landbouw is van weinig belang; veldarbeid wordt alleen door de slaven en het bergvolk verricht; ook van de vischvangst wordt niet veel werk gemaakt. De wapenen der Endehneezen zijn de *kléwang*, pijl en boog, en geweren, die zij van Singapoera krijgen; de Hoofden dragen de kris, en hebben, als zij zich op reis begeven, een gevolg, dat gewapend is met geweren, *kléwangs* en pieken.

De voornaamste plaatsen in dit rijkje zijn Amboegaga of Endeh, de grootste handelplaats van Flores, en Barai of Brai, beide in het oosten der baai aan de kust gelegen. Het eerstgenoemde is de hoofdplaats; zij bestaat uit een twintigtal evenwijdig met het strand liggende kampoengs, die, zooals wij boven zagen, elk door een Ata Ngaë bestuurd worden en te zamen 14000 of 15000 inwoners tellen (¹).

In het jaar 1839 is met den Radja en de Rijksgrooten van Endeh voor het eerst door het Gouvernement een contract aangegaan; in 1861 is eene nieuwe overeenkomst met hen gesloten, en later vernieuwd, hoofdzakelijk van denzelfden inhoud als die met de Hoofden van Sawoe (bl. 630) (²), en thans is ter hoofdplaats ook de Posthouder der Onder-afdeeling Zuid-Flores gevestigd.

(¹) Men zie over Endeh inzonderheid bij ROOS, RIEDEL, WICHMANN en TEN KATE.

(²) *Kol. Verslag over* 1861, bl. 22; *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting 1864—1865, N°. 21 en *Kol. Verslag* over 1878 en 1891.

Meer westwaarts aan de Baai ligt Tonggo, insgelijks eene Boegineesche of Mangkasaarsche vestiging, maar die het gezag van den Radja van Endeh niet schijnt te erkennen; langs de westzijde van de Baai van Endeh, ten noorden van T. Tonggo, liggen de kampoengs Maunoa, Endoro en, in den noordwestelijken hoek, Nangapanda; en oostwaarts aan den zuidelijken voet van den G. Noemba eene vrij groote kampoeng van denzelfden naam. Meer westwaarts ligt aan den zuidwestelijken voet van den G. Keo, naar het schijnt in het gebied der Wogo's, de ankerplaats Mauwaroe. Officiëel wordt deze ook nog tot het gebied van Endeh gerekend. De Radja van dezen stam heeft zich in het jaar 1874 bij den Resident te Koepang vervoegd om met het Gouvernement vriendschapsbetrekkingen aan te knoopen, bij welke gelegenheid deze hem eene Nederlandsche vlag heeft gegeven onder toezegging van hem later ook den distinctieven stok met zilveren knop te zullen schenken. De westelijk hiervan wonende hoogst onbeschaafde stammen, waartoe inzonderheid de Roka's behooren, zijn iets meer bekend geworden uit de expeditie's van de jaren 1878 en 1891, bij welke gelegenheid de kampoengs Manoeara en Manoe-Ngoh-oh duchtig door onze Marine getuchtigd zijn (1).

Voorts behooren tot het gebied van Endeh nog een vijfentwintigtal negeriën meer binnenslands in het gebergte gelegen (2).

Eilandjes rondom Flores.

Langs de westkust van Flores liggen:

P. Rindja, van Flores door Straat Molo gescheiden. Op vroegere kaarten komt het ten onrechte als een schiereiland van Flores voor. Noordwaarts hiervan tot aan het beneden genoemde Seraja besar is het vaarwater als bedekt met kleine eilandjes, waaronder P. Papagaran besar en Papagaran ketjil, Boasalah, P. Wangkal, P. Seléman,

(1) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 26. De daar genoemde ankerplaats Aimeree is misschien dezelfde, die op de Kaart Mauwaroe heet. Een zoon van den Radja der Roka's bezocht in 1874 de inlandsche school te Koepang. Over de genoemde expeditie's zie men de *Kol. Verslagen van* 1878, 1891 en 1892.

(2) Van het gebied van Endeh vindt men eene uitvoerige beschrijving van den Heer S. Roos, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIV, bl. 481. Die Schrijver deelt daar onder andere bijzonderheden ook mede dat de Endehneezen »een eigen letterschrift hebben, waardoor zij eene gunstige uitzondering maken op de andere volken in dezen Archipel." Maar uit de door hem daarbijgevoegde lithographie van dat alphabet blijkt dat dit het Boegineesche is met slechts geringe wijzigingen.

P. Sebajoe, P. Kanawa, P. Tabolon e. a. Tusschen Rindja en den vasten wal van Flores heeft men nog P. Sekandoh en P. Perah.

Langs de zuidkust:

Het West-eiland of Gili Mota en de drie noordwaarts hiervan gelegen zeer kleine Zadel-eilanden, alle vier aan den zuidelijken ingang van Straat Molo voor de Mangrove-baai tegenover de Groene en Bruine punt.

Noesa Sigo, Klein Endeh of het Toren-eiland, zoo genoemd wegens zijn vorm, ten oosten van de Baai van Nanga Léleh, op 120° 12′ O. L. Er houden zich eene groote menigte herten op; of het ook door menschen bewoond wordt is ons niet bekend.

Noesa Endeh of P. Aloso in de baai van denzelfden naam op 121° 29′ O. L.; het behoort aan den Radja van Endeh, die hier in de kampoeng Rekoreko zijne residentie heeft; de bevolking bedraagt ongeveer duizend zielen. Men vindt er nog bij Kamo overblijfselen van een klein fortje, dat tegen het einde der 16de eeuw door de Portugeezen daar is gebouwd. Andere kampoengs op het eiland zijn Batoemiting en Mando ([1]).

Langs de noordkust van het westen af:

Seraja besar, Seraja ketjil, Toko-Toko en Sabolon, vier kleine eilandjes nabij elkander op geringen afstand van T. Batoe Kandisang (bl. 661) gelegen.

Gili Bodo of P. Sebilong, op ruim 119° 58′ O. L. nabij T. Loepa (bl. 661).

P. Longso, een weinig ten oosten van de Baai van Terang.

P. Soembing, Noord-Eiland, Etna-Eiland en Ardjoeno-Eiland in de Baai van Rioem.

P. Tjindeh, zeer nabij de kust, op 121° 27′ O. L., ten westen van de Baai van Gomon; het wordt op sommige kaarten niet als een eiland maar als een voorgebergte voorgesteld. Onmiddellijk ten oosten ervan ligt het zeer kleine P. Toto of P. Tjindehapoetih, en in de Gomon-baai het Rotsig eiland.

Roesa ([2]) Radja of P. Paloweh, een hoog en vulkanisch eilandje, ten noordoosten van T. Lolokato, ruim 800 M.

P. Soekoer of Roesa Lingoeète ([3]), mede een vulkanisch eilandje, ruim 500 M. hoog, veel noordoostelijker gelegen op 122° 8′ O. L. en 8° 6′ Z. B.

([1]) Zie bij WICHMANN, bl. 275.
([2]) Roesa = noesa = eiland. Zie over dit eiland bij WICHMANN, bl. 196.
([3]) De *Encyclopaedie* schrijft *Linquette*.

P. Taping of Gesong Boni, vóór den ingang van de Baai van Geliting.

West-Doffer of Pomaneh en het veel kleine Oost-Doffer, op het kaartje van WICHMANN ook als *Mana-besar* en *Mana-ketjil* onderscheiden, onmiddellijk nabij elkander tusschen 122° 17′ tot 122° 20′ O. L. en 8° 22′ tot 8° 25′ Z. B.

Groot Bastaard, onmiddellijk ten oosten daarvan Klein Bastaard, en een weinig noordoostwaarts Oost Bastaard of Poeloe Babi, tusschen 122° 20′ tot 122° 31′ O. L. en 8° 22′ tot 8° 25′ Z. B. Het vaarwater in den omtrek van de vijf laatstgenoemde eilanden is met zandbanken en ondiepten bezet en valt bij laag water gedeeltelijk droog. Op Groot Bastaard vindt men in de kampoengs Teboe, Nélé e. a. eene kleine bevolking van Boegineezen.

P. Wadjo, een klein eilandje ten noorden van Klein Bastaard, met eene neerzetting van Badjoreezen.

De meeste dezer eilandjes zijn onbewoond, tenzij er zich tijdelijk vissschers ophouden. Vroeger dienden zij ook wel tot schuilplaats voor zeeroovers.

De eilandjes tusschen Flores en de Solor-groep zijn vermeld op bl. 658.

ZEVENDE HOOFDGROEP.

DE RESIDENTIE BALI EN LOMBOK.

EERSTE HOOFDSTUK.

BALI (¹).

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTSGESTELDHEID, MOESSONS.

Bali ligt tusschen 114°26′ tot 115°45′ O. L. en 8°2′30″ tot 9°53′30″ Z. B., onmiddellijk ten oosten van Java, waarvan het gescheiden is door Straat Bali, eene zee-engte, welke aan haren noordelijken ingang minder dan eene geogr. mijl breedte heeft, doch zuidwaarts spoedig wijder wordt; ten noorden wordt het bespoeld door de Javaansche, ten zuiden door de Indische zee en ten oosten door Straat Lombok van het eiland van dien naam gescheiden; deze laatste Straat is wegens den tweemaal daags noord- en zuidwaarts gaanden sterken stroom moeielijk en dikwijls gevaarlijk te bevaren. De grootte van Bali wordt berekend op 105,5 □ mijlen.

Behalve dat de dampkring over het algemeen iets vochtiger is, verschilt de luchtsgesteldheid weinig met die van Oost-Java. Ook

---

(¹) Men zie over Bali: R. FRIEDRICH, *Voorloopig Verslag* in de *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, XXIII; ZOLLINGER, *Een uitstapje naar het eiland Bali*, *Tijdschrift voor Neérl. Indie*, Dl. IV; R. VAN ECK, *Schetsen van het eiland Bali*, in id., 1878 en 1879; ZOLLINGER, *Reis over Bali en Lombok* in *Verhandelingen*, Dl. XXII; E. B. KIELSTRA, *Het eiland Bali*, *Gids*, Dec. 1893; en beneden.

de werking der moessons is ongeveer dezelfde. Bali kan over 't geheel gezond worden genoemd. Alleen in de moerassige streken langs de zuidkust komen veel koortsen voor, waarvan de bevolking trouwens ook elders nog al te lijden heeft (1).

§ 2. Staatkundige verdeeling en voornaamste plaatsen.

Het eiland is verdeeld in de volgende negen landschappen, waarvan de twee eerstgenoemde rechtstreeks door het Nederlandsch Gouvernement worden beheerd, het derde (Karangasem) een Stedehouder van het Gouvernement aan het hoofd heeft en de zes overige hun eigen afzonderlijk bestuur bezitten.

1°. *Boelèlèng.* Het strekt zich langs het grootste westelijk gedeelte van de noordkust des eilands uit, en heeft ten zuiden zijne natuurlijke grens in den hoofdrug der bergketen, welke Bali van het westen naar het oosten doorsnijdt. Het is geheel berg- en rotsachtig en behoort over 't geheel niet tot het vruchtbaarste gedeelte des eilands. Tot in het jaar 1872 heeft dit landschap zijn eigen Radja gehad, die echter in den loop van dit jaar verbannen werd. (Zie beneden).

De voornaamste plaatsen zijn:

Singaradja, de hoofdplaats en zetel van den Resident, van den Controleur der Afdeeling Boelèlèng, den Secretaris tevens fd. Notaris, Vendumeester en algemeen Ontvanger, een Controleur, ter beschikking van den Resident voor de landrente-aangelegenheden en de politieke aanrakingen met de Inlandsche Vorsten op Bali, vroeger ook de residentie van den Inlandschen Vorst, op een paar palen afstand van de kust in het noordoosten van het landschap. Het vormt eigenlijk eene wijk van Boelèlèng, de oude hoofdplaats, waartoe mede behoort de havenplaats Pabéjan (d. i. plaats waar rechten worden betaald), waar veel handel is, niet alleen op de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen maar vooral ook op Singapoera. Hier zijn ook de voornaamste Chineezen en Arabieren enz., en daaronder een Kapitein der Chineezen, een hoofd der Arabieren en Klingaleezen, een id. der Boegineezen en Mandareezen en een id. der Mohamedaansche Balineezen gevestigd. Op het einde van 1897 bedroeg de bevolking van Singaradja-Boelèlèng met zijne vele wijken 9255 zielen, waaronder 47 Europeanen, 1593 Chineezen, 483 Arabieren

(1) Onder de inboorlingen, meer bepaaldelijk de bergbewoners, komen *kropgezwellen* menigvuldig voor. *Pok-epidemiën*, waardoor het eiland vroeger herhaaldelijk geteisterd werd, zijn sedert de invoering van de vaccine door het Gouvernement, aanmerkelijk verminderd (Jacobs, *Eenigen tijd onder de Baliërs*, bl. 20 en volgg).

en ruim 7000 Inlanders ([1]). Onder deze laatsten zijn ook de hier gevestigde Javanen, Boegineezen, Mandareezen, Kangeanners, Saleijereezen enz. gerekend. Er is hier eene Gouvernements Lagere School voor inlanders gevestigd.

Sangsit, ten noordoosten van Singaradja en evenals dit op eenigen afstand van de kust gelegen en door eenen goeden weg daarmede verbonden; ook bij deze dèsa behoort een havenplaatsje (Pabéjan).

Djagaraga, zes palen ten oosten van Boelèlèng, in het gebergte achter Sangsit, bekend uit de expeditie's van de jaren 1848 en 1849. Men vindt hier nog overblijfselen van de in laatstgenoemd jaar door de onzen veroverde vijandelijke sterkte.

Boengkoelan, ruim vier palen ten noordwesten van Djagaraga, aan beide zijden van de daarnaar genoemde rivier.

Koeboe-Tambahan, oostwaarts daarvan gelegen. Deze beide dèsa's behooren tot de meest bevolkte plaatsen van Boelèlèng.

Tédjakoela, bij de zeevaarders bekend onder de naam van Lirang, naar de in de onmiddellijke nabijheid gelegen kaap (beneden), eene niet onbelangrijke handelsplaats in het oostelijk deel van Boelèlèng.

Banjoe-alit, ten zuidwesten van Singaradja.

Tamoekoes, na Boelèlèng en Sangsit de voornaamste handelsplaats van het landschap, eenige palen westwaarts van Singaradja en eveneens door eenen goeden weg daarmede verbonden. Het wordt grootendeels door vreemdelingen bewoond.

Pengastoelan, nog verder westwaarts, in de onmiddellijke nabijheid van het strand gelegen.

Patemon en Bandjar, meer landwaarts in tusschen beide laatstgenoemde plaatsen, de laatste vooral bekend uit de expeditie van 1868.

Al deze plaatsen liggen aan riviertjes, welke echter wegens ondiepten en sterken stroom niet bruikbaar zijn.

De meest westelijke dèsa, niet meer dan een gehucht, is Telokanbawang, op zes paal afstand van Pengastoelan gelegen en uitsluitend door Boegineezen bevolkt. Overigens is de geheele westelijke helft van Boelèlèng onbewoond en onbebouwd; alleen vindt men hier en daar enkele tempels of bouwvallen van tempels, die het verhaal der Balineezen zouden kunnen bevestigen, dat hier voorheen volkrijke dorpen gelegen hebben.

([1]) Zoo althans vermeldt de *Regeerings-Almanak* voor 1898. Als wij echter in hetzelfde *officieele* orgaan lezen, dat het aantal Chineezen en Arabieren in de *Afdeelingen* Boelèlèng en Djambrana 1288 en 361 bedraagt, dan heeft hier eene vergissing plaats gehad, die wij tot ons leedwezen niet kunnen controleeren. Klaarblijkelijk zijn de in den tekst vermelde cijfers veel te hoog.

2°. *Djambrana* ([1]), grenzende ten noorden aan Boelèlèng, ten oosten aan Tabanan en ten zuidwesten aan straat Bali. Het was vóór 1818 een op zichzelf staand rijk, doch is toen door Boelèlèng veroverd en daaraan onderworpen gebleven totdat het in 1849, ten gevolge van de bekende expeditie van 1849, weder een afzonderlijk gewest is geworden. In het jaar 1866 werd ook zijn Radja verbannen en door een waarnemend Regent opgevolgd, totdat ook hier (zie beneden) het inlandsch bestuur door ons is afgeschaft. Het landschap is schaars bevolkt en bebouwd, en grootendeels met bosschen en wildernissen bedekt. Sedert de invoering van ons rechtstreeksch bestuur neemt echter de welvaart der bevolking, hoewel nog niet in die mate als in het naburige Boelèlèng, toe.

De voornaamste plaatsen zijn:

Negara, de hoofdplaats en verblijfplaats van den Controleur der Afdeeling, op ongeveer vier palen afstand van de kust aan de rivier Djo-gading gelegen. Oostwaarts hiervan ligt Djambrana, de oude hoofdplaats.

Loloan, de voornaamste handelsplaats, een paal zuidelijker nabij dezelfde rivier, die bij vloed tot hiertoe kan worden opgevaren.

Prantjak, nabij den mond derzelfde rivier.

Pengambengan, zes à zeven palen meer noordwestwaarts bij de kust. Westwaarts van deze plaats stroomt de rivier Sangéan Gdé, in wier nabijheid de particuliere onderneming Tjandi-Koesoema gelegen is.

3°. *Karangasem*, dat den oosthoek des eilands inneemt. Het grenst ten westen aan de landschappen Bangli en Kaloengkoeng en wordt ten noord- en zuidoosten door de zee bespoeld. Ook dit gewest is grootendeels bergachtig, doch munt in vruchtbaarheid, vooral in het zuidelijk deel, ver boven Boelèlèng uit. Tengevolge van erfopvolging en van de gebeurtenissen van 1849 moest de Vorst van Karangasem dien van Lombok als opperheer erkennen, totdat na de jongste Lombok-expeditie zijn rijk van dit eiland losgemaakt en hijzelf tot Stedehouder (Wakil) van het Gouvernement van Ned.-Indië over het landschap Karangasem is aangesteld.

De voornaamste plaatsen zijn:

Karangasem, de hoofdplaats, gelegen in het oosten des rijks op eenigen afstand van de kust, aan den zuidwestelijken voet van den G. Seraja.

Sindoe, zuidwestwaarts van de vorige op den top van den Boekit Penjoe, dicht bij de grenzen van Kaloengkoeng, eene aanzienlijke uit

([1]) Zie over dit gewest ook het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV.

verschillende wijken bestaande plaats, die door de Balineezen voor de bakermat der Brahmanen gehouden wordt.

Overigens liggen de belangrijkste plaatsen, in enkele waarvan nog al veel handel gedreven wordt, langs de kusten; langs de noordoostkust van het westen af: Tyanjar, *Koeboe*, Telamben, *Tjoelik* en *Hamed;* zuidwaarts van Tjoelik ligt Besakih of Besoekih met een der beroemdste tempels van Bali; en langs de zuidoostkust van het oosten af: *Oedjoeng*, het Pabéjan (bl. 681) van de hoofdplaats, Laboehan-Amoek, Maga-teloe en *Padang*, bij de Europeanen bekend onder den naam van Padang-Kove. Binnenslands heeft men nog Kebon, Tegallinggah, Tista, Ngis, Panaban, Soesoehan, Boekit Kapas, Manggis, Oelakan, enz.

4°. *Kaloengkoeng*, een klein rijk aan de zuidoostkust onder een eigen Vorst, die den titel voert van Déwa-Agoeng (1). Zijn rijk is ingesloten tusschen Karangasem ten oosten en noorden, Gyanjar ten westen, en de zee ten zuiden. Het noordelijk gedeelte is bergachtig, het zuidelijke meer vlak, hoewel ook langs de kust lage bergruggen worden aangetroffen. Over het geheel is het land niet zeer vruchtbaar.

De tegenwoordige hoofdplaats Kaloengkoeng is eene zeer volkrijke plaats, ruim een uur landwaarts in gelegen. In de nabuurschap ligt Gèlgèl, aan de Jèh-Haha, waar de vroegere Vorsten resideerden.

De belangrijkste kustplaats is Koesamba (door vreemdelingen gewoonlijk verkeerdelijk Kasoemba genoemd); vroeger was het eene goede zeehaven, aan den sedert dichtgespoelden mond der rivier Goenaksa gelegen. Zij is, evenals de andere weinig beteekenende plaatsen Soengla lawas en Gèlgèl, bij de expeditie van 1849 vermaard geworden. Verder heeft men er Djoempahi, nabij de kust, Tangkas, Kelatok en andere binnenslands.

5°. *Gijanjar* (Grija-anjar of Nieuw-priesterhuis), een klein rijk ten westen van Kaloengkoeng, dat in 1883 bij dit laatste rijk, waartoe het ook oorspronkelijk behoorde, werd ingelijfd, doch sedert weer zijne zelfstandigheid herkregen heeft. Het grenst ten noorden aan Bangli, ten westen aan Mangwi, en ten zuiden aan Badoeng en voor een zeer klein gedeelte aan de zee. Het bestaat uit vlakten of smalle deelen, die door lage bergruggen worden gevormd. Het behoort tot de volkrijkste streken van Bali en is bekend om zijne vele voorname tempels.

---

(1) In den *Regeerings-Almanak* wordt hij geregeld *Soesoehoenan van Bali en Lombok* betiteld. Met welk recht hij, althans tegenwoordig, dezen titel draagt, is ons niet bekend. Het woord *Soesoehoenan* is bij de Balineezen niet gebruikelijk.

De hoofdplaats Gijanjar is eene schoone en groote plaats, dicht bij de grenzen van Kaloengkoeng, op eenigen afstand van de kust aan eene rivier gelegen. Het is door een vrij goed pad verbonden met Lebé, het eenige stranddorp in dit gewest, met eene goede ankerplaats. In het binnenland liggen: Sekawati, Batoe-boelan, Bano, Seronggo, Bédahoeloe of Bedolo bij de rivier Petanoe, Pèdjèng, waar in den tempel eene maan wordt bewaard, die eens van den hemel zou gevallen zijn, Semantiga, Narangkana met een beroemden tempel, Djaga-prang en vele andere.

6°. *Bangli*, (1) ten oosten door Karangasem, ten zuiden door Gijanjar en Mangwi, ten westen door Tabanan en Boelèlèng begrensd, en zich ten noorden met eene scherpe punt tot aan of althans dicht bij de kust uitstrekkende. Het noordelijk, over 't geheel onvruchtbaar gedeelte bevat den G. Batoer (bl. 690); het zuidelijke is een schoon dal, dat om zijne vruchtbaarheid den bijnaam van Taman Bali of Tuin van Bali verkregen heeft. Het oostelijk gedeelte van dit dal, Batoer geheeten, heeft geruimen tijd tot Karangasem behoord. Het landschap Pajangan, mede ten oosten van het eigenlijke Bangli, behoort aan Mangwi.

Behalve de hoofdplaats Bangli, in den zuidelijken hoek des rijks, residentie van den Vorst, liggen in dit gedeelte: Banjoe-gaga, Goelijan, Panetan, Soesoet, Tampak-siring, Tegal-lalang, Koeboe, enz.; en op of aan den G. Batoer: Batoer, Tjatoer, Daoesa, Bantang, Koeta-dalem, Pandelokan, Pingadjaran en andere.

7°. *Badoeng*, dat de zuidpunt des eilands inneemt en hoewel niet het grootste toch een der belangrijkste rijken van Bali is. Door zijne vruchtbaarheid is het voor den landbouw, en door zijne ligging voor den handel uitnemend geschikt. Aan de noordzijde door Gijanjar en Mangwi begrensd, wordt het aan alle kanten door de zee bespoeld; de landengte, die het kleine schiereiland, den Tafelhoek, met Bali verbindt, vormt daarmede ter wederzijde eene reede, waarvan de eene in den oost-, de andere in den westmoesson voor de handelsvaartuigen eene goede ligplaats oplevert. Het rijk wordt door twee Vorsten bestuurd.

Badoeng of Bali Badoeng is de eigenlijke hoofdplaats in het noordoosten des rijks. Zij was de residentie der vroegere Vorsten, wier paleis thans nog door leden van het vorstelijk huis wordt bewoond. De tegenwoordige Vorsten houden hun verblijf te

Kasiman, meer noordoostwaarts gelegen en te

(1) Zie over Bangli ook *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIV en *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1887.

Dèn-Pasar, op eenigen afstand zuidwaarts aan den weg, die van Kasiman voert naar

Koeta, de voornaamste haven en handelsplaats des rijks, nagenoeg op het midden der landengte gelegen, welke hier niet meer dan drie palen breed is.

Pametjoetan, ten zuidwesten van Badoeng gelegen, is mede eene aanzienlijke plaats, waar eveneens leden der Vorstelijke familie hun verblijf houden. Vroeger was hier de *derde* Vorst van Badoeng gevestigd.

Toeban ligt drie palen zuidelijker op de landengte, welke daar slechts eene breedte van twee palen heeft. Het bestaat van handel en visscherij.

8°. Mangwi of Mangoewi, waartoe ook het landschap Pajangan (bl. 685) behoort, ten zuiden aan Badoeng en de Indische Zee, ten oosten aan Gijanjar, ten noorden aan Bangli en ten westen aan Tabanan grenzende; het is grootendeels vlak en zeer vruchtbaar, doch heeft slechts eene geringe bevolking.

De hoofdplaats Mangwi ligt eenige palen binnenslands. Ten noorden daarvan liggen Penaroengan, Sinapan, Goelingan, Bongkasan, Dadakan, Bantoeng, Koeripan, enz.; ten zuiden Moendeh, Kapal, Mentjang, Tegal-goenoengan, Dalih en Sampidi, het laatste op de grens van Badoeng.

Aan de kust zijn de voornaamste plaatsen, aan den mond der Penet, Sèsèh aan eene baai, vroeger met eene goede reede, die echter sedert grootendeels door riffen en zandbanken onbruikbaar geworden is, en Parèrènan, met een weinig handel.

9°. Tabanan, een der grootste, best bevolkte en vruchtbaarste rijken van Bali. In het noorden bergachtig, is het grootste zuidelijke gedeelte eene schoone golvende vlakte door onderscheidene rivieren besproeid. Het grenst ten westen aan Djambrana, ten noorden aan Boelèlèng, ten oosten aan Mangwi en Bangli, ten zuiden aan de Indische Zee.

De hoofdplaats Tabanan ligt binnenslands, niet ver van de rivier Soeni, in de nabijheid van welker oevers nog onderscheidene plaatsen gelegen zijn, als: nabij den rechteroever, Grogak, Bogan en Kediri; aan de linkerzijde Tanawak, Patjoeng en Meraban. Aan de kust ligt aan den mond dier rivier Kadoengoe, vroeger eene zeehaven doch thans door verzanding onbruikbaar.

Ten noorden van de hoofdplaats liggen: Boeahan, Klotji, Baroe, Djelantik, Petiga, Margga, Tadjoera, Antapan, Apoehan en andere. (1)

---

(1) Zie verder voor de plaatsbeschrijving de Schetsen van VAN ECK en bij JACOBS.

§ 3. KUSTEN, BAAIEN, REEDEN, KAPEN, KLEINE OMLIGGENDE EILANDEN.

Kusten.

De kusten van Bali rijzen grootendeels vrij steil uit de zee op, welke zeer spoedig eene groote diepte verkrijgt, zoodat de schepen slechts op geringen afstand van den wal kunnen ankeren. Bovendien zijn zij op vele plaatsen door koraalriffen en klippen omgeven; vooral is dit het geval aan de westelijke helft der noordkust, bijna overal langs de west- en zuidwestkust, aan de zuidpunt, en een klein zuidelijk gedeelte van de zuidoostkust tot op omstreeks 8° 40′ Z. B. Ook liggen de kusten geheel open, zoodat de oostzijde des eilands slechts in den Westmoesson, en de westzijde alleen in den Oostmoesson eene veilige ligplaats voor schepen aanbiedt, te meer daar er ook, buiten Tamoekoes en Padang (zie beneden) geene goed gedekte baaien worden aangetroffen.

Baaien en reeden.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de noordkust van het westen naar het oosten:

De St. Nikolaas-baai, bij de inboorlingen bekend onder den naam van Telokan-trima, eene ruime doch geheel openliggende baai, die aan de oostzijde nog een kleinen meer gedekten inham heeft, welke echter door een daarvoor liggend rif nagenoeg wordt afgesloten; deze inham heet Banjoe èdang (¹) (warm water), omdat aan haar oostelijk uiteinde eene warme zwavelbron uit de koraalriffen opwelt.

De reeden van Tamoekoes, van Boelèlèng en van Sangsit, met de genoemde baai allen in het rijk van Boelèlèng gelegen, leveren goede ankerplaatsen op, doch zijn de twee laatstgenoemde alleen in den Oostmoesson veilig; die van Tamoekoes daarentegen is het geheele jaar door toegankelijk.

b. Aan de noordoostkust:

De reede van Koeboe en die van Tjoelik in Karangasem; alleen veilig in den Westmoesson.

c. Aan de zuidoostkust van het noorden naar het zuiden:

De geheel opene reede van Oedjoeng.

De baai Laboehan Amoek of Pelaboehan Amoek, eene zeer goede ankerplaats voor eene vloot in den Westmoesson.

(¹) Elders minder juist *Banjoe-medang* genoemd.

De baai van Padang of Padang Kove, onmiddellijk ten zuiden van de voorgaande, een zeer veilige inham gedurende het geheele jaar, doch zoo klein dat er slechts één schip kan ankeren; de diepte is 1 of $1^1/_2$ vadem.

Deze drie ankerplaatsen liggen in het rijk Karangasem.

De reede van Koesamba in Kaloengkoeng, evenals die van Lebé in Gijanjar, geheel open en in den Oostmoesson onbruikbaar.

Pantej timor of het Oosterstrand der landengte, die den Tafelhoek met Badoeng verbindt, in den Westmoesson de landingsplaats voor kleine vaartuigen, welke de op die landengte gelegen plaatsen Koeta en Toeban bezoeken.

d. Aan de zuidwestkust, van het zuiden naar het noorden:

Pantej barat of het Westerstrand der evengenoemde landengte, dienende tot landingsplaats voor soortgelijke vaartuigen in den Oostmoesson.

De reede van Sèsèh in Mangwi, voor den zuidwestenwind geheel open en klipachtig.

De reede van Pengambengan, in het landschap Djambrana, is in den Westmoesson niet altijd veilig, evenals de meer noordelijk gelegen reede van Tjandi-Koesoema (bl. 683).

De baai Gili Manoek, in het noordwesten des eilands, schuins tegenover Banjoewangi, eene goed gedekte baai, doch met een zeer nauwen en door den sterken stroom moeielijk te bezeilen ingang. In de baai bevinden zich koraalriffen.

Kapen.

De voornaamste bekende kapen zijn:

a. Aan de noordzijde des eilands:

Tandjoeng Pasir, de noordwestelijke uithoek aan Straat Bali.

Het voorgebergte van den Goenoeng Sandan, onmiddellijk ten oosten van de St. Nikolaas-baai, en dat van den G. Goendoel, ruim 10 geogr. minuten meer oostwaarts.

T. Batoe, meer bekend onder den naam van T. Boengkoelan, de noordelijkste punt des eilands.

T. Lirang, een weinig ten zuidoosten van T. Batoe.

b. Aan de oostzijde des eilands:

T. Karangasem, de oostelijkste punt van Bali, een voorgebergte van den G. Seraja.

T. Benoea, de noordoostelijke punt van den Tafelhoek. De zuidelijkste punt van dit kalkgebergte wordt Zuidkaap genoemd.

c. Aan de zuidwest- en westzijde des eilands:

T. Boekit, de westelijkste punt van den Tafelhoek.

T. Pengambengan, de zuidwestelijke uithoek van Djambrana.

T. Paboean (Paboeahan), in het westen van hetzelfde landschap.

Eilandjes rondom Bali.

De kleine eilandjes langs de kusten van Bali zijn meest koraalriffen en onbewoond. Zij zijn voornamelijk:

Poeloe Mendjangan of Herteneiland, voor de St. Nikolaas-baai.

P. Koeboe Manoek, een zeer klein eiland bij T. Karangasem.

P. Hidjoe of Groen-eiland, ten noordoosten van de Laboehan-Amoek-baai.

Noesa Gĕdé (groot eiland) of P. Pĕnida ([1]), een betrekkelijk vrij groot eiland uit eene kalkrots bestaande, aan den zuidelijken ingang van Straat Lombok, nagenoeg in het midden tusschen het eiland van dien naam en Bali, en tot het rijk Kaloengkoeng behoorende. Het heeft eene bevolking van tusschen de 1000 en 2000 zielen, en is rijk voorzien van rundvee en varkens. Rondom P. Pĕnida liggen, vooral aan de noordwestzijde, nog eenige zeer kleine eilanden, zooals Djoengoet-batoe, Jèh-pakeh en Lèmbongan. Het vaarwater tusschen P. Pĕnida en Bali heet Veilige passage.

P. Serangan, nabij de oostkust der landengte van den Tafelhoek.

P. Doewa of de Twee Broeders, onmiddellijk ten oosten van den Tafelhoek.

§ 4. Natuurlijke gesteldheid, wegen en bruggen, en voortbrengselen.

Bergen.

Door het breedste gedeelte des eilands strekt zich eene bergketen uit in eene oost- en westwaartsche richting, van Straat Bali tot aan Straat Lombok. Zij zendt vele vertakkingen uit vooral naar de noordzijde, waar zij veelal tot aan de kust doorloopen. Het zuidelijke gedeelte van het eiland is meer vlak; en bestaat uit zeer vruchtbaren teelgrond, met uitzondering van de uiterste zuidpunt,

---

([1]) Op de kaarten verkeerdelijk *P. Pandita*, of, nog erger, Bandieten-eiland genoemd. De naam P. Solombo, die op vroegere kaarten wel aan dit eiland gegeven wordt, is op Bali niet bekend.

de Tafelhoek genaamd, die geheel uit koraal-kalkgebergte bestaat ([1]). De genoemde keten, van welke geen algemeene naam bekend is, is geheel van denzelfden aard als het gebergte in het noorden van Oostelijk Java; zij kan in drie duidelijk kenbare groepen worden gesplitst:

1°. Het verwarde, onbekende en onbewoonde labyrint in het westen, dat door een bergzadel ten zuiden van Tamoekoes van de volgende groep wordt gescheiden;

2°. de centrale vulkanische groep tusschen de rijken Tabanan en Boelèlèng tot aan de hoogvlakte van Tjatoer op de grenzen van de rijkjes Boelèlèng, Bangli, Mangwi en Tabanan, gericht van het oost-noordoosten naar het west-zuidwesten; en

3°. de noordoostelijke vulkanische groep van den Batoer en den Agoeng in de rijken Boelèlèng, Karangasem en Bangli ([2]).

Uit deze groepen verheffen zich voornamelijk de volgende vulkanen;

De Goenoeng Bakoengan, tusschen de 1200 en 1600 M. hoog, nabij de westkust in het landschap Djambrana tegenover Banjoewangi gelegen, die in 1804 eene hevige uitbarsting heeft gehad.

De G. Soeboek, door anderen misschien juister G. Mereboek genoemd, op de grenzen van Djambrana en Boelèlèng.

De Batoe Kaoe of Baroe Kaoe of G. Tabanan of Piek van Tabanan, nagenoeg in het midden des eilands op de grenzen van Boelèlèng en Tabanan gelegen, een kegelberg van ruim 2300 M. hoogte, van welken ons geene uitbarstingen bekend zijn.

De G. Batoer in het noordoosten des eilands in Bangli, een kegel, die ter hoogte van omstreeks 2250 M. met nog twee kleinere oprijst binnen een wijd uitgestrekt kringvormig gebergte, dat een oude kraterwand is en, evenals de G. Tengger op Java, een vlakken kraterbodem insluit. De laatste uitbarsting van den westelijksten krater had plaats in 1818, doch zware uit zijne zuidelijke helling steeds opstijgende rookkolommen bewijzen zijne voortdurende werkzaamheid; de hoogste stoot slechts nu en dan eenigen rook uit.

De G. Agoeng of Piek van Bali, ongeveer 3200 M. hoog, liggende 5 geogr. minuten zuidoostwaarts van den G. Batoer, in het rijk Karangasem. Uitbarstingen van dezen berg hebben plaats gehad in de jaren 1808 en 1843, en nog steeds stijgen uit onderscheidene spleten in zijne wanden zwaveldampen op.

([1]) Over de geologie van Bali zie, behalve bij ZOLLINGER, het *Natuurk. Tijdschr. van N. Indië*, Dl. III.

([2]) *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. I, bl. 497 en het boven aangehaalde *Natuurkundig Tijdschrift*.

De G. Seraja, door eenen lagen bergrug met den G. Agoeng verbonden en aan den oostelijksten uithoek van Bali gelegen. Hij is het overblijfsel van een grooten vulkaan, die in vroegeren tijd bij eene hevige uitbarsting moet zijn ingestort. Het is een groote ketel, die op verscheidene plaatsen doorgebroken is en in den kraterwand diepe spleten heeft, welke het gebergte in verschillende toppen splitsen, die weder hunne bijzondere namen hebben. Zij hebben eene ongelijke hoogte van 1000 tot 1600 M.

De noordelijke hellingen van het gebergte zijn over het algemeen rotsachtig en onvruchtbaar; kleine boschjes en alang-alang-wildernissen maken de voornaamste plantbekleeding uit. Aan de andere zijden daarentegen is het bovengedeelte met wouden van zwaar geboomte, waaronder vele Casuarina's, begroeid, terwijl het benedengedeelte met velerlei cultuurgewassen beplant is.

Meren.

In het midden van de centrale berggroep bevinden zich vier meren van vrij aanzienlijke grootte en diepte. Zij hebben zoet water, hetwelk de inboorlingen door kunstmatige waterleidingen aan de bevochtiging hunner rijstvelden dienstbaar maken. Deze meren, die zeer vischrijk zijn, door eene menigte watervogels worden bewoond en door de bevolking met afgodischen eerbied beschouwd, zijn: het Danoe (Meer) Batoer op den ouden kraterbodem van den G. Batoer in Bangli, het Danoe Baratan ten oosten, D. Boejan en D. Tamblingan ten noorden van het Tabanan-gebergte ([1]).

Bronnen.

Zoetwaterbronnen (*Jèh anakan*) komen hier en daar op de toppen der bergen en in de valleien voor, b. v. op den top van den Jèh-Ketipat, bij Sindoe in Karangasem, bij Penaroengan in Mangwi, bij de stranddèsa Tjoepel en in het gebergte ten oosten der Daja-rivier, beide in Djambrana, enz. Zij voorzien in den drogen moesson dikwijls in het gebrek aan drinkwater, dat door het uitdrogen der rivieren ontstaat, en worden daarom ook door de bevolking in groote eer gehouden.

Ook zwavelbronnen treft men aan, en wel op grooten afstand van

---

([1]) Eene uitvoerige beschrijving van deze meren door VAN ECK, die ze bij herhaling bezocht, vindt men in de straks genoemde *Schetsen* in het *Tijdschrift v. N. Indië*, Augustus 1878. Vergelijk ook bij ZOLLINGER.

de werkende vulkanen. Zoo vindt men er eene in de nabijheid van Bandjar (bl. 682), en de belangrijkste bij de St. Nikolaas-baai in de onmiddellijke nabijheid van het strand; deze laatste heeft vier wellen van welke eene ijskoud, eene lauw, en twee heet water opleveren.

Rivieren.

Talrijke rivieren (*toekad*) stroomen van de bergen zeewaarts; zij hebben echter, vooral aan de noordkust, een zeer beperkten loop en zijn onbevaarbaar, met uitzondering van enkele, die aan de zuidzijde des eilands uitwateren en in den regentijd door kleine inlandsche vaartuigen een eindweegs kunnen worden opgevaren. In den Oostmoesson drogen vele rivieren geheel uit, terwijl zij in den Westmoesson niet zelden buiten hare oevers treden.

a. Aan de noordzijde des eilands vindt men, van het westen naar het oosten gaande, onder andere:

De rivier van Patemon en die van Tamoekoes of Toekad Saba en T. Mendaoem, welke beneden de plaatsen van die namen in zee vallen; zij zijn slechts kleine kustrivieren.

De rivier van Boelèlèng, die dieper landwaarts in, naar het schijnt op den G. Tabanan, ontspringt en in eene noordwaartsche richting langs Boelèlèng naar zee stroomt.

De rivier van Sangsit, welke ten oosten van de voorgaande in hetzelfde gebergte schijnt te ontspringen, op eenigen afstand ten westen langs Djagaraga stroomt en bij Sangsit in zee valt.

De rivier van Boengkoelan, die op de voorgebergten van den G. Batoer schijnt te ontspringen en na eenen noord-noordwestwaartschen loop beneden Boengkoelan bij het gehucht Koeboe Kelod in zee valt ([1]).

Al deze rivieren bepalen haren loop tot Boelèlèng.

b. Aan de noordoostkust wateren uit:

De rivier van Lirang, beneden de plaats van dien naam een weinig bewesten kaap Lirang; zij ontspringt op het voorgebergte van den G. Batoer en bepaalt haren loop eveneens tot het landschap Boelèlèng.

De rivier van Tjoelik, die op den G. Agoeng ontspringt en langs Kebon en Tjoelik in Karangasem naar zee stroomt.

c. Aan de zuidoostkust vallen in zee:

([1]) Het was tusschen de rivieren van Sangsit en Boengkoelan dat zich in 1849 de op bl. 682 vermelde versterkte stelling van Djagaraga uitstrekte, die door het opwaarts volgen van de bedding der Sangsit is omgetrokken geworden.

De rivier van Boekit Kapas, die op den G. Agoeng ontspringt en langs Karangasem en Boekit Kapas stroomt.

De rivier van Oedjoeng, die op denzelfden berg ontspringt en een weinig ten zuiden van de voorgaande in zee valt.

Deze beide behooren tot het rijk Karangasem.

De Jèh Oenda of Rivier van Kaloengkoeng, in het rijk van dien naam, welke langs de hoofdplaats Kaloengkoeng en Gèlgèl stroomt en tegenover Poeloe P ̆enida in zee valt.

Het noordoostelijke gedeelte van het rijk Badoeng wordt door twee betrekkelijk groote rivieren, de Hajoeng en de Koeta, besproeid, die in het rijk Mangwi haren oorsprong hebben, en in eene zuidoostwaartsche richting een gedeelte van dit rijk en van Badoeng doorloopen om in het laatstgenoemde in zee te vallen. De noordelijkste stroomt langs Kasiman, de zuidelijkste langs Dèn Pasar en Pametjoetan.

d. Aan de zuidwestkust ontlasten zich:

In het rijk Tabanan de Soeni, welke op den G. Tabanan ontspringt, langs de hoofdplaats Tabanan stroomt in eene zuidwaartsche richting en beneden Kedoengoe in zee valt.

In het rijk Mangwi de Jèh Penet, die, na Tabanan en Mangwi in eene zuidoostelijke richting te hebben doorstroomd, bij Parèrènan in zee valt.

Nog onderscheidene andere rivieren doorsnijden meer westwaarts in dezelfde richting dit rijk.

De Djo-gading, Loloan of rivier van Djambrana in het gewest van dezen naam, welke op den G. Mereboek ontspringt, langs de hoofdplaats Negara en vervolgens langs Loloan stroomt en beneden Prantjak in Straat Bali valt (¹).

(¹) In het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1868, Dl. II, bl. 370 worden de volgende rivieren van Bali vermeld: de Saba, Mendahoem, Tampekan, Banjoemala, Bolèlèng, Boehoes, Penaroekan, Sangsit en Boengkoelan, in Boelèlèng; — Tjoelik, Njoeling en Djangaga, in Karangasem; — Hoenda, in Kaloengkoeng; — Melangit en Boeboer, die de landschappen Bangli, Gijanjar en Kaloengkoeng doorstroomen en nabij de zee samenkomen, om aldaar de grens tusschen de twee laatstgenoemde gewesten te bepalen; — Pakrissan en Patanoe, in Gijanjar; — Hanjoeng, die na de landschappen Gijanjar, Mangwi en Badoeng doorloopen te hebben, aan de oostzijde van het Badoengsche dorp Sanoer in zee valt; — Koeta en Soehoeng, in het Badoengsche; — Penet, die, Tabanan en Mangwi doorstroomd hebbende, bij Sèsèh in zee valt; — Soeni, in Tabanan, die zich bij Kedoengoe in zee ontlast; — Poeloekan, op de grens van Tabanan en Djambrana; — Soemboel, Hembang, Beloek Paha, Ajer Koening en Loloan, in Djambrana. Van de genoemde rivieren zijn de Hoenda, in Kaloengkoeng, de Hajoeng, in Badoeng, en de Saba, in Boelèlèng, de voornaamste; terwijl alleen de Loloan, in Djambrana, en de Koeta, in Badoeng, wegens hare lage bedding, bij vloed met vrij groote prauwen een paar palen landwaarts in kunnen worden opgevaren. Overigens zie men over de rivieren ook de *Schetsen* van VAN ECK, N°. VII.

Wegen en Bruggen.

Van deze beide kan eigenlijk slechts ontkennenderwijs gesproken worden. Bruggen bouwen de Balineezen in het geheel niet; de rivieren en beken moeten, waar daartoe gelegenheid is, overgevaren, maar in de meeste gevallen doorwaad worden, hetgeen althans in den drogen moesson een gering bezwaar is; hier en daar passeert men ze over een boomstam of een langen bamboesstok, die aan de beide oevers wordt bevestigd. Ook de wegen kunnen op dezen naam bezwaarlijk aanspraak maken. Zoodra men zich eenigszins van het strand verwijdert, zijn het niet dan moeielijke bergpaden, slechts breed genoeg voor één persoon, en dikwijls voor lastdieren bezwaarlijk te betreden. Ook in de lagere streken zijn bijna nergens kunstwegen aangelegd: het zijn slechts paden, meer of minder breed naar mate van het terrein, maar niet onderhouden, vol kuilen en moddergaten, en zelfs voor licht geschut slecht te gebruiken. De Balineesche voertuigen, waarvan tegenwoordig zelden meer wordt gebruik gemaakt, zijn daarom ook karren, wier raderen omstreeks 10 voet van elkander staan om het omvallen te voorkomen. In den laatsten tijd is echter in de Afdeelingen Boelèlèng en Djambrana, en zoo ook in de zelfstandige rijkjes Badoeng en Tabanan, in den staat van wegen en bruggen veel verbetering zichtbaar.

Voortbrengselen.

Wat de natuurlijke plantbekleeding des bodems betreft heeft Bali groote overeenkomst met Oostelijk Java. De onvruchtbare rotsruggen zijn met alang-alangvelden en heesterachtige boschjes begroeid, de overige berghellingen met zwaar geboomte bedekt, dat hier en daar voor cultuurgewassen heeft moeten plaats maken. Onder deze laatste komt vooral de *rijst* in aanmerking, die in zeer groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid gekweekt wordt op *sawahs*, welke door de Balineezen met de meeste zorg worden bewerkt, en wier aanleg door de vele stroomende wateren, welke deze inboorlingen, dikwijls tot op groote afstanden weten af te leiden, wordt begunstigd. Rijst is dan ook niet slechts het hoofdvoedsel der inboorlingen, maar tevens in Djambrana en Boelèlèng een belangrijk artikel van uitvoer, hoewel in laatstgenoemd landschap, wegens de toename der bevolking, die uitvoer niet toeneemt. Ook djagoeng of Turksch koorn wordt hier en daar verbouwd, vooral in de bergstreken en in die gedeelten van het laagland, waar het water voor de besproeiing ontbreekt en de rijst

dus gemist wordt of schaarsch is. Kokosboomen worden in de kuststreken in groote menigte aangekweekt ter verkrijging van kokosolie, waarvan eene aanzienlijke hoeveelheid wordt uitgevoerd. Kapas of katoen, koffie en tabak worden in de bergstreken geteeld; aan de laatste wordt echter tot hiertoe nog weinig zorg besteed; de koffieteelt breidt zich daarentegen gaandeweg uit. De Arènpalm levert suiker voor binnenlandsch gebruik; de Lontarpalm, eene eetbare vrucht en bladeren, die voor schrijfpapier dienen; de Pisangboom, een smakelijk voedsel. Verder heeft men cacao, suikerriet, indigo, kapoek, bindrotting, en eene groote verscheidenheid van vruchten en bloemen, van welke laatste vooral vermelding verdienen de witte en gele Tjampaka, de Melati, de Kembang Sepatoe, de Lotus en witte en roode rozen.

Het Dierenrijk verschilt, zoowel wat wild als tam gedierte betreft, weinig van dat op Java. Behalve de gewone Karbau of buffel is er echter eene schoone soort van tam rundvee, dat van den wilden Soendaschen os (*bantèng*) schijnt af te stammen, en de wilde woudstier (*kĕbo wadak*), die in de wildernis vooral in het westen van Boelèlèng en in het zuidwesten van Djambrana rondzwerft. Zwarte varkens en honden zijn er in groote menigte, en paarden van een klein en leelijk ras, maar sterk en in het gebergte goed te gebruiken. Tijgers komen weinig anders dan in het westelijke gedeelte des eilands voor; de rhinoceros ontbreekt geheel. Ook pauwen komen niet voor. Over het geheel is Bali niet bijzonder rijk aan vogels.

Het Delfstoffenrijk op Bali is nog geheel onbekend; in de beddingen van sommige rivieren schijnen korrels goud en tin gevonden te worden. Zwavel komt in groote hoeveelheid voor op den Goenoeng Agoeng en het gebergte van Tabanan.

§ 5. Bestuur. Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement.

Regeering.

Elk der in § 2 vermelde rijken, met uitzondering van Boelèlèng en Djambrana, staat onder het bestuur van eenen Vorst met den titel Anak agoeng (¹), die geheel willekeurig regeert; wel heeft hij eenen Raad, samengesteld uit Priesters en Grooten (leden der Vorstelijke

(¹) *Anak agoeng*, d. i. *voornaam* of *groot mensch*. (*Anak* is het Maleische *orang*, mensch, persoon). Men spreekt den Vorst aan met *Tjokor*, *Tjokorda*, *Ida hi ratoe*, *Tjokor hi ratoe*, enz., welke uitdrukkingen overeenkomen met ons Uwe Majesteit of Uwe Hoogheid.

familie, die naar gelang van hunne afkomst den titel van Déwa of Goesti voeren), doch ook dezen zijn geheel van zijnen wil afhankelijk. Naast den Vorst staat de Mantja negara of Rijksbestuurder, bij wien eigenlijk de regeering berust ([1]). Voorts heeft hij een Kantja oetĕr dalĕm of Adjĕg dalĕm, die de voor koop en verkoop noodige zegelbrieven schrijft en de officiëele correspondentie van den Vorst voert; benevens een Pambĕkĕl kakandĕl, die als particulier secretaris van den Vorst is te beschouwen. Onder hunne weinig vaderlijke regeering worden de onderdanen, althans voor zoover dezen niet tot de drie bevoorrechte kasten behooren, dikwijls op verregaande wijze onderdrukt en geheel als slaven beschouwd door de Vorsten, die hierin door de mindere Hoofden getrouw worden nagevolgd. In het algemeen onderscheiden zich de Vorsten en Grooten noch door beschaving, noch in eenig ander opzicht boven den gemeenen man. Hunne inkomsten bestaan in: de boeten, die als straf worden opgelegd; den verkoop van veroordeelde misdadigers als slaven; de nalatenschap van hen, die zonder mannelijke nakomelingen overlijden, en waartoe ook hunne vrouwen en dochters behooren, die dan als slavinnen verkocht of als danseressen enz. verhuurd worden; eene jaarlijksche landrente (*padjĕg*), die op de rijstvelden geheven wordt; de opbrengst van domeingoederen (*doewé*), grootendeels bestaande in sawahs, die door de bevolking tegen genot van een derde van de opbrengst moeten worden bearbeid; belasting op den in- en uitvoer van producten; havengelden, en eenige andere voordeelen, waaronder vroeger ook de door het Nederlandsch Gouvernement verboden strandroof, bekend onder den naam van *tawan karang* of kliprecht, behoorde. Bij de tractaten van 1849 (bl. 701) is echter hunne willekeurige macht in sommige opzichten beperkt.

De Vorst van Kaloengkoeng oefent ten gevolge van zijne hoogere afkomst (bl. 684) en uit kracht van overwinningen, door zijne voorvaderen op de overige rijken behaald, over deze een zekere opperheerschappij uit, die zich vroeger ook over het naburige Lombok uitstrekte. Hij voert als zoodanig den titel van Bataranė, en als behoorende tot de kaste der Ksatrya's dien van Déwa Agoeng of Déwa Agoeng Batara. Echter is thans zijn oppergezag zeer gering; wel doen de overige Vorsten hem soms nog eenen eed van trouw en bondgenootschap, raadplegen hem in belangrijke omstandigheden, en roepen hem in als scheidsrechter bij hunne onderlinge geschillen,

---

([1]) In Boelèlèng en Djambrana heeft het Gouvernement vroeger dezen titel veranderd in dien van Patih; bij de invoering van ons rechtstreeksch gezag is deze betrekking echter opgeheven.

doch gehoorzamen hem slechts voor zooverre zij zulks met hunne belangen overeenkomstig achten.

Elk rijk, en zoo ook Boelèlèng en Djambrana, is verdeeld in Districten; wij vinden die vermeld omtrent Boelèlèng, dat tegenwoordig elf (1), Djambrana, dat drie (2), Bangli, dat zeven, Tabanan, dat vier, Mangwi, dat zeventien, en Gijanjar, dat negentien zulke onderdeelen telt. Aan het hoofd van die Districten staan Gouverneurs, die als zij van adel zijn Poenggawa of Pambĕkĕl gĕdé en anders eenvoudig Pambĕkĕl heeten; zijn zij, gelijk dikwijls gebeurt, familieleden van den Vorst, dan mogen zij ook den titel Anak agoeng voeren. Zij worden aangesteld door den Vorst, die daarbij echter, uit vrees van verzet (3), steeds zooveel mogelijk rekening houdt met de wenschen der bevolking. In de Gouvernements-landen ontvangen deze Poenggawa's hunne aanstelling van het Bestuur. Daar buiten gedragen zij zich dikwijls vrij onafhankelijk, hetgeen meermalen tot binnenlandsche onlusten aanleiding geeft. Op verschillende plaatsen vindt men nog afzonderlijke Poenggawa's of Pambĕkĕls, die geen District maar een enkel dorp of zelfs eenige daar wonende huisgezinnen onder hun beheer hebben; dit is een gevolg van het Kastenwezen, hetwelk verbiedt, dat leden van eene voornamere kaste bevelen ontvangen van iemand, die in afkomst beneden hen staat. Zoo kunnen er in een dorp onderhoorigen van verscheidene Pambĕkĕls wonen; het dorp staat dan feitelijk onder hem, die daarin de meeste onderhoorigen telt, doch de overigen bekreunen zich niet om zijne bevelen (4). In Djambrana is het bestuur in zooverre van dit beginsel afgeweken, dat de daar woonachtige Brahmanen, die onder de Districtshoofden geen hunner leden tellen, onder een uit hun midden gekozen dorpshoofd zijn geplaatst, die echter de bevelen van den gewonen Poenggawa ontvangt.

Voorts zijn in de dorpen nog Hoofden van minderen rang, die

---

(1) Pengastoelan, Soekasada Pandji, Boelèlèng, Djineng-Dalem, Koeboetambahan, Bondalem, Tédjakoela, Bandjar-Ambengan, Tanggawèsya, Sangsit en Sawan.

(2) Negara, Mendojo en Djambrana.

(3) Een schrikbeeld voor de Balische Vorsten en Hoofden is het *metilas*, onder welk woord verstaan wordt, het dikwijls voorkomende en, naar het schijnt, door de Adat gewettigde opzeggen van de gehoorzaamheid aan zijn wettigen Vorst of Hoofd en het zich plaatsen onder het gezag van een anderen Radja, Poenggawa of Pambĕkĕl.

(4) Men zie over dit onderwerp onder andere het *Tijdschrift v. Neêrl. Indië*, 1870, Dl. I, bl. 422, 427 en 438, en Dl. II, bl. 16 en 24; de *Bijdragen van het Instituut voor taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. I, bl. 505; het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII, bl. 166; de *Schetsen* van VAN ECK, en *Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali* in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXIII.

Klijan dèsa, Klijan bandjar of Klijan tinggi, Klijan troena of Klijan tèmpèk enz. heeten. De Klijan dèsa is het Dorpshoofd; hij wordt door de bevolking gekozen en deze keuze door den Poenggawa en den Vorst (in de Gouvernementslanden door den Resident) goedgekeurd. De Klijan bandjar is, in de groote in wijken verdeelde dorpen, de Wijkmeester, die, met goedvinden der bevolking, door het Dorpshoofd of den Poenggawa wordt aangesteld. De Klijan troena is de persoon, die de heerendienstplichtigen (troena's) oproept en het toezicht over hen heeft; hij wordt ook door de bevolking gekozen doch ontvangt zijne bevelen in den regel rechtstreeks van den Poenggawa. Deze Hoofden behooren veelal tot den oud-Balischen adel, tot het geslacht der zoogenaamde Prabali (zie beneden). Zij worden in vele dorpen in hun bestuur bijgestaan door eene soort van gemeenteraad (raad van oudsten), welks leden eveneens tot de voornaamste Soedra's (bl. 715) behooren en geslachtstitels voeren, als Bandèsa, Pasek, Koebajan, Gadoeh enz. Zij treden als raads- en scheidslieden op bij geschillen tusschen burgers, en inzonderheid in gevallen, waarin bij de *Kĕrta sima* (gemeente- en waterschapswetten) niet is voorzien.

Voorts vindt men nog in de meeste groote plaatsen een Sedahan temboekoe, die met de zorg voor de hoofdwaterleiding der sawahs is belast en ook als ontvanger der landrente fungeert; hij staat rechtstreeks onder den Sedahan agoeng, die in de hoofdplaats [1] woont en het geldelijk beheer voert.

Een Klijan sedahan of Penjarikan soebak wordt hier en daar door de sawahbezitters uit hun midden gekozen om het toezicht en beheer over een of meer waterschappen (*soebak*) uit te oefenen, waarmede het dorpsbestuur als zoodanig zich niet bemoeit; hij wordt hierin bijgestaan door een Pangliman, handlanger of dorpsbode.

Rechtspleging.

Europeanen en met hen gelijkgestelden, alsmede sommige bij het Reglement op de rechterlijke organisatie bepaaldelijk aangewezen personen uit de inheemsche bevolking, staan te recht voor den Raad van Justitie te Soerabaja, wegens zaken die voor zoodanige rechtbank behooren behandeld te worden.

Minder belangrijke civiele zaken tusschen Europeanen of met hen

[1] Ook in Boelèlèng en Djambrana wordt door het Gouvernement zulk een Sedahan agoeng (Hoofd-Sedahan), tevens Onder-collecteur, aangesteld.

gelijkgestelden en ook tusschen hen en Vreemde Oosterlingen worden behandeld door het Residentiegerecht, bestaande uit den Resident en eenen door hem aangewezen ambtenaar als Griffier, die tevens de functiën van Ambtenaar van het Openbaar Ministerie waarneemt. Van de door dat gerecht uitgesproken vonnissen kan in beroep worden gekomen bij den Raad van Justitie te Soerabaja.

Strafzaken van Vreemde Oosterlingen en Balineezen, die den Mohamedaanschen godsdienst belijden, en misdrijven door de inlandsche bevolking in het algemeen tegen het Gouvernement of Gouvernements ambtenaren gepleegd, alsmede sommige bepaaldelijk aangewezen civiele rechtsvorderingen worden behandeld voor den Landraad, samengesteld uit den Resident en in Djambrana uit den Controleur der Afdeeling als Voorzitter, en zoovele leden als daartoe door den Gouverneur-Generaal uit de voornaamste en bekwaamste inlanders of daarmede gelijkgestelden zullen worden benoemd, verder bijgestaan door eenen Djaksa en eenen Griffier (in Boelèlèng de Secretaris der Residentie) of eenen als zoodanig fungeerenden beambte. Een priester heeft zitting als adviseerend lid. Ook van de vonnissen van deze Landraden kan in belangrijke zaken geappelleerd worden bij den Raad van Justitie ([1]).

Overigens staat de inlandsche bevolking te recht voor de rechtbank der Kerta's, welke is samengesteld uit twee of meer priesters, die als zoodanig Kerta (in sommige rijken ook wel Djaksa) heeten. De open tent, waarin zij hunne zittingen houden, wordt Balé pakantjan of pamelantjan genoemd. De persoon, die de zaak instrueert en ook als pleitbezorger en griffier voor de rechtbank optreedt, heet Kantja. Hij ontvangt, evenals de Kerta's, zijne aanstelling van den Vorst, doch behoeft niet gelijk dezen uit de kaste der Brahmanen te worden genomen. In elke zaak treedt voor iedere partij een Kantja (griffier tevens pleitbezorger) op. Zij kunnen ook in sommige gevallen civiele zaken alleen afdoen, doch wanneer de partijen zich met hunne beslissing niet kunnen vereenigen, staat het haar vrij rechtsingang te verzoeken, waartoe, in elk geval, vooraf een verzoekschrift aan den Vorst moet worden ingediend. Klachten betreffende waterrecht en plantsoenen worden door den Sedahan agoeng (bl. 698) onderzocht. De Raden van Kerta te Boelèlèng en Djambrana worden door den plaatselijken Controleur voorgezeten. Zij bestaan respectievelijk uit drie en twee priesters, daartoe door den Gouverneur-Generaal benoemd, bijgestaan door twee kantja's.

([1]) *Ind. Staatsblad*, 1864; 1883, N°. 42 en N°. 136; 1886, N°. 167.

Over schuldvorderingen en andere civiele zaken en ook over lichte misdrijven kunnen Districts- en mindere Hoofden uitspraak doen volgens de Sima of de Paswara ([1]). In de Gouvernementslanden zijn de Districtshoofden bevoegd om, behalve gevangenisstraf, ook die van ten arbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon op te leggen. Overigens zijn de meest gebruikte wetboeken de Agama, Adigama, Déwagama, Déwadanda, Darma oepapati, Poerwadigama en Siwa-sesana. Zij zijn geschreven in het zoogenaamd Oud Javaansch, en dus voor het volk in het geheel niet en voor vele rechters slechts gedeeltelijk verstaanbaar, zoodat de juistheid van hunne toepassing dikwijls veel te wenschen overlaat.

De gewone straffen zijn de doodstraf, slavernij en boete. Ook diefstal kan, wanneer het gestolene meer dan de waarde van twee gulden bedraagt of de bestolene tot de Vorstelijke familie behoort, met den dood worden gestraft, welke straf echter in het eerste geval zelden wordt toegepast; overigens worden diefstallen met boeten gestraft, voor elk geval in de wetboeken vermeld en die altijd wanneer het misdrijf bij nacht is geschied verdubbeld worden, terwijl ook steeds bij elken diefstal tweemaal de waarde van het ontvreemde moet worden teruggegeven. Zij die zich het stelen tot eene gewoonte hebben gemaakt, kunnen ter dood veroordeeld worden. Eene uit het Kastenwezen voortvloeiende omstandigheid is, dat niet alle personen voor de wet gelijk zijn; terwijl b. v. de moord door een Soedra op een Brahmaan gepleegd onvermijdelijk met den dood wordt gestraft, is in het omgekeerde geval de zaak met eene boete van *f* 50 afgedaan. Vóór de afschaffing van den slavenhandel werden ter dood veroordeelden dikwijls ten voordeele van den Vorst als slaven verkocht; ook werden zij voor het Indische leger aangeworven tegen betaling van zekere som per hoofd aan den Vorst. Verminkende straffen, die vroeger menigvuldig door de Vorsten werden toegepast, zijn, evenals het levend verdrinken van veroordeelden, door het Gouvernement verboden, doch schijnen desniettemin buiten Boelèlèng en Djambrana nog voor te komen.

([1]) Het eerste is eene verzameling van Gemeente- en Waterschapswetten, waarvan eene vertaling voorkomt in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIII, bl. 174; het tweede eene verzameling van verschillende wetten en besluiten van tijd tot tijd door de vorsten uitgevaardigd, waarvan eene inhoudsopgave voorkomt in de *Schetsen* van VAN ECK. Vergelijk ook *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXII.

Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement.

Bij de tractaten in 1849 na den afloop der derde Balische expeditie met de Vorsten gesloten ([1]), hebben dezen erkend dat hun rijk een gedeelte uitmaakt van Nederlandsch-Indië en dus als zoodanig onder de opperheerschappij van Nederland staat, waarom zij ook de Nederlandsche vlag, zoowel te land als ter zee, zullen voeren, en bij hunne troonsbeklimming de bevestiging vanwege het Gouvernement behoeven. Zij zullen hun land nimmer aan eenige blanke natie, behalve de Nederlanders, overgeven; met de zoodanige geene verbintenissen aangaan; geene brieven, geschenken of gezantschappen naar haar zenden of van haar ontvangen zonder onze toestemming. Zij mogen niet toelaten dat vreemde Europeanen zich in hun grondgebied vestigen zonder onze vergunning, en moeten van alle pogingen daartoe onmiddellijk aan het Nederlandsch Gouvernement kennis geven; ook moeten zij bescherming verleenen aan alle Europeanen, die zich met onze toestemming in hun rijk ophouden.

Het Nederlandsch Gouvernement heeft het recht in hunne rijken gevolmachtigden te vestigen ter behartiging onzer belangen. De Vorsten moeten de vroeger tegen ons opgeworpen versterkingen slechten, en beloven ons in geval van oorlog naar vermogen bij te staan. Zij zullen den zeeroof, menschenroof en slavenhandel verbieden en met al hun vermogen tegengaan; onvoorwaardelijk afzien van het zoogenaamde kliprecht, maar integendeel aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle mogelijke hulp verleenen, waartegen hun voor het bergen van gestrande goederen een behoorlijk bergloon wordt toegekend. Gevluchte misdadigers en gedeserteerde soldaten zullen zij op onze aanvrage doen opsporen en uitleveren. Zoolang de Balische Vorsten het bovenstaande getrouw naleven, zal het Gouvernement geene pogingen aanwenden om zich in hunne rijken te vestigen, noch zich met het inwendig bestuur daarvan bemoeien. De Resident van Banjoewangi was toen tevens Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, en als zoodanig belast met het toezicht op de naleving der gesloten overeenkomsten en in het algemeen met de behartiging der Nederlandsche belangen op die eilanden. In 1882 is deze taak natuurlijk op den Resident van Boelèlèng overgegaan (bl. 703).

Ten gevolge van binnenlandsche onlusten zijn Boelèlèng in 1854 en Djambrana in 1856 als rechtstreeksche bezittingen aan Nederland

([1]) Met enkele Vorsten is later het contract vernieuwd.

afgestaan ([1]) en wordt dus sedert dien tijd het bestuur daar van Gouvernementswege geregeld. In 1860 werd daaromtrent in hoofdzaak het volgende vastgesteld. De landschappen Boelèlèng en Djambrana zullen zijn Regentschappen en de Regenten zullen den titel voeren van Radja; aan hen wordt toegevoegd een Patih, die hen in het bestuur bijstaan en met het dagelijksch beheer van zaken zal zijn belast. In Boelèlèng is gevestigd een Adsistent Resident, ondergeschikt aan den Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, een Controleur en minder personeel; in Djambrana, een Controleur en minder personeel. Aan de Hoofden en bevolking van Boelèlèng-Djambrana wordt, onder de leiding van den Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok en van den Adsistent Resident van Boelèlèng en den Controleur van Djambrana, behoudens de hierna te melden uitzonderingen, gelaten het recht van zelfbestuur en het bezit van hunne rechtspleging, hunne politieke en huishoudelijke rechten, de keuze van Hoofden, en de regeling van andere huishoudelijke aangelegenheden. Het Gouvernement behoudt zich het recht voor om: uit de Regentschappen een eventueel te bepalen aantal manschappen op te roepen ter bestrijding van buiten- of binnenlandsche vijanden; zijne troepen door de Regentschappen te doen doortrekken; forten, wegen en bruggen aan te leggen, waar het zulks mocht noodig achten; en als scheidsman op te treden in alle inwendige geschillen, ook in die met naburen, en alle oorlogen tegen te gaan en te verbieden. Nederlanders en met hen gelijkgestelden mitsgaders vreemde Oosterlingen zijn onderworpen aan het gezag der Nederlandsche autoriteiten en aan de rechtsmacht der door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement aan te wijzen rechtbanken. Misdrijven gepleegd tegen het Gouvernement, gelijk opstand, weêrspannigheid, enz. worden gestraft door de rechtbanken daartoe van Gouvernementswege aan te wijzen. De Gouverneur Generaal behoudt het recht van gratie van doodstraffen door de Inlandsche rechtbank der Kerta's opgelegd; de zittingen van die rechtbank worden bijgewoond door den hoogstaanwezenden Nederlandschen ambtenaar, die daarin eene adviseerende stem heeft. Het kliprecht, de handel in menschen en de uitvoer van slaven, het verkoopen van vrije menschen wegens niet betaling van schulden, het toepassen van verminkende of folterende straffen, en het verbranden van weduwen of andere betrekkingen (bl. 721) zijn verboden. Voor den algemeenen handel zijn alleen opengesteld de havens van Tamoekoes, Boelèlèng, Sangsit,

([1]) Zie de daartoe betrekkelijke acten in de *Bijlagen van de Staatscourant*, *Zitting* 1857—1858, bl. 79.

Loloan en Sanggan Gĕdi (Sangéan Gdé; bl. 683); vreemdelingen mogen zich, zonder speciale vergunning, niet dan in de vier eerstgenoemde plaatsen en in afzonderlijke wijken vestigen; over hen worden van Gouvernementswege Hoofden aangesteld, die met het gezag en de politie belast zijn. De Regenten en Patihs doen den eed van trouw aan het Gouvernement ([1]).

Reeds in het jaar 1872 werd echter de toenmalige Regent van Boelèlèng, *Goesti Ktoet Djlantik*, wegens allerlei willekeurige handelingen afgezet en naar Padang verbannen en werd in zijne plaats een uit Priesters en Grooten gevormde *Raad van bestuur* ingesteld, die in functie gebleven is, totdat tien jaren later zoowel in genoemd landschap als in Djambrana (bl. 683) het rechtstreeksch gezag van het Gouvernement werd ingevoerd. Bij die gelegenheid zijn de eilanden Bali en Lombok tevens tot eene afzonderlijke Residentie, hoofdplaats Boelèlèng (Singaradja), verheven en als zoodanig bij de Buitenbezittingen gevoegd. De taak van den Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok is daarbij op het Hoofd der nieuwe Residentie overgegaan. Buiten de hoofdplaats, waar (bl. 681) de Resident woont, is de Residentie verdeeld in drie afdeelingen, nl. Boelèlèng, Djambrana, elk onder een Controleur, en Ampenan (Lombok) onder een Adsistent-Resident. In de afdeelingen Boelèlèng en Djambrana is het bestuur over de inboorlingen, voor zoover dezen den Hindoeschen godsdienst belijden, toevertrouwd aan de boven op bl. 697 bedoelde Poenggawa's of Districtshoofden. De waardigheid van Regent is hier voor goed afgeschaft.

In de onafhankelijke rijkjes is tot hiertoe geen gevolmachtigde van wege het Gouvernement aangesteld.

§ 6. Bevolking ([2]).

Sterkte der bevolking.

Er bestaat geene officiëele opgave van de getalsterkte der Balineezen. De daarvoor vroeger door verschillende Schrijvers medegedeelde cijters steunen deels op de opgaven der Vorsten, deels op berekening

---

([1]) Men zie over dit alles uitvoeriger de *Koloniale verslagen over* 1860, 1861 en 1862, alsmede de *Indische Staatsbladen* over die jaren.

([2]) Van de zeden en gebruiken der Balineezen, inzonderheid die van Boelèlèng, komt eene uitvoerige beschrijving voor in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. VIII, bl. 105 en volgg. en in de *Schetsen* van VAN ECK. Zie ook *Tijdschrift van het Aardr. Genootschap*, 1887, *Verslagen* bl. 3; DR. J. JACOBS, *Eenigen tijd onder de Baliërs*. Bat. 1883, en H. TONKES, *Volkskunde von Bali*. Halle, 1888.

of gissing, en zijn dan ook zeer uiteenloopend. Zij verschillen van 1.200000 zielen, met eene weerbare macht van 220000 man, tot 700000 zielen, met eene weerbare macht van 140000 man. Latere berichten hebben echter dit cijfer tot ruim 450000 teruggebracht (¹), volgenderwijze over de verschillende rijken verdeeld:

Djambrana. . . .	10000	zielen
Boelèlèng	32000	»
Tabanan.	100000	»
Mangwi.	60000	»
Gijanjar.	80000	»
Badoeng.	40000	»
Kaloengkoeng. .	25000	»
Bangli.	30000	»
Karangasem. . .	75000	»
te zamen	452000	zielen, dat is 4300 op de □ geogr. mijl.

Volgens de nog latere en naar vrijwel betrouwbare gegevens opgestelde mededeelingen van den Heer VAN ECK, waren deze cijfers toen nagenoeg als volgt:

	Zielen.		Brahmanen.	Ksatrya's.	Wèsya's.
Boelèlèng (²)	67261	waaronder	886	1205	2059
Djambrana	13000	»	100	125	300 (³)
Karangasem	180000	»	1500	3500	4000
Kaloengkoeng	50000	»	800	4500	700
Gijanjar	150000	»	900	8000	1500
Mangwi	67000	»	800	900	2500
Badoeng	110000	»	1000	3000	5000
Bangli	50000	»	500	800	1000
Tabanan	180000	»	1000	1200	2000
Te zamen	862261	waaronder	7486	23230	19059

dat is 8180 bewoners op de □ geogr. mijl.

De officiëele Regeeringsopgave bepaalt zich alleen tot de afdeelingen Boelèlèng en Djambrana, en is over het jaar 1896 als volgt:

56 Europeanen, 108697 Inlanders, 1288 Chineezen, 301 Arabieren, 86 And. vr. Oosterl.. Totaal 110428.

(¹) *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1868, Dl. II, bl. 373; *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. I, bl. 501.

(²) Alleen van Boelèlèng geeft VAN ECK het aantal Soedra's op als te bedragen 57866; voorts waren daar toen 2400 Mohamedaansche Balineezen, 359 Chineezen, 86 Arabieren en 2400 andere vreemdelingen (in 1873).

(³) In eene opgave van den Resident van Boelèlèng over 1889 vinden wij vermeld, dat toen in Djambrana het aantal Brahmanen 347, der Ksatrya's 320 en der Wèsya's 810 bedroeg. Deze opgaven loopen dus nog al uiteen.

Eene door het Bestuur bevolen volkstelling uit den jare 1889 gaf tot totaal cijfer voor Boelèlèng 79.763 en voor Djambrana 15.390 of te zamen 95.153 zielen, wat, de geregelde toeneming der bevolking in beide gewesten in aanmerking genomen, vrijwel met eerstgenoemd eindcijfer overeenstemt.

Afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter.

De Balineezen behooren tot het Maleische ras doch zijn zeer sterk met Hindoes en, tijdens de invoering van den Islam in Oost-Java, met Hindoe-Javanen vermengd. Vanwaar zij oorspronkelijk gekomen zijn is geheel onbekend, en de bewering van RAFFLES, dat Selébes hun eigenlijk vaderland zou zijn, wacht nog op afdoende bewijzen. Men onderscheidt hen in Bali-aga, Wong Madjapahit en Bali slam of islam. De Bali-aga, ook wel Bali-moela genoemd, zijn de oorspronkelijke Balineezen, betrekkelijk weinigen in getal; zij verschillen in uiterlijk voorkomen, zeden en gewoonten, taal en kleederdracht van de overige Balineezen, hebben het Hindoeïsme niet omhelsd, verbranden ook hunne lijken niet maar begraven die of leggen ze in een boom neder, en worden door de anderen eenigszins uit de hoogte aangezien. Oorspronkelijk woonden zij geheel afgezonderd in het gebergte, vooral rondom de meren, waarom zij ook wel Bintang danoe worden genoemd, doch zijn thans meer over verschillende deelen van het eiland verspreid. Een bijzonderen stam van hen vormen de Anak Baratan, die bij uitsluiting het ambacht van goud-, zilver- of ijzersmeden uitoefenen. De Wong Madjapahit zijn de Hindoesche, met Javanen vermengde Balineezen, die verreweg het hoofdbestanddeel der bevolking uitmaken. De Bali slam of Bali islam zijn voor verreweg het grootste gedeelte afstammelingen van Javanen, Madoereezen en Boegineezen; de overigen zijn tot den Islam overgegane Balineezen; hun gezamenlijk aantal is in verhouding tot de bevolking gering te noemen (1).

De Balineezen zijn over het algemeen krachtige menschen, iets grooter en sterker gebouwd en gespierd dan de Javanen; hunne houding is mannelijker; hun gelaat regelmatiger en schooner; de neus minder plat (2); de oogen zijn zwart en levendig; het haar is zwart;

(1) In den *Regeerings-Almanak* voor 1898 wordt hun getal alleen voor de hoofdplaats Boelèlèng op 1426 geschat, maar het is ons niet duidelijk, welke waarde aan dit cijfer te hechten is. Vergelijk de noot boven op bl. 682.

(2) Volgens Dr. ZOLLINGER en anderen. De Heer VAN BLOEMEN WAANDERS, Adsistent-Resident te Boelèlèng, spreekt dit, onzes inziens ten onrechte, tegen (*Tijdschr.*

de huid geelkoperkleurig. Hun uiterlijk duidt schranderheid en moed aan; echter zijn velen door het gebruik van opium verdoofd en ontzenuwd.

Zij zijn arbeidzaam, in hooge mate eergierig, zoodat zij liever den dood dan eenige schande ondergaan; zeer aan hun land gehecht, door velen als dapper en krijgshaftig geroemd, wreed jegens hunne vijanden maar liefderijk jegens hunne betrekkingen, niet waarheidlievend, erg baatzuchtig, verzot op hanengevechten en dobbelspelen, onzindelijk, vrijpostig tot onbeschaamdheid toe, overigens zeer verdraagzaam jegens andersdenkenden en zeer onderworpen aan hunne meerderen in rang en stand, van welke zij de slechtste behandeling geduldig verdragen. De Hoofden en Vorsten zijn over het geheel zedeloos, trotsch, trouweloos en zeer tiranniek jegens hunne onderdanen, op wier karakter hunne dwingelandij een zeer ongunstigen invloed uitoefent.

Kleeding en wapenen.

De kleeding is hoogst eenvoudig; bij de mannen bestaat zij gewoonlijk uit niets anders dan eene *kamben* (saroeng), die tot boven de knieën reikt en door een *saboek* (gordelband) wordt vastgehouden en waarvan de stof verschilt naarmate van het vermogen des dragers; het bovenlijf is buitenshuis gedeeltelijk bedekt door de *sapoet*, een los om het lijf geworpen stuk doek. De vrouwen dekken het benedenlijf door de *tapih*, een grof geweven of van chits gemaakt kleedje, dat van het middel tot even over de knieën reikt. Daarover dragen zij een tot aan de voeten reikende kamben, eene aan éene zijde open kain (dus niet juist een *saroeng*), die om de heupen geslagen en eveneens door een saboek wordt vastgehouden. Het bovenlijf blijft in den regel onbedekt; alleen in de tegenwoordigheid van hooggeplaatste personen en vreemdelingen bedienen zij zich van een slendang. Beide geslachten dragen het hoofd bloot, laten het haar lang groeien en binden het met een knoop of, bij de mannen, door middel van een eenvoudigen band op het hoofd bijeen, behalve de Brahmanen die het meestal kort afsnijden ([1]). De Priesters dragen het haar slechts

---

van Neêrl. Indië, 1868, Dl. II, bl. 376). Hij zegt nl.: »Onderscheidene schrijvers »zijn van meening, dat de Balinees grooter en kloeker van bouw is dan de Javaan; »ik geloof dit niet. Herhaalde metingen hebben mij geleerd, dat hij eene gemiddelde »lengte heeft van 5 vt 2½ dm. Rijnl. (1,635 meter). Ook in houding, kleur en »lichaamsvormen verschilt hij niet van den Javaan."

([1]) In de aan ons direct gezag onderworpen gewesten komt onder de inlanders meer en meer het gebruik van den hoofddoek in zwang. Bij het overlijden van een Vorst zijn al diens mannelijke onderdanen volgens de Adat verplicht zich het haar kaal te knippen. Men noemt dit *mesatya ramboet*.

zóó lang dat zij het recht naar boven gekamd op de kruin kunnen vastbinden; eene uitzondering hierop maken de Boeddha-priesters (bl. 712), die het haar geheel kort afknippen ([1]). Zoowel aanzienlijken als geringen versieren gaarne het haar met bloemen. Op reis dragen de mannen een kleinen, kegelvormigen uit bamboes gevlochten hoed, *tjapil* geheeten. De meisjes doorboren de ooren en dragen daarin, zoolang zij ongehuwd zijn, als sieraad een opgerold lontarblad (*soebeng*), welk sieraad (?) met de jaren dikker wordt en op den tijd der huwbaarheid een vrij grooten omvang verkregen heeft; vandaar dat getrouwde vrouwen dikwijls met zulke groote gaten in de oorlellen prijken; bij deftige lieden is deze soebeng somtijds van goud. Ook zilveren arm- en enkelringen zijn in gebruik.

In den oorlog bindt de Balinees zich een doek om het hoofd, en draagt een rood of blauw vest zonder mouwen; heeft hij daarbij een lang wit kleed aan, dat tot op de knieën reikt, dan is dit een bewijs dat hij een wanhopigen strijd op leven en dood wil voeren.

Hunne wapenen zijn de *kris* of dolk, welke in vorm eenigszins van de Javaansche verschilt, eene zeer lange lans, pijl en boog (die echter geheel en al in onbruik geraken) en schietgeweer, welk laatste gedeeltelijk door henzelven vervaardigd, gedeeltelijk uit Singapoera ingevoerd wordt. Kanonnen en draaibassen (*lilla's*) gebruiken zij in het open veld niet, doch hunne versterkingen zijn daarmede altijd voorzien ([2]).

Dorpen, gebouwen.

De *désa's* of dorpen der Balineezen zijn gewoonlijk vrij regelmatig aangelegd, en verdeeld in vierkanten, die omgeven zijn met eenen acht of tien voet hoogen uit gedroogde klei of gebakken steen opgetrokken muur, binnen welken de huizen, *balé's* (pandåpå's), schuren en stallen van verscheidene familiën zich bevinden. Het geheel is veelal omgeven òf met eene levende bamboes-omheining, òf met eenen muur van gehouwen of gebakken steen of van klei. De wegen of paden in deze dorpen zijn tevens de plaatsen, waaruit de klei voor die muren en andere gebouwen wordt gegraven, zoodat zij vol

([1]) Over de kleeding der priesters zie overigens bij JACOBS, bl. 82. Het gebruik schrijft voor, dat de mannen aan het hof zijnde en, in 't algmeen, in tegenwoordigheid van meerderen het bovenlijf onbedekt hebben. Bij de vrouwen is de wijze van opbinden van het haar verschillend, naarmate hare tanden reeds gevijld zijn of deze operatie nog moeten ondergaan. Huwbare meisjes zijn kenbaar aan een haartros, dien zij uit den wrong laten afhangen.

([2]) Over spijs en drank bij de Balineezen, zie de *Schetsen* en bij JACOBS, bl. 70.

gaten en kuilen, en in den regentijd ware modderpoelen zijn, waarin de menigvuldige varkens zich vermaken. De dorpen zijn soms sterk bevolkt en tellen dikwijls meer dan 3000 inwoners.

De huizen (*toemah* of *djĕro*) zijn mede uit klei of gebakken steen vervaardigd en, evenals op Java, met alang-alang of *atap* gedekt en onder lommerrijk geboomte verborgen. Zij zijn klein, laag, en ontvangen het licht bijna alleen door de immer smalle deur. Waar zij, zooals algemeen gebruikelijk is, alleen tot slaapkamer voor de familie dienen, dragen zij den naam van *oemah-metèn*. Bij elk huis behooren eenige *balé's*, geheel of gedeeltelijk open tenten, waar de bewoners hunne bezigheden verrichten, gasten ontvangen enz. [1]. Ook de stal, het varkenshok enz. bevinden zich binnen den ringmuur, die het erf omgeeft, waar varkens, honden en hoenders overal vrijen toegang hebben.

De paleizen (*poeri*) der Vorsten liggen altijd op het hoogste gedeelte der hoofdplaats, die zooveel mogelijk op een rijzenden grond is aangelegd. Waar het terrein vlak is, loopen rechte lanen op het paleis aan, zoodat dit van alle zijden op een vrij grooten afstand te zien is. Deze *poeri's* zijn op kleinere schaal, doch eenigszins in denzelfden smaak als de kratons op Java ingericht. Binnen den hoogen ringmuur bevinden zich verscheidene terrasvormige pleinen, welke van elkander gescheiden zijn door muren van 12 tot 15 vt. hoogte van $^1/_2$ tot 2 vt. dikte, en waarin openingen zijn, welke slechts aan één persoon tegelijk toegang verleenen. Op de hoeken dezer afdeelingen staan soms in de hoogte *balé's*, die zoowel tot een luchtig verblijf voor den Vorst als tot wachthuizen dienen. Het achterste of binnenste gedeelte bevat de eigenlijke woonvertrekken van den Vorst en zijne familie. Binnen de *poeri* zijn ook de wapenmagazijnen en, in sommige rijken, geweerfabrieken.

De tempels (zie bl. 713) bestaan uit eene door een steenen muur afgesloten open ruimte, waartoe eene meestal fraai gebouwde poort toegang verleent. Binnen den buitenmuur bevindt zich een andere, die de ingesloten ruimte in een vóór- en binnenplein verdeelt; in sommige tempels heeft men zelfs nog eene derde afdeeling, eveneens door een hoogen muur van de andere gescheiden; in de laatste of achterste afdeeling, die als de eigenlijke tempel moet worden beschouwd, bevinden zich de steenen of houten tempeltjes (offerkastjes);

---

[1] De woningen der Brahmanen worden *grija* (Krămå-Javaansch *grijů*, huis) genoemd, die der Vorsten *poeri* (Jav. *poerå*, *residentie*, *paleis*), die der Grooten *djĕro* (Ngoko-Jav. *djĕro*, Krămå inggil *dalĕm*, *binnenste*, *woning*), die der gewone inlanders *oemah* (Ng. Jav. *omah*, *huis*).

de eerste afdeeling is gewoonlijk met waringin- en bloemboomen beplant en dient, evenals de middelste, zoo deze er is, tot vergaderplaats der offerende of feestvierende menigte.

Deze bouworde der dorpen, *poeri's* en tempels, die zoovele geretrancheerde vierhoeken vormen, maakt dat zij voor eene hardnekkige verdediging zeer geschikt zijn.

Zedelijke en wetenschappelijke toestand.

Boven is reeds met een woord gezegd, dat de willekeur en onderdrukking der hoogere standen eenen alleszins nadeeligen invloed uitoefenen op den oorspronkelijk gunstigen aanleg des volks. De Grooten leiden over het algemeen een lui, vadsig en wellustig leven ten koste hunner onderhoorigen; amfioenschuiven, hanengevechten, dobbelspelen, en het aanschouwen van de kunsten der danseressen zijn hunne geliefdste uitspanningen en voornaamste bezigheden; zonder juist dronkaards te zijn, zijn zij toch liefhebbers van *toewak* (palmwijn), arak en brandewijn. Ontbreken hun de middelen om aan deze neigingen te voldoen, dan wordt het volk op de eene of andere wijze gedwongen hen daartoe in staat te stellen. En het behoeft niet gezegd te worden, hoe het karakter des volks door deze voortdurende onderdrukking tot geveinsdheid en daarmede verwante ondeugden wordt geleid; noch ook, hoe het voorbeeld der meerderen door de minderen, waar zij kunnen, wordt nagevolgd.

Wetenschappelijke kennis, zoo zij dien naam verdient, is alleen bij de Priesters te vinden; zij bepaalt zich voornamelijk tot de oude geschiedenis des volks en de geheimenissen van den godsdienst, welke laatste worden verborgen gehouden voor den gemeenen man, die zich et eenige uitwendige plechtigheden tevreden stelt. Opzettelijke scholen of inrichtingen van onderwijs bestaan nergens op het eiland; desniettegenstaande is de kennis van het schrijven en lezen hunner moedertaal onder de Balineezen meer algemeen dan op Java.

Te Boelèlèng en te Nagara is eene Gouvernements lagere school voor inlanders opgericht. Dank zij de invoering van het rechtstreeksch gezag van het Gouvernement is de maatschappelijke toestand van de bevolking in de beide landschappen, waarvan genoemde dèsa's de hoofdplaatsen zijn, reeds aanmerkelijk verbeterd, waarvan de goede invloed zich ook langzamerhand in de andere rijken doet gevoelen.

Landbouw, handel en nijverheid.

De landbouw, inzonderheid de rijstteelt ([1]), is het hoofdbedrijf der Balineezen, dat zij met groote voorliefde en bekwaamheid uitoefenen, zoodat zij hierin nog boven de Javanen staan. Behalve het binnenlandsch verbruik, is de jaarlijksche uitvoer van rijst gansch niet onbelangrijk; het product is echter niet voor verre verzending geschikt, daar zij niet lang bewaard kan blijven. Andere vrij belangrijke artikelen van uitvoer zijn koffie, tabak, copra en olie, vee en huiden. De overige voortbrengselen uit het plantenrijk worden hoofdzakelijk slechts tot eigen gebruik aangekweekt. Voorts worden varkens en *dèngdèng* (gedroogd vleesch) uitgevoerd. ([2])

De handel wordt echter niet rechtstreeks door de Balineezen gedreven, maar meestal door tusschenkomst van Chineesche of Boegineesche opkoopers, *bandar* genaamd, die de verlangde zaken in het klein op de *pasars* of markten laten inkoopen of bij zich aan huis doen brengen. De handel geschiedt veelal bij ruiling. Van muntspeciën zijn alleen in gebruik de Spaansche piaster, en vooral eene soort van geel-koperen Chineesche duiten, *kèpèng* of *pipis* genaamd (de bekende *pitjis*), die een gat in het midden hebben, waardoor zij bij 200 aan een touw worden geregen; zulk een pakje heet *sa-atak* (d. i. één atak of 200) en werd vroeger gerekend voor ruim *f* 0,60; vijf zulke pakjes heeten *sapekoe* of *saboesoeng*, en vijftig maken een zak, *saboengkoes*, die dus ruim *f* 30 waard was. In de laatste jaren is echter de waarde dezer kèpèngs zeer achteruit gegaan; op het oogenblik is de koers ± 1100 per rijksdaalder. De piaster wordt, naarmate van de meerdere of mindere schaarschte van zilvergeld, tegenwoordig op 900 of 1000 duiten berekend. Ook onze stukken van *f* 2,50 zijn zeer gewild, hoofdzakelijk echter alleen om tot sieraden versmolten te worden.

In het jaar 1890 bedroeg de waarde van den invoer in Boelèlèng en Djambrana onderscheidelijk *f* 1.322.284 en *f* 44.420 en van den uitvoer *f* 1.127.667 en *f* 277.741.

In nijverheid zijn de Balineezen ook de Javanen vooruit. Zij zijn goede beeldhouwers en boetseerders, goud-, zilver- en ijzersmeden, vervaardigen zeer goede lontgeweerloopen, waarvoor zij echter de

---

([1]) Zie over de rijstcultuur op Bali, de *Indische Gids*, 1886, Dl. II en 1887, Dl. I.

([2]) Zie over den oeconomischen toestand in Boelèlèng en Djambrana, *Kol. Verslag over* 1892, Bijlage C. Over de *dèsahuishouding* en het *grondbezit op Bali* het beneden aangehaald XXXII Dl. van het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap.*

sloten gewoonlijk van elders ontbieden, en zeer bruikbaar geschut; in het harden van staal voor krissen en lansen zijn zij zeer ervaren; het spinnen, weven en verven van katoenen en zijden stoffen wordt zeer goed, hoofdzakelijk door de vrouwen, verricht. In de bouwkunde zijn zij tamelijk ver gevorderd, hoewel hunne tempels niet kunnen vergeleken worden met de overblijfselen van dien aard, welke op Java worden gevonden; zij zijn echter ook van veel lateren tijd dan deze. Op vele plaatsen worden steen- en pottebakkerijen aangetroffen.

Wijze van krijgvoeren.

In geval van oorlog wordt de geheele weerbare bevolking door den Vorst te wapen geroepen en van eene lans of een geweer voorzien; eene *kris* heeft ieder Balinees, vroeger velen ook pijl en boog; veldgeschut en ruiterij hebben zij niet. In het open veld zijn zij gewoonlijk verdeeld in eene voorhoede, een hoofdkorps met twee vleugels, en eene achterhoede. Zij zijn groote voorstanders van omtrekkende bewegingen, en trachten steeds den vijand in den rug of in de flank te vallen. De eerste aanval geschiedt doorgaans door zoogenaamde *poepoetan* (voorvechters, die geheel in het wit gekleed zijn en zich dood vechten) of schutters en tirailleur. De piekeniers blijven in gesloten gelederen, buiten bereik van het schot, het oogenblik tot den algemeenen aanval afwachten; als dit gekomen is, strijden zij dapper zoolang hunne Hoofden stand houden. De Vorsten trekken zelf mede te velde doch zijn meestal slechts aanschouwers van den strijd; zij voeren als onderscheidingsteeken eene zwarte en eene zilveren of witte *pajoeng* (zonnescherm), het kenmerk hunner waardigheid.

Wanneer een Hoofd het voornemen heeft een wanhopigen strijd op leven en dood te voeren, kleedt hij zich met degenen, die hem daarin willen volgen, eveneens geheel in het wit; een enkele maal komt het voor dat zij vooraf hunne vrouwen en kinderen om het leven brengen, loopen dan met eene korte lans gewapend woedend op den vijand in en sneuvelen, zoo deze den aanval wederstaat, tot den laatsten man.

In het maken van versterkingen zijn de Balineezen zeer bedreven. De borstweringen zijn van aarde, hout of steen, en voorzien van schietgaten voor kanonnen en *lilla's* en van eene menigte bamboezen kokers, waardoor zij met klein geweer vuren. Voor de borstwering ligt eene diepe en steile gracht; de buiten-grachtsboord is doorgaans

met eene dichte heining van levende *bamboe doeri* beplant. Achter de borstweringen maken zij somtijds stevige afdaken en daarachter kuilen, welke met water worden gevuld, om de granaten langs die daken daarin te doen rollen en zoo onschadelijk te maken. De toegang tot hunne versterkingen wordt altijd met *soengga's* (voetangels) beplant of door wolfsklemmen omgeven ([1]).

§ 7. GODSDIENST, KASTENVERDEELING.

Godsdienst.

De Hindoes, die hunnen eeredienst op Java brachten, hebben dien ook op Bali ingevoerd ([2]), wellicht reeds in het begin der eerste eeuw van onze jaartelling. Bij de invoering van den Islam op eerstgenoemd eiland, in het laatst der 15de eeuw, zijn velen, die de nieuwe leer niet wilden omhelzen, herwaarts overgestoken, waar zij niet door den bekeeringsijver der Mohamedanen schijnen vervolgd te zijn; en zoo is het Hindoeïsme op Bali blijven bestaan en heerscht nog heden daar, en wel in zijne beide hoofdsecten, het Brahmanisme (Siwaïsme) ([3]) en het Boeddhisme. De Boeddhisten, die zeker het eerst en wel rechtstreeks uit Indië op Bali zijn gekomen, zijn daar thans echter slechts weinigen in aantal, en in enkele plaatsen in Boelèlèng, Karangasem en Gijanjar gevestigd; zij worden allen beschouwd als tot de hoogste Kaste te behooren, en hunne priesters worden gewoonlijk eenvoudig Brahmana-Bodha (Boeddha-Brahmanen) genoemd. Het Brahmanisme is de hoofdvorm, waaronder het Hindoeïsme zich nog op Bali vertoont; maar ook de kennis en de practijk van deze leer, die gezegd wordt op de *Véda's* (de heilige boeken der Brahmanen) te berusten, laat zoowel bij hunne priesters (*Padanda*, *Ida gĕdé* of *Pandita*) als bij het volk in zuiverheid veel te wenschen over. Naast, ja zelfs boven de goden van het Hindoepantheon, worden een menigte goden en geesten van goeden en boozen aard, overblijfselen van het polynesisch heidendom (*pitara*, de geesten der voorouders; *boeta*, booze geesten, enz.), vereerd, terwijl men hunne gunst door veelvuldige offeranden en gebeden

---

([1]) WEITZEL, *De derde militaire expeditie naar Bali*, bl. 8.

([2]) Zie ook LASSEN's *Geschiedenis van den Indischen archipel*, door Dr. A. W. DE KLERCK, bl. 135. De gronden, welke deze daarvoor aanvoert, zijn echter grootelijks aan bedenking onderhevig. — Over dit onderwerp, dat hier slechts zeer oppervlakkig kan worden behandeld, zie men uitvoerig de *Schetsen* van VAN ECK; *Tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde*, Dl. XXXIII, bl. 233 en volgg. en FRIEDRICH.

([3]) Op Bali is Siwa niet meer de god des verderfs.

tracht te verwerven. Op gelijke wijze heeft men naast de Padanda's de eigenlijke *volkspriesters*, onder wie de *pemangkoe's* of tempelwachters als de voornaamsten moeten worden beschouwd. Tot hen behooren ook velen van het talrijk geslacht der *balijan's*, mannen en vrouwen, die onder dit volk als geneeskundigen, toovenaars, wichelaars, vroedvrouwen, enz. optreden. Van de Hindoe-priesters bedient men zich hoofdzakelijk alleen tot het bekomen van *toja-tirta* (wijwater) en *mantra's* (tooverspreuken), voor zoover deze bij offerplechtigheden als anderszins zijn voorgeschreven.

De pogingen der Mohamedanen om hunnen godsdienst op Bali in te voeren hebben tot dusverre slechts geringe resultaten opgeleverd. Wel werden bij de verovering van Boelèlèng in 1846 daar onderscheidene exemplaren van den Koran en andere godsdienstige Mohamedaansche geschriften gevonden, maar waren deze grootendeels het eigendom van de op bl. 681 vermelde Vreemdelingen; dat het aantal bekeerde Balineezen zeer gering is, werd reeds medegedeeld op bl. 705.

De voornaamste plaatsen der Godenvereering zijn de *Sad Kahjangan* of Zes tempels aan Siwa gewijd, namelijk: de tempel *Dalĕm-Kadéwatan* of *Pĕnataran agoeng* te Besoekih (bl. 684) in Karangasem aan den zuidelijken voet van den G. Agoeng; de tempel (*Poera*) *Watoe Karoe* of *Baroe-Kahoe*, in Tabanan aan den voet des bergs van dien naam; de *P. Oeloe Watoe*, op den Tafelhoek in Badoeng; de *P. Jèh Djĕroek*, in de kampoeng Narangkana in het binnenland van Gijanjar; de *P. Gija-lawah*, aan de kust in Kaloengkoeng, en de *Pakĕndoengan*, aan de kust in Tabanan. In bijzondere achting, hoewel minder dan de zes genoemde, staan ook de volgende plaatsen: Sakènan, op het eiland Sĕrangan; Djĕmpoel, in Bangli; Raboet Sawi, in het oosten van Djambrana; Semantiga en Kĕntĕl Goemi, in Gijanjar. De menigvuldige gewone tempels dragen verschillende namen, naarmate van hunne bestemming, zooals: *Pangastanan*, Siwa-tempels; *Paràhjangan*, een gemeenschappelijke tempel voor alle goden en geesten; *Poera* of *Djĕron-déwa* (godenhuis), algemeene benaming voor gewone tempels, waarvan nog onderscheiden is de algemeene dorpstempel, die *Poera-dèsa* of *Poera-balé-agoeng* (in Djambrana *Poera-poesĕh*) wordt genoemd; *Poera-dalĕm*, doodentempels; *Poera-sĕgara* (zeetempels), aan den zeegod gewijd; *Sanggah*, huis- of familietempels of kapellen, enz. Buitendien vindt men in elk dorp een of meer *Penatarans* of offerplaatsen, waar de offeranden aan goden en geesten op den grond worden nedergezet, en *bedoegoel's* kleine tempeltjes of offernissen, die op de sawahs en in tuinen geplaatst worden en aan Déwi Seri, de godin van den

oogst gewijd zijn ([1]). De offeranden bestaan in rijst, gekookt of gebraden vleesch, wierook, vruchten, bloemen, geld en kleederen. Bloedige offers van buffels, varkens, honden of gevogelte (vroeger misschien ook van *menschen*) hebben slechts bij groote feesten plaats en worden uitsluitend aan DOERGA, de booze Godheid, en andere booze geesten gebracht.

Hoewel in de balische tempels tal van houten en steenen beelden voorkomen, heeft men onder de hindoesche bevolking geen eigenlijke beeldendienst. Slechts enkele beelden stellen eene bepaalde godheid voor. Opmerking verdient echter, dat in de meeste tempels een of meer van kèpèngs (duiten; bl. 710) vervaardigde poppetjes bewaard worden, die *raboet-sedana* heeten, met den grootst mogelijken eerbied behandeld worden en zeer waarschijnlijk met den ouden volksgodsdienst in verband staan.

Kastenverdeeling.

Het Hindoeïsme brengt ook de verdeeling van het volk in Kasten of standen (*tjatoer djalma* of *tjatoer pawongan*, d. i. de vier menschen) met zich. Op Bali bestaan dus, evenals in Indië, de volgende Kasten ([2]): 1°. die der *Brahmanen;* 2°. die der *Ksatrya's* (*Satrija's*); 3°. die der *Wèsja's*, en 4°. die der *Soedra's*. Elk der drie hoogste Kasten is nog weer in onderafdeelingen gesplitst, die reeds bij de invoering van het stelsel schijnen te hebben bestaan en op dit eiland steeds met angstvallige nauwkeurigheid zijn in stand gehouden.

De Kaste der Brahmanen, waaruit de Priesters worden gekozen, is de hoogste in rang. Zij, die daartoe behooren, voeren den titel van *Ida* (*Ida* voor een man, en *Ida-ajoe* of *Idajoe* voor eene vrouw), wanneer zij gewone Brahmanen, en dien van *Ida gĕdé*, wanneer zij door studie bij een Priester (die als leermeester *Goeroe* heet) bewezen hebben de noodige kennis van den godsdienst te bezitten en zelf Priester worden; hun gewone titel is dan *Padanda* (stafdrager), naar den staf, dien zij als zij zich in het openbaar vertoonen in de hand houden. Eene Priesteres heet *Padanda istri.* De Brahmanen zijn hooger in rang dan de Vorsten, en mogen met Vorstendochters huwen; doch omgekeerd mogen de Vorsten

---

([1]) De overal langs de wegen geplaatste offernissen, *sanggah tjaroektjoek* geheeten, zijn aan verschillende godheden gewijd.

([2]) Op Java heeft gedurende de Hindoe-periode ook ongetwijfeld de Kastenverdeeling bestaan, doch is daar met het Hindoeïsme verdwenen; de Javaansche adel is daarvan echter nog een overblijfsel.

geene vrouw uit de Kaste der Brahmanen nemen, gelijk in het algemeen een huwelijk met eene vrouw uit eene hoogere Kaste op straffe des doods verboden is. Desniettemin zijn de gewone Brahmanen afhankelijk van den Vorst, moeten mede ten oorlog trekken, kunnen als gezanten gebruikt en met verbanning gestraft worden. Hun aantal is zeer aanzienlijk; velen verkeeren in groote armoede; vroeger te hooghartig of te lui om te arbeiden, schamen velen hunner zich echter tegenwoordig niet, inzonderheid in de Gouvernementslanden, om hun bestaan in landbouw, vischvangst of handenarbeid te zoeken.

De Kaste der *Ksatrya's* (in het Javaansch *Satrija*, en in het Maleisch ook wel *Tjatrija* genoemd) is de tweede in rang. Het is oorspronkelijk de Kaste der krijgslieden; hare leden voeren het prædicaat *Déwa* of *Déwa-ajoe* (in Djambrana Gagoes en Ajoe). Volgens de oorspronkelijke instelling mochten alleen de *Ksatrya's* de wapenen tot landsverdediging dragen, en moesten ook de Vorsten tot hen behooren; deze instelling is echter in zooverre verbasterd, dat tegenwoordig alle standen aan de krijgsvoering deelnemen, en op Bali althans de Vorsten ook niet uitsluitend uit deze Kaste worden gekozen. Alleen de *Déwa Agoeng* in Kaloengkoeng moet een zuivere *Ksatrya* zijn (¹).

De Kaste der *Wèsja's* (eigenlijk *Wàisja*), de derde in rang, is op Bali in grooter aanzien dan in Indië; hare leden voeren den titel van *Goesti* of *Goesti-ajoe*. Het is oorspronkelijk de Kaste der kooplieden, landbouwers, kunstenaars en ambachtslieden, doch de voorname *Wèsja's* op Bali achten het beneden zich deze bedrijven uit te oefenen, met uitzondering van den handel. Tot deze Kaste behooren thans de meeste Balineesche Vorsten.

De Kaste der *Soedra's*, de minste in rang, voor wie eigenlijk van geen Kaste kan gesproken worden, is die van den gemeenen man. Zij hebben dus geenen eeretitel, en wanneer iemand uit eene der andere Kasten van eenen *Soedra* spreekt, noemt hij hem *Kahoela* (dienaar, afhankelijke) of *Wong* (mensch) in tegenstelling van de anderen, die hunne afkomst van de Goden en Halfgoden afleiden. De naam *pengajah* (heerendienstplichtigen) is in den volsten zin op hen toepasselijk. Zij zijn, althans buiten het Gouvernementsgebied, aan de leden der hoogere Kasten onderworpen, zoodat dezen met hen en hunne bezittingen dikwijls geheel naar goedvinden handelen. Onder

(¹) Ook in andere opzichten is op Bali de wet, dat de leden der verschillende standen voor een bepaald bedrijf of beroep zijn aangewezen, krachteloos geworden. Boven zagen wij reeds dat zelfs Brahmanen aan den landbouw, vroeger door hen veracht, beginnen deel te nemen.

elkander zijn zij nog onderscheiden (om van andere schakeeringen niet te spreken) in *Prabali* en *Tani-kĕlĕn*, waarvan de eersten hoogstwaarschijnlijk als afstammelingen van den oud-Balischen adel moeten worden beschouwd (bl. 698).

Men kan wegens misdrijven uit een hoogere afdeeling eener Kaste tot eene lagere worden gedegradeerd; ook na eenen oorlog wordt dit somtijds door den overwinnaar ten opzichte van den overwonnene gedaan. Een feit is het dat de scherpe afscheiding tusschen de Kasten op Bali aanmerkelijk begint af te slijten; gemengde Kasten bestaan er echter niet.

Ook eene bepaalde *Paria*-klasse kent men op Bali niet. Alleen komt hier het gebruik voor om personen, die aan eene besmettelijke ziekte lijden of om andere — gewoonlijk zuiver-bijgeloovige — redenen gevaarlijk worden geacht, tijdelijk of voor goed uit de samenleving te verbannen. Deze lieden, die men *Tjendala* noemt, kunnen uit alle standen afkomstig zijn.

§ 8. Taal. Literatuur.

Taal (1).

Onder den invloed van de Hindoe-Javanen is ook op Bali naast de gewone volkstaal een soort van *hooge* taal ontstaan, die door de minderen tegen de meerderen en door deze laatsten, uit beleefdheid, ook wel onderling gesproken wordt. Bepaalde namen bestaan hier echter voor deze taalsoorten niet; in de wandeling wordt het Krama van Java (Deel I, bl. 401) wel eens *basa* (taal) *mènak* of *basa djèro* genoemd, in onderscheiding van het laag-Balineesch, dat dan *basa sogol* of *basa djaba* heet. Het hoog-Balineesch is bijna zuiver Javaansch; het laag-Balineesch daarentegen heeft weinig overeenkomst met deze taal, doch is meer met het Soendaneesch en Maleisch verwant en dus voor Soendaneezen en Maleiers gemakkelijk aan te leeren. Het is, behoudens eenige latere wijziging en ontwikkeling, de oorspronkelijke taal der Balineezen vóór de overkomst der Hindoes en Hindoe-Javanen. (2)

(1) Zie *Beknopte Handleiding bij de beoefening der Balineesche taal*, door R. van Eck; Eerste proeve van een *Balineesch-Hollandsch Woordenboek* door Id., Utrecht, Kemink & Zoon, 1874 en 1876; *Eenige Balineesche Brieven*, *Processtukken enz.*, door Joh. S. van Dissel, Leiden. A. W. Sijthoff, 1885, en *Kawi-Balineesch-Hollandsch Woordenboek* van Dr. H. N. van der Tuuk, 1ste Deel. Batavia, Landsdrukkerij, 1897.

(2) Zie verder de schets in de *Encyclopaedie*, bl. 92.

Het letterschrift is nagenoeg hetzelfde als in het Javaansch, slechts enkele karakters zijn een weinig afwijkend in vorm, terwijl het Balineesche alphabet twee medeklinkers minder heeft; ook is in de klankteekens eenig, hoewel gering, verschil. De klinker *a*, die in Midden-Java als *å* wordt uitgesproken, heeft op Bali in de meeste gevallen den zuiveren *a*-klank, doch houdt op het einde van een woord het midden tusschen *å* en het Fransche *eu*.

In plaats van papier gebruikt men lontar-bladen, waarin de letters met een scherp werktuig (*pangoetik*) worden gegrift.

Literatuur.

Men vindt op Bali eene vrij rijke literatuur, die door de Balineezen in vier soorten wordt verdeeld, namelijk:

1°. *Kekawin* of in Kawi-taal en Kawi-metrum geschreven gedichten ([1]).

2°. *Mantra*, tooverformulieren, gedeeltelijk in proza gedeeltelijk in versmaat geschreven, en waarvan de taal nu eens zuiver Kawi dan weder sterk met Balineesch is vermengd. Zij zijn zeer menigvuldig.

3°. *Patja-paliring* of *Patja-pariring* (Kw. *Pala-wakija*), proza-werken, in Javaansch-Kawi geschreven en waartoe kunnen gerekend worden:

- *a.* *Toetoer* of *Satwa*, leerschriften meest van zedenkundigen of mystieken aard.
- *b.* *Agama* of Wetboeken, waartoe behalve de op bl. 700 vermelde nog behooren de *Saroe Samoestjaja* en *Oetaramanawa*.
- *c.* *Oesada* of *Oewisada* en *Wisada*, geneeskundige werken, bevattende behalve de opgave van deugdelijke geneesmiddelen ook die van toovermiddelen en *mantra's*.
- *d.* *Historische opstellen*, zooals de *Oesana Bali*, *Oesana Djawa* enz. en geslachtregisters.
- *e.* *Brieven* en *Soerat pasobaja* of schriftelijke verdragen tusschen de verschillende Vorsten van Bali gesloten. Deze zijn meerendeels in goed Hoog-Balineesch geschreven.

4°. *Kidoeng*, gedichten in de nieuwere versmaten, die weder worden onderscheiden in:

([1]) Eene opgave der meeste op Bali bekende Kawi-werken is te vinden in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenknnde*, Dl. VIII, blz. 148, en de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXII. Overigens is de hier medegedeelde schets van de Balineesche literatuur zeer verkort overgenomen van R. VAN ECK in de *Inleiding* van zijne uitgave der *Mégantaka*, in Dl. XXXVIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*. Zie verder over de literatuur de *Bijdragen* 1876 en 1883 (Congres-nummer), en *Tijdschrift van het Bat. Genootschap*, Dl. XVII en XXI.

a. *Kidoeng*, oorspronkelijk Javaansche (Kawi) gedichten, die naar Bali overgebracht en daar of onveranderd of met invoeging van Balineesche namen, woorden en woordvormen bewaard zijn.

b. *Gagoeritan*, die kunnen worden onderscheiden in: *Balineesche vertalingen of omwerkingen* van oorspronkelijk Javaansche of Maleische verhalen, waarvan echter de taal nog zeer met Javaansch (Kawi) is vermengd; en *Oorspronkelijk Balineesche gedichten*, waarvan een gedeelte wat de taal betreft met de vorige overeenkomt, terwijl in andere alleen om de maat of het rijm vreemde woorden zijn opgenomen.

§ 9. Tijdrekening.

Op Bali zijn twee tijdrekeningen bekend, de Indische en de Balineesche.

De Indische tijdrekening.

Deze is de aera van Sâlivâhana, die ook in Hindostan in gebruik is en aanvangt den 14 Maart van het jaar 78 n. C. Het jaar bestaat uit twaalf maanden (*tjandra pariléka*), die zoowel onder hare Sanskritsche als Balineesche namen bekend zijn en aldus heeten:

Sanskrit.	Balineesch.
Srâwana.	*Kasa.*
Bâdrawada	*Karo.*
Asoedji	*Katiga.*
Karttika	*Kapat.*
Margasirsja	*Kalima.*
Posja.	*Kanam.*
Mâga.	*Kapitoe.*
Pâlgoena.	*Kahoeloe.*
Madoemasa of *Tjétra.*	*Kasanga.*
Wésaka	*Kadasa.*
Djjesta	*Djjesta.*
Asâda	*Asâda* (gewoonlijk *Sada*).

Men ziet dat de Balineesche namen der tien eerste maanden eenvoudig van de Telwoorden zijn afgeleid, en beteekenen *de eerste*, *de tweede*, enz., terwijl de beide laatstgenoemde maanden geene Balineesche benamingen hebben; waaruit schijnt te blijken, dat het Indisch-Balineesche jaar oorspronkelijk slechts tien maanden had. Deze maanjaren, die gerekend worden met de maand *Kasanga* aan te

vangen, worden door intercalatie op onbepaalde tijden met het zonnejaar in overeenstemming gebracht, zoodat de jaartelling altijd ruim 78 jaren bij de Christelijke ten achteren blijft.

Overigens is het jaar verdeeld in weken van zeven dagen, evenals bij de Oud-Javaansche tijdrekening (Dl. I, bl. 420); zij heeten op Bali: Redité of Dité, Soma of Tjoma, Anggara, Boeddha, Wrĕhaspati of Wrespati, Soekra en Sanistjara.

Deze Indische tijdrekening wordt hoofdzakelijk alleen gebruikt tot regeling van sommige feesten.

Balineesche tijdrekening.

Het Balineesche jaar is verdeeld in tijdvakken of maanden (*njeloka*) van 35 dagen, gevormd door de verbinding van de Indische week van 7 met de Javaansche van 5 dagen (Deel I, bl. 420). De namen dezer dagen zijn: 1. Boeddha kaliwon, 2. Wrespati manis ([1]), 3. Soekra pahing, 4. Sanistjara pon, 5. Redité wagé, 6. Soma kaliwon, 7. Anggara manis, 8. Boeddha pahing, 9. Wrespati pon, 10. Soekra wagé, 11. Sanistjara kaliwon, 12. Redité manis, 13. Soma pahing, 14. Anggara pon, 15. Boeddha wagé, 16. Wrespati kaliwon, 17. Soekra manis, 18. Sanistjara pahing, 19. Redité pon, 20. Soma wagé, 21. Anggara kaliwon, 22. Boeddha manis, 23. Wrespati pahing, 24. Soekra pon, 25. Sanistjara wagé, 26. Redité kaliwon, 27. Soma manis, 28. Anggara pahing, 29. Boeddha pon, 30. Wrespati wagé, 31. Soekra kaliwon, 32. Sanistjara manis, 33. Redité pahing, 34. Soma pon, 35. Anggara wagé. Elk dezer dagen heeft zijne bepaalde astrologische beduidenis.

Zes zulke tijdvakken vormen een Balineesch jaar (*galoengan*), hetwelk dus uit 210 dagen bestaat. Sommige Balineezen zeggen dat dit slechts een halfjaar uitmaakt, hetgeen werkelijk niet het geval is.

Zulk een Balineesch jaar is verdeeld in dertig *Woekoe's* of weken van zeven dagen, welke de volgende namen dragen: 1. Sinta, 2. Landep, 3. Hoekir, 4. Koerantil, 5. Toloe, 6. Goembreg, 7. Wariga of Warigalit, 8. Warigadijan of Wariganing Wariga ook Wariga-goeng, 9. Djoeloeng Wangi, 10. Djoeloeng Soengsang, 11. Doengoelan, ook Galoengan, 12. Koeningan, 13. Langkir, 14. Medang Sija, 15. Poedjoet of Medang Poedjoet, 16. Pahang, 17. Koeroe Wĕloet of Kroewĕloet, 18. Merakih, 19. Tambir, 20. Medang-koengan of Manda-koengan, 21. Mahatal, 22. Hoejé of Woejé, 23. Menahil, 24. Prang-

([1]) De naam van den eersten dag der vijfdaagsche week is op Java, *Legi*, op Bali, *Manis*; beide woorden beteekenen hetzelfde, namelijk *zoet*.

bakat, 25. Bala Moeki of Bala, 26. Hoegoe of Woegoe, 27. Wajang, 28. Koelahoe, 29. Doekoet, 30. Watoe Goenoeng [1]. Elke dezer Woekoe's heeft haren beschermgeest en hare astrologische beteekenis. Het jaar begint met den dag Boeddha kaliwon van de week Doengoelan; het Nieuwjaarsfeest, Galoengan geheeten, zal oorzaak zijn dat laatstgenoemde naam ook aan deze Woekoe gegeven wordt.

De dag wordt verdeeld in acht uren van zonsopgang tot zonsondergang; en evenzoo de nacht van zonsondergang tot zonsopgang.

Het jaartal wordt geteld naar de æra van SÂLIVÂHANA; het tegenwoordige (1898 n. C.) is 1820.

§ 10. PLECHTIGHEDEN, FEESTEN, GEBRUIKEN.

De plechtigheden en feesten der Balineezen zijn alle van godsdienstigen aard. Hiertoe behoort in de eerste plaats de

Verbranding der lijken en weduwen.

Opdat de ziel in den hemel van INDRA of *Endra* (*swarga*), of *Indraloka* en ook Kèndran (voor Ka-èndra-an), vervolgens in dien van WISHNOE (*wisjnoeloka*), en eindelijk in den hoogsten, dien van SIWA (*siwaloka*) kome, is het noodig dat het lichaam van eenen overledene verbrand worde en daarvan niets op aarde achterblijve. Daar echter deze plechtigheid vele toebereidselen en onkosten vordert, duurt het soms vele jaren eer de bloedverwanten het benoodigde daartoe hebben bijeengebracht. In dit geval worden de lijken van Vorsten en aanzienlijken ook wel zoolang gebalsemd en in eene tent (balé bandoeng) op het erf bewaard, maar anders voorloopig in eenen ondiepen kuil begraven en dan later hunne beenderen verbrand. De lijken der Soedra's moeten altijd eerst begraven worden; krijgt echter een lid der familie vroeger of later vermogen genoeg om eene verbranding te doen plaats hebben, dan is hij, gelijk ieder ander, verplicht de

---

(1) Na de overwinning door den God Wishnoe op den Vorst Watoe Goenoeng behaald heeft men de namen van dezen laatste, zijne twee vrouwen en zijne zeven en twintig zonen aan de Woekoe's gegeven en aan elk daarvan eene Godheid toegevoegd. die de week beheerscht. Op de eigenschappen en attributen, welke men aan ieder dier personen en Godheden toeschrijft, berust het stelsel, volgens hetwelk de gunstige en ongunstige dagen berekend en andere voorspellingen omtrent de toekomst gemaakt worden en waarvoor astrologische op doek geschilderde kalenders of wel van hout vervaardigde almanakken (*tika*) in gebruik zijn. Men zie daarover uitvoeriger ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Dl. III, Boek I, bl. 275, RAFFLES, *Hist. of Java*, Vol. I, p. 376 en *Notulen van het Bat. Genootschap*, 1874 bl. 61.

beenderen zijner bloedverwanten en voorvaderen te doen opgraven en verbranden; men kan zich daartoe ook met andere familie's vereenigen en voor gezamenlijke rekening aan zijne verplichting jegens de dooden voldoen. Alleen de lijken van personen, die aan de pokken of aan lepra overleden zijn en van vrouwen tijdens de zwangerschap gestorven, mogen niet worden verbrand.

De toebereidselen en ceremoniën bij eene verbranding verschillen natuurlijk aanmerkelijk naarmate van den rang en het vermogen des overledenen. Het lijk ondergaat vooraf onderscheidene wasschingen en andere toebereidingen, en wordt op den bepaalden dag in plechtigen optocht, waaraan altijd een buitengewoon groot aantal personen deelneemt, naar de verbrandingsplaats (*sĕma* of *sétra*) gedragen op eene *Wadah* (of voor aanzienlijken *Badé*), zijnde een pyramidale toestel van drie tot elf verdiepingen hoog, van bamboes vervaardigd en op allerlei wijzen versierd. Zoodanige plaats is eene open ruimte in de nabijheid van de dèsa, soms met traliewerk omgeven, en gewoonlijk beschaduwd door waringin-boomen. Hier staat reeds boven een stapel hout eene soort van kist gereed, welke de gedaante van eenen leeuw heeft zoo de overledene een Vorst was, doch anders die van eene koe, of ook van eene gewone doodkist, die in sommige streken zwart is voor eenen man en wit voor eene vrouw en waarin de stoffelijke overblijfselen van den overledene worden neergelegd. Daarop volgt een soort van lijkdienst, waarbij een padanda, onder het prevelen van formulier-gebeden, het lijk kwistig met toja-tirta (gewijd water) besprenkelt. Eerst als dit afgeloopen is wordt de houtmijt, zoo onder de kist als die onder de wadah, in brand gestoken en haast zich de bijgeloovige menigte de voor groot en klein onheilspellende plaats te verlaten. Eerst den volgenden dag wordt de asch van het lijk bijeenverzameld en met de noodige plechtigheid naar zee gebracht ([1]).

De verbranding der weduwen, die in de rijken Boelèlèng en Djambrana verboden is (bl. 702), behoort tegenwoordig ook elders op Bali tot de groote zeldzaamheden; bovendien bepaalde zij zich daar reeds vroeger bijna uitsluitend tot de Vorstelijke familiën. Eenige dagen na het overlijden van een Vorst wordt aan zijne talrijke vrouwen en bijwijven gevraagd, wie van haar geneigd is zich met hem te laten verbranden. De eer, die haar tot aan den tijd der verbranding bewezen wordt, en de invloed der priesters nopen er dan onderscheidene

([1]) Zie hiervoor uitvoeriger de meer aangehaalde *Schetsen*, bij Friedrich en Jacobs. Elke kaste heeft hare bijzondere begraafplaats; alleen de *Sema* (verbrandingsplaats) is algemeen.

zich aan te bieden. In de nabijheid van die van den Vorst wordt dan eene (of meer) afzonderlijke verbrandingsplaats gemaakt; zijnde een gemetseld vierkant van omstreeks vier voet hoog, dat geheel gevuld is met brandstoffen, welke reeds eenige uren te voren ontstoken en gedurig onderhouden worden. Vrouwen, die zich met eigen hand met de kris doorsteken en zich dan in hetzelfde vuur storten waarin het lijk van haren echtgenoot wordt verbrand, verkrijgen den naam van *Satija*, terwijl anderen, voor wie een afzonderlijke vuurstapel wordt gemaakt, waarin zij levend springen, *Béla* worden genoemd. Bij het overlijden van eene Vorstin offeren zich ook wel op soortgelijke wijze eenige slavinnen op. Overigens zijn deze slachtoffers niet uitsluitend weduwen of vrouwen; ook mannen kunnen op dezelfde wijze eenen bloedverwant of vriend, en moeders hare kinderen in den dood volgen.

Godsdienstige feesten.

Deze zijn tweeërlei; namelijk: feesten ter eere der afzonderlijke Goden en tempels, en verzoeningsfeesten (*prajastista*). De eerste worden jaarlijks op bepaalde tijden gevierd, vooral in de *Sad Kahjangan* (bl. 713). Op nieuwjaar (bl. 720) en in de eerstvolgende vijf weken worden algemeene feesten ter eere der Goden en van de geesten der voorouders gevierd. De verzoeningsfeesten worden meestal niet in de tempels maar op de *Penatarans* (bl. 713) gehouden, op onbepaalde tijden, wanneer daartoe aanleiding wordt gevonden; zij bestaan hoofdzakelijk in het doen van offeranden aan de *Boeta's* of booze geesten. Het grootste feest, dat slechts zeer zelden wordt gevierd (het laatst op Lombok in September 1846), heet *Ekadasa Roedra;* daarbij worden eene menigte offeranden gedaan (zie bl. 732), en veel geld door de Vorsten onder de Priesters en het volk uitgedeeld. De zeer talrijke daartoe benoodigde gebouwen worden voor het feest opzettelijk vervaardigd en na den afloop ervan verbrand.

Het huwelijk.

Het huwelijk van eenen man met iemand uit eene hoogere Kaste is ten strengste verboden, wordt volgens de Balische wet zelfs met den dood der beide schuldigen gestraft. Overigens worden de huwelijken op Bali op drieërlei wijzen gesloten: 1°. met behoorlijke huwelijksaanvrage en toestemming der ouders, na voorafgaande vaststelling en betaling van den bruidschat of koopprijs (*patoembas*, *pa-*

toekoe); 2°. door schaking van een meisje of weduwe met hare toestemming; 3°. door schaking van een meisje of weduwe met geweld en tegen haren zin, in welk geval, bij latere weigering van de ouders om in de zaak te berusten, gewoonlijk de tusschenkomst van den Vorst wordt ingeroepen, die dan het huwelijk wettig verklaart. De eerste wijze heet *mepadik*, de tweede *merangkat*, de derde *ngedjoek* of *melegandang*. Als eene wijziging van de eerstgenoemde manier is nog te vermelden het *metoenggoe*, wanneer de jongeling niet in staat is de gevorderde koopsom te betalen maar in plaats daarvan eerst een bepaalden tijd bij zijn aanstaanden schoonvader moet dienen, die zich echter somtijds het recht voorbehoudt om zijne dochter intusschen aan een ander uit te huwelijken. Personen uit de Kaste der Soedra's huwen gewoonlijk op een van de drie laatstgenoemde wijzen; na de schaking verbergt de man zich eenige dagen met het meisje in een bosch of elders. Middelerwijl onderhandelen zijne ouders of vrienden met de haren over den te betalen bruidschat, waarvan $^1/_2$ gedeelte aan den Vorst moet worden uitgekeerd. Als deze zaak geregeld is, komen de jongelieden uit hunnen schuilhoek te voorschijn. Bij de hoogere Kasten heeft de schaking ook somtijds, maar minder algemeen, plaats; evenwel moet in elk geval de bruidschat en het aandeel aan den Vorst worden betaald. De huwelijksinzegening (*medengen-dengen*) door den Priester of een van zijne mannelijke of vrouwelijke helpers (*balijan*; bl. 713) geschiedt in den regel alleen wanneer het huwelijk plaats heeft volgens *mepadik;* in de beide andere gevallen is de plechtigheid wel niet verboden maar onttrekt men zich doorgaans daaraan. Zij is ook voor de wettigheid van het huwelijk geen vereischte, daar de betaling van den bruidschat de hoofdzaak is.

De polygamie wordt in het groot gedreven. De Vorsten hebben somtijds meer dan honderd vrouwen en bijwijven; de Grooten zoovele als zij kunnen onderhouden; de gemeene man heeft in den regel om financiëele redenen slechts ééne vrouw. De kinderen volgen steeds de Kaste van den Vader. Priesters alleen mogen niet meer dan vier vrouwen hebben, uit iedere Kaste één.

Daar de vrouw ten gevolge van den voor haar betaalden koopprijs het eigendom van den man is, heeft deze het recht haar weg te zenden, te verpanden of te verkoopen; voor de twee laatstgenoemde handelingen behoeft hij echter, evenals voor alle andere dergelijke transacties, eenen verlofbrief van den Vorst. Wanneer de vrouw haren man verlaat, heeft hij het recht haar desnoods met geweld terug te halen; wanneer hare familie weigert haar terug te zenden,

ook na tusschenkomst van het gerecht (dat daarvoor eene boete van *f* 150 kan opleggen), heeft gewoonlijk echtscheiding plaats, in welk geval het dubbele van den koopprijs aan den man moet worden terugbetaald. Alleen bij verregaande mishandeling heeft de vrouw het recht echtscheiding te vragen, doch moet hare familie in dat geval den bruidschat terugbetalen. Op de gemeenschappelijke bezittingen heeft zij volstrekt geen recht, zelfs niet op hare kinderen, die bij den vader blijven wanneer deze zulks verlangt.

De toestand der vrouwen is, althans bij de geringere klassen, niet benijdenswaardig en verschilt weinig van dien van slavinnen. Behalve het huiswerk en het vervaardigen der kleederen voor het gezin, moeten zij ook een aanmerkelijk gedeelte van den veldarbeid verrichten en de waren ter markt brengen ([1]).

Vermaken.

Behalve de Nieuwjaars- (*Galoengan-*)feesten en de menigvuldige offerfeesten, die zelfs bij wajangvertooningen en hanengevechten (*tetadjèn*, dat zulk een groote plaats in het leven der Balineezen inneemt) niet ontbreken en grootendeels in eten en drinken bestaan, komen de uitspanningen der Balineezen, hunne dansen, tooneelvertooningen, muziek, enz. zoo zeer met die op Java overeen, dat wij kortheidshalve daarheen verwijzen (bl. 465). Het tournooispel en het tijgergevecht zijn echter op Bali niet in zwang ([2]).

([1]) Men zie over dit onderwerp uitvoeriger VAN BLOEMEN WAANDERS, in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VIII; VAN ECK, in hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. XVIII, bl. 370, en bij JACOBS. Waar boven van den Vorst sprake is, geldt dit natuurlijk alleen van de onafhankelijke rijken.

([2]) Voor nadere bijzonderheden verwijzen wij naar de mededeelingen van den heer JACOBS, bl. 13, 68—70, 187, enz. en de *Schetsen* van VAN ECK. De bedåjå's en serimpi's van Java worden hier *gegoedèn* en *lègong* genoemd, terwijl de gewone dansmeiden *djogèd-tongkohan* heeten. Zeer gezocht zijn de *gandroeng's*, zoogenaamde schandjongens, knapen van tien tot twaalf jaren, die als meisjes worden uitgedoscht en, onder begeleiding van de *gamelan*, hunne dansen uitvoeren. Over de eigenaardige tooneelòpvoeringen, bekend onder den naam van *gamboeh*, zie o. a. bij JACOBS, bl. 91, en de afbeelding op bl. 116 in het werk van den heer COOL, *De Lombok-expeditie*.

TWEEDE HOOFDSTUK.

LOMBOK (1).

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Lombok, door de inboorlingen Sélaparang of Tanah Sasak (Land der Sasaks) genoemd (2), ligt ten oosten van Bali tusschen 8°13′ tot 8°57′ Z.B. en 115°44′ tot 116°43′ O.L. Ten noorden door de Javaansche, ten zuiden door de Indische Zee bespoeld, wordt het ten westen door Straat Lombok (bl. 680) van Bali, en ten oosten door Straat Alas van Soembawa gescheiden. Het heeft eene oppervlakte van 103,5 □ geogr. mijlen of 2500 □ palen (3), en verschilt dus in grootte niet belangrijk van Bali, met welk eiland het ook in luchtsgesteldheid overeenkomt.

Bergen en vlakten. Voortbrengselen.

Het eiland wordt door twee bergketenen, eene in het noorden en eene in het zuiden, van het westen naar het oosten doorsneden. De zuidelijke keten, welke bij T. Bangko-Bangko aanvangt en zich vlak langs de kust tot T. Ringgit uitstrekt, is van Neptunische formatie, hoewel zij ook eenige overblijfselen van vulkanischen aard bevat; zij heeft geene afzonderlijke toppen van aanzienlijke hoogte: de grootste zal zich nauwelijks 1000 vt. boven den zeespiegel verheffen. De noordelijke keten is geheel vulkanisch en heeft onderscheidene aanzienlijke spitsen. Zij begint in het noordwesten bij Kaap Rombeh met den G. Wangsit (ongeveer 300 M.) en loopt oostwaarts voort tot den G. Poenikan (1416 M.), tusschen welke beide zich nog drie

(1) De berichten over Lombok zijn grootendeels ontleend aan de mededeelingen van ZOLLINGER, in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1847, Dl. II; VAN ECK, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXII; ib. in de *Vragen van den Dag*, 9de Jaargang, Afl. 10; JACOBS, bl. 142 en volgg.; *Indisch Militair Tijdschr.*, 22ste Jaargang, bl. 323, 441 en 521, en W. COOL, *De Lombok-expeditie*, G. KOLFF & C°., den Haag.

(2) De naam Lombok voor het eiland is bij de inboorlingen niet gebruikelijk, maar door de Europeanen daaraan gegeven naar een plaatsje op de Oostkust gelegen.

(3) De bevolking van Lombok kent geene mijlen of palen, maar bepaalt de afstanden van den weg bij de nachten, die men op reis moet blijven, of, als de afstand minder dan een dag is, bij den stand der zon. In den *Regeerings-Almanak* voor 1898 wordt, vreemd genoeg, voor de grootte van Lombok slechts 85,6 □ geogr. mijlen opgegeven.

ongenoemde toppen verheffen. Ten oosten van laatstgenoemden, ongeveer halverwege van noordelijk Lombok gelegen, is een vrij breed zadeldal, dat hem scheidt van den voornaamsten berg van Lombok, den G. Rendjani, in het noordoosten des eilands gelegen.

De G. Rendjani of Piek van Lombok is, zoowel in hoogte als in uitgestrektheid, misschien de grootste vulkaan van den Indischen Archipel en wordt door de bevolking als een heilige berg beschouwd, op welks top de Déwa Agoeng of hoogste godheid zetelt en waarop zich de geesten der afgestorvenen verzamelen, totdat zij geschikt worden geacht het verblijf der goden binnen te gaan. Het is een verheffingskrater, waaruit vier voorname toppen in een cirkel oprijzen: in het zuidwesten de G. Sangkaréjan (3200 M.); in het zuiden en zuidoosten de G. Bandéra (2800 M.); in het noordoosten de eigenlijke G. Rendjani (3755 M.), en in het noorden de G. Wajan (± 2900 M.). In het midden bevindt zich nog een vijfde kegel, de G. Api (± 2500 M.); deze laatste is de centraalkrater, waaruit steeds zwaveldampen opstijgen. Tusschen den G. Wajan en den G. Sangkaréjan bevindt zich een meer, Danoe of Segara anak genaamd, welks oppervlak ruim 2300 M. boven den zeespiegel ligt. De G. Rendjani is tot op 600 M. beneden zijnen top met vulkanisch zand bedekt en van allen plantengroei ontbloot; overigens is het gebergte op Lombok geheel met schoone bosschen begroeid.

Tusschen de noordelijke en zuidelijke keten strekt zich ongeveer door het midden des eilands in eene noord- en zuidwaartsche richting eene breede, lage rij van ronde heuvelen uit, waarvan het hoogste punt van ongeveer 30 M. de G. Sèsan wordt genoemd, en welke in die richting de waterscheiding vormen. Zij schijnen uit vulkanische overblijfselen te bestaan. Voorheen behoorde deze vlakte tot de vruchtbaarste en bloeiendste gedeelten van het eiland; de aanhoudende gevechten tusschen Sasaks en Balineezen hebben haar echter grootendeels tot eene woestenij gemaakt.

Het overige gedeelte van het eiland bestaat uit uitgestrekte vlakten van uitstekende vruchtbaarheid en bedekt met eene rijke vegetatie, die in het algemeen hètzelfde voorkomen heeft als op Java en Bali, maar toch in eenige bijzonderheden verschilt; zoo ontbreken er de Arèn- en de Lontarpalmen en ook de Djatiboomen geheel en zijn in de bosschen de Parasietplanten (Orchideën, Varens en Mossen) zeer zeldzaam.

Grooter is het verschil in het dierenrijk. Geene enkele tijgersoort, geene wilde katten of honden, en niet meer dan ééne apensoort worden op Lombok gevonden; pauwen zijn er niet, ook geene

spechten, vruchtlijsters en baardvogels, maar daarentegen kakketoes, loophoenders en honigzuigers, die op de westelijker gelegen eilanden ontbreken doch aan de Australische gewesten eigen zijn ([1]). Het paardenras houdt het midden tusschen dat van Bima en Bali.

Het delfstoffenrijk is nog onbekend.

Rivieren.

Zijne vruchtbaarheid heeft Lombok grootendeels te danken aan de menigvuldige rivieren, die het eiland doorstroomen en, schoon zij alle geheel onbevaarbaar zijn, het geheele jaar door water behouden. Zij ontspringen bijna alle op de noordelijke bergketen en ontlasten zich aan de west- en oostzijde des eilands; eenige wateren ook aan de noordkust uit, doch hebben door den korten afstand van het gebergte tot de zee eenen zoo beperkten loop, dat zij alleen voor den landbouw van eenig belang zijn. De voornaamste rivieren zijn:

Aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

De Meninting ten noorden van Ampenan; de Djangkok of rivier van Ampenan, die langs de noordzijde van Mataram stroomt en bezuiden Ampenan in zee uitmondt; de Antjar of rivier van Karangasem; de Banjak of Narmada; de Babak, de grootste van allen, en de Bakoeng, welke twee laatste op den G. Rendjani ontspringen en beide met de S. Brenjok tusschen Ampenan en Laboean Tring in zee stroomen.

Aan de oostkust van het noorden naar het zuiden:

De Poetih en de Melanting in het noordoosten: de Sembaloen; de Segara; de Laboean en de Pidjoe. De beide laatste zijn, volgens de kaart van Melvill, twee armen van éene rivier, die, evenals de vier vorige, op den G. Rendjani ontspringt.

§ 2. Kapen, ankerplaatsen, kleine omliggende eilandjes.

Kapen.

De voornaamste kapen zijn aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

Tandjoeng Rombeh in het noordwesten; T. Karang, ten noorden van den mond der rivier Brenjok, en T. Bangko-Bangko, de westelijke punt van het schiereiland, dat door de zuidelijke bergketen aan de westzijde des eilands wordt gevormd.

([1]) Zie bl. 96.

Aan de oostkust van het noorden naar het zuiden:

Tandjoeng Pandan-pandan, waarin de noordelijke bergketen eindigt; T. Segara, bezuiden de monding der rivier van dien naam; T. Laboean Hadji, ten zuiden van den mond der Laboean; T. Pidjoe, aan de uitwatering der rivier Pidjoe, en T. Ringgit, het oostelijke uiteinde van de zuidelijke bergketen.

Kusten en ankerplaatsen.

De westkust van het eiland vormt eene groote bocht, ten zuiden ingesloten door de zuidelijke bergketen, welke daar een vrij lang schiereiland vormt, en aan de noordzijde door T. Rombeh, die een voorgebergte is van den G. Wangsit. In deze bocht zijn verscheidene reeden en ankerplaatsen, welke in den Oostmoesson zeer goed doch in den Westmoesson niet altijd veilig zijn: namelijk, van het noorden af:

De reede van Ampenan, waar het strand zeer hoog en het landen door de branding dikwijls moeielijk is, tegen welk ongerief echter in den laatsten tijd door het Gouvernement door het aanleggen van een havenhoofd als anderzins de noodige voorzorgen genomen zijn.

De reede van Tandjoeng Karang, waarvoor een rif ligt op 3 vadem diepte bij hoog water.

De reede van Padang Réjak, beide weinig geschikte ankerplaatsen aanbiedende, en

De baai Laboean Tring, in den hoek, dien het zuiderschiereiland met het eiland vormt. Deze baai heeft een nauwen ingang en is zoo goed gesloten dat de grootste schepen er in alle seizoenen veilig kunnen liggen; aan de westzijde van den ingang ligt een rif. Twee beken storten zich in haar uit, en het gebergte in den omtrek is met bosschen bedekt, die goed timmerhout opleveren; ook zijn er in de nabijheid eenige kampoengs, waar men zich desnoods levensmiddelen kan aanschaffen. Het land in den omtrek is zeer ongezond, zoodat het niet raadzaam is aan den wal te overnachten.

De zuidkust is rotsachtig en heeft slechts éene toegankelijke baai, de Telok Blongas, die in den Westmoesson goed is. Daar echter de kust in haren omtrek onbewoond is, wordt zij weinig bezocht.

De oostkust heeft drie goede ankerplaatsen; namelijk, van het zuiden naar het noorden:

De baai van Pidjoe, die geheel veilig en voor den handel zeer goed gelegen is.

De baai Laboean Hadji, veilig in den Westmoesson voor schepen van allerlei grootte.

De baai van Lombok, in den Westmoesson zeer goed doch alleen voor schepen van weinig diepgang.

Aan de noordkust heeft men onderscheidene plaatsen, die als schuilplaats tegen de zuidwestenwinden kunnen dienen, maar weinig bezocht worden, omdat men ten einde in het binnenland te komen de noordelijke bergketen zou moeten overtrekken. Zij zijn van het oosten naar het westen: de baaien Soegijan, Laboean Bira, Laboean Tjarik, Bajan, Sesaït, Toeban, Boejoek, Dalam en Rombeh. Zij zijn weinig bekend; die van Soengijan, gedekt door twee eilandjes, schijnt de beste te zijn.

Omliggende eilandjes.

Rondom Lombok liggen vele eilandjes; het zijn slechts koraalriffen, die voortdurend in aantal en grootte toenemen. Zij zijn voornamelijk:

De groep rondom de baai Laboean Tring, van welke de grootste zijn: Poeloe Goleng of Gili, P. Lajar, P. Ringgit en P. Gedé.

De groep ten noorden van T. Rombeh, waarvan de voornaamste zijn: P. Trawangan (bekend uit de lijdensgeschiedenis der Sasaks), P. Meno en P. Sira.

In het noordoosten, tegenover den mond der rivier Poetih, twee eilandjes, P. Lawang en P. Soelat, ook wel De Tweelingen genoemd.

In Straat Alas, tegenover de Baai van Lombok, de Rots-eilanden.

Rondom T. Ringgit, in het zuidoosten eene groep, waarvan geene namen bekend zijn. Geen dezer eilanden heeft eene vaste bevolking.

§ 3. Voornaamste plaatsen, wegen.

Voornaamste plaatsen.

De belangrijkste plaatsen op Lombok zijn:

a. In het westelijke gedeelte des eilands:

Mataram, de vroegere hoofdplaats op ongeveer 3 palen afstand van de westkust aan den linkeroever der rivier Djangkok, terwijl aan de andere zijde de Antjar stroomt. Vóór hare verwoesting door onze troepen was zij door eene zware bamboezen heining omgeven, waarin vier ingangen waren, welke des nachts gesloten werden met eene soort van Friesche ruiters van bamboes. Al de straten snijden elkander rechthoekig. De twee hoofdwegen, die op gezegde ingangen uitloopen en met wilde-vijgenboomen beplant zijn, kruisen

elkander juist in het midden der stad; hier stonden de vorstelijke paleizen, die van metselsteen gebouwd waren doch overigens niets bijzonders hadden en mede grootendeels vernield zijn. De overige huizen, van leem opgetrokken, staan in groote vierkanten, van elkander gescheiden door leemen muren, en gelijken volmaakt op die van Bali. Op het oogenblik is hier de Controleur voor de Onderafdeeling West-Lombok gevestigd. De plaats is door eenen goeden en breeden weg met Ampenan (beneden) verbonden. Vier palen van Mataram ligt het vorstelijk lustverblijf Goenoeng Sari, ook Goenoeng Rata genoemd ([1]).

Ampenan, bekend als landingsplaats van de Lombok-expeditie (1894), aan den rechteroever en den mond van dezelfde rivier, de belangrijkste handelsplaats van het geheele eiland, 3 palen van Mataram gelegen. Zij bestond vroeger uit vier kampoengs, de kampoeng Boegi, de kampoeng Bali, de kampoeng Melajoe en de kampoeng Sasak, de eerste door Boegineezen, de tweede door Balineezen, de derde door Maleiers en de vierde door Lombokkers bewoond. Hoewel ook nu nog grootendeels door Balineezen, Sasaks, Chineezen, Arabieren en andere vreemdelingen bewoond, heeft de plaats na genoemd jaar groote verandering ondergaan. Het is op het oogenblik de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling Lombok en den aan dezen toegevoegden Controleur voor de landelijke inkomsten en agrarische aangelegenheden. Ook is er een Landraad gevestigd.

Kapitan, aan de kust, ten zuiden van Ampenan.

Tjakranegara, eene fraai aangelegde en zeer goed onderhouden plaats, vroeger onder den naam Singasari de residentie van den Vorst van Karangasem, in wiens fraai en goed versterkt, in 1894 berucht geworden paleis, de Vorst van Mataram of andere Vorstelijke personen tot genoemd jaar van tijd tot tijd verblijf hielden. Op het oogenblik is hier een Raad van Kerta (bl. 737) gevestigd.

Narmada, mede een der vroegere vorstelijke verblijfplaatsen, zuidoostwaarts van Tjakranegara, ± twaal paal van Ampenan.

Tandjoeng Karang, eene handelsplaats aan den rechteroever van den mond der rivier Brenjok.

Pagasangan, eene voormalige doch thans vervallen hoofdplaats, hoogerop aan dezelfde rivier, ten zuiden van Mataram.

Padang Réjak, eene handelsplaats ten noorden van den rechteroever en den mond der rivier Babak.

([1]) Dergelijke lustverblijven bezat de Vorst ook te Lingsar, Bågåwati, Andana en Pringarata.

Pagoetan, mede een oude hoofdplaats, meer landwaarts in aan dezelfde rivier.

Lilin en Sidajoe Kediri, binnenslands aan de rivier Bakoeng.

Lembar, aan de baai Laboean Tring.

Sengigi, aan den zuidwestelijken, en Tanambat, aan den zuidoostelijken voet van den G. Wangsit, nabij de rivier Meninting.

b. Aan de noordzijde des eilands, aan of op geringen afstand van de kust:

Tandjoeng Sari, Toeban, Loka Segara, Loewoek, Sesaït, Laboehan Tjarik, Bajan en Soegijan; op de drie laatste plaatsen wordt eenige handel gedreven.

c. Aan de oostzijde des eilands:

Lombok en Segara, twee handelplaatsen aan de baai van Lombok.

Wanasaba, iets zuidelijker meer binnenslands.

Sisi, aanvankelijk de standplaats van den Controleur der Onder-afdeeling Oost-Lombok, die op het oogenblik te Selong, ruim 3 paal meer binnenslands gelegen, gevestigd is.

Laboean Hadji, eene handelsplaats aan de naar haar genoemde baai.

Pidjoe, na Ampenan de grootste handelsplaats des eilands, aan de rivier en baai van denzelfden naam.

d. In het binnenland zijn de voornaamste plaatsen: Poejoeng, Soekarara, Praja, eene der hoofdkampoengs van de Sasaks, standplaats van den Controleur der Onder-afdeeling Midden-Lombok, Moedjoer, Djero Aroe, alle aan den weg van Narmada naar Pidjoe; Kota-Radja, Koepang, Batoe-Klian, Rarang en Sakra ten zuiden van den Goenoeng Sèsan, Soeradadi en Pringadjoerit.

Wegen.

De wegen zijn over het algemeen wat aanleg en onderhoud betreft beter dan op Bali; door het vlakkere terrein zijn zij bovendien minder moeielijk en gevaarlijk.

Van Ampenan loopt dwars door het eiland naar Laboean Hadji en Pidjoe op de oostkust over Mataram, Tjakranegara, Narmada, Pringa-Rata en Batoe Klijan een vrij goede weg, 10—25 M. breed, die voor rijtuigen en vrachtkarren bruikbaar zou zijn indien er over de talrijke rivieren en beken bruggen lagen; doch deze zijn op Lombok, evenals op Bali, schaars of niet te vinden. Te paard kan deze weg van de west- naar de oostkust in twee à drie dagen worden afgelegd.

Alle overige wegen zijn slechts voor paarden en voetgangers bruik-

baar; de te vervoeren goederen moeten dus door menschen of paarden worden gedragen.

Zoodanige wegen of paden loopen:

Van Mataram over Tanambat naar de noordkust.

Van Mataram naar Pagasangan met een zijtak naar Padang Réjak.

Van Pagasangan over Pagoetan, Kediri (met een zijtak vanhier naar Lilin), Poejoeng, Praja, Moedjoer en Djero Aroe naar Pidjoe.

Van Batoe Klijan over Kota Radja naar Lombok op de noordoostkust.

§ 4. Bevolking.

Sterkte, verdeeling en godsdienst der bevolking.

De bevolking van Lombok wordt geschat op ± 656.000 zielen; nl. 50000 Balineezen, 600000 Sasaks of eigenlijke Lombokkers en 6000 vreemdelingen ([1]).

De Boegineezen, Maleiers en Arabieren wonen hoofdzakelijk te Ampenan en verder in eenige andere kustplaatsen, waar zij zich met den handel bezighouden. Zij zijn Mohamedanen. Het aantal hier gevestigde Chineezen is betrekkelijk nog gering.

De Balineezen waren tot voor enkele jaren de beheerschers van het eiland; zij wonen ook nu nog hoofdzakelijk te Mataram, Ampenan, Karangasem en omliggende plaatsen, en zijn in taal, godsdienst, tijdrekening, zeden en gebruiken, in één woord in alle opzichten, gelijk aan die van Bali, alleen met dit onderscheid, dat bij enkele voorname feesten ook nog wel menschenhoofden aan de goden worden geofferd (althans tot voor het optreden der Nederlanders), hetgeen op laatstgenoemd eiland niet meer schijnt te geschieden.

De Sasaks behooren tot het Maleische ras en verschillen in uiterlijk voorkomen weinig van de Balineezen. Zij zijn Mohamedanen en zeer aan dien godsdienst gehecht, hoewel zij er slechts oppervlakkig mede bekend zijn. Moskeeën schijnen op Lombok niet talrijk te zijn. Dat een Sasak tot het Hindoeïsme overgaat is echter geen ongewoon verschijnsel; inzonderheid is dit altijd het geval met Sasaksche vrouwen, die door Balineezen ten huwelijk worden genomen en daardoor vanzelf ophouden tot den Islam te behooren.

([1]) Friedrich, die echter niet zelf op Lombok was, spreekt slechts van 9000 Balineezen. *Verh. Bat. Gen.*, Dl. XXIII. Pynappel, *Geographie van Ned. Indië*, 3de druk, bl. 191, zegt, dat zij $^1/_{20}$ van de geheele bevolking uitmaken, maar vermeldt verder geene cijfers. Van Eck zegt, dat zij een negende gedeelte van de bevolking, dus ongeveer 45000, uitmaken. *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXII, bl. 325. Bovenstaande opgaven zijn volgens de mededeelingen van den controleur Heyligers.

Woning, kleeding, taal, literatuur; wetenschappelijke en zedelijke toestand der Sasaks.

De Sasaks bouwen tegenwoordig hunne kampoengs, gelijk de Balineezen, in vierkante afdeelingen met muren van gedroogde klei omgeven. Hunne huizen echter vervaardigen zij gewoonlijk van bamboes.

In kleeding verschillen zij ook weinig van hunne naburen; behalve dat zij, als Mohamedanen, het hoofd met eenen hoofddoek omwinden; somtijds bedekken de vrouwen zich het bovenlijf met eene korte *badjoe*. Zij zijn lijdzaam, gedwee en vreedzaam van aard, arbeidzaam, minder verstandelijk ontwikkeld dan de Balineezen, doch winnen het van dezen in zindelijkheid.

In het algemeen onderscheidt zich hunne levenswijs alleen door enkele bijzonderheden, die het gevolg zijn van het verschil van godsdienst; b. v. het niet eten van varkensvleesch, terwijl daarentegen de meeste Balineezen zich van het gebruik van rundvleesch onthouden. Van het overvloedig gebruik van sterken drank maken beide stammen, vooral in de hoogere klassen, geen gewetensbezwaar. Het opiumschuiven is op Lombok aanmerkelijk minder dan op Bali. Vroeger was het zelfs door de Vorsten verboden.

De Sasaks gebruiken, voor zooverre zij de schrijfkunst verstaan, het Balische of het Arabisch-Maleische letterschrift; doch hunne taal verschilt zooveel van die der Balineezen, dat zij elkander niet verstaan. Het Sasaksch bevat wel vele Maleische en Javaansche woorden, doch zijn hoofdbestanddeel schijnt met de taal van het naburige Soembawa en die van P. Penida de meeste overeenkomst te hebben. Het onderscheid tusschen eene hooge en lage taal bestaat niet, gelijk in het Javaansch en Balineesch, maar bepaalt zich tot eenige weinige uitdrukkingen van eerbied en onderwerping wanneer men tot eenen meerdere spreekt, zooals die in alle talen worden aangetroffen.

Eene oorspronkelijke literatuur schijnen de Sasaks niet te bezitten. De weinige op lontarbladen gegrifte geschriften, die bij hen gevonden worden, zijn Balineesche of Mohamedaansche legenden of dergelijke verhalen, aan hunne naburen of aan de Maleiers ontleend.

Alleen de Hoofden kunnen lezen en schrijven; doch hiertoe bepaalt zich ook hoofdzakelijk hunne wetenschappelijke kennis. Het volk is geheel onkundig en in hooge mate bijgeloovig.

De zedelijke toestand der bevolking van Lombok in het algemeen laat veel te wenschen over. De band des huwelijks is zeer los. Danseressen en publieke vrouwen, die in menigte gevonden worden, zijn veelal slavinnen der Goesti's en worden door hare eigenaars het land rondgezonden om ten hunnen voordeele haar bedrijf uit te oefenen.

Nijverheid, landbouw en handel.

De nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot het vervaardigen van lijnwaad voor kleedingstukken, gouden en zilveren sieraden (hoewel de goud- en zilversmeden hier minder talrijk zijn dan op Bali), krissen, lansen en geweren; het maken van allerlei vlechtwerk van bamboes en palmbladeren, en het bakken van metselsteen van uitmuntende hoedanigheid. Van de vischvangst wordt onder beide stammen veel werk gemaakt.

Het belangrijkste product van den landbouw is de rijst, die grootendeels op *sawahs* wordt geteeld ([1]); zij kan zeer langen tijd bewaard worden, en is in dit opzicht beter dan die van Bali. Na afloop van den rijstoogst worden, als tweede gewas, maïs, *katjang* en *oebi* (peul- en aardvruchten) op de rijstvelden geplant en geoogst alvorens deze opnieuw worden onder water gezet. Die gewassen worden echter ook op andere plaatsen, vooral op de gebergten en heuvels, gekweekt. Een andere aanzienlijke tak van cultuur is de *kapas* (katoen), die vooral in het bergachtige noordelijke gedeelte des eilands in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid wordt gewonnen. Tabak wordt ook geplant, niet slechts voldoende voor de behoefte der bevolking maar ook voor den uitvoer. Suikerriet groeit in overvloed; het wordt door de bevolking tot voedsel, niet tot bereiding van suiker, gebruikt. Indigo en koffie worden slechts in kleine hoeveelheid gevonden. Van de cultuur der kokosboomen wordt veel werk gemaakt, zoodat zij niet alleen genoeg olie voor de behoefte der bevolking opleveren, maar de inlanders ook nog in de gelegenheid stellen om jaarlijks voor een belangrijk bedrag aan Copra uit te voeren.

Het voornaamste artikel van uitvoer is rijst. Verder worden uitgevoerd: paarden, rundvee, varkens, *dèngdèng* (gedroogd vleesch), eendeneieren, katoen en lijnwaden. De uitvoer van slaven was ook vroeger streng verboden.

Ingevoerd worden: zout, arèngsuiker (welke beide op Lombok niet vervaardigd worden), lijnwaden, gouddraad, zilvergeld en Chineesche duiten, metalen, arak, weinig opium, brandewijn, wapenen en kruit, en Europeesche artikelen; en, om weder naar elders uitgevoerd te worden: sandelhout, tripang, schildpad, rotting en was.

De geheele buitenlandsche handel was vroeger monopolie van den

---

([1]) De vlaktemaat voor de rijstvelden is de *tenah*, zijnde ruim 400 □ roeden, of eigenlijk 1600 □ Balische groote vademen (*depa agoeng*). Men heeft ook een kleinen vadem (*depa ketjil*), welke gelijk is aan den onzen.

Vorst, die ontvangers en sjahbandars aanstelde om, hetzij voor zijne rekening of tegen eene bepaalde pachtsom, de producten van de bevolking in ontvangst te nemen en de in- en uitvoerrechten te innen. Ook de van buiten ingevoerde artikelen werden door dezelfde sjahbandars, soms Chineezen, onder de bevolking aan den man gebracht. Op de westkust wordt de handel meest door Chineezen, Arabieren en een paar Europeanen, op de overige kusten daarentegen hoofdzakelijk door Boegineezen en Mandareezen gedreven.

Voor zooverre de handel niet bij ruiling geschiedt, gebruikt men dezelfde muntspeciën als op Bali.

§ 5. Bestuur en verdere maatschappelijke instellingen.

Regeering.

Vroeger was Lombok alleen door de Mohamedaansche Sasaks bewoond en verdeeld in verscheidene van elkander onafhankelijke staatjes, die elk hunnen eigen Vorst hadden en dikwijls met elkander in oorlog waren. Doch omstreeks eene eeuw geleden riep de Vorst (Datoe) van het rijkje Praja (bl. 731), door zijne naburen in het nauw gebracht, de hulp in van den Vorst van Karangasem op Bali, die gretig daaraan gehoor gaf ten einde gelegenheid te vinden om zijn gebied ook over Lombok uit te strekken. Hij stak met zijn leger over, onderwierp niet slechts de vijanden van den Vorst van Praja maar ook dezen zelf, en werd zoo de stichter van een Balineesch rijk op Lombok. Weldra breidde zich nu hier de macht der Balineezen uit, zoodat langzamerhand vier rijken ontstonden, die van Mataram, Karangasem, Pagasangan en Pagoetan, aan welke geheel Lombok onderworpen was. Doch ook tusschen deze rijken ontstonden omstreeks het jaar 1824 oneenigheden, die herhaalde oorlogen ten gevolge hadden en in 1839 eindigden met de onderwerping van allen door den Vorst van Mataram. Deze was sedert dien tijd, door het recht van verovering, volstrekte alleenheerscher over het eiland en regeerde geheel willekeurig, schoon hij zich, evenals de Vorsten op Bali, liet bijstaan door eenen Raad van *Ida's*, *Déwa's* en *Goesti's* en tot in 1849 (bl. 683) feitelijk ondergeschikt was aan den Radja van Karangasem op Bali. Hij erkende het oppergezag van Nederland en heeft zich in laatstgenoemd jaar een getrouw bondgenoot betoond, waaraan hij het ook hoofdzakelijk te danken had, niet slechts dat aan zijne afhankelijkheid van Karangasem een einde gemaakt, maar dit rijk tevens als eene onderhoorigheid aan Mataram werd toegevoegd.

Sedert maakte Lombok één rijk uit met Karangasem op Bali, welks Vorst de suprematie van dien van Mataram erkende. De vorsten voerden ook hier den titel van Anak-agoeng (bl. 695). Hunne inkomsten bestonden in: de voordeelen van den buitenlandschen handel; de opbrengst der inkomende en uitgaande rechten; de landrente of belasting op den bebouwden grond, en geschenken van handelaren en anderen, die eenige gunst verlangden; welk een en ander op meer dan *f* 400 000 kon worden geschat, ongerekend de andere voordeelen, welke hij op meer of minder wettige wijze wist te bekomen.

Het land was verdeeld in een aantal Districten, waarvan Praja, Bajan en Pagoetan de voornaamste waren, zijnde dit de vroegere Sasaksche staatjes, welke alle door Balineesche Grooten werden bestuurd. Dezen woonden echter niet in hunne Districten, maar te Mataram of in den omtrek daarvan, en hadden hunne inkomsten uit een of meer kampoengs, welke de Vorst hun daarvoor toewees, ongerekend de voordeelen, welke zij zich van de Sasaksche bevolking wisten te verschaffen.

De kampoengs werden bestuurd door Dorpshoofden, *Pambĕkĕl* genaamd, die in de door Balineezen bewoonde plaatsen Balineezen, in de andere gewoonlijk Sasaks waren. Dit was de hoogste waardigheid, waartoe een Sasak kon opklimmen. Er waren echter onderscheidene *Radèns*, afstammelingen der voormalige Sasaksche Vorsten, die zekere privilegiën en inkomsten genoten, doch nimmer eenige administratieve betrekking bekleedden.

Zoo stonden de zaken op Lombok geschapen, toen de bekende gebeurtenissen van het jaar 1894 op eenmaal gewichtige veranderingen in den staatkundigen en maatschappelijken toestand op het eiland hebben te weeg gebracht. Na den gelukkigen afloop der expeditie, de verbanning van den Vorst, enz., is ook hier, evenals vroeger in Boelèlèng en Djambrana, aan het inlandsch bestuur een einde gemaakt en Lombok onder rechtstreeksch gezag van het Gouvernement geplaatst. Het vormt thans eene Adsistent-Residentie, verdeeld in de boven op bl. 730 en 731 vermelde Onder-afdeelingen. Onder het toezicht en de leiding der Europeesche ambtenaren worden de beide landaarden bestuurd door eigen Hoofden, die hunne aanstelling en bezoldiging van het Gouvernement ontvangen. Te Ampenan en te Selong (Oost-Lombok) is een Hoofd der Chineezen en een der andere vreemde Oosterlingen gevestigd ([1]). Tot nader order wordt het civiel bestuur door eene vrij talrijke troepenmacht gesteund.

([1]) Zie de *Kol. Verslagen over* 1894—1898. *Staatsblad*, 1895, N°. 190. Over de expeditie leze men vooral het bovenaangehaalde werk van den heer Cool.

Rechtspleging.

De rechtspleging was geheel op de Balische wijze ingericht. Kleine geschillen en lichte misdrijven konden worden behandeld door de Dorps- en Districtshoofden; doch overigens werden alle rechtzaken behandeld door eene rechtbank, samengesteld uit drie of meer Priesters (Padanda), die als zoodanig Kerta of Djaksa heetten en bijgestaan werden door de noodige Kantja's (bladz. 699), terwijl de uitspraak aan den Vorst en zijn particulieren Raad werd overgelaten.

De vonnissen werden geveld volgens beschreven wetten. Deze wetboeken zijn hier tweeërlei; de *Paswara Sasak*, behelzende de thans nog gebruikelijke wettelijke bepalingen, waarin eenigszins rekening is gehouden met den godsdienst der Sasaks en hunne daaruit voortvloeiende maatschappelijke gebruiken; en de *Palakerta*, zijnde de *Paswara gĕdé*, het eigenlijke Balineesche wetboek, en de *Agama's* of oud-Hindoesche wetboeken.

De straffen waren zeer gestreng. Bloedschande en overspel werden met den dood van beide partijen gestraft, zelfs wanneer door den beleedigden echtgenoot geene aanklacht werd gedaan; zoo ook majesteitsschennis. Ook op moord en diefstal stond de dood, wanneer de Vorst of iemand uit de twee hoogste Kasten het slachtoffer was; behoorde daarentegen de moordenaar of dief tot den hoogen stand, dan kon hij voor geld de doodstraf afkoopen of, bij gebrek hieraan, zichzelven of zijne kinderen in slavernij geven. Voor Sasaks en Balineezen van de Soedra-kaste was slavernij of pandelingschap de meest gewone en lichtste straf.

Erfenissen vielen alleen op de zonen, die dan verplicht waren te zorgen voor alle leden hunner familie, welke vroeger door den vader werden onderhouden. Stierf iemand zonder eigene of aangenomen zonen na te laten, dan verviel zijne geheele nalatenschap, met inbegrip van zijne vrouwen en dochters, aan den Vorst.

Sedert de organisatie van het Bestuur op Lombok zijn de Controleurs der Onder-afdeelingen belast met de uitoefening der Magistratuur, terwijl in de hoofdplaats Ampenan een gewone Landraad gevestigd is. De inheemsche bevolking, zoowel Sasaks als Balineezen, is onder zekere beperkingen gelaten in het genot harer eigene rechtspleging. Zij die den Hindoe-godsdienst belijden staan te recht voor den te Tjakranegara (bl. 730) gevestigden *Raad van Kerta*, die saamgesteld is uit zes door den Gouverneur-Generaal benoemde rechters (priesters), bijgestaan door twee *djĕdjĕnang's* (*kantja;* bl. 699), en voorgezeten wordt door den Controleur der Onder-afdeeling West-

Lombok. Voor de Sasaks bestaan er drie rechtbanken, eene in West-, eene in Midden- en eene in Oost-Lombok, eveneens voorgezeten door den Controleur en verder saamgesteld uit inlandsche Hoofden en oudsten, die daartoe door het bestuur der Onder-afdeeling worden aangewezen ([1]).

Krijgswezen ([2]).

De geheele weerbare bevolking was in geval van oorlog tot den krijgsdienst verplicht; wat de Balineezen betreft, evenals op Bali zelf, zonder onderscheid van Kaste. Men begroot dat het aantal weerbare mannen tusschen de 16 en 40 jaren ± 100000 bedroeg, van welke $^1/_8$ gedeelte, uit de Sasaksche bevolking genomen, bij wijze van heerendienst verplicht was den Vorst, des gevorderd, in buitenlandsche oorlogen te volgen. Behalve met de *kris*, die ieder Lombokker draagt, zijn deze inlanders gewapend met lansen of geweren; sommigen dragen daarbij een *klěwang*. De geweren werden in de magazijnen van den Vorst met zorg bewaard en alleen in oorlogstijd in handen gegeven aan de daarvoor bestemde manschappen, die dan in het gebruik ervan eenigszins geoefend werden. Buitendien bezat de Vorst eenige stukken geschut, die echter alleen tot verdediging van den Kraton (*Poeri*) of eenige andere versterkte plaats, maar nooit in het veld werden gebruikt.

Belasting en heerendienst.

De Vorst beschouwde zich als eigenaar van alle onbebouwde gronden en verkocht die of schonk ze weg naar goedvinden. Voorts had hij recht op de *padjěg* van de sawah's (bl. 696), die kampoengsgewijze werd ingevorderd doch waarvan de verdeeling tusschen de belastingschuldigen aan de ingezetenen was overgelaten. Voor de droge rijstgronden, maïsvelden, katoenplantages werd naar evenredigheid minder betaald. Het aantal heerendienstplichtigen of *pengajahs* werd op 90000 begroot ([3]). Tot de heerendiensten behoorden, behalve de bovenvermelde verplichting tot krijgsdienst buitenslands, het arbeiden aan wegen, waterleidingen, woningen van den Vorst of van de Districtshoofden en dergelijke.

([1]) *Staatsblad* 1895, Nos. 185 en 186.
([2]) Zie hiervoor o. a. bij COOL, bl. 63 en volgg.
([3]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXII, bl. 325. Zie ook bij COOL.

RD

